Osman Selim KOCAHANOĞLU

İttihat - Terakki'nin SORGULANMASI ve YARGILANMASI

TEMEL

Osman Selim KOCAHANOĞLU

İTTİHAT-TERAKKİ'NİN SORGULANMASI VE YARGILANMASI

TEMEL YAYINLARI

YAYIN NO: 98

Tarih/Kültür Dizisi: 4

ISBN: 975-410-029-2

© *Her türlü yayın hakları korunmuştur.*

Dizgi

Temel Dizgi / Ayhan Özcan

Kapak

Ebru Grafik

Baskı

Özener Matbaası

1998 – İSTANBUL

TEMEL YAYINLARI

Piyerloti Cad. Dostlukyurdu Sok.
Hacıbey Ap. No.: 10 D.: 5
Tel:(0-212) 516 23 52 - 517 73 20
Fax: (0-212) 517 75 96
Çemberlitaş - İSTANBUL

Osman Selim KOCAHANOĞLU

İTTİHAT-TERAKKİ'NİN SORGULANMASI VE YARGILANMASI

Meclis-i Mebusan Tahkikatı
Teşkilat-ı Mahsusa
Ermeni Tehcirinin İçyüzü
Divan-ı Harb-i Örfi Muhakemesi

TEMEL

İÇİNDEKİLER

İttihat Terakki Tarih önünde Neden Sorgulanmalı, Nasıl Yargılanmalı? 17
- Balkan komitacılığından Sadaret kolduğuna 17
- Ser vermiş, sır vermemişlerdir 18
- Boşo Efendi'nin Osmanlılık hülyası 18
- Savaş felaketinden çıkan Türkçülük 20
- İttihatçıların tarihsel bilinçaltı 21
- İttihat-Terakki'nin kutsal ismi 24
- Meclis-i Mebusan'da ihanet ittifakı 26
- Damat Ferit Paşa'dan Ahmet Rıza Bey'e 28
- İttihatçılar Yüce Divan eşiğinde 30
- İttihatçıların "zülüflü" Kara Kemal'i 32

İttihatçıların Dıvan-ı Harb-i Örfî Mahkemelerinde Yargılanmaları 36
- Divân-ı Harb-i Örfî Mahkemeleri 36
- Mütarekede İttihatçı avına çıkanlar 38
- Kemal Bey'in idam sehpası 40
- Ziya Gökalp: Ermeniler bizi arkadan vurdu 41
- Nemrut Mustafa kimdir? 41
- Ferik Nazım Paşa Divan-ı Harbi 42
- İttihat-Terakki'nin Kuva-yı Milliyesi 44

Said Halim ve Talat Paşalar Kabinelerinin Divan-ı Âliye Sevkleri Hakkında Divaniye Mebusu Fuad Bey'in Takriri 51

Sadrazam
Said Halim Paşa'nın sorgulaması

Karadeniz hadisesinin ve Alman emrivakisinin içyüzü 57
Lütfen şu Turancılık hayalini bir tarafa bırakalım 59
Sarıkamış felâketinden bile haberim olmadı 59
Harbe hem sebepsiz, hem de vakitsiz girdik 60
İşin içinde hakikat olmayınca, işte böyle olur 67
Benim Padişahım başka, senin İmparatorun başka 68
Bizim asıl korktuğumuz Moskoflardı 73
Enver Paşa'dan başka hürriyet kahramanı yoktu 76
Talat Paşa oldukça bir iş yapılamıyacağı anlaşılmıştı 83
Arap kardeşlerimize muhabbetle davrandım 85
Hahambaşı ile gönderilen sulh teklifi 88
Teşkilat-ı Mahsusa'dan haberim yoktur ve
Yakup Cemil delinin biridir 92
Cemal Paşa yargılanmalı idi 95
Said Halim Paşa'nın sonradan verdiği yazılı ifade 99
Birinci Cihan Harbi, Yavuz ve Midilli meselesi 99
Ermeni tehciri meselesi 103
Cemal Paşa Suriye'de isyan edebilirdi 105
Memleket ehliyetsiz ellere kalmasın diye istifa etmedim 108

Nafıa Nazırı
Çürüksulu Mahmud Paşa'nın Sorgulaması

Seferberlik nasıl ilân edildi? 113
İngilizlerle harp etmeyi rüyamda bile tasavvur etmezdim 115
Tecavüz bizim tarafımızdan olmuştur 117
Talat Paşa: Canım, Batum ve Çürüksuyu'da alırız 119
Sadrazam Said Halim Paşa, neden Muayede törenine gelmedi .. 120
Cemal Paşa: Donanmayı idare edecek zabitanımız yoktur 121

Artık İngilizler Akabe'yi bombardıman etmişlerdi 122
Tecavüz emrini kim verdi? 125
Teşkilat-ı Mahsusa yüzünden doğudaki
Kürtleri kamilen imha ettiler 128

Adliye Nâzırı
İbrahim Bey'in Sorgulaması

Notamıza Ruslar topla cevap verdiler 135
Sadrazam: Artık ben bu herifle konuşamam 137
İngiltere'nin yeni infirad siyaseti 145
Bizim yegane ve ezeli hasmımız Moskoflar idi 146
Canım meseleyi bu kadar büyütmeyiniz 149
Enver Paşa bizden her şeyi gizlerdi 152
Tehcir Kanunu bir mecburiyet idi 155
Dahiliye Nezareti hükûmetten değil mi? 162
Erzurum'un sükûtunu neden gizlediler? 165

Maarif Nazırı
Ahmed Şükrü Bey'in Sorgulaması

Bu sözler düşmanların iddiasıdır 173
Alman Hey'et-i Islâhiyesi 178
Bizim izzet-i nefsimizle oynuyorlardı 179
Almanlarla ittifak yapışımızın sebepleri 181
Hükûmet hakikatı gizlememiştir 182
Londra elçimiz Tevfik Paşa'nın beyanatı 184
İtalya'nın gözü Antalya'da idi 186
Kabine bu hususta pek gevşek davranmıştır 189
Dirayetsiz adamların mecnûnane hareketleri 190
Kanal Harekâtı, niçin düzenlendi? 191
Tehcir Kanunu ordunun emniyeti için çıkarıldı 192
Diyarbekir Valisi Dr. Reşit Bey meselesi 195

Âyan üyesi Zöhravi nasıl idam edildi? 196
Harb içindeki koli suistimali nasıl oldu? 200
Koli meselesini biraz daha açalım 203
Çok garip sualler soruyorsunuz 205

Hariciye Nâzırı
Ahmet Nesimi Bey'in Sorgulaması

Ben Kabineye girince Çanakkale savaşı başlamıştı 211
Top imali için evlerdeki tencereler bile toplanmıştı 219
Ermeni tehcirinin gerçek sebebi ve Rus tahrikleri 220
İsa'yi gücendirdiler, Muhammed'i de memnun edemediler 222
Bern elçimiz, yaşı müsait olsa tokat bile atacakmış 235
Alman ric'ati ve Talat Paşa'nın seyahati 236
Bulgar bozgunu bütün planları suya düşürdü 237
Bulgarların çabuk bozulacağını tahmin etmiyorduk 240
Lütfen bu söylediklerimi zabta geçmeyiniz 241
İhracat yolsuzlukları ve serbest ticaret 248
Sansür, dünyanın her yerinde vardı 250

Nafıa Nazırı.
Abbas Halim Paşa'nın Sorgulaması

Bazı şeyler beni hiç ilgilendirmez 255
Biz ordunun işine karışamayız 256
Enver Paşa'ya hiç bir şey dinletmenin ihtimali yoktu 257
Tehcir meselesi zannetmem ki hata olsun 258
Her şey askerin elinde idi 262

Meclis-i Mebusan Reisi
Halil Bey'in [Menteşe] Sorgulaması

Bana ancak mes'ul olduğum konularda soru sorabilirsiniz 267
Enver Paşa'nın dikkatini çekmiştim 269

Varteks ve Zöhrap Efendileri kurtarmak için çok çalıştım 271
Talat Paşa Diyarbekir Divan-ı Harbine telgraf çekti 271
Suriye'deki idamlar meselesi 272
Bağdat yıkılıp Basra harap olduktan sonra 274
Hukuk-u Aile Kararnemesi benim için şereftir. 275
Bunu Enver Paşa'ya sorunuz 276
Lahey elçimize çektiğim telgraf 277
Muhtar Bey'in Telgrafnamesi 278
Berlin Sefirimiz Hakkı Paşa'ya çekilen telgraf 280
Sansür, Amerika ve Fransa'da da uygulanıyordu 284
Mahkemelerin yetki kargaşasını ben kaldırdım 285
İşte hükûmete verdiğim rapor 286
Sebilürreşat ve Sırat-ı Müstakim niçin kapatıldı? 289
Mahkeme kararlarına kanuna aykırı denilemez 290

Maliye Nâzırı Cavid Bey'in Sorgulaması

I

Mahmut Şevket Paşa'nın siyaseti 295
Balkan devletleri ve Yunanistan'a ittifak teklifi 297
Said Halim Paşa yalısında bir ittifak hikayesi 298
Talat Paşa: Mukadderat böyleymiş 300
Vangenheim'in Sadrazamı tehdidi: Türkiye'yi parçalarız 301
Amiral Souchon'un namus sözüne güvenilir mi? 303
Enver Paşa: Bu söz bana güvensizliktir 305
İngiliz hey'etinin İstanbul'dan ayrılması 307
İngiliz elçisinin bir notası 309
Harp aleyhtarı Osmanlı nazırları kimlerdi? 311
Kapitülasyonların kaldırılması ve Alman elçisinin tehdidi 315

Rus kaynaklarından bazı vesikalar 317
Bu, Enver Paşa'nın ithamnamesidir 319
Ben harp cinayetine iştirak edemem 321
Odessa'yı şeytanlar mı topa tuttu? 322
İngiliz elçisi pasaportunu istiyor 324
Alman İmparatorunu gücendirmeyelim 326
Kabinede istifalar başlıyor 328
Harp aleyhtarlığı vatan ihaneti sayılıyordu 328

II

Enver Paşa'nın elindeki Seferberlik Layihası 332
Hiç kimse niye çekildiğimi bile sormadı 336
Mavi Kitab'ın 183. sayfasındaki belge 338
İstanbul'a gelen 297 sandık Alman altını ne oldu? 340
Komisyon almak bence hırsızlıktır 342
Enver Paşa'nın örtülü ödenekleri 346
General Falkenhayn ve Yıldırım Orduları 350
Talat Paşa Kabinesine nasıl Maliye Nâzırı oldum 352
Bir İngilizden Talat Paşa'ya mektup 356
Enver Paşa'nın iman-ı kâfiranesi 360
Amerika ile münasebetlerin kesilmesi 362

III

İttihatçıların milli şirketleri nasıl kuruldu? 366
Harp içinde halkın ve ordunun iaşesi 367
Düyûn-u Umumiye meselesinin içyüzü 370
Enver Paşa: Osmanlı Bankasından kurtulamaz mıyız? 372
İtibar-ı Milli Bankası neden kuruldu? 375
Biraz da Osmanlı Demiryollarını konuşalım 377
Enver Paşa Abraham Paşa korusunu alırken,
Maliye Nezâreti kefil oldu mu? 381

Nafıa Nâzırı
Ali Münif Bey'in [Yegenağa] Sorgulaması

Birinci ve ikinci sualler bana tevcih edilemez 385
Tehcirde Cebel-i Lübnan mutasarrıfı değil miydiniz? 386
Bir kumandan için aldatmak da, aldanmak da suçtur 387
Ülkemiz işgal olunurken, Galiçya'ya niçin asker gönderiliyordu? 388
Bir İngilizden Talat Paşa'ya mektup 389
İstanbul'un kömür meselesi ve suistimaller 391
BenimTeşkilat-ı Mahsusadan haberim yoktur 393

Ticaret ve Ziraat Nazırı
Mustafa Şeref Bey'in [Özkan] Sorgulaması

Savaşın idaresi Harbiye Nâzırına aittir 397
Ben Tehciri İttihat-Terakki kongresinde öğrendim 398
Enver Paşa'nın verdiği bilgiler doğru çıkmadı 400
Hükûmet kendi eliyle vatanı parçalayamazdı 402
Amerika ile münasebeti kesmek istemiyorduk 403
İaşe meselesi hakkında bildiklerim ve yaptıklarım 404
O sırada İhracat Heyeti reisi ben idim 406
Edirne'de Karıştıran Ovasını da almışlardı 408
İhracat Kanunu memlekete büyük faydalar sağladı 409
Harp içinde ortaya çıkan kömür meselesinin içyüzü 410
Suriye'de evlerden zorla toplanan bakır tencereler 413
Emanuel Karaso'nun 50.000 lirası 414
Ben çete teşkilatını bilmiyorum 415

Dahiliye Nâzırı
İsmail Canbulat'ın Sorgulaması

Enver Paşa her şeye askerlik icabıdır deyip geçiyordu 419
Hükûmete Talat Paşa'nın zorlamasıyla girdim 421

Enver Paşa ile Cemal Paşa Kabinesinin kusurudur 422
Sizin aranızda diken gibi duruyorum 423
Bazı şeyler var ki, anlatmaktan çekiniyorum 425
Sansür hakkında bildiklerim 427
Jandarmanın mezalimine tahammül edilemezdi 428
Başkalarının lekesi altında bulunamam 430
İşte istifa dilekçem 431
Talat Paşa: Üç gün daha sabret 434
Şimdi size biraz Anayasa dersi vereyim 435

Posta Telgraf Nazırı
Haşim Bey'in Sorgulaması

Bu sualler bana sorulamaz 439
Ben herkesten önce haberdar oluyordum 440
Wilson prensiplerine nazaran 441
Bulgar ordusu dağılmaya başlamıştı 442
Herkes sulh taraftarı idi 443
Bu ric'at değil, Hindenburg'un bir planıdır 444
Enver Paşa sizi igfal etmiş(!) 445
Almanlar, siz tefessüh ediyorsunuz demişlerdi 446
Sansür meselesinin içyüzü 448
Koli meselesinin içyüzü 449

İaşe-i Umûmiye Nazırı
Kemal Bey'in Sorgulaması

I

Benim nezaretimin tamamı bir buçuk ay sürdü 455
İaşe Nezareti ihtikarı engellemek için kuruldu 456
Değirmenlere elkoymadan un işi çözülemezdi 459
İaşe Nezareti ve İstanbul'un et meselesi 460

Bütün ihtikar benim üzerime yükleniyor 462
İstanbul'un günlük 250 ton un ihtiyacı vardı 463
Ukrayna'dan buğday getirtiyorduk 464
Üzüm, incir ve koruk ihracatını bile men' ettim 466

II

Harb-i Umumî'de iaşe meselesi kolay değildi? 470
Ne benim, ne arkadaşlarımın boğazından on para geçmedi 472
Vakfedilen 400.000 lira ne oldu? 475
İttihatçılığın ekonomi politikası: Millî Mahsulat ve
Milli Kantariye Şirketleri 476
5. ŞUBENİN SON TOPLANTISINDA ALINAN KARAR 480

Şeyhülislâm
Hayri Efendi'nin [Ürgüplü] Sorgulaması

Müşarünileyhin Şube'de Kıraat Olunan İfadat-ı Tahririyesidir .. 483
Karadeniz hadisesini yalnız Enver ve Cemal Paşalar biliyordu .. 483
Ermeni tehciri konusunda duyduklarım 486
Rusya'nın çöküşünden iki sene önce istifa ettim 487

Şeyhülislâm
Musa Kâzım Efendi'nin Sorgulaması

Müşarünileyhin Şube'de Kıraat Olunan İfadat-ı Tahririyesidir .. 493

İkinci Kitap

İTTİHAT-TERAKKİ ERKÂNININ
DİVAN-I HARB-İ ÖRFÎ
MAHKEMESİNDE YARGILANMALARI
[TARİHÎ MUHAKEME]

• 8 Mart Sene 1335 (1919) Tarihli İrade-i Seniyye-i Padişahi ile teşekkül eden Divan-ı Harb-i Örfî Hey'eti .. 501

BİRİNCİ MUHAKEME

• Vicahen ve gıyaben muhakemesi icra edilen maznunların esamisi 503
• KARARNEME 511
• KARARNAME (Teşkilât-ı Mahsusa Hakkında) 513
• Celâlettin Arif Bey'in Savunması (Avukat) 529
• Saadettin Bey'in Savunması (Avukat) 538
• Cemal Molla Bey ve Mahmut Mahir Bey 542
• Mustafa Nazmi Bey (Müddeiumumi) 542

İKİNCİ MUHAKEME

• KARARNAME 546
• Halil Menteşe'nin dilekçesi 551
• Midhat Şükrü (Bleda) Bey'in sorgulanması 554
• Ziya Gökalp'in sorgulanması 564
• Talat Bey'in sorgulanması 572
• Cevat Bey'in sorgulanması 576
• Atıf Bey'in (Kamçıl) sorgulanması 587

KİTABA EK METİNLER

• Meşrutiyet Devri Seçim Bölgeleri Listesi 595

• Tehcir Kanunu *(Vakt-i Seferde İcraat-ı Hükûmete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihat Olunacak Tedabir Hakkında Layiha-i Kanuniye)* 598
• Hükûmetin Esbab-ı Mucibe Layihası 598
• Askerî Encümen Mazbatası 598
• Adliye Encümeni Mazbatası 599
• Karar-ı Muvakkat (Layiha-i Kanuniye) 601
• Askerî Encümenin Tadili 602
• Adliye Encümenin Tadili 602
• İhtikarın Men'i Hakkında Kanun-u Muvakkat 603
• İaşe-i Umumiye Kararnamesi 609
• Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyun ve Matlubat-ı Metrukesine Dair Layiha-i Kanuniye 612
• Genç Dernekleri Hakkında Layiha-i Kanuniye 614

PORTRELER / KİM KİMDİR?

• Said Halim Paşa 621
• Halil Bey [Menteşe] 624
• Mehmed Cavid Bey 626
• İsmail Canbulat 628
• Ahmet Şükrü Bey 632
• Ali Münif Bey [Yeğenağa] 635
• Mustafa Şeref Bey [Özkan] 637
• Mustafa Hayri Efendi [Ürgüplü] 638
• Musa Kâzım Efendi 640
• Şemseddin Bey [Günaltay] 641
• Dr. Reşit Bey 642
• Yakup Cemil 644
• Goben ve Breslav 646
• Abdülhamid Zöhravi Efendi 648

İttihat-Terakki Tarih Önünde Neden Sorgulanmalı, Nasıl Yargılanmalı

Osman Selim Kocahanoğlu

Balkan Komitacılığından Sadaret Koltuğuna

İttihat-Terakki Cemiyeti istibdat rejimine karşı kuruldu. Yeraltında gizli olarak çalıştı. Hürriyet, adalet ve kardeşlik gibi kavramları kullandı. Gençler ve subaylar arasında taraftar buldu. Balkan dağlarında çetecilik ve komitacılık yöntemlerini öğrendi. Dağa adam kaldırıp suikastler düzenledi. Abdülhamid'e meşrutiyeti zorla ilân ettirdi. 31 Mart isyanını bastırıp Sultan Abdülhamid'i tahtından indirdi. Bâb-ı Âli baskınları ile hükûmet devirdi. Seçimler kazandı. Kısaca İttihatçılar, mücadelenin her yöntemini kullanarak ve feleğin her türlü çemberinden geçerek iktidara geldiler.

İçlerinde kişisel menfaat peşinde koşmayanları, vatansever duygular taşıyanları olduğu gibi, Paris ve Selânik çevresinden gelip her türlü yolsuzluğa bulaşanlar da vardı. İktidara gelince İmparatorluğun realitesi ile karşılaştılar. Tecrübesiz idiler. Koskoca imparatorluğu tarihin en uzun ve kanlı savaşına sokarak dört senede yele verdiler. Savaş oyununu kumar gibi oynayıp kaybettiler. Hem imparatorluğu hem kendilerini mahvettiler. İttihatçılar nasıl feleğin her türlü çemberinden geçerek iktidara geldilerse, ateş çemberlerinden geçe geçe tükendiler. Komisyonlarda sorgulandılar, Divan-ı Harp Mahkemelerinde yargılandılar. Kimi mahkum, kimileri idam oldular. Kimileri de Ermeni kurşunlarıyla can verdiler. Sürgünleri gördüler. Kısaca belirtmek gerekirse İttihat-Terakkinin ve İttihatçıların bu maceraları, günümüze de ışık tutacak tarih dersleri ile doludur.

Ser vermiş, sır vermemişlerdir...

İki bölümden oluşan bu kitap, devletin resmi zabıtlarından ve arşiv vesikalarından derlenmiştir. Dolayısıyla, İttihat-Terakki ve İttihatçı zihniyetini ortaya koyan en sağlam bir kaynak niteliğindedir. Osmanlı İmparatorluğunun kaderini on yıl elinde tutan bir kadronun siyaset anlayışları, psikolojileri ve örgütsel faaliyetleri bu belgelerde en belirgin hatlarıyla ortaya çıkmaktadır.

Gerek birinci bölümdeki *Meclis-i Mebusan* sorgulamasının, gerekse ikinci bölümdeki *Divan-ı Harb-i Örfi* muhakemesinin zabıtlarındaki ifadeler, İttihat-Terakkinin siyasi sorumluluğunu taşıyan en yetkili kişilerin açıklamalarıdır. Bu ifadelerden, işin başında şu tesbiti hemen yapmak mümkündür. İttihat-Terakki Cemiyeti nasıl gizli bir yeraltı örgütü olarak kurulmuş ve mensupları Cemiyetin sırlarını açıklamıyacaklarına Kur'an ve silah üzerine nasıl el basıp namus sözü vermişlerse, bu yeminlerine ölünceye kadar sadık kalmışlardır. Ser vermiş, sır vermemişlerdir. Örneğin sorgulama ve yargılamalar sırasında Teşkilat-ı Mahsusa konusunda çok fazla bilgisi olanlar bile, bu gizli örgütün ne teşkilatını ne de yandaşlarını ele vermemişlerdir. Hatta bu konuda gerekirse cesur ve pervasız davranmışlardır. Bu tavır sanırız, İttihatçılığın önemli bir özelliğidir ve bizi şu neticeye götürmektedir: İttihat-Terakkinin kısa zamanda yayılıp kökleşmesinde gizliliğin önemli etkisi olmuştur. Bu sayede de halk nazarında, olduğundan da daha güçlü ve esrarengiz bir kuvvet gibi görülmüştür. Şurası açık ki, İttihat-Terakkinin aleni faaliyet ve zamanlarında bile, muhakkak gizli ve esrarengiz kalan bir tarafı olmuş ve öyle algılanmıştır.

Boşo Efendinin Osmanlılık hülyası...

İttihat-Terakki hem devrinin en çağdaş ideolojisini kullanmış, hem de bünyesinde imparatorluğun diğer bütün unsurlarına yer vermiştir. Fakat çekirdek kadrosu daima Türk unsuru idi ve esas olarak Türk unsurunun çıkarlarına hizmet ediyordu. Teşkilatını bütün unsurlara açtığına göre, geniş kitleleri seferber edebilecek bir ideoloji bulmak gerekiyordu. Bunun için önceleri, *itti-*

had-ı anasır veya *Osmanlılık* bayrağı dalgalandırıldı. Aslında Osmanlılık, İttihat-Terakki için bir ideoloji değil imparatorluk için vatandaşlık kavramı niteliğinde bir anlam taşıyordu. Ve bu tez ilk Jön-Türk hareketinden kalma ve Midhat Paşa'nın da sıkı sıkıya sarıldığı bir tezdi. Birinci meşrutiyet yıllarında birleştirici bir siyasi kavram olarak kendine çok ümitler bağlanan ve hatta yüceltilen, herkesi Osmanlı hanedanı ve hilafeti etrafında bütünleşmeye davet eden bu kavram, 2. Meşrutiyet döneminde hem bulanıklaşmış, hem de berraklaşmıştı. Sosyal, ekonomik ve kültürel seviyeleri Müslüman tebâdan hayli ileri gitmiş gayrı müslim unsurlar, Osmanlılık kavramının gerçekte ne anlama geldiğini artık çok iyi kavramışlardı. Zira, Meşrutiyet idaresi, hele 2. Meşrutiyetin ilânından sonra Osmanlı toplumunda birliği değil, ayrışmayı hızlandırmıştı. Nitekim Serfice mebusu *Boşo Efendi,* İttihatçıların idealize etiği Osmanlılık kavramını bir cümlede şöyle karikatürize edebiliyordu.

– Benim Osmanlılığım, ancak Osmanlı Bankası'nın Osmanlılığı kadardır!..

İttihatçılık daha sonraları İslâm kardeşliği ilkesine de sarılmıştır. Said Halim Paşa'nın biraz ciddice ön plana çıkarıp üzerinde durduğu islâmcılık cereyanı, aslında İttihatçıların dışındaki kesimler tarafından da imparatorluk için bütünleştirici bir kavram olarak tartışılmış ve kullanılmıştır. Ne var ki, İslâmcılık tezi ön plana çıkarılınca, İmparatorluk geneli içinde ayrıştırıcı bir niteliği hemen farkediliyordu. Zira, imparatorluk içinde Müslüman olanlar yanında, Müslüman olmayanlar da vardı. İslâmcılığı, imparatorluğun kurtuluşu için İslâmın özüne dönüş veya İslâmın penceresinden hayata bakış olarak gören veya yorumlayan siyaset dışı düşünürler bulunsa da, İttihatçıların buna bakışları sanırız siyasi idi. Yani İttihatçılar, devletin birliği için İslamcılıktan değil, bütünleşmenin vasıtası olarak İslam dininden faydalanmak istiyorlardı. Ne var ki, Türklerin her zaman *"kavm-i necip"* diye hürmet beslediği Müslaman Araplar ve Müslüman Arnavutlar din bağını bir yana iterek, açıkça milliyet ve istiklâl davasının peşine

düşmüşlerdi. Mısır ve Suriye'de Osmanlı hilafeti yerine Arap hilafetini savunan örgütler kurulmuştu. Birinci Cihan Savaşında ilan edilen *Cihat Fetvası* İngiliz destekli Arap Şeyhleri tarafından bir kağıt parçası gibi yırtılmıştı. Bu noktada, İttihatçıların kendi kendilerine şu soruyu sormuş olmaları muhakkaktır. Diğer unsurlara karşı hep Müslümanları koruyup onlara yakınlık duyan İttihatçılar, acaba bunlara güvenmeyecekse, zaten kendilerine dışarda hür ve bağımsız bir vatan hazırlamış diğer unsurlardan nasıl sadakat bekleyeceklerdi?

Savaş felaketinden çıkan Türkçülük...

İttihatçıların politikalarını netleştirip yeni bir milli bilince ulaşabilmeleri için, bir savaş felaketinin acı dehşetini yaşamaları gerekiyordu. Birinci Cihan Savaşı, onları artık mensubiyetlerini açıkça ifade edecekleri yol ayrımına getirmişti. Memleket içinde batılı büyük devletlerin destek ve kışkırtmasıyla hepsi de bağımsızlık hevesine kapılmış unsurlara karşı, İttihatçılar acaba Türk unsuruna dayanmayıp da kime dayanacaklardı? Hangi unsur Osmanlıya karşı samimi bir işbirliğine hazırdı? Ziya Gökalp'in şiirlerindeki *"Artık Mebusanda Boşo Efendilere yer yok"* mısraı, acaba yalnızca ideolojik bir fantaziyi mi, yoksa bir realiteyi mi ifade ediyordu?

1916 ortalarına gelindiğinde İttihatçılık zihniyeti modernleşme alanında epey yol almıştı. Hukuk-u Aile Kararnamesi, İttihatçıların hukuk alanındaki önemli bir adımı sayılmalıdır. Halil Bey, Meclis-i Mebusan'daki sorgulamasında söz buraya gelince, *"eğer bundan dolayı mahkum edileceksem, bu, ailem ve benim için bir şeref olacaktır"* demiştir. Ahmet Şükrü Bey'in maarif alanındaki çalışmaları da, İttihatçılık için bir kimlik kazanma yönelişinden başka şey ifade etmemektedir. Bu nedenle, Türkçülük akımını İttihatçılık hareketine aşılayan kimselerin başında Ahmet Şükrü Bey gelmekte olup, bu konuda Ziya Gökalp'ten daha önemli hizmetleri kendisi yapmıştır. Türkçülük veya Turancılık akımının, başlarda, fikri düzeyde gelişip yaygınlaşmasının başka bir sebebi

de, Patrikhane ve Milli Kulüplerin kendi ulusal çıkarları peşine düşmelerine duyulan tepkidir. Sonra da, İttihatçıların toplum bünyesinde yavaş yavaş etkisini gösteren ve devletin siyasi, ekonomik ve kültürel müesseselerini milli değerlere ve *"millet"* bilincine yönlendirme çabaları etkin olmuştur.

Bu yönlendirme gayretleri, sanıldığının aksine bilinçli şekilde yapılmış ve İmparatorluk ideolojileri artık doğal olarak terkedilmiştir. Türk Ocakları, Türk Derneği, Türk Yurdu ve İktisadiyat Mecmuaları bu süreçte elbette ki önemli rol oynamışlardır. Bu yıllarda ortaya çıkarılan Türkçülük veya Turancılık, aslına bakılırsa teorik anlamda bir ideoloji değil, İttihatçıların ulusal kimlik arayışı ve yönelişidir. Hatta ve hatta Ziya Gökalp'in *"Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak"* kitabıyla sloganlaştırdığı görüşleri de, bu çevçevede değerlendirilecek bir izahnamedir. Aksi halde ulusal bilinç ve değerlere sahip olamamış bir toplumun ideoloji üretmesi, ancak bir fantazi olmaktan ileriye gidemezdi.

Şükrü Bey'in maarif alanındaki çalışmaları, Enver Paşa'nın savaş içinde Cavid Bey'i, *"Şu Osmanlı Bankasından kurtulamaz mıyız"* diye çare aramaya itmesi, *İtibar-ı Millî Bankası*'nın kuruluşu acaba neyi ifade ediyordu? Sanayileşmiş ülkelerin ekonomik ve toplumsal dinamikleri Osmanlı toplumunda mevcut olmasa da, kendi şartlarımıza uygun esnaf-eşraf karışımı yeni bir ticaret burjuvazisi yaratmak için Kara Kemâl'e her türlü kolaylığın sağlanması, Harbiye Nezaretine bağlı para-militer Genç ve Dinç Derneklerinin kurulması elbette plansız, amaçsız ve hayalci düşüncelerle izah edilemez. İşte bütün bunlardan dolayı denilebilir ki, Birinci Dünya Harbi İttihatçı düşünceyi geliştiren, dönüştüren, çok yönlü etkileyen ve yol ayrımına getiren en önemli tarihsel laboratuar işlevi görmüştür

İttihatçılığın tarihsel bilinçaltı...

Birinci Cihan Harbi bu özelliğinden olsa gerek, *Beşinci Şube*'deki sorgulamada üzerinde en çok durulan konulardan biri olmuştur. Savaşa nasıl girildiği, tarafsızlık meselesi ve Alman itti-

fakı, üyelerin en çok merak ettiği hususların başında gelmiştir. İşin ilginci, savaşa niçin ve nasıl girildiğine sadrazam bile tam cevap verememiştir. Anlaşıldığı kadarıyla İttihatçılar Said Halim Paşa'yı kukla gibi kullanmışlar, sonra da saf dışı etmişlerdir. Olayın teferruatı zabıtlara geçen ifadelerde görülecektir. Fakat tutanaklarda görülmeyen şu hususu ayrıca belirtmek gerekiyor. O da, İttihatçıların savaşta tarafsız kalmalarının imkansızlığı ve bunun tarihi bir hakikat gibi önümüze çıkmasıdır. Zira, dünyanın iki büyük hasım devletler bloku ortasındaki imparatorluğun coğrafi konumu ve bizzat kendisi, savaşın esas konusu olmuştur. Dolayısıyla, parçalanması önceden kararlaştırılmış bir devletin tarafsız kalmasını beklemek, ancak hayal olabilirdi. Bu nedenle İttihatçıları, ne yaparsa yapsınlar, tarihin bu kaçınılmaz gerçeği karşısında kalmış talihsiz bir kadro olarak görmek gerekir.

İttihatçılara savaş konusunda bir sürü soru yöneltilebilir. Hatta iktidar nüfuzlarının devamı ve kişisel menfaatleri uğruna ülkeyi savaşa soktular gibi, daha basit sebepler de bulunabilir. Fakat bütün bu sorular, savaşa girişin ve Alman ittifakının gerçek sebebini ve İttihatçı zihniyetin bilinç altı duygularını anlamaya kafi gelmemektedir.

Gerçi Alman ittifakı savaşın doğal sonucudur ama, bu ittifak Enver Paşa ve yandaşlarının tercihi olduğu kadar, İttihatçı zihniyetin bilinç altındaki düşünce ve genel çizgisine de uygundur. Zira, onlara göre, son üçyüz senedir bütün Türk ülkelerini ve Osmanlı topraklarını entrika ve zulümle istila etmiş yegane devlet Rusya'dır. İttihatçı zihniyetin istila coğrafyasına sadece 93 Harbinde kaybedilen Anadolu ve Rumeli toprakları değil, Orta Asyadaki Türk illeri de dahildir. Pan-slavizm politikasının General İgnatiyef eliyle İstanbul'a bağdaş kurması ve Sultan Aziz döneminden beri Bulgar, Sırp ve Hersek isyanlarının kışkırtılarak Rumeli topraklarının elimizden çıkması ve sıcak denizlere inme emeliyle, Rusya'nın Osmanlı'yı parçalama planı ve nihayet kanlı Balkan Harbi, İttihatçıların hafızalarından hiçbir zaman silinmemiştir. Onlara göre, Rusya, sadece Osmanlının değil, bütün

Türklüğün de tarihi ve ezeli düşmanıdır. Enver Paşa'nın yurt dışına kaçınca, yeni bir mücadeleyi Türkistan topraklarında başlatması ve kendini bu uğurda feda etmesi, acaba sadece cesaret ve ihtirasa dayalı bir macera hevesi mi sayılmalı? İttihatçılık ağacına Türkçülüğü ve Türk milliyetçiliğini aşılayanlar arasında, yurtlarından sürüldükleri için Rusya'ya aşırı bir husumet besleyen Şimali Kafkas Cemiyeti üyesi ve aynı zamanda İttihat-Terakki mensubu aşırı milliyetçilerin bulunması da, ayrıca üzerinde durulacak önemli bir etken olarak görülmelidir.

İttihatçılar, bütün İslâm ülkelerini sömürge olarak kullanan İngiliz emperyalizmine de en az Ruslar kadar düşmanlık besliyorlardı. Şu halde Rus-İngiliz ittifakının karşısında olmak, onlar için aynı zamanda Türk ve Müslüman aleminin kurtuluşu için bir umut ışığı yakıyordu. Almanlarla ise alıp-verilemeyen hiç bir hesabımız yoktu. İttihatçı zihniyetin savaş öncesinde bilinç altındaki tarihe bakış açılarını, bu unsurlarla birlikte değerlendirmek ve yorumlamak, sanırız gerçeğe en uygun olanıdır.

Osmanlı orduları tam dört sene bir cepheden başka bir cepheye koşmuştur. Bağdat'tan Filistin'e, Kafkasya'dan Çanakkale'ye, Galiçya'ya kadar her yerde savaşmıştır. Bütün imkansızlıklara rağmen, bu savaşa dört sene dayanmak, İttihatçıların ve elbette ki İmparatorluğun inanılmaz bir gücünü de gösterir. Her şeye rağmen tarihin bu kanlı savaşında Osmanlı-Alman ittifakı çökecek, Osmanlı orduları ise gene de kahramanca yenilecektir.

Osmanlı ordularının yenilmesi 8 Ekim 1918'de Talat Paşa'nın istifasını getirir. Bu istifa, 1913 yılından beri iktidarda olan İttihat-Terakki iktidarlarının olduğu kadar, İttihatçıların da sonunu getirmiştir. Yerine geçen Ahmet İzzet Paşa ise ancak 25 gün dayanabilir. Zamanında iki mühim olay olur. 30 Ekim 1918'de teslimiyet ve esaret belgesi olan Mondros Mütarekesi imzalanacak ve hemen ertesi günü de İttihat-Terakki'nin o anlı şanlı liderleri yurt dışına kaçacaklardır.

İttihat-Terakki'nin kutsal ismi...

Mondros mütarekesinin imzalanmasından bir gün sonra (1 Kasım 1918 Cuma) İttihat-Terakkinin olağanüstü kader kongresi toplanmıştır. 120 civarıda delege Kongrenin neticesinden habersiz, Talat Paşa'yı dinlerler. Talat Paşa zamanın olağanüstü şartları içinde İttihat-Terakki'nin Balkan Savaşından beri yaptıklarını ve Birinci Cihan Savaşındaki durumlarını soğukkanlı şekilde özetleyen konuşmasını yapar. Divan Başkanı İsmail Canbulat'tır. Verilen önerge ile, İttihat-Terakkinin feshedilerek bütün malvarlığı ile yeni kurulacak *Teceddüt Fırkasına* iltihak ve devri kararlaştırılır. Bu karar elbette ki, kongre delegelerinin tartışıp oluşturduğu bir karar değildi. İttihatçılar günlerdir yaptıkları gizli toplantılarda memleketin, kendilerinin ve partinin durumunu inceden inceye değerlendirmişler ve yurt dışına kaçma planlarını bile hazırlamışlardı. Kongre, istikbal ve kaçış planlarının sadece bir parçası idi. Ancak bu plandan 5-6 kişi hariç herkes habersizdi. Merkez-i Umuminin bütün defter ve belgeleri de aynı gün Dr. Nazım tarafından alınıp götürülmüş, muhtemel deliller ortadan kaldırılmıştı. Yeni Partinin adı, tüzüğü ve çekirdek kadrosu bile önceden belirlenmişti. İttihat Terakki'nin kutsal ismi bu kongre ile tarihe karışmış ve hayatından şüphe edilen bir çocuk gibi doğan *Teceddüt Fırkası* da, mütarekede hiç bir varlık gösteremeden ufak bir fiske ile dağılıp gitmiştir.

Kongrenin ertesi günü, 2/3 Kasım 1918'de Cumartesiyi Pazara bağlayan gece, İttihatçı liderlerin kaçış haberleri İstanbul'a bomba gibi düşmüştür. Enver, Cemal ve Talat Paşalarla birlikte, Dr. Nazım, Bahaettin Şakir, eski polis müdürleri Bedri ve Azmi Beyler Boğazda Çubuklu önlerinde bekleyen Alman U-17 denizaltısına binerek Odessa'ya doğru açılacaklardır. İttihatçıların kaçışı, planlarının ikinci aşamasıdır. Talat Paşa, Sadrazam İzzet Paşa'ya bir mektup bırakmıştır. Kaçış planı Erkan-ı Harbiye Reisi Von Bronzart Paşa ile Kara Kemal tarafından önceden hazırlanır. Hakkındaki yolsuzluk söylentileri ayyuka çıkan Ordu Levazım Dairesi Reisi İsmail Hakkı Paşa ise, Avusturyalı Yüzbaşı Baader tarafından daha önceleri kaçırılmıştır.

İttihatçıların bu kaçışlarının İstanbul basınında ve kamuoyunda nasıl karşılandığını tahmin etmek zor değildir. İttihat-Terakki'nin büyük-küçük, ezeli ve ebedi ne kadar düşmanı varsa en ağır ithamlarla Hükûmet ve İttihatçılara hücuma geçerler. Gazetelerin Kabinedeki Fethi, Rauf ve Cavid Beyleri hedef alan ve hükûmetin bu firarlara göz yumduğu suçlamaları, İzzet Paşa'yı zor duruma düşürür. İzzet Paşa Hatıralarında, kaçış planından habersiz olduğunu ve firarlara göz yummadığını belirtmekte ise de, Rauf Orbay, Fethi Okyar ve Talat Paşa'nın hatıraları bunu yalanlamaktadır. Hatta, Padişah Vadhettin bile İttihatçıların def olup gitmeleri için Sadrazama önceden haber göndermiştir.

Vahdettin, Sadrazamı İzzet Paşa'yı çağırtarak şunları söyler:

"İngilizler Talat, Enver ve Cemal Paşaların 6 saat içinde teslim edilmezse Mondros Mütarekesini iptal ederek İstanbul'u işgal edecekleri yolunda haber gönderiyorlar. Memleketin başına getirdiklerini kâfi bulmuyorlarsa, kendilerini düşünüp gizlice gitsinler. Bu işleri iyi bilirler" (C. Kutay, Talat Paşa'nın Hatıraları c. III. s. 1108). Bu konuşmayı Talat Paşa'ya ileten Kabinenin Bahriye Nazırı Rauf Bey'dir. İttihatçıların firar şoku devam ederken, Ahmet İzzet Paşa 8 Kasım 1918'de istifasını verir. Bir hafta geçmeden de, 13 Kasım 1918'de 55 parçalık düşman deniz filosu İstanbul'u işgale başlarlar. Osmanlı payitahtı artık resmen yabancı işgalini de görecektir.

İşte mütareke İstanbul'u: İngiliz, Fransız, İtalyan, Yunan ve Amerikan filoları, subayları ve neferlerinden oluşan işgal güçleri İstanbul sokaklarını doldururlar. Kışlalar, resmi binalar ve önemli noktalar işgal edilir. İşgalcilerin en doğal müttefikleri, onları çiçekle karşılayan Rumlar ve Ermenilerdir. Arap, Rum, Ermeni, Kürt ve Arnavut temsilcileri istiklal davası peşine düşmüşlerdir. Binalarda *"Pontus Cumhuriyeti", "Kürt Krallığı", "Klikya Ermeni Krallığı", "Başkım Arnavut Birliği"* gibi tabelalar göze çarpmaktadır. İngilizler Osmanlı ekalliyetlerini hem birbirine, hem de Türk-

ler aleyhine kışkırtıyorlardı. Velhasıl, mütareke İstanbul'unda aranıp da bulunamayan sadece Türklük, en hakir, en zavallı görülenler de yalnızca Türklerdi.

Meclis-i Mebusanda İhanet ittifakı...

Şimdi biraz da, mütareke içindeki Osmanlı Parlamentosunun durumuna bakalım. Savaş nedeniyle seçimler yapılamadığı için Meclis-i Mebusanın yasama süresi bir yıl uzatılmıştı(*). Yani 3. Devre 5. yasama yılı 10 Ekim 1918 Perşembe günü çalışmaya başladı. İlk oturumda Halil Bey Reis seçildi. Meclisin bu yasama dönemi, tarihinde yaşamadığı kavgalara sahne olacaktır. Ekalliyet mebusları artık, yıllardır içinde besledikleri kin ve nefreti işgalcilere duyulan güvenle pervasızca ortaya dökeceklerdir.

4 Kasım 1918 günlü Mebusan oturumunda Emanuel Efendi (Aydın) ilk çıkışı yaparak, Reis Halil Bey ve divan heyetinin istifalarını ister. Diğer Aydın mebusu Veli Bey ise daha ileri giderek, *"arkasından teneke çaldığımız İttihatçı hükûmetin icraatlarına destek olan bu Meclisin kendini feshetmesini"* isteyecektir. Reisvekili Hüseyin Cahit, İttihatçı çoğunluğa dayanarak bu teklifleri reddettirir. Aynı gün görüşme sırası bekleyen ve yurt dışına kaçan İttihatçıları itham eden 5-6 adet önerge vardır ve bunların içinde en önemlisi *Divaniye (Irak) mebusu Fuat Bey*'in önergesidir. Yapılan görüşmeler sonunda, bu önergeye hükûmetin de destek vermesi ile kabul edilmiş ve harp kabinesi üyelerinin Yüce Divana sevkleri kararlaştırılmıştır. Çekilen kurra ile tahkikat görevi *Beşinci Şube*'ye isabet edecektir.

Meclisin esas kavgalı oturumları bundan sonra başlar ve nihayet tartışmalar, İstanbul'un işgali ve İttihatçıların kaçışı bahane edilerek, on yıllık meşrutiyet döneminin muhasebesi mahi-

(*) 1876 Anayasasına göre 4 yılda bir yapılan ve savaş nedeniyle 1918 Kasımında yapılamayan seçimler, Anayasa'nın 70 inci maddesine eklenen bir fıkra ile ertelenmişti. ("savaş halinde 2/3 ekseriyetle bir yıl uzatılabilir") Kanun Layihası Meclis-i Mebusanın 28 Mart 1918 günlü oturumda kabul edilmiştir.

yetini alır. Tabii bunların esas ön plana çıkarılanı da, *"harp içinde iç ihanetlere karşı alınan tedbirlerin"* azınlıkların imhası şeklinde nitelenen tehcir meselesidir. Meclisin 4, 21 ve 23 Kasım tarihli oturumları ile 11 ve 12 Aralık 1918 tarihli oturumları, yüzyıllardır Osmanlının adil hoşgörüsü altında huzur ve refah içinde yaşayanların kinlerini sergilediği konuşmalarla doludur. Burada dikkati çeken husus, önderliği Rum mebusların yapması ve hazırladıkları önergelere Tehcir ve Suriye meselesini de dahil ederek Ermeni-Arap ittifakını yanlarına çekmeye çalışmalarıdır. Emanuelidi, Dimistoklis, Tokinidis, Teodoraki, Yorgo Yuanidis ve Vangel gibi Rum mebusların mufassal önergeleri dikkatle tetkik edilirse, İttihatçıları değil bütünüyle Osmanlıyı mahkum, itham ve imha etmek amacı açıkça görülecektir(*).

Nitekim Türk mebusların, bu suçlamaları sabırla dinledikten sonra patladıkları ve *"Milletim tahkir ediliyor Reis Bey"* diye kürsüye yürüdükleri görülür. Meclisin heyecanlı ve atak Türk mebusları da hemen karşı hücuma geçerek, Rum-Ermeni ittifakını iftira ve ihanetle suçlarlar. Faik Bey (Edirne), Emin Bey (Trabzon) ile İlyas Sami Bey (Muş) bunlar arasındadır. Türk mebusların hissiyatını veciz konuşmasıyla en iyi şekilde dile getiren ise, Musul mebusu Mehmet Emin Bey [Yurdakul] olmuştur. Türk ve Osmanlı tarihinden verdiği adalet ve fazilet örnekleriyle başlayan, hamaset ve şiir yüklü bu uzun konuşma hem ayrılıkçı mebuslara cevap olacak, hem de Meclisin gerilimli havasını sükûnete kavuşturacaktır. Zira, Mehmet Emin Bey'in bu şairane konuşması ayrılıkçı mebuslar üzerinde de takdir hissi toplamış, hatta Hasan Rıza Paşa (Hudeyde) Riyasete, bu konuşma metninin bastırılarak her yere dağıtılmasını teklif etmiştir.

10 Ekim 1918'de açılan ve yasama çalışmalarında fazla bir etkinliğe sahip olmayan Ayan Meclisi ise, muhafazakar ve atanmış bir seçkinler kulübü gibidir. Memleketin havasından Ayan üyeleri de etkilenmişlerdir. Âyan Meclisindeki gerilimi ayrı-

(*) Bu konuşmaların tam metni ve ihanet belgeleri için Bkz. O.S.Kocahanoğlu, *Osmanlının Mütareke Meclisi* c. I, II, Temel Yayınları

lıkçı üyeler değil, bizzat Âyan Reisi Ahmet Rıza Bey ile Damat Ferit Paşa'nın önerge ve konuşmaları doğuracaktır. Zaten mütareke Âyan'ının iki büyük rüknü de, dengesiz davranışları ve problemli kişilikleriyle bunlardır.

Damat Ferit'den Ahmet Rıza'ya...

1908'de kurtarıcılar gibi karşılanıp İttihat-Terakki listesinden İstanbul mebusu ve sonra Meclis reisi seçilen Jön-Türk lideri *Ahmet Rıza,* İttihatçılarla kısa zamanda bozuşarak, kendini Âyan üyeliğine tayin ettirmiştir. Mütareke dönemine girişte ise, Şehzadeliğinden tanıştıkları Sultan Vahdettin, onu Âyan Reisliğine atamıştır. Dengesiz, tipik ve sert tavırlar sergileyen bir kişiliğe sahiptir. Mütareke döneminde Saray'a daha yakın bir çizgiye girmiştir. Gerek Âyan Meclisi'nin açılışında yaptığı ilk konuşma, gerek 21 Kasım 1918'de tehcirle ilgili olarak verdiği önerge ile hem Âyan'ının milliyetçi muhafazakâr kanadıyla çatışmış, hem de Âyan Reisi olarak tarafsızlığını yitirmiştir. İşgal ortamına ve Saray politikasına uygun yeni çizgisi ve İttihatçı aleyhtarlığı, Âyan'ın itibarlı üyesi müşir *Osman Paşa* gibi milliyetçi paşalar nazarında, onu Brütüs konumuna düşürmüştür. *"Türk düşmanlığı"* ile itham edilir. Aristidi Paşa ve Azaryan Efendilerin desteğine kadar düşer. Kurduğu Vahdet-i Milliye grubu ile Mütarekede bir hareketin önderliğine soyunmuş ise de, peşinden fazla kimse gelmez. Zira, artık ne meşrutiyet öncesi şartlar, ne de Paris'teki Ahmet Rıza vardır. Bir yıllığına atanmış iken, süresi dolmadan Damat Ferit Paşa'nın sadaretinde Âyan Reisliğinden azledilir. Damat Ferit'in parmağı şüphesiz ki Ahmet Rıza Bey için çok onur kırıcı olmuştur. Tutarsız davranışları ile ne İsa'ya, ne de Musa'ya yaranabilmiştir. Kısacası ne Saray'ın güvenini kazanabildi, ne İttihatçı, ne itilafçı oldu ve ne de Anadolu hareketini destekledi. Jön-Türklerin bu efsane lideri Paris'te bir otel odasında kimsesiz öldü.

Meclis-i Âyanın diğer problemli kişisi ise Damat Ferit Paşa'dan başkası olamazdı. Vahdettin'in ablası ile evli olan Ferit

Paşa, mütarekede kısa dönemlerle de olsa 5 defa hükûmet kuran ve Sarayın en çok güvendiği kişi idi. Gücünü Saray'dan, İttihatçı düşmanlığından, tabansız İtilafçı desteğinden ve İngilizlerden alıyordu. Yakında Paris Barış Konferansı toplanacağı için İttihatçılar savaş suçlusu olarak bir an önce yargılanıp cezalandırılmalı idi. Mebusandaki *Beşinci Şube* tahkikatından netice çıkmayacağına inanıyor, bunu İttihatçıların oyalaması olarak görüyordu. Bu konuda Âyan'a verdiği önergesi, Meclisin üç gününü aldı. 2, 9 ve 12 Aralık 1918 günlü Birleşimlerde uzun tartışmalara sebep oldu. Hem İttihatçı üye Seyit Bey'in, hem de Divanın hakarete varan ithamlarına maruz kaldı. Sultan Vahdettin ve Ferit Paşa, savaşın suçlarını İttihatçıların sırtına yükleyerek ve İtilaf devletlerinin gözüne girerek barış şartlarını hafifleteceklerine inanıyorlardı. Ferit Paşa hem saltanatı, hem de imparatorluğu kurtaracak bir misyona soyunmuştu. Her ne kadar Mondros Mütarekesinin imzasına murahhas olarak gönderilmemişse de, şimdi Sevr Anlaşmasını bir Sadrazam olarak imzalayacaktı. Anadolu hareketini şiddetle bastırmak taraflısı idi, ama sonunda Vahdettin'den önce vatanı terkedecek kadar aceleci oldu. Son Osmanlı Sultanının en büyük hatası, Ferit Paşa'ya güvenip bel bağlaması olmuştur.

Meclis-i Mebusan ve Âyan'da bu tartışmalar devam ederken, tahkikat komisyonu gibi çalışan *Beşinci Şube* de, eski kabine üyelerinin ifadelerini 19 Aralık 1918 günü tamamlamıştı. Bundan sonra sorgulama zabıtları bastırılarak üyelere dağıtılacak ve Beşinci Şube, genel kurula sunacağı raporu hazırlayacaktı.

21 Aralık 1918 Cumartesi günü Meclis-i Mebusanın 23. Birleşimi, mütarekenin dahili ve harici şartları gittikçe ağırlaşan ortamında Halil Bey'in Riyasetinde açılmıştır. Tevfik Paşa hükûmeti, bir yanda güvenini yitirdiği Meclis çoğunluğunun, diğer yanda istekleri bitip tükenmeyen işgalci orduların baskısı altında bunalmış vaziyettedir. Kürsüye Dahiliye Nâzırı Mustafa Arif Bey çıkarak, Sultan Vahdettin'in şu iradesini okuyacaktır.

"Esbab-ı zaruriyye-i siyasiyyeden nâşi Meclis-i Mebusan'ın feshi iktiza etmesine ve Kanun-u Esâsinin muaddel yedinci

maddesinin fıkra-i mahsusası mucibince ledel-iktiza Heyet-i Mebusanın feshi, hukuk-u şahanemiz cümlesinden bulunmasına binaen, Meclis-i mezkurun bugünden itibaren ber-mucibi Kanun feshini irade eylerim."

21 Kanunu evvel 1334
[21 Aralık 1918]
Mehmed Vahdettin

Sadrazam
Tevfik

Bu irade-i seniyye görültüler arasında aniden okunmuş, mebusların hayret ve şaşkınlığı arasında Meclis feshedilmiştir. Bu fesih kararıyla, güvensizlik önergesiyle düşürüleceği anlaşılan Tevfik Paşa hükûmeti kurtarılırken, İttihatçı çoğunluğa dayalı Meclisten de kurtulunmuştur. Aynı zamanda, İttihatçıların *Beşinci Şube*'de yapılan tahkikatı da neticeye ulaşmadan akim kalmıştır. 12 Ocak 1920'de son Osmanlı Meclisinin toplanmasına kadar ülke, 1 sene 22 gün parlamentosuz kalacaktır.

İttihatçılar Yüce Divanın eşiğinde...

Daha önce de belirtildiği üzere, *"Said Halim ve Mehmed Talat Paşalar Kabinelerinin Divan-ı Âliye sevkleri hakkında" ki,* Divaniye Mebusu Fuat Bey'in(*) önergesi, 4 Kasım 1918 Pazartesi günlü celsede kabul edilmiş ve çekilen kurra ile tahkikatı *Beşinci Şube*'nin yapacağı anlaşılmıştı. 1876 Kanun-u Esasisi ve Dahiliye Nizamname gereğince, Yüce Divana (Divan-ı Âli) sevkedilecek kabine üyelerinin ilk tahkikatları, yani araştırma ve soruşturmaları, daha önce tesbit edilmiş Şubeler (Komisyon) vasıtasıyla yapılıyor ve bu Şubenin raporu genel kurulda görüşülüp kabul edilirse yargılanmak üzere Yüce Divan' sevkediliyordu.

(*) Divaniye (Irak), Bağdat vilayetine bağlı ve Hille, Şamiye ve Simave isimli üç kazası olan 600 haneli ve 2000 nüfuslu bir sancak merkezi idi. Halkının tamamı Bedevî ve Hazari aşiretlerine mensuptu. Fırat ve Dicle arasında pirinç ve mısır ziraati yapılan mümbit arazisi vardı.

İşte yukarda belirtilen amir hükümler gereğince, azaların şubelere taksimi Meclisin 10 Ekim 1918 günlü ilk celsesinde yapılmış ve *Beşinci Şube*'nin 44 azası da belirlenmişti. Araştırma-soruşturma komisyonu gibi çalışacak *Beşinci Şube*'nin belirlenen üyleri şunlardı:

Sadık Efendi *(Kütahya)*, Tevfik Bey *(Bağdat)*, Abdülkadir Geylani Bey *(Hama)*, Hasan Fehmi Efendi *(Gümüşhane)*, Şemsettin Bey *(Ertuğrul)*, Hüseyin Kadri Bey *(Karesi)*, Rıza Bey *(Bursa)*, Emin Edip Efendi *(Sivas)*, Necati Bey *(Bolu)*, Osman Paşa *(Trablus-Şam)*, Kamil El-Esat Efendi *(Beyrut)*, Osman Bey *(Canik)*, Nuri Bey *(Kerbela)*, Salim Bey *(Karahisar-ı Sahip)*, Ahmet Nesimi Bey *(İstanbul)*, Mehmet Emin Efendi *(Genç)*, Mahmut Bey *(Trabzon)*, Ebu Bekir Haddad Efendi *(Taaz)*, Seyyit Ali Haydar Bey *(Asir)*, Harun Hilmi Efendi *(Tekfurdağı)*, Hilmi Bey *(Basra)*, Agop Hırlakyan Efendi *(Maraş)*, Hasan Rıza Paşa *(Hudeyde)*, Abdülfettah Sadi Efendi *(Akka)*, Hüseyin Tosun Bey *(Erzurum)*, Hacı İlyas Efendi *(Muş)*, Ömer Lütfü Bey *(Sinop)*, Mişel Sarsak Efendi *(Beyrut)*, Cavid Bey *(Kal'a-i Sultaniye)*, Mithat Şükrü Bey *(Burdur)*, Seyyit Mehmet Makhâfi Efendi *(Sana)*, Keygam Efendi *(Muş)*, Hacı Tayyip Efendi *(Ankara)*, Halid Bey *(Divaniye)*, Mustafa İbrahim Bey *(Saruhan)*, Ali Cenani Bey *(Ayıntap)*, Tevfik El- Mecali Bey *(Kerkük)*, Kamil Efendi *(Karahisar-ı Sahip)*, Selim Ali Selâm Efendi *(Beyrut)*, Ragıp Neşâşibî Bey *(Kudüs-ü Şerif)*, Seyfullah Efendi *(Erzurum)*, Abdullah Azmi Efendi *(Kütahya)*, Mustafa Fevzi Efendi *(Saruhan)*, Viktor Bey *(İstanbul)*.

Beşinci Şube ilk toplantısını 6 Kasım 1918 Çarşamba günü yaparak Reisliğe *Abdullah Azmi Efendi* [Torun-Kütahya], Katipliğe de *Şemsettin Bey*'i [Ertuğrul] seçmiş ve önerge (takrir) sahibinden gerekli açıklayıcı bilgileri aldıktan sonra, eski kabine üyelerinin teker teker ifadelerinin alınmasını kararlaştırmıştı.

Beşinci Şube üyeleri arasında Türkler çoğunlukta olmasına rağmen Arap, Rum ve Ermeni mebuslar da bulunmaktadır. İşin ilginci eski kabine üyesi olarak ifade verenlerden *Ahmet Nesimi* ve *Cavid Bey*ler ile İttihat-Terakki'nin Kabit-i Umumisi olan *Midhat Şükrü Bey* de şubenin üyeleri arasındadırlar.

Sorgulama sınırlarını aşararak, ağır ithamlarla yargılama niteliğine bürünen bu toplantılarda, ilk ifadesi alınan kişi Said Halim Paşa'dır. Sonra sırasıyla eski kabine azaları ifade vermişlerdir. Çürüksulu Mahmut Paşa, İbrahim Bey, Ahmet Şürkü Bey, Ahmet Nesimi Bey, Halil Bey, Cavid Bey, Ali Münif Bey, Mustafa Şeref Bey, İsmail Canbulat, Haşim Bey ve Kara Kemal Bey'ler. Şeyhülislâm Hayri Efendi ile Musa Kazım Efendi şubeye bizzat gelmeyerek, ifadelerini yazılı olarak göndermişlerdir. İttihat-Terakkinin icraatlarından asıl sorumlu tutulması gereken lider kadrosu, *Talat, Enver ve Cemal Paşa*lar ise yurt dışına kaçtıklarından tabii ki ifadeleri alınamamıştır.

Sorgulama sırasında kendisine en çok soru sorulanlar, Sadrazam Said Halim Paşa ile Cavid Bey, Ahmet Şükrü Bey, Ahmet Nesimi ve İbrahim Bey olmuşlardır. İfadelerden anlaşılacağı üzere, Cavid Bey'in sorgulaması ancak üç celsede bitirilmiş, en fazla bilgi ve açıklamalar ondan alınmıştır. Cavid Bey sorgulamasında, derin bilgisi ve hitabeti ile sanki üyelere akademik bir konferans ziyafeti çekmiş ve üyeler bu nefis açıklamadan zevk aldıklarını belirtmekten çekinmemişlerdir. Hükûmetin dahili ve harici her icraatından, mali politikasından, Avrupayla ilişkilerinden Cavid Bey'in geniş bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır.

İttihatçıların "zülüflü" Kara Kemal'i...

Bu sorgulama zabıtlarında eski İaşe-i Umumiye Nâzırı olarak ifadesine başvurulan *Kemal Bey* ise, İttihat-Terakkinin en ilginç tiplerinden biridir. İfade verdiği sırada 40 yaşında ve bekar olan *Kara Kemal*, aynı zamanda Kabinenin mebus olmayan tek üyesidir. Halk arasında *"zülüflü"* veya *"Kara Kemal"* lakaplarıyla anılan Kemal Bey'in, İttihat-Terakki'nin Merkez-i Umumisinde önemli bir yeri olduğu muhakkaktır. İttihat-Terakki'de Talat Paşa'ya *"Büyük Efendi"*, Kemal Bey'e de *"Küçük Efendi"* denirdi. Parti içinde olağanüstü bir teşkilatçılık yeteneğine sahipti. Harp içinde fırıncı, bakkal, manav, kasap vs. gibi esnaf ve sanatkar takımını örgütleyen adamdır. Ayrıca balıkçılar, kayıkçılar, kâhyalar,

hamallar ve ameleler gibilerinden binlerce adamı bir saat içinde istediği yerde toplayabilirdi. Bâb-ı Âli Baskınında Enver Paşa'nın sivil militanlarını Bâb-ı Âli'nin kapısına yığan o idi. Birinci Cihan Harbinde ilan edilen Cihat Fetvasının, Fatih Camiinde yapılan töreninden sonra Topkapı Sarayı'na kadar yürüyerek gösteri yapan kalabalıklar da, Kara Kemal'in organizasyonuyla toplanmış militanlardan başkası değildi. Said Halim Paşa ve Talat Paşa kabinelerinin kuruluşu sırasında, perde arkasındaki en önemli rolleri Kemal Bey üstlenmiştir. Talat Paşa, Cemiyet içindeki hassas dengeleri korurken, Enver Paşa'nın genç zabitlerine karşı hep Kara Kemal'i kullanmıştır. İttihat-Terakki'nin miting ve gösterilerini hep Kara Kemal düzenler ve yönetirdi.

Kara Kemal'in İttihat-Terakki içindeki asıl rolü, bu teşkilatçılığı sayesinde, savaş içindeki kıtlık ve karaborsayı önlemeye yönelik çalışmalarında görülür. İttihatçıların, iç ve dış ticaretteki azınlıkların egemenliğini kırarak, Türk unsurlardan oluşan yerli burjuvazi yaratma çalışmalarını tevdi ettikleri kişi de Kemal Bey'dir. İttihatçılar, himayeci ve biraz da kayırmacı politika izleyerek, Kara Kemal sayesinde 70 den fazla anonim şirketin kurulmasını sağlamıştır. Bu şirketlerin bir kısmı banka olup, sanıldığı kadar hepsi İstanbul'da da değildir. İstanbul ve Anadolu tüccarı kurulan bu şirketler vasıtasıyla palazlanmış ve aynı zamanda İmparatorluğun savaş içindeki istikrar politikası, arz ve talep dengesi Kara Kemal eliyle temine çalışılmıştır. Bir taraftan Ordu Levazım Dairesi Reisi, öbür yandan Kara Kemal, ülkenin ekonomik potansiyelini eline geçirerek, malum *"vagon"* ve *"koli"* yolsuzlukları da bu himayeci politika ile canlanmıştır. İttihatçıların savaş içinde, gerek devlet eliyle gerekse kıtlık ve karaborsa yoluyla bazı kesimlere ve yandaşlarına büyük servet yaptırdığı da ayrı bir gerçektir. Bunlar arasında büyük payı Museviler almıştır. *Avram ve Şürekası, Aslan Franko ve mahdumları, İsak Kamhi, Bensusam, Nesim Toledeo, Moiz Yunatan, İlyas Menahim, Bulgar Pavli* bunlar arasındadır. Kara Kemal'i İaşe Nezaretine kadar yükselten işte bu becerisidir.

Mütarekede Karakol Cemiyetini kurarak ve Anadolu'ya insan taşıyarak Milli Mücadeleye büyük hizmeti geçmiştir. Kara Kemal Cumhuriyet döneminde diğer İttihatçılarla birlikte Terakkiperver Fırkaya girdi ve İzmir Suikastının perde arkasında olduğu gerekçesiyle İzmir İstiklâl Mahkemesi tutuklama emri çıkardı. Evini basan polislere teslim olmamak için, Aksaray'da saklandığı evin kümesinde, 1926 yılında tabancasıyla intihar etti. Komisyonda verilen ifadelerden en dikkate değerlerinden biri, şüphesiz Kemal Bey'in ki dir.

Sorgulama sırasındaki ölçülü ve temkinli konuşmalarıyla, işi ciddiye alan tek kişi, Talat Paşa Kabinesinin eski Adliye Nazırı ve ifade verdiği sırada Meclis-i Mebusan Reisi olan Halil Bey'dir. İsmail Canbulat ile Ahmet Şükrü Bey'in ifadeleri ise, ruhlarına sinmiş olan komitecilik cesaretinin pervasızlık örneklerindendir. Daha sonraları ikisi de İzmir suikasti davasında İstiklâl Mahkemesi kararıyla idam edileceklerdir.

Zabıtlar incelenirse, *Beşinci Şube*'nin 44 üyesi hiç bir zaman tam kadro olarak tahkikatta bulunmamışlardır. Katılanlar 20-25 kişi arasındadır. Önerge sahibi olan Komisyon üyesi Divaniye Mebusu Fuad Bey ise, ifadeler tamamlanmak üzere iken, 19 Aralık 1918'de vefat etmiştir. Komisyon üyeleri arasında en çok soru soran ve karşılarındakileri sıkıştıran iki kişi dikkati çekmektedir. Bunlardan birisi Kudüs-ü Şerif mebusu olan *Ragıb Neşâşibi Bey*'dir. Ragıp Neşaşibi'nin herkese sorduğu ve tam cevabını da alamadığı, harp içinde Suriye'de Cemal Paşa tarafından idam ettirilen kişiler ve özellikle Âyan üyesi sıfatını taşıdığı halde idam edilen *Abdülhamid Zöhravi Efendi*'nin durumudur.

Diğer üye ise Ertuğrul mebusu ve Komisyonun da katibi olan Şemseddin Bey'dir. Aynı zamanda kültürü ile temayüz eden bu genç İttihatçı, en çok Birinci Cihan Harbine girişimizin perde arkası sorularını sormuş ve karşısındakini de epeyce sıkıştırmıştır. *Şemseddin Bey,* daha sonraları Cumhuriyet dönemi Başbakanlığı yapacak olan *Şemsettin Günaltay*'dan başkası değildir.

Meclis-i Mebusandaki soruşturmanın(*) neden ve niçin yapıldığının rahat anlaşılabilmesi ve okuyucuyu kitaba ısındırmak amacıyla yaptığımız açıklamalara burada son veriyoruz. Artık okuyucu bizzat zabıtları orjinal metninden takip edebilir. Önsöz veya giriş mahiyetindeki bu kısmın biraz uzamış olması, yapılan soruşturmada, sadece kişilerin değil aynı zamanda bir devrin ve devre hükmeden bir zihniyetin yargılanmış olmasıdır.

Tanzimat hareketinin devamı ve mutlakiyet dönemi ile Cumhuriyet dönemi arasında bir köprü olan ve Meşrutiyetle özdeşleşen İttihat-Terakki hareketi, artık soğukkanlı ve sağlıklı bir şekilde değerlendirilebilecek ve sorgulanacak bir zamanı ve tarihi süreci gerilerde bırakmıştır. Türkiye'nin yoğun şekilde yaşadığı bu günkü demokrasi ve modernleşme tartışmalarının hem tarihi izleri hem de sancıları, bu hareketin içinde aranabilir. Zira, İttihat-Terakki zihniyeti, Meşrutiyet döneminin çağdaş ve modern bir sivil siyasi hareketi olarak aynı zamanda Osmanlı ordusunu da etkilemiştir. 1909 da Selanikten İstanbul'a yürüyen Hareket Ordusu'nun İstanbul halkına yayınladığı beyanname ile 1960 ve 1980 yıllarında Türk Silahlı Kuvvetleri'nin yayınladığı bildirilerdeki *"vatanın ve milletin bölünmezliği ve Cumhuriyeti koruyup kollama"* ilkeleri hiç değişmemiştir. Bu özellik, şüphesiz ki, İttihat-Terakki fikriyatının nihai olarak Harbiye'li subaylar tarafından da desteklenmiş olmasından, ve Cumhuriyetin kuruluş ve kurtuluş mücadelesinde halkla bütünleşme mayasından doğan ve devam eden bir gelenektir. Osmanlı'dan Cumhuriyete İttihat-Terakki'nin tarihsel kökenleri ve düşünce hayatımıza uzanan çizgisi,

(*) Meclis-i Mebusan 5. Şubesince icra kılınan bu tahkikatın metinleri, *Meclis-i Mebusanın 3. Devre 5. İctima Senesinin 1334 (1918) Encümen Mazbataları ve Tekalif-i Kanuniye Zabıtları (No: 503-523)* arasında yayınlanmıştır. Daha sonra 1933 yılında *"Harp Kabinelerinin İsticvabı"* adıyla Vakit Matbaasında *Hakkı Tarık Us* tarafından yayınlanan kitap ise bu zabıtların eksik bir derlemesidir. Kara Kemal, Ali Münif Bey ile Şeyhülislâm Hayri ve Musa Kazım Efendilerin sorgulamasını ihtiva etmediği gibi, diğerleri de kısaltılmış bir özet ve imla bakımından da oldukça bozuktur. Bizim kitabımıza ise, TBMM. tarafından yayınlanan orjinal metinler esas alınmıştır.

bilimsel olarak incelenmeden ve toplumsal hayatımızdaki gerçek yerine oturtulmadan bugünü de, yarını da değerlendirmek ve kavramak pek kolay görünmemektedir.

İttihatçıların Divan-ı Harb-i Örfî Mahkemelerinde Yargılanmaları

1919 yılına girilince İstanbul da şartlar daha ağırlaşmıştı. Ermeni ve Rum Patrikhaneleri savaş suçlusu ve Tehcir sorumlusu İttihatçıların bir an önce cezalandırılmaları için İşgal Komutanlıklarına başvurmuşlardı. İngiliz Yüksek Komiseri *Sir Arthur Calthorpe* ise bu talepleri, Saray ve Bâb-ı Âliye ısrarla ileterek baskı yapıyordu. Meclis-i Mebusan tahkikatı ise neticesiz kalmıştı. Tevfik Paşa hükûmetinin bu baskılara karşı nasıl bunaldığını tahmin etmek zor değildir. Tevfik Paşa, sadece işgal güçleri tarafından değil, Mebusan ve Âyan Meclislerindeki tartışma ve önergeler dolayısıyla parlamento tarafından da sıkıştırılmaktaydı.

Hükûmetin bu konuya bakışını anlamak için, Âyan Meclisindeki 9 Aralık 1918 günlü oturum zabıtlarını okumak yeterlidir. Bu oturumda Reis Ahmet Rıza Bey'in bizzat verdiği, *"Bilcümle Anasır-ı Osmaniye'de icra kılınan mezalim ve cinayat-ı şahsiyeden dolayı icra-ı takibat yapılmasını"* isteyen önergesi görüşülmüştü. Tabii ki burada kastedilen tehcir olayı idi ve hükûmetin bir an önce bu işin üzerine gitmesi isteniliyordu.

9 Aralık tarihli 14. Birleşimde, hükûmet adına görüşmeleri izleyen Adliye Nâzırı Haydar Molla Bey de bulunmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla Hükûmet, Ahmet Rıza'nın zaten belli olan muhalefetine önem vermekte ve bu vesile ile gerekli açıklamaları yaparak boş durmadığını göstermek istemektedir. Nitekim, Ahmet Rıza ve Âyan üyeleri Haydar Molla'nın yaptığı açıklamalardan tatmin olarak ve gerçeği öğrenerek rahatlamışlardır.

Haydar Molla'ya göre, Tehcir sorumlularının yargılanması meselesi Kabinede görüşülmüş olup, kısa zamanda halli zor görünmektedir. Adliye Nazırının verdiği bilgiye göre, Tehcir suçlarının failleri üç nev'idir. Birincisi, Divan-ı Âli'de yargılanması gereken ve siyasi sorumluluğu olan eski kabine üyeleridir. İkincisi, mülkiye memurları tarafından işlenen cürümler. Üçüncüsü ise, adi kişiler tarafından işlenen cürümler. Adi kişiler hakkında ilk tahkikat mahallin savcıları tarafından re'sen yapılabildiği için, bunda bir problem yoktur. Ancak memurlar hakkında savcıların re'sen harekete geçmeleri mümkün değildir. Zira bu konuda çıkarılmış bazı Kanun-u Muvakkatlar *[Halen 1998 yılında da meriyette olan Memurin Muhakemat Kanunu kastedilmekte]* mevcuttur. Diğer yandan halktan kişilerle memurların müştereken bu suçları işlemeleri halinde, yargılanacak mahkemenin tesbitinde Temyiz Mahkemesi ile Şura-yı Devlet arasında hukukî ihtilaf vardır. Divan-ı Âliye sevki gerekenler hakkında ise hukuki boşluk vardır. Zira Anayasada emredilen özel yargılama usulü hakkında henüz bir kanun çıkmamıştır.

Haydar Molla Bey'in bu izahatı ile, hükûmetin çeşitli baskılar altında kalarak bu konuda bazı şeyler yapmak istediği, ancak hukuka ve kanuna aykırı uygulamalara da giremiyeceği mesajı verilmiştir. 21 Aralık 1919'da Mebusan da feshedildiğine göre, hükûmetin bu konudaki yasal boşluğu kapatma imkanı hiç kalmayacaktır.

Hükûmet bu konudaki yasal boşlukları, 11 Kanunuevvel 1334 (11 Aralık 1918) tarihli Heyet-i Vükelâ kararı ile doldurmaya çalışmıştır. Anılan karara göre, Dahiliye ve Adliye memurlarından kurulacak heyetlerin, tehcirin vukuu bulduğu bölgelerde tahkikat yapmaları kararlaştırılmıştır. Tesbit edilen 10 bölge şöyledir:

1. Ankara, Bolu ve Kastamonu bölgesi
2. Bursa ve Edirne vilayetleriyle Çatalca Sancağı
3. Trabzon vilayeti ile Samsun Sancağı
4. Aydın vilayeti ile Çanakkale ve Karesi sancakları
5. Konya vilayeti ile Eskişehir, Kütahya, Karahisar ve Antalya sancakları

6. Sivas vilayeti ile Kayseri ve Yozgat Livaları
7. Erzurum, Van ve Bitlis vilayetleri
8. Diyarbekir ve Ma'muretü'l-aziz vilayetleri
9. Adana vilayeti ve Maraş sancağı
10. Urfa, Zor ve Ayıntab sancakları

Kurulacak Komisyonlar, bu bölgelerde tehcirden dolayı aslen ve fer'an zî-medhal olanlar hakkında serian tahkikat ve takibat icrası ile memleketin huzur ve emniyetinin sağlanması için gerekeni yapacaklardır *(Bkz. Heyet-i Vükela Kararı, Osmanlı Ermenileri, age. s. 188-189).*

Mütarekede İttihatçı avına çıkanlar...

Diğer yandan, tahkik heyetlerinin soruşturması sonunda yargılanmasına lüzum görülenlerin, yargılanacakları mahkemenin tesbiti de kararlaştırılır. Gene 14 Kanunuevvel 1334 tarihli bu Heyet-i Vükelâ kararına göre, mevcut mevzuatta bu konuda açık bir düzenleme bulunmadığından, Divan-ı Harp mahkemelerinin 19 Ağustos Sene 1326 tarihli *"Müsellah Çetelerin Tenkili Hakkındaki Kararname"* hükümlerinin aynen tehcir suçlarına da uygulanabileceği benimsenmektedir. Başka ifade ile, hem mahkemelerin teşkili hem de yargılama usulu bakımından bu Kararname hükümleri yeterli görülür. Anılan Kararnameye göre, Divan-ı Harp mahkemeleri, bir reis ile 4 aza ve 1 müddeiumumiden ibarettir. Reis ile 2 aza askerden, 2 aza da adliyeden olacaktır. Hazırlık tahkikatları, Divan-ı Harbe bağlı 3 kişilik adliye heyetince yapılacaktır. Tahkikat heyetleri her türlü soruşturma, delil ve belge toplama, tevkif etme yetkilerine haiz olacaktır. Tahkik heyetinin kararına itiraz edilemez. Divan-ı Harp kararlarının ise istinaf ve temyizi yoktur. Yalnız idam kararları irade-i seniyyeye arzolunacaktır.

Diğer yandan, gene Tevfik Paşa Hükûmetince 8 Ocak 1919'da çıkarılan kararname ile, çeşitli yerlerde kurulan mahkemelere atamalar yapılır. İttihatçılarla ilgili ilk tevkifler ise 30 Ocak 1919 Perşembe günü başlatılır. Aralarında Ziya Gökalp, İsmail Canbulat ve Kara Kemal gibilerin bulunduğu 27 İttihatçı tutukla-

nır. Kara Kemal, İstanbul Belediyesinde müşavirlik yapmak için bir ara serbest bırakılırsa da, ertesi gün tekrar tutuklanır. İngiliz Yüksek Komiseri *Calthorpe* bu konudaki raporunda şunları belirtir: *"Sultan Vahdettin geniş ölçüdeki tutuklamaların ihtilali kamçılayacağından, hatta öldürüleceğinden çekinmektedir."*

İlk tutuklananlar arasında eski Diyarbekir valisi Dr. Reşit Bey de vardır. Dr. Reşid, Bekirağa bölüğünden kaçmayı başaracak, fakat İstanbul dışına çıkamadan polisler saklandığı yeri basınca, Beşiktaş Fulya tarlasında tabancasındaki kurşunları beynine boşaltacaktır. (6 Şubat 1919).

Tevfik Paşa hükûmeti, adi suçlular dışındaki eski kabine üyelerinin yargılanabilmesi için, ayrı bir Kararname ve iradenin alınması gerektiğine inanıyordu. 28 Şubat 1919 tarihinde hazırlanıp sunulan Kararname, Padişah tarafından Kanun-u Esâsiye aykırı bulunarak imza edilmemişti. Nihayet 3 Mart 1919 günü Tevfik Paşa istifa edecek ve yerine Damat Ferit Paşa atanacaktır. Ferit Paşa İttihatçıların bir an önce yargılanması için acele edenlerdendi. Böylece İngilizlerin gözüne girip Paris Barış Konferansı için hafifletici şartlar elde edeceğine inanıyordu.

Ferit Paşa 4 Mart 1919 günü makamına oturunca derhal ve 5 Martta İngilizlerin yeni bir notası ile karşılaştı. Ferit Paşa İngilizlere, *"istediğiniz kişileri derhal tevkife hazırım"* diye cevap verecektir. Nitekim Dahiliye Nâzırı Cemal Bey, 10 Mart 1919 günü ikinci İttihatçı tevkiflerini başlatır. Bu tevkiflerde, Said Halim Paşa, Musa Kazım Efendi, Halil Beyler gibi eski İttihatçı nazırlar vardır ve toplamı 60 kişi kadardır. Mevkuflar arasında gazeteci Ahmet Emin de bulunmaktadır. Ahmet Emin Yalman'ın anılarına göre: *"mevkuflarla görüşmek yasaktı. Ancak yüksek makamlardan izin alanlar görüşebiliyordu. Bu arada Mustafa Kemal Paşa da gelerek, eski arkadaşı Fethi Bey'i ziyaret etmişti."* (Bkz. Ahmet Emin Yalman, Gördüklerim ve Geçirdiklerim, c. I, s. 413).

Kısacası nazırlar, paşalar, vali ve kaymakamlar, polis ve jandarma erleri gibi bir çok insan yakalanmıştı ve tehcirden tutuklananların sayısı 300'den fazlaydı. Damat Ferit Paşa, Tevfik Pa-

şa hükûmeti gibi, işin hukukî yönüne fazla ehemmiyet vermiyordu. 8 Mart 1335 (1919) tarihli yeni bir irade-i seniyye ile, mahkemelerin sivil üyelerini kaldırarak bütün üyelerin askerlerden olmasını sağladı. Tevfik Paşa'nın kararnamesini reddeden Vahdettin, daha ağır bir Kararnameyi bu sefer derhal imzalamıştı.

Kemal Bey'in idam sehpası...

Divan-ı Harp Mahkemelerinin kuruluş ve yargılama sürecinde itilaf devletlerinin gerek komiserleri gerekse komutanları çok yakından alaka göstererek, hükûmete devamlı baskı ve yönlendirmede bulunmuşlardır. *(Bkz. Gotthard Jaeschke, İngiliz Belgeleri age.)*. Divan-ı Harp Mahkemeleri hergün Ermeni ve Rum nümayişçilerle dolup taşmaktadır. Gazetelerde, tehciri görenleri şahitliğe çağıran ilanlar çıkmakta, mahkemeler, ömründe Boğazlıyan ve Bayburt'a gitmemiş kişilerin İstanbul'da şahitliğini kabul etmektedirler.

Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in, Tehcir suçlusu olarak 2 Şubatta başlayan yargılaması 8 Nisan 1919 günü idam kararı ile biter ve 10 Nisanda Beyazıt Meydanına kurulan idam sehpasında hüküm yerine getirilir. Sehpanın etrafını çevrelemiş Ermeniler sevinçlerini alkışlarıyla gösterirler. Bu idam, askeri tıbbiye öğrencileri ve halkın galeyanına sebep olur. Ertesi gün kalabalık bir gösterici topluluğu ile Cenazesi Kadıköy'e geçirilerek defnedilecektir. Cenaze merasimini Calthorpe raporunda şöyle belirtir; *"Kemal'in idamı sempati doğurdu. Bunda ittihaçıların tesiri görülüyor. Aynı şiddetin, geniş mikyasta ve yüksek mevkide bulunan suçlulara tatbiki ve cesaret gösterilmesi için düşünmek gerekir..."*. İngilizlerin Kadıköy irtibat subayı yüzbaşı *E.La Fontaine* ise, 12.4.1919 günlü raporunda, cenazede *"masum müslüman şehidine ithaf"* ifadesini taşıyan çelenkler bulunduğunu belirtilmektedir.

İstanbul halkı bu idamların işgalcilere yaranmak için işlenmiş yeni cinayetler olduğuna inanıyordu. Nihayet, Padişah Vahdettin Kadıköy nümayişinden o derece korkmuş olmalı ki, Divan-ı Harb-i Örfi mahkemesi kararının, hak ve adalete uygun ol-

duğu şeklindeki bir fetvayı Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendiye ilan ettirmeden tasdik etmemiştir.

Ziya Gökalp: Ermeniler bizi arkadan vurdu...

Şurası gerçek ki, mütarekede kurulan Divan-ı Harb-i Örfi mahkemeleri sadece tehcirle ilgili suçluları muhakeme etmemiş, Damat Ferit Paşa'nın siyasi hasımlarını da namertçe iftiralarla mahkum etmeyi vazife saymıştır. Ne var ki, İngilizler bu davalardan, özellikle siyasi olanların davalarından fazla ümitli görülmüyorlardı. Ferik Nazım Paşa mahkemesinde çok tartışmalı ve ciddi muhakeme celseleri devam ediyordu. Bu mahkemenin 17 Mayıs 1919'daki bir celsesinde, Ziya Gökalp çok cesur ve tarihi bir ifade vermişti:

" – Milletimize iftira ediyorsunuz. Türkiye'de bir Ermeni katliamı değil, bir Türk-Ermeni mukatelesi olmuştur. Bizi arkadan vurdular, biz de vurduk."

İngiliz Yüksek Komiser Vekili *Amiral Webb*, Damat Ferit Paşa'ya yargılamalar sonucundan ümitsiz olduğunu söyleyince, Paşa *"şimdi güvendiğim yeni bir mahkeme kurdurdum"* diyecektir. Damat Ferit Paşa'nın güvendiği bu mahkeme ise, hak arasında *"Nemrut* veya *Kürt"* Mustafa Paşa Divan-ı Harbi olarak bilinen, 1 Numaralı mahkemedir. Gerçekten de Damat Ferit Paşa, Ferik Nazım Paşa mahkemesinin üyesi Mirliva Mustafa Paşa'nın riyasetinde yeni bir mahkeme kurdurmuş ve bazı sefilleri de üyeliğine atayarak, devlete yıllarca hizmet etmiş yüzlerce kişinin hayat ve namusu bu mahkemenin keyfi hükmüne bırakılmıştır.

Nemrut Mustafa Kimdir?..

Aslen Süleymaniyeli olan Nemrut Mustafa Paşa'nın yalnız özel hayatı bile, rutbe ve makamını elde ettiği milletin tarihini lekelemeye yeterli idi. Namık Paşa'nın Bağdat valiliği sırasında araları açılınca, imam kandırıp Cuma hutbesinde valinin adını da zikrettirmiş ve *"Namık Paşa, adına hutbe okutup istiklalini*

ilan etti" diye Mabeyne telgraf çekerek azlini sağlamıştı. Eski Bayburt kaymakamı ve Urfa Mutasarrıfı Nusret bey evvelce kürek cezasına çarptırılıp kararı mahkeme heyeti tarafından imzalandığı halde, onun için ikinci bir idam kararı hazırlayarak idamını sağlayan kişi işte bu Nemrut Mustafa Paşa'dır. Zavallı Nusret Bey, 20 Temmuz 1919'da mahkum edilip 8 Ağustosta asılmıştır. Kürek cezası ile ilgili ilk karar, daha sonra muhakeme evrakı arasında bulununca, reis ve azalar yedişer ay hapis cezasına mahkum edilerek hapse konulmuşlar ise de, Damat Ferit Paşa üç ay sonra bunların affedilmesini sağlamıştır. Kuva-yı Milliye ile Kuva-yı İnzibatiye mücadelesine denk gelen günlerdeki Bursa valiliği ise, hayret verici olaylarla doludur. Kaç masum insanın kanına girdiği meçhuldür. Yüzellilikler listesinin 31. sırasında yurt dışına sürülen Mirliva Mustafa, işte bu Nemrut Mustafa Paşadır. Mustafa Paşa hakkında, aynı mahkemede yargılanan Ebubekir Hazım Tepeyran'ın, *Zalimane Bir İdam Hükmü* isimli hatıratında, bu adamın ve mahkemesinin adalet adına yaptıkları bütün çıplaklığı ile anlatılmaktadır.

Ferik Nazım Paşa Divan-ı Harbi...

Mütarekede İttihatçıların yargılandığı esas mahkeme, Ferik Nazım Paşa'nın riyasetindeki Divan-ı Harb-i Örfî mahkemesidir. Üyeleri mirliva Zeki, Mustafa (Nemrut), Ali Nazım Paşalarla miralay Recep Ferdi Beylerdir. Savcılık makamında Mustafa Nazmi Bey bulunur. Nemrut Mustafa daha sonra üyelikten alınıp, 1 Nolu mahkemenin reisi yapılmıştır. Ferik Nazım Paşa da, daha sonraları Damat Ferit Paşa Kabinesinde nazır olarak yerini alanlardandır. İlk duruşması 27 Nisan 1919 Pazartesi günü yapılan bu mahkemede, İttihat-Terakkinin yurt içinde kalmış en önemli siyasi liderleri vicahen, ve yurt dışına kaçanları da gıyaben yargılanmışlardır. Yargılamanın zabıtları Tavim-i Vakâyi'nin ilaveleri arasında yayınlanmış ve bir kısmı da sonradan, *"Tarihi Muhakeme"* adıyla ayrı bir kitapta toplanmıştır.

Ferik Nazım Paşa Mahkemesi, daha ziyade İttihat-Terakkinin Teşkilat-ı Mahsusa ile bağlantısını kurarak İttihatçıları, Ermeni tehcirinden yargılamıştır. İddianame ve Kararnamesi, şimdiye kadar Teşkilat-ı Mahsusa hakkında yayınlanan kitaplarda bulunmayan önemli tarihi bilgileri içermektedir. Bu nedenle araştırmacılara yeni ve ilave bir kaynaktır. Kararnamede, *"tahakküm ve zorbalıkla servet iddiharı yapılmak", "silsile-i kıt'al, yağma ve cinayetlerde bulunmak"* gibi İttihat-Terakkinin hem tüzel kişiliğini, hem mensuplarını itham eden ağır suçlamalar mevcuttur. Teşkilat-ı Mahsusa'nın eylemleri, Harbiye Nezâreti'nin ve Cemiyetin gizli emirleriyle bağlantı kurularak, siyasi ve cezai sorumlulukları dahilinde mütalaa edilmiştir.

İddianamedeki Savcının şu cümleleri dikkati çekicidir:

"Osmanlıların padişahı, bütün İslam aleminin halifesi, Sultan Mehmed Han Hazretleri (Vahdettin), İslâm adaletinin yeni baştan tecellisine karar vermiştir."

"Heyet-i hakime bütün icrasıyla beraber, vicdanlarında adalet hissinden başka bir şey beslemiyor. Esasen mahkeme-i adalete intikam hissi, tesirat-ı siyasiyye ve efkâr-ı ihtiraz giremez..." "Adalete susamış Osmanlı kavimleri adaletin suyuna kanmış olacak, tûrab olmuş masum kanlar, ruhunu yeniden alarak dirilecektir..."

Savcı Mustafa Nazmi Bey'in bu cümleleri mahkeme heyetinin siyasi tesirlerden uzak adalet anlayışına duyulan tereddütlerin cevabıdır ve gerisi aynen zabıtlardan okunmalıdır. Mahkemede, İttihatçıları, devrin önemli hukukçularından ve son Osmanlı Meclisinin reisi olacak Celâlettin Arif Bey Avukat olarak savunmuş, görev ve yetki yönünden yaptığı hukuki değerlendirme ve itirazı ise askeri mahkeme tarafından reddedilmiştir.

Divan-ı Harb-i Örfi mahkemelerinde yargılamalar devam ederken, Yunan ordusunun İzmir'e çıkması İstanbul'da büyük bir galeyan ve heyecan doğurmuştur. İstanbul'da Sultanahmet'te tel'in mitingi düzenlenecektir. İttihatçıların Bekirağa Bölü-

günden kaçırılacakları haberleri yayılır. Esasen bu haberlerden İngilizler büyük rahatsızlık duyarlar. Harbiye Nezareti'nin koruması takviye edilmekle birlikte, İngilizler için yargılamalardan daha çok, tutukluların muhafazaları ön plana çıkar. Üstelik İstanbul içinde bir de Mustafa Kemal'ciler diye yeni gruplar türemiştir. Tutukluların emniyetli bir yere nakli için hükûmetin de isteği mevcuttur. İşte bu sırada, İngiliz ve Fransız hükûmetlerinin ortak kararı ile, Bekirağa hapishanesindeki tutukluların Malta Adasına gönderilmesi gündeme gelecek, İttihatçılar bundan sonra parça parça İngiliz gemileriyle Malta'ya sürgüne gönderilecekierdir. Malta'daki eski şövalyelerden kalma Salvator Kalesi, artık, sadrazamlar, nazırlar, gazeteciler ve paşalardan oluşan Osmanlı seçkinlerinin sürgün yeridir. Burası ayrı bir maceradır. Yalnız, içlerinden birisinin, kalp hastası Şeyhülislâm Ürgüplü Hayri Efendi olduğu ve bunların İngilizlere hükûmet tarafından teslim edildiği unutulmamalıdır. Ne var ki, bundan sonra işgalciler karşılarında, Anadolu yaylasında gittikçe güçlenen Kuva-yı Millîye hareketini ve Mustafa Kemal Paşa'yı bulacaklardır.

İttihat-Terakki'nin Kuva-yı Milliyesi...

İttihat-Terakkinin meşrutiyet döneminin en örgütlü ve kökleşmiş siyasi hareketi olduğu kuşkusuzdur. Bu hareket en büyük desteği genç subaylardan almış, sonraları kendi yarattığı esnaf-eşraf karışımı yerli küçük burjuvazi ile kuvvetlendirmiştir. İttihatçılığın kökünün kazınmak istendiği mütareke gayyasında, liderlerinin yurt dışına kaçtığı en olumsuz koşullarda bile, dayandığı bu iki güç sayesinde, İttihatçılık zihniyet ve dayanışması söndürülememiştir. İttihatçılık inancını yıkan en önemli etken, gene kendi içinden çıkan Kuva-yı Milliye hareketi olmuştur. Bunun sebebi ise, mütarekenin karanlık ve belirsiz günlerinde halkın İttihatçılardan beklediği kurtuluş ümidini Anadolu hareketinde bulmuş olmasıdır.

İttihat- Terakki ile Millî Mücadele arasında acaba nasıl bir köprü kurmak gerekir? Öncelikle belirtmeli ki, İttihat-Terakkinin

savaştan sonra Anadolu'da ve İstanbul'da teşkilat ve kadro olarak nesi kalmışsa Millî Mücadeleye destek olmuş, hatta emrine girmiştir. Gizli örgütleri, kulüpleri, cemiyetleri ve kadrolarıyla... Müdafa-i Hukuk Cemiyetlerinin, yerel kongrelerin bütün kadroları eski İttihatçılar idi. Halbuki mütarekede İttihatçılara düşman kesilenler, aynı zamanda Anadolu hareketine de karşı çıkmışlardır. Şu halde İttihat-Terakki ile Kuva-yı Milliye, birbirini hazırlayan ve tamamlayan aynı hareketin iki parçası sayılmalıdır.

O. S. Kocahanoğlu

Önsöz ve Notlar İçin

BİBLİYOGRAFYA

1. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler,* c. III. İstanbul 1989
2. *Ahmet Rıza Bey'in Anıları,* İstanbul 1988
3. Mevlanzade Rıfat, *Türkiye İnkılâbının İçyüzü,* İstanbul. 1993
4. İsmail Arar, *Halil Menteşenin Anıları,*
5. Ebubekir Hazım Tepeyran, *Zalimane Bir İdam Hükmü,* İstanbul 1997
6. Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım,* c. II, İstanbul 1993
7. Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi,* c. 19
8. Kâmil Erdeha, *Millî Mücâdele Vilayetler ve Valiler,* İstanbul 1975
9. İ.H.Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,* c. IV, İst. 1961
10. H. Ziya Uşaklıgıl, *Saray ve Ötesi,* c. III, İstanbul 1942,
11. Liman Von Sanders, *Türkiyede Beş Yıl,* İstanbul 1968
12. Celal Bayar, *Ben de Yazdım,* c. I. İstanbul
13. A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* TTK. Ankara 1976
14. Cemal Kutay, *Lavrense Karşı Kuşcubaşı,* İstanbul 1978
15. Dr. Philip H. Stoddard, *Teşkilat-ı Mahsûsa,* İstanbul 1993
16. Robert Mantran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi,* c. II, İstanbul 1993
17. Hüseyin Kazım Kadri, *Hatıralarım,* İstanbul 1991
18. İlhan Selçuk, *Yüzbaşı Selahattinin Romanı,* c.I, İstanbul 1995
19. Hüseyin Cahit Yalçın, *Talat Paşa,* İstanbul 1943
20. Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş,* İstanbul 1972
21. Lütfi Bey, *Osmanlı Sarayının Son Günleri,* İstanbul
22. Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam,* İstanbul 1980
23. Faik Günday, *Hayat ve Hatıratım,* c. I, İstanbul 1960
24. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler,* Başbakanlık Arşiv Genel Müd., Ankara 1994

25. Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri,* TTK. Ankara 1991
26. Celal Bozkurt, *Siyasi Tarihimizde CHP.,* (tarihsiz)
27. Saim Besbelli, *Yavuz Tarih Yapan Gemi,* BTTD. 1972 s. 52
28. M. Şükrü Bleda, *Bir İmparatorluğun Çöküşü,* İstanbul 1979
29. *Dr. Reşit Bey'in Anıları,* Yakın Tarihimiz, c.II, c.III, s. 339, 363
30. Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri,* İstanbul 1976
31. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım,* c. I, İstanbul 1992
32. Refik Halid Karay, *Minelbâb ilel Mihrab,* İstanbul 1964
33. Nihat Karaer, *Refik Halid'in Siyasi Faaliyetleri,* (yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 1997
34. Y.Dağlı-C.Üçer, *Tarih Çevirme Kılavuzu,* V. cilt, TTK. Ankara 1997
35. O.S. Kocahanoğlu, *Türk Tarihinde Ermenistan Davası,* Hayat Tarih Mecmuası, yıl: 1981, sayı 7, 8, 9, 11.
36. O.S.Kocahanoğlu, *Kafkas Yollarında,* Yıllarboyu Tarih Dergisi, yıl 1981, sayı 5, 6, 7.
37. Ahmet Refik, *İki Komite İki Kıt'al,* İstanbul 1919
38. Tarihi Muhakeme, *Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları,* İstanbul 1919, Orhaniye Matbaası
39. *Midhat Paşa'nın Hatıraları,* c.I Hayatım İbret Olsun (Haz.: O.S.Kocahanoğlu) İstanbul 1997
40. Taner Akçam, *İstanbul Yargılamaları,* Tarih-Toplum 1995, sayı 137
41. Sina Akşin, *İstanbul Hükûmetleri ve millî Mücadele,* İstanbul 1983
42. Cemal Paşa, *Hatıralar,* İstanbul 1959
43. Ali Haydar Midhat, *Hatıralarım,* İstanbul 1946
44. Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki,* İstanbul 1995
45. Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme,* İstanbul 1996
46. Ali Birinci, *İttihat-Terakki Cemiyetinin İlk Nizamnamesi,* Tunaya Armağanı, İstanbul 1992
47. A. Emin Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim,* c. I, İstanbul 1997

SAİD HALİM PAŞA ve MEHMET TALÂT PAŞA KABİNELERİ ÂZALARININ DİVÂN-I ÂLİYE SEVKLERİ HAKKINDA BEŞİNCİ ŞUBECE İCRÂ KILINAN TAHKİKAT

NUMARA: 521

SAİD HALİM VE MEHMED TALÂT PAŞALAR KABİNELERİNİN DİVAN-I ÂLİ'YE SEVKLERİ HAKKINDA *DİVANİYE* MEB'USU FUAD BEY MERHUM TARAFINDAN VERİLEN TAKRİR ÜZERİNE BERAY-İ TAHKİKAT KUR'A İSABET EDEN BEŞİNCİ ŞUBE TARAFINDAN İCRA OLUNAN TAHKİKAT VE ZAPTEDİLEN İFADATI MUHTEVÎDİR

BEŞİNCİ ŞUBE

BİRİNCİ İCTİMA

Çarşamba : 6 Teşrinisani 1334

[6 Kasım 1918]

Bed'-i Müzakerat

[Müzakerelerin Başlaması]

Saat	*Dakika*
2	00

Divaniyye Mebusu Fuad Bey'in Sait Halim ve Talat Paşa kabinelerinin Divan-ı Aliye sevkleri hakkındaki takriri, Hey'et-i Umumiyyenin 4 Teşrinisani 1334 [4 Kasım 1918] tarihli 11 inci in'ikadında bâkur'a [kura çekilerek] 5 inci şubeye havale edildiğinden şube, ictima etmiş ve evvel emirde âtide sureti münderiç olan takriri mütalaa eylemiştir.

MECLİS-İ MEBUSAN
RİYASET-İ CELİLESİNE

Said Halim ve Talat Paşa Kabinelerinin zîr'de muharrer esbabdan dolayı Divan-ı Aliye sevkini teklif eylerim:

1. Sebebsiz ve vakitsiz harbe girmeleri;

2. İlân-ı harbin esbab ve avâmil-i hakikiyyesi ile sûret-i cereyan ve vukûu hakkında Meclis-i Umûmiye hilaf-ı vaki beyanatta bulunmaları;

3. Seferberlikten sonra ve ilan-ı harbden evvel İtilaf hükümetleri tarafından vukubulan şerefli ve faideli teklifleri ret eylemesi ve Almanya'dan bir gûna taahhüd ve zaman almaksızın ve faide-i gâiye temin etmeksizin harbe sürüklenmesi;

4. Harbin dirayetsiz ve istikametsiz ellere tevdî edilerek her cephede fünun-u harbiyenin kabul edemeyeceği mecnunâne hareketlerin cereyanına ve sırf menafi-i hasise-i şahsîyye uğrunda kuvve-i hayatiyye-i milletin gasb ve israfına müzaheret eylemesi;

5.Kavâid-i hukukiyye ve insaniyyeye ve hasseten Kanun-u Esasimizin ruh ve sarâhatine külliyen münâfi, muvakkat kanunlar ve emir ve nizamlar ısdar ederek, memleketi bir sahne-i fecayi'e kalbeylemesi;

6. Vak'ayi-i harbiyeden, sevkulceyşe taalluk etmeyen ve binaenaleyh ketmi lazım gelmeyenleri, mücerred muhafaza-i mevki daiyesiyle ketm eylemesi ve her gün birer menfi sebeble düşmana çiğnettiği vatan-ı muazzez aksamının avakib-i elîmesinden milleti vakit ve zamanı ile haberdar etmemesi;

7. Harp seneleri zarfında İtilaf hükümetleri tarafından mükerreren vukubulan ve bilhassa Rusya'nın inhilalinden sonra edilen sulh tekliflerini red eylemesi ve bin-netice bugünkü akibet-i meşûmeyi davet eylemesi;

8. Harbin ihdas eylediği müşkilât karşısında halkın ihtiyacını tehvin edecek tedabire tevessül edecek yerde, birtakım eşhas-ı maddiye ve hükmiyenin ihraz-ı servet eylemesini teminen ihtikâr ve suistimal yollarına saparak memleketin iktisadiyatını batırması;

9. Hiç bir lüzum ve kanuna müstenid olmayarak siyasî ve askerî sansürler ihdası ile hürriyet-i matbuat ve muhaberatı ihlâl eylemesi ve Avrupa evrak-ı havadisini memlekete idhal etmemesi;

10. Dahil-i memlekette bir hercümerc-i idarî vücuda getirerek hürriyet-i can ve mal ve ırza musallat birtakım çetelere müzaheret ederek, ika eyledikleri fecayi'-e iştirak eylemesi,

28 Teşrinievvel 1334
[28 Ekim 1918]
Divaniye Mebusu
Fuad

Müteakiben sahib-i takrir Fuad Bey davet edilerek takririnde münderic mevâd hakkında izahat alınmış ve müzakeratın suret-i cereyanı tesbit olunduktan sonra, Vükelâ-yı sabıkanın birer birer şûbeye davetle, şikâyet olunan mevadda dair ifadatının istimaı takarrur eylemiştir.

Hitam-ı Müzakerat

Saat	*Dakika*
4	*00*

SADRAZAM SAİD HALİM PAŞA'NIN SORGULAMASI

BEŞİNCİ ŞUBE

İKİNCİ İÇTİMA

Said Halim Paşa

Sadr-ı Esbâk Meclis-i Âyan Azasından

Cumartesi: 9 Teşrinisani 1334 [9 Kasım 1918]

İctimâ'da Mevcut Âza

Reis: *Abdullah Azmi Efendi (Kütahya),* ***Kâtip:*** *Şemseddin Bey (Ertuğrul),* ***Aza:*** *Hüseyin Kadri Bey (Karesi), Hasan Rıza Paşa (Hudeyde), Mustafa Feyzi Efendi (Saruhan), Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Hilmi Bey (Basra), Halid Bey (Divaniye), Rıza Bey (Bursa), Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif), Sadık Bey (Küdüs-ü Şerif), Sadık Bey (Kütahya), Seyyid Ali Haydar Bey (Asîr), Nuri Bey (Kerbelâ), Kamil Efendi (Karahisar-ı Sahip), Salim Bey (Karahisar-ı Sahip), İlyas Sami Efendi (Muş), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), Necati Bey (Bolu), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara), Viktor Bey (İstanbul).*

Bed'-i Müzakerat

Saat	*Dakika*
1	*30*

Karadeniz hadisesinin ve

Almanya'nın emrivâkisinin içyüzü...

Reis – Sahib-i takririn birinci suali, kabinelerin "*Sebebsiz ve vakitsiz harbe girmeleri*" hakkındadır. Bu hususta Zat-ı Devletleri ne buyuruyorsunuz?

Said Halim Paşa – Harbe girmek tarafdarı değildim. Çünkü iyi bir vaz'iyet almıştık; müsellah bitaraflık teşkil etmişti ve bu yüzden vaz'iyetimiz pek iyi idi, bu suretle gerek Balkanlarda tesir ediyorduk ve bu hareketimizle onlar da bîtaraf kalmak mecburiyetinde bulunuyorlardı ve gerek biz kendimizi muhafaza ediyorduk; bu suretle de müttefiklerimize muavenette bulunuyorduk. Çünkü hudutlarımızda asker tahşidi mecburiyeti hasıl olmuştu. O zaman için bundan iyi bir vaz'iyet olamaz idi; zira zamana tabi olarak nasıl lâzım ise o suretle hareket etmekle memleketi felâketten muhafaza eder idik.

Ben bu hali elimden geldiği kadar muhafaza ettim, lâkin müttefiklerimiz ilân-ı harbettikleri günden beri bizi de harbe sürüklemek istiyorlardı. Filvaki biz onlarla akd-ı ittifak ettik, fakat ittifakımız kendi maksadımıza göre vuku' bulmuştur. Hasılı bu böyle devam etti ve ben bunu, kemal-i müşkîlât ile muhafaza ettim; hatta onlar bir aralık tehdidatta bile bulundular, lâkin ben kulak asmadım. Artık emr-i vakî ile işlerimizi bozmak istediler. Ez cümle, Goben ile Breslav'ın Çanakkale Boğazından duhulleri bu emr-i vakilerden birini teşkil ediyor ki, biz bundan hiç haberdar değildik, çünkü bu emr-i vâki olunca bîtaraflığı muhafaza eylemek kesb-i müşkilât ediyordu. Bunun üzerine İtilâf sefirlerine müracaat ettim: "*Böyle bir şey oldu, fakat biz bunları satın aldık*" dedim. Onlar da bunun, meselenin mahiyetini bildikleri halde, kabul ettiler ve bu suretle bî-taraflılıkdan çıkmamaklığımıza muavenette bulundular. Bu halde bir müddet böyle devam etti; fakat Almanlar evvelki emr-ivâkinin vaki olmadığına hükmederek ikinci bir emr-i vâki yaptılar ki, ben yine bundan kat'iyyen haberdar değilim. Vak'a, malûmunuz olduğu veçhile şöyle olmuştur:

Bir gün bizim filomuz, Karadeniz'de Rus filosuna tesadüf etmiş, top atmış ve ondan sonra öteki beriki limanları topa tutmuş... Fakat bu nasıl olabilirdi? Çünkü ben gemilerimizin Karadeniz'e çıkmasını kat'iyyen istemiyordum ve hatta bir müddet donanmamızı çıkartmadım; fakat bir gün donanma kumandanı Amiral bana geldi ve *"Manevra yapmak lâzım geliyor, halbuki Marmara Denizi rakid olduğu cihetle manevraya endaht [manevra atışları] hususunda müsaid değildir. Binaenaleyh Karadeniz manevraya müsaiddir"*, dedi ve hatta bu hususta ısrar ettim. Bunun üzerine biz de meseleyi bir şart ile muvafık gördük ve *"bizim donanmamız, Yavuz ve Midilli filo halinde Karadeniz'e çıkmasın, yalnız bizim gemilerimiz teker teker çıkıp boğaz medhalinde manevra yaptıktan sonra gece avdet etsin"* dedik. Onlar bu minval üzere birkaç defa Karadeniz'e çıktılar ve geldiler, fakat müretteabat ve kumandanları bizim oldukça, bu emniyet bahş idi.

İşte vaz'iyet bu merkezde iken vak'a hâdis oldu, bana bu hâdiseyi haber verdikleri vakit, *"Memleketin hayatiyle oynuyorsunuz; ben mes'ul olduğum ve Memlekette üç aydan beri nasıl bir maksad takib ettiğim malûm olduğu halde, meselenin böyle bir şekil aldığından artık duramam"* dedim ve derhal istifa ettim. Filvaki şimdi: *"O vakit istifa etti amma, niçin çekilmedi"* diyenler var. O vakit düşündüm ve memleketi bir felâket içinde bırakıp çekilmeyi vicdanen muvafık görmedim. Eğer böyle düşünmeseydim, kendi şahsımı kurtarırdım, fakat memleket felâkete giderken, ne olursa olsun ben çekileyim, demeye vicdanım kail [razı] olmadı. Hatta ben, bana istifamı geri almaklığımı teklif ettikleri vakit hadiseyi tamir etmek ve alakadarana tarziye vermek [özür dilemek] şartiyle mevki'i hükümette kalabileceğimi söyledim, bu teklifimi kabul ettikleri cihetle derhal İtilaf hükümetlerine müracaat ettim ki – *bu resmi muamelât ile sabittir* – ve hadisenin suret-i cereyanı hakkında Harbiye Nezaretinde verilen raporu da leffederek gönderdim; hatta onlara rica ettim ve *"Biz bîtaraflığımızı muhafaza etmek istiyoruz, bir kaza olmuştur. Binaenaleyh zarar ve ziyanın ne nisbette olduğunu bir komisyon marifetiyle tayin edelim, lâzım gelen tarziyeyi verelim ve bu vak'ayı keenlem yekün addediniz"* dedim; fakat bu müracaat müsmir [tesirli] olmadı. Ben bu hareketimle, memleket felâkete giderken insanın hatırına gelen şeyleri yapmak bir vecibe ol-

duğunu düşünerek kabinede tekrar bulundum, yoksa ben de çekilirdim ve şimdi bu kürsüde oturmazdım. Lâkin kendimi vicdanıma karşı mahkûm addederdim.

Lütfen şu Turancılık hayalini bir tarafa bırakalım...

Dediğim gibi teşebbüsümüz müsmir olmadı; çünkü onlar, meseleyi büsbütün halletmek istediler. Halbuki ben bidayeten bizim bîtaraf kalmaklığımızı arzu ettikleri cihetle, suhulet göstereceklerini ve bu suretle meselenin kapatılacağını zannetmiş idim ve sefirlerin de sözlerinden böyle his ediyordum. Fakat onlar, elyevm [halen] Harbiye Nezaretinde bulunan cevablarıyla bu teklifime muvakkafat edemeyeceklerini bildirdiler. Binaenaleyh, müracaat müsmir olmadı mamafih ben meseleyi bu şekilde yine hitam [nihayet] bulmuş addetmedim; çünkü demin de söylediğim gibi, insanın hatırına varid olan [gelen] şeyleri, memleketi felâketten kurtarmak için yapmak icabettiği cihetle vükelâyı ve Merkez-i Umumi azasını Bendehaneye davet eyledim ve o zaman "*Hiç olmazsa bilfiil bîtaraf kalalım, tecavüz ve taarruz etmeyelim. Bu suretle bîtaraflığımızı muhafaza etmiş oluruz ve memleket de harb felaketinden kurtulur. Bu felakete istemeyerek girdiğimizi ve vak'anın suret-i hudusunu biliyorsunuz, binaenaleyh bilfiil bîtaraf kalalım. Turan ve Mısır fütûhatı, Trablus, Tunus, Cezayir ve saire gibi âmâli [emelleri] rica ederim bırakalım; biliyorsunuz ki her milletin üç devri vardır: Fütuhat devri, tevakkuf devri, inhitat devri. Binaenaleyh, inşaallah bizimki devr-i inhitat değildir, fakat herhalde fütuhat devri olmadığı da bedihidir ve devrimiz, devr-i tevâkkuftur. Hudutlarımızı muhafaza ederek, bu suretle bîtaraf [tarafsız] kalırız*" dedim. Çok çalıştım, çalıştım amma, işin ne neticeye vardığını siz de biliyorsunuz.

Sarıkamış felâketinden bile haberim olmadı...

Bugünkü tecrübeme binaen itikadım şudur ki, Makam-ı Sadaret – *ki ben bunu pek acı bir surette tecrübe ettim* – hiç bir şey yapamaz; o, nazırın insafına kalmıştır. Çünkü Nazırlar ne isterler ise yaparlar ve bunlardan Sadrazamın kat'iyyen haberi olmaz; kabineden istifa ettikten sonra yine kabinede kalmaklığımın sebebini yukarıda söyledim;

harbe duhûlümüz de dediğim gibi oldu ve bir müddet hudutlarda kaldık, sonra haberimiz yok iken tertîbat yapılmış, Kafkasya'ya hücüm edilmiş. Sarıkamış felâketi vuku'a gelmiş... Benim bunların tertibinden ve vuku'undan haberim bile olmadı; vakı'a böyle olmakla beraber çekilmedim... Çünkü görüyordum ki ben çekilip gittikten sonra Sadaret, harhalde pek ehil ellerde kalmayacak ve memleket daha tehlikeli bir vaz'iyette kalacaktır. Bundan başka etraftan bazı itimad ettiğim zevat da: *"Çekilmeyiniz, sonra daha fena olur sizden biraz çekiniyorlar"* diyorlardı. İşte bundan dolayı, yani büyük bir fenalık ihtimalinden dolayı vazifemde devam ettiğim ve fakat bilahare çekildim; çünkü vaz'iyet değişmiş idi; başka türlü bir safhaya dahil olmuştu. Talat Paşa hazretleri, Makam-ı Sadaret-i kurdular ve kendileri o mevkie geçmek istediler, bu suretle mesele büsbütün şahsi bir şekil almış idi. Halbuki ben hayatımda şahsiyat ile hiç uğraşmamıştım. Binaenaleyh, bu yüzden gittikçe fenalıklar ihtimali gördüm ve hatta oluyordu da... Faraza birtakım şeyler yapılıyordu, zannederim ki burada o meselede bahis olunuyordu: Ermeni ve Arap meseleleri... Binaenaleyh Makam-ı Sadaretten çekilmeye mecbur oldum.

Harbe hem sebepsiz hem de vakitsiz girdik...

Reis – Birinci sualde iki nokta var: Biri *"sebebsiz harbe girmek"*, diğeri *"vakitsiz harbe girmek"* Binaenaleyh birinci fıkra ile ikinci fıkra arasında tevafuk var. Vâki olan iştikâda [şikayet] *"sebebsiz ve vakitsiz halde girmeleri"* yolundadır. Şimdi birinci fıkraya göre harbe sebebsiz girilmiş; fakat aynı zamanda ikinci fıkra mucibince, sebebsiz olmakla beraber harbe, vakitsiz girilmiş oluyor. Müşteki bunu izah ederken, Nutk-u Hümâyûnda Rus donanmasının Karadeniz'de tecavüz ettiğinden bahsolunduğunu söylemişti. Yani o vakit, başkalarının daha evvel tecavüz etmesinden dolayı harbe girdik denilmiş oluyor.

Said Halim Paşa – Bahriye Nâzırının verdiği resmî rapor şöyle diyor idi ve onun yalan söyleyeceğini me'mûl [tahmin] etmez idim.

Reis – Harbe sebebsiz girdiğimiz hakkındaki ifadât-ı âliyyeleri mazbut; sonra ikinci nokta var ki o da *"harbe vakitsiz girmek"* meselesidir.

Said Halim Paşa – Evet efendim, vakitsiz girildi, ben bîtaraf kalmak istiyorum.

Reis – Şu halde vâki olan ifadatınız *"harbe vakitsiz girmek"* meselesine de bir cevap oluyor, değil mi efendim?

Said Halim Paşa – Evet efendim, söyledim.

Reis – Sonra ifadât-ı âlinizde : *"Bizim ittifakımız, bîtaraf kalmak içindir"* buyurdunuz.

Said Halim Paşa – Bîtaraf kalmak için dedim; bir memleket ittifak ettiği vakit kendi menfaatini temin eylemek için ittifak eder, dedim.

Hüseyin Kadri Bey (Karesi) – Reis Beyefendi, müsaade ederseniz mâruzatım var.

Reis – Müsade edin efendim. Paşa hazretleri ittifakın daha evvel vâki olduğunu söylüyorsunuz, değil mi?

Said Halim Paşa – Evet efendim, ittifak meselesi daha muharebe sözleri olmadan evvel, vâki olmuştur; malûm-u âliniz ittifak şöyle olsun, böyle olsun denilmekle olmaz. Evvelâ müzakerat ihzarî olur; sonra Zât-ı Hazret-i Padişahîye arz olunur ve mezuniyet istihsal edilir.

Mamafih dediğim gibi, Almanya'nın Dersaadet sefiri ile bendeniz arasında ittifak için vukua gelen ilk mükâleme, pek iyi hatırımda yok, 1330 [1914] Temmuzunun evasıtına [ortalarına], ondört veya onbeşinci gününe müsadiftir ve Harb-i Umumî Ağustos'da ilan edilmiştir. Şurasını da söyleyim ki ittifak teklifi, Almanlar tarafından vuku bulmuştur; bilâhere müzakerat cereyan etti ve keyfiyeti Zât-ı Şâhâneye arz ederek mezuniyet aldık ve ittifak muahedatının imzalanması o zamana tesadüf eyledi.

Reis – Şu halde ittifak seferberlikten evvel mi vâkidir?

Said Halim Paşa – Evet efendim; seferberlikten evveldir ve müzakerâtın esası daha kadîmdir. Muharebenin ilânını ise, Ağustosun ya birinci veya ikinci günü haber aldık. Binaenaleyh, zannedildiği gibi bu ittifak, bizi muharebeye sevk etmek için yapılmış değildir.

Reis – Efendim, Hüseyin Kadri Bey Meclis-i Âyan'da hafî [gizli] bir celse akd edildiğinden, Said Halim Paşa hazretlerinin ifadelerinin tehir-i istimamı teklif ediyorlar.

Hüseyin Kadri Bey (Karesi) – Evet efendim, çünkü Paşa hazretleri Meclis-i Âyan'da bulunursa daha iyi olur; buradaki ifadat-ı âlilerini ne vakit olsa istima ederiz.

Reis – Fakat sonra vaktimiz boş geçer; bizim işimizi bırakıp Meclis-i Âyan'ın netice-i müzakerâtına intizar etmekliğimiz münasib almaz, zannındayım.

İlyas Sami Efendi (Muş) – Kendileri muvafakat eder ve Şube âzası da kabul eyler ise Paşa hazretleri, suallerin cevabını tahriren versinler; maksad bu suretle de hâsıl olur.

Reis – Sonra Harun Hilmi Efendi'nin bir teklifi var; harbten evvel veya harb esnasında Said Halim Paşa'nın zaman-ı Sadaretinde İtilâf devletleri tarafından bîtaraf kalmak için bir teklif vuku bulmuş mudur? diyorlar.

Said Halim Paşa – Hayır efendim.

İlyas Sami Efendi (Muş) – Zâten o sual aşağıda gelecek.

Reis – Şimdi Hüseyin Kadri Bey'in bir teklifi var, Said Halim Paşa'nın ifâdelerinin tehir-i istimaını teklif ediyorlar; bir de İlyas Sami Efendi, suallerin cevaplarını tahriren istima etmek münasip olur, diyorlar. Bendenize kalır ise bu iş, kendi işimizdir. Meclis-i Âyan, bir âzasını kaybetmekle, zarar olmaz. Mamafih teklif, âzayı muhteremeye ait bir meseledir.

Nuri Bey (Kerbelâ) – Paşa hazretlerinin fikirleri ne merkezdedir?

Said Halim Paşa – Bu meselede benim arzum olmaz; beni buraya dâvet buyurdunuz, ben de izahat vermek üzere geldim. Siz nasıl arzu ederseniz öyle olur.

Mustafa Feyzi Efendi (Saruhan) – Meclis-i Âyan'daki celse belki mühimdir; binaenaleyh burada müzakerâtı bir saat tehir etmekle bir zarar olmaz. Paşa hazretleri bir iki saat sonra tekrar buraya gelip izahat verebilirler; hatta izahat, ya şifahi veya tahriri de olabilir. Binaenaleyh Paşa hazretlerinin re'yinden Meclis-i Âyan'dan istifade edilmesi lâzımdır.

Hüseyin Kadri Bey (Karesi) – Paşa hazretleri hakikat-ı hali, arzu edildiği vakit, burada izah ederler ve bu, maziye ait olan işlerin tashi-

hine müteallik bir muameledir. Fakat ben zannederim ki Meclis-i Âyan'ın celse-i hafiyyesi pek ehemmiyetlidir ve orada istikbale ait bir mesele mevzu-u bahisdir. Binaenaleyh, Meclis-i Âyan da Paşa hazretlerinin tecrübeleri ve malûmatından istifade etmelidir ve Paşa hazretlerinin celse-i hafiyyede [gizli celse] vücudları [bulunmaları], memleketin istikbali için herhalde elzemdir.

Reis – Biz, bugün işe başladık ve bu iş, kendi işimizdir. Eğer bu işi bırakırsak başka işimiz kalmıyor; Mahmut Paşa hazretleri de teşrif edeceklerdir. Halbuki teklif kabul edilirse bugün ictimaımızı tatil etmiş olacağız.

Mustafa Feyzi Efendi (Saruhan) – Tatil etmeyiz, Paşa hazretleri Âyandaki celse-i hafiyye [gizli celse] müzakeratını müteakip buraya teşrif ederler.

Reis – Bu teklifi muvafık görüyor musunuz? (Muvafık sedaları) O halde dağılmamak üzere muvakkaten müzakeremizi tatil ediyor ve celseye nihayet veriyorum.(*)

Hitam-ı Müzakerat

[Müzakerelerin sonu]

Saat	*Dakika*
1	*55*

(*) Meclis-i Mebusan 5. Şubesinin Reisi ve Kütahya mebusu olan Abdullah Azmi Efendi [Torun], 1869 Eskişehir doğumlu olup, hem medrese kökenli, hem de Hukuk Mektebi mezunudur. Çeşitli yerlerde hakimlik yaptıktan sonra, 2. Meşrutiyetin ilanıyla 1 ve 2. dönemlerde Meclis-i Mebusana Kütahya'dan seçilmiştir. Son Osmanlı Meclisine de Eskişehir'den mebus seçilmiş ve meclisin sona ermesi üzerine TBMM. katılarak 1922'de Şer'iyye ve Evkaf vekili olmuştur. 2. Dönemde de TBMM. Eskişehir mebusu olan Abdullah Azmi Efendi, 27 Eylül 1937'de İstanbulda ölmüştür.

İKİNCİ CELSE

Bed'-i Müzakerat

Saat *Dakika*

3 *30*

Reis – Celse açıldı. Paşa hazretleri; bidayet-i harbde Hariciye Nezareti vezaifi uhde-i devletlerinde değil mi idi?

Said Halim Paşa – Evet; fakat muharebe zamanında Hariciye Nezaretinin hiçbir hükmü yoktur.

Reis – Muharebe başlamazdan evvel?

Said Halim Paşa – Tabii; fakat bendeniz bu hususiaki ifadatım harbin vukuundan sonraya aittir.

Reis – Demek ki efendim, harbin sebebsiz başladığını Zat-ı Âlileriniz de tasdik ediyorsunuz?

Said Halim Paşa – Şübhe yok efendim; bu harb sebebsiz ve vakitsiz olmuştur.

Reis – Harun Hilmi Efendi hazretlerinin bir sualleri var; diyorlar ki: İtilaf hükûmatı, bize bîtaraf kaldığımız takdirde; taahhüdat ve teminatta bulundular mı? Bu babda bir teklif vâki oldu mu?

Said Halim Paşa – Teklif vâki olmadı; yalnız bîtaraf kalmaklığımızı arzu ettiler. Lâkin, bîtaraf kalırsanız şöyle olur, böyle olur gibi birçok şeyler vaad ettikleri hakkındaki sözlerin aslı yoktur.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Vâki olan teklifte, bîtaraf kalmak için, mevaid var mı idi?

Said Halim Paşa – Hayır efendim; esasen bu, şifahi olmuştu. Ve söyledikleri sözlere göre diğer devletler bize taarruz ederler ise, tamamiyet-i mülkiyemizi temin edeceklerdi.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Demek ki zımnen bir emniyet vardı?

Said Halim Paşa – Bîtaraf kaldığımızdan dolayı, müttefiklerimiz bize taarruz ederler ise onlar müdafaa edeceklerdi; lâkin tamamiyet-i mülkiyemiz hakkında kendilerine karşı bir teminat teşkil etmez idi.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Paşa hazretlerinin beyanatından anladığıma nazaran, Almanya ile harbden evvel akd-ı ittifak edilmiş bulunuyor. Şu halde bu ittifak tecavüzî mi, tedafüî mi? Yoksa hem tecavüzî, hem tedafiî midir? Buna dair vesaik-i resmiyye var mıdır ve ne gibi mahiyeti haizdir?

Said Halim Paşa – İttifak, tecavüzî ve taarruzî değildir; tedafüîdir [savunmaya yönelik].

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Paşa hazretleri Yavuz'un tecavüzatından haberdar olmadığını söylediler, diğer Vükelânın bu tecavüzden haberdar olup olmadıklarına dair malûmatları var mı?

Said Halim Paşa – Diğer Vükelânın haberdar olup olmadığını pek bilemiyorum; mamafih olsa olsa Bahriye ve Harbiye Nazırları bilirler idi.

Nuri Bey (Kerbelâ) – Reis Beyefendi, donanmanın taarruz hadisesinden sonra Said Halim Paşa hazretleri, yine bîtaraf kalmak için teşebbüsatta bulunduklarını ve ancak İtilaf hükûmatı tarafından gayr-i kaabil-i kabul tekâlif [Kabulü mümkün olmayan teklifler] dermeyan edildiği cihetle, bîtaraflıkta kalmak gayr-i mümkün olduğunu ifade buyurdular. Bu babdaki tekâlif ile reddin muvazzah olarak beyan buyurulmasını rica ederim.

Reis – Nuri Bey'in bu suali hakkında cevab-ı devletleriniz var mı?

Said Halim Paşa – Mesele tamamiyle hatırımda değildir, binaenaleyh harfiyyen tekrar edemem. Zira, tekliflerimize verilen cevapların bir kısmı burada bulunan İtilâf sefirleri tarafından şifahen, bir kısmı da o devletler tarafından süferamıza, vuku' bulmuş idi. Bu hususata ait olarak evrak-ı resmiyye Hariciye Nezareti dosyasında vardır; o

evrak-ı resmiyyeyi tetkik buyurursunuz. Filvâki bu, benden de tahkik edilecek bir meseledir; fakat oradan dört senelik bir zaman geçtiği cihetle, söyleyeceklerimin noksan olacağı şübhesizdir.

Reis – Paşa hazretleri, bu hususa müteallik evrak-ı resmiyyenin Hariciye Nezareti dosyasında mevcut olduğunu ve vukuatın tamamiyle zihinlerinde mevcut olmadığını buyuruyorlar. Binaenaleyh, birinci sual hakkında başka söz isteyen var mı?

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Goben ve Breslav namındaki harb sefinelerinin Çanakkale'ye duhullerinden evvel, İstanbul'a gelip gelmemeleri hakkında bir muhabere ve müzakere cereyan etti mi?

Said Halim Paşa – Buna dair kat'iyyen bir muhabere cereyan etmemiştir; mamafih belki Bahriye ve Harbiye Nazırları vakıftır.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Kabine, Harb-i Umumi bidayetinde bîtaraf bir Kabine iken, muharib devletlere ait bir donanmanın limanımıza ilticası takdirinde, harbe sürükleneceğimize vakıf değil mi idi? Hükûmetin malûmatı ve bir kararı olmadan bu gemiler Çanakkale'den nasıl geçebildiler? Bundan başka mademki Almanya devletine ait iki sefine-i harbiye boğazdan geçtiler; o halde bu gemilerin teçhizatını çıkarmak lazım değil mi idi?.. Zannediyorum ki bu gemileri bizim namımıza almak teşebbüsü, tabiatı ile düvel-i mûtelifece [itilaf devletleri] bir muvazaa telakki edilecek ve bu memleketi harbe sürükleyecek bir sebeb telakki olunacaktı. Mademki Zat-ı Devletleri o vakit harbi iltizam etmiyordunuz; o halde yapılacak iş basit idi: Vaz'iyeti bütün vehamet ve avâkibi ile Makam-ı Saltanata arz etmek ve hatta icab ederse Meclis-i Milliyi davet edip keyfiyeti onlara da izah etmek ve kabul etmedikleri takdirde istifa eylemek; hülâsa memleketi harbe sürüklememek için icab eden bütün teşebbüsatı icra etmek lazımdı.

Said Halim Paşa – Fakat bîtaraflığımız ondan dolayı ihlal edilmedi. Çünkü biz gemilerin vürudunu [gelişini] müteakip, sefaini mezkûreyi hükümetimiz namına satın aldığımızı, sefirlere anlatmıştık, onlar da işi bildikleri halde *"peki"* dediler; çünkü onlar da bizim bîtaraf kalmamızı istiyorlardı; binaenaleyh gemilerin vürudu meselesi bizi hal-i harbe sürüklemedi. Sefirler, bu sefain-i harbiye hakkındaki sureti tefsiri kabul ettiler, yani bizim bîtaraflığımızı ihlal etmemek için, meseleyi bildikleri halde, *"peki"* dediler.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Goben ve Breslav limanımıza girdikten sonra teçhizatının ref'i hakkında bir teklif vâki oldu mu?

Said Halim Paşa – Hayır; topların ref'i için birşey denilmedi, yalnız mürettebatın ihracı teklif edildi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Tabii bu teklif kabul edilmedi, değil mi?

Said Halim Paşa – Evet.

İşin içinde hakikat olmayınca, işte böyle olur...

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Pek âlâ. Mademki gemileri satın almıştık; o halde sefaini mezkûrenin mürettebatı asliyyesi gemilerde neye bırakıldı?

Said Halim Paşa – İşin içinde hakikat olmayınca, orası burası aksar değil mi?

Reis – Kabinelerin sebebsiz ve vakitsiz harbe girmeleri hakkındaki birinci suale, Paşa hazretleri cevaplarını verdiler; harbin vakitsiz ve sebebsiz olduğunu söylediler ve aynı zamanda: *"Benim vaz'iyetim şu halde kalmıştı, ben mazur idim"* dediler.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Peki, Paşa hazretleri istifa etmiş olsalar idi, harbe girer miydik?

Said Halim Paşa – Hiç şüphe etmeyiniz, daha çok evvel girerdiniz.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Demin, *"Harbi ben ilan etmeyeceğim, aksi halde çekilirim"* demiş idiniz de...

Said Halim Paşa – Evet amma; öyle zannediyorum ki ben Sadaretten çekildiğim gün harb başlardı ve üç veya üçbuçuk ay daha bekleyemezdiniz. Ben yine öyle zannediyorum ki, o takdirde Moskof buraya girer ve harb de başka bir şekil alırdı.

Nuri Bey (Kerbelâ) – Paşa hazretleri, harb büsbütün sebebsiz olmasa gerek. Çünkü ittifakımız vardır ve bu ittifak kısmen bir sebebtir.

Said Halim Paşa – İttifak, harbe girmeye sebeb değildir.

Reis – Esasen Paşa hazretleri meseleyi izah ettiler ve ittifakımızın tedafüî [savunma] olduğunu söylediler.

Said Halim Paşa – Diğer ittifakları da gördük; mesela, İtalya'nın İttifak-ı Müsellesten [üçlü ittifak] otuz sene istifade ettiği halde, nasıl hareket ettiği malumdur. Sonra Romanya'nın, Nemse [Macaristan] devleti ile ittifak ettikten ve yirmibeş sene müstefid olduktan sonra, kendi hattı hareketini tayin eylediği de meydandadır. Binaenaleyh, ittifak akdi mühim olmakla beraber, bunlardan istifade etmek, ittifakı hüsnü istimal eylemek ciheti de mühim ve başka işlerdir.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – İttifak ne vakit akd edildi?

Said Halim Paşa – İttifak müzakeresi, demin de söylediğim gibi, Harb-i Umûmiden on veya onbeş gün evvel başlamıştır ve müzakere, Almanya sefirinin bana vuku bulan teklifi üzerine cereyan etmiştir.

Reis – Birinci sual hakkında başka bir teklif var mı?

Hüseyin Tosun Bey (Erzurum) – Demek ki ittifak müzakeratı Bosna hadisesinden sonra başladı.

Said Halim Paşa – Müzakeratın başladığı tarihi kat'iyyetle söyleyemem ve hangi hadise ile tevafuk ettiğini şimdi hatırlayamıyorum.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Yavuz'un Karadeniz'e çıktığından hiç kimsenin haberi yok mu idi?

Benim Padişahım başka,
senin İmparatorun başka...

Said Halim Paşa – Hadisenin vukuunu müteakib istifa ettiğim cihetle Enver, Cemal Paşalar ve Talat Bey, gece bendehaneye geldiler ve vak'adan haberdar olmadıklarına dair kasem [yemin] ettiler. Zaten ben "Bana haber vermeden iş yapılıyor, binaenaleyh sizinle iştirak edemem" demiştim. Bunun üzerine onlar da yemin ettiler ve "Vak'adan haberimiz yoktur" dediler.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Donanma Kumandanının evvelce vak'adan haberdar olduğuna veyahut rüfekayı devletleri tarafından kendisine emir verildiğine dair bilahere bir şey anlaşıldı mı?

Said Halim Paşa – Efendim, Amiral bana birkaç defa geldi ve *"İmparatordan emir aldım, ilan-ı harb edelim"* diye ısrar etti. Amiralin sözlerine karşı, *"Benim Padişahım başka, senin imparatorun başka"* dedim; ondan sonra Amiral bir daha geldi. Binaenaleyh onlar, benden ümidsiz oldukları cihetle, Karadeniz hadisesini ihzar ettiler; yoksa ümidleri olsa idi yapmazlardı, çünkü güzel bir şey değildi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Bu hadise olmasa idi, bizi harbe sürüklemek için başka bir sebep bulurlar mı idi?

Said Halim Paşa – Şüphesiz; başka bir sebeb ararlardı. Gerek Almanya ve gerek Nemse sefirleri mütemadiyen ilan-ı harb etmemizi taleb ediyorlardı. Halbuki ben bunlara karşı "Hayır!" cevabını veriyordum.

Reis – O hadise üzerine tazminat verilerek meselenin kapatılacağına dair şayiat işitilmişti; bu hususdaki malûmatı devletiniz nedir?

Said Halim Paşa – Evet, bunu ben teklif ettim ve hatta istifamı geri aldığıma sebeb de budur. Çünkü onlar bizim bîtaraflığımızı arzu ediyorlardı; binaenaleyh memleketi felâkete düşürmemek ve işi halletmek için istifamı geri aldım.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Kabinedeki zevatın ifadatına nazaran bu teklifin ademi kabulüne, Hariciye Nezaretinin teehhuratı sebebiyet vermiş; bu, doğru mudur?

Said Halim Paşa – Hayır efendim; bu söz Mahmut Paşa'nın sözüdür hatta onlar bizi bırakıp kabineden çekilmiş idiler.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Vak'adan ne kadar zaman sonra sefaretlere müracaat edildi?

Said Halim Paşa – Vak'adan iki veya üç gün sonra İtilaf devletlerine bildirilmiştir zannediyorum. Zira arada istifam vuku bulmuş idi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Fakat efendim, böyle mesailde iki üç günlük, hatta iki üç saatlik teehhür [gecikme] pek mühimdir. Çünkü mesele memleketin hayat ve bekâsıyla alâkadar idi.

Said Halim Paşa – Ben öyle biliyorum, fakat rica ederim bu sözümü senet ittihaz etmeyiniz. Ne kadar müddet sonra olduğu dosyaların tedkikiyle anlaşılır; tarihi hakkında katî bir şey söyleyemem.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Mademki Almanlar ile ittifakımız tedafüî idi. O halde tecavüzi bir vaz'iyet hadis olunca ittifaka gayri vaki nazariyle bakmak lazım gelirken, harbe neden muvafakat edildi? Yani Almanya, tecavüzi bir suretle harbi kabul ettikten sonra bizim için tedafüî olarak akdedilen ittifaka niçin devam edildi? Sonra neden bu meseleyi sebeb ittihaz edip ayrılmadık?

Said Halim Paşa – Hükûmet, hal-i harbe girmiş ve bir kere emri vaki olmuş idi.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Fakat ittifakımız tedafüî idi.

Said Halim Paşa – Hal-i harbe girdikten sonra Almanya'dan ayrılmak müşkil idi.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Lâkin, bizi tecavüzî vaz'iyete ilka edenler Almanlardır. Halbuki biz tedafüî ittifakı yapmıştık, binaenaleyh onlardan ayrılabilirdik.

Said Halim Paşa – Fakat meseleyi öyle anlatmadılar; Moskof gemilerinin Karadeniz Boğazı civarına gelerek torpil döktüklerini ve bu suretle husumete başladıklarını söylediler.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Bunun hilafı hakikat olduğu ne vakit anlaşıldı?

Said Halim Paşa – Çok sonra anlaşıldı?

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Zannedersem aynı günün akşamı anlaşılmış idi.

Said Halim Paşa – Vak'a olduktan sonra bizimkiler tecavüz etmişler, onların iddiasına göre ilk tecavüz Moskoflar tarafından vuku bulmuştur.

Reis – Birinci sual hakkında söz isteyen var mı? (Hayır sedaları) O halde ikinci suale geçiyoruz.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Müsaade eder misiniz? Bir şey soracağım.

Reis – Müsaade buyurunuz, ikinci sual, "ilan-ı harbin esbab ve avamil-i hakikisiyle sureti cereyan ve vukuu hakkında Meclis-i Umumiye hilaf-ı vâki beyanatta bulunmaları" hakkındadır. Bunu müştekiye

izah ettirdiğimiz vakit, Meclis-i Umumiye hilafı vaki ne gibi beyanatta bulunduklarını sual etmiş idik. Sahib-i takrir, Meclis-i Umuminin bidayeti küşadında [ilk açılışında] kıraat edilen Hattı Hümayunda Ruslar tarafından tecavüzatta bulunulduğu zikredilmişti, halbuki bunun hilafı hakikat olduğu anlaşılmıştır, diye cevap verdi.

Said Halim Paşa – Bittabi ben, bundan mes'ul değilim. Başkumandan Vekili ve Bahriye Nazırı nasıl bildirdiler ise öyle yapıldı.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Meclis-i Umûmide kıraat edilen Hatt-ı Hûmâyunun tanziminde Zat-ı Devletleri Makam-ı Sadarette değil mi idiniz?

Said Halim Paşa – Onlar öyle bildirdiler. Vak'anın sureti cereyanı ve vukuu hakkında raporlar nasıl geldi ise öyle söyleyeceğim ve uydurmayacağım tabiî idi.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Demekki işin içinde iğfal var?

Said Halim Paşa – Onu bilmem.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Yavuz ve Midilli'de Osmanlı zâbitan'ının bulunup bulunmadığı hakkında malûmatınız var mı?

Said Halim Paşa – Bunu da hakikaten bilemiyorum.

Reis – Paşa hazretleri, vak'a hakkında nezaretlerden gelen rapor'u resmen bildirdiklerini söylüyorlar.

Said Halim Paşa – Evet efendim; bendeniz vak'anın önünü almak için bizim sefaretlerimiz vasıtasıyla müracaat ettiğim vakit, Bahriyenin resmî raporunu da gönderdim ve nezdinde bulundukları hükûmâta iblağ etmelerini rica eyledim.

Reis – Bahriye Nezaretinin resmî rapor'u ilân-ı harbi icab ettiren diğer esbab-ı havi dosyada mevcud mudur?

Said Halim Paşa – Evet efendim; Meclis-i Vükelâ kararıyla dosyasında mevcuttur.

Hilmi Bey (Basra) – Hâk-i pâyınız, hilâf-ı vaki hareketi ne vakit anladınız?

Said Halim Paşa – Çok sonra anladım; mamafih akab-i vak'ada [vak'adan sonra] intişar eden rivayetlerin hilâf-ı hakikat olduğunu bir

dereceye kadar anlıyordum; fakat bunların hangisinin doğru olduğunu bilmiyordum. Maahaza vak'anın, bana söylenildiği gibi olmadığını bilâhere anladım.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Amerika sefiri bîtaraf bir hükümetin mümessili sıfatıyla, hâl-i harbin hilâf-ı hakikat olduğunu söylememiş mi idi?

Said Halim Paşa – Hayır, bîtaraf sefirler tarafından bu hususta hiç bir şey söylenilmedi.

Nuri Bey (Kerbelâ) – O halde hakikat hangisidir? Mecliste okunan beyannâme doğru mudur, yoksa hilâf-ı hakikat midir?

Said Halim Paşa – Kanaat derecesinde söylenilecek bir şey yoktur; çünkü doğrusunu bilmiyorum ve binaenaleyh, vak'a böyle olmuştur, diye yemin edemem.

Nuri Bey (Kerbelâ) – Demek ki beyannâme sahihdir.

Said Halim Paşa – Beyannâmenin sahih olduğunu zannetsem söyleyeceğim; fakat hakikatin hangisi olduğunu bilmiyorum. Yalnız beyannâmede münderic olan sözler, Bahriye Nezaretinin verdiği resmî raporlara müsteniddir ve başka türlü de hareket edemezdim.

Reis – İkinci sual hakkında başka söz isteyen var mı? (Hayır sedaları) O halde üçüncü suale geçiyoruz.

İlyas Sami Efendi (Muş) – Üçüncü suale geçelim efendim.

Reis – Malûmu devletiniz olduğu üzere üçüncü sual de "Seferberlikten sonra ve ilân-ı harpden evvel İtilaf hükümetleri tarafından vuku bulan şerefli ve faideli teklifleri red eylemesi ve Almanya'dan bir gûna taahhüd ve zaman almaksızın ve faide-i gâiye temin etmeksizin harbe sürüklenmesi" mevzuu bahistir. Şimdi bu sual iki fıkraya ayrılıyor: Birinci fıkra; seferberlikten sonra ve ilân-ı harpden evvel İtilaf devletleri tarafından dermeyan edilen şerefli tekliflerin red olunması, ikinci fıkra da Almanya'dan bir gûna zamân ve taahhüd alınmaksızın harbe sürüklenmesi keyfiyetidir. Bu babdaki mütalâa-yı devletleri ne merkezdedir.

Said Halim Paşa – Öyle bir şey yoktur. Yalnız itilaf sefirleri: Bîtaraf kalırsanız, müttefikleriniz tarafından tecavüze düçar olursanız ta-

mamiyyetinizi muhafaza ederiz dediler ve bu teminat şifahen vukuu bulmuştur.

Bizim asıl korktuğumuz Moskoflardı...

Reis – Hangi sefirler söyledi.

Said Halim Paşa – İtilâf sefirleri söyledi ve asıl bunu söyleyen Rusya sefiridir; diğer sefirler de onun sözüne iştirâk etti.

Reis – Bîtaraf kaldığımız takdirde,

Said Halim Paşa – Bîtaraflığımız yüzünden bir tecavüz vukuu bulursa onlar bizi müdafaa edeceklerdi. Fakat şurasını söyleyeyim ki, bizim asıl korktuğumuz Moskoflardı.

Reis – Bîtaraf kaldığımız takdirde bize bir menfaat temini için Zât-i Âlileri tarafından bir teklif dermeyan edildi mi?

Said Halim Paşa – Hayır; zaten böyle bir teklifi Rusya'nın kabul edeceğine kanaatim yoktu. Bundan başka bize; *"Bîtaraf kalınız"* diye bir mevâidde [vaadler] bulunmanın sırası değildir. Çünkü biz esasen; *"Bîtaraf kalacağız"* diyorduk. O halde, şöyle yaparız böyle yaparız gibi bir takım tekliflerde bulunmayacakları tabii idi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Bîtaraf kaldığımız takdirde, bîtaraflılığımızdan dolayı bir tecavüz vâki olursa, İtilâf devletlerinin tamamiyyet-i mülkiyyemizi müdafaa ve muhafaza edeceklerini, düvel-i mezkûre süferası Zât-ı Devletlerine söylemişler. Halbuki ifadat-ı âlinizden anladığıma göre bu vaid, mutlak olarak söylenmiş.

Said Halim Paşa – Evet, mutlak olarak söylediler; çünkü Almanya ve Avusturya için böyle sebeb yoktu. Filhakika bunda; bütün devletler dahil mi, değil mi diye sual vârid olabilir ise de, kanaat hüsulü için...

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Mademki Rusya sefiri gayr-i taahhüdî olarak böyle bir teklif dermeyan etti, yani tamamiyyet-i mülkiyyemizin taarruzdan âzâde kalacağına dair şifahî teminat verdi. O vakit, *"Diğer Düvel-i İtlâfiye de bunu kabul ediyor mu?"* diye bir sual sorulabilirdi.

Said Halim Paşa – Fakat, onların teklifidir.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Şu halde bizim Hariciye Nezaretimiz, bir tecavüz vuku bulduğu takdirde, tamamiyyet-i mülkiyemizin temini için İtilâf devletlerinden kat'î bir taahhüd alabilirdi; yani bir tecavüz olduğu takdirde tamamiyyet-i mülkiyemizi taahhüd ediyormusunuz diye bir sual soruabilirdi; görülüyorki hükümet bu gibi hususâta, tekâlife kulak vermemiş.

Said Halim Paşa – Efendim, zaten biz bîtaraf kalmak istiyorduk.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Pekiyi, Bâb-ı Âli bîtaraflığa muvafakat etti; fakat Avrupa'da harp oluyordu ve büyük bir gürültü çıkacağı ve harbin her tarafa sirayet edeceği muhakkaktı. Binaenaleyh bîtaraflığımızı temin etmek için her iki Hey'et-i Muharibeden tamamiyyet-i mülkiyemizin muhafazası hakkında teminat almak lâzımdır. İtilafçılar, Almanya ve Avusturya'nın hücumlarına karşı tamamiyyetimizi muhafaza edeceklerini vadetmişlerdi. Şu halde bîtaraflığımızın icabı olarak kendilerinden teminat almak ve Rusya'nın tecavüzü ihtimaline karşı İngiltere ve Fransa'nın mümanaat etmelerini tekeffül ettirmek lâzım değilmi idi? Bu ahvâl gösteriyor ki, Hükûmet bîtaraflıkta sebat azminde değilmiş...

Said Halim Paşa – Hayır, bîtaraflığı muhafaza etmeyi kendimiz istiyoruz; fakat tamamiyyet-i mülkiyemizi düvel-i muaazzama sayesinde nasıl temin ettiğimizi evvelce de görmüştük; binaenaleyh bundan sonra yine buna bel bağlamak doğru değildir. Mamafih bizim Ordumuz kendi bîtaraflığımızı, pek âla muhafaza edebilir idi. Bundan başka bir çare-i selâmet yok idi, zira bu hususta Rusya'nın vereceği teminata itimad ve ona rabt-ı ümid eylemek [ümit bağlamak] pek sâfiyâne bir hareket olur idi.

Hilmi Bey (Basra) – Kapitülasyonların ilgası keyfiyetine tekmil İtilâf devletleri süferasının da iştirak ettiklerini işitmiş idik. Bu ne derecede sahihdir?

Said Halim Paşa – Öyle bir şey yoktur; yalnız muharebeden evvel *"Bazı kuyut [kayıt] ve şurût [şartlar] ile kabul ederiz"* gibi sözler söylenildi. Fakat esas mesele muvzuubahis olmadı.

Hilmi Bey (Basra) – Hükûmet, harbe girmeden muvafakat ettiler mi idi?

Said Halim Paşa – Onlar da muvafakat etti; zaten hepsi kabul ediyordu.

Hilmi Bey (Basra) – Muharebeden evvel müzakerâta başlanılmadı mı?

Said Halim Paşa – Evet, lâkin onlar, esası reddedilecek gibi olmadığı cihetle, bir takım tahkikat ve tedkikat ile esası kabûle meyyal olduklarını söylüyorlar idi. Fakat tedkikata gelince, bu mesele on sene sürüklenecek idi. Hatta muharebeden evelki Rusya sefirine ben kanaatimi söylemiş ve *"kapitülasyonları sizinle müzakereye başlarsak ben vaz geçerim. Çünkü biz onu ancak kendi himmetimizle, varlığımızla kaldırabilirsek kaldırırız, yoksa sizinle yapacağımız müzakere ile kapitülasyonlar kalkmaz; ancak şekli değişir"* demiştim. Filhakika böyledir, çünkü âdetâ pazarlığa girişiyorlardı. Bu gün kapitülasyonların yükünden kurtulmuş bulunuyoruz, fakat öyle olsa idi, bu memleket hâlâ kapitülasyonlardan kurtulamazdı. Çünkü ben Avrupa'nın adaleti, hakşinaslığı ile memleketi kapitülasyonlardan kurtarabileceğimizi zannetmiyorum.

Reis – Üçüncü sualin ikinci fıkrasında "... Almanya'dan bir gûna taahhüd ve zaman almaksızın ve bir faide-i gaiye [fayda] temin etmeksizin harbe sürüklenmesi..." mezkûrdur; bu babdaki mütalâa-i devletleriniz nedir?

Said Halim Paşa – Pek öyle değil; bir defa da yapılan muahedeleri görebilirsiniz.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Harbe girerken vaz'iyet-i maliyemiz meydanda idi. Şu halde müttefik hükümetlerine karşı harb masarifimizin kendileri tarafından tediyesi için bir teklif dermeyan edilebilirdi ve bu suretle memleket ağır bir vaz'iyete sürüklenmezdi, zannındayım. Demek ki kabine bu ciheti de düşünmemiştir.

Said Halim Paşa – Mesele, düşünerek taşınarak olmadı ki, bir emr-i vâki karşısında kaldık ve vakit bulamadık.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Peki, harbe girdikten sonra teşebbüs edilmedi mi?

Said Halim Paşa – Edildi.

Kâmil Efendi (Karahisar-ı Sahip) – Karadeniz hadise-i mâlumesinden sonra buradaki İtilâf sefirleriyle vâki olan muhaberat ne şekilde oldu? Mademki hadisenin bir eser-i hata olduğu ve bunun tamir ve tashih edileceği hakkında tarafınızdan bir teklif vuku bulduğu halde onlar teklifi kabul etmediler, şu halde nasıl bir vaz'iyet tahaddüs etti?

Said Halim Paşa – Vaz'iyet bu oldu. Hal-i harbde bulunduk.

Reis – Dördüncü suale geçiyoruz, muvafık mı efendim? (Muvafık sedaları). Bu sual, "Harbi dirayetsiz ve istikametsiz ellere tevdi ederek bir cephede fünun-u harbiyyenin kabul edemeyeceği mecnunâne hareketlerin cereyanına ve sırf menafi-i hasise ve şahsiyye uğrunda kuvve-i hayatiyye-i milletin gasb ve ısrafına müzaheret eylemesi" hakkındadır ve bu, birinci ve ikinci Kabinelere şâmil bir sualdir.

Enver Paşa'dan başka hürriyet kahramanı yoktu ki...

Said Halim Paşa – Bittabi bana terettüp edeni söyleyeceğim; suali izah ediniz.

Reis – Bir defa harbi diyareyetsiz ve istikametsiz ellere tevdi etmek meselesi var.

Said Halim Paşa – Bu sualin bana taallûkunu görmüyorum.

Reis – Zât-ı âlileri bildiğinize cevap veriniz.

Said Halim Paşa – Bunların bana taallûku yoktur.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Başkumandanlık Vekâletine tayin edilen zât, doğrudan doğruya Makam-ı Saltanattan mı tayin olundu, yoksa Makam-ı Sadaretten arz olunarak mı tayin edildi?

Said Halim Paşa – İyi hatırlayamıyorum, haydi bunu hükûmetin yaptığını farz ediniz; malûm ya o vakit ortada Enver Paşa'dan başka kimse yoktu ve zannederim ki o zaman kahraman-ı hürriyetler ortada durur iken siz de başkasını düşünmezdiniz.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Fakat bir Reis-i Hükûmetin daha esaslı ve daha şümûllü düşünmesi icab etmez mi? Esasen bu suali irâd etmekten maksadım, Başkumandınlık Vekâletine tayin edilen zâtın doğrudan doğruya hükûmetin inhâsı ile mi yapıldığını anlamaktır.

Said Halim Paşa – Hükûmetin iştirâki yok değildir; fakat hükümet tarafından doğrudan doğruya nasb edilse bile herhalde Hâk-i Pây-ı Şâhaneye arz edilir. Mamafih tekrar ederim ki o makam için, o vakitler hiç kimse başka birini düşünemiyordu.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Büyük bir harbe giriyorduk; binaenaleyh Kabinenin memleketteki Erkân ve Ümera-yı askeriyyeyi ve ordu kumandanlıklarında bulunmuş olan zevâtı, velev emekli olsun, cem ederek fikirlerini almasını ve Başkumandanlık Vekâletine, erbâb-ı selâhiyetle edilen istişâreden hâsıl olan fikre göre, bir zâtı inha etmesi vazifesi idi. Çünkü gayet mühim bir harbe girmiştik, şu halde bütün işleri Harbiye Nâzırının re'yine bırakmak hangi kabineyi mes'uliyetten kurtarır?

Said Halim Paşa – Zannedersem bu mesele yalnız Harbiye Nezaretinin ve kabinenin re'yine kalmaz; bunda Meclis-i Umumî'nin de iştiraki vardır ve sırf milletin müdafaası Kabineye ait değildir, itikadındayım.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Harbe girdiğimiz zaman için arz ediyordum. Harbe, Meclis-i Millî kararı ile girilmedi.

Said Halim Paşa – Biz, harbe girmek niyetinde değildik.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Evet, ifâde-i devletlerine göre harbe kazara girdik; fakat hiç olmazsa harbe dahil olduktan sonra memleketin erkân-ı askeriyyesini, generallerini toplayarak onların fikirlerini almak muvafık ve makûl değil mi idi. Filvaki o vakit Enver Paşa hürriyet kahramanı idi, fakat bir miralay idi. Halbuki onun çok fevkinde generallerimiz vardı ve binaenaleyh onların re'y ve mütalâasını almak ve kumandanları ve başkumandan vekilini ona göre intihab etmek lâzımdı.

Said Halim Paşa – Fakat Enver Paşa buna muvafakat etmezdi ve nitekim etmedi. Bundan başka harb-i umumîyi müttehiden idare eden müttefik karargâh-ı umumiler bu gibi bir tedbire razı olmazlar idi.

Hüseyin Tosun Bey (Erzurum) – Paşa hazretleri, harbe düşünülerek ve müzakere edilerek girilmediğini ve Karadeniz'deki hâdise üzerine harbe başlanıldığını ve fakat harbe girmemek için Rusya'ya teklifatta bulunulduğu halde onların tarafından kabul edilmediğini ve harbe

mecburen girdiğimizi, söylediler. Şu halde harbe girdikten sonra Paşaları toplayarak müzakere edilemezdi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Kumandanlıkların vaz'iyeti hakkındaki mütalâatınız nedir?

Reis –Müsaade buyurun, usul-ü müzakereyi tesbit edelim; birbirimize cevap vermeyelim.

Hüseyin Tosun Bey (Erzurum) – İşi tavzih edelim diyorum; belki yanlış anlıyorum.(*)

Hasan Rıza Paşa (Hudeyde) – Söylemek lazım gelse çok şey var, fakat...

Said Halim Paşa – Evet beni isticvap [sorgulama] ediyorsunuz.

Hilmi Bey (Basra) – Tedafüî bir vaz'iyette bulunmaya karar verildiği ve Almanlar'la da bu yolda bir muahede yapıldığı halde neden Kafkasya, Sîna ve Mısır taarruzları vukubuldu? Bu hususata dair Meclis-i Vükelaca bir karar var mıdır veyahut karargâh-ı umuminin bu husûsta bir raporu tetkik edilerek mi taarruz yapılmıştır? Yoksa, sırf Alman karargâh-ı umumisinin re'yi ile mi vukubulmuştur?

Said Halim Paşa – Bâb-ı Âlice böyle bir şey yoktur ve umur-u askeriyyeye müteallik olan hususattan kat'iyen haberdar olmadık; hatta bunları en az bilen de ben oldum ve en cüz'i şeylerin bile benden saklandığını bilahere anladım. Kafkas Cephesinde veya sair mahallerdeki

(*) Hüseyin Tosun Bey [şhaplı]: Osmanlı siyasal yaşamının en ilginç simalarından biri olan Hüseyin Tosun Bey, Harbiye Mektebini bitirdikten sonra, ihtilalci eylemleri nedeniyle tutuklanmış, daha sonra Trablus Askerî Rüşdiyesine Fransızca öğretmeni olarak gönderilmiştir. Çerkes göçmenleri temsilcisi sıfatıyla, 1902'de Paris'de toplanan *"Osmanlı Liberalleri Kongresi"*ne iştirak etti. Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti kurucuları arasında bulundu. 1907 yılındaki Erzurum isyanındaki rolü nedeniyle ömür boyu hapse mahkum edildi. 2. Meşrutiyetin ilanında serbest kalınca, Erzurum'dan *Meclis-i Mebusan'a seçildi. Ateşli bir Kafkasya milliyetçisi olan Hüseyin Tosun* Bey, Mütarekede Şimali Kafkas Cemiyetinin de başkanıydı. Bu Cemiyetin içinde, sonra Diyarbakır valisi olan Dr. Reşit, İsmail Canbulat ve Bekir Sami Bey gibi Kafkasya kökenli İttihatçılar da vardı. Bu cemiyet Enver Paşa'nın Kafkasya politikasına destek veriyordu. (Bkz. M. Aydın Turan, Şimali Kafkas Cemiyeti, Tarih-Toplum, 1998 s. 172.

taarruzlardan ben haberdar edilmedim. Hatta bidayette Sîna cephesinden gelen bir ahbabıma tesadüf etmiştim ve o cihetteki kuva-yı askeriyemizin otuz veya kırk bin kişiden ibaret olduğunu o zattan öğrenmiştim. Bu esnada Enver Paşa berây-ı teftiş [teftiş için] bir yere gittiği cihetle, Talât Paşa ona vekâlet ediyordu; bunun üzerine işittiklerimi söyledim ve *"Bu, doğru ise rica ederim, Sarıkamış'da olduğu gibi tecavüz etmeyiniz. Çünkü kuvvetimiz azdır ve bu kuvvetle Mısır feth edilemez, bilhassa İngiliz orada iken bu, olamaz"* dedim. Talat Paşa da, bu meselenin nazar-ı dikkatini celb eylediğini söyledi ve mamafih telgrafla Cemal Paşa'dan sordu. Cemal Paşa keşide ettiği cevabî telgrafnâmede, *"nikbîn"* [iyimser] olduğunu söylediği zaman, *"Peki, lâkin orada otuz bin kuvvet olduktan sonra bu "nikbin"lik neye yarar?"* dedim ve her türlü tecavüzden vaz geçmesini musırran [ısraren] taleb ettim.

Hilmi Bey (Basra) – Demek ki umur-u askeriyeden Bâb-ı Âli haberdar değil idi?

Said Halim Paşa – Hayır, Bâb-ı Âli haberdar değildi; bütün o işler karargâh-ı umuminin tensibi ile yapılıyordu.

Hilmi Bey (Basra) – Teşkilat-ı Mahsusa ve sair işler hakkında da malûmatınız yok mu idi?

Said Halim Paşa – Cihet-i askeriyye, gördüğü lüzum üzerine haricî bir teşkilat yapmıştı ve buna karşı Sadaretin birşey yapmasına ihtimal yoktu. Çünkü, demin de söylediğim gibi Sadrazam, Meclis-i Vükela'ya riyaset eder ve Nâzırlar da lûtf ederler, dinlerlerse dinlerler. Arzu etmezlerse dinlemezler; onlar, işlerini Mebusan istizah edecektir, diye kulak asmazlar.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Dinlemeyen Nazırın tebdili Sadrazamlara ait değil midir?

Said Halim Paşa – İstifa etmezse nasıl tebdil edeceksiniz? Nezarete müteallik bir işten dolayı Meclis-i Mebusan'da bir istizah yapılacak ki, bu suretle Nezaretten çekilsin efendiler. Edirne meselesinde neler çektiğimi ben bilirim ve hatta o zaman onlara da söyledim ve "Bu ne kadar insafsızlık? Başınız ağrısa içtihadınıza tevafuk etmiyor diye gidiyorsunuz. Ben istemediğim refikden bir türlü kurtulamıyorum" der idim.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Esbab-ı mucibe beyanı ile istifa etmek her vakit Sadrazamların elindedir, buna mani yoktu.

Reis – Sualin ikinci fıkrasında, *"istikametsiz ellere"* deniliyor. Buna karşı cevabınız?

Said Halim Paşa – o fıkranın bana taallûku yoktur; çünkü benim tesirim olamazdı.

Reis – Fakat kumandanların tayini ve saire gibi hususatta?...

Said Halim Paşa – Kat'iyen re'yim sorulmazdı.

Reis – Demek ki, *"Kumandanların nasb ve tayini bize ait değil"* diyorsunuz, değil mi?

Said Halim Paşa – Evet efendim; bize ait değildir.

Reis – Bunların tayinlerine de kesb-i vukuf edilmedi mi?

Said Halim Paşa – Hiç bir vasıta yoktu ki...

Reis – Dirayetsiz ve istikametsiz olanlar hakkında Zât-ı Devletiniz tarafından, Başkumandanlık Vekaletine hiç müracaat vaki olmadı mı?

Said Halim Paşa – Ben daima söylerim; o da *"Mes'ulü benim!"* der idi.

Reis – Fakat bu fıkradaki kayıt ile yalnız cihet-i askeriyedeki kumandanlar mevzuubahis değil, Cihet-i Mülkiyeye de şamil olduğu söylenildi.

Said Halim Paşa – O da aynı surette olmuştur; Dahiliye Nâzırı istediğini yapar.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Fakat valilerin nasb ve azli Meclis-i Vükelâ kararı ile değil midir?

Said Halim Paşa – Dahiliye Nâzırı fena adamları tayin etmiş ise ben ne bileyim? Dahiliye Nezaretindeki memurları ben nasıl tanıyayım? Şikayet edilmedikçe ne yapabiliriz?

Reis –Beşinci suale geçiyoruz; dördüncü sual hakkında başka söz isteyen var mı? (Hayır sedaları.)

Said Halim Paşa – Bu sual pek mübhem; daha sarih olsa idi...

Reis – Evet efendim; suali okuduktan sonra izah edeyim; bu sualde, "Kavaid-i hukukiye ve insaniyyeye ve hasseten Kanun-u Esâsimizin ruh ve sarahatine külliyyen münafi muvakkat kanunlar ve emir ve nizamlar ısdar ederek memleketi bir sahne-i fecayi'e kalb eylemesi" nden bahs olunuyor; sahib-i takrir bu sual ile, hudutta ve sevkülceyş olacak [stratejik] yerlerde bulunan kimselerin ve ailelerinin nakline dair gayr-ı insani birtakim kanun-u muvakkatler yapıldığını söylemek istiyor.

Said Halim Paşa – Evet efendim, gayr-ı insanî harekât ahval-i adiyyede olur. Bir memleket harb ettiği ve Ordusunun arkası kendi tebaası tarafından vurulduğu ve sevkiyat ihlal olunduğu zaman bu itiraz pek doğru değildir. Binaenaleyh, Ordunun muharebe ederken arkasını taht-ı emniyette [emniyet altında] bulundurmak için böyle bir kanun yapılmıştır. Ve bu, askerlerin gösterdiği mübrem bir ihtiyaç, bir zaruret üzerine tanzim edilmiştir. Mamafih, yalnız şunu da söylemek isterim ki, bir kanun nasıl olursa olsun onu hüsn-ü tatbik etmek veyahut sû-i [kötü] tatbik etmek ayrı bir meseledir.

Reis – Meselâ, askerler tarafından tatbik edilen diğer bir kanun vardı: Eğer bir amir, kendinden küçük olan bir memuru vuracak olursa bu hareketin kendisince bir cürüm addedilmemesi hakkında gayr-ı hukukî kanunlara ne diyeceksiniz?

Said Halim Paşa – Bunlar da örfîdir; memleketin müdafaası zamanında Ordu tarafından gösterilen zaruretlere müsteniden yapılmıştır. Bu taleb nazar-ı itibara alınmayıp da birşey olsa idi mucib-i mes'uliyet olmaz mı idi? Eğer kanunun tatbikinde sû-i istimal var ise mes'uliyet, harbi idare eden kumandanlara aittir.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Böyle bir kanun-u muvakkat, Meclis-i Mebusan dört senedir, sıra ile toplandığı halde gönderilmemiştir; halbuki böyle mühim bir kanunun daha evvel gönderilmesi lazım idi. Hükûmet, askerin harekâtını işkâl edecek adamları tedibe mecburdur ve teb'id edebilir; fakat askerin arkasını kesmeyecek insanlar neden teb'id edilmiştir? Bunların esbâb ve avâmili nedir?

Said Halim Paşa – Böyleleri var ise bunların esbâb ve avâmilini ben bilmem.

Reis – Ragıp Bey, bu kanun-u muvakkatın Meclise gelmediğini iyi biliyor musunuz?

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Gelmemiştir.

Rıza Bey (Bursa) –Mevzuubahis edilen kanun gelmiştir ve Tehcir Kanunudur.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Tehcir Kanunu vardır. Fakat Ordu Kumandanlarının asıp kesmeleri hakkındaki kanun gelmedi.

Rıza Bey (Bursa) – O Kanun da geldi. Kumandanlar, o Kanuna müsteniden istediği cezayı tatbik edebilir.

Halid Bey (Divaniye) – O, amirin madunu hakkında tatbik edeceği ceza hakkındaki Kanundur.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Böyle bir kanun gelmemiştir, geçen gün hükûmet bir kanunu istirdad etti (O Kanun değil sedaları.) Efendim, divan-ı harblerce bazı kimseler mahkûm ve tağrib [sürgün] edilebilirdi. Fakat kadın ve çocukların bulundukları yerlerden çıkarılıp idam ettirilmesi için kanunda bir sarahat var mı?

Said Halim Paşa – İdam için olmaz, fakat kanunun tatbiki keyfiyeti var. Bundan maksad, galiba Ermeni meselesi değil mi?

Reis – Tehcir meselesidir.

Said Halim Paşa – Evet, bu mesele tehcir meselesidir. Başkumandan Vekili, Ordu Kumandanları, Ermenilerin bulunduğu mıntıkada ordu için bir tehlike mevcut olacağını söylediler ve bunları başka yere nakledelim dediler. Fakat, *"nakl ediniz"* demekle *"öldürünüz!"* manası çıkmaz ki... Bunun tatbikatı fena olmuş. Şimdi siz bir kanun tanzim etseniz ve bunu memur fena tatbik etse, kanunu yaptığınızdan dolayı mes'ul olur musunuz?

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Fakat tatbikat esnasında bazı fecayi'i olduğunu işitmediniz mi?

Said Halim Paşa – Her şeyde olduğu gibi, bu fecayi'i de olup bittikten sonra işittim.

Nuri Bey (Kerbelâ) – Bu sualden maksad, Ermenilerin tehciri vesaire değildir; kanun-u muvakkatlardır

Reis – Gayr-ı kanunî ve insanî tabirine bunların hepsi dahildir.

Halid Bey (Divaniye) – Zaten Ermeni meselesi hakkındaki sual aşağıda gelecektir.

Reis – Demin de söylediğim gibi, gayrı kanunî ve insanî tabirlerine hepsi dahildir.

Halid Bey (Divaniye) – Öyle görüyorum ki bu sualde, sahildeki Rumların da başka yerlere izamı meselesi de kasd edilmiştir.

Reis – Sual hepsine şâmildir.

Said Halim Paşa – Esasen bunların esbabını bildirecek, izahatını verecek ancak Harbiye Nezaretidir ve oradan sormak icab eder. Çünkü ben sizi ikna edecek derecede birşey söyleyemem; zira hatırımda kalmamıştır.

Reis – Fakat Paşa hazretleri, muvakkat kanunlar, meselâ Tehcir Kanunu ve sair kanunlar, Meclis-i Vükeladan geçerken bittabi bazı esbab-ı mucibe serd edilmiştir. Bu esbab-ı mucibeden hatır-ı devletinizde kalanlar var ise onları söyleyiniz, hatırınızda olmayanlar için de dosyalarını celb ederiz.

Talât Paşa Dahiliye Nazırı kaldıkça bir iş yapılamayacağı anlaşılmıştı...

Said Halim Paşa – Rumların nakilleri hakkında gösterilen esbab-ı mucibede düşmana muavenetlerinden bahs edilmiştir. Hatırımda kaldığına göre Rumların esbab-ı nakilleri düşmana yataklık etmeleri ve onlar ile muhaberatta bulunmalarıdır. Kafkasya Cephesindeki Ermeni meselesine gelince; o da ordunun emniyetini ihlal etmelerinden inbias etmiştir; bundan başka Ermeniler bir çok fecayi'de bulunuyorlardı. Şüphesiz ki bunlar, onların tehcirleri hakkında en mühim sebepler idi. Bu babda daha etraflıca malumat almak için Nezaret-i aidesindeki dosyaları tetkik edersiniz.

Reis – Bunlar Meclis-i Vükelada müzakere olundu mu?

Said Halim Paşa – Evet, malumatım bundan ibarettir. Senakârları Sadarete geldiğimde, Vilayat-ı sittenin ıslahatına teşebbüs ettim. Vilâyat-ı mezkûreye iki İngiliz Vali-i umumî tayini için İngiltere hükümeti fahimesine vaki olan müracaatımız semeresiz kaldıktan sonra biri

Hollanda'lı, diğeri İsveç'li iki zât Vilâyet-i sitte Vali-i Umumiliklerine tayin edildi. Bunların tatbik edecekleri kanun hakkında ecnebi sefirlerle bir müddet devam eden müzakerât hüsnü neticeye iktiran etmek üzere iken Harb-i Umumî zuhur etti. Bu suretle Hükümet-i Seniyyenin pek ciddi olan ıslahatı sektedâr oldu. Ermeni Tebaa-i Osmaniyenin refah ve saadetini temin eylemek azm-i kat'isinde bulunan Hükûmet-i Seniyyenin harbden evvel başlamış olduğu ıslahata harbden sonra da devam eylemesi emr-i tabiî idi. Binaenaleyh harbin hitamına kemal-i sükûn ile intizar eylemek iktiza ediyordu; maatteessüf olamadı.

Ermeni kıt'alini müteakib Tahkik Komisyonları tertib edildi. Bunlar vazifelerini ifa ederek avdet ettiler. Lakin, Dahiliye Nezareti netice-i tahkikatı bildirmek istemedi. Her türlü ısrar ve ibramlarıma rağmen hakikati ketm eylemekte taannüd etti. Artık Talât Paşa Dahiliye Nezaretinde bulunduğu müddetçe tahkikattan bir semere hâsıl olamayacağı taayyün etti.

Böyle olmakla beraber Ermeni kıt'alini irtikap edenlerin kanuna çarpılmaları, aynı zamanda da İslam kıt'alinin müsebbib ve faillerinin ceza-yı sezalarını bulmalarını icap ettiriyor idi. Meselenin bir cihetini takib, diğer ciheti ihmal eylemek olmazdı. Bu zaruret ise meselenin suret-i adilânede hallini harb zamanında pek ziyade güçleştiriyor idi. Zira, her iki tarafın adâvet [düşmanlık] ve nefretini tahrikle yeniden bir çok fenalıklar zuhûr edebilir idi.

Bundan başka, bu cinayetlerle az çok alakadar bulunanlar vasıtasıyla icra edilecek olan adaletin pek de adilane olmayacağı aşikâr idi. İşte, bütün bu sebeplerden dolayı vakî olan kıt'allerin, zulümlerin istilzam eyledikleri icraat-ı kat'iyyeyi bihakkın ifa edebilmek için tehire zarurî olarak kail olmak iktiza ediyor idi.

Nuri Bey (Kerbelâ) – Suriye ve Irak'ta yapılan vekayi'de Meclis-i Vükelâ kararıyla mı oldu?

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Cemal Paşa'nın Suriye'deki icraatı?..

Said Halim Paşa – Bunlar hakkında Meclis-i Vükelâda kat'iyyen harf-i vahid söylenilmemiştir ve Ermeni, Irak ve Suriye meseleleri hakkında Bâb-ı Âli ile bir satır muhabere bile olmamıştır.

Arap kardeşlerimiz hakkında muhabbetle davrandım...

Nuri Bey (Kerbelâ) – Lâkin Zât-ı Devletleriniz, Arab ve Ermeni meselesi çıkınca Hey'et-i Vükela'dan çıkmak için bu, bir sebebti buyurmuştunuz.

Said Halim Paşa – Evet, herhalde bu iki mesele de nefretimi mucip olmuş idi ve bunlar, çekilmeye başlıca sebeplerden olmuştur. Çünkü Kabine Riyasetini deruhde ettiğim zaman, ortada Arab vatandaşlarımızla bir sûi tefehhüm mevcut idi. Derhal bunun izalesine teşebbüs ettim. Bu din kardeşlerimizin devlete ve dine olan maddî ve manevi pek hakiki merbutiyetleri sayesinde mesele kemal-i suhuletle ve tarafeynin memnuniyetini mucib bir şekilde hal ve fasledildi. Arab kardeşlerimizin pek muhik [haklı] ve mutedil gördüğüm bütün metalibini kabul ve icra ettim. Ve bu vesile ile de arz ederim ki içtihadımca onlara daha vâsi [geniş] müsaadatta bulunmak menafi-i müşterekemize pek muvafık olur idi. Lâkin, kabine azaları arasında bu husus hakkında mübâyenet-i efkâr [fikir ayrılığı] mevcut olduğundan o zaman da daha ilerisine gidilemedi.

Meclis-i Âyan'da Arab unsuru kâfi derecede temsil edilmediğinden, taraf-ı Şahaneden Arab âyanlar tayin edildi ve bu suretle din kardeşler, arasında vifak ve muhabbet bir kat daha kesb-i kuvvet etti.

Nuri Bey (Kerbelâ) – Demin Arab ve Ermeni mesâilini ima buyurmuş idiniz ve hak-i pâyinizin sadaretten infisali için bu bir sebep olarak gösteriliyordu.

Said Halim Paşa – Evet; haberim yok iken birtakım fenalıklar olduğunu söylüyorum, yoksa onlardan ve bilhassa biçare Zöhravî Efendi meselesinden kat'iyyen haberim olmadı. Aff-ı umumiyi ben yaptığım halde, bu masum adamın felaketine nasıl razı olabilirdim.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Hiç sormadılar mı?

Said Halim Paşa – Hiç sormadılar efendim, haber aldıktan sonra yazdım ve "Bu ne haldir; bunu hangi kanun ile yapıyorsunuz" diye sordum, fakat cevap vermediler.

Bittabi o tezkere dosyasındadır. Hatta size birşey daha söyleyeyim: Buradaki Ermenileri kaldıracakları vakit bana bir Hey'et geldi,

müracaat etti; ben de onlara; *"siz gitmezsiniz, müsterih olunuz"* dedim ve nitekim öyle oldu; buradaki Ermeniler izâç edilmedi.

Reis – Altıncı suale geçiyorum. Muvafık mı? (Muvafık sedaları). Bu sual de, "Vak'ayı-i harbiyeden sevkülceyş'e taalluk etmeyen ve binaenaleyh ketmi lazım gelmeyenleri, mücerred muhafaza-i mevki daiyesiyle ketm eylemesi ve her gün birer menfi sebeble düşmana çiğnettiği Vatan-ı Muazzez aksamının avakıb-ı elimesinden milleti vakit ve zamanı ile haberdar etmemesi" söyleniyor ki, bu da iki fıkrayı havidir. Birinci fıkrada vak'ayi-i harbiyyeden sevkulceyşe taallûk etmeyenlerin ketm edildiği zikrediliyor.

Said Halim Paşa – Ne gibileri?

Reis – Ketmi lâzım gelmeyenleri...

Rıza Bey (Bursa) – Meselâ tebligat-ı resmiyyeler? Vukuat-ı adiyyeden hiç haberimiz olmuyordu.

Said Halim Paşa – Beyim, biz de aynı halde idik. Harbe dair olan hususatı Sadarette, biz de tebligat-ı resmiyyeden anlıyorduk; çünkü bunlar taht-i inhisara alınmıştı. Kimse bir şey yapamıyor, sorsa da cevab-ı kâfi alamıyordu. Binaenaleyh biz de herkesden evvel haber almadık.

Rıza Bey (Bursa) – Zaten tebligat-ı resmiyeler Harbiye Nezaretine aittir.

Nuri Bey (Kerbelâ) – Fakat bu kadar memleketler sükût ederken Zât-i âlileri esbabını tetkik buyurmadınız mı?

Said Halim Paşa – Zaten benim zamanımda o kadar çok yer sükût etmedi. Ben Basra ile Erzurum'u hatırlıyorum.

Nuri Bey (Kerbelâ) – Meselâ Bağdat?

Said Halim Paşa – Bağdat'ın sükûtu çok sonradır; benim zamanımda Kütül'amare sükût etmişti.

Reis – Sükût eden şehirler niçin ilan edilmedi? Bu babda hiç bir karar mevcut değil mi?

Said Halim Paşa – Bunlar için bir karara hacet yoktur; ilan etmek lazım idi. Yalnız şunu hatırlıyorum ki, Erzurum'un sükûtu niçin ilan edilmediğini Enver Paşa'dan sual ettiğimde, bu sükûtun ordumuz

üzerinde pek sûitesir edeceğinden, bu suretle hareket eylemek icap ettiğini söylemiş idi.

Reis – Askerliğe müteallik olduğu cihetle bu meselelerin kendilerine ait olmadığını söylüyorlar.

Said Halim Paşa – Evet, bana taalluku yok.

Nuri Bey (Kerbelâ) – Fakat Başkumandan Vekilinden evvel Sadrazam var; bir vilâyet düşüyor da niçin haber alamıyor? Vilâyet memurininden sorulmaz mı?

Said Halim Paşa – Bağdat'ın veya sair bir şehrin sükût ettiğini o vilayet memurininden anlamak isterseniz, bunu ancak iki ayda öğrenirsiniz.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Fakat bu işler Sadrazamdan nasıl saklanır?

Said Halim Paşa – Cümlenizden saklandığı gibi...

Hilmi Bey (Basra) – Hükûmet Sarıkamış veya Erzurum hakkında da resmen tebligatta bulunmadı.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Bağdat'ın sükûtu da ilan edilmedi. Kudüs'ün sükûtundan sonra söylenmeye başlandı.

Hilmi Bey (Basra) – Biz hepimiz falan saatta Basra'nın düştüğünü, düşmanın Kurna'ya, Ammare'ye geldiğini işitiyor idik. Halbuki hükûmetin de bu hususta malumat alması tabiî idi. Binaenaleyh bu malumatı aldıktan sonra Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı niçin tebliğ-i resmilerde sükût eden mahalleri ilan etmedi? Almanya her gün neşrettiği tebligat-ı resmiyyesinde nereyi zabtettiğini ve nereyi tahliye eylediğini yazıyor ve herkesi haberdar ediyor idi. Halbuki biz böyle hareket ettiğimiz için bu hal memlekette teveşşüş-ü ezhânı [zihin karışıklığı] mucib oluyordu.

Acaba Basra'nın sükût ettiği gibi Bağdat'ın da düştüğünü hükûmet neden ketm ediyordu? Zannımca hükûmet, bunları günü gününe tebligat-ı resmiye ile ilan etseydi hiç bir zarar mutasavver değildi. Halbuki hükûmet hiç bir vak'ayı enzar-ı ammeye [amme nazarına] va'z etmedi.

Said Halim Paşa – O mesele Harbiye Nezaretine aittir.

Reis – Fakat bu, Meclis-i Vükelâ'da mevzuubahis edilir ve herkesin bu gibi hususattan haberdar edilmesi için müzakere cereyan edebilirdi.

Said Halim Paşa – Olabilirdi. Hatta Enver Paşa'ya bir kaç defa söyledim: "Tebligat-ı resmiyyeler fena yazılıyor, geç kalıyor" dedim. O da cevaben, "bu kadar yapabiliyoruz" der idi.

Hilmi Bey (Basra) – Hatta Erzurum düşüyor, Bağdat sükût ediyor ve hükûmet yine buralara vali tayin ediyordu; gazeteler ile ilan ediyordu. Halbuki sükût eden yerlere vali tayin etmek nasıl olurdu?

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Paşa hazretleri, Bâb-ı Âli'nin bunlardan haberdar olmadığını yalnız Harbiye Nezaretinin bildiğini söylüyorlar.

Hilmi Bey (Basra) – Fakat bunlar anlaşılmıştı.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Bendenize kalırsa bu madde ile asıl teklif sahibinin maksadı, sükût eden memleketlerden vaktiyle haberdar edilmemesidir. Sonra bu, Sina cebhesinde olan askerin başka cebheye alınmasını ve işi kalmadığını beyan ederek onların serbest kalıp başka yerlere sevk olunmasını bahis olan ve Harbiye Nazırına ait bulunan bir meseledir. Binaenaleyh bunun uzun uzadıya müzakereye tahammülü yoktur, zannındayım.

Reis – Yedinci suale geçiyoruz; muvafık mı? (Muvafık sedaları) Bu sual: *"Harp seneleri zarfında İtilaf hükûmetleri tarafından mükerreren vukubulan ve bilhassa Rusya'nın inhilalinden sonra edilen sulh tekliflerini ret eylemesi"* şeklindedir ki bu da iki fıkraya ayrılıyor. Birincisi, seneleri zarfında İtilaf hükûmetleri tarafından mükerreren vukubulan sulh tekliflerine aittir.

Hahambaşı ile gönderilen sulh teklifi...

Said Halim Paşa – Öyle bir şey yoktur; yalnız bir defa, Çanakkale hücumundan iki veya üç gün evvel, Atina'da oturan Mösyö *"Vitol"* namında bir İngiliz, Hahambaşı vasıtasıyla haber göndermiş ve "Bir yerde görüşelim, belki bir yolunu buluruz demiş." Hahambaşı da, doğrudan doğruya bana söylemedi, Talat Paşa'ya söylemişti. Mösyö *"Vitol"* bir tüccar idi ve tarafımızdan gönderilecek adam ile Dede-

ağaç'da birleşeceklerdi. Bunun üzerine emniyet ettiğim bir adamı Dedeağaç'a gönderdim; fakat *"Vitol"* geldi gelmedi gibi birşey oldu ve üç gün sonra Çanakkale hücumu başladı ve bundan başka hiç bir teklif falan olmadı.

Reis – Süferamız vasıtasıyla da bir teklif vaki olmadı mı?

Said Halim Paşa – Hayır hiç teklif vaki olmadı; fakat bu, teklif ise!..

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Fakat bilahere zat-ı fahimaneleri Hariciye Nezaretinde bulunmadığınız için böyle bir teklif vaki oldu da Hariciye Nezareti acaba sizden sakladı mı?

Said Halim Paşa – Orasını bilmem; benim bildiğim, eğer teklif denilecek ise, söylediğim gibidir. Şunu da ilave edeyim ki eğer Talat Paşa bana söylememiş olsa idi bu meseleden de haberdar olmayacaktım.

Nuri Bey (Kerbelâ) – Mösyö Vitol namındaki tüccar Dedeağaç'a geldi mi?

Said Halim Paşa – Gelmiş; fakat teklif yok, o da ne olduğunu bilmemiş.

Reis – Sualin ikinci fıkrasında "Bilhassa Rusya'nın inhilalinden sonra edilen sulh teklifleri" mevzubahistir.

Said Halim Paşa – O da bendenize ait değildir, çünkü o zaman Sadarette değildim.

Reis – O vakit Sadarette bulunmadığını söylüyorlar; başka sorulacak birşey var mı?

Said Halim Paşa – Benim zamanımda değil.

Reis – Sekizinci suale geçiyorum bu sual hakkında başka bir mütalaa var mı? (Hayır sedaları.) Bu sual de, "Harbin ihdas eylediği müşkilat karşısında halkın ihtiyacını tehvin edecek tedabire tevessül edecek yerde birtakım eşhas-ı maddiye ve hükmiyenin ihraz-ı servet eylemesini teminen, ihtikâr ve sûistimal yollarına saparak memleketin iktisadiyatını batırması" tarzındadır.

Said Halim Paşa – Bu da benim zamanıma ait değil.

Reis – Tabiî zaman-ı âlinizde de bu sual ile alakadar bazı şeyler olmuştur.

Said Halim Paşa – Evet, seferberliği ilan ettiğimiz zaman vaz'ıyetler olmuş idi.

Nuri Bey (Kerbelâ) – Vaz'ı-yedlerden maada herkesin emvali yağma edildi.

Said Halim Paşa – O da Harbiye Nezaretine aittir.

Mustafa İbrahim Bey (Saruhan) – Fakat ihtikâr ve suistimaller?

Said Halim Paşa – Yalnız ekmek meselesi var.

Reis – Bu sual de hem ihtikâr ve hem sûistimallerden bahsediliyor. Sûistimaller Harb-i Umûmiden sonra başlayabilir. Meselâ, Vaz'ı yedler gibi... Bundan sonra da eşhas-ı maddiye ve hükmiyenin şirketler teşkili meselesi gelir. Binaenaleyh harb bidayetinden beri başlamış olan sûistimalât hakkında Zât-ı Fahimanelerine min cihetin bir sual teveccüh edebilir; çünkü cihet-i askeriye tarafından yapılan vaz'iyet muamelâtındaki sûistimaller hakkında söyleyebilirsiniz.

Said Halim Paşa – O, cihet-i askeriyeye ait bir meseledir.

Reis – Fakat bu mesâil hakkında şikayetler vaki olmadı mı ve bunlar için Meclis-i Vükelâda müzakerat cereyan etmedi mi?

Nuri Bey (Kerbelâ) – Meselâ, vaz'ı-yed muamelâtından [elkoyma] başka memleketin iaşesini israf ettirmemek için ne gibi tedabire tevessül edildi? Biliyoruz ki, Almanya'da harb başladıktan sonra bu hususta bazı tedabire müracaat edilmişti. Paşa hazretleri, harbin ikinci senesine kadar makam-ı Sadarette bulundukları cihetle bu hususat hakkında bir tedbir ittihaz edilip edilmediğini beyan buyurabilirler mi?

Said Halim Paşa – Biliyorsunuz ki Talat Paşa'nın taht-i riyasetinde iaşe işleri için bir teşkilat yapılmış ve bunun için Almanya'dan iki mütehassıs dahi celb olunmuştu ki, onlar bazı tedabire tevessül etmişlerdi; benim zamanımda iaşe hususundaki muamelât bundan ibarettir. Ben çekildikten sonra iaşe umuru, malûmunuz olduğu gibi başka bir şekil almıştır.

Nuri Bey (Kerbelâ) – Esnaf Cemiyeti vesair şirketler zaman-ı devletlerinizde teşekkül etmemiş midir?

Said Halim Paşa – Onlardan kat'iyen haberim yoktur, bilmiyorum. Bu cemiyetler ve şirketler usul ve nizamı vechile Şûra-yı Devletten geçerek teşekkül etmiş... Bunların muamelatında yolsuzluklar varsa, mahkeme-i aidesince bakılır.

Reis – Paşa hazretlerinin bu hususta ademi malumat beyan etmesi hasebiyle başka bir sualiniz var mı?

Hasan Rıza Paşa (Hudeyde) – Bir ekmek muamelesinden bahis buyurulmuş idi.

Said Halim Paşa – İttihat ve Terakki Cemiyeti para toplamıştı ve bu meblağı bir yere vakfedecekti ki, bunu bir kongre ictimaında duymuştum. Hatta o zaman, "Bir siyasi Fırka iktisadiyata giremez ve ticaret olmaz" demiştim; onlar da vâdetmişlerdi, ben de tekrar "Bu paralara dokunmayınız" dedim. Onlar da "vakfedeceğiz" dediler, fakat meblağı mezkûr vakfedildi mi, edilmedi mi bilmiyorum.

Reis – Dokuzuncu suale geçiyorum. Sekizinci sual hakkında başka bir mütalâa var mı? (Hayır sedaları.) "Hiç bir lüzum ve kanuna müstenid olmayarak siyasî ve askerî sansürler ihdası ile hürriyet-i matbuat ve muhaberatı ihlâl eylemesi ve Avrupa evrak-ı havadisini memlekete idhal etmemesi" ki, bu sual de iki fıkrayı mutazammındır: Birinci fıkra, hiç bir lüzum ve kanuna müstenid olmayarak siyasî ve askerî sansürler ihdası ile hürriyet-i matbuat siyasî ve askerî sansürler ihdası ile hürriyet-i matbuat ve muhaberatın ihlâl edilmesi ve ikinci fıkra da, Avrupa evrak-ı havadisinin memlekete idhal olunmaması hakkındadır.

Said Halim Paşa – Muharebe olurken, dünyanın hiç bir yerinde yoktur ki, sansür vaz edilmemiş olsun. Hürriyet ve Meşrutiyet-i idareye malik İngiltere devleti bile sansür usulünü tatbik etmiştir.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Fakat sansür, askerî olur, halbuki siyasî sansür de vardır.

Said Halim Paşa – Siyasî ve ecnebî şeyler dahi, harb zamanında, memlekete idhal edilmez. Filvâki Almanya'ya idhal ediliyordu; fakat gerek Nemse'ye, gerek Fransa'ya aslâ bırakılmamıştır ve esasen harb zamanında bu usûl her yerde tatbik edilir.

Reis – Sualde iki nokta var: Biri bu hareketin lüzumu ve diğeri kanuna müstenid olup olmaması keyfiyetidir.

Said Halim Paşa – Memlekette idare-i örfiye yok mudur? İşte bu, onun icabatındandır.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Fakat ikinci fıkra hakkında bir şey söylemediler.

Reis – Almanya'da idhaline müsaade ediliyordu; fakat başka memleketlere bırakılmıyordu, dediler.

Said Halim Paşa – Evet efendim; bu kabil evrak-ı havadisin [matbuatın] Almanya'ya idhaline müsaade ediliyordu, fakat biz yapmadık ve ben bugün dahi bunların mazarratına kailim. Hiç şüphe yoktur ki, kendimizi Almanlar ile de kaabil-i kıyas addedemeyiz. Çünkü onların saklayacak şeyleri yoktur, fakat Nemse devleti de bizim gibi yaptı, onlar da siyasî ve ecnebî şeylerin idhaline müsaade etmediler.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Fakat Nemse ve Fransa gazeteleri, şüphe yoktur ki, ahâval-i dahiliyyelerini teşhir ediyorlardı; fakat bizde öyle olmadı. Siyasî ve askerî olmayan ve yalnız ahvâl-ı memlekete ait olan mesâil gazetelerde neşr edilebilirdi.

Said Halim Paşa – Evet, lâkin bu gibi şeyler memleketin ahvâl-i umumiyesine tâbidir ve Faransa'da yapılan bir şeyin burada yapılamayacağı gayet tabiîdir. Sonra meselâ, burada yapılan bir şey de İngiltere'de yapılamaz; her muhitin ihtiyacı kendisine hâstır.

Teşkilat-ı Mahsusa'dan haberim yoktur.
Yakup Cemil delinin biridir...

Reis – Onuncu suale geçiyorum muvafık mı efendim? (Muvafık sedaları) Bu sual de, "Dahil-i memlekette bir herc-ü merc-i idarî vücuda getirerek ve hürriyet-i can ve mal ve ırza musallat bir takım çetelere müzaheret ederek ika eyledikleri fecâyi'e iştirak eylemesi" mevzu-u bahstir ki bunu, sahib-i takrire izah ettirdiğimiz vakit, Teşkilât-ı Mahsusa namı altında yapılan çete teşkilâtının bir çok fenalıklarda bulunduğu izah edilmişti.

Said Halim Paşa – Fakat bu mesele Bâb-ı Âli'ye, hükûmete müteallik bir iş değil ki... Yani hükûmetin bu hususta bir karar ve teşebbüsü mevcud değildir.

Reis – Bu teşkilâttan haberdar olmadınız mı?

Said Halim Paşa – Her şey olup bittikten sonra...

Reis – Rüfekâ-yı devletlerinizden, hükûmet işi olmayan bu mesele tahkik edilmedi mi?

Said Halim Paşa – Bu meseleye gelinceye kadar daha pek çok şey vardır. Mamafih haberdar olduktan sonra mâni oldum ve bu teşkilâta nihayet verildi.

Reis – Demek buna dair Meclis-i Vükelâ'da müzakere cereyan etmedi?

Said Halim Paşa – Müzakere ile olacak iş değil ki...

Reis – Fakat meseleye peyda-yı ıttılâ ettikten sonra da hiç kimse muaheze edilmedi mi?

Said Halim Paşa – Tabiî muaheze ettik, çünkü malûm-u ihsanınız, tamamıyla bir fenalık olmamasını temin etmekti; fakat iyi olmadıktan sonra muahezenin hükmü yoktur.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Makam-ı Fahimânelerinden Harbiye Nezareti nezdinde bu mesele hakkında bir istizah vâki olmadı mı?

Said Halim Paşa – Hayır efendim, yalnız bu teşkilâtın pek fena bir şey olduğunu ve biran evvel nihayet verilmesini Enver Paşa'dan musırran ve mükerreren taleb ettim. Nezarete tahriren bir istizah yapmakta fayda yok idi. Çünkü ya cevap verilmiyor, yahut inkâr ile geçiştiriliyor idi.

Reis – Malûm-u âliniz bu işler, paraya taallûk eden şeylerdir. Binaenaleyh, Hükûmetin haberdâr olması lâzım gelir idi.

Said Halim Paşa – Fakat Harbiye Nezaretinin parası çoktu.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Paşa hazretleri bu iş ile Harbiye Nezaretinin alâkadar olduğunu söylediler.

Hilmi Bey (Basra) – Yakub Cemil meselesi, galiba zaman-ı âlinizde olmuştu. İşittiğimize göre bu mesele, siyasî bir şekilde tezahür

etmiş ve gûya itilaf devletleri sulh akdi için bir teşebbüste bulunmuş. Bâb-ı Âli'nin bundan haberi var mıdır? Yoksa bu askerî bir mahiyette mi olmuştur?

Said Halim Paşa – Malûm-u âliniz Yakub Cemil, mecnûnun biri idi ve meseleden Hükûmetin haberi yoktur.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Demek ki, bu iş, sırf askerî idi. Fakat bir adam Pâyitaht'ta kurşuna dizilir de, hükûmetin haberi olmaz olur mu?

Hilmi Bey (Basra) – Beyânat-ı âlileri esnasında Edirne meselesinden çok sıkıldığınızı söylemiştiniz, fakat bu meseleyi izah buyurmadınız.

Nuri Bey (Kerbelâ) – Onun bu mesele ile alâkası yoktur.

Hilmi Bey (Basra) – Kendileri söylemiş idi de...

Said Halim Paşa – Evet, Sadaret ve Vükelâ meselesinden bahs ettiğim vakit söylemiştim. Faraza, ileri hareketi arzu etmeyenler vardı ki şimdi onlar da bir kahraman kesilmiş o vakit ellerinden geldiği kadar ileriye yürümemek, gitmemek istiyorlardı. İşte ben bunlarla uğraştım ve hattâ o zamanı "Ben bunu yapmak istiyorum; fakat siz aleyhimde bulunuyorsunuz; o halde benim ile iştirâkiniz kalmadı" dedim.

Reis – Şikâyetnameye aid mesele bitti; daha başka sual soracak var mı?

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Paşa hazretleri, Suriye meselesine bilâhere kesb-i vukuf ettiklerini söylemişlerdi. Halbuki, Cemal Paşa Suriye'de Âyândan bir zât da dahil olduğu halde, bazı kimseleri irade-i seniyye istihsal etmeden astırmış; acaba Cemal Paşa celb edilerek mesele tahkik ve tedkik edildi mi?

Said Halim Paşa – Bu meseleyi sonraya talik ettiler, gûya Cemal Paşa Mısır'ı feth edecek idi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Sonra bazı aileler Anadolu'ya gönderildi; bunlardan Bâb-ı Âli'nin malûmatı yok mu idi?

Said Halim Paşa – Hayır; Suriye vâkayı'ine dair Sadaret Dairesinde harf-i vâhid olmamıştır, yoktur.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – İdam edilenler hakkında irade-i seniyye istihsal edilmez mi ve bu, Bâb-ı Âli vasıtası ile, icrâ olunmaz mı?

Said Halim Paşa – Hayır, bunlar hakkında öyle olmadı. Hattâ bu fecâyi'i işittiğim zaman inanmamış idim. Çünkü idam edilen eşhas hakkında Suriye'den hiç bir idam kararı gelmemiş idi.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Peki; Cemal Paşa Makamı Saltanattan nasıl irade istihsal eder idi?

Said Halim Paşa – Bir mesele olmuştu; bunun üzerine Kumandanlar tarafından mes'uliyeti kendi üzerilerine almak şartı ile, mevki-i harbde cehanet [firar] gösteren ve düşmana hizmet eden zabitan ve efrâdın, diğerlerine ibret olarak tecziyesi tekarrür etmiş idi. Halbuki Cemal Paşa, bunu öyle tefsir etti ki, hayret!.. Onun üzerine ben de yazdım.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Bu halde idam edilenler hakkında irade-i seniyye şeref taallûk etmemiştir?

Said Halim Paşa – Evet etmemiştir.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Hatırımda kaldığına göre Zöhravî Efendi, Suriye'ye getirildiklerinin beşinci veya altıncı günü sümmet-tedarik [son anda yapmak] idi, hattâ pusulada ismi dahil olmadığını ve Cemal Paşa'nın idam ettirdikten sonra irade-i seniyye istihsal ettiğini söyleyenler var.

Said Halim Paşa – Benim bildiğime göre, O, madde-i kanuniyyeyi bu suretle tefsir etti. Hattâ ben, "Nasıl yapıyorsunuz?" diye tezkere yazdığım halde cevab gelmedi; fakat ondan sonra da bu ahvâlin arkası kesildi.

Cemal Paşa yargılanmalı idi...

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Bendenizce Paşa hazretlerinin bu ahvâle muttali olunca Cemal Paşa'yı Kabineden çıkarıp muhakemeye sevk etmesi lâzım idi. Esasen, Cemal Paşa Dördüncü Ordu Kumandanı olduğu halde Bahriye Nezareti yine uhdesinde bırakıldı. Bundan başka, Paşa hazretlerinin zaman-ı sadaretlerinde birçok Nezaretler vekâletle idare olundu ve bu yüzden işler karıştı. Paşa hazretleri bunlara niçin muvafakat etti?

Said Halim Paşa – Nezaretlerin münhal olmasından dolayı fenalıklar olduğuna kail değilim.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Fenalıklar olmasa bile yine münhal tutuldu. Milletin mukadderatı hakkında karar vermek hakkı üç dört kişiye hasr edildi.

Said Halim Paşa – Hangi Nezaret münhal tutuldu?

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Evvelâ Bahriye Nezareti. Cemal Paşa, Dördüncü Ordu Kumandanı olduğu halde Bahriye Nezareti niçin uhdesinde bırakıldı? Sonra daha bir kaç Nezaret vekâletle idare edildi.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Posta Nezareti, Şurâ-yı Devlet de münhal idi.

Said Halim Paşa – Şurâ-yı Devlet nezaret değildir.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Fakat Posta Nezareti?..

Reis – (Asîr) Mebusu Ali Haydar Bey'in bir suali var.

Seyyid Ali Haydar Bey (Asir) – Reis Bey, müsaade eder misiniz? Demek istiyorum ki, bu yolsuz ahvâl karşısında istifa etmek ve mes'uliyetten ictinab eylemek, zât-ı devletlerince kaabil değil mi idi?

Said Halim Paşa – Kaabil idi. Fakat işler değişmedi, değişmez idi. Olan oluyor idi ve belki daha fena olurdu ve zannedersem de oldu. Sonra bu mesele, Sadrazamın yapacağı işlerden değil idi. Mutlaka Mecliste bir istizah [soruşturma] yapılması lâzım idi.

Nuri Bey (Kerbelâ) – Şemseddin Bey'in birinci sualine cevab vermek lâzım idi. Cemal Paşa'nın irade-i seniyye istihsal etmeden adam astığı tahakkuk ettiği halde Kabine, bunun için ne düşünmüştür? Bu adamlar orduya karşı silahla mukabelede bulunmamış ve çetecilik yapmamışlardı.

Reis – Asılanların çetecilik yapmadıklarını ve Cemal Paşa, Vükelâdan olduğu halde, İrade-i Seniye istihsal etmeden niye adam astığını soruyorlar ve bu meselelerin Kabinece mevki-i müzakereye konulması lâzım geldiğini söylüyorlar.

Said Halim Paşa – Bunlar mevzu-u müzakere oldu efendim ve kerrat ile [defalarca] söyledim.

Nuri Bey (Kerbelâ) – Tezciyesi taleb edildi mi?

Said Halim Paşa – Elbette. Lâkin bunu kim yapacaktı? Bir taraftan Nazır, bir taraftan Enver Paşa'nın kumandası altında bir kumandan idi; hatta: "Azl edelim gelsin, buraya otursun" demiş idik. Beyhude ısrar eylemiş idim. Hal-i harbin tevlid eylediği buhranlı zamanlarda ika' edilen mezalimin müsebbiblerini tecziye ve te'dib ve adaletin icrasını temin eylemek o buhranlı zamanların zâil olmasına mütevakkıftır. Bu zaruret nazar-ı itibare alınmadığı takdirde teb'idi lâzım gelen mezalimden daha vahim hadisata sebebiyet verildiği tecarib-i adide [tecrübeler] ile sabit bulunduğundan Suriye hadise-i elimesinin kemal-i adalet dairesinde rü'yet edilebilmesi için harbten sonraya talik mecburiyeti hâsıl olmuş idi.

Nuri Bey (Kerbelâ) – Bunlar hep şifahi mi müzakere edildi?

Said Halim Paşa – Evet, müzakere edildi. Fakat bir kere icraatı düşününüz, karar vermek kolaydır.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – İdam hakkındaki dosyalar manzur-u âliniz oldu mu?

Said Halim Paşa – Bunlar benden gizli olarak yapılan işlerdir. Ben hiçbirini görmedim ve idamlarından sonra vak'ayı haber aldım.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Bu hususa dair hükûmetçe hiçbir evrak mevcud değil mi?

Said Halim Paşa – Onu Talât Paşa'dan sormalı.

Reis – Başka sorulacak birşey var mı? (Hayır sedaları.) O halde Meclis hitam buldu, yarın ictima edeceğiz.

Hitam-ı Müzakerat

Saat Dakika

5 00

Müşarünileyhin ifadatı tarafımdan zabt edilmiştir.
Zabıt Katibi
Necmettin Sahir

İfadat-ı mazbutamı tasdik ve imza ederim
Meclis-i Âyan Azasından
Mehmed Said

SAİD HALİM PAŞA'NIN SONRADAN ŞUBEYE TEVDİ' EYLEDİĞİ İFADAT-I TAHRİRİYYESİDİR.

Birinci cihan harbine nasıl girdik?

Yavuz ve Midilli meselesi...

Sual: *Sebebsiz ve vakitsiz harbe girmeleri?*

Cevap: Malûm olduğu üzere Avrupa muvazene-i umumiyyesinin iki zümre-i ittifakiyye suretinde tecelli eylediği günden beri Fransa ile İngiltere, Devlet-i Âliyye'ye karşı mevcud olan dostane siyasetlerinden ayrılmak mecburiyetinde bulundular. *"Antant Kordiyal"* ile Fransa'ya takarrüb eyleyen [yaklaşmak] İngiltere, şarktaki asırlardan beri idâme ettirdikleri siyasetini terk eylemiş ve gerek İran'da gerek Şark-ı karibde Fransa'nın vesateti [vasıta] ile Rusya ile uzlaşmıştı. Bu meseleyi daha vazıh bir surette tecelli ettirecek birçok delâil [deliller] meyamında ancak bir iki tanesini zikrediyoruz ki, onlar da İngiltere'nin bizim hakkımızdaki siyasetinin tağyirini gayet sarih bir surette gösterir.

Balkan harbinin bidayetinde, Balkanlarda *"İstatuko"*nun değişmeyeceği ilân edildiği halde, bizim mağlubiyetimizi müteakip hemen bu *"prensip"*in aleyhimize tadili; ve Londra Konferansı mukarreratının gayr-i müsaid bulunması. Keza Vilayat-ı Sitte ıslahatı meselesinde İngiltere'den taleb eylediğimiz memurların gönderilmemesi ve Rusya'nın itilâf-ı müselles devletleri arasındaki nüfuzunun derece-i ehemmiyetini isbata kâfidir. Fransa ise, Rusya ile vukubulan ittifakından sonra büsbütün Rusya menafi' ve gayretini gütmekte idi. Bittabi kadim dostumuz olan Fransa da, Türkiye'ye ait mesailde Rusya'nın menafiini ihlâl eyleyecek hiçbir harekette bulunamazdı ve bulunamıyordu.

En kavî [kuvvetli] ve muazzam devletlerin ittifaksız yaşayamadıkları bir devrede, Devlet-i Âliyyenin hal-i infiradda bulunması kendini bittabi gayet tehlikeli bir mevkide bulunduruyor ve Rusya'nın ta-

arruzat-ı daimesine karşı memleketimiz kendini müdafaadan âciz kalıyordu. Binaenaleyh bu iki zümreden birini intihab eyleyip onunla menafi-i hayatiyesini müdafaa ve siyanet eylemek, Devlet-i Âliyye için bir mecburiyet-i kat'iyye dahilinde idi. Rusya'nın dahil bulunduğu zümreye girmek bizim için ademül'imkân idi; hatta o arzuyu izhar eylesek bile onlar tarafından is'af olunmazdı.

Hal bu merkezde iken, Almanya sefiri mütevaffa *"Vangenhaym"* 1330 [1914] senesi Efrenci [Miladi] Temmuzunun evasıtına [ortalarına] doğru, yani harb-i umuminin adem-i vukuu, vukuundan daha ziyade muhtemel olduğu bir hengâmda, Almanya ile ittifak teklifinde bulundu. Yunanistan'ın bile bizim ile akd-ı ittifak eylemeye tenezzül etmediği böyle bir zamanda, Almanya tarafından vukua gelen işbu teklifi Hâki Pây-ı Şahaneye arz eyledim. Hakan-ı Mağruf hazretleri muvafakat ve bu babda lâzım gelen mezuniyeti ita buyurdular. İttifak müzakeratı başladı; müzakeratın devamı ve ittifaknamenin ihzarı [hazırlanması] birkaç gün sürdü. Sene-i merkûme Ağustosu öncesinde ayın bir veya ikisinde, tedafüî bir ittifakname imzalandı. Almanya tarafından İtalya hükümeti bu ittifaktan haberdar edilmedi. Çünkü İtalya ile o zamanki münasebatımız Devlet-i müşarünileyhanın böyle bir muahededen haberdar edilmesine müsaid değildi. Binaenaleyh ittifakın gayet mektûm tutulması lazım idi. Hem sebebsiz ve hem de vakitsiz harbe girildiği iddia olunuyor ki, bunu bir dereceye kadar kabul edebiliriz.

Benim şahsî fikrim ve mesleğim, müsellah bir bîtaraflık yapmak ve bu suretle Devletimiz için en salim bir siyaset takib eylemek idi. Müsellah bir bîtaraflık ile hem ahvale hâkim olabilir ve hem de bağteten [aniden] vukua gelebilecek olan bir taarruza mukabele edebilirdik. Bizim bîtaraflığımız Balkanların da bîtaraflığını temin eyliyordu. Nitekim, Romanya'nın itilâf lehine bîtaraflığını ihlâle tasaddi eylediğini işittiğimiz zaman Bükreş'deki sefirimiz vasıtası ile Romanya Başvekili Mösyö Bradyano'ya icra ettirdiğimiz tebligatta; *"Romanya bîtaraflığını ihlâl eylediği takdirde Devlet-i Âliyye de aynı mecburiyette kalacaktır"* dedik ki, bu da Mösyö *"Bradyano"* yu fikir ve hevesinden vaz geçirdi.

Bu veçhile müttefiklerimize muavenette bulunuyor ve düvel-i itilâfiyeyi gerek Kafkas ve gerek Mısır hududunda birçok ordular bu-

lundurmaya mecbur ediyor idik. Müttefiklerimiz, Balkan harbinden yaralı çıkmış olan Devlet-i Âliyyeden, harbe iştirak eylemeyen ve otuz sene ittifak-ı müsellesten *[üçlü ittifaktan]* istifade eden İtalya ile Romanya'dan daha ziyade müstefid oluyordu ve bundan da fazla bir şey beklemeye hakları yoktu. Almanya, bizi daima harbe sokmak için bir emr-i vâki karşısında bulundurmaya sa'yi [gayret] ediyordu ve biz de bundan elden geldiği kadar içtinab eyliyorduk. Bidayet-i harbde [harbin başları] Çanakkale Boğazına dahil olan Goben ve Breslav zırhlıları, Almanya'ya bu fırsatı ihzar eylemiş ve halbuki bu gemilerin harekâtından zerre kadar malûmatımız olmadığı için gayet güç mevkide kalan hükûmet-i seniyye bu gemilerin iştira edildiğini [satın almak] ilân etmekle, Almanların aradıkları emr-i vâki vesilesini izale eylediği gibi bîtaraflığımızın ihlâl olunduğunu arzu eylemeyen Düvel-i İtilâfiyye de bizim iştira keyfiyetini hüsn-ü kabul eylemeleriyle arada tahaddüsü muhtemel olan ihtilâf da bertaraf edildi.

Bu birinci emr-i vâki teşebbüsü zâil olduktan sonra Almanlar, diğer bir emr-i vaki taharrisine şurû eylediler. Donanma-yı Osmaninin talimi meselesi ortaya sürüldü. Marmara denizinde râkid [durgun] havalarda icra edilen talimlerden askerlerin tamamiyle müstefid olamayacağını ve Karadeniz gibi telâtumlu [dalgalı] bir denizde icra edilecek talimlerden askerin daha ziyade müstefid olacağı, gerek Başkumandanlık Vekâletinden ve gerek Bahriye Nezareti tarafından dermeyan ile gemilerin Karadeniz'e çıkarılması taleb edilmesine cevaben, Yavuz ve Midilli'den maada diğer gemilerin teker teker çıkıp talim etmelerine müsaade olundu. Bu suretle ihdas edilmek istenilen emr-i vâki teşebbüsü de netice bahş olamayınca, Amiral *"Souchon"* Paşa ile ateşe naval [deniz ateşesi] mösyö "Human" nezd-i Senaveriye [bizzat yanıma] gelerek Almanya İmparatorundan harbe girmek için emir aldıklarını ve arkadaşları harb ederken kendilerinin burada boş kalamayacaklarını söylemeleri üzerine; Almanya İmparatorundan emir almakta mazur olduğumu ve kendilerinin harb etmek arzuları var ise memleketlerine avdet ederek harb edebileceklerini söyledim. Harbe taraftar olmadığımı anlayan Alman ricali, Karadeniz vak'a-i müessifesini ihzar ve ihdas eylediler.

Sual: *İlân-ı harbin esbâb ve avamil-i hakikiyyesi ile suret-i cereyan ve vuku'u hakkında Meclis-i Umumiye hilâf-ı vâki beyantta bulunmaları?*

Cevab: Karadeniz vak'a-i müessifesini istima etmekliğim [işitmek] üzerine, hemen Hâk-ı Pây-i şahaneye istifamı takdim eyledim. Sahilhâne-i Senâverîye gelen Vükelâ, Karadeniz vak'asına dair zamanında gazetelerde tebliğ olunan resmî raporu gösterdiler ve istifamın istirdadı ricasında bulundular ve vak'adan haberdar olmadıklarına yemin ve kasem eylediler. Mesele-i müessifeyi sulhen tesviye esası kabul edildiği takdirde istifamı istirdad eyleyebileceğimi [geri alabileceğimi] söylemekliğim üzerine, sulhen tesviye-i keyfiyyeti kabul eylediler ve bu babda lâzım gelen müracaatı da Rusya sefiri nezdinde icra eylediğim gibi, aynı müracaatı Düvel-i İtilâfiyye nezdindeki süferâmız vasıtasıyla da icra ettirdim ve müracaatıma da Bahriye Nezaretinin resmî raporunun bir suretini lef eyledim.

Sulhen tesviye-i maslahat mümkün olamayınca, yalnız hudutlarımızı bir tecavüzden vikaye ile fi'len bîtaraflığımızı temin eylemek istedim ise de, her ikisine de maalesef muvaffakiyet hâsıl olmadı. Harbin esbâb ve avâmil-i hakikiyyesi ile suret-i cereyan ve vukuu hakkında Meclis-i Umumiye vuku' bulan beyanatım Bahriye Nezaretinin Makam-ı Sadarete ita eylediği resmî rapora müstenid idi.

Sual: *Seferberlikten sonra ve ilân-ı harbden evvel İtilaf hükümetleri tarafından vuku'bulan şerefli ve faydalı teklifleri red eylemesi ve Almanya'dan bir gûna taahhüd ve zaman almaksızın ve bir faide-i gâiyye temin etmeksizin harbe sürüklenmesi?*

Cevab: İddia olunan zamanda Düvel-i İtilafiyye tarafından hiç bir teklif vukua gelmedi. Yalnız şifahî olarak denildi ki, *"Devlet-i Âliyye kat'î bir bîtaraflık muhafaza edecek olursa bu bîtaraflık yüzünden hâsıl olacak taarruza karşı Düvel-i İtilâfiyye Devlet-i Âliyye'nin tamamiyyet-i mülkiyesini temin ediyor..."* Fakat şurası cay-i nazardır ki Düvel-i İtilâfiyye, Devlet-i Âliyye'nin tamamiyyet-i mülkiyyesini kendilerine karşı hiçbir vechile temin etmiyorlardı. Şayet böyle bir talebte bulunmuş olsak idi, onlar da va'detmiş bulunsalardı, Rusya'nın böyle bir teminatına nasıl kani olabilirdik? Devlet-i Âliyye'nin tama-

miyyet-i mülkiyyesini Paris Muahedesiyle temin eyleyen Düvel-i İtilâfiyye, ellerine aldıkları birer makasla Harita-i Osmaniyyeden hayli mühim parçaları kesip almışlardı. Yapmış olduğumuz ittifaknâme tedafüî [savunmaya dair] bulunduğundan ve harbe de zaten girmek arzusunda olmadığımızdan bittabi harbe girmek için Almanya'dan bir gûna [türlü] taahhüd ve zaman ve bir faide-i gaiyye temin etmek çareleri aranmazdı ve hattâ bu babda bir talebde bulunmuş olsa idik harbe girmek mecburiyetini de birlikte kabul eylemiş olmaklığımız lâzım gelir idi.

Sual: *Harbi dirayetsiz ve istikametsiz ellere tevdi ederek her cephede fünun-u harbiyyenin kabul edemeyeceği mecnunane harekterin ceryanına ve sırf menâfi-i hasîse ve şahsiyye uğrunda kuvve-i hayatiyye-i milletin gasb ve israfına müzaheret eylemesi?*

Cevap: Harbin ilânından hayli zaman mukaddem, Harbiye Nezaretine getirilmiş olan Enver Paşa, efkâr-ı âmmede ihraz eylemiş olduğu mücahid-i hürriyetlik ve Trablus ve Edirne kahramanlıkları ile gayet yüksek bir mevki işgal eylemekte bulunmuştu. Harbin ilânında bittabi Harbiye Nâzırı bulunduğu için cihet-i harbiyyeye aid olan mesâil salâhiyeti dairesinde bulunuyordu. Bir de Enver Paşa yalnız değildi; Alman Hey'et-i Islahiyyesi ile Alman Erkân-ı Harbiyesi mevcuttu. Harbin idaresi, Müttefik Ordular Erkânı Harbiyesi vasıtasıyla icra kılınması da karargîr oluyordu. Zaten her müttefik devlette harbi hükümetler değil, karargâh-ı umumiler idare ediyordu. Hattâ bidayet-i harbde itilâf orduları, erkân-ı harbiyelerini birleştirmedikleri için bir çok mağlûbiyete dûçar olmuşlar ve ancak bizde olduğu gibi erkân-ı harbiyelerini birleştirdikten sonra vaziyyet-i harbiyyeleri değişti. Bir de harbin idaresi sırf bir ihtisas meselesi olduğu için hükûmet böyle bir ihtisas meselesinde sahib-i re'y [görüş sahibi] olamazdı.

Birinici Cihan Harbinde ortaya çıkan Ermeni Tehciri meselesi...

Sual: *Kavaid-i hukukiyye ve insaniyyeye ve hassaten Kanun-u Esâsimizin ruh ve sarahatine külliyen münafi [aykırı] muvakkat kanunlar ve emir ve nizamlar isdar ederek memleketi bir sahne-i fecayi'e kalb eylemesi?*

Cevab: Dört sene imtidad [devam] eden bir harbde, en meşrutî hükümetlerde bile Kanun-u Esâsiye harfiyyen riayet edilebilmek mümkün olamamıştır. Zaten kavanin-i esasiyyenin ahkâmı ancak ezmine-i âdiyyede [normal zamanlarda] tatbik olunabilir; Kanun-u Esâsiler harb için yapılmamıştır.

Bu sualden maksad anladığıma göre, Ermeni, Rum ve Arab meselesi olsa gerek.

İlân-ı harbi müteakib Ortodoks Kilisesi namına Rusya Çarı Nikola'da Ortodoksların reisi sıfatıyla bütün bu kilise sâkinini [mensuplar] kıyama davet eylemiş idi. Kafkas cebhesindeki ordumuzun gerileri evvelce Ermeni teşkilatı ve Ordu-yu Osmanîden silâhları ile firar eden ve işbu teşkilata iltihak eyleyen Ermeni çeteleri tarafından vuruluyordu. Ordu-yu Osmanî bu suretle iki ateş arasında kaldığından hattı ricatin kesilmesi tehlikesi derpiş olunuyordu. Cihet-i askeriyece teklif edilen ve Meclis-i Mebusan Encümenlerince kabul edilen bir madde-i kanuniyye, Ordu ve fırka kumandanlarına, lüzumunda ahaliyi gerek münferiden gerek müçtemian [toplu halde] tehcir edebilmek selâhiyyetini veriyordu. Memleketin emniyet ve asayişine ve ordusunun selâmetini temin eylemek mecburiyetinde bulunan bir hükûmet, herhalde böyle bir tedbire müracaat eylemek mecburiyet-i vicdaniyye ve elimiyyesinde bulunacaktı. Hükûmet bu kanunu yapmakla, vazifesini icradan başka birşey yapmamıştı.

Bilahere icra edilen taharriyat [yazışmalar] neticesinde, Ermenilerin bu bâbdaki sui fikri tamamiyle ayân oldu. Fakat maalesef icrasına memur olanlar, kanunu fena bir halde tatbik eylediler. Sızıntılar işitilmeye başlanınca müsebbiblerin buldurulması ve cezalandırılması için tahkik komisyonları teşkil eyledik ve bu komisyonlara da memlekette namus ve iffeti ile temayüz etmiş zevatı intihab eyledik. Tahkikat-ı lâzime icra edildi ve komisyon raporunu Dahiliye Nezaretine takdim eyledi. Memalik-i Şahanenin birçok kısmını gezip oldukça az bir müddette, tahkikatını ikmal eyleyen komisyonun raporu Dahiliye Nezaretinden Sadarete aylarca gelmedi. Mükerreren ve musırren [israren] bu rapor Dahiliye Nezaretinden taleb edildiği halde, daha ikmal edilecek veya islah edilecek nukatı[noktalar] var diye, Dahiliye Neza-

reti taallül gösterdi ve binaenaleyh hakikati ketm eylemek [saklamak] azm-i kat'isinde bulunduğu anlaşılıyordu.

Talât Bey'in Dahiliye Nezaretinde kaldığı müddetçe bu işe bir hüsn-ü netice verebilmek imkânı kalmıyordu. Talât Bey'i de Dahiliye Nezaretinden iskat edebilmek selahiyyetim dahilinde bulunmadığından, meselenin icab ettirdiği neticeyi istihsal mümkün olmadığı cihetle, daha münasib bir zamana talik etmek mecburiyeti hasıl oldu. Mamafih İstanbul'da ve gözümün önünde bulunan Ermeni ve Rumlar'ın da an-cemaatin tehcir edileceği, Ermeni erkân ve eşrafı tarafından bana ihbar edildiği zaman bu icraata kemal-i şiddetle mani oldum. Arab meselesine gelince;

Cemal Paşa Suriye'de isyan edebilirdi!..

Suriye'de ahval ve harekâtiyle bir mevki-i istisna işgal eylemiş olan Cemal Paşa, gerek bâlâ'da zikrolunan kanunu ve gerek Divan-ı Harp mukarreratının sırf askerî nokta-i nazarından icrası hakkında kumandanlara verilen sahaliyyeti, hatıra gelmez bir suretle tefsir ederek Suriye'deki mezalimi icra eyledi. Suriye'deki mevkufinin idam olunacaklarını işittiğim zaman ihtimal veremedim. Zira, idam kararları Hâki Pâyi Şahaneye arz olunmadıkça icra olunamayacağını bildiğim için böyle kararlar bera-yi arz [arza sunulmak üzere] geldiklerinde muamele-i lâzimesini îfa eyleyebileceğimi ve Cemal Paşa'nın elinden bîçare mazlumları kurtarabileceğimi ümid eyliyordum. Fakat maalesef işbu mukarreratın irade-i seniyyeye iktiran etmeksizin icra edildiği mesmuum olunca, Harbiye Nezaretine ne selahiyyetle böyle bir işe ictisar [cesaret] edildiğini ve gayr-i kanunî hareketin ne suretle tefsir edileceğini şedîdül-meal [çok ağır] bir tezkere ile istifsar eylemem [sormam] üzerine, her ne kadar Hariciye Nezaretinden bir cevab alınamadıysa da, Cemal Paşa'nın icraatını da tevkif eyledi [durdurdu].

Suriye'de tahkikat yapılması arzu edildiği halde, Cemal Paşa'nın oradaki vaz'iyeti bu tahkikatın bihakkın ifasına mani olacağı ve binaenaleyh hiçbir semere hâsıl edemeyeceği ve Cemal Paşa'nın devletçe vatanperverliğe münafi olacak bir takım ahval ve müşkîlat ve mahaziri ika' eyleyeceği ve hatta devlete karşı açıktan açığa isyan et-

mesi memul ve muhtemel olduğundan, daha büyük fenalıklara meydan vermemek için meselenin suret-i âdilânede halli için zaman-ı münasibine müterakkib-i fırsat olmaktan başka bir çare yok idi.

Rumların tehciri meselesine gelince, Marmara denizi sevahilinde ikamet eyleyenlerin düşman tahtelbahirlerine [denizaltı] ve Karadeniz sevahilindeki Rumların da Rus donanmasına muavenet eyledikleri sabit olunca, her iki sahilde bulunanların da tehcir edilmesi, cihet-i askeriyece tensib ve icra edildi. Yalnız bâlâda söylendiği veçhile, İstanbul'daki Rumların da tehciri keyfiyeti mesmuum olunca [duyduğumda] bir lüzum-u askeri olmadığı için bu kararın icrasına mani oldum.

Sual: *Vak'ayi-i harbiyeden sevkülceyşe taallûk etmeyen ve binaenaleyh ketmi lâzım gelmeyenleri, mücerred muhafaza-i mevki daiyesiyle ketm eylemesi ve her gün birer menfi sebeble düşmana çiğnettiği vatan-ı muazzez aksamının avâkıb-ı elîmesinden ve milleti vakit ve zamanı ile haberdar etmemesi?*

Cevab: Zamanı sadaretimde yalnız Basra ve Erzurum sükût etmişti. Basra'nın sükûtu doğrudan doğruya ilan edilmedi ise de, tebliğ-i resmilerde müevvelen [kaçamaklı] ikrar edildi. Erzurum'un sükûtuna gelince:

Şehr-î mezkûrun sükûtu eliminin ilan edilmemesinin sebebini Harbiye Nezaretinden sorduğumda, bu haberin o havali askerlerinden birçoğu muhtelif mahal ve kıtaatta bulunduklarından ve Erzurum ahalisi gibi cesur ve bahadır askerlerin kuvvei maneviyyeleri üzerine sui tesir icra edeceği cevaben bildirildi. Mahalli saire için de karargâh, hükûmeti haberdar eyledikçe ahali de haberdar edildi.

Sual: *Harb seneleri zarfında itilaf hükûmetleri tarafından mükerreren vuku bulan ve bilhassa Rusya'nın inhilalinden sonra edilen sulh tekliflerini red eylemesi ve binnetice bugünkü âkibeti meşûmeyi davet eylemesi?*

Cevab: Zamanı sadaretimde yalnız bir defa İzmir'li mösyö "Vitol" tarafından Hahambaşı vasıtasıyla Dahiliye Nazırı Talat Bey'e bir müracaat vukua gelmiş idi. Bu müracaatı haber alır almaz emniyet eylediğim bir zâtı Dedeağaç'ına izam eyledim. Gönderdiğim zat ile mösyö "Vitol"'ün mülakatında, maddî olarak hiçbir teklif mevcut değildi

ve bu teşebbüs mösyö "Vitol"'ün sırf şahsî bir teşebbüsü olduğu anlaşıldı. Zira iki gün sonra Çanakkale hücumu başladı. Rusya'nın inhilalinde vukua gelen teklifat, zamanı sadaretime aid olmadığı için bunlardan haberdar değilim.

Sual: *Harbin ihdas eylediği müşkilat karşısında halkın ihtiyacını tehvin edecek tedabire tevessül edecek yerde, birtakım eşhası maddiye ve hükmiyenin ihrazı servet eylemesini teminen, ihtikâr ve suistimal yollarına saparak memleketin iktisadiyatını batırması?*

Cevab: Harbin mebdeinde iaşe işlerini temin eylemek için Almanya'dan iki şahıs celb eyledik. Bu zevat Dahiliye Nazırının riyaseti altında faaliyete başladılar. Lâkin, idare-i askeriye ile mülkiye arasında mevcud olan husûmet ve bâhusus askerlerin icabatı askeriyyeyi ileri sürerek ihdas eyledikleri müşkilat, maalesef serzedei zuhur oldu [ortaya çıktı]. Sadarette kaldığım müddetçe bu mesele mümkün mertebe idare edildi. Memleketin iktisadiyatını temin ve müdafaa zımnında, vakıa birtakım teşebbüsat icra edildi ise de bu teşebbüsat usulüne tevfikan ve Şûra-yı Devlet kararıyle yapılmış idi. Hülusu niyyet ile vukua gelen bu gibi teşebbüsatın ihtikârı tevlid eyleyeceği, bir vatanperverin aklına gelmez idi ve mamafih zamanı sadaretimde bu gibi yolsuzlukların istima edildikçe elden geldiği kadar önüne geçildi.

Sual: *Hiçbir lüzum ve kanuna müstenid olmayarak siyasî ve askerî sansürler ihdası ile hürriyeti matbuat ve muhaberatı ihlal eylemesi ve Avrupa evrakı havadisini memlekete idhal etmemesi?*

Cevab: Kanun-u Esâsi idare-i örfiye ilanını yeddi hükümete tevdi eylemiş bulunması hasebiyle, memlekette cari olan ve elyevm devam eylemekte bulunan İdarei Örfiyye Kararnamesi mucibince matbuat sansüre tabidir. Hal-i harb iktizasiyle iştidad eden [şiddetlenen] bu idare-i örfiyye, bittabi gazeteler üzerinde de tesiratını göstermiş ve idare-i örfiyyenin mevcudiyetiyle sakıt olan hürriyet-i matbuat, sansüre tabi bulunuyordu. Sansür, zamanı sadaretimde ihdas edilmemişti. Çünkü ben sadarete geldiğimde sansürü buldum.

Avrupa evrak-ı havadisinin [matbuat] memlekete idhal edilmemesi meselesine gelince; bu, yalnız bizde değil hal-i harbde bulunan memalik-i sairede ve hatta en hürriyet perver idarelere malik olan

memleketlerde bile sansürlé beraber ceraid-i ecnebiyyenin men'i idhali hususları icrayı ahkâm eylemekte idi. Bizim zümrede ancak Almanya'da ekser zamanlar matbuat-ı ecnebiyyenin dahilî memlekete gelmesi men edilmiyordu.

Sual: *Dahilî memlekette bir hercümerci idare vücuda getirerek ve hürriyet-i can ve mal ve ırza musallat birtakım çetelere müzaheret ederek ika eyledikleri fecayi'e iştirak eylemesi?*

Cevab: Hürriyet-i can ve mala musallat çetelerden maksad ne olduğu ve kimler kastedildiği anlaşılamamıştır. Ve böyle bir teşebbüsattan haberdar olmadığım cihetle bu sualden murad ne olduğu vazıhen ityân kılındığı takdirde, ecvibe-i lazimesi ita kılınacaktır. Maahaza tehcir meselesinde dermeyan olunan ifadatı anifeyi [biraz önceki ifadeler] işbu suale bir cevab olmak üzere telakki eyleriz.

Memleket ehliyetsiz ellere kalmasın diye istifa etmedim...

Divaniye Mebusu Fuad Bey'in Meclis-i Mebusan Riyaseti Celilesine ita eyledikleri takrire namus ve vazifesini müdrik ve vatanını canından ziyade seven bir insan gibi kemali hulus ile lazım gelen cevabları verdim. Bu cevablarımın içinden bir suali mukadder istintac olunuyor ki, o da, niçin mevkii iktidarı terk ederek çekilmediniz? Evet bu ciheti ben de düşündüm; hatta bidayeti harbde istifa bile etmiştim. Fakat, vatanı harb gibi meş'um bir felaketten kurtarabilmek ümidini gördüğüm için istifamı istirdad eyledim [geri aldım].

Rusya ile miyanemizde [aramızda] tahaddüs eden ihtilafın sulhan tesviye olunamadığı bir zamanda, tekrar çekilmediğimin sebebi de berveçhi maruz, hududlarımızı tecavüzden vikaye ile fiilen bir bîtaraflık temin eyleyerek memleketi harb beliyyesinden kurtarmak idi. İstifam ancak şahsımı bugün mes'uliyetten kurtabilirdi; fakat memleket müstefid olur muydu? Zira mukadderatı, pek nâ ehil ellerde bulunuyordu. İstifa eylediğim takdirde memleketi, bu ahvali ika ve icad edenlerin ellerine büsbütün bırakmak ve onların çılgıncasına harekâtiyle memleketi büsbütün haki helake serdirmemek ümid ve arzusu istifama mani oldu.

Böyle mühlik [felaketli] bir zamanda tahaddüs etmiş olan tehlikeden kaçmaktan ise, müşkilâta iktiham ile [göğüs germek] tehvinine sarfı makderet [hafifletmeye gayret] eylemeyi her halde daha vatanperverane bir hareket addeyledim. Hükümette kaldığım müddetçe yapılmak istenen fenalıkların hiç olmaz ise bir kısmının tahaddüsüne meydan vermedim. Suriye ve Arabistan'da tatbik edilen mezalimi durdurdum. İstanbul'daki Ermeni ve Rumları tehcirden men ettim ve alâkadril-istitaaa [mütenasip bir yerde yerleşmelerine] bu babda hizmet ettim. Mevkii sadareti ihraz eylemek arzusunda bulunan Talat Bey'in icra ettiği hareket, nihayet şahsiyat derecesine kadar tenezzül eylediğinden ve menafi-i âliyye-i vatan durur iken, müteneffir olduğum şahsiyatla uğraşmak istemediğimden ve bu suretle de memlekette yeniden bir takım mazarrat tevellüd eyleyeceğini gördüğümden çekildim.

17 Teşrinisani 1334
(17 Kasım 1918)
Âyandan
Sadrı Esbak
Mehmet Said

NÂFIA NÂZIRI ÇÜRÜKSULU MAHMUD PAŞA'NIN SORGULAMASI

BEŞİNCİ ŞUBE

ÜÇÜNCÜ İCTİMA

Çürüksulu Mahmud Paşa

Nâfıa Nâzır-ı Esbâkı Meclis-i Âyan Âzasından

Pazar : 10 Teşrinisâni 1334 [10 Kasım 1918]

İctimâ'da Mevcut Âza

Reis: *Abdullah Azmi Efendi (Kütahya),* ***Kâtip:*** *Şemseddin Bey (Ertuğrul),* ***Âza:*** *Hüseyin Kadri Bey (Karesi), Hasan Rıza Paşa (Hudeyde), Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan), Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Hilmi Bey (Basra), Halid Bey (Divaniye), Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif), Sadık Bey (Kütahya), Kâmil Efendi (Karahisar-ı Sahip), Seyyid Ali Haydar Bey (Asîr), Nuri Bey (Kerbelâ), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), Necati Bey (Bolu), Sâlim Bey (Karahisar-ı Sahip), İlyas Sami Efendi (Muş), Viktor Bey (İstanbul), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara)*

Bed'-i Müzakerat

Saat : 2^{99}

Seferberlik Nasıl ilân edildi?..

Reis – Birinci sual, kabinelerin *"sebepsiz ve vakitsiz harbe girmeleri"* hakkındadır.

Mahmud Paşa – Evet, sebebsiz ve vakitsiz harbe girmek. Bendenize kalırsa bu sual ile *"harb için bir mecburiyet var mı idi"* demek isteniliyor. Eğer böyle ise esasen kendi fikir ve kanaatimce harb için bir mecburiyet görmüyordum. Esasen memleketimizin vaz'iyet-i umumiyesi ve siyasiyesi harbten tevakkiyi [sakınmak] âmir bulunuyor idi. Filvâki, seferberliğin bidayetinden bir kaç hafta evvel Saraybosna'daki hâdise vukua geldikten ve bunun üzerine muhaberat cereyan ettikten sonra, ahvâlin kesb-i ehemmiyet eylediği anlaşılmış ve o zaman, her nevi ihtimalâta karşı bulunmak için, Kabinece taburların bir miktar takviye edilmesi, Harbiye Nâzırının şifahî teklifi üzerine, tensib olunmuş idi. Sonra bir gün, zannımca seferberlikten iki gün evvel Bâb-ı Âlî'ye gittim; Halil ve Cavid Beyleri ve Enver Paşa'yı Sadrazam Paşa'nın yanında buldum. Enver Paşa ahvâlin kesb ettiği ehemmiyetten dolayı umumî seferberliğin ilânını taleb etti. Bunun üzerine Cavid Bey, seferberlik ilânı Rusya'ya karşı bir hareket telâkki olunacağı cihetle münasib olmayacağını söyledi. Bendeniz de bu fikre iştirak eyledim ve "bu tedbire ihtiyaç olmadığı ve çünkü memleketimizin vaz'iyeti hasebiyle, harbin bize tesiri olamıyacağı mütalâasında bulundum. Mamafih her suretle ihtiyaten kuvvetli bulunmak lâzımdır" dedim, hattâ "iki gün evvel verdiğim şifahî karar mucibince, lâzım olan yerlerde taburların mevcudunu ikmal etmek ve topçu, süvari hayvanatını ve levazımâtını itmam eylemek [tamamlamak] sureti ile dağdağâsızca hazırlanmanın kâfi olacağını" söyledim.

Enver Paşa bu mütalâatıma karşı teklifinde ısrar etti ve umumî seferberlik ilân edilmediği takdirde, askerin celb ve cem'i katî bir surette cereyan edemeyeceğini ve bununla maksadın temin olunamayacağını söyledi. Biz de ahvâlin tevazzuh etmesi için iki gün daha sabredilmesini teklif ettik ve pazartesi günkü Meclis-i Vükelâda bu meseleyi müzakere etmeye karar verdik. Halbuki ertesi gün Nâfıa Nezaretin-

de otururken, seferberlik emri geldi. Bunun üzerine Harbiye Nezaretine telefon ederek meseleyi sordum ve seferberlik emrinin ta'mim olduğunu öğrendim. Bu suretle umumî seferberlik ilân edilmiş olduğu cihetle ben de bir emr-i vâki karşısında kaldım. Müsteşarı ve Şimendifer Müdür-ü Umumîsini çağırarak seferberlik emri üzerine yapılması icab eden şeyleri söyledim ve derhal izahat almak için de, Sadrazam Paşa'nın yalısına gitmeye karar verdim. Daha Nezaretten çıkarken bir yaver – *"ki zannımca Harbiye Nezareti Seryaveri idi"* – seferberlik mazbatasını bana îta etti, baktım ki rüfeka-yı kirâmdan yalnız bir kaç zât mazbatayı imzalamışlardı. Ben mazbatayı imzalamadım ve yavere "Meseleyi istizah edeceğim, sonra icabı teemmül edilir" dedim ve doğru Sadrazam Paşa'nın kendisine gittim. Yalıya vâsıl olduğum vakit Enver Paşa, Talât ve Halil Beyler de orada idi. Derhal onlara sordum ve "Biz böyle karar vermemiştik; seferberlik ilânı Meclisin kararı ile, İrade-i Seniye istihsali ile, yani usûlü ile olmak lâzımdır"dedim. Bunun üzerine Sadrazam Said Paşa, "Rusya, Almanya'ya ilân-ı harb etti. Avrupa'da ahvâl –tabir hâlâ aklımdadır– bir sürat-i berkiyye ile tebeddül ediyor, halbuki bizim seferberliğimiz güç ve yavaş oluyor ve sonra Ruslara ve Balkanlarda Bulgarlara ve sair devletlere karşı tehlikeye maruz kalırız. Binaenaleyh böyle bir hale maruz kalmamak ve seferberliğimizi süratle yapabilmek için umumî seferberliği ilân etmek mecburiyetinde kaldık" dedi. Aynı zamanda Hariciye Nazırı olan Sadrazam Paşa'nın, ahval-i siyasiyeden haberdar ve mes'ul olmak itibari ile, mütalaalarını kabul eyledim. Halil ve Talât Beyler dahi bu meseleye zaten muvafakat etmişlerdi; hatta Talât Bey, *"Seferberlik ilânı hakkındaki İrade-i Seniyyeyi şifahen aldım"* dedi, fakat daha mazbata tamamiyle imza edilmemiş idi.

Bilâhere oradan Meclis-i Mebusana geldik, Reis Bey'in odasında mazbatayı imzaladık. Yalnız şunu söylemek isterim ki, seferberlik ilânı hakkındaki emirler yazıldıktan ve tebliğ olunduktan sonra, İrade-i Seniye istihsal edildi ve ben de ondan sonra mazbatayı imzaladım; seferberlik ilânı bu suretle oldu. Halbuki ben umumî seferberliğin aleyhinde idim, fakat emr-i vâki karşısında kaldım. Filhakika ben umumî seferberliğin aleyhinde idim; çünkü bu suretle seferberlik, harbe hazırlanmak demekti. Mamafih seferberlik ilânı ile harbe girmek

lâzım gelmeyip, memleketin Balkan Harbinden sonra Balkanlardaki vaz'iyyetinden dolayı bir tedbir-i ihtiyatî addolunabilir ve ahval, kesb-i vuzuh edince kısmen tahfif olunur ve bu esnada asker talim ve terbiye edilir ve bir taraftan masraf olursa diğer taraftan menafaat-i askeriyye ve maneviyye temin olunur, diye mülâhazada bulundum.

Esasen ahvalin suret-i inkişafı cümlenin malûmudur: Biz, o vakit zâhirî harekâtı takib ettik, çünkü süfera ile cereyan eden müzakere ve muhabereden Meclis-i Vükelâ âgâh [haberdar] değildi. Binaenaleyh, biz de ahvali gazetelerin mütalaatından ve hususî istihbaratından ve şifahen aldığım bazı izahattan anlıyorduk. Mamafih demin de arz ettiğim ahvalin delâleti vechile, Kabinenin bazı erkânının harbe taraftar olduklarını anlıyordum. Enver Paşa, harb etmek istiyor ve bazı zevat da onu teyid ediyordu ki, bunlardan birincisi Talât Paşa'dır. Harbe girmeden evvel yalnız seferberlikle iktifa olunmadı, bîtaraflığa muhalif surette birçok esbaba tevessül olundu. İtilâf devletlerine taallûk eden kâffe-i malûmatta tebligat-ı resmiyyelerinin neşrindeki hususatta bile ika'ı müşkilât olundu; sefain vesikaları hakkındaki muamelât da malûmdur. Halbuki bendeniz bîtaraf kalmak fikrinde idim ve hatta Sadrazam Said Halim Paşa'ya mütemadiyen vaki olan müracaatımda, bîtaraf kalmak fikrinde olduğumu ve bunun muhafazası lâzım geldiğini arz ederdim.

İngilizlerle harp etmeyi rüyamda bile tasavvur etmezdim...

Memleketimizin vaz'iyyetinden dolayı, bilhassa İngilizlerle harb etmeyi rüyamda bile tasavvur etmezdim. Bunun için Sadrazam Paşa, vâki olan müracaatımda, bana teminat veriyor ve muhafaza-i sulh ve müsalemet edeceğini [barışseverlik] vaad ediyordu. Hatta bidayeten harb arzusu galeyanlı bir halde iken yavaş yavaş bu arzu zahiren, kesb-i itidal eylemişti. Fakat harbin iltizam olunduğunu gösterir bir çok tehiyyat [hazırlık] ve tahrikatın, bilhassa Suriye ve Anadolu hudutlarında tertib ve icrasına devam olundu. Almanya'dan kafile kafile efrad ve zabitan geldi. Meselâ, Mısır hududunda asker cem' etmek ve bazı urbanın rüesasını celb ve müzakere ederek urbandan [Araplar] kuvvetler tehiyye eylemek gibi; Mısır cihetinde muhill-i müsafat bazı

hareketler vuku' buldu. Bundan başka Acemistan'a ve Batum cihetlerine, tertibat ve teşkilat vücuda getirmek üzere müteaddid adamlar gönderildi. Binaenaleyh daima müsalemeti [barış] ihlâl edecek olan bu kabil teşebbüsata tevessül edildi. Ben, bu vak'ayi üzerine daim Sadrazam Paşa hazretlerine ihtaratta bulunurdum. Sadrazam Paşa dahi, demin de söylediğim gibi bendenize teminat veriyordu. Esasen İngilizlerin neşr etmiş olduğu maî [mavi] kitab görülecek olursa, Sadrazam Paşa'nın gerek bizim ve gerek ecnebî sefirlerine yazdığı muharreratta, zâhiren kemal-i samimiyyet ile, daima sulhün muhafazasına çalışacaklarını va'd ettikleri anlaşılacaktır.

İşte bunun için, bendeniz de Sadrazam Paşa'nın bu mesleğini teyid için çalışıyordum; hatta bu mesaimde bazı rüfekanın ve bilhassa Cavid Bey'in dahi muaveneti sebk etmiştir [yardımı olmuştur]. Cavid Bey dahi cidden muhafazai bîtarafi taraftarı idi ve Meclis-i Vükelâda cereyan eden müzakeratta, her ikimiz mümkün mertebe harbe karşı tedabir ittihazından daima tevakki etmeye çalışırdık. Ezcümle Enver Paşa Düyun-u Umumiyye varidatına vaz'ı-yed [elkoyma] teklif eyledi; Cavid Bey şiddetle muhalefet etti; ben de müzaheret eyledim.

Tekâlif-i harbiyyenin şedâidini tahfif ve muamelatını tanzime beraber uğraştık. Harbin avâmili hafiyyesi de mevcuttu ki, bunlardan biri ittifaktır. Talat Paşa, geçen hafta İttihad ve Terakki Kongresinde bu harbe hasbel-ittifak girdiğimizi söylemişti; halbuki bu ittifak, harbin tahakkukundan evvel akd edilmemiştir; çünkü zannedersem bu ittifak efrenci [miladi] temmuzun otuzbirinde veyahut efrenci [miladi] ağustosun birinde akd edilmiştir ve Rumî tarih hesabi ile temmuzun 21'ine tesadüf eder ki o zaman Harb-i Umumî başlamış idi.

O vakit harbe giren bir devlet en ufak bir devletle, mesela Karadağ'la bile ittifak eder. Menafi-i aliyye-i memleketi temin eden ittifaklar bu şerait dairesinde olamaz. Binaenaleyh ittifakın akdi, harbin tasmimi [kararlaştırılma] demek idi ve bu, ittifakı imza edenlerin harbi tasmimlerine en beliğ [açık] bir şahittir. Bundan ben ve bazı rüfekanın malumatı yoktur. Yalnız Enver Paşa ve Talat Paşa'nın ve Halil Bey'in, bir de Sadrazamın haberi vardı ve onlar bu ittifaka vaz'ı imza ettiler.

Bir de Alman donanması meselesi vardır. Yani Goben ve Breslav sefain-i harbiyesi [harp gemileri]. Bu gemilerin sureti iştirası [satı-

nalınması şekli] hakkındaki haberler malumdur. Filhakika Goben ve Breslav iltica edince, itilaf devletleri Bâb-ı Âliye birçok tebligatta bulundu; bunun üzerine hükûmet de bu sefaini satın aldığını ve mürettebatının ihraç olunacağını bildirdi; onlar da bu vaade intizaren tebligata nihayet verdi; çünkü Bâb-ı Âlî tebligatını sefaretlere bildirir iken Osmaniye, Reşadiye dritnotlarımız için izam edilen mürettebatın Londra'dan vürudunu müteakib, muallimi efrad olmaları hasebi ile, sefaini mezkûreye devr edileceklerini ilave eylemişti. Fakat bu vaad, Meclis-i Vükelâ kararı ile olmamıştı; bundan başka süferaya vuku bulan bu misillu mevaid icra olunmadı. Nihayet Karadeniz vak'ası hâdis oldu.

Tecavüz bizim tarafımızdan vâki olmuştur.

Bendeniz bunları muhtasaran nakl ediyorum, çünkü bu mesele üç ay kadar devam eden uzun muhavere ve muhabere-i siyasiyyenin mevzu-u mühimmidir. Bir gün Goben ve Breslav'ın Karadeniz'e çıkmak istediklerini haber aldım. Derhal Sadrazam Paşa'ya müracaat ederek, sefaini mezkûrenin Karadeniz'e çıktıkları takdirde bir vak'a tahaddüs edebileceğini ve gerek orada ve gerek Mısır ve sair yerlerde vaki olan tahrikattan dolayı bilahere harbden gayri kaabili içtinab bir vaz'iyete düşeceğimizi söyledim. Hatta bendeniz bunları söyler iken Posta ve Telgraf Nazırı Oskan Efendi dahi orada idi; mütalaatıma iştirak ve endişelerini dermeyan eyledi. Sadrazam Paşa hazretleri sözlerimize karşı, "Ben bîtaraflığı takib ve muhafaza edeceğim. Esasen donanma kumandanı İmparatorun emri ile, Enver Paşa'nın kumandası altına verilmiştir; binaenaleyh onun emrinden harice çıkamaz. Fakat şayed böyle bir şey yaparsa sefain-i harbiyeyi Almanların elinden alır ve tarziye vererek bîtaraflığı muhafazaya çalışırım. Emin olunuz ki, ben bu sandalyede oturdukça sulhü muhafaza ederim" dedi.

Bunun üzerine bendeniz de, Oksan Efendi de beyanı teşekkür eyledik. Her suretle rüfekası üzerine haizi nüfuz olan Halil Bey'e müracaattan hali kalmadığım gibi, bu endişe üzerine tekrar Halil Bey'e gittim ve kendisine, "Almanlar tarafını iltizam emrinde Harbiye Nezaretince gösterilen temayülat-ı şedideden ve donanma meselesinden dolayı hâsıl olan endişelerimden" bahs eyledim. Halil Bey de, "Donan-

ma kumandanı, Enver Paşa'nın emri hilafında hareket etmeyecek" dedi; ben de, "Bu gemilere kendi mürettebatımızı koyacağımızı vaad ettik, halbuki mürettebatımızı koymuyoruz ve sefain, Almanya kumandasında ibra olunuyor. Sonra muamelat muntazam cereyan etmiyor, bunlardan bir şey tahaddüs ederse mes'uliyet kime ait olacak?" gibi hasbıhal tarzında bazı mülahazat dermeyan ettim. İşler berveçhi maruz gayri muntazam bir surette cereyan ediyordu. Şimdi, "Siz de bu gibi ahvale niçin tahammül ettiniz?" diyeceksiniz. Fakat ben kabinede mücerred sulhü muhafaza etmek maksadı ile kalmak istedim ve yerime diğerleri gibi müfrit bir nazır gelir de bu suretle bir gün evvel harbe gireriz mülahazası ile yerimde kaldım. Fakat muharebe başlayınca derhal çekildim. Hükûmet tarafından, muharebenin sureti tahaddüsüne ve hangi taraftan ibtidar olunduğuna dair icrâ olunan tebligat nefsül emre muvafık değildir. Bendenizce tecavüz, müretteb olarak, bizim tarafımızdan vâki olmuştur.

Reis – Suret-i tecavüz hakkında malûmatınız var mı?

Mahmud Paşa – Bendeniz, onbeş gün kadar rahatsızlığıma mebnî evde kalmak mecburiyetinde bulunmuş idim; sonra Nâfıa Nezaretine gittim, fakat onbeş gün Meclis-i Vükelâda bulunmadığım için vaz'iyet-i umumiyyeden resmen malûmatım yok idi. Ahvâl hakkında malûmat almak için Sadrazam Paşa'ya gitmek istedim ve kendisini telefonla aradım; fakat Sadrazam Paşa'nın gelmediğini ve gelmeyeceğini öğrendim.

Biraz sonra Enver Paşa'nın ve Talât Bey'in Bâb-ı Âlî'ye gelerek Sadrazam Paşa'ya telefon ettiklerini ve Bâb-ı Âlî'ye gelmesi lüzumunu arz ettikleri cihetle Sadrazam Paşa'nın Sadarete geleceğini haber aldım ve bundan mühim bir mesele vâki olduğuna hükm ettim. Saat beşe kadar Nezarette beklediğim halde bendenize bir davet vuku bulmadı, o saatte Sadrazamı görmek maksadı ile Bâb-ı Âlî'ye gittim.

Sadarete girerken Bulgar Sefareti tercümanı ile Bulgaristan'dan gelmiş olan ve zannımca Mösyö *"Gnadiyef"*'in kardeşi bulunan adamı gördüm ve evvelâ, Bulgarlarla bâzı müzakerat cereyan ettiğini bildiğim için, bunun o mesele ile alâkadar olduğunu zannettim. Odaya girdiğim zaman Vükelânın ekserisi orada idi; Cavid Bey de henüz gel-

mişti. Bu suretle Cavid, Halil, İbrahim ve Talât Beylerle Cemal Paşa orada hazır bulunuyordu, lâkin Enver Paşa'nın orada olup olmadığını pek iyi tahattur etmiyorum. Şu kadar ki vükelâdan bâzılarının simalarında endişe alâimi [âlâmetler] meşhud oluyordu. Bir aralık İtalyanların Avlonya'ya asker çıkardıklarından ve Arnavutluk meselesinden bahs olundu ve başka birşey söylenilmedi; veda ederek ayrıldık.

Talât Paşa meseleyi alaya boğdu:

Canım Batum ve Çürüksuyu da alırız...

Dikkat ettim İbrahim Bey [Adliye Nazırı] müteessir ve müfekkir bir vaz'iyette idi; kendisiyle veda ettikten sonra yaya olarak köprüye doğru gittim; köprüden geçerken tanıdığım bâzı erkân-ı harp zâbitleri yanıma gelerek Karadeniz'de muharebe olduğunu söylediler ve benden bu hususta tafsilât istediler. Hattâ bizim donanmanın Rus filosuyla muharebe ederek ihraz-ı muvaffakiyet ettiğini ilâveten zikr ettiler. Bendeniz bu vaz'iyet karşısında şaşırdım ve kendilerine: *"Benim haberim yok"* dedim. Bunun üzerine derhal Bâb-ı Âlî'ye geldim, sadrazam Paşa'yı görmek istedim; fakat o gitmiş idi. Hemen Talât Bey'in yanına gittim. Talât Bey'in odasında İbrahim Bey, Halil Bey ve daha bir kaç zât – *ki galiba biri Rahmi Bey idi* – bulunuyordu. Meseleyi sordum: Böyle haber geldi dediler. Bunun üzerine; "Vakit ve zamanı ile neden haber vermediniz? dedim; "alınan haber pek mübhem olduğu için..." diye cevap verdiler. Bendeniz de: "Donanmamız, Rus donanmasıyla muharebe ediyormuş, Ruslarla harbetmek, sonra bizi itilâf devletleriyle harbe sevk eder, İngilizlere karşı Basra'dan boğazlara kadar sahillerimiz açıktır. Her tarafta ve bilhassa Basra'da da tecavüze mâruz kalırız. Umumî ve hususî hal ve vaziyetimizi hiç düşünmüyoruz" dedim. Bunun üzerine Talât Bey, her vakit olduğu gibi meseleyi alaya boğdu ve bana: *"Canım, Batum'u ve Çürüksu'yu alırız"*(*) dedi ben de, Orasını hep temenni ederiz; fakat asıl vatanı umumî bir tehlikeye koymayalım" dedim ve bâzı mütalâat-ı şedîde dermeyan ettikten sonra eve avdet ettim.

(*) Çürüksu halen Gürcistan sınırları içinde ve Batum yakınlarında bir kasabadır. Mahmut Paşa'nın memleketi olduğu için, Talat Paşa böyle bir espri yapmış olmalıdır.

Biraz sonra İzzet Paşa, bendehaneye geldi, kendisi esasen harb aleyhinde idi; müteessirâne görüştük, Müşarünileyh "Sivastopol bombardımanından malumatınız var mı?" dedi, derhal Sadrazam Paşa'ya telefon ettim ve bu babda malumat istedim, Sadrazam Paşa: "Malumatım yok" dedi. Talat Bey'den sordum, o da: "Haberim yok, belki *"Souchon"* Efendi böyle bir şey yapmıştır" dedi ve mesele böyle kaldı. Sonra Cemal Paşa'yı aradık, kendisinin kulüpte olduğunu öğrendik, Enver Paşa'yı ise aramadım.

Reis – Bunun üzerine mi istifa ettiniz?

Mahmud Paşa – Vak'anın ertesi günü muayede merasiminde bulunmak üzere Saraya gittik. İctima eylediğimiz odada meseleden bahs olunuyordu. Bendeniz de meselenin gayet mühim olduğunu söyledim ve bilcümle vükelaya haber verilip derhal Meclis-i Vükela akdi lüzumundan bahs ettim. Çünkü Şeyhülislam Efendinin, Süleyman El Bustani ve Oksan Efendilerin bu hususta malumatı yoktu; müşarünileyhim hadiseyi sonradan Beyoğlu'nda duymuşlar... Hülasa, Vükelanın bir kısmı meseleden haberdar değildi, halbuki böyle bir mesele tahaddüs edince derhal haber verilip müzakere ve bir karar ittihaz etmek lazım idi. Israr ettim ve *"Meclis-i Vükelâ akd ederek bir karar verelim"* dedim.

Sadrazam neden Muayede törenine gelmedi...

Sadrazam Paşa muayedeye gelmemişti. Meclis-i Vükelâ'nın herhalde akdi lazım geldiğini Talât Bey ile rüfekayı kirama söyledim ve sarayda müçtemî [toplu] bir halde bulunduğumuz anda zamanı ictimaın taayyün etmesini talep ettim. Talât Bey de harfiyen şöyle dedi: *"Saat üçte Sadrazamı tebrike gidelim ve o vakit bu işten de konuşuruz."* Görülüyor ki tebrik resmi meseleye takdim olunuyor idi. Muayyen saatte Sadrazam Paşa'nın yalısına gittik, herkes gelmişti, bu suretle Meclis-i Vükelâ ictima etti. Fakat ictimadan evvel Fransız, İngiliz, Rus sefirleri geldiler, Sadrazam Paşa ile görüştükten sonra veda etip gittiler. İctimaın bidayetinde Sadrazam Paşa işe iyi girişti.

Fakat bu esnada Talât Bey, süferanın emniyetlerine bir taarruz olmasından endişe ettiklerini haber verdiklerinden ve sefirlerin bu hususta endişe etmemeleri için icabedenlere evamir-i lazime verildiğin-

den bahsedildi, bu suretle silsilei kelam bozuldu. Bundan sonra Rus donanmasiyle vuku bulan harekât hakkındaki raporlardan bahsedildi. Talat Bey, bu mesele hakkında 24 saat düşünmeyi teklif etti; halbuki vak'anın hudusundan beri 24 saat geçmişti. Bunun için: "Kırksekiz saat geçirmek caiz değildir; ne yapmak lazımsa derhal bir karar ittihaz edilmelidir" dedim ve sonra gelen raporları okudum. Bunların sureti tahrir ve ifadelerinden, vak'anın müretteb olduğu anlaşılır gibiydi.

Reis – Raporlar, donanma kumandanı tarafından mı verildi?

Mahmud Paşa – Donanma kumandanı tarafından verildi.

Reis – Bu hususta daha başka müzakere cereyan etmedi mi?

Cemal Paşa: Donanmayı idare edecek zabitanımız yoktur...

Mahmud Paşa – Tabiî müzakereye devam olundu; vak'ayi-i harbiyyeye dair verilen raporlardaki ifadatta itminanbahş olacak surette, sarih ve vazıh bir tarzı tahrir yoktu. Hülasai müzakere olarak; Sadrazam Paşa, Rusya'ya şu mealde bir nota yazar ve diğer devletlere de o esas üzerine tebligat ifa eyleriz, dedi: *"Donanmamıza Ruslar taarruz etmiş; fakat biz emir verdik ve donanmamızı geri çağırdık, bir daha göndermeyiz, münasebat-ı dostaneyi idame etmek emelimizdir; binaenaleyh siz de donanmanızı geri çağırınız ve bizim tarafa göndermeyiniz bu suretle hadiseyi dostane tesviye ederiz..."* Fakat Cavid Bey, donanmayı Almanların elinden almadıkça sulhun muhafazasının gayri kaabil bulunduğunu söyledi. Bendeniz de Cavid Bey'in bu fikrini teyid ettim. Zira, eskiden beri müteaddid defalar Hariciye Nezaretine vuku bulan tebligatta, bizim donanmada Almanlar bulundukça bunların düşman gemisi gibi telakki olunacağı ve bunlara hariçte tesadüf edildiği takdirde tecavüz edileceği bildirilmişti.

Binaenaleyh, "İtilaf devletlerinin bu nazariyyesi meydanda iken gemileri Almanların elinden almadıkça, muhafaza-i müsalemet [sulhu muhafaza] hususunda verilecek teminat şayanı itimad olamaz" dedim. Fakat Enver ve Cemal Paşa'lar buna muhalefet eyledi. Bu esnada Enver Paşa, Cemal Paşa'ya: "Bu gemileri kullanacak ümeranız var mı?"

diye bir sual sordu; Cemal Paşa da "Büyük gemileri değil, "Kontrtorpiyor"leri, yani muhriblerle "Torpiyörler"den mürekkeb "Filotilla"lara kumanda edecek ümera ve zabitan yoktur dedi. Bunun üzerine her ikisi: – *"Almanları çıkaramayız"* dediler. Sadrazam Paşa: "Bir kere berveçhi meşruh [anlatılan şekilde] müracaatlarda bulunalım eğer Almanların donanmadan çıkarılması teklifine maruz kalırsak o vakit düşünürüz" dedi. Seferberliğin ilanından beri cereyan eden muhaberat ve tebligata göre, muhafaza-i sulh için esas şart, behemahal donanmanın Almanların elinden alınması ve bunların memleketlerine iadeleri idi. Halbuki bu yapılmayınca işe müessir olunamayacağını hissettim ve mamafih neticeye intizar etmeyi münasib gördüm.

Artık İngilizler Akabe'yi bombardıman etmişlerdi...

Sadrazam Paşa, vak'a hakkında tahriri icab eden notayı kendi yazacağını söyledi; bu esnada Mısır hududundaki istihzarat-ı askeriyeden söz açıldı. Bu tedabirin celbi husumetten başka bir semere vermeyeceğini ve Mısır'ın istilası gayri kaabil olduğunu söyledim. Enver Paşa münfail olarak: – *görürler* – dedi. Ben de cevaben: "Muvaffakiyetinizi temenni ederim, inşaallah hesabım yanlış çıkar" dedim. Bu muhavere niyet ve zihniyeti irae eder. Bu maksatla arz eyledim. Talat Bey bana baktı: "İşitiyormusun, Mahmud Paşa ne diyor? Ben Ordu'yu Mısır'a nasıl sevkederim?" dedi... Sonra ayrıldık, gittik. Ertesi gün gittiğim vakit Oskan Efendi, Süleyman El Bustanî Efendi dahi orada idi; Sadrazam Paşa "Bugün Meclis toplanmayacak, daha notayı yazmadım" dedi. Halbuki o gün vak'a'nın üzerinden üç gün geçmiş bulunuyordu. Bize, tahrirî ve şifahî vaki olan teşebbüsatımızın neticesine intizar ediniz" dedi. Biz de tesriini [çabuklaştırma] rica ile oradan ayrıldık. Ertesi gün ben yine Sadrazam Paşa'nın yalısına gittim, yolda Oskan ve Süleyman El Bustanî Efendilere, avdet ederken, rast geldim. Yalıya vardığım vakit Halil ve Talât Beyler'in Sadrazam Paşa'nın yazıhanesinde olduklarını öğrendim. Ben büyük odada oturdum; yazıhaneye mülasık [bitişik] olduğu için hararetle ve yüksek sesle cereyan eden mübahasatı işitiyordum.

Sadrazam Paşaya haber verdim ve bir çeyrek kadar bekledikten sonra içeriye girdim; fakat Sadrazam Paşa'nın tavrını değişmiş buldum; çünkü Sadrazam Paşa daha safvetle ve başaşetle [güler yüzlü] konuşuyordu. Bendeniz ahvali ve "muharebe nerede oldu"; diye sordum; Amiral o gün gelmiş idi. Halil Bey: "Muharebenin Sivastopol ile Boğazın orta yerinde olduğunu" söyledi. Halbuki bu ifade evvelki resmi haberlere tamamiyle mutabık olmadığı gibi, esasen hadise, denildiği veçhile vâki olmamış idi. Çünkü demin yukarıda söylemeyi unutum: Bayramın ikinci günü zabitandan tereşşüh eden [duyulan] malûmat, tecavüzün bizim tarafımızdan olduğunu teyid eder bir mahiyetteydi.

Biraz daha görüştükten sonra ertesi gün Bâb-ı Âlî'de, ictima etmeye karar verildiğini Sadrazam Paşa söyledi. Badehu bendeniz de avdet ettim. Bu suretle ertesi gün Bâb-ı Âlî'de toplandık. Meclis-i Vükelâ'nın bu ictimaında İngilizlerin Akabe'ye tecavüz ederek bombardıman eylediği ve Anadolu-i Şarki hududunda bazı noktalar da Rusların tecavüzî hareketlerde bulunduğu cihetle memleketimiz tecavüze maruz olduğundan, vaz'iyetin değiştiğini ve muhaberat-ı siyasiyye netice vermeden İtilâf devletleri harekât-ı hasmaneye başladıklarından mukabele mecburiyetinde bulunduğumuzu yani bir harb-i tedafüii kabul ıztırarında kaldığımızı Sadrazam Paşa söyledi.

Sadrazam Paşa, beyanatına hitam verdikten sonra Süleyman El Bustanî Efendi bidayetten beri sulh tarafdarı olduğu cihetle, Kabine harbe girecek ise çekilmek üzere defatle müracaat ettiğini ve muhafaza-i bîtarafide sebat olunacağı temin edildiği cihetle Kabinede kaldığını söyledikten sonra "şimdi Amerika sefiri ile vâki olan mülakatım neticesinde muhafaza-i sulhün mümkün olduğunu öğrendim. Fakat rüfekanın ahvalinden harb taraftarı olduklarını anlıyorum, binaenaleyh istifamın kabulünü temenni ederim"- dedi.

Bendeniz de: "Ufak-tefek tecavüz olmakla beraber müzakerat için, yani sulhü muhafaza etmek için muhabereye devam olunabileceği ve bunun halisâne bir surette muhafazası matlub olursa mesele hallolunacağı" mütalaasında olduğumu söyledikten sonra: "Hadisenin âzaya derhal ihbar ve netayicini izale eylemek için bir tedbir-i müessir ittihazında istical olunmadığı meydandadır ve bazı rüfekaca harbin

iltizam olduğunu görüyorum" dedim ve seferberlik bidayetinden beri vaki olan maruzatıma karşı aldığım cevabları tadad ederek: "Ben sulh taraftarıyım memleketin vaz'iyet-i coğrafiyyesi ve şerait-i hâzırası hasebiyle harbin muzır ve vahim neticeler tevlid edebileceği mütalaasındayım. Fikirlerine iştirak edemediğim rüfeka ile tevhid-i mesaiyi şu mühim zamanda doğru bulamam ve mes'uliyyeti deruhde edemem; binaenaleyh istifamın kabulünü rica ederim" dedim.

Bunun üzerine beyan-ı teessüf ettiler; esasen her istifaya karşı beyanı teessüf ediyorlardı. İbrahim Bey ve Hayri Efendi: "Niçin çekiliyorsunuz?" dediler. Hatta Hayri Efendi: "Eğer harb ve sulhdan biri tercih edilse idi ben de istifa eder ve sulhu tercih eylerdim; fakat şimdi tedafüî [savunma] vaz'iyetinde kaldık" gibi ifadatta bulundu. Bendeniz de Hayri Efendiye cevab verdim ve "Kanaat-i zâtiyyeme nazaran hadise-i vakıanın fail ve mübaşiri, donanmayı idare eden Almanlardır. Halbuki donanmanın Almanlar eline teslimi hakkında resmen bir karar ittihaz edilmemiştir; bilakis donanmayı bizim mürettebatımıza tevdi' edeceğimizi vadetmiştir, halbuki o vaad de ifa olunmadı ve donanma Karadeniz'e çıkarıldı ve bunlardan vükelânın ne haberi ve ne de kararı vardır. Bu hadise ise bu gibi harekâtın neticesidir. Bu harekât bir karar tahtında icra olunsa ve bu hal, kararın netayicinden bulunsa idi neticeye iştirak zarurî idi. Fakat bendeniz o kararlardan hariç kaldığımdan dolayı şimdi bu neticeye iştirak edemem ve süratle hareket edilse idi muhafaza-i sulh kabil olurdu" dedim ve bu esbab dolayısıyla harbin mes'uliyetini deruhde edemeyeceğimi tekrar ettim. Benden sonra Oskan Efendi dahi, Süleyman El Bustanî Efendi gibi beyanı mütalaa ederek istifa etti ve bu suretle biz, üçümüz ayrıldık. Bu iki zat muhafaza-i bîtarafinin en samimî taraftarı olup bu hususta her suretle sarf-ı mesâ-i eylemişlerdir; Cavid Bey o gün Meclis-i Vükelâda yoktu. İşte cereyanı harb bu şekildedir, fakat aradan dört sene geçtiği için tamamiyle tafsil ve tavzih edemedim.

Reis – Pek güzel tafsil buyurdunuz efendim.

Hilmi Bey (Basra) – Amerika sefirinin sözleri mübhem geçti. Bu babda biraz izahat verir misiniz?

Mahmud Paşa – Amerika sefiri Süleyman El Bustanî Efendi ile görüşürken, "Eğer teşebbüsatta bulunursanız sulhün muhafazası müm-

kündür" demiş. Fakat El Bustanî Efendi, demin de söylediğim gibi Mecliste: "Arkadaşların ahvalinden harbe gitmek emelinde olduklarını istidal ediyorum" demişti.

Reis – Bustanî Efendi, bunu arkadaşlarına söyledi mi?

Mahmud Paşa – Hayır orada, Mecliste söyledi ve bu noktası hatırımda kaldı.

Reis – Paşa hazretlerinin birinci suale karşı verdiği cevablarda mucib-i istîzah [açıklamayı mucib] birşey görüyormusunuz? "hayır sedaları."

Hilmi Bey (Basra) – Müsaade eder misiniz efendim. Almanya ile akdedilen ittifaknamemiz tedafüî midir, tecavüzi midir Paşa hazretleri?

Mahmud Paşa – İttifak muahedenamesini ben görmedim; hatta müzakeresinden bile haberdar değilim. Fakat zannedersem ittifak tedafüî olacak; sonradan, muahedenin bazı nukatındaki [noktalarındaki] mübhemiyetten ve bazı cihetlerde de menfaatı devlete muvafık olmasından dolayı lahikalar dahi yapılmıştır. İttifak muahedenamesinin tarih-i imzası da efrenci [miladî] Ağustosunun birinci veyahut ikinci günüdür ki, Rumî tarih itibariyle, Temmuzun 20 nci veya 21 inci gününe tesadüf eder. Halbuki o vakit biz seferberlik ilan etmiştik; Harb-i Umumi de iştiale [kızışma] başlamıştı. Binaenaleyh o zaman ittifak akd etmek harbi kabul demekti.

Reis – Başka izahat isteyen var mı efendim?

Tecavüz emrini kim verdi?..

Seyyid Ali Haydar Bey (Asîr) – Alman donanma kumandanı Karadeniz'deki tecavüzü bir emir ile mi yapmıştır?

Mahmud Paşa – Öyle olduğu anlaşılıyor, fakat ben kat'î olarak bilmiyorum. Bazı zevatın ifadatına göre, Alman gemileri Karadeniz'e çıkmadan evvel Cemal Paşa, Türk Sefain-i Harbiyesindeki ümera ve zabitana verdiği bir emirde, -Siz, "Amiral *"Souchon"* Paşa'nın kumandasındasınız o ne emrederse onu yapacaksınız" demiştir. Yine bazı zabitandan işittiğime göre, donanma, Boğazdan çıktıktan sonra Karaburun ile Fener açıklarında tevakkuf etmiş ve kumandanlar amiral

gemisine çağırılarak, falan saatte açılmak üzere, kendilerine kapalı zarflar verilmiştir. Bittabi o emirlerde herkes için muhtelif vazifelerin ifası tebliğ olunmuş ve mesela, kimisinin Sivastopol'u kimisinin Kiyev ve Odesa'yı ve kimisinin dahi Novorosiski'yi bombardıman etmesi emredilmiştir.

Reis – Bu malûmat şifahi midir?

Mahmud Paşa – Evet, benim kendi istihbaratımca ve zannedersem hakikata mutabıktır.

Reis – Bu malumatı kimlerden aldınız.

Mahmud Paşa – Bu malûmatı donanma zabitanından öğrendim ve hatta Karadeniz vak'asının üçüncü günü işittim. Bilahere vaki olan istidlalâtım da bunları teyid etti. Çünkü dedikleri gibi Rus donanması bizim sulara gelmiş ve tecavüz eylemiş olsa idi bizim gemilerimizin zedelenmesi icabederdi. Bundan başka mademki tecavüz niyeti yoktu; o halde donanma niçin muhtelif Rus liman ve şehirlerini bombardıman etmiştir? İşte bunlar gösteriyor ki, Karadeniz hadisesi bir muharebe, bir taarruz neticesinde kendiliğinden tahaddüs etmemiş, müretteb bir plan dahilinde cereyan etmiştir. Çünkü badel-müsademe takib neticesinde vukubulmuş olsa idi, Sivastopol'a veya o taraftaki Rus limanlarına iltica eden gemilerin arkasından gidilir ve onların tahribine çalışılır idi. Binaenaleyh bunun mürettep bir plan ile yapıldığını istidlâl ediyorum.

İlyas Sami Efendi (Muş) – Sadrazam Said Halim Paşa'nın, bîtaraflığı ihlâl eden bu gibi vak'ayi üzerine, istifası Vükelâ arasında mevzuu bahs olmuş mudur; yoksa bu, hususî bir mahiyette midir?

Mahmud Paşa – Resmen istifa etmedi; fakat vak'anın ertesi günü muayedeye gelmemesinden ve yalıda akd edilen Meclis-i Vükelâdaki tavır ve halinde meşhut olan [beliren] adem-i memnuniyyetten, istifa ettiğine dair olan şayiaların sahih olduğu hissediliyordu ve filhakika Paşa'nın tavır ve hali buna delalet edebiliyordu. Mamafih resmen istifa ettiğini bilmiyorum ve bunu da istidlal tariki ile söylüyorum.

İlyas Sami Efendi (Muş) – Yalıda görüştüğümüz vakit Halil ve Talât Beylerin Sadrazam Paşa'nın yanında olduğunu ve sizi beşaşetle [güleryüzle] istikbâl eylediğini söylemiştiniz; demekki...

Mahmud Paşa – O vakit bu dediğim hal yoktu; daha ziyade samimiyet vardı.

İlyas Sami Efendi (Muş) – Demek ki eski teessür kalmamıştı.

Mahmud Paşa – Bendeniz öyle gördüm; bunlar tafsilat-ı harbe ait değil ki...

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Kabine azası, amiralin faaliyetinden haberdar mı idi, yoksa amiral aldığı bir emir ile mi bu tecavüzü yaptı? Görülüyor ki Sadrazam Paşa'nın bu hususta malûmatı yoktur.

Mahmud Paşa – Sadrazam Paşa'nın malûmatı yoktur zannındayım; fakat Sadrazam Paşa'nın ve Halil Bey'in verdiği malûmata nazaran, Amiral, Enver Paşa'nın kumandası altında idi ve gerek Sadrazam Paşa'nın, gerek Halil Bey'in sözleri bu şekilde idi. Hatırımda kaldığına göre Oskan Efendi, bugün Alman Bahr-i Sefid [Karadeniz] filosu kumandanına şifreli telgrafların geldiğini söyledi ve "Oradan bir emir verirlerse ve bu suretle Amiral de burada birşey ika eylerse ne olur?" dedi; işte bundan hâsıl olan endişe üzerine Sadrazam Paşa ile görüştüm ve Amiralin, Enver Paşa'nın taht-i emrinde olduğunu öğrendim. Halbuki askerlikte bir adam birinin emrine verildikten sonra o emir haricinde hareket edemez. Fakat donanma, Enver Paşa'nın emri hilafında hareket etmiş ise ben bundan malûmatdar değilim. Mamafih biz evvelce donanmanın Almanların elinden alınması lüzumunu söylediğimiz vakit Enver ve Cemal Paşalar, gerek Cavid Beyin ve gerek bendenizin teyid ve taleb ettiğimiz bu şartı muvafık görmemişlerdi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Madem ki Almanya'dan, Alman Bahr-i Sefid [Karadeniz] Filosu Kumandanlığı namına telgrafnameler geliyordu. Şu halde Alman kumandanı bizim hükûmetimizin, Meclis-i Vükelanın bir kararı olmaksızın, Harbiye Nazırının emrine nasıl geçer? Bendenizce Sadrazam Paşa; o sözü ya bilmeyerek söyledi veya ona öyle söyletildi.

Mahmud Paşa – Amiral, Almanya İmparatorunun emri ile, bizim emrimize geçmiş... Esasen arada ittifak olunca, müttefik bir devlete mensup olanların harekât-ı harbiye icra olunan bir yerde müttefik olmak şartı ile en büyük kumandanın emrine geçmesi usuldendir.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Enver Paşa'nın harbci olduğuna dair zât-ı devletlerinizin kanaati nedir?

Mahmud Paşa – Meclis-i Vükelâca cereyan eden müzakeratta Almanların elinden sefain-i harbiyyenin alınması meselesindeki adem-i muvafakati ve sonra akd olunan ittifak muahedesini ve bilhassa seferberlikten itibaren daha evvel muhtasaran arz eylediğim ve cümlenin meşhud ve mesmuu olan ahval ve harekât ve istihzarları en bariz delaildendir. Sonra hadisenin suret-i vukuu hakkında Cemal Paşa'nın emri varsa onu araştırmalı. Eğer Cemal Paşa erkân ve zabitana zabt ve rabt ve sair bilcümle hususatta "Souchon"un emrine tabi olduklarına dair emir vermiş ise bittabi onlar bunu ifa ile mükelleftirler. Nitekim donanma Boğazdan çıktıktan sonra "Kilyos" önünde tevakkuf etmiş [beklemiş] ve kaideten icab edenlere kapalı zarflarla emirler tebliğ olunmuştur.

Reis – Donanma zabitanından malûmat aldığınızı söylemiştiniz; bunların isimleri hatır-ı devletinizde midir?

Mahmud Paşa – Bidayeten malûmat aldığım zevat, küçük rütbeli zabitandır ki bunlar Almanların yanında tercümanlık yapıyorlardı; fakat isimlerini hatırlayamıyorum. O hadisede bulunan donanma zabitanına ve kumandanlara müracaat edilirse bittabi hakikat-i hali söylerler.

Reis – Bu hususiaki malûmatınız Meclis-i Vükelâda mazbut mudur?

Ruslar, Teşkilât-ı Mahsusa yüzünden doğudaki Kürtleri kâmilen imha ettiler...

Mahmud Paşa – Bunların zabt-ı tahririsi yoktur, çünkü zabıt tutulmuyordu. Enver ve Cemal Paşalar'ın halet-i ruhiyelerine delalet edecek iki vak'a daha hatırıma geldi, arz edeyim:

Mısır'da Eylül ibtidalarında hal-i harb ilan olunup, Alman ve Avusturya konsolosları ve tebaalarının ihracı gibi tedbir yapılmıştı. Bunun üzerine buradaki Alman ve Avusturya sefirleri Kabineye müracaat eylediler. Mesele, Meclis-i Vükelâda mevzuu bahs oldu; neticede malûmat-ı vakıanın tashihi emrinde tebligat-ı münasibe itasına karar verildi.

Halbuki Cemal Paşa bu kararın icrasına, dördüncü Suriye Ordusunun memur edilmesini teklif eyledi. Ve Enver Paşa'da bunu teyid eyledi ise de ekseriyet, arz eylediğim dostane tesviye-i maslahatı tercih eyledi.

Bir hadise daha vaki oldu ki nevahi-i şarkiyede, [şark taraflarında], oralara sevk olunan çeteler yüzünden, vukua gelen fecayi'dir. Her nokta-i nazardan mazarratı derkâr olan çetelere bendeniz muarız idim. Bu asr-ı medeniyette İngiliz, Rus kuvvetlerine karşı çetelerin hiçbir tesiri olamayacağı müsellemdir. Bu çeteler nevahi-i şarkiyeye Hoy ve Selmas havalisine gitmişler ve orada birtakım mütedeyyin, safdil ve cesur kürtleri teşvik ederek Rus askerine karşı kıyam ettirmişler. Bunun üzerine Ruslar da Kuva-yı Külliye ile gelerek bu saf aşiretlerin köylerini kâmilen tahrip ve muteberanını katl ve imha etmişlerdir. Bu bîçare ahal-i islamiyenin dûçar olduğu bu felaket Meclis-i Vükelâda mevzuu bahs oldu. Diplomasi tariki ile meselenin tesviyesine ekseriyetle karar verildi. Enver ve Cemal Paşalar buna karşı asker gönderelim diye ısrar ettiler. Bunun üzerine ben Cavid Bey'le birlikte, dedim ki: "Peki, sonra ne olacak? Ruslara karşı ilan-ı harb mi edeceğiz?" Fakat bu sözler zabta geçmedi. Esasen bendeniz Cavid Bey kadar onlar ile temasta değildim; maahaza Cavid Bey'in de harbin bir miktar tehirine yardımı olmuştur.

Reis – Karadeniz vak'ası ile İngilizlerin tecavüzatı mazbut değil midir?

Mahmud Paşa – Verilen raporlarda münderiç olmak tabiîdir.

Reis – Demek istiyorum ki resmî zabıt mevcut değil midir?

Mahmud Paşa – Yalnız kararların zabtı tutuluyordu ve zabıtlar sırf kararlara ait idi. Yoksa herkesin re'y ve mütalaasını havi resmî zabıt yoktur. Meselâ, bizim istifa ederken söylediğimiz sözlerin zabtı yoktur.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – İtilaf devletlerinin buradaki sefirleri, Karadeniz vak'asından kaç gün sonra gittiler?

Mahmud Paşa – Vak'anın ertesi günü, yani Bayramın birinci günü gittiler.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Kabinenin teşebbüsü bu meseleden üç gün sonra mı oldu?

Mahmud Paşa – Arife günü top patladı; bayramın birinci günü ictima ederek teşebbüs icrasına karar verildi; fakat bayramın ikinci günü nota yazılmamıştı. Demek ki notanın verilmesi galiba bayramın üçüncü gecesi yahut üçüncü günü olmuştur.

Reis – Sorulacak başka birşey var mı efendim? Çünkü Paşa hazretleri harbin bidayetinde istifa ettikleri için kendilerine diğer sualler teveccüh etmez. (Evet sedaları)

Mahmud Paşa – Mamafih harb esnasında yapılan sû-i istimaller hakkında benim de Hey'et-i Âyanda verdiğim takrirler vardır.(*)

Hilmi Bey (Basra) – Seferberlikle beraber tensikat-ı askeriyye yapılmış ve tecrübedide ümerayı askeriyye tekaüde sevk edilmişler idi; bu bâbda malûmat lütfeder misiniz?

Mahmud Paşa – O, seferberlikten daha evvel Enver Paşa'nın Harbiye Nezaretine tayinini müteakip yapılmıştır.

Hilmi Bey (Basra) – Bu, Meclis-i Vükelâ kararı ile ve Harbiye Nezaretinin emri ile mi yapıldı?

Mahmud Paşa – Harbiye Nezaretinin doğrudan doğruya re'yi ile yapılmıştır. Filvaki İzzet Paşa hazretlerinin Harbiye Nazırlığı esnasında bir çok Erkân ve Ümera-yı askeriyye vardı ve Balkan Harbi esnasında kimin hatası görülmüş ve kaabiliyeti askeriyyesi bulunmamış ise

(*) Çürüksulu Mahmut Paşa bu ifadesini verdiği sırada, aynı zamanda Meclis-i Âyan üyesi ve birinci Reis Vekilidir. Gerçekten de Paşa'nın, *"Harb-i Umumiye girişimiz ve İttifak Devletleri ile yapılan anlaşmalarla ilgili resmî vesikaların neşri ve bu konuda tahkikat yapılması hakkında"* bir önerge verdiği doğrudur. Bu önerge Âyan Meclisinin 3. Devre 7 ve 9'uncu birleşimlerinde görüşülmüş ve 4 Kasım 1918 Pazartesi günü ilk celsede bununla ilgili özel bir komisyon kurulmuştur. Özel Komisyonun hazırladığı rapor, 14 Kasım 1918 Perşembe günkü celsede ele alınmıştır. Raporda, konunun Divan-ı Âleyi ait bir mesele olduğu, Divan-ı Âli teşkilinin Meclis-i Mebusan yetkisinde bulunduğu ve aynı konunun halen Mebusan Meclisinde ele alındığı gerekçesi ve tavsiyesiyle, önergenin Meclis-i Mebusan'a gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Mahmud Paşa'nın burada ifade ettiği takrir, Meclis-i Âyan'da görüşülen işte bu takrirdir.

onlar için bir tensik yapacaklardı; fakat İzzet Paşa tebeddül edince, Enver Paşa tensikatı tevsian tatbik etti.

Reis – Paşa hazretlerinin sözleri hitam buldu. (İstifade ettik sedaları.)

Celseye hitam verilmiştir.

Hitam-ı Müzakerat

Saat Dakika

3 15

Müşarünileyhin ifadatı
tarafımdan zabt edilmiştir
Zabıt Kâtibi
Necmeddin Sahir

İfadat-ı mazbutamı
tasdik ve imza ederim
Meclis-i Âyan Azasından
Mahmud

ADLİYE NAZIRI İBRAHİM BEY'İN SORGULAMASI

BEŞİNCİ ŞUBE

ÜÇÜNCÜ İCTİMA

İbrahim Bey

Adliye Nâzır-ı Esbakı – Meclis-i Âyan Âzasından

Pazar: 10 Teşrinisâni 1334 [10 Kasım 1918]

İctimâ'da Mevcut Âza

Reis: *Abdullah Azmi Efendi (Kütahya),* ***Kâtip:*** *Şemseddin Bey (Ertuğrul),* ***Âza:*** *Hüseyin Kadri Bey (Karesi), Hasan Rıza Paşa (Hudeyde), Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan), Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Hilmi Bey (Basra), Halid Bey (Divaniye), Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif), Sadık Bey (Kütahya), Kâmil Efendi (Karahisar-ı Sahip), Seyyid Ali Haydar Bey (Asîr), Nuri Bey (Kerbelâ), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), Necati Bey (Bolu), Sâlim Bey (Karahisar-ı Sahip), İlyas Sami Efendi (Muş), Viktor Bey (İstanbul), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara)*

Bed'-i Müzakerat

Saat: 3,50

Notamıza Ruslar topla cevap verdiler...

Reis – Birinci sual, Kabinelerin *"sebebsiz ve vakitsiz harbe girmeleri"* hakkındadır.

İbrahim Bey – Ben zannediyorum ki biz, harbe girmedik; belki bir emr-i vâki karşısında bulunduk ki bu, Karadeniz'de hâdis olan vak'a-i malûmedir. Arife günü, akşam üzeri, Sadrazam Paşa'nın nezdine gitmiş idim. O esnada Talât Bey orada olup olmadığını iyi hatırlıyamıyorum; fakat galiba orada idi; derken Enver Paşa geldi ve dedi ki, "Şimdi bir telsiz telgraf geçiyor, bundan Karadeniz'de bizim donanma ile Rus donanması arasında bir hâdise olduğunu işittim..." Bunun üzerine biz, hepimiz şaşırdık ve vak'anın mahall-i cereyanını sorduk; Enver Paşa'da, "Boğaz haricinde olmuş" dedi. Fakat Said Halim Paşa'nın fevkalâde canı sıkıldı ve "Ben, donanma Karadenize çıkmasın demiyor mu idim?" diye söylendi; bir telâş başladı. Hepimiz müteessir olduk.

Sadrazam Paşa o esnada, şahsı iyi hatırımda değil, ya seryâveri veyahut tercüman Esat Bey'i çağırarak Rusya sefiri Mösyö "Dokiros"'e gitmesini söyledi ve *"Karadenizde bir vak'a hâdis olduğu haber veriliyor; bu doğru mudur, yoksa değil midir, eğer böyle bir vak'a olmuş ise nasıl cereyan etmiştir, buna dair malûmat isteyiniz"* dedi. Ondan sonra bir müddet müteessir olarak sükût ettik ve aradan epey zaman geçtikten sonra başka meseleleri konuştuk ve bilâhere dağıldık. Ertesi günü muayede merasiminde hazır bulunmak üzere Saray-ı Hümâyun'a gittim, fakat Sadrazam Paşa gelmemiş idi. Muayede resminin hitamından bir kaç saat sonra Sadrazam Paşa'nın yalısına gittim; Sadrazam Paşa yine müteessir vaz'iyette idi ve "Madem ki böyle bir hadise olmuş; artık ben vazifeye devam edemeyeceğim" dedi. Bendeniz de, hakikaten fevkalâde müteessir olan Sadrazam Paşa'nın bu sözlerine karşı, "müsaade ediniz efendim, meseleyi anlayalım, belki önüne geçmek ihtimali vardır" dedim.

Aradan iki gün geçtikten sonra bayramın üçüncü günü Bâb-ı Âli'de ictima ettik ve Meclis-i Vükelâ inikad etti. Esna-yı müzakerede, arkadaşlarımızdan Mahmud Paşa mesele hakkında biraz söylendi.

Ondan sonra Süleyman El-Bustanî Efendi ve Oskan Efendi söylediler. Zannedersem Cavid Bey bu ictimada yok idi. Mahmud Paşa, Süleyman El-Bustanî Efendi ve Oskan Efendi irad-ı kelâm ettikten sonra, istifa ederek çekilip gittiler. Onlar gittikten sonra yapabileceğimiz şeyleri düşündük, çünkü biz de, hiçbir vakit harbe girmek niyetinde değil idik ve harbe girmemek için elimizden ne gelirse yapacaktık. Cereyan eden müzakerat neticesinde bir nota tebliğine karar verdik.

Bu notada, "İşte böyle bir vak'a karşısında bulunduk ve buna kimler tarafından sebebiyet verildiği malûm değildir; Binaenaleyh bir tahkikat-ı müşterek icra edelim. Eğer neticede bu hâdiseye bizim tarafımızdan sebebiyet verildiği anlaşılırsa, her türlü tarziye îtasına ve mütecâsirlerini tecziyeye ve vâki olan hasâratın, zarar ve ziyanın tazminine hazırız" dedik ve bu yolda bir nota tebliği taht-ı karara alındı. Halbuki bu notanın tebliğinden sonra Ruslar, "Erzurum" cihetinde, notaya cevab olmak üzere, topla mukabele etti ve Çanakkale Boğazı haricinde de İngilizlerin malûm olan hareketi vukû buldu. Binaenaleyh biz notamıza cevab almadık ve cevab almayınca, tasavvur ediniz, ne halde bulunduk? Cevab almayınca tecavüz karşısında bulunduk.

Şu halde, bir tecavüz karşısında bulunan hükûmet, bittabi hudutlarını müdafaa ile mükellef olduğundan, biz de bu kaideye tevfikan müdafaa vaz'iyetinde kalmaya karar verdik ve "Taarruzî ve teacavüzî bir harekette bulunmayalım. Dünyaya karşı, bizim bîtaraflıkta sebat edeceğimizi ve harbe girmeyeceğimizi, hülâsa tedafüî bir vaz'iyette [savunma vaz'iyetinde] bulunacağımızı isbat edelim" dedik. Hülasa, mesele bu suretle hadis oldu ve bu babda başka sual sorulacak ise cevab veririm.

Reis – Mevzuu bahs olan nota hangi vasıta ile tebliğ edildi?

İbrahim Bey – Nota, Hariciye Nezareti vesıtası ile tebliğ edilmiştir.

Reis – Erzurum'daki ve Çanakkale'deki taarruz, notanın tevdiinden kaç gün sonra vukû buldu?

İbrahim Bey – Ruslar ve İngilizler tarafından vaki olan bu taarruzların zamanını bendeniz tayin edemem. Mamafih o taarruz hakkındaki vesaik Harbiye Nezaretinde mevcud olmak lazım gelir. Bu suretle

taarruzun zaman-ı vukuu öğrenilir. Mamafih biz, o vakit meseleyi takib ediyorduk, notaya cevab alınıp alınmadığını araştırıyorduk; fakat bir gün öğrendik ki, notamıza topla mukabele edilmiş...

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Nasıl efendim? Notaya cevab verilmedi mi?

İbrahim Bey – Hayır efendim; cevab verildiğinden gerek bendenizin ve gerek Meclis-i Vükelânın kat'iyyen malûmatı yoktur.

Hilmi Bey (Basra) – Donanma, Karadeniz'e çıktığı vakit Amiral, hükûmetinden mi, yoksa Bâb-ı Âli'den mi emir almıştır ve donanma, nerede harbe tutuşmuştur, bu bâbda resmî raporlar var mıdır?

Sadrazam; artık ben bu herifle konuşmam diyordu...

İbrahim Bey – Bir akşam Said Halim Paşa'nın yalısında idim. Talat ve Halil Beyler ile Enver ve Cemal Paşalar da orada idi. Enver Paşa telefona davet olundu. Bilahere avdet ederek, "Boğaz haricinde cevelan etmekte [seyretmekte] olan Goben ve Breslav sefinelerini muhasımları sıkıştırmışlar, onlar da Boğazdan içeri kaçmışlar" dedi. Pek ziyade müteessir olduk ve Boğazdan girebilmeleri bizim hayretimizi dâi [mucib] oldu.

Bilahere gemilerin silahları alınarak İzmit Körfezinde muhafazasını teemmül ettik. Bir müddet sonra – *davet üzerine mi, yoksa kendisi mi geldi, tayin edemiyorum* – Almanya sefiri Baron *"Vangenhaym"* geldi. Sadrazam Paşa sefiri, iç tarafta kâin yazı odasına aldı, yarım saatten ziyade gayet yüksek bir ses ile teati-i efkâr ve kelam ettiler. Sadrazam Paşa simsiyah ve gayet me'yus [üzüntülü] bir halde avdet etti ve dedi ki, "Sefir silahların teslimine kat'iyyen muvafakat etmiyor. Muhasımlarına da Boğazı açmak mecburiyetinde kalacağımızı dermeyan etmem üzerine sefir, biz daha evvel İstanbul Limanına gelir şehri tahrib eder, gemileri de berhava eyleriz dedi... Sait Halim Paşa: *"Artık ben bu herif ile konuşmam"* diyordu. Bilahere Halil Bey gitti, o da me'yusen avdet etti. Kimin mevzuubahis ettiğini tayin edemem, bu gemilerin bize satılması meselesi ortaya çıkarıldı.

Yine Halil Bey bu ciheti müzakere etmek üzere sefirin nezdine gitti. Bir müddet sonra, "Bu teklif şayanı teemmüldür. Hükûmeti met-

buama yazarım, alacağım cevabı müsaraaten [acele] bildiririm" cevabını getirdi. Bilahere sefir de avdet etti. Sonra, donanmadaki zabitan ve efradın talim ve terbiye hususundaki noksanı nazar-ı teemmüle alınarak gemilerimizde münasafetin Alman askerlerinin istihdamı cihet-i askeriyece muvafık görülmüş idi. Fakat bu, Meclis-i Vükelâ kararıyle değildir.

Bilahere Amiral, top talimleri ve manevra yapmak için Karadeniz'e çıkmak istemiş ve fakat Sadrazam Paşa, bu talebe karşı muvafakat etmediği gibi, "Top talimi için Marmara'da çalışsınlar, sonra Karadeniz'de bir mesele hadis olmasın, bir emri vaki karşısında kalmayalım" demişti ki bu, hayli zaman bu suretle temâdi etmiştir. Fakat bilahere Almanya sefiri de bu hususta Sadrazam Paşa nezdinde ısrar etmiş ve fakat Said Halim Paşa cevaben, "ben buna muvafakat edemem, sonra bir emri vaki yaparsınız" demişti. Bunun üzerine sefir, Almanya hükümeti namına bir taahhüdname vermiş ve *"Amiral Souchon"* sizin amiralinizdir; binaenaleyh ben amiralin böyle bir harekette bulunmayacağını ve eğer Karadeniz'de Rus donanmasına mensub sefain [gemiler] görecek olursa, Boğaza avdet edeceğini, gerek hükûmeti metbuam ve gerek kendi namına taahhüd ederim" demişti. Sadrazam Paşa, sefirin bu resmî taahhüdü üzerine donanmanın Karadeniz'e çıkmasına muvafakat etmişti ki ben de bunu, vak'anın hudûsundan [ortaya çıkma] sonra, işittim. Şunu da arz edeyim ki, bu hususta dahi Meclis-i Vükelâ'nın bir kararı yoktur.

Hilmi Bey (Basra) – Donanmanın Karadeniz'e çıkar çıkmaz Rus donanmasıyla karşılaştığı doğru mudur?

İbrahim Bey – Bu hususta malumatımız yok, ancak donanma Karadeniz'e sabahleyin çıkmış... İşte o gün akşam üstü ben Sadrazam Paşa'nın yanında iken Enver Paşa geldi ve telsiz telgrafla Karadeniz'de hadis olan vak'ayı kesb-i ıttılâ eylediğini söyledi.

Bittabi biz de telaş ettik ve vak'anın nerede hadis olduğunu sorduk. Enver Paşa, "Boğaz haricinde olmuş" dedi ve vak'adan birkaç gün sonra anlaşıldığına göre, Rus gemileri Boğaz haricinde *"mayın"* dökerken bizim donanma tesadüf etmiş ve onlar tecavüz edince bizimkiler de mukabele etmeye mecbur olmuş; denildi.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Asıl vak'a bu suretle mi hadis olmuştur, yoksa bizim donanma Sivastopol'a mı gitmiştir?

İbrahim Bey – Evet, bâlâda arz ettiğim veçhile vak'a Boğaz haricinde tahaddüs etmiştir.

Reis – Suallerin sureti iradı hakkında bir usul takrir etmiş idik; görüyorum ki o usul ihlal ediliyor, eğer muvafık ise sualler tahrirî olsun, değil mi efendim?

Necati Bey (Bolu) – Sualin lüzum ve adem-i lüzumu tarafınızdan takdir edilecektir.

Reis – Gerek tahrirî, gerek sifahî sual soracağız; fakat tahrirî olursa münakaşayı mucip olmaz. Mamafih tahrirî vermezlerse de şifahî olarak sorabilirler.

Necati Bey (Bolu) – O halde müsaade eder misiniz efendim? Anlaşıldığına göre donanma, Karadeniz'e Sadrazamın muvafakatiyle çıktı değil mi?

İbrahim Bey – Evvel emirde şunu söyleyeyim ki, donanmanın Karadeniz'e çıkması, Meclis-i Vükelâ kararıyla değildi ve bu Mecliste tezekkür edilmemiştir. Mamafih Sadrazam Paşa bidayette donanmanın çıkmasına mümanaat ediyordu [rıza göstermiyordu], halbuki bilahere muvafakat etmiş. Bunun hikmetini sorduğumuz vakit, Sadrazam Paşa, yukarıda söylediğim şekilde teminat vedikleri cihetle müsaade ettiğini söyledi.

Necati Bey (Bolu) – Fakat, donanma Boğazdan çıktıktan sonra tevakkuf etmiş ve Amiral, erkân ve zabitana kapalı zarflarla emirler vermiştir.

İbrahim Bey – Emin olunuz ki efendiler, bu meseleden onbeş, yirmi gün evveline kadar malûmatım yok idi ve zabitana kapalı zarflarla emir verildiğini, bundan yirmi gün evvel, Daire-i Ayanda, aşağıdaki odada, bu meseleler mevzuubahis olduğu vakit Damat Ferid Paşa ile Mahmud Paşa'dan işittim. Binaenaleyh o güne kadar bu meseleden hiç haberim yok idi.

Şeyh Tayyib Efendi (Ankara) – Almanya sefirinin Sadrazam Paşa'ya verdiği teminat ve taahhüdat hakkındaki evrak, dosyasında mevcut mudur?

İbrahim Bey – Tabiî Bâb-ı Âlî'de vardır çünkü o vakit Hariciye Nazırı Sadrazam Paşa idi.

Hilmi Bey (Basra) – Hükûmet-i Seniyye bîtaraflığı muhafaza etmek için çalışmış. Fakat İtilaf devletlerinin bîtaraflığın muhafazası için Goben ve Breslav sefinelerinin kumandanları ile mürettebatının tebdilini taleb eylediği zaman, hükûmet buna karşı ne yolda cevab vermiştir.

İbrahim Bey – Goben ve Breslav buraya geldiği vakit silahlarının ve mürettebatının ihracını biz etkif ettik; hatta bunun bir askerî tabiri de var; fakat Almanlar bunu kabul etmediler ve *"İstanbul'u yakarız"* dediler. Onlar buna muvafakat etmeyince madem ki gemileri biz satın aldık, mürettebatımızın münâsefeten bulunması cihet-i askeriyece tensip edilmiş dedik, çünkü Almanlar: "Gemilerin bazı hafî [gizli] aksamı olduğu cihetle bunları gösteremeyiz, mamafih biz idare ederiz" dediler. O esnada İngiliz amirali burada idi; o gittikten sonra "Souchon" amiral tayin edildi.

Reis – Mevzubahis olan nota, Karadeniz vak'asından sonra mı tebliğ edildi?

İbrahim Bey – Tabiî. Karadeniz vak'asından sonra, Meclis-i Vükelânın ilk ictimaında, nota tebliğine karar verilmiş idi.

Reis – Nota, Karadeniz vak'asından sonra tebliğ edilmiş ise notanın tebliği ile tarafımızdan harekât-ı hasmaneye başlanması arasında, notamıza cevab vürudu için, kâfi zaman intizar olundu mu?

İbrahim Bey – Tabiî intizar edildi, fakat kaç gün olduğunu tayin edemem. Biz, o vakit "ne olacak diye?" bekledik ve cevab almadık. Çünkü bize topla cevap verdiler.

Reis – Karadeniz vak'asından sonra düşman tarafından top ile bize cevab verildiği hakkındaki beyanat, Meclis-i Vükelâda resmen mi cereyan etmiştir?

İbrahim Bey – Bunu da bilmem, çünkü aradan dört sene geçti, tayin edemem. Fakat bu söz cereyan etti. Hemen hepimiz heyecan içinde soruyorduk ve ne olduğunu anlamak için meseleyi takib ediyorduk. Halbuki top ile karşılaştığımız selahiyetdar olan cihet-i askeriyeden dermeyan olundu. Biz de müdafaa mecburiyetinde kaldık; hatta

hal-i harb karşısında bulunduğumuza dair olan irade-i seniyye de, bu şekildedir.

Hilmi Bey (Basra) – Bendeniz de bunu arz edecektim, izah buyurdunuz.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Notanın Rusya Sefarethanesine, vakit ve zamanı ile irsaline dair bir imza mevcut mudur?

İbrahim Bey – Nota isal olunmuştur; fakat imla cihetini bilmiyorum. Mamafih o vakit Petersburg'da sefir vekilimiz vardı ve bu notanın diğer suretleri de diğer devletlere gönderilmiş idi. Esasen bu, Hariciye Nezaretine müteallik bir meseledir.

Necati Bey (Bolu) – Goben ve Breslav sefain-i harbiyesinin silahlarını terk etmesi için vukû bulan teklif üzerine "İstanbul'u yakacağım" gibi Amiralin cevabı hakkında evrak var mı?

İbrahim Bey – O, Amiral "Souchon" değil.

Necati Bey (Bolu) – Veyahud buna dair Almanya hükûmetinden alınmış vesaik var mı?

İbrahim Bey – Böyle şeylerde tabiî vesaik olmaz ve bunlar, Hariciye Nezaretinin bileceği mesaildendir.

Reis – Birinci suale dair başka izahat isteyen var mı?

İbrahim Bey – Bendeniz yine tekrar edeceğim; kendi kanaati vicdaniyyeme göre biz; harbe girmedik; bir emri vaki karşısında bulunduk. Düvel-i ecnebiyyeye notayı tebliğ ettik; her türlü tarziye itasına [özür dileme] ve hasaratın tazminine hazır olduğumuzu söyledik ve bu mesele ortadan kalksın, bîtaraflığa devam edeceğiz" dedik; fakat top ile karşılaştık.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Bu emr-i vakiye Erkân-ı Hükûmetten diğer kimseler vakıf mı idi?

İbrahim Bey – Ne gibi efendim?

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Mesela, donanma çıkmış ve Rus limanlarını bombardıman etmiş. Bittabi onlar bunu kendilerinden yapamazlardı; şu halde Başkumandan Vekili acaba bundan haberdar değil midir?

İbrahim Bey – Bu hususta hiç malûmatım yok? Eğer bu iş emir ve kumanda ile yapılmış ise demek ki hepimiz iğfal edilmişiz. Çünkü Talât, Enver Paşalar, benim yanımda Sadrazam Paşa'ya, adem-i malûmatlarını yemin ile temin ettiler.

Halid Bey (Divaniye) – Beyefendi, ona emin olunuz.

İbrahim Bey – Ben de size öyle yapmamışlardır demiyorum; hatta kapalı zarfların Boğaz haricinde verildiğine, bundan 15 gün, 20 gün evvel Daire-i Ayanda idare odasında muttali oldum ve hayret ettim.

Hilmi Bey (Basra) – Karadeniz vak'ası tahaddüs ettikten sonra, Süleyman El-Bustanî Efendi, Amerika sefiriyle görüşmüş ve Amerika sefiri de, bu mesele halledildikten sonra bîtaraf kalmaklığın mümkün olduğunu söylemiş. Bu mesele Meclis-i Vükelâda mevzubahis oldu mu?

İbrahim Bey – Kat'iyyen, bunun için mecnûn olmak lazım gelir.

Hilmi Bey (Basra) – Belki zat-ı âliniz bulunmadığınız bir gün söylenilmiştir.

İbrahim Bey – Ben Meclis-i Vükelânın her ictimaında bulunmuştum.

Hilmi Bey (Basra) – Bu cihet, esbab-ı istifa dermeyan edilirken mevzuubahis olmuş.

İbrahim Bey – Biz tarziye verdikten sonra onlar ayrıldılar ve müzakerede hazır bulunmadılar. Çünkü bâlâda arz ettiğim vechile, vak'ayı müteakip inikad eden Meclis-i Vükelâda müzakereye ibtidar edilmezden akdem istifa ederek Meclisi terk etmişlerdir. Netice-i müzakerede dahi harbin önüne geçmek için tahkikat-ı müştereke icrası, mütecasirlerinin tecziyesi ve zarar ve hasarın tazmini teklif olunmuş idi. Binaenaleyh böyle bir teklif vaki olmuş olsa idi, o cihet dahi teemmül edilir, istifa vaki olmamak lazım gelir idi.

Hilmi Bey (Basra) – Nota vak'adan kaç gün sonra tebliğ edildi?

İbrahim Bey – Bunu demin de arz ettim; vak'a, arefe günü oldu, akşam üstü haber alındı. Ertesi günü Bayramın birinci günü idi. Sonra Bayramın üçüncü günü nota tebliğine karar verildi. Bundan evvel Sad-

razam Paşa düvel-i itilafiyye süferasiyle mülakatta bulunmuş ve sefirler, hükûmeti metbualarından avdet emri almış olduklarından bir şey yapamayacaklarını söyleyerek, doğrudan doğruya hükûmeti metbualarına müracaat lazım geldiği cevabını vermiş olduklarından, bilahere Bâb-ı Âlî'de ilk ictima eden Mecliste nota tebliği taht-ı karara alınmıştır ve bu suretle Bâb-ı Âlî'de ictima edildiği gün nota tebliğ olunmuştur.

Hilmi Bey (Basra) – Demek ki nota, vak'anın hudusundan üç gün sonra verilmiştir.

İbrahim Bey – Onu katî olarak tayin edemem.

Reis – İkinci sual de "ilan-ı harbin esbab ve avamil-i hakikiyyesiyle sureti cereyan ve vukuu hakkında Meclis-i Umumiye hilafı vaki beyanatta bulunmaları" mevzuubahistir.

İbrahim Bey – Bu bendenizin hatırına gelmiyor; binaenaleyh bu sualden maksat nedir?

Reis – Meclis-i Mebusanın küşadında kıraat olunan Nukt-u İftitahihi-i Hazret-i Padişahi de, (*) tecavüzün en evvel Ruslar tarafından vaki olduğuna dair mevcud olan fıkra, maksuddur.

İbrahim Bey – Benim bugüne kadar kanaatim, bu meselenin Ruslar tarafından vukû bulduğu merkezindedir. Esasen bunu demin de arz etmiştim; tekrar ediyorum ki beyanat-ı şahane kanaatim dahilindedir ve bunun bir delil-i maddisi de vardır. Çünkü Hükûmet vak'ayı müteakib süferaya bildirdiği notada, bir tahkikat-ı müştereke icrasını teklif etmiş ve buna bizim tarafımızdan sebebiyyet verildiği takdirde her türlü tarziye ve tazminat itasına, memurinin tecziyesine hazır olduğunu bildirmiştir ki işte bu, Beyanat-ı Hümâyûnu tekid ediyor.

Halid Bey (Divaniye) – Bendeniz öyle görüyorum ki, İtilaf hükûmâtının mümessilleri buradan verilen va'de inanmayarak çıkmışlardır. Çünkü bir kere Almanya hükûmetine ait iki sefine-i harbiyye gelmiş ve fakat; beyned-düvel mer'î olması lazım gelen kavaide nazaran, gemilerin *"dezarme"* (!) edilmesi icab ettiği halde bu yapılmamıştır.

(*) Nutk-u iftitahi: Kanun-u Esâsi gereği Meclis-i Mebûsan'ın açılışında padişahın açış konuşması. Meclis-i Mebusan geleneğinde, padişahın bu konuşmalarına Meclisler hep yazılı cevap vererek, heyet halinde huzura arzetmişlerdir.

İbrahim Bey – Yaptıramadık, ancak bu hal, sebeb-i harb olmadı. Gemiler buraya geldikten, bizim sancağımızı keşide ettikten sonra dahi Düvel-i İtilafiyye ile münasabat-ı hasenede bulunuyor idik. Bu hâl aylardır devam etti.

Halid Bey (Divaniye) – Evet efendim, lâkin muhasım hükûmetler bunun yapılmasını her vakit isterler. Binaenaleyh yaptırılamadı demek bizim kendi kabahatimizdir, çünkü yalnız bununla iktifa edilmemiştir. Biz gemilerin içindeki mürettebatın çıkarılması teklif olunduğu zaman da, "satın aldık" demişiz. Fakat bununla da iktifa etmemişiz. Çünkü Donanmamızı talim için müşterek olan bir denize çıkarmışız ve pamuk ipliğiyle bağlanmış olan adi bir kağıttaki taahhüde inanmışız.

İbrahim Bey – Bendeniz malûmatıma müsteniden söyledim ki, bu mesele Meclis-i Vükelâ kararıyle ve bizim malûmatımız, re'yimiz ile yapılmış birşey değildir; gemilerin çıksın veya çıkmasın meselesini de bilahere anladım.

Halid Bey (Divaniye) – Bendeniz demek istiyorum ki Kabine azasından bu hususta mes'ul olanlar arkadaşlarını iğfal etmiştir.

Necati Bey (Bolu) – Meclisi de iğfal etmişler

İbrahim Bey – Ben bildiğim şeyleri ve kendime taallûk eden hususatı söylüyorum; yoksa "iğfal ettiler" meselesi başkadır; onu söylemiyorum. Kendi fiil ve hareketim hakkında söylüyorum. Binaenaleyh, gayrin fiilinden dolayı cevab vermek için kendimde bir selahiyyet görmüyorum.

Reis – Zaten ikinci sual, Meclise hilâf-ı hakikat beyanatta bulunulduğu hakkındadır. Halbuki Beyefendi, buna cevaben, hilâf-ı hakikat değildir, dediler.

İbrahim Bey – Evet, bugün o kanaatte değilim; fakat donanmamızın, iddia ve rivayet edildiği veçhile Rus donanmasına tesadüf etmediği ve doğrudan doğruya Sivastopol'u veya diğer Rus limanlarını bombardıman ettiği ne vakit sabit olursa o vakit benim de kanaatim değişir. Çünkü hakikat karşısında kanaate riayet edilmez.

Reis – Üçüncü suale geçiyorum: "Seferberlikden sonra ve ilân-ı harbden evvel itilâf hükûmetleri tarafından vuku bulan şerefli ve faideli teklifleri red eylemesi ve Almanya'dan bir gûna taahhüd ve za-

man almaksızın bir faide-i gâiyye temin etmeksizin harbe sürüklenmesi" hakkındadır ve bu sual iki fıkrayı müstelzimdir. Birinci fıkra, vuku bulan şerefli ve faideli tekliflere ve ikinci fıkra Almanya'dan taahhüd ve zaman almaksızın harbe sürüklenmeye dairdir.

İngiltere'nin yeni infirad siyaseti...

İbrahim Bey – Birinci fıkra hakkında, yani bendeniz. Kabinede bulunduğum müddet zarfında, İtilâf devletleri tarafından vukû bulmuş ve Meclis-i Vükelâya tebliğ edilmiş resmî veya gayr-i resmî bu hususda hiç malûmatım yoktur. İtilâf devletlerinin böyle bir teklifte bulunduklarını bilmiyorum. Hatta ilâve-i malûmat olarak şunu söyleyeceğim. Kapalı zarf meselesine bundan 20 gün evvel nasıl muttali oldum ise, bu meseleler hakkında da o gün Ferid Paşa'nın bazı sözlerini işittim. Ferid Paşa'nın söylediğine nazaran itilâfçılar bize birçok fevaid temin edeceklerini vad ettiler ve bunu o zaman Londra sefiri olan Tevfik Paşa hükûmete yazmış ise de, Bâb-ı Âlî cevab vermemiş. Bendeniz bunu Tevfik Paşa'ya sordum; Tevfik Paşa, "böyle birşey yok; eğer siz bîtaraflığınızı muhafaza ederseniz tamamiyyet-i mülkiyyeniz bize karşı mahfuzdur, istikraz için de düşünürüz" gibi şifahi sözler söylenmiş olduğunu söyledi. Fakat teminat falan yokmuş; bunu bilâhere öğrendiğim cihetle söylüyorum. Kabinede bulunduğum müddet zarfında bu hususlar hakkında bir teklif olduğunu hiç bilmiyorum.

İkinci fıkraya gelince, Ortada bir ittifak muahedenamesi var. Sonra harbe sürüklenmiş olduğumuzu demin de söyledim. İttifak muahedenamesine gelince; bu ittifak, devletin ve memleketin hukuk ve menafii nazarı itibare alınarak akd edilmiştir; bunun için ben, bu mesele hakkında bir parça fazla söz söyleyeceğim; fakat bilmem diğer suallerin buna söz taallûku var mıdır? Cümlenin malûmu olduğu veçhile İngiltere hükûmeti asırlardan beri yakın zamanlara kadar, infirad siyaseti (*) takib etmekte idi. Halbuki bir tarafta İttifak-ı Müselles [Üç-

(*) *İnfirad siyaseti:* Harp ve sulh zamanlarında ittifaklar içinde değil de, kendi başına münferiden siyaset oluşturma ve takip etdilmesi. Osmanlı Devleti 1. Cihan Harbi'nde siyasetini hep Almanlarla birlikte yürütmüştür.

lü İttifak] ve diğer tarafta da İtilâf-ı Müsennâ vardı ve böyle olduğu halde İngiltere, bir siyâset-i münferide takip ediyordu. Fakat bilâhere İngiltere dahi siyâset-i münferideye devam edemeyerek, Kral Edward'ın zamanında, zümre-i düveliyyeye ittihak etti; halbuki biz, yine açıkta idik. Hatır nişân-ı Âlileri olsa gerekir ki, sizden evvelki Meclis-i Mebusan da Said Paşa merhumun, hatırımda kaldığına göre, hükûmetin şu ittifaklardan birine girmek sevdasında olduğu hakkındaki mütalâası, Meclisin alkışlarına mahzur olmuştu; fakat aradan zaman geçti ve Balkan Harbi hâdis oldu; Balkan harbinin çıkışından sonra da şu fecîaya maruz olduk.

Yine hatır nişânımız olsa gerektir ki, Avrupa devletleri Balkan Harbinde *"Istatüko"* nun muhafazasını taahhüd etmişler idi; fakat harb, bizim aleyhimize neticelenince *"Istatüko"* nun muhafazası mevzu-u bahs olmadı; demek ki bizim, dünyada muînimiz yoktu. Mahmut Şevket Paşa merhum zamanında hükûmet, bütün bütün yalnız kalmayı muvafık görmediği için İngilizlerle itilafı düşündü. Hatta bu hususta İngiltere ile bir muhabere kapısı bile açıldı ve o zaman, "bir çok vak'ayiden başka harb hâdis oldu; fakat biz, artık adam akıllı hareket etmek azmindeyiz; madem ki sizinle aktedilmiş Kıbrıs Muahedenâmesi mevcuttur; binaenaleyh bu muahedenâme ahkâmının tamami-i tatbik ve icrâsına hazırız ve bunun için buraya, her Nezarete memurlar gönderdiniz, Vilâyât-ı Sitte'nin ıslâhı için adamlar gönderdiniz. Bu suretle biz, sizinle uyuşalım ve sizin nezaretiniz altında, her hususdaki taahhüdü serian îfa edelim" diye İngiltere'ye müracaat ettik. Buna evvel emirde İngiltere tarafından muvafakat edildi; fakat müteakiben, Rusya ile beynlerinde [aralarında] hâsıl olan itilâf üzerine olacak, vaz'iyet değişti. Yalnız şurasını anlamak isterim ki, bunun bu meselelerde alâkası var mıdır? Zabta hâcet var mıdır?

Bizim yegâne ve ezeli hasmımız Moskoflar idi...

Reis – Var efendim.

İbrahim Bey – Evet, İngilizler evvelce bu teklife muvafakat ettikleri halde sonra rücû ettiler ve bize müzaheret etmemeye başladılar. Bilâhere Vilâyât-ı Şarkiyye meselesi çıktı. Bunun için müzakerâta ibtidar edildi ve bu meselelerde bize en ziyade Almanlar müzaheret etti. Hattâ

Almanlar bize karşı, *"hukukunuzu müdafaa ederiz"* dediler ve gayr-ı resmî bir takım vesâyada [tavsiyelerde] bulundular. Bu suretle biz ona göre hareket ettik ve öylece iş gördük. Esasen bizim atalardan kalma bir darb-ı meselemiz vardır: *Rus düşmanlığı*... Filvâki Rusya asırlardan beri bizim düşmanımızdır; hattâ bidayet-i teessüsünden beri memâlikimizi istilâ ile meşhur ve meşgûldür. Daima gayesi bundan ibaret olan yegâne hasmımız, Rusya Hükûmetidir. İngilizlere gelince; bu devlet şimdiye kadar, yani Mısır ve Arâbî meselelerinin zuhuruna kadar bizim lehimizde idi. Fakat bu meselelerden sonra İngilizler Mısır'a vaz'ı-yed [el koyma] sureti ile Hindistan irtibatını temin eyledikleri cihetle, maatteessüf eski dostluğu terk ettiler ve bizim hasmımız olan zümre-i ittifakiyeye dahil oldular. Bu tâbir ile Fransızların da hasmımız olduğunu kasd etmek istemiyorum, bizim hasmımız, Moskoflar idi. Halbuki biz de bir taraftan kendimize zâhir bulmak mecburiyetinde idik. Bunun için tarihini tayin edemem, Avusturya-Macaristan hükûmetinin Sırbistan hükûmetine karşı vâki olan hal-i harb ilânından hayli zaman mukaddem müzakerâta girişilmiş ve onun neticesi olarak itilâf hâsıl olmuş idi ve Almanlarla akd edilen bu ittifak, tedafüî olmak üzere yapılmıştır.

Biz, bu meseleye, ittifak takarrür ettikten sonra muttali olduk ve hattâ malûmatımız olmayarak böyle bir vaz'iyete girdiğimizden dolayı, kendi hesabıma söylüyorum, arkadaşlarımıza serzenişlerde bulunduk. Bununla beraber ayrılmak elde idi; fakat şu mülâhazalara ve tedafüî ittifaka mebnî ve ittifak-ı müsellesten – *ki Almanya, Avusturya ve İtalya'dan* – ibaretti. İtalyanların o ittifâka dahil oldukları halde Fransızlarla itilâf ettiklerinden dolayı bizim ittifak, tedafüî bir vaz'iyette akd edilmiş ve İngilizlere karşı bazı kuyûd [kayıtlar] var, zannındayım. Bu ittifak, belki Rusya veya iki Balkan hükûmeti tarafından bir taarruz olursa, bizi müdafaada iştirâki tazammun ettiğinden, bunu menfatimize muvafık görerek kabul ettik. Kendi hesabıma bu ittifakın sâiki budur ve ben o vakit bunu esbâb ve kuyûd-u ma'ruzaya nazaran kabul ettim. Çünkü son zamanlara kadar siyaset-i münferideyi takib eden İngilizler dahi, bir zümre-i düveliyeye girdiği cihetle bir de bu zümrelerden bütün bütün bîgâne kalmamak ve tedafüî olmak ve İngiltere'ye karşı kuyûd-u istisnaiyye bulunmak şartı ile bu ittifakın akdini menfaatimiz icabatından addettik.

Viktor Bey (İstanbul) – İttifak harbten evvel mi akd edilmiştir?

İbrahim Bey – İttifak, harb-i umumîden çok evel akd edilmiş ve bu müzakerât, Balkan Harbinden sonra başlamıştır; fakat tarihini tayin edemem; binaenaleyh bizim harbe duhûlumüzden evvel akd olunmuştur.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Harb-i Umumiye dahil olduktan sonra Almanlarla hiç ittifak akd edilmedi mi?

İbrahim Bey – Hayır efendim, fakat ittifak muahedenâmesi, arz ettiğim veçhile, değil bizim harbe duhûlümüzden, hattâ diğer devletlerin ilân-ı harbinden evvel akd edilmiştir. İhtimâl ki bu muahedenâmenin tarihi imzası o zamana veyahud ondan sonraya müsadif olabilir. Şunu da söyleyeyim ki, bu muahedenâmeye bilâhere bir iki zeyl dahi ilâve olunmuştur. Tabii bu hususiaki dosya tedkik edilince muahedenin tarih-i imzası ve sâire malûmunuz olacaktır.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Bu ittifak ile ne gibi fevâid temin ediliyordu?

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Ya onun zeylleri ile?

Reis – Müsaade ediniz efendim, cevap verecekler.

İbrahim Bey – Bu ittifak, müstakil devletler gibi, yalnız tamamiyi mülkî kaydı ile değil, hukuk-u mütekabile esasına müstenid olmak üzere ve bütün hudutlarımız mahfuz kalmak ve bir taarruz vukuunda harbe iştirâk etmek ve hulâsa, Hükûmet-i Osmaniyenin her türlü menâfii temin olunmak şartı ile akd edilmiştir ve zannederim ki bu ittifak muahedenâmesi ile devlete hizmet edilmiştir, kanaatindeyim.

Reis – Sualin ikinci fıkrasındaki *"... ve Almanya'dan bir gûna taahhüd ve zaman almaksızın..."* kaydından maksad harbe girer iken masarif-i harbiyemizin Almanya devleti tarafından îtâ edilmesi gibi hususattan ibarettir.

İbrahim Bey – Harbe girmek için bir muahede yoktur ve hükûmet-i seniyyenin akd ettiği bu muahedenâme harb muahedenâmesi değildi; çünkü bu tedafüî bir muahedenâme idi ve bu meselenin mebdeinde hâl-i harb yoktu. Mamâfih biz Almanlara, "Sizinle şunu yaparız" diyebildirdik; fakat bu, tamamiyle başka bir meseledir.

Hilmi Bey (Basra) – Madem ki bu muahede, tedafüî bir şekilde kabul edilmiş idi; o halde mesele tacavüzî bir şekle inkılâb ettikten sonra, devlet için neden bir teminat düşünülmedi? Neden Almanlara karşı, "Siz, tecüvüzî bir harekette bulunuyorsunuz; biz, sizinle yürüyemeyiz, hareket edemeyiz" gibi hükûmet birşey söylemedi mi?

İbrahim Bey – Biz, gerek müttefiklerimize karşı gerek Düvel-i İtilâfiyeye karşı bîtaraflığımızı muhafaza azminde bulunuyorduk ve kat'iyen bu ittifak icabından olarak harbe girmedik ve hükûmet, vak'a-i malûme hâdis oluncaya kadar, bîtaraflıkta musır [ısrarlı] idi. Harbten sonra ittifak muahedenâmesine bir iki zeyl daha ilâve edildi ve bu suretle kapitülasyonlar mesâili ve daha sâire gibi bazı cihetler temin olundu; fakat bunları suret-i kat'iyyede tayin edemem.

Reis – Bu ittifak muahedenâmesinin müzakerat-ı evveliyyesine hükûmetimiz tarafından kimler memur idi?

Canım meseleyi bu kadar büyütmeyiniz...

İbrahim Bey – Bu mesele ile doğrudan doğruya Sadrazam Paşa meşgul olmuş, hattâ bendeniz sonradan muttali oldum; bunu size izah edeyim: Bir gün Dahiliye Nâzırı Talât Bey bendenizi telefonla dâvet etti; icabet eyledim. Tamir sebebi ile Hariciye Nezaretine ait odada bulunuyordu. Odacıya, Şeyhülislâm Efendiden başka kimseyi kabul etmeyeceğini tembih ettikten sonra âcize hitâben: "Biz Almanya ile ittifak ediyoruz" dedi. Bendeniz fevkalâde hayret ederek: "Almanya ile münasebet-i coğrafiyemiz bulunmadığını ve bir çok sahile mâlik devlet olmak itibari ile böyle bir ittifakın zararlı neticeler verebileceğini" makam-ı itirazda dermeyan ettim. Cevaben *"İttifak akd edilmiştir"* demesi üzerine hayretim tezâyid ederek, *"bir ittifak akd edilir de Kabine âzası bunun mebâdisinden nasıl haberdar edilmez?"* demekliğim üzerine Talât Bey, "Sadrazam Paşa meseleyi size söylemek vazifesini bana tevdi etti, ben de söylüyorum" dedi. Müteakiben Hayri Efendi geldi. Kendilerine de tebliğ-i keyfiyyet eyledi. Âciz pek mütehayyic bir halde bu hareketin doğru birşey olmadığını, Hayri Efendiye de söyledim ve oradan ayrıldım.

Ya o gün yahud ertesi gün Cavid Bey'i gördüm, bu muamelenin pek yolsuz olduğunu müteessirâne anlattım ve kendisi ile beraber Sadrazam Paşa'nın yalısına gittik. Paşa'ya da, bu babda külliyyen başka olan nokta-i nazarımı müdafaa ederek, icab ederse istifa bile edeceğimi bildirdim. Paşa telâş etti ve "Canım mesele bu kadar i'zam edilecek [büyütülecek] şekilde değildir. Bir kaç aydan beri ben bu mesele ile meşgul oluyorum. Binaenaleyh mesele hallolunmadan işâası [açıklanması] münasib olmazdı. Devletin siyaset-i hariciyesinden, Sadrazam olmak itibari ile mes'ul olduğum için teşebbüs ettim ve muvaffak oldum. Şimdi arkadaşlarımı âgâh ediyorum. Keyfiyet-i ittifaka gelince:

Bu, sırf tedafüîdir. İngiltere hakkında fıkra-i istisnaiye bile mevcuttur. Bu ittifak, Rusya ile iki Balkan devletinin tecavüzüne karşı bizi müdafaaya inhisar eder. Mamafih bu gün ittifak-ı müsellese dahil bulunan İtalya'nın Fransa ve İngiltere ile ayrıca mukaveleleri mevcuttur. İşte ben de Cavid Beyefendiyi memur ettim. İtilâf devletleri süferası ile müzakereye ibtidar edecektir. Bu şekil ile sizin endişe ettiğiniz ahvâl ber taraf olmuş olur" gibi muknî bâzı izahatta bulunması ve Cavid Bey'in İtilaf Süferası ile müzarekeye memur olması âcizi istifadan sarf-ı nazar ettirdi. Fakat zaman geçtiği için iyi tafsil edemiyorum.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Teşekkür ederiz, tenvir buyuruyorsunuz, izahatınız faideden hâli değil.

Reis – Sonradan muahedenâmeyi kim imza etti efendim?

İbrahim Bey – Sadrazam Said Halim Paşa imza etmiş?

Reis – Biz harbe, ittifak hasebi ile mi girdik? Eğer bu suretle girmiş isek, müttefiklerimiz düşman tarafından dûçar-ı tecavüz olduklarından nâşi, bizi dahi ilân-ı harbe dâvet etmişler midir?..

İbrahim Bey – Benim malûmatım yok; biz, ittifakı tedafüî akd ettik. Binaenaleyh tedafüî olarak akd edilen bu ittifak, mütecaviz olan bir tarafın diğer tarafı davet etmesine hiçbir vakit hak ve selâhiyet bahş etmez. Esasen harbe Almanya girdi ve Almanya'ya taarruz olmadı. Mademki bizim de ittifakımız tedafüî idi; binaenaleyh biz de bu ittifak hasebi ile harbe girmedik ve girmek niyetinde değil idik. Fakat bir emr-i vâki karşısında bulunduk.

Reis – Dördüncü suale geçiyorum. Bu sual de; "Harbi dirayetsiz ve istikametsiz ellere tevdi ederek her cephede fünun-u harbiyenin kabul edemeyeceği mecnunâne hareketlerin cereyanına ve sırf menafi-i şahsiye uğrunda kuvve-i hayatiye-i milletin gasb ve ısrâfına müzaheret eylemesi" mevzu-u bahstir.

İbrahim Bey – Fakat bu sual, bandenize müteallik olmasa gerek. Çünkü umur-u askeriyye malûm-u âlileridir ki Başkumandanlık Vekâleti marifeti ile idare edilir ve hattâ bu hususata dair Meclis-i Vükelâya hakk-ı kelâm da bahş etmezlerdi.

Reis – Bazı cephelerdeki kumandanların hatası işitilince bunlar, Meclis-i Vükelâda mevzu-u bahs olmadı mı? Meselâ Sarıkamış harekâtı ve saire...

İbrahim Bey – Bunlar mevzu-u bahs edilince, *"Harekât-ı askeriye iktizasındandır, vaz'iyet bunu icab ettiriyor"* derler idi. Sarıkamış harbini Başkumandan Vekili Enver Paşa mevki-i harbte bizzat idare etti ve hattâ maatteessüf, harekât-ı askeriyyeye dair vâki olan sualleri dahi, *"Cevab vermeye mecbur değiliz"* sözü ile mukabele ederler idi.

Reis – Sualin ikinci fıkrasında *"istikametsiz ellere"* kaydı var.

İbrahim Bey – Bu da bendenize müteallik değildir, çünkü onlar Meclis-i Vükelâ kararı ile tâyin edilmez ve tâyin edilmemiştir.

Reis – Bilâhere onları sû-i istimalâtı ve istikametsizlikleri işitilince ne oldu?

İbrahim Bey – Bendeniz Kabineden çekileli ikibuçuk sene oluyor ve bendenizin bulunduğu müddet zarfında bu sû-i istimalât meselesi mevzu-u bahs değil idi; o zaman yalnız Sarıkamış harekât-ı harbiyyesi neticesinde ordu Erzurum'a kadar çekilmiştir. Binaenaleyh ben öyle zannediyorum ki bu sû-i istimalât meseleleri o vakitler için mevzu-u bahs değildir.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Enver Paşa, Başkumandanlık Vekâletine, Meclis-i Vükelâ kararı ile mi, yoksa doğrudan doğruya Zât-ı Şâhânenin iradeleri ile mi tâyin olundu?

İbrahim Bey – Buna dair Meclis-i Vükelâda bir karar olduğu hatırıma gelmiyor; binaenaleyh isterseniz dosyasına bakarsınız; çünkü

pek iyi hatırımda değil. Mamafih öyle zannediyorum ki bu mesele, Makam-ı Sadaret ile Zât-ı Şâhâne beyninde halledilmiştir. Fakat bunu kat'î bir şekilde ve kani olacak surette tâyin edemiyorum. Dosyanın tedkiki ile keyfiyet taayyün ve tevazzuh eder. Ve bendeniz müşevveş ve mübhem olarak söz söylemeyi arzu etmem.

Hilmi Bey (Basra) – Kânun-u Esâsî'nin bir maddesinde, *"Vükelâ, hükûmetin siyaset-i umumiyesinden müştereken ve Daire-i Nezaretlerine aid muamelâttan dolayı münferiden Meclis-i Mebusana karşı mes'uldürler"* deniliyor. Şu halde böyle ilân-ı harb ve muharebenin suret-i cereyanı gibi mühim umûrda, Meclis-i Vükelânın bir karar ittihaz etmesi ve vâki olan sû-i istimalâta karşı tedabir ittihazı icab ederdi, değil mi?

Enver Paşa bizden her şeyi gizlerdi...

İbrahim Bey – Bendeniz zennetmiyorum, çünkü Kânun-u Esâsîde musarrah olduğu veçhile, harbi idare etmek Zât-ı Şâhâneye ve Başkumandanlığa aittir. Halbuki Başkumandan Vekili tâyin ediliyordu ve bendeniz bir usulün, bu şeklin doğru olduğuna kani değilim. Başkumandan, Zât-ı Şâhânenin Erkân-ı Harbiye Reisi olur. Muamelât-ı harbiyyenin suret-i tedviri [idaresi] Meclis-i Vükelâya aid değildir ve eğer Meclis-i Vükelâ, harbi idareye kalkar ve fünun-u askeriyye ve muamelât-ı harbiyyede mütehassıs olmayan bir takım adamlar bu işlerle meşgul olursa, onlardan da bir takım mehalik [tehlike] sudûr eder zannındayım. Onun için Meclis-i Vükelâ, bu meseleyi mevzu-u bahs etmemiştir; hattâ harekât-ı askeriyyeye aid malûmatı pek güçlükle söylerler idi ve "Bunlar serâirden [sır]" derler idi. Hattâ bir garîbe olmak üzere arz edeyim ki, en ufak şeyler için bile, *"kimseye söylemeyeceksiniz, gayet mahremdir, fakat şöyle bir şey var"* denilirdi ve bu, bittabi hayretimizi mucib olurdu. Hattâ bir kaç defa Enver Paşa'ya, "Aman Paşa, ben sizin söylediklerinizi duydum, sakın haricte duyar iseniz bizi işâe etmiş zannetmeyiniz" gibi îmalı bâzı serzenişte bulunduğumuz vâki olur idi. İşte bu suretle muamelât ve harekât-ı harbiyyeyi mektum [gizli] tutarlardı ve bunun, fevâid ve îcabat-ı harbiyyeden olduğunu, delil olarak gösterirler idi.

Bir mesele daha var malûm-u âliniz iki zümre harb ediyordu; biri bizim taraf, ittifak; diğeri itilâf devletleri... O zamanlar itilâfcıların harekât-ı askeriyyesi bozuk bir halde idi. Binaenaleyh biz o vakitler harekât-ı askeriyyeye dair malûmat isteyince, bize itilâfçıları misâl getirirler ve "bakınız, onların tedâbir-i askeriyyesi Meclis-i Vükelâlarda felan mevzu-u bahs oluyor ve onun için itilâfçılar böyle akıbete maruz kalıyorlar, biz de ise bu işleri bir zümre-i askeriye tedvir ettiği cihet ile muvaffakiyât hâsıl oluyor" derler idi.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Halbuki netice büsbütün başka değil mi?

Hilmi Bey (Basra) – İdare ciheti doğrudur ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiyye Riyaseti harbin suret-i cereyanını kendisi idare edebilirdi; fakat Meclis-i Vükelâda bulunan zevat-ı kirâmın da harbin suver-i tatbikiyesini ve netayicini bilmesi hakk-ı sarihi değil mi idi?

İbrahim Bey – Bunları bildirmek istemezler ve ısrar ettikçe arz ettiğim mâzeretleri dermeyan ederlerse ne olabilir? Mamafih harbin suret-i cereyanı hakkında hiç bahis olunmaz idi demek istemiyorum. Lâzım gelen malûmatı verirler ve hareketlerini de müdafaa ederler idi. Asker olmadan muamelâtı askeriyyeye karışmak bilahere mucibi mes'uliyyet olmaz mı?

Hilmi Bey (Basra) – Maksadım karışmak için değil ki...

Reis – İhtikâr meselelerinde bulunmadığınızı söylemiştiniz. Halbuki seferberlik bidayetinde ve sonra, milletin emvali, vaz'ı-yed edilerek, tekalifi harbiyye tarikiyle alınmıştır; Zâtiâlilerinin, Adliye Nazırı sıfatıyla, vuku bulmuş olan bu suistimalat hakkındaki istitlaadları nedir ve bu bâbda ne gibi tedabir ittihaz edilmiştir?

İbrahim Bey – Tekâlif-i harbiyyenin sureti cibayeti hakkında eski bir kanun vardı ki, o kanun, bu salâhiyyeti Ciheti Askeriyyeye bahşetmiştir. Binaenaleyh o kanunu tatbik edenlerin mes'uliyeti mevzubahis edilmelidir. Bendeniz, yolsuzluklar oluyor, diye her gün söyler idim.

Reis – Bu bâbda hiç bir istitlaatınız olmadı mı?

İbrahim Bey – Bir müracaatı resmiyye vâki olmadı; mamafih mesmuat [duymak] kabilinden olarak meselâ, kadın kunduralarına ka-

dar vaz'ı-yed edildiğini işitmiş ve bunlar için söylenmiş idim; fakat bunlar, *kellim kellim lâyenfa'* [kendin söyle kendin dinle] kabilinden idi. Çünkü bu rivayatı sureti kat'iyyede red ederlerdi ve kim müşteki ise müracaat etsin cevabını alır idik.

Reis – Bu hususta bir tedbir ittihazına dair Meclis-i Vükelâda bir karar ittihaz edilmedi mi?

İbrahim Bey – Resmî bir müracaat vukû bulmamıştır

Reis –Tekâlif-i Harbiyye Kanunu muvakkatlerinin neşrinde kabinede mi idiniz?

İbrahim Bey – Zannederim bu kanun eskidir, mamafih cihet-i askeriyyenin teklifi üzerine bazı kanunlar yapıldı.

Reis – Fakat, buna dair sonradan bir kanun neşredilmiş idi.

İbrahim Bey – Eğer bu kanun neşrinde kabinede var isem varım, mamafih ben kendime müteallik kavanini bilirim.

Halid Bey (Divaniye) – Hicaz vak'ası İbrahim Beyefendinin zamanı nezaretlerine müsadiftir. Hatta müşarünileyh bu mesele hakkında bir zemin-i itilaf bulmak zımnında, buradan îzam edilmişlerdi; bu husus hakkında malûmat lütfederler mi?

Reis – Hicaz vak'ası hakkında bir sual soruyorlar.

İbrahim Bey – Bendeniz böyle bir zemin-i itilaf bulmak için kat'iyen memur değil idim.

Halid Bey (Divaniye) – Öyle işitilmiş idi.

İbrahim Bey – Bendeniz Harem-i Şerif ve Hücre-i Saadetin pek lâyık olmayacak bir şekilde bulunduğuna muttali oldum ve o zaman Evkaf Nazırı Vekili olduğum için gidip bir hizmet edeyim, dedim. Eğer bu sualden maksad, emaret [Emirlik] meselesi ise bu hususdaki malûmatımı söyleyebilirim, fakat bu malûmatı orada değil, burada öğrenmiş idim. Filhakika hükûmet, Hüseyin Paşa hazretlerine karşı her türlü teshilatı yapmıştır. Yalnız iki şey yapmamıştır ve bu da, Meclis-i Vükelâ kararıyla değildir. Hükûmetin yapmadığı şeyin birincisi silah meselesidir.

Hüseyin Paşa onbeş bin mavzer istemiş, bidayeten cihet-i askeriye bunu vermeye razı olmuş; fakat sonra galiba beşbin tüfek ve-

rilmiş, maahaza bunun da verilip verilmediğini bilmiyorum. İkinci mesele de iaşe meselesidir; Hüseyin Paşa ahalinin iaşesi için yüz veya ikiyüz küsur bin lira istedi ve hariç ile muvasalası [bağlantı] olmadığını da esbabı mucibe olarak bildirdi. Bu taleb üzerine ihtiyacın ne nisbette olduğunu anlamak için istilâm olundu. Bilahere de galiba Suriye'den sevki cihetine gidildi. Hüseyin Paşa'nın diğer bir teklifi daha var imiş ki bu da Veliahdlık meselesidir; evlada intikal meselesidir. Mamafih bu teklifi de red etmediler; şimdi zamanı değil diye cevab verdiler ki, bu da Meclis-i Vükelâ kararıyla değildir.

Reis – Emaretin veliahdlığı değil mi efendim?

İbrahim Bey – Evet, fakat bana buyurulduğu gibi, böyle bir vazife tevdi edilmedi.

Tehcir Kanununu çıkarmak bir mecburiyet idi...

Reis – Bu suale dair başka bir şey denilecek mi? (Hayır sedaları) o halde beşinci suale geçiyorum. Bu sual de: "Kavaidi hukukiyye ve insaniyyeye ve hassaten Kanun-u Esâsîmizin ruh ve sarahatine küllîyen münafi muvakkat kanunlar ve emir ve nizamlar ısdar ederek, memleketi bir sahne-i fecâciye kalb eylemesi" hakkındadır ve bu sualden maksad da tehcir kanunu vesâiredir.

İbrahim Bey – Zannederim ki bu salâhiyet mücerred, sonradan yapılmış bir kanun ile bahşedilmiş değildir. Mamafih hal-i harb esnasında kuvayı askeriyye kumandanları bazı salâhiyetleri haiz idiler; bu salâhiyetler de ordunun arkasını temin için lâzım gelen bazı harekâtın icrasına mütedair idi. İşte ondan dolayı Cihet-i Askeriyye de bunu deruhte etmiş ve tatbik eylemiştir; bilahere *Tehcir Kanunu* tanzim olunmuştur. Erzurum ve Şebinkarahisar ve Bitlis vak'ayii nazarı itibare, alındığı ve Ermeni Komitelerinin beyannameleri okunulduğu takdirde memleket için harb eden *Ordunun arkasını temin için hükûmetçe bu Tehcir Kanunu'nu yapmak bir mecburiyet idi.* Ahiren Meclis-i Âlînizin Askeri ve Adliye Encümenlerinde bu Kanun tasvib edilmiş ve Encümenlerin esbabı mucibe mazbataları hükûmetin bu Kanunu yapmak mecburiyetini teyid etmiştir.

Bu mesele hakkında Meclis-i Vükelânın bir kararı vardır ki o da, Dahiliye Nezaretinin gösterdiği lüzum üzerine sevk edilecek kesanın [kimselerin] temin-i refah ve maişetleri zımnında muhacirin tahsisatından mebaliğ sarfına mütadair idi. Şu halde mucib-i muahaze olunacak şey Tehcir Kanunu değil, bu kanunun suver-i tatbikiyyesidir. Binaenaleyh bunda fail ve amil kimlerse onların mes'uliyeti icabeder. Çünkü buradaki mes'uliyet, mes'ulliyet-i siyasiyye değil, mes'uliyeti cezaiyedir.

Evet biz de birtakım fecayi'e muttali olduk ve bendeniz ondan sonra pek müteessir oldum. Çünkü bu hakikaten kabul edilir bir mesele değildir. Onun için, "bir çok adamlar sûistimal ediyorlar, bu mesele hal edilmelidir" diye ısrar ettim. Bunun üzerine birtakım komisyonlar yapıldı ve Komisyona Cihet-i Adliye ve Mülkiyeden birer memur tayin edildi. Hatta bendeniz bu komisyona üç zat tayin ettim ki bunlardan biri Cinayet Reisi Asım Bey'dir ve kendisi gayet namuslu, afif bir adamdır. Diğeri Başmüdde-i Umumilik başmuavini Nihad Bey'dir; üçüncüsü pek iyi hatırlayamıyorum. Ben bunları çağırdım ve "beyefendiler, birtakım fecayi' mevzuubahistir ve bu, devletin, milletin namusuna müteallik bir meseledir. Tahkikat yapacaksınız, yarın ahrette elim sizin yakanızdadır, kim bu yolda harekete cüret etmiş ise onu Zati İlâhinin huzurunda söyler gibi yazacaksınız" dedim. Bu Komisyonlar Dahiliye Nezaretine merbut olduğundan muhabere ve raporları Nezaret-i Müşarün-ileyhaya aid idi. Bilahere de bendeniz Nezaretten çekilmiş idim.

Reis – Şimdi Kavaid-i hukukiyyeye ve ruhu insaniyyete münafi kanunlar tanzimi mevzuubahis oluyor; zaman-ı âlinizde böyle kanunlar yapılmadı mı?

İbrahim Bey – Bendenizin zamanı nezaretinde yaptığım kanunlar, Sulh Hakimleri Kanunu ve Hey'eti Celilenizden geçen Hakim-i Münferid Kanunu, İcra Kanunudur ve bunlar ihtiyac-ı mübrem olduğu cihetle muvakkat olarak neşredilmiştir. Sonra Kâtibi Adl [Noterlik] Kanunu ile Ceza Kanununun bazı maddeleri tadil edildi. Mesela 15 yaşını ikmal edenlerin ihtidası kabul ediliyordu. Bunu 20'ye çıkardık ve ihtida [din değiştirme] muamelesi bu suretle takyid edildikten sonra bazı küçük çokcuklar da, nikâh ile alınıyordu; binaenaleyh bunun da önünü almak maksadiyle 20 yaşını ikmal etmemiş inas [kız çocuklar]

için, ebeveyninin muvafakati olmadıkça, nikâh hakkına eimmenin [imamların] adem-i mezuniyyeti ve Usul-ü Mahkemede mukavelâta dair olan mevad ile halkın muamelatını tas'ib eden [zorlaştıran] bazı maddeleri, halkı müşkilâttan kurtarmak için tadil ettim.

Reis – Meclis-i Vükelâdan geçen Askerî Kanunlar hakkında ne buyuruluyor?

İbrahim Bey – Tabiî Hey'et-i Vükelâ, onları da kabul eder ve o suretle Meclis'ten geçer idi. Ben nasıl kendi kanunlarımı kabu ettiriyorsam, askerî kanunları da, "Harb-i hazır hasebiyle yapıyoruz" dedikleri vakit istifa edip çekilecek değil idim. Fakat şu insaniyete mugayir olacak surette yapılan kanun hangi kanundur? Bunu söylerseniz onun hakkında mütalaa-i hususiyyemi arz edebilirim.

Reis – Meselâ kumandanları tarafından tatbik edilen Tehcir Kanunu?

İbrahim Bey – Zannımca bu tehcir selahiyyeti eskidir.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Bir mıntıka kumandanının harekât-ı askeriyye yapmak için aileleri nakil edebileceğine dair olan kanun, Meclisin ilk sene-i ictimaiyyesinde geçmiş idi. Fakat Kumandanların adam kestirmeleri nasıl olur?

Reis – Adam kestirmek değil şimdi kanundan bahsediyoruz.

İbrahim Bey – Mugayir-i insaniyet olan kanun hangisi ise, gösteriniz söyleyiniz, çünkü bir çok kanunlar var, dediğiniz hangisidir? Bilmemki... Fakat tehcir hakkındaki kanun, arz ettiğim vechile cihet-i askeriye ile Dahiliye Nezaretinin gösterdiği lüzum-u mübrem üzerine ihtiyar olmuştur, zanındayım.

Necati Bey (Bolu) – O yeni bir kanundur ve zannımca Başkumandanlık Vekâletinden teklif edilmiştir.

Reis – Zat-ı devletleri o zaman Şûra-yı Devlette idiniz değil mi;

İbrahim Bey – Adliye Nezaretinden istifa ettikten sonra orada bulundum.

Reis – Kanunları, Meclis-i Vükelâda mevzubahis olunduktan sonra, Şûra-yı Devlette [Danıştay] tetkik eder miydiniz?

İbrahim Bey – Tabiî, Şûra-yı Devlete tevdi edilir, biz de tetkik ederdik. Fakat mutlak surette değil.

Reis – Şûra-yı Devletten geçip geçmeyen kanunlar hakkında malûmatınız var mı?

İbrahim Bey – Bir çok kanun neşredildi; binaenaleyh Şûra-yı Devletten şu kanun geçmiştir veya geçmemiştir diyemem ve bu suale karşı indî sözler söylemek lazım ki bunu da söyleyemem.

Reis – O kanunları imza ederken Şûra-yı Devletten geçip geçmemesi mevzuubahis olur muydu?

İbrahim Bey – Bazı kanunların ıslahı için çok sözler söylenilmiştir.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Makam-ı nezaret-i celilenizden Adliyeye ait kanunlar teklif edilmiştir. Fakat tehcir ve suver-i saire ile tatbik edilen fecayi' hakkında Meclis-i Vükelâca mukarrer birşey yok mudur? Çünkü bu, bir mesele-i muazzamadır ve mes'uliyet, nuzzarın [nazırların] Hey'et-i Umumiyyesine aittir.

İbrahim Bey – Zannederim ki nazırlar, Kanun-u Esâsî mucibince, devletin siyaset-i umumiyyesinden müştereken ve nezaretlerine müteallik hususattan münferiden mes'uldürler. Bundan sarfı nazar, hiç bir Osmanlı, devletin siyaset-i umumiyesini şekavet olarak kabul etmez ve böyle bir siyasete iştirak eylemez. Tehcir Kanununun tatbikinde yapılan istisnaî muameleler hükûmetin haberi, malûmatı olmadan yapılmıştır ve hükûmet, bu muameleye, vukuundan sonra muttali olmuştur. Bunun üzerine namuslu ve münasib memurlar tayin ederek bir hey'et-i tahkikiyye izam etmiştir. Hatta tahdis-i nimet olarak söyleyeceğim ki, *"Haza min fadlı Rabbî"* memurin-i Adliyeden bu gibi sûistimalata kapılan bir memur olmamıştır; yalnız bir liva müddei-î umumisiyle bir müstantik olmak üzere Adliyeden iki memur bu rezaile iştirak etmiş ve derhal onlar da tecziye olunmuştur.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Hükûmet işitmemiş ne demek? Bu mesele bir gün değil bir buçuk sene devam etti.

İbrahim Bey – Bu meseleler hakkında, esbab-ı mucibe olarak, Dahiliye Nezareti vesaiki cem ederek risaleler neşretti ve biz bu mese-

leleri sorduğumuz vakit Harbiye Nezareti, "ordu'nun arkasını vurmak için bazı tertibat var; binaenaleyh orduyu kurtarmak ve ordunun emniyetini temin etmek için tehcire mecbur olduk; bu, kumandanların daire-i selahiyetindendir" dedi. Bunun üzerine: "Pekâlâ, tehciri bir kanuna müstenid olarak yapmışsınız. Fakat bu rezalet nedir? deyince "Aslı yoktur" dediler ve onun için hey'et-i tahkikiyyeler izamı meselesi bir kaç defa mevzuubahis oldu.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Zaman-ı Âlinize müsadif pek ziyade mühim bir vak'a vardır: Diyarbekir valisi Doktor Reşid Bey bu mesailden dolayı itham edilir ve buraya celb olunur. Fakat on onbeş, yirmi gün sonra oranın âbu havasiyle imtizaç etmediği cihetle kendisini Ankara'ya tayin ederler. Bittabiî bu, Meclis-i Vükelâca tayin edildi; o zaman kabinede mi idiniz?

İbrahim Bey – Hatırımda değil; çünkü tarih-i tayinini bilmiyorum; eğer zaman-ı nezaretimde olmuş ise o başka... Fakat malûmuâlinizdir ki, mütecasir olanlar hakkında isnad olur ve bu isnadatın vuku veya adem-i vukuu daire-i aidesince yapılan tahkikatla tebeyyün eder. Tahkikat için giden hey'ette Adliyeden memur Nihad Bey ve Jandarmadan Naki Bey bulunmuş; cihet-i mülkiyeden kimin bulunduğunu bilmiyorum ve netice-i tahkikattan da resmen malûmatım yoktur. Reşid Bey'in cani olduğunu o zaman bilseydim ret eder idim.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Zannederim ki cihet-i mülkiyyeden Mülkiye Müfettişi Hüsnü Bey bulundu.

İbrahim Bey – O hey'et-i tahkikiyye Adliye Nezaretine merbut değil idi. Öyle zannediyorum ki, bendeniz Nezaretten çekildikten sonra raporlarını verdi. Binaenaleyh ben Diyarbekir vak'asını bilmiyorum.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Muamma çözer gibi, Kanunu Esâsînin ruh ve sarahatına külliyen münafi kanunu muvakkatleri sual edeceğimize sahib-i takrir Fuad Bey bu ciheti izah ederlerse mesele tenevvür eder; çünkü Fuad Bey buradadır.

İbrahim Bey – Pekâlâ bildiğim kanun hakkında söylerim.

Fuad Bey (Divaniye) – Malum-u âlinizdir ki hükûmet Meclisin Nizamname-i Dahilisi mucibince neşrettiği kavanin-i muvakkatenin

aynını matbu olarak meclise tevdi ediyor ve bunlar Mecliste mevcut bulunuyor. Binaenaleyh dört senelik kavanin-i muvakkate mecmuası celb edilir ve bunların serlevhaları mütalaa olunursa, Kanun-u Esâsî-mize ve insaniyyete mugayir olan kanunlar tavazzuh eder.

İbrahim Bey – Beyefendinin teklifine ben de iştirak ediyorum.

Fuad Bey (Divaniye) – Mamafih bunlar meyanında bulunan iki meşhur kanun vardır: Biri, Muhacirin Emvalinin Suret-i Tasarrufuna ve diğeri, idam cezasıyla mahkûm olanların irade-i seniyye istihsal etmeden idamlarına dairdir.

İbrahim Bey – Bunların ikisi için de söyleyemem; filhakika tehcir edilenlerin emvali hakkında bir kanun yapıldı fakat bu kanunun tanziminden maksad, onların emvalini muhafaza etmek ve yağmadan kurtarmak idi ve bundan başka çare de yoktu. Bu kanun, bu kabil harekâtın önüne geçebilmek için çıkarılmıştı. Amma mevki-i harbde olmayanlar hakkında tehcir yapıldığını bilmem. Fakat buna askerler lüzum gösterdiler; binaenaleyh bunun suver-i tatbikiyyesi cihet-i askeriyyeye aittir.

Hilmi Bey (Basra) – Tehcirin menatık-ı harbiyye olan yerlerde, ordunun emniyeti için yapıldığı buyuruluyor.

İbrahim Bey – Biz yapmadık; esbab-ı mucibe olarak askerler öyle söylediler.

Hilmi Bey (Basra) – Filvaki kumandanlara selahiyyet-i azime verilmiş idi ve menatık-ı harbiyye olan yerlerde kumandanlar, maiyyetinde bulunanları, icabında istedikleri gibi tecziye edeceklerdi. Halbuki harb sahası olmayan yerlerde de bir çok kimseler tehcir edildi ve menatık-ı harbiyye olmayan yerlerde bir çokları idam olundu.

İbrahim Bey – Ondan haberimiz yok.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Meselâ Beyrut'daki idamlar?

İbrahim Bey – Bunlardan resmen haberimiz yoktur.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Bunlardan bilhassa Adliye Nezaretinin haberi olmak lazımdır. Binaenaleyh şimdi soruyorum: Bunlar nasıl yapılmıştır, yani idam edilenler Divan-ı Harb ve Meclis-i

Vükelâ kararıyle mi, irade-i seniyye istihsaliyle mi asıldı; yoksa kumandanların re'yleriyle mi oldu?

İbrahim Bey – Buna dair Meclis-i Hass-ı Vükelâda bir şey geçmemiştir ve bunlar, Vükelânın malûmatıyla yapılmamıştır. Hatta maatteessüf arkadaşlarımızdan *Abdülhamid Zöhravi Efendi* hakkında yapılan muameleden bizim malûmatımız olmadığı gibi, Sadrazam Paşa'nın da haberi yoktu. Bu cezayı irade-i seniyye istihsal etmeden tatbik ettiler; bu ne cüret, bu ne cesaret?... Binaenaleyh onların cevabını mütacasirleri versinler.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) –Biz de bunu anlamak istiyorduk.

İbrahim Bey – Evet, gerek Meclis-i Vükelânın ve gerek bizim bu meselelerden malûmatımız yoktur. Eğer bundan dolayı bir mes'ûliyet varsa nezareti aidelerine taalluk eder. Bunun asıl cevabını mütecasirleri versin ve demin de söylediğim gibi tekrar ederim. Devletin Siyaset-i umumiyyesinde şekavet olmuş ise bu gibiler, yani kendi kudret ve kuvvetlerine ve selahiyyet-i mefruzalarına isnad ederek bir çok fecayi'e içtisar edenler tedib edilsin. Nezaretime aid olmayan ve Meclis-i Vükelânın müzakere ve kararına iktiran etmeyen ahval ve harekâttan dolayı muaheze ve mes'ûliyet karşısında bulundurmak muvafık-ı madelet [insafa uygun] olmasa gerektir.

Hilmi Bey (Basra) – Bu vak'ayi duyulduktan sonra bu işlerin önünü almak için Meclis-i Vükelâda müzakere cereyan etmedi mi?

İbrahim Bey – Neler söylenildi bilseniz...

Viktor Bey (İstanbul) – Fakat karar tahtında birşey yoktur; değil mi?

İbrahim Bey – Kat'iyyen resmî birşey yoktur; hatta zannediyorum ki, Zöhravî Efendi meselesi için Sadaretten yazılan tezkereye Harbiye Nezareti cevap bile vermemiş.

Necati Bey (Bolu) – Buna dair vesaik intişar etmişti; bundan başka vesaik mevcut mudur?

İbrahim Bey – Hangisidir?

Necati Bey (Bolu) – Mebuslara da tevzi edilmişti.

Seyyid Ali Haydar Bey (Asîr) – Âliye Divan-ı Harbî kararları.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Hayır, Vilâyât-ı Şarkiyye meselesi.

İbrahim Bey – Onu hükûmet neşretmedi, Dahiliye Nezareti neşretti.

Dahiliye Nezareti hükûmetten değil mi?..

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Dahiliye Nezareti, hükûmetten değil mi? Daha bir çok katliamlar olduğu ve bunlara dair birtakım vesaik bulunduğu meydandadır. Bunların esası ne suretle cereyan etmiştir?

İbrahim Bey – Dahiliye Nezareti Vilâyat-ı Şarkiyyede ve sair mahallerde Ermeniler tarafından Müslümanlar aleyhinde bazı fecayi' yapıldığı hakkındaki vesaiki neşr etmiş idi. Bu, benim Nezaretime müteallik bir mesele değildir; sonra Meclis-i Vükelada dahi tezekkür edip görülmüş değildir. Mebuslara tevzî edildiği gibi bize de verdiler; biz de mütteessir olduk. Bizim tahkikatımız, tehcir edilenler hakkında memurin tarafından yapılan sû-i istimalatı anlamak ve lâzım gelen cezaları hemen icra ettirmek içindi. Hatta ben bunun için ısrar ettim ve benim vesayâmın [tavsiye], fikrimin bu merkezde olduğunu söyledim ve öyle zannediyorum ki, bu fecayi' ve yolsuzluklara merkezden ziyade, mebuslarımız da yakınen vakıf oldular. Hiç biri bu yolsuzluklar, zulümler hakkında acize müracaatla ikaz lûtfunda bulunmadı. Bendeniz sırf haricî malumat üzerine tahkikat icrasında ısrar ettim.

Viktor Bey (İstanbul) – Rumların emvâl ve emlâkinin bey [satış] ve ferağ [devir] edilmemesi hakkındaki evâmir ve mukarrerat, Kanun-u Esâsînin hangi maddesinden istinbat edilmiştir ve bu meselede Adliye Nazarı sıfatı ile Meclis-i Vükelâda beyan-ı mütalaa edilmiş midir? Ve bu emir ve karar, Defter-i Hâkanî İdaresine hangi makam-ı âlî tarafından verilmiştir?

İbrahim Bey – Bunlar Dahiliye Nezareti tarafından yapılmıştır, yalnız bendenizce muamelat-ı mahakim, emir ve karar ile takyid edilemez ve mahakim bu emirle harekete muttali değildir. Onlar vazife-i

kanuniyelerini yaparlar. Binaenaleyh bu yoldaki emirler netice-i kat'iyyeyi ifade etmez. Onlar keenlemyekûn addedilmiş ve ona dair bir şey yapılmamış ve bunlara mütedair muameleler Adliyece ihzar edilmemiştir.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Ankara'da, bir valinin zamanında, gayr-i müslimlerin tehciri esnasında, onların emvaline vaz'ı-yed etmek ve bu suretle nehb-ü garet eylemek için sakin oldukları mahallerin ihrak edildiği [yakıldığı] işitilmiş idi; bunun aslı var mıdır?

İbrahim Bey – Bunu kat'iyyen duymadım. Yalnız Ankara'da yangın olduğunu haber vermişlerdi. Bilâhere bendeniz Ankara-Sivas şimendifer hattını görmek üzere, Nezaretten çekildikten sonra, Ankara'ya gitmiş idim; bu meseleyi bu şekilde orada bile duymamıştım.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Esasen böyle bir şey olmuş ise Tayyib Efendi'nin de malûmatı vardır.

Şeyh Tayyib Efendi (Ankara) – Filvaki yangın oldu; fakat...

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Demek müretteb değildi.

İlyas Sami Efendi (Muş) – Beyefendi, vilâyât-ı şarkiye meselesinden sonra tahkikat için gönderilen memurlara, kendileri tarafından emir verildiğini söylediler. Halbuki bidayette tehcirin, Ordunun harb esnasında maruz kalmış olduğu tehlikeye müsteniden yapılmış olduğunu buyurdular. İhtimal ki, Ordu için mevcud olan bu tehlikeyi bir şahıs kendi gözü ile görmüştür. Binaenaleyh böyle bir tehlikenin mevcudiyetine dair hükûmete gelen vesaik-i resmiyede tehlikenin hakikaten ve ciddî olarak mevcut olduğu iş'ar edilmiş midir? O babdaki vesaiki, çocukların katlini ben de sizin gibi işittim diyorlar. Acaba bu hususta muhaberat-ı resmiyye mevcut mudur?

İbrahim Bey – Hayır; buna dair, yani gerek tehcire ve gerek sûistimale müteallik kat'iyyen resmî bir müracaat ve şikâyete muttali'değilim. Gerek bulunduğum Nezarette, gerek Meclis-i Vükelâda böyle birşey yoktur ve bunu Dahiliye ve Harbiye Nezaretleri yapmıştır; çünkü onlar, bu mesele için: "Bizim vezaifimiz dahilindedir" dediler ve bu hususta gerek Meclis-i Vükelâca ve gerek devletçe sûistimali mürevviç [gösteren] bir karar yoktur ve olamaz da... Çünkü böyle bir fiil ve hareket, cinayet ve şekavettir; Hey'et-i Hükûmet buna cür'et edemez.

İlyas Sami Efendi (Muş) – Dahiliye Nezaretinde buna dair muhaberat olmadığını Beyefendi iddia ediyorlar mı?

İbrahim Bey – Buna dair Dahiliye Nezaretinde muhaberat varsa onu bilmem; bilmek mecburiyetinde de değilim ve ben, kat'iyyen sû-istimal olmamış demiyorum. Zât-ı âlilerinin işittiği gibi ben de bunları işittim diyorum.

Reis – Altıncı suale geçiyorum. Bu sual, hükûmetin: "Vak'ayi-i harbiyeden sevkulceyşe taallûk etmeyen ve binaenaleyh ketmi lâzım gelmeyenleri, mücerred muhafaza-i mevki dâiyesi ile ketm eylemesi ve her gûna birer menfi sebeble düşmana çiğnettiği Vatan-ı Muazzez aksamının avakıb-ı elimesinden milleti vakit ve zamanı ile haberdar etmemesi" hakkındadır.

İbrahim Bey – Bu sual de Harbiye Nezaretine müteallikdir ve vukuatın ketm ve ihfası meselesinde biz de, herkesle beraber aynı vaz'iyette idik.

Necati Bey (Bolu) –Bendenizce Divan-ı Âli meselesinden mühim başka şeyler var; çünkü yarın ne olacağımız belli değil.

Reis – Bunu yarına kadar temin ediyor musunuz? O halde yemek de tedarik etmemeliyiz.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Başladık, bitireceğiz.

Reis – Vazifemizi canımız çıkıncaya kadar takib ederiz.

İbrahim Bey – Evet, ekseriya bazı ecza-yı vatanın sükût ettiğini hariçten duyar idik. Çünkü bize de söylemezler idi; hatta Erzurum vak'asına muttali' olduğumuz vakit, "Erzurum mühimdir, niçin söylemiyorsunuz?" dedim ve burada Raif Efendi Hoca bîçaresi ile hasbihal ettim. Benim sualim üzerine cevab olarak, "orduların diğer aksamında sükût eden şehirlerin ahalisinden bulunanlar vardır; bu haber onların kulağına giderse mevkilerini terk edenler ve bu suretle diğer cephelerde bazı mahazir olur; binaenaleyh Hükûmet-i Askeriyye bu esbaba mebni bazı şeyleri ilân etmeyecek" dediler. Binaenaleyh biz de bu cevaba karşı ısrar edemezdik.

Halid Bey (Divaniye) – Beyefendi, bu meseleyi sorduklarını söylediler.

İbrahim Bey – Evet, hem de Erzurum olmak üzere tayin ediyorum; bunu sordum.

Halid Bey (Divaniye) – Pek âlâ sordunuz ve bu şekilde cevap aldınız? Fakat kanaat-i devletleri acaba bu yolda mı idi?

Erzurum'un sükûtunu neden gizlediler...

İbrahim Bey – Kanaatimin bu yolda olup olmadığını soruyorsunuz. Filhakika ben, Erzurum'un sükûtunu sorduğum vakit, "Diğer cephelerde o havalide mütemekkin olan [ikamet eden] askerlerimiz vardır; eğer bunlar kendi memleketlerinin sükût ettiğini ve ailelerinin sefaletini öğrenirlerse sonra mevkilerini terk ederler" demişlerdi. Ben Erzurum vak'asını duyunca "Erzurum Meb'usu Raif Efendi ile burada dertleştim. Diğer sükût eden şehirlere, tebliğ-i resmiler ile muttali' oldum; fakat ben yalnız Erzurum'u duydum. Bunların ilân edilip edilmemesi mevzu-u bahs olunca: "Bunlar harekât-ı harbiyyeye müteallik mesaildir ve Başkumandanlık Vakâletine aittir" derler idi. Hatta ben bu meseleyi Harbiye Nazırına açtım; o vakit Talât Paşa da beraber idi, Enver Paşa buna cevab verdi ve "O harekât-ı harbiyyeyi, Meclis-i Mahsus-u Vükelâda etrafı ile mevzuu bahs etmeye cihet-i askeriyye selahiyetdar değildir ve ben, bu serairi [sırlar] ifşa' edemem" dedi. Görüyor musunuz? Ben söyledim ve bilmukabele bu gibi mahazir serd edildi. Nitekim birçok mebus rüfekamız ile birlikte ahval-i harbiyye sebebi ile bir mazarrat tevellüd etmemesi için hepimiz birtakım meselelerde sükûta mecbur olduk. Sükûttan maksadım da bu gibi ahvale aittir; yoksa Ermeni fecayi'inden sükût etmedim ve o Tahkik Komisyonunu ben teşkil ettirdim.

Reis – Yedinci sual de, "Harb seneleri zarfında İtilaf hükûmetleri tarafından mükerreren vuku' bulan ve bilhassa Rusya'nın inhilâlinden sonra edilen sulh tekliflerini red eylemesi ve binnetice bugünkü akibet-i meş'ûmeyi davet eylemesi" deniliyor.

İbrahim Bey – Bendeniz o vakit Kabinede değildim ve bizim zamanımızda böyle birşey olmadı.

Reis – O halde sekizinci suale geçiyorum; bu sual de, "harbin ihdas eylediği müşkilât karşısında halkın ihtiyacını tehvin edecek teda-

bire tevessül edecek yerde, bir takım eşhas-ı maddiye ve hükmiyenin ihraz-ı servet eylemesini teminen, ihtikâr ve sûistimal yollarına saparak memleketin iktisadiyatını batırması" mevzu-u bahstir.

İbrahim Bey – Elhamdülillah bizim zamanımızda ihtikâr meselesi yoktur; hatta ben Nezaretten çekildiğim vakit pirinci oniki kuruşa almıştım ve zannederim ki bazı hususatta, bu meseleler için, beraber bağırıyorduk.

Reis – Dokuzuncu sual de deniliyor ki, "Hiçbir lüzum ve Kanuna müstenid olmayarak siyasî ve askerî sansürler ihdası ile hürriyet-i matbuat ve muhaberatı ihlâl eylemesi ve Avrupa evrak-ı havadisini memlekete idhal etmemesi."

İbrahim Bey – Bu suali de askerlere sorunuz; bu mesele hakkında birşey söyleyeceğimiz vakit bize misal olarak, "Fransa'da, hürriyetperver İngiltere'de bile sansür vardır" dediler.

Halid Bey (Divaniye) – Doğru. Yalnız dahilî mektupların sansüre tabiiyetine dair hiçbir selahiyet mevcut olmasa gerek.

İbrahim Bey – Ben Nazır iken benim mektubum dahi sansür edilirdi.

Halid Bey (Divaniye) – Fakat bu kanunî değildir.

İbrahim Bey – Bunun için: *"Bu işler askerliğin selahiyetindendir"* derler ve bizi sükûte davet ederlerdi; biz de bu gibi şeyleri memleketin selamet ve saadeti icabatından olarak telâkki ve tezekkür ederdik.

Reis –Onuncu sual de, "dahil-i memlekette bir hercümerc-i idarî [idarî kargaşa] vücuda getirerek ve hürriyet-i can ve mal ve ırza musallat birtakım çetelere müzaheret ederek ika' eyledikleri fecayi'e iştirak eylemesi" mevzu-u bahstir ki bundan müştekinin maksadı Teşkilât-ı Mahsusa meselesidir.

İbrahim Bey – Bundan benim haberim olmadığı gibi Hey'et-i Vükelânın da kat'iyyen malûmatı yoktur. Ve Teşkilât-ı Mahsusadan maksad nedir ve ne suretle teşkil ve tedvir olunur? Kat'iyyen bilmiyorum ve bilmek mecburiyetinde kalamam.

İlyas Sami Efendi (Muş) – O halde bendeniz soruyorum; beyanat-ı âliyelerinin ekserisinde, sorulan suallere karşı adem-i malûmat

beyan ediliyor ve bir kısmı hakkında tarih-i infikâklerini ileri sürerek bulunmadığını söylüyorlar. Halbuki ihtikâr meselesi bariz bir hakikattır; böyle olduğu halde Hey'et-i Vükelânın umumuna aid bir mes'uliyet dâî [sebep] olan Erzurum'un sükûtunu, Tekilat-ı Mahsusayı ve saireyi bizim gibi haber aldıklarını söylüyorlar; Teşkilât-ı Mahsusayı Ömer Naci merhum tatbike başlamıştı. Bunların hepsinden Meclis-i Vükelâda bulunup da bilâhere haberdar olmak tuhaftır. Mademki kararlar resmî olmayıp hususî surette veriliyordu. O halde bunları ileriye sürerek niçin; *"Ben artık bunları imza etmiyorum"* demediler ve iki sene kadar münferid bir halde kaldıkları halde neden istifa etmediler?

İbrahim Bey – Meclis-i Vükelâ bunlara muttali' olmadı ve bunlar, Meclis-i Vükelâya taallûk ettirilmeyecek surette yapılmış birtakım işlerdir.

İlyas Sami Efendi (Muş) – Fakat soruyorum ki nasıl istifa etmediniz?

İbrahim Bey – İstifa etmek kaçmaktır, arkadaşlarımızdan Mahmud Paşa istifa etti, eğer o kalmış olsa idi belki Kabinede bir ekseriyet teşkil ederdik. Ben harb esnasında Kabineden çekilmeyi, yani kaçmayı vicdanıma ağır gördüm. Mümkün olduğu kadar muttali' olabildiğim bu gibi işlerin önüne geçmek için Kabinede bulundum ve bu suretle yapılan bazı şeylerin önüne geçtik. Şuna emin olunuz ki, Teşkilât-ı Mahsusadan haberimiz yok demekle bu hususta Meclis-i Vükelâ'nın bir kararı bulunmadığını söylemek istiyorum, Cihet-i Askeriyye harb esnasında birtakım selahiyeti haiz bulunuyor ve *"ben bu harbi kazanmaya mecburum; buna binaen çeteler, müfrezeler halinde askerlerimi gönderirim"* diyebilirler idi. Yoksa memleketin saadet ve selametine iştirak hususunda kaçmak bendeniz için hususîyle aileme karşı küfran-ı nimettir. Ben üçyüz, dörtyüz seneden beri bu devletin saye-i âtıfetinde yaşadım ve *"haza min fadlı Rabbi"*, bu devlete karşı ailemde bir ihanet hissi görmedim. Devr-i sabıkta her türlü mezalime katlandık; kezalik devr-i hazırda dahi, Allah'ın inayeti ile emvalimi sattım ve beş kuruşluk bir menfaat temini için uğraşmadım. Yunanistan'da vaz'ı-yed edilen [el konulan] emlâkime mukabil emval-i metrûkeden habbe-i vahideye rağbet etmedim.

İlyas Sami Efendi (Muş) – Zaten kimse öyle zannetmedi.

İbrahim Bey – Yalnız benim müteessir olduğum ahval, harbe düşünmeyerek girildiği zehabıdır. Halbuki biz harbe sürüklendik ve kurtulmak için çok çalıştık. Fakat sâyimiz müsmir olmadı.

Fuad Bey (Divaniye) – Hukuk-u umumiyye mahkûmlarının tahliyesi ile cebhelere sevki, zaman-ı Nezaretinize mi müsadiftir?

İbrahim Bey – Evet. Bu, zaman-ı Nezaretime müsadiftir -şimdi hangi vilayet müdde-i umumisi olduğunu tayin edemiyeceğim, bir vilayet müdde-i umûmisi mahkûminin cepheye sevk edilmek üzere Vilayetince tahliye edildiklerini iş'ar eylemesi üzerine, Nezaret-i âidelerine müracaatla ve "irade-i seniyye ile affedilmeyen bir mahkûm tahliye edilemez" diye kıyametler koparark iadelerini taleb ettim. Cihet-i Askeriyye mühim bir yekûna baliğ olan bu kuvvetin ihmalinin muvafık olmadığında ısrar etti ve biz de bunların sevki hakkında kanun yaptık ki bu da Hey'et-i Âliyenizden tasdik olunarak geçti.

Fuad Bey (Divaniye) – İaşeden tasarruf edilip vakfiyeti Kongrece takarrür eden mebaliğin menbaı zaman-ı nezaretlerinde teessüs etmiştir. Bu babdaki malûmatınızı lûtfeder misiniz?

İbrahim Bey – Bunda Nezarete müteallik bir mesele yoktur; yalnız hususî olarak bildiğim bir mesele vardır ki, o da şudur: "Kemal Bey Şehremaneti ile birleşerek, yahud Emanete karşı mütaahhid sıfatını takınarak un getirmiş ve unun beher kıyyesinde iki para kâr almış. İşte bu suretle hâsıl olan parayı toplamışlar ve vakf etmişler. Fakat ben ne Kongrede bulundum ve ne de bu, Meclis-i Vükelâda tezekkür edildi. Bunu hususî bir mesele şeklinde arz ediyorum ve bana bir gûna [türlü] taallûkunu görmüyorum.

Seyyid Ali Haydar Bey (Asîr) – Irak ve Suriye'de icra edilen yolsuzluklar Meclis-i Vükelâca tezekkür edilmedi mi ve devamına mani olmak için Meclis-i Vükelâca birşey düşünülmedi mi?

İbrahim Bey – Ne gibi yolsuzluklar?

Seyyid Ali Haydar Bey (Asîr) – İdam, nefy cezaları ve saire...

İbrahim Bey – Tekrar ediyorum ve kat'iyyen söylüyorum ki, Zöhravî Efendi meselesini bile bilmiyorum. Hatta Said Halim Paşa

bunu duyunca kıyametleri kopardı. Çünkü hilâf-ı selahiyet, irade-i seniyyesini istihsal etmeden hükmü icra etmişler. Bunu Sadrazam Paşa, Cihet-i Askeriyyeden bir tezkere ile sormuş; cevab alamamış. Mamafih bu meseleler Meclis-i Vükelâya taallûk etmez; nezaret-i aidesi ile Sadarete râcidir.

Seyyid Ali Haydar Bey (Asîr) – Bu işler olduktan sonra da mumanaat edilmedi mi?

İbrahim Bey – Edildi. Fakat Cihet-i Askeriyyenin Hey'et-i Vükelâyı hiçe saydıkları, Said Halim Paşa zamanından sonra yapılan muamelât ile sabittir. Mamafih yine tekrar ediyorum, bu kısım muamelât-ı gayr-ı kanuniyyenin cevabını vermek âcize değil, Nazır-ı mes'ûlü ile Sadrazama aittir.

Reis – Celse hitam bulmuştur.

Hitam-ı Müzakerât
Saat Dakika
5 30

Müşarünileyhin ifadatı tarafımdan zabt edilmiştir.
Zabıt Kâtibi
Necmeddin Sahir

İfadat-ı mazbutamı tasdik ve imza ederim
Meclis-i Âyan Âzasından
İbrahim

MAARİF NAZIRI AHMED ŞÜKRÜ BEY'İN SORGULAMASI

BEŞİNCİ ŞUBE

DÖRDÜNCÜ İCTİMA

Ahmed Şükrü Bey

Maarif Nazırı Esbak-ı - Kastamonu Mebusu

Salı: 12 Teşrinisani 1334 [12 Kasım 1918]

İctimâ'da Mevcut Âza

Reis: *Abdullah Azmi Efendi (Kütahya),* ***Kâtip:*** *Şemseddin Bey (Ertuğrul),* ***Aza:*** *Hüseyin Kadri Bey (Karesi), Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan), Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Hilmi Bey (Basra), Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif), Salim Bey (Karahisarı Sahip), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), Sadık Bey (Kütahya), Necati Bey (Bolu), Seyyid Ali Haydar Bey (Asîr), Nuri Bey (Kerbelâ), İlyas Sami Efendi (Muş), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara), Arif Bey (Divaniye), Kâmil Efendi (Karahisarı Sahip), Viktor Bey (İstanbul)*

Bed'-i Müzakerât

Saat: 2.[00]

Bu sözler, düşmanların iddiasıdır...

Reis – Müzakereye başlıyoruz;birinci sual kabinelerin *"sebebsiz ve vakitsiz harbe girmeleri"* hakkındadır.

Ahmed Şükrü Bey (Kastamonu) – Sebebsiz ve vakitsiz harbe girmek meselesi bendenizce varid değildir. Çünkü bizim harbe girmemizi davet eden esbab, Rusların Karadeniz'de donanmamıza karşı vaki olan hücûmudur. Filhakika amiralin verdiği rapordan bahis ile Harbiye Nazırının Meclis-i Vükelâya vaki olan beyanatına nazaran Ruslar donanmamıza tecavüz etmişlerdi; işte bu mesele, bizim harbe girmemiz için bir sebeb ve vakit teşkil etmiştir. Binaenaleyh bu sualin daha ziyade tavzihi için, anlaşılması lazım gelen şeyler varsa onu aşağıda söylerim. Fakat harbe girmek için yegâne sebeb ve vakit, bundan ibarettir.

Reis – Birinci suale cevabınız bundan mı ibarettir?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Evet efendim.

Reis – Fakat tecavüze bizim tarafımızdan sebebiyet verildiği ve ortada hiçbir sebeb yok iken donanmamızın Rus donanmasına tecavüz ederek harbe başlanıldığı söyleniyor, hatta ikinci sual de bu sualin mütemmimi gibi addedilebilir.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Bu yoldaki sözler düşmanın müddeiyatıdır ve düşmanlar, mus'ûliyet-i harbi üzerlerinden atmak için bu suretle beyan-ı fikr ve mütalaa etmişlerdir. Binaenaleyh bunun ayrıca isbat edilmesi lazım gelir; çünkü Harbiye Nazırı, amiral "Souchon"un raporuna istinaden, Meclis-i Vükelâya vaki olan beyanatında Rusların karasularımızda manevra yapan donanmamıza tecavüz ettiğini söylemiştir.

Reis – Donanmamız ile Rus donanması arasında tahaddüs eden bu vak'adan ve bu suretle bir harb başladıktan sonra bu meselenin tahkiki ve kendilerine tarziye [özür dileme] ve tazminat itası için tebligatta bulunuldu mu?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Tabiî, biz bu meseleyi düvel-i itilafiyye süferasından ve bilhassa Rusya sefirinden sorduk ve bunun üzerine

Rus sefiri Karadeniz hadisesine kendi donanmalarının sebebiyet vermeyeceğini ve bilakis Osmanlı donanmasının sebebiyet verdiğini cevaben bildirdi ve tecavüzün tarafımızdan vaki olduğunu iddia etti. Bîtaraflığımızı muhafaza etmek emelinde olduğumuz için meseleyi dostane bir surette kapatmak ve aradaki sui tefehhümü bertaraf etmek üzere tarziye vermeye hazır olduğumuzu söyledik. Halbuki onlar, tarziye yerine, burada bulunan Almanların kâmilen ihracını teklif ettiler ve tabiî bu teklife muvafakat edilemedi ve bu mesele düşmanlarımız tarafından harb için bir sebeb addolundu.

Reis –Tazminat itası için vaki olan tebligat üzerine Ruslardan cevap geldi mi?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Tazminat meselesi mevzuu bahis değildi; hükûmet "bu meseleyi bir sureti halle iktiran ettirebilir" tarzında müracaat etmiş idi; fakat Rusya sefiri buna cevaben, "burada bulunan Almanların ihracı ile tard ve teb'idi ile tarziye kabul ederiz" dedi.

Reis – O zaman Rusya sefiri burada mı idi?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Bunu iyi bilmiyorum herhalde sefir yok idiyse maslahatgüzar vardı.

Reis – Maslahatgüzar verdiği cevabı hükûmetinden aldığı emir üzerine mi söyledi?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Zannederim ki öyledir; fakat suret-i kat'iyyede bilmiyorum, mamafih aradan bir iki gün geçmişti.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Umumî seferberliğin ilanından evvel hükûmeti seniyye ile Almanya arasında akd edilen ittifak muahedenamesinden Meclis-i Vükelânın haberi var mı idi?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Mesela; benim haberim var idi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Bu mesele Meclis-i Vükelâda fiilen müzakere edilmedi mi?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Edilmedi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Bu ittifak muahedenamesi tecavüzî midir, tedafüî midir?

Şükrü Bey (Kastamonu) – İttifak muahedenamesi tecavüzî ve tedafüîdir; yalnız İngiltere devleti müstesna olmak üzere diğer hususat da söylediğim şekildedir.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Muahede ne vakit imza edildi?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Zannedersem temmuz ayında imza edildi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Seferberliğin ilanından evvel mi?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Müzakerat-ı ibtidaiyye herhalde daha evvel başlamıştır. Fakat iyi hatırlıyorum ki 1330 [1914] senesi Temmuz ayı zarfında imzalandı.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Umumî seferberlik ilanı Meclis-i Vükelâ kararıyla mı oldu?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Evet, seferberlik Meclis-i Vükelâ kararıyla ilan edildi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Fakat bazı zevatın ifadatına nazaran, seferberlik Meclis-i Vükelâda takarrur etmeden ilan edilmiş ve buna müteallik olan mazbata iki gün sonra tanzim edilerek arzı atebe-i ulyâ kılınmıştır. Şu halde umumî seferberlik ilan-ı hakkındaki irade-i seniyye, seferberliğin ilanından iki gün sonra sâdır olmuş oluyor.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Bu mesele Meclis-i Vükelâda konuşuldu ve benim seferberlik ilanından malûmatım vardı.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – İrade-i seniyye, seferberliğin ilanından sonra sadır olmuş.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Fakat bu mesele evvelce Meclis-i Vükelâda konuşuldu.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Şifahen mi? Yoksa bir karara rabt edilerek mazbata yapıldı mı?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Evet seferberlik ilanına şifahen karar verildi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Goben ve Breslav sefineleri Çanakkale Boğazı'ndan mürur etmeden evvel, Almanya Sefareti bu hususta hükûmete müracaat etti mi ve bu gemiler için hükûmet-i seniyye ile

Almanya devleti arasında alış veriş muamelesi oldu ise bu, muvazaa tarikiyle mi yapıldı?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Benim bildiğime göre Almanya hükûmeti bu gemileri bize satmak suretiyle terk ve tevdi etti; yoksa muvazaaya mahal yoktu, zannederim.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Bu mesail Meclis-i Vükelâda müzakere edildi mi?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Hayır edilmedi. Çünkü, bu bir alış veriş muamelesidir. Bahriye ve Harbiye ve Maliye Nazırları ile Sadrazam Paşa arasında görüşülmesi kâfidir.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Fakat bu gemilerin İstanbul'a gelmesi siyasî bir mahiyyeti haiz idi; binaenaleyh bu meselenin müzakere edilmesi lazımdı.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Dediğim gibi bir alış veriş muamelesi olmasına nazaran siyasî bir mahiyeti haiz olduğunu görmediler ki, Meclis-i Vükelâda mevkii tezekküre koymadılar.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Bunun üzerine düvel-i mûtelife tarafından bir tebligat olmadı mı?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Ne tarzda?..

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Gemilerin teçhizatını ihraç konusunda.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Bu, Meclis-i Vükelâda bahsedildi fakat buna cevaben, hükûmet satın aldı, kendi malı oldu ve binaenaleyh teçhizatın tahliyesine lüzum yoktur, denildi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Bâb-ı Âlî'nin bu cevabı yalnız teçhizata aittir. Mezkûr gemilerdeki Alman neferat ve mürettebatı hakkında da devletler bir tebligatta bulundular mı?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Bu gemilerdeki efrad ve zabitan da, Alman Hey'et-i İslahiyye-i Askeriyyesi gibi, hizmeti devlete kabul edildi ve bu suretle düvel-i sairenin itirazına mahal kalmamış oldu.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Bu gemilerin Karadeniz'e çıkması Meclis-i Vükelâda müzakere edildi mi? Yoksa donanma, Başkumandan Vekilinin veya Bahriye Nazırının emriyle mi çıktı?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Meclis-i Vükelâda bu gibi işler için müzakereye lüzum yoktur. Çünkü Bahriye Nazırı istediği gibi Kuvayı Bahriyyeyi tahrik ve sevk edebilir.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Evet tahrik edebilir, fakat Karadeniz bir harb mıntıkasıdır.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Bizim için harb mıntıkası değildi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Fakat Rusya hükûmeti, düvel-i muharibeden biri olmak ve donanmamızdaki mürettebat ve kumandanlar da diğer bir zümre-i muharibeye mensub bulunmak itibariyle bu mesele ancak Meclis-i Vükelâ'nın kararıyla olabilirdi.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Bence, Bahriye Nazırı her mes'uliyeti tahrik eder ve tecavüz kasdı olmaksızın kendi denizlerimizde, karasularımızda her yere gönderir. Bir devlet kendi hukuku hâkimiyyetinden bir şeyi nasıl kesreder? Esasen Karadeniz bizim denizimiz sayılır; bahusus amiralin verdiği rapora göre Rusların tecavüzü karasularımızda vaki olmuştur.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Meclis-i Vükelâ vak'adan ne kadar zaman sonra ictima etti.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Vak'a hakkında rapor gelir gelmez Meclis-i Vükelâ derhal ictima etti ve bu ictimada ahval ve vaz'iyet müzakere edildi. Hatta bu müzakerat neticesinde meseleyi bir dereceye kadar uzatmak ve harbi derhal davet etmemek cihetleri teemmül edildi [düşünüldü]. Fakat diğer tarafın kabul edilemeyecek olan teklifi üzerine bu, bir sebebi harb addolundu.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Bâb-ı Âlî'nin kendi malûmatı haricinde vuku bulan bu hadiseden dolayı tarziye vermek hususunda, tebliğine karar verdiği nota, düvel-i mûtelife süferasına vak'adan kaç gün sonra verildi; yani Karadeniz vak'asıyla notanın tebliği arasında ne kadar zaman geçmiştir?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Zannımca, Sadrazam Paşa bunu aynı günde yazmıştır, çünkü öyle yapması icab eder.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Meclis-i Vükelâ, böyle nota tebliğine karar verildi mi idi.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Meclis-i Vükelâ, bu yolda bir tarziyye vermek için rıza göstermiş idi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Kabine azası arasındaki harb aleyhdarı zevatın ifadatına nazaran, vaz'iyetin bu şekli iktisab etmesi yani vak'anın harbi intac eylemesi; Hariciye Nezaretinin şifahî notayı vaktiyle vermemesine ve Meclis-i Vükelânın ancak vak'adan üç gün sonra ictima etmesine atfedilmektedir.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Ben vak'ayı müteakib haberdar oldum ve bunun üzerine Sadrazam Paşa'nın konağında Meclis-i Vükelâ ictima etti. Bu ictimada meseleyi etraflıca düşündük ve ona göre hareket ettik. Binaenaleyh bu yolda beyanatta bulunanların bu ciheti isbat etmesi lâzımdır.

Alman Heyet-i Islahiyyesi...

Halid Bey (Divaniye) – Beyefendi, Karadeniz vak'ası üzerine Hükûmeti Seniyyenin tarziye itasına âmâde olduğunun Rusya sefirine tebliğ edildiğini ve mukabeleten sefirin verdiği cevabtan tarziyenin ancak ordu ve donanmada bulunan Almanların ihracıyla kaabili kabul olabileceği dermeyan olunduğunu söylediler ve teklife hükûmetin muvafakat etmediğini ilave ettiler. Acaba hükûmet ne fikir ve maksada mebni bu teklifi kabul etmedi?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Evvela hükûmet, bu teklifi haysiyetine münafi bir teklif gördü. Sâniyen, orduyu ıslah için evvelce gelmiş olan Alman Hey'et-i Islâhiyye-i Askeriyyesi ile hükûmetin bir kontratosu vardı ve bu, Rusya devletinin teklifiyle, istediği zaman, onları çıkarmak için değildi. Sonra hem donanmamıza tecavüz etmek, hem de böyle mâlâyutak [kabul olunamaz] bir teklif dermeyan eylemek kat'iyyen kabul edilemezdi.

Halid Bey (Divaniye) – Goben ve Breslav geldikten sonra Hükûmeti Seniyye, sefâini mezkûreyi iştira ettiğini [satınaldığını] harice bildirmiş olduğu cihetle, İtilâfçılar da buna muvafakat etmişler ve fakat muahharen Almanların gemilerden çıkmaması üzerine tekrar bir *"demarş"* yapmışlar, bunun üzerine hükûmet, süferâya Almanları çıkara-

cağını vaad etmiş ve fakat bu vaadini infaz etmemiş, çıkarmamıştır. Halbuki yalnız gemilerdeki Almanlar çıkarılsa idi acaba bu, bir tarziye makamına kaim olmaz mı ve bu suretle vak'anın önü alınamaz mı idi?

Çünkü evvelce Bahriyede Almanlar yoktu ve hükûmet bunun için resmen bir teşebbüste bulunmamıştı. Mademki Düvel-i İtilafiye bidayeten gemilerdeki Almanların ihracını teklif etmiş ve hükûmet de bunu yapacağını vad eylemiş idi. O halde bunları gemilerden çıkarabilir ve bu suretle böyle bir vak'anın hudûsuna mani olmuş olurdu? Bu cihetler bendenizin hatırına geliyor.

Bizim izzet-i nefsimizle oynuyorlardı...

Şükrü Bey (Kastamonu) – Fakat yapılan teklif, bir kısım Almanların ihracı için değil, buradaki umum Almanların ihracı hakkında idi. Bundan başka İtilafçılar bizi sureti daimede hakarete maruz ediyorlardı; ezcümle Çanakkale'den çıkan gemilerimizi muayene ediyorlar ve geriye çeviriyorlardı. Bunun için onların bir tarik-i itilafa yanaşacaklarını zannetmiyorduk. Çünkü izzeti nefsimizi kırarak bizi ergeç harbe sevk edecek harekâtta bulunuyorlardı.

İlyas Sami Efendi (Muş) – Beyefendi, seferberlikten evvel akd edilen ittifak muahedenamesinin tecavüzi ve tedafüî olduğunu söylediler. Şu halde o ittifak muahedenamesini yapmak, tabii harbe girmek tasavvurundan başka birşey için olmazdı. Binaenaleyh seferberlik ilanından sonra bu hadiseler, emri vâkiler olmasa idi, yani gemilerin vürudu [gelişi] ve Karadeniz vak'ası gibi bîtaraflığımızı ihlal eden meseleler olmasa idi, esasen bu ittifak hasebi ile harbe girmek için rüfekamız arasında tasavvurat ve hissiyat var mı idi? Yahud bu emri vâkilerin olmasına rağmen, kaç zât bîtaraflığı sonuna kadar muhafaza etmek emelinde idi? Bu, hatırı âlinizde midir?

Reis – Bir kere kendi fiillerini, badehu fikirlerini sorunuz.

İlyas Sami Efendi (Muş) – Meselâ zâtı âliniz, bu emri vâkiler olmasa idi, akd edilen ittifak hasebi ile harbe girmeye taraftar mı idiniz ve siz böyle bir fikirde mi idiniz?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Malûmunuzdur ki, ittifak muahedenameleri lüzumu halinde harbe girmek için yapılır ve eğer o yolda bir fi-

kir olmazsa muahede yapılmaz. Binaenaleyh lüzumu halinde, ittifak muahedenamesine istinaden, ben harbe girmeyi tervic ederdim.

İlyas Sami Efendi (Muş) – Filvâki buyurduğunuz gibi, buradaki Almanların ihracı teklifi devletin haysiyetine ve Hey'et-i Islâhiyye-i Askeriyye ile mevcud olan mukavelesine münafi idi. Fakat zannımca bu harb kararı, tasavvurî olmasa bile böyle bir hal karşısında, devletin harbde alacağı şekil ve tehlike bütün haysiyetin, mukavelenamenin fevkinde idi.

Binaenaleyh istenilen tarziye her şekilde verilirdi ve ittifak bunu icab ettirmese idi bu, yapılabilirdi. Demek ki harbe girmek fikri mevcud idi ve bundan böyle anlaşılıyor. Şu halde bu karar, Hey'et-i Umûmiyece aynı rüfeka arasında verilmiş mi idi?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Evvelce söylediğim gibi böyle bir karar yoktur.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Süferâ ile teati olunan notalar şifahî midir, tahriri midir?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Alelıtlâk [umumiyetle], işin derecesine göre şifahî ve tahriri olur.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Halid Bey'in sordukları gibi tarziye itası için nota verilmiş de...

Reis – Rusya hükûmetine mi?

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Evet Rusya hükûmetine verilen nota şifahi midir, tahriri midir?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Meclis-i Vükelâda karar verildikten sonra Sadrazam Paşa ve Hariciye Nâzırı tebliğ eder; fakat bu, isterse tahriri, isterse şifahî olur; mamafih nota şifahî olsa bile yine bir kâğıt üzerine yazılır ve öyle tebliğ edilir. Zannederim ki bu mesele hakkındaki nota da, şifahî nota şeklinde, bir kâğıt üzerine yazılarak verilmiş ve buna da cevab alınmıştır.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Notayı Sadrazam Paşa mı, yoksa Hey'et-i Vükelâ mı tebliğ etmiştir?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Sadrazam Said Halim Paşa o vakit, aynı zamanda Hariciye Nâzırı idi. Notayı o tebliğ etti ve onların cevabını da: *"Böyle teklif ediyorlar"* diye Hey'et-i Vükelâya bildirdi.

Hüseyin Kadri Bey (Karesi) – Harbin sureti tahaddüsü ve saire hakkındaki ifadattan Yavuz ve Midilli'nin Boğazdan mürur etmesinden [içeri girmesinden] ve bilahere donanmanın ibrazı faaliyet eylemesinden daha mühim olarak, bir ittifak muahedenamesinin münakid bulunduğu anlaşılıyor. Şu halde diğerlerine tercihan Almanya ile muahede akdına sebep ne oldu? Yani niçin Almanlarla akdı ittifak ettik? Zannımca asıl sebebi harb bu ittifak ile başlıyor.

Almanlarla ittifak yapışımızın sebepleri...

Şükrü Bey (Kastamonu) – Almanlarla ittifaka saik olan sebeb devlerin vaz'iyeti idi. Bilirsiniz ki bu devlet, harbden evvel istiklal ve hakimiyet namına hiç birşeye malik değildi ve düvel-i muazzama arasında Devlet-i Osmaniyyeyi taksim için bir çok müzakereler bile olmuştu; bunun en mühim saiki de Rusya idi. Binaenaleyh Rusya'nın bize karşı vâki tecavüzlerine sed çekecek ne gibi kuvâ-yı esâsiyeye sahib olabilirsek memleketimizi kurtaracağımıza kani idik ve Almanya ile tecavüzi ve tedafüî [savunmaya yönelik] bir muahedename akdine en çok bu sebeble muvafakat etmiş idik.

Rusya bize ilan-ı harb ettiği takdirde Almanya da Rusya'ya ilan-ı harb edecek surette harbe girecek olursa bu; bizim için büyük bir kuvvet idi ve bu kuvveti biz, inkılabtan beri arıyorduk. Fakat hiç bir zümre-i düveliye bizi kabul etmiyordu; çünkü onlar: *"Memleketiniz âşayiş ve emniyeti sureti daimede muhteldir ve bu suretle nizaa sebebiyet veriyorsunuz, biz, sizi alamayız"* diyorlardı. hatta Sadrı Esbak merhum Said Paşa Kabinesi zamanında bu yolda Rusya'ya bir teklif vâki olmuş ve buna da cevab gelmiş idi. Fakat bunu Said Paşa hiçbir vakit mevki-i müzakereye koymamıştır. Çünkü, Ruslardan vârid olan cevab: *"Taht-i himayeye girerseniz sizi Daire-i İttifaka alırım"* tarzında idi. Halbuki Almanlar bizi tezlil edecek hiçbir kayıd koymaksızın muahedename yapmaya muvafakat etti, onun için hükûmetin bu muahedeyi akdetmesi bir muvaffakiyet addolundu.

Reis – İkinci suale geçiyorum; başka bir diyeceğiniz var mı? (Hayır sedaları). Bu sualde, "ilan-ı harbin esbab ve avamil-i hakikiyyesi ile sureti cereyan ve vukuu hakkında Meclis-i Umûmiye hilafı vâki beya-

natta bulunmaları" mevzuu bahstir ve takrir sahibinin bu sualden maksad, Meclis-i Umûminin küşâdında okunan Nutku Hümayunda harbe Ruslar tarafından tecavüz edilmek sureti ile dahil olduğumuz bildirilmişti; halbuki asıl tecavüz bizim donanmamız tarafından vâki olmuş...

Hükûmet hakikati hiç gizlememiştir...

Şükrü Bey (Kastamonu) – Demin verdiğim cevablar bu suale de aid olabilir; bence hükûmet beyanatını, hakikatin hilafına olarak hiçbir vakit meclise söylememiştir. Filvâki vukuatın sureti cereyanı hakkında daha muhtasar malûmat verdiği belki olmuştur; fakat hükûmet, hakikati hiçbir vakit gizlememiştir ve onun için bu suali, bendeniz doğru görmüyorum.

Reis – Yani vukuat hakkında Meclise vâki olan beyanatın doğru olduğunu söylemeyi mi istiyorsunuz

Şükrü Bey (Kastamonu) – Evet efendim, daima vukuat beyan olunmuştur; gerek Sadrazamın, gerek Harbiye ve Hariciye Nâzırlarının bize verdikleri malûmat tamamiyle yekdiğerine muvafıktır.

Hilmi Bey (Basra) – Mademki Almanya ile akd-ı ittifak edilmiş ve harbe iştirak olunmuştur. Acaba bunun için Almanya'dan zaman ve taahhüd alınmış mıdır?

Şükrü Bey (Kastamonu) – O sual takrirde var, sırası ile söyleyeceğim.

Reis – Üçüncü suale geçiyorum, ikinci suale ait başka istizahta bulunacak var mı? "Hayır sedaları" Bu sual, "seferberlikten sonra ve ilan-ı harbten evvel İtilaf hükûmetleri tarafından vuku bulan şerefli ve faydalı teklifleri red eylemesi ve Almanya'dan bir gûna taahhüd ve zaman almaksızın bir faide-i gaiye temin etmeksizin harbe sürüklenmesi" hakkındadır.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Acaba şerefli ve faydalı teklifler hakkında malûmatınız var mı?

Reis – Buna dair bazı şayiat işitilmiş ve memleket için faydalı bazı şeyler teklif olunmuş, fakat kabul edilmemiş deniliyor.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Fakat takrir sahibi bunu kat'î olarak söylüyor, şayia şeklinde göstermiyor; binaenaleyh vuku bulan şerefli ve faydalı teklifleri anlasam iyi olur.

Reis – Sahib-i takrire sorduk; o da böyle teklifler vâki olduğunu işittik, diyor.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Şerefli ve faydalı tekliflerin ne olduğu söylenirse belki cevab verebilirim, fakat böyle birşey yoktur.

Reis – Şerefli, şerefsiz bir teklif vâki olmuş mu idi? Asıl malûmatınız nedir?

Hüseyin Kadri Bey (Karesi) – Bu suale kendileri cevab versinler.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Şerefli, şerefsiz, faydalı, faydasız teklif olup olmadığını soruyorsunuz; belki şerefli ve faidesiz teklif olmuştur. Fakat vukubulduğu söylenilen şerefli ve faydalı teklifler nedir ki bunlara cevap vereyim.

Necati Bey (Bolu) – Mütevâtiren şâyi olduğuna göre tamamiyeti mülkiyyemizi temin edecekler ve bize yirmibeş milyon lira kadar para verecekler imiş.

İlyas Sami Efendi (Muş) – Harbin ikinci senesinde sulh teklifleri söylenmiş idi.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Yirmibeş milyon lira verecekleri hakkında teklif esassız bir şayiâdır ve hükûmet, böyle bir teklife maruz kalmamıştır.

Reis – Buna benzer başka bir teklif vâki olmadı mı?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Hayır bir teklif vâki olmamıştır.

Reis – Harbe girdikten sonra da olmadı mı?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Ne resmî, ne de gayrı resmî bir teklif vardır, fakat şerefsiz bir teklif olup olmadığını sorarsanız yazarsınız.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Teklif, nasıl olursa olsun söyleyiniz.

Reis – Müştekinin takrirde tespit ettiği şey malûmdur; mamafih hatıra gelen hususat da sorulur.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Şerefli teklif vâki olsa nazar-ı dikkate alınabilir, şerefsiz teklif dinlenmez. Mamafih hükûmet böyle bir teklife maruz kalmadı, yalnız seerberliğin bidayetinde, "tamamiyet-i mülkiyeniz zaman-ı düvelî altındadır" dedikleri vâki olmuştu. Fakat bu da bir teklif değil alelâde bir muhaveredir.

Reis – Bu, harbe girmezden evvel mi söylenildi?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Tabiî, seferberlikten sonra...

Reis – O vakit sefirler burada mı idi?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Evet, seferberlikten sonra ve ilân-ı harbden evvel olmuştur. Fakat bunlar Meclis-i Vükelâya gelmiş şeyler değildir, sohbet esnasında söylenen sözlerdir.

Londra elçimiz Tevfik Paşa'ya verilen beyanat...

Hüseyin Kadri Bey (Karesi) – Bir şey işitmiş idim, onu soracağım: Londra sefiri *Tevfik Paşa* İngiltere'den ayrılırken Hariciye Nâzırı Sir *"Edward Grey"*, kendisine bîtaraflığımızı doğru ve tam olarak muhafaza ettiğimiz takdirde muhtaç olduğumuz masarif için yirmibeş milyon lira değil, hattâ altmış milyon liraya kadar Fransa ile İngiltere'nin bize muavenet edeceğini söylemiş ve fakat bunun mukabilinde Almanlar'a tâbi olmaklığımızı ve Almanlara karşı muavenet mahiyetinde hiçbir şey istimal etmemekliğimizi şart koştuklarını ve buna mukabil yalnız para değil, istiklâl-i tâmmımıza müteallik bâzı mevâidde bulunduklarını kendisine telgrafla bildirmiş; acaba bu rivayet doğru mudur? Sonra ikinci bir mesele var: Mösyö "Sazanof" o vakit buradaki Rus maslahatgüzârına Cihet-i Adliyyeye ait hususattan maadâ bize aid müdahalâtı kâmilen ref edeceklerini, yani uhûd-u atîkanın [eski anlaşmalar] tevlid ettiği mahâzirin kâffesini tanıyacaklarını ve bu suretle bîtaraf kalırsak bunu temin edeceklerini vaad eylediğini söylemiş. Sonra Nabi Bey'e İtalya ricâlinden birinin, *"selâmetiniz bu yoldadır ve buna mütemâyil olunuz"* diye vesayada bulunduğuna dair bir rivâyet var; sonra Tevfik Paşa bu yolda bir telgraf çekmiş; bittabi bunlar haiz-i ehemmiyettir. Acaba buna dair malûmatınız var mı?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Malûmatım yok, böyle şeyler ya söylenir, ya kulaktan kulağa akseder. Mamafih hakikaten böyle bir teklif

olmuş ise dosyası içindedir ve bu, hükûmetten celb olunabilir. Fakat Meclis-i Vükelâda böyle bir şeyden bahis edilmedi.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – İttifak için vâki olan müracaatları sair devletler kabul etmedikleri halde Almanya ittifakını bâzı şerait ile akd ettiklerini söylediler. Şimdi de İtilâf devletlerinin bîtaraf kaldığımız takdirde tamamiyet-i mülkiyetimizin zaman-ı düvelî altında olduğunu söylediklerini buyuruyorlar. Bunu teklif eden hangi devlettir? Acaba İngilizler mi böyle söyledi ve eğer böyle bir teklif vâki oldu ise hükûmet bunu niçin tetkik etmedi?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Bunu bir teklif tarzında yaptıklarını söylemedim. Süferâ ile vâki olan muhaverelerde [konuşmalarda] tamamiyet-i mülkiyyemizi tazammun edecek şekilde söz söylediklerini beyan ettim. Hariciye Nâzırı Bey de, bunu tekrar ediyordu. Halbuki devletin zamân-ı düvelî altına alınması, Paris ve daha sonra Berlin Muahedenameleri ile müemmen [emniyette] iken o vakitten beri hiç birine riayet edilmemiş, mütemadiyen parçalanmış idi. Meselâ, bugün üç devlet tamamiyetimizi temin etse, yarın bizi parçalamaya o muahedat mani olmuyor ve bunu bir çok devletlerin vâz'ülimza [imzalamış] oldukları Berlin, Paris Muahedatı bile temin etmiyordu.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Demek ki bu mesele tedkik olunsa dahi yine tevsik edilemezdi?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Tevsik edilse bile ehemmiyeti yoktur, çünkü icabında mukavelât ve muahedâtı parçalıyorlardı ve bir taraftan öyle denilir iken, malûmunuz olduğu vechile İtalya, Antalya ile Menteşe arasında şimendifer imtiyazı almak için hükûmeti tazyik ediyor ve oralarda bir mıntıka-i nüfuz [nüfuz bölgesi] te'sis edeceğini açıktan açığa söylüyordu.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Bir şey arz edeceğim: Berlin Muahedenâmesi akd olunduğu zamanki hal ve mevkiimiz, bugünkü halimize benzemez. Çünkü ondan sonra bir çok ahvâl karşısında kaldık, onun için zaman-ı düvelîlerini infaz etmemişler, yapmamışlardı. Fakat seferberliğimizi ilân ettiğimiz zaman iki zümre-i düveliyye harbe girişikleri halde verilen teminat evvelki gibi değildir, yani verecekleri, yahut verdikleri teminat kavî olabilirdi. Binaenaleyh Bâb-

ı Âli, süferanın teklifatını suret-i ciddiyede dinlese idi bir faide çıkmaz mı idi ve mesele neden böyle bir müşafehe şeklinde kaldı?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Yani tecavüz olduktan sonra bu söze inanalım mı demek istiyorsunuz?

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Harbe dahil olduğumuz zamanlarda süfera, müracaat etmişlerdi, diyordunuz.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Bu sözler o vakit vesayâdan ibaretti ve vesayâya Karadeniz hadisesine kadar riayet ediliyordu. Fakat tecavüzden sonra ilân-ı harb edildi ve bendenizce bu suale lüzum yoktur. Çünkü tecavüzün vukuuna kadar zaten bîtaraflığı muhafaza hususuna itina ediyorduk.

Reis – Teklif edilen şartları demin sormuş ve kendisinden izahat almıştınız. Fakat bir daha soracağım: "Vâki olan teklifatta Kapitülasyonların lağvı, istikraza müsaade, umur-u nâfıaya müzaheret olunduğunu söylemişler mi idi?

İtalya'nın gözü Antalya'da idi...

Şükrü Bey (Kastamonu) – Umur-u nâfıaya müzaheret ve istikraza müsaade teklifi vâki olmadı; bunu işitmedim. Hatta biz Kapitülasyonları ilga ettikten sonra ancak müzakereye girmek temayülünü gösterdiler ve ondan evvel Kapitülasyonların ufacık bir noktasına dokundurmazlardı; değil ki böyle bir teklifte bulunsunlar.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Mademki İtalya'nın Antalya ve saireyi mıntıka-i nüfuzu tahtına almak istediğini siz biliyordunuz. O vakit İtalya, Almanya'nın müttefiki değil mi idi ve siz İtalya'nın dahil bulunduğu ittifaka niçin dahil oldunuz?

Şükrü Bey (Kastamonu) – İtalya bu hareketini ilân-ı harbden sonra yapmadı, Balkan harbinden sonra bu teşebbüste bulundu. Binaenaleyh İtalya buna kıyam ettikten sonra Almanya ile muahede yapmayalım demek, İtalya ve diğer bize hücum edenlere karşı elimize geçmek üzere bulunan bir silahı almayalım demekti. Fakat muahedenamede, *"herhangi bir devlet-i muazzamaya karşı"* diye bir kayıd vardı; yani İtalya, Türkiye'ye hücum etse idi Almanya, İtalya'yı harbden

men'edecek idi ve Almanya, İngiltere'den maada her hangi bir düvel-i muazzamaya karşı hareket eyleyecek idi; aynı zamanda Almanya ile ittifak etmek, İtalya'nın vaz'iyetini de bertaraf edecek ahvalden idi, çünkü Almanya, muahedenamede: " İtalya'yı size karşı serbest bırakacağım" demiyordu; "Herhangi bir düvel-i muazzama ilân-ı harbederse muharebeye gireceğim" diyordu.

Reis – Bu sualin ikinci fıkrasında, "Almanya'dan bir gûna zaman ve taahhüd almaksızın ve bir faide-i gâiyye temin etmeksizin harbe sürüklenmesi" yazılıyor. Müşteki bunun hakkında izahat verilen ilân-ı harbe mukabil maddî birşey istenilmediğini söylemiştir.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Bizim için en büyük taahhüd ve zaman, emniyet-i hariciyemizi, hakk-ı haâkimiyyetimizi istihsal etmek idi ve biz Almanya ile akd-ı ittifak etmek suretiyle Almanya, bu hususdaki zaman ve taahhüdünü bize vermiş oluyordu ve filvaki bunlardan bir kısmı da harb senelerinde temin edildi.

Ezcümle Rusya inhilâl etti ve devlet, artık Rus tehdidinden kurtuldu. Sonra Kapitülasyonların ilgasını Almanya ve Avusturya -Macaristan tamamiyle tasdik eyledi ve memleketin başında bir gaile olan bu ahvali bertaraf için lâzım gelen zaman ve faide-i gâiyye temin olundu; bizim için bunlardan büyük başka faide yoktur.

Reis – Bunlar harbe girmeden evvel taht-ı temine alınmamıştır değil mi?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Tabiî, harbe girmeden evvel bunlar temin edilmemişti.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Fakat harb esnasında iktitaf edilen semerat bilahere zâyi oldu.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Evet, o tali-i harbtir ve onun izalesi meşkûkdur; fakat Rusya'nın vaz'iyeti de tebeddül etmiştir ve bugün Rusya, büyük bir düvel-i muazzama olmaktan çıkmıştır. Sonra Kapitülasyonlar meselesi vardır ve bu gün henüz sulh olmamıştır, sulh masası etrafında da toplanıldığı vakit ahval müsaid olursa Kapitülasyonların ilgası hususunda, Almanya ve Avusturya; esasen kendileri kabul ettiklerinden dolayı, bize muavin ve müdahil olacaklardır.

Hilmi Bey (Basra) – Seferberlik ilânından sonra ve Harb-i Umuminin hudûsunu [çıkışını] müteakib, Almanya ile Devlet-i Âliyye arasında bir muahede akdi için müzakerat cereyan ettiği istihbar edilmişti; Beyefendi de bu muahedenin ne vakit imza edildiğini tasrih buyurmadılar. Fakat mesmuatımıza [duyduğumuza] nazaran bu muahedenin Ağustosun onuncu veya onbeşinci günü imza olunduğu söyleniyor ki bu suretle bizim seferberliğimizi ilân ettikten sonra ve Almanya ile ilân-ı harb ettikten sonraya müsadif oluyor.

Reis – Bu sualin mukaddemesi mi?

Hilmi Bey (Basra) – Evet, mukaddemesidir; binaenaleyh hükümetle Almanya arasındaki mukarenet, seferberliğin ilânından sonra olmuş demektir ve şu halde devletimiz, Almanya'ya karşı, Boğazları kapamak ve İngiliz ve Fransa donanmalarının Karadeniz'e mürurunu men' etmek gibi, büyük bir hizmet ve mühim bir vazife deruhde etmiş idi. Binaenaleyh böyle mühim bir vazife mukabilinde Almanya'dan zaman ve taahhüd almak lâzımdı. Çünkü hükûmet, Balkan Harbinden çıkmış, kuvve-i maliyyesi ve vesait-i harbiyyesi noksan idi. Binaenaleyh hiç olmazsa mühimmat-ı harbiyyeyi Almanya'nın bilâ bedel vermesi veya muharebe için sarfedilen mebaliği taahhüd eylemesi icab eder idi zannındayım. Acaba bunun için Meclis-i Vükelâca ne tezekkür edildi?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Enver Paşa, Meclis-i Âlinize de birkaç kere ima ettiği veçhile, Almanya hükûmeti, mühimmat-ı harbiyye olarak bize verdiği ve nakden ikraz eylediği mebaliği için lehimize bir suret-i hal vadetmişti; fakat bu muahede ile tevsik olunamadı ve tabiî olunamazdı da. Çünkü bunun Almanya Meclis-i Mebusanından tasdik olunması icab ederdi. Eğer muharebe hüsn-ü suretle hitam bulsa şüphesiz bunu da hal edeceklerdi. Fakat bu suretle hitam bulduğundan Almanya'nın vaadinde durup durmayacağını bilmem, çünkü o vakit bu işlere muvafakat eden hükûmet, Almanya'da çok zaman evvel değişmiştir.

Hilmi Bey (Basra) – Demek ki bu tekâlif ve taahhüdat kavli idi?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Tabiî... Çünkü fiilen yapılamazdı ve Almanya Meclis-i Mebusanından geçmesi lâzımdır.

Hilmi Bey (Basra) – Mesmuatımıza nazaran Almanlar Bulgarlara karşı taahhüdatta bulunmuşlar ve masarifat-ı harbiyyelerini de ita eylemişler idi.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Biz de öyle işittik; fakat sonra aslı olmadığını söylediler.

Hilmi Bey (Basra) – Halbuki Devlet-i Âliyyenin îfa ettiği hidemât, Bulgarların yaptığı hizmetlerin fevkinde idi ve bu, gerek düşmanlarımızın gerek dostlarımızın bile itirafatıyla sâbit idi.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Eğer siz bunu mevsuk olarak biliyorsanız ben tekzib edemem; fakat benim bildiğime göre: *"aslı yoktur, onlara da böyle yapıldı"* dediler.

Kabine bu hususta pek gevşek davranmıştır...

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Rusya, Fransa ve İngiltere sefirleri İstanbul'dan hareket etmeden evvel veya sonra Amerika sefiri, kabine âzasından bir zata, Karadeniz vak'asının sulhen tesviyesi kaabil olduğunu söylemiş, o zat da, Meclis-i Vükelâda sefirlere aralarında geçen bu muhavereyi tekrar eylemiş, hatta o zat, "Rüfekanın ekseri harbe taraflardır, halbuki Amerika sefirinin teklifi de gösteriyorki bu işi sulhen tesviye etmek ihtimali vardır; şu halde ben arkadaşlarıma iştirak edemeyeceğim" demiş ve bunu bir sebeb-i istifa olarak ileriye sürmüş, kabineden çekilmiştir. Ben bunu arz etmek istemiyorum, fakat bundan anlaşılıyor ki tecavüz, gerek Ruslar tarafından vaki olmuş olsun ve gerek Hariciye Nâzırı'nın itirafiyle sâbit olduğu üzere Alman gemileri tarafından olsun harb tasmim edilmiş [kararlaştırılmış] imiş... Şu halde harbe tasmim eden hükûmet, düşünmeli idi ki bu devlet, iki muharebeden ve bir ihtilâlden çıkmış idi. Binaenaleyh böyle muazzam bir harbe girmek için kudret-i askeriyye müsaid olsa bile vaz'iyet-i maliyye hiç müsait değildi. Bu itibarla bizi harbe sürükleyen ve bunun için bizimle ittifak eden devlete masarifât-ı harbiyyemizin behemahâl tazmin ettirilmesi icab ederdi. Anlaşılıyorki Kabine, bu hususta pek gevşek davranmıştır veya bu hususu hiç düşünmemiştir.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Hükûmet, bu hususta lâzım gelen menfaati başka suretle stihsal etmek istemiş ve hatta bu maksatla mu-

ahedeye munzam olarak bâzı tezyilât [ilaveler] yaptırmış ve bâzı kuyûd vaz ettirmiştir. Esasen müttefik devletlerin istihsal ettikleri menâfi, her devletin fedakârlığı, gayreti nisbetinde taksim olunacak idi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Ortada iki şekil vardı: Ya muharebe kaybedilir veya kazanılırdı. Muharebeyi kaybedersek bu hale geleceğimiz muhakkak idi. Binaenaleyh kaybetmek ihtimali nazarı dikkate alınmalı idi; muzaffer olursak vereceklerdi deniliyor; fakat muzaffer olmaz isek borç altında yaşayamıyacağımız da meydanda idi.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Mütalâamız harbi iltizam ettiğimize göre varittir; fakat biz harbi iltizam etmedik bizi harbe ilka ettiler.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Harbe ilka ettikleri [soktukları] halde bile meselenin sulhen tesviyesi mümkün olduğu Amerikan sefiri tarafından kabine âzasından bir zata teklif olunmuş. Demek ki iş sulhen tevsiye etmek iltizam edilse idi, meseleyi halletmek imkânı vardı.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Fakat bunu, zat-ı âliniz söylüyorsunuz ve ben söylemediğim için bu meselenin neden böyle olduğunu bendenize soramazsınız; çünkü ben sözlerinizi teyid etmiyorum.

Dirayetsiz adamların mecnûnane hareketleri...

Reis – Dördüncü suale geçiyoruz; başka sorulacak birşey var mı efendim? (Hayır sedaları) bu sual de, "Harbi dirayetsiz ve istikametsiz ellere tevdi ederek her cephede fünun-u harbiyyenin kabul edemeyeceği mecnunâne hareketlerin cereyanına ve sırf menafi-i hasise-i şahsiyye uğrunda kuvve-i hayatiyye-i milletin gasb ve israfına müzaheret eylemesi" mevzuu bahistir.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Harbi idare eden, Harbiye Nezareti ve Başkumandanlık Vekâleti idi. Binaenaleyh fünûn-u harbiyyenin kabul edemeyeceği mecmunâne hareketleri tabiî Hey'et-i Askeriyye takdir eder. Eğer böyle bir hey'et-i askeriyye raporu var ise onu kabul etmek zarurîdir ve buna Harbiye Nâzırının cevab vermesi icab eder. *"Dirayetsiz ve istikametsiz eller"* hakkındaki fıkraya da cevap veremem; çünkü harbin bilfiil idaresine, Maarif Nâzırı olduğumdan dolayı, müdahale etmediğim gibi bunun memuru mes'ûlü, Başkumandan Vekilidir. Mamafih harbde pek dirayetli adamlar kullandığımızı zannederim;

ezcümle Almanların büyük ve ehliyetli kumandanları Ordularımızın başlarında idi; binaenaleyh harbin dirayetsiz ellere tevdi edildiği hakkındaki idiayı ben kabul edemiyorum. İstikametsizlik meselesine gelince onu izah ediniz.

Reis – Harb ilân olunduktan sonra bir takım vaz'ı-yed muameleleri başladığı ve vaz'ı-yed muameleleri ile halkın bir çok emvâli gasp olunduğu, böyle olduğu halde bu malların bir çoğu Harbiye'ye ve askerî ambarlarına gitmediği, bir çok adamların ellerinde kaldığı ve bu suretle memleketin kuvve-i hayatiyyesine halel geldiği, yapanlara müzaheret edildiği iddia olunuyor.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Hükümet bu işlere muzaheret etmez ve zaten bir Nezaret de diğer Nezaretin işine müdahale eylemez; mamafih bunlar tahkikat ile sabit olacak şeylerdir; yoksa falan işi Meclis-i Vükelâ kararıyla falan adamın eline tevdi ettik diye Meclis-i Vükelâ karar vermez. Binaenaleyh kendisine iş tevdi edilen adam, dirayetsiz ve istikametsiz ise o, ayrıca Nezaret-i âidesi hakkındaki tahkikat ile meydana çıkar.

Kanal harekâtı Almanya üzerindeki İngiliz baskısını azaltmak için düzenlendi...

Halid Bey (Divaniye) – Öyle anlıyorum ki bu suale kapalı olarak cevap verdiler; bunun için bir iki söz söyleyeceğim. Meselâ, Mısır seferine başlanılmıştı, ben öyle zannediyorum ki Mısır seferine başlanacağından Meclis-i Vükelânın malûmatdar olması lâzım idi ve bu, öyle bir sefer idi ki, henüz Rüşdî'ye tahsilini ikmal etmemiş bir çocuğa sorulsa Mısır seferinin neticesi ve mecnunane bir hareket olduğunu söyleyebilir. Acaba bu mesele; Meclis-i Vükelâ'nın kararıyla mı oldu yoksa Başkumandan Vekili bu seferi kendiliğinden mi ihdas etti. Eğer kendiliğinden yaptı ise işi anladıktan sonra bunun başarılamayacağı kanaati Meclis-i Vükelâda neden hâsıl olmadı?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Malûmu âliniz harekât-ı askeriyyeyi, Erkân-ı Harbiyye Dairesi tanzim ve idare eder ve buna, Meclis-i Vükelâ karışmaz; o yalnız harb olsun veya olmasın diye karar verir. Ondan sonra Karargâh-ı Umumi, harekât-ı harbiyyeyi tanzim eder. Mı-

sır'a sefer yapan, İran'a koşar. Fakat bunlar, Hey'et-i Vükelâda tezekkür edilmez; yalnız bâzı harekât-ı harbiyyenin asbâbı ve ne gibi menafî temin edileceği Meclis- Vükelâda sorulur ve o vakit mesele izah olunurdu. Binaenaleyh Harbiye Nâzırının verdiği izahata nazaran Mısır seferini icradan maksad, İngiliz kuvvetlerinden bir kısmını Mısır'a celb etmek ve bu suretle Garp Cephesinde İngilizlerin kuvvetini tenkis ettirmek suretiyle Almanların muzafferiyetini kısa bir zamanda temin etmek idi. Çünkü Almanlar galib geldiği takdirde bizim Hey'et-i İttifakiyemiz de galip gelmiş olacaktı. İşte Mısır seferinin ihtiyar edilmesi hakkında Harbiye Nâzırının serdettiği mütalâalar budur.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Başkumandanlık Vekâleti doğrudan doğruya taraf-ı Şâhaneden mi, yoksa Meclis-i Vükelâ karariyle mi tevcih olunur?

Tehcir Kanunu, ordunun emniyeti için çıkarılmıştır...

Şükrü Bey (Kastamonu) – O, hukuku Padişâhidendir ve esasen Başkumandan, Zât-ı Şâhânedir; fakat gösterilen arzuya göre Sadaret, Başkumandan vekilini inha eder.

Reis – Beşinci suale geçiyoruz; başka bir mütalâa var mı efendim? (Hayır sedaları) Bu sual de, "Kavaid-i hükukiyye ve insaniyyeye ve hasseten Kanun-u Esâsimizin ruh ve sarahatine külliyen münafi muvakkat kanunlar ve emir ve nizamlar ısdar ederek memleketi bir sahne-i fecâyie kalb eylemesi" mevzuubahstir.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Sahib-i takririn bu sualden maksadı nedir?

Reis – *Tehcir Kanunu* vesair emsâli kanunlar bilfarz Harbiye Nezaretince yapılan âmirin mâdununu öldürmesi hakkındaki muvakkat kanunlar Meclis-i Vükelâda imza edilmiş idi.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Bilâ muhakemesiz adam öldürmek ve saire hakkındaki kavanin.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Tehcir Kanunu ve buna dair yapılan kanunlar, müdafaa-i memleket ile uğraşan Ordunun emniyetini temin etmek maksadıyla tanzim olunmuştur ve tehcir meselesi Ordu Kumandanlarının, karargâhların raporlarıyla yapılmıştır. Çünkü Ordu Kuman-

danları: *"Hatt-ı ricatimiz emin değildir"* diye esbâb-ı muhtelife serdetmişler ve raporlar göndermişlerdir. Bunun üzerine emniyet edilmeyen halkın harb mıntıkası haricine ihraç olunmaları lazım geldi ve bittabi ordunun hatt-ı ricatini, levazımını temin için bir kısım halkın yerlerinden kaldırılması lazım gelince bu, kanunsuz olarak yapılamazdı. Binaenaleyh olbabdaki kanunlar bu nokta-i nazara göre yapılmıştır. Bunlar Kanun-u Esasi hilafından değildir; çünkü Hükûmetin, devleti bir muhataradan veyahut emniyet-i umumiyyeyi halelden keresi için Meclisin celb ve cem'ine vakit müsaid olmadığı halde, Kanun-u Muvakkat neşredileceği vikaye için bir zaruret-i mübreme zuhur ettiği ve bu babda vaz'ına lüzum görülecek kanunun müzakeresinin sonradan mecliste yapılacağı Kanun-u Esaside musarrahtır.

Bundan başka eğer Ordunun hatt-ı ric'atı ve menzilleri tehlikeye düşse idi ve Ordu iki ateş arasında kalsa idi daha harbin bidayetinde, düşmanların kuvvetleri yerinde iken, büsbütün müzmahil olurduk. İşte *Tehcir Kanunu* o sebebe mebni yapılmıştır. Bazı ahvalde Amirin Mâdununu Öldürebilmesi Hakkındaki Kanun, Ordunun inzibatını temin içindi ve bu, düvel-i saire kanunlarında dahi mevcuttur. Hatta malûmu aliniz bir vakit bir Rus taburu gelmiş idi ve bir Rus zabiti herhangi bir neferi ufak bir kabahatından dolayı çağırmış ve rovelverini çekerek onu vurmuş idi. Halbuki bizde o vakit o kanun yoktur ve o vakit hükümet, onu cezalandırmak istemiş idi. Fakat ahiren bizde de onun lüzumuna kanaat hâsıl olmuş ve Meclis-i Vükelâda müzakere olmuştur; dediğim gibi bu, başka devletlerin kavanininde de vardır.

Reis – Tehcir Kanununu yapmadan evvel, böyle bir kanun tanzimini icab ettiren vak'ayi hakkında malûmat verilmiş mi idi?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Malûmat verilmiştir ve zannederim bu vukuat hakkında Meclis-i Alinize de haber verilmiştir. Bu hususdaki karar etraflıca hatırımda yoktur; fakat Van, Bitlis, Karahisar-ı Şarkî ve Karadeniz sahillerindeki vakâyi malûmdur ve Dahiliye Nezareti buna dair bir kaç kitap neşretmiştir. Bu vak'ayi üzerine hudutlardaki ordumuzun arkadan hainane tecavüzlere maruz kalmaması ve Rusya'nın Karadeniz sahillerine serbestçe asker çıkaramaması için Ordu Kumandanlarının göstermiş oldukları lüzum-u hakikîye müsteniden Tehcir Kanunu yapılmıştır.

Reis – Bu kanunun hüsn-ü tatbik edilip edilmediği hakkında şikayet vaki oldu mu ve bu, Meclis-i Vükelâda müzakere edildi mi?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Hayır, buna dair Meclis-i Vükelâda müzakere cereyan etmedi. Fakat Dahiliye Nezaretinin bu babda sûi harekette bulunanlardan bir kaçını azlettiğini biliyorum; hatta bu memurlar hakkında tahkikat da yapılmıştır, fakat neticesini bilmiyorum.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Emniyet-i memleket tehlikede olduğu ve Meclisi de toplamak kaabil olmadığı zaman Hükûmetin kanun-u muvakkat yapabileceğini söylediler; filvaki öyle; fakat bu gibi kanunlar Meclise verilmek icab eder. Halbuki bu kanunlar 1331 [1915] senesinde yapıldığı halde Meclise gelmemiştir.

İlyas Sami Efendi (Muş) – O kanunlar gelmişti.

Halid Bey (Divaniye) – Ve hükûmet evvelki gün geri almıştı.

Reis – Rica ederim, bilmeyerek, söylemeyiniz, eğer bu kanunlar Meclise verilmemiş ise tesbit ederek sorunuz.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Geçenlerde vermişlerdi; fakat askerî kanunlar da var. Meselâ, bir amir hatasından dolayı madununu idam edebilir; fakat bu kanun ahali hakkında nasıl tatbik edildi ve neden bir takım masum insanlara teşmil olundu?

İlyas Sami Efendi (Muş) – Sebebini söylediler.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Nasıl?

İlyas Sami Efendi (Muş) – Ordunun emniyetini temin için.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Ordunun arkasını tehdid edecek eşhas için bu kanun kaabil-i tatbik olsun; fakat kadın, çoluk, çocuk hakkında kaabil-i tatbik midir; bu meseleler Meclis-i Vükelâ'da müzakere edilmemiş ve suret-i resmiyyede bildirilmemiş olsa bile, bütün kabine ricali bu vak'ayii işitmiştir. O halde Meclis-i Vükelâ bu hususta nasıl bir karar ittihaz etmişti? Acaba kumandanların bu icraatını tasvip edecek bir karar mı vermiştir?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Meclis-i Vükelâ'da buna muhatab olacak ya Dahiliye veyahut Harbiye Nazırıdır. Bu şeyleri Kabine Reisi ve onun rüfekası işittikçe nazır-ı âidinden sorar ve alacağı izahata ya kanaat eder, yahud kabineden çekilip gider. Binaenaleyh o vakit Dahi-

liye Nazırı, işitilen şeylere kanaat bahş cevablar vermiş olacak ki mesele daha ziyade tamik edilmemiştir. Onun için buna dair Meclis-i Vükelâdan karar var mı, yok mu meselesine gelince; Meclis-i Vükelâ, şunu işittik, Dahiliye Nazırına sorduk diye, bir karar vermez.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Diyarbekir Vâlisi bu gibi fecayi'e ictisarından [facilara sebep olduğundan] dolayı azledilmiş ve fakat onbeş gün sonra Sivas'a vâli tayin edilmiştir. Halbuki bu Vâli'nin azil sebebi, icraat-ı sakimesi idi. Böyle olduğu halde o, Meclis-i Vükelâ kararıyla vali tayin edilmişti. Mamafih, Meclis-i Vükelâda bulunanların hepsi bu vak'ayiden, fecâyiden suret-i hususiyyede haberdar idi.

Diyarbakır valisi Dr. Reşit Bey meselesi...

Şükrü Bey (Kastamonu) – Diyarbekir Valisi Reşid Bey oradan Ankara'ya kaldırılmıştı; fakat esbab-ı naklinin böyle fecâiye iştirakinden mütevellid olduğunu bilmiyorum; çünkü Diyarbekir'den nakli esnasında tebdilen denilmiş idi. Fakat Reşid Bey, Ankara'da bulunduğu sırada "Diyarbekir'deki harekâtı sayi ve kendisinin de bunu teyid edecek vaz'iyetleri hâdis oldu. Meselâ, o sırada İkdam Gazetesi'nde galiba 9.000 liraya bir hanenin satılık olduğuna dair bir ilân vardı; Reşit Bey bu ilânı görünce bu haneye talib olduğunu telgraf ile bildiriyor; halbuki "Musul'dan Diyarbekir'e pek çok sıkıntı ile geldiği Dahiliye Nazırınca malûm olan adamın, iki veya ikibuçuk sene sonra külliyetli bir meblağ demek olan 8-10.000 lira ile ev almaya kalkışması, Dahiliye Nazırında, *"Bu, Reşit Bey'in hakkındaki şayiatı [söylentileri] teyid eder"* fikrini, zannını hâsıl etmiş ve onun üzerine azlederek Hey'et-i tahkikiyyeye göndermişti. (*)

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Suriye'de vâki' olan fil-i kıtalden [kıt'al fiillerinden] Meclis-i Vükelânın haberi var mı idi? Çünkü ne askerin arkasını kesecek, ne de memleketin âsâyişini ihlâl edecek adamlar asılmıştı.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Bu, ihtimal ki kumandanların elindeki kanuna müsteniden yapılmıştır.

(*) Dr. Reşit Bey'in biyografisi için kitabın sonuna bakınız.

Çünkü Kumandanlar böyle bir salâhiyeti hâiz idi. Asayişi ihlâl edenler Divân-ı Harblere verilir ve irade-i seniyye istihsal edildikten sonra karar icra olunursa Meclis-i Vükelâdan geçer; yani irade-i seniyye istihsal etmek için bildirilirse Meclis-i Vükelâ haberdar olur.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Demek ki bunların bir kısmından haberdar olmamıştı?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Bunların bir kısmından haberdar olmuştur; çünkü irade-i seniyyeye iktiran etmek üzere hükûmetten geçerdi.

Meclis-i Âyan üyesi Zöhravi nasıl idam edildi?..

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Malûm-u âliniz o zaman Suriye'de hal-i harb yoktu, taarruz veya müdafaa edilmiyordu; yani o havali, ahvali âdiyye derecesinde idi. Şu halde âyânlık sıfatı ıskat edilmeden bir adam nasıl asıldı ve irade-i seniyye sonradan istihsal edilmek üzere Meclise geldiği vakit bu hareket, Kabine azasında nasıl tesir bıraktı?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Divan-ı Harblerin kararı istinâfen temyiz edilmez; o, öyle gider. Eğer o hususta yeniden tedkikat icrası lâzım ise o, Meclis-i Mebusan'a aid bir vazifedir; ve Divan-ı Harplerde şu karar verilmiştir, diye, Nâzır söz söyleyemez ve binaenaleyh kabine azası bu hususât hakkında nasıl beyan-ı fikr etti derseniz cevab verilmez; çünkü Divan-ı harb karar verir, olur gider.

Seyyid Ali Haydar Bey (Asîr) – Dördüncü Ordu Kumandanı, Kanun-u Esâsî hilâfından ve imzası tahtında, altın ile kâğıt arasındaki fark zâil olmaz ise kur'a ile üç vilâyet tüccar ve âyânını maaile [ailesiyle] tağrib edeceğini ilân etmiş idi. Meclis-i Vükelâca buna karşı bir itiraz vâki olmadı mı?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Bundan malûmatım yoktur; çünkü böyle bir mesele Meclis-i Vükelâya gelmemiştir. Binaenaleyh bu sual Dahiliye Nâzırına teveccüh eder.

Reis – Bu sual hakkında başka bir mütalâa var mı? (Hayır sedaları) Altınca sual de: Vak'ayi-i harbiyyeden sevkülceyşe taalluk etme-

yen ve binaenaleyh ketmi lâzım gelmeyenleri, mücerred muhafaza-i mevki dâiyesiyle ketm eylemesi ve her gün birer menfi sebeble düşmana çiğnettiği vatan-ı muazzez aksamının avâkib-i elimesinden milleti vakt ve zamanı ile haberdar etmemesi" söyleniyor.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Vak'ayi-i harbiyyeden sevkülceyşe taalûk etmeyen ve binaenaleyh ketmi [saklanması] lâzım gelmeyenleri gizlemek, mücerred muhafaza-i mevki dâiyyesiyle ketm edilecek bir hareket değildir ve bu her yerde kavâid-i esasiyyeden olarak kabul edilmiştir. Harbe aid vukuatın en küçüğünden bile düşman, kendisine azîm istifade temin eder. Binaenaleyh vak'ayi-i harbiyyeyi mümkün olduğu kadar muhtasar olarak tebliğ ediyorlardı. Sonra Alman tebliğ-i resmilerini de görüyorduk; kim bilir onların da asılları ne kadar mufassal idi? Halbuki onlar da muhtasar olarak veriliyorlardı.

İşte bizim tebliği resmîler de öyle oldu. Bâhusus, bu bizde pek ziyade lâzımdı; çünkü harbin hatta üçüncü senesinde İstanbul'da bir Telsiz Telgraf cihazı bulunduğunu işittim. Bununla düşmana malûmat veriliyor ve ahvâl-i dahiliyyemiz hakkında casusluk yapılıyordu. Harbiye Nezaretinin bu işlerle meşgul olan şubesinin evrakı tedkik olunursa bu hareketin düşmana malûmat vermemek için ihtiyar olunduğu tezahür eder. Binaenaleyh Memleketin menfaati icabından olan bu tedâbir, [tedbirler] muhafaza-ı mevki idiasıyla yapılmıştır demek, doğru değildir.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Fakat ketmi [gizlenmesi] lâzım gelenler harekât-ı harbiyyeye ait mesaildendir. Halbuki hükûmet, birçok kıtalarımızı, memleketlerimizi gaib ettiğimiz halde, bunları ilân etmedi, Basra'nın ilk hamlede sükût ettiği anlaşılmıştı; Bağdat'ın sükûtundan sonra keyfiyet sorulunca hükûmet sakladı. Acaba Bâb-ı Âli nezdinde bunların işâa edilmemesindeki esbab nedir? Meselâ, bazı yerlerin sükûtu iki ay saklanmıştır.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Ben bu tebliğlerin iki üç ay saklandığını bilmiyorum.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Bağdat Mebusları Bağdat'ın sükûtunu sorduğu halde, hükûmet yine sakladı.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Ben bilmiyorum.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Kudüs'ün sükûtundan sonra olanları biliyoruz.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Meclis-i Vükelâda buna dair birşey olmamıştır; bu, karargâh-ı umuminin takdir edeceği bir meseledir.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Hiç bir şeyi de ketm etmemiş miydi?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Ketm etmemişti.

Reis – Bu sual hakkında başka sorulacak bir şey var mı? (Hayır sedaları) Yedinci suale geçiyorum. Bu sual de: "Harb seneleri zarfında İtilaf hükûmetleri tarafından mükerreren vuku bulan ve bilhassa Rusya'nın inhilâlinden sonra edilen sulh tekliflerini red eylemesi ve binnetice bugünkü âkibet-i meş'umeyi davet eylemesi" mevzuu bahistir.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Acaba bu edilen sulh teklifleri nereye matuftur?

Reis – Düşman tarafından edilen teklifler.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Sahib-i takrir onu zikretmemiş. Harp seneleri zarfında İtilaf hükûmetleri tarafından sulh teklifi vaki olmadı. Bu mesele hakkında, bilhassa Rusya'nın inhilâlinden sonra çok rivayetler şâyi olmuştu; halbuki ciddî bir teklif bulduğunun aslı yoktur. Yalnız bazı dedikodular vardır. Meselâ; İsviçre'de, Seyahat etmekte olan bir Osmanlı'ya: – *İngilizler ile sulh yapsanız ne iyi olur* – denilmiş, o da gelmiş ve *"İngilizler bizim ile sulh-u münferide talib"* demiş bunu neden anladınız?" Sualine karşı da, "Bir İngiliz böyle söyledi" demiş. İşte vaki olduğu söylenilen sulh teklifleri ekseriya böyle olmuştur. Sonra bir İngiliz, Osmanlı tebaiyetinde olan bir zata, söylediğim şekilde, bir mektub yazmış; bu adam onun dostu imiş. Fakat bunlar tabiî hükûmet için ciddî bir teklif telâkki olunmaz. Ben Meclis-i Vükelâ'da ne Hariciye Nâzırından, ne de Sadrazam Paşa'dan "İngiltere'nin sahib-i salâhiyet olan şu adamı bize şu yolda sulh teklifinde bulunmuştur" dediğini işitmedim.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Rusya'nın inhilâlinden sonra biz sulha talib olsa idik menafiimiz müemmen değil miydi?

Şükrü Bey (Kastamonu) – O, kanaat, meselesi idi. Rusya'nın inhilâlini müteakib sulh teklif etse idik, Çar başta olmak üzere, Rus-

ya'nın dirilmesi muhtemel idi. Çünkü Rusya'ya gelecek İngiliz kuvvetleri en evvel Çar'lığı diriltecek idi.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Demek bunlar Meclis-i Vükelâ'da mevzuu bahis olmadı?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Hayır, kendi fikr-i mahsusumu söylüyorum.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Selânik'de mukim İzmir tüccarından bir İngiliz, sulh aktı için hükûmete bir teklifte bulunmuş ve bunun üzerine hükûmet-i Osmaniyece Dedeağaç'a bir memur-u mahsus izam olunmuş. Meclis-i Vükelâ bu meseleden haberdar edilmiş mi idi?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Harbin ilk senesinde mi?

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Beş mart muharebesinden evvel.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Hayır, hatırlamıyorum.

Reis – Bu sual hakkında başka bir mütalaa var mı? (Hayır sedaları) Sekizinci sual de: "Harbin ihdas eylediği müşkilât karşısında halkın ihtiyacını tehvin edecek tedabire tevessül eyleyecek yerde, bir takım eşhas-ı maddiyye ve hükmiyyenin [hakiki ve hükmî şahısların] ihraz-ı servet eylemesini teminen, ihtikâr ve suistimal yollarına saparak memleketin iktisadiyyatını batırması" mevzuubahistir.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Acaba bu sual ile ne demek istiyorlar?

Reis – İaşe mesaili tanzim edilecek yerde iktisat olunması ve bir takım eşhas-ı maddiyye ve hükmiyyenin iktisab-ı servet etmesine hükümetin müzaheret eylemesi gibi şeyleri kasdediyorlar.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Bu işlerde Hey'et-i Vükelâ'nın kararı ile dahli yoktur. Bu gibi mesail herhangi nezaretin daire-i selahiyeti dahilinde ise ve ihtikâr yollarına sapacak tedabir ittihaz eylemişler ise, onlardan sormalı; mamafih bu işlerde Maarife taalluk edenleri varsa sorunuz söyleyeyim; çünkü bu hususta Meclis-i Vükelânın bir kararı yoktur.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Posta Nezareti Vekâletinde bulunduğunuz zaman birçok şeyler cereyan ettiği söyleniyor; meselâ posta paketleri ile hariçten buraya, buradan harice, yani Memalik-i Osmaniyeye sevk edilen *kolilerde* sûistimal olduğu rivayet olunur.

Şükrü Bey (Kastamonu) – "Koli" "Postal"lar meselesi mi?

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Tabiî. Çünkü bu iş ihtikâra sebebiyet vermiştir.

Harb içindeki koli suistimali nasıl oldu?..

Şükrü Bey (Kastamonu) – Dahilde "Koli" muamelesini vakidir. Meclis-i Umumî müzakeresinde de arz ettiğim gibi, bu muamele ile memlekete hariçten para girecek idi. Avusturya hükûmeti bize karşı "Koli" usulünü kaldırdığı ve bizim "Koli"lerimizi kabul etmediği halde ben kabul ettirdim. Avusturya'lıların "Koli"lerini kabul ettirmedim ve bu suretle kendi "Koli"lerimizi kabul ettirdim. Bundan maksad da tüccarın elindeki eşyanın harice ihracı idi. Dahilî "Koli" muamelesi bidayet-i harbde münhasıran eşya-yı ticariyyeye mahsus idi ve beş kiloluk paketlerden maada dahilde "Koli" muamelesi kabul edilmemiştir.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Beş kiloluk paketlerden dahilde küllî sevkiyat yapılmıştır.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Küllî yapılmamıştı, bir adamdan yevmiye ya bir veya iki paket kabul edilmiştir ve bu usul muhtelif zamanlarda tadil edilmiştir.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Reji idaresinin de birçok sevkiyatı olmuştur.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Bilmiyorum. Mamafih Reji'de posta ile sevkiyat yapabilir ve bundan Nazırın haberi olmaz; çünkü bir şey sevk edileceği vakit paket postahanesine verilir, oradan da sırası gelince sevk edilir.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Fakat miktarı çok olunca bundan Nazırın haberdar olması lâzımdır.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Haberi olmaz, çünkü vesait-i nakliyye müsaid ise sevk edilir. Fakat bendeniz Rejinin küllî miktarda sevkiyat yapmış olduğunu zannetmiyorum.

Reis – "Koli"'den bahsettiler, zat-ı âlileri de hariç için bir şey söylemediniz.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Harice birçok "Koli"'ler sevk edilmiştir ve bu sevkiyat günde iki üç vagon nisbetinde olmuştur. Bu da hem postanın, hem de memleketin menfaati muktezasındandır.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – İşittiğimizin hilâfına olarak, dahilî "Koli" muamelâtının men edilmiş olduğunu söylüyorsunuz. Acaba mubadele-i eşya neden men' edilmiştir;

Şükrü Bey (Kastamonu) – Men' edildi demedim, tahdid edildi dedim. Çünkü vasıta-i nakliyemiz yoktu ve bahrî münakalat da kaabil değildi; şimendiferler de almıyorlardı. Şimendiferlerin tefrik ettiği mahal, ancak vesait-i muhabereyi istiab edebilecek bir halde idi. Hatta fazla yer almak için daha çok masraf yapılıyor ve buna mukabil yine ayda bir çok kere fazla vagon alınıyordu. Binaenaleyh büyük ücret ile sevkiyat yapılınca Posta, Telgraf Nezareti zarar ediyordu.

Reis – Harice sevk edilen "Koli" ler müracaat sırası ile mi veriliyordu? Nasıl yapılıyordu?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Bu müracaâtın derecesine göre yapılıyordu. Müracaât kesîr [çok] olunca sıraya konuluyor ve müracaât olmayınca ne kadar getirilirse alınıyordu ve bu suretle günde üç vagon sevk ediyordu. Filvâki harbden evvel istediğimiz kadar vagon alınabiliyordu, fakat harbden sonra trenler umûr-u askeriyyeye tahsis edilince bunların adedi tenakus etti [azaltıldı] ve bittabiî vagonların adedine göre sevk muamelesi sıraya konuldu.

Reis – Bundan dolayı makam-ı âlinize şikâyât vâki oldu mu? Yani muamelâtın yolsuz ve sırasız yapıldığına dair bir müracaat oldu mu?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Şikâyeti mucib birşey yoktur, eğer Meclis'e gelmiş ise onu bilmiyorum.

Sâlim Bey (Karahisar-ı Sahip) – Beher "koli" piyasada üç, beş, altı kuruş'a kadar satıldı. Böyle "Koli"lerin füruhtundan [çıkışı] habedar mı idiniz?

Şükrü Bey (Kastamonu) – "Koli" satıldığını bilmiyorum. Yalnız ihrac vesikaları satılmış.

Sâlim Bey (Karahisar-ı Sahip) – İhrac vesikalarından başka "Koli"de...

Şükrü Bey (Kastamonu) – Biz ihrac vesikası üzerine vagon'u verirdik. Mamafih ben de kendi malı olmayanların ihrac vesikası aldıklarını veya malını satıp da vesikası yedinde serbest kalmış olanların sattıklarını işittim. Biz, ihrac vesikası olmayanlara vagon vermez idik ve ellerine de vesika vermiyorduk. İhrac vesikasının arkasına, bu vesika sahibinin eşyası filân günkü vagon ile sevk edilecek yahut filân numaralı vesika filân günkü vagon ile sevk olunacak, der idik.(*)

Sâlim Bey (Karahisar-ı Sahip) – (Koli) muamelesinde adetâ bir alım satım olduğu *Posta Nezareti vekâletinde bulunduğunuz zaman* malı olan tüccar sıraya konulmayıp hiç malı olmayan adama üç, beş, veya onbeş bin "Koli" verilirdi ve o adam da eli sıcak sudan soğuk suya girmeden onbeşbin "Koli" benim der idi. O da sonra piyasada satardı. İşte bu gibi muameleler şayi olmuştu. Hatta şuyuu değil, biz ticaret vadisinde olduğumuzdan onları duymuştuk. Bundan başka ticaretle meşgul olan arkadaşlar vardır. Meselâ İzmirli arkadaşımız üzümünü yükletti mi, söylesin.

Mustafa İbrahim Bey (Saruhan) – Ben altı kuruş'a "Koli" aldım.

Sâlim Bey (Karahisar-ı Sahip) – "Koli" bedeli olarak ne verdiniz?

Mustafa İbrahim Bey (Saruhan) – Birisi ile pazarlık ettik, ertesi günü de "Koli"leri yükledik.

(*) Meclis-i Mebusanda (Divaniye – Irak) mebusu olan Ali Haydar Midhat [Midhat Paşa'nın oğlu] anılarında, Kastamonu mebusu Ahmet Şükrü Bey'le ilgili olarak, Mütarekeye yakın günlerde geçen şu olayı anlatmaktadır:

"Avusturya ticaret ateşesinden Sirkeci Garında 14 vagon şekerin beklediğini duydum. Ertesi günü 25 Temmuz 1918 tarihli Tasvir-i Efkâr'da bir açık mektup yazarak, hükûmetten bu şekerlerin sahibinin kim olduğunu, ister mebus ister vali olsun isimlerinin ilân edilmesini, suçluları kimse derhal cezalandırılmasını istedim." Birkaç gün sonra A.H.Midhat'a Kastamonu mebusu ve ittihatçı Ahmet Şükrü Bey'den tehdit dolu bir mektup gelir ve bahsedilen şekerleri *"Ahmet Şükrü ve Şürekâsı"* firması ile *"Aziz ve Kazım Nuri Beylerle"* müştereken getirdiklerini ve bunda usulsüz birşey olmadığını belirtir. Üstelik mektup da bir de şu soru sorulmaktadır:

– Acaba pederinizin büyük servetini milletin kanından,etinden ve boğazından biriktirdiğini unutuyor musunuz?..

A.Haydar Midhat olayı bir daha kurcalamaz. Sadece, "sabık Maarif Nazırı'nın şeker ticaretine gireceği aklıma gelmemişti bile", demekle yetinecektir. (Bkz. A.H.Midhat, Hatıralarım, İstanbul 1946 s. 312-317).

Şükrü Bey (Kastamonu) – Yani size birşey satmadık.

Mustafa İbrahim Bey (Saruhan) – "Koli" sattı.

İsterseniz "Koli" meselesini biraz daha açalım...

Şükrü Bey (Kastamonu) – Pek iyi, bunda Postahanenin ne kabahati vardır? Biri "Koli" almış ötekine satmış. Mamafih bu işlerin suret-i cereyanını biraz tafsil edeyim: Harb'den evvel "Koli" nakliyatı az fakat vagon çoktu ve biri her ne kadar "Koli"si olursa olsun Postahaneye getirince alınır sevk olunurdu. Harb'den sonra alınan vagonlar bir iki'ye inhisar edince yine devam etsin denildi. Meselâ, biri geldi onbin "Koli"si olduğunu söyledi. Bir saat sonra diğeri ikibin "Koli"m var diye geldi, bu sonra gelen diğerinin "Koli"leri sevk olununcaya kadar dört beşgün beklemek mecburiyetinde kalırdı. Aynı günde Meselâ, beşer dakika fasıla ile müracaat eden iki tüccardan birinin "Koli"leri hemen sevk edilmeye başlandığı halde diğerinin birkaç yüz "Koli"si günlerce beklemek zarureti, az "Koli" sahiblerinin şikâyâtını celp etti. Buna çare olmak üzere az miktarda tevdî olunan "Koli"leri ilk sevkiyata serpiştirdik fakat bu da şikâyâtı mucib oldu. İlk sıra sahipleri, "Koli" sıramızı yine başkasına veriyorsunuz dediler. Biz bu şikayâta cevaben, iki yüz "Koli"si olan bir adam beklemesin, senin "Koli"lerin ile gitsin diyorduk.

Halbuki çok "Koli" sahibi buna itiraz ediyor ve "benim taahhüdüm vardır sevkiyat bir gün geçikecek olursa ben tazminat îtasına mecbur olacağım" diyordu.

Filvâki bu sözler mantıkî ve ticaret aleminde kabüle şayan idi. Mamafih sonra işittik ki şu kadar "Koli"m var diye ilk müracaat edenlerin, o miktarda malı mevcud olmayıp esasen temini istifade maksadıyla ilk sıralara yazılıyorlarmış ve sonra sıralarını başka tüccara satıyorlarmış. Biz, bu fenalığı işitince artık sıra yoktur dedik. Mal ihracı için behemahâl ihracat hey'etinden vesika almak mecburiyeti olduğundan herkes elindeki ihrac vesikasını getirir ve sıra ile kayd edersiniz, kim en evvel getirirse onun malı sevk edilir dedik fakat bu usûlde de sûistimâl oldu. Çünkü elinde ihrac vesikası olan bir adam malını burada satıyor veyahud sizin malınızı göstererek bir ihrac vesikası alı-

yor ve bu suretle elinde serbest bir ihrac vesikası bulunuyor, sonra bu vesikayı satıyordu. Bu, münhasıran Posta ve Telgraf Nezaretinin haricinde tüccar arasında cereyan etmiş bir muameledir ki bundan Nezarete bir sual teveccüh etmez.

Hasan Bey (Gümüşhane) – "Koli" muamelâtının kesreti [fazlalık] hasebiyle vagonlar ihtiyaca kâfi gelmediğinden tüccarın malları depolarda teraküm etti ve harbin devamı müddetince haricî ticaret yalnız "Koli"ye münhasır kaldı.

Filvâki bu ticaretin faide temin ettiğini müteaddit defalar işittim. Ancak Posta Nezaretinde Vekâlet esnasında Dârüleytâm namına tüccarlardan para alınmıştı bu para hangi kanuna istinaden alındı? Sonra Dârüleytâma para veren adamların malları tercihan gönderiliyordu. Binaenaleyh alınan para vagon üzerine mi yoksa "Koli"ler üzerine mi alındı? Hatta bunların bir kısmının verdiği mebâliğ muvazene-i maliye Encümeninin Mazbatasında görülmüştü. Acaba Meclis-i Mebusan'ın gördüğü mazbatadan hariç başka şeyler de var mıdır?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Meclisin mazbatası sözünü ben anlamıyorum ve ben öyle şeyler görmedim.

Hasan Bey (Gümüşhane) – Dârüleytâmlar namına "Koli" sevkiyatından dolayı tüccarlardan alınan paralar hakkında Muvazene-i Maliye Encümeninin bir mazbatası vardı.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Bunu o vakit Hey'et-i Umumiyyede arz etmiştim ve bunun ligarezin [garezlikten] yapıldığını da biliyorum. O liste arkadaşlarından biri tarafından verilmişti. Dârüleytâmlar namına para alınmamış yalnız bazı menâfi temin edilmiştir. Meselâ, bir tüccar gelmiş Dârüleytâmlara piyasada kilosu altmış kuruş'a olan Pirinç'i onbeş kuruş'a vereceğini söylemiş ve fakat buna mukabil "Koli" lerinin sevki hususunda teshilât ibrazını teklif etmiş bu gibi müracaâtları yetimlerin menâfiî namına kabul ettim ve Dârüleytâm Müdüriyyetine bir tezkere yazarak şu kadar zahireyi şu kadar kuruş'a falan yerden alınız dedim. Fakat onun iki üç bin "Koli"si varsa bu "Koli"leri diğerlerine tercihan değil, elimizde mevcut üç vagondan birini bunlara tahsis etmek şartıyla sevk ettirdim; yine ihracat vesikası ile müracaat edenlerin malını tehir etmedim. Yoksa Dârüleytâm namına kat'iyen bir para alınmamıştır.

Hasan Bey (Gümüşhane) – Asıl mesele para meselesidir. Yoksa malların tercihan sevkinden birşey çıkmaz.

Çok garip sualler soruyorsunuz!..

Şükrü Bey (Kastamonu) – Muvazene-i Maliyye Encümeninin mazbatasını Meclisde şiddetle tekid etmiştim ve bu işin ligarezin [garezlik] yapıldığını da biliyorum, fakat dedikleri gibi olmamıştır. Meselâ, zeytinyağı hariçte elli kuruşa satılırken bir tüccar müracaat etmiş ve Dârüleytâmlara yedi kuruş'a yağ vermiş idi ki, bu suretle Dârüleytâmların üç ay evvel bitecek tahsisatı üç ay daha devam etmiştir. Yoksa Nezaret ve Dârüleytâmlarda hiç kimseye bir para geçmemiştir.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Dârüleytâm'a böyle menfaat temininden Meclis-i Vükelâ malûmatdar mı idi?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Darüleytâm'a menfaat temin etmek Meclis-i Vükelâlık bir iş midir?

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Olabilir ki bu yolda menfaat temin edileceği söylenir.

Rıza Bey (Bursa) – Ne garib sualler soruyorsunuz?

Reis – Başka bir mütalaa var mı efendim? (Hayır sedaları) Dokuzuncu sualde "Hiçbir lüzum ve kanuna müstenid olmayarak siyasî ve askeri sansürler ihdas ile hürriyet-i matbua ve muhaberat-ı ihlâl eylemesi ve Avrupa evrak-ı havadisini memlekete idhal etmemesi" mevzuu bahistir.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Siyasi ve askeri sansür ilcaat-ı Harbiye [harp mecburiyeti] hasebiyle her tarafta her memlekette tatbik olunmuştur. Hatta bugün mütareke akd eden ve galib mevkiinde olan İngiltere, Fransa devletleri elyevm [halen] askerî ve siyasî sansür-ü ref' ettirmemiştir. Biz ise en evvel siyasi sansürü kaldırdık onun için sansür meselesi hakkında "Lüzum ve kanuna müstenid olmayarak" diye sualde münderic olan fıkrayı doğru bulmuyorum. Çünkü buna lüzum vardır. Sonra İdare-i Örfiyye mevcuttur ve İdare-i Örfiyye olan yerlerde bu gibi selahiyetlerin tatbiki caizdir.

Reis – Avrupa evrak-ı havadisinin men'i ithali hakkında ne diyeceksiniz?

Şükrü Bey (Kastamonu) – Malûm-u âlinizdir ki Avrupa evrak-ı havadisi aleyhimizde müfteriyat ve neşriyat-ı bedhahane ile mâlîdir. zaten memleketimiz muhitimiz dedikoduya müsaid olduğundan onların memlekete idhali kuva-yi maneviyeyi kesredecek tesirler yapacaktı. Bundan sarf-ı nazar, bu gibi evrak-ı havadisten edeceğimiz fayda ne idi ki? İşte söylediğim esbab dolayısıyla Meclis-i Vükelâ bunların adem-i idhaline karar verdi ve zaten kanunen Meclis-i Vükelâ buna selahiyattadır.

Halid Bey (Divaniye) – Buyurduğunuz doğru. Fakat İdare-i Örfiyye Kararnamesi, dahili muhaberatın sansüre tabiiyyetine dair bir selahiyyet bahşediyor mu? Meselâ, buradan Galata'ya göndereceğim bir mektub kapalı olarak gitmiyordu.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – İstanbul muhaberatında sansür yoktur.

Şükrü Bey (Kastamonu) – İstanbul muhaberatı da bidayetde sansüre tabi idi, çünkü arz ettiğim gibi düvel-i muhasıma tebaasının bir çoğu nezaret altında oldukları halde muhabere ediyorlardı ve hakkımızda malûmat veriyorlardı. Binaenaleyh sansürün tatbikinden pek çok fevaid [faydalar] temin edilmiştir. Bu işlerle meşgul olmuş olan dairenin dosyalarını tedkik ederseniz bunun netayicini görürsünüz. O zaman dahil-i şehirde yapılan casusluklar tezahür eder. Meselâ Amerika Sefareti bir müddet burada idi ve oraya girip malûmat vermek güç bir işti. Binaenaleyh elde ettiği malûmat-ı askeriyyeyi yazıp Postaya tevdi edenler olmuştur. Çünkü Posta en salim ve kolay bir vasıta idi. Esasen bu kabil ahval ve vukuat sansürün tatbikini icab ettirirdi. O mektuplardan bir çoğu elyevm mevcuttur, arzu ederseniz tedkik edebilirsiniz.

Halid Bey (Divaniye) – Fakat bu kadar kavanin-i muvakkate yapıldığı bir zamanda bu işi de kanun dahilinde yapmak için elde mevcud bir kanunu tadil ve tagyir etmek hatıra gelmedi mi?

Şükrü Bey (Kastamonu) – İdare-i Örfiyye Kanununu müsaid gördük ve lüzum-u askeriye mebni sansür va'z edilebileceğinden naşi böyle bir kanunun tanzimine lüzum görmedik.

Halid Bey (Divaniye) – Hatta Kabine azasından bir zatın bu meseleyi tenkid ettiğini işitmiştim. O zat da bunun İdare-i Örfiyye kararnamesine muhalif olduğunu rüfekaya anlatıyordu.

Reis – Başka bir mütalaa var mı efendim? (Hayır sedaları) Onuncu sual: "Dahil-i memlekette bir herc-ü merci idarî vücuda getirerek de Hürriyet-i can ve mal ve ırza musallat birtakım çetelere müzaheret ederek ika eyledileri fecâyie iştirak eylemesi" hakkındadır ki bu sualden maksad da çeteler ve Teşkilat-ı mahsusadır.

Şükrü Bey (Kastamonu) – Teşkilat-ı Mahsusa meselesi Harbiye Nezaretiyle Ordu Kumandanlarına ait bir meseledir ve bu, Meclis-i Vükelâ kararıyle tatbik edilmiş değildir. Onun için bunlar tarafından yapıldığı iddia olunan fecayi' ve saireyi bilmiyorum. Bittabi cevab veremeyeceğim.

Reis – Başka sorulacak sual var mı efendim? (Hayır sedaları) Müzakere hitam bulmuştur.

Hitam-ı Müzakerat

Saat	*Dakika*
3	*50*

Müşarünileyhin ifadatı tarafımdan zabtedilmiştir
Zabıt Kâtibi
Necmeddin Sahir

İfadat-ı mazbutamı tasdik ve imza ederim
Kastamonu Mebusu
Ahmed Şükrü

HARİCİYE NAZIRI AHMED NESİMİ BEY'İN SORGULAMASI

BEŞİNCİ ŞUBE

DÖRDÜNCÜ İCTİMA

Ahmed Nesimi Bey

Hariciye Nâzır-ı Esbakı - İstanbul Mebusu

Salı: 12 Teşrinisani 1334 [12 Kasım 1918]

İctimâ'da Mevcut Âza

Reis: *Abdullah Azmi Efendi (Kütahya),* ***Kâtip:*** *Şemseddin Bey (Ertuğrul),* ***Aza:*** *Hüseyin Kadri Bey (Karesi), Mustafa Feyzi Efendi (Saruhan), Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Hilmi Bey (Basra), Râgıb Nişaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif), Salim Bey (Karahisar-ı Sahip), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), Sadık Bey (Kütahya), Necati Bey (Bolu), Seyyid Ali Haydar Bey (Asîr), Nuri Bey (Kerbelâ), İlyas Sami Efendi (Muş), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara), Halid Bey (Divaniye), Kâmil Efendi (Karahisar-ı Sahip), Viktor Bey (İstanbul).*

Bed'-i Müzakerat

Saat	*Dakika*
4	*00*

Ben Kabineye girince
Çanakkale harbi başlamıştı...

Reis – Celse açılmıştır, birinci sual: *"Sebebsiz ve vakitsiz harbe girmeleri"* hakkındadır.

Ahmed Nesimi Bey (İstanbul) – Kabineye Ticaret ve Ziraat Nazırı sıfatıyla girdiğim vakit muhasım devletler, sefirlerini buradan çekmiş, düşmanlarımız tarafından ilân-ı harb edilmiş ve fiilen muhasamata ibtidar olunmuştu. Artık harbe mani olmak için ittihaz edilecek hiçbir tedbir kalmamıştı. Harbe, harb ile mukabele etmekten, taarruza karşı müdafaa-i meşruda bulunmaktan başka bir tarz-ı hareket mutasavver değildi. Malûm olduğu veçhile, müdafaa için ilân-ı harbe lüzum yoktur. Hal-i harbi ilândan maksad ise, Kabineye girdiğim vakit bir emr-i vakî halinde bulduğum harbi değil, belki onun zuhuru üzerine hukuk-u beyneddüvel [devletlerarası hukuk] mucibince mevki-i mer'iyete girmesi icab eden hukuk-u harb ahkâmının tatbikini emr eylemekten ibaretti, bu ise bir emr-i hukukî ve zaruridir. Binaenaleyh, ben kabineye girdiğim vakit, harbi emr-i vâki halinde bulmuş idim ve bizim tarafımızdan hukuk-u harbin ahkâmını mevkii mer'iyete koymaktan başka birşey kalmamıştı. Meselâ, memleketemizde bulunan ecnebî tebaa ile düveli muhasamada bulunan tebaa ve Konsoloslarımızın vaz'iyetini tayin gibi hususat...

Reis – Kabineye girdiğiniz vakit muhasamat başlamış mı idi?

Nesimi Bey (İstanbul) – Evet muhasamat başlamıştı ve ilân-ı harb de olmuş idi. Goben ve Breslav efrenci [miladî] 29 Teşrinievvelde Karadeniz'e çıkmış ve 31 Teşrinievvelde de İtilâf sefirleri İstanbul'u terk eylemiş idi. Paris Darülfünunu müderrislerinden Fransa Maarif Nezareti Fahri Müfettiş-i Umumisi meşhur müverrih *"Döbidor"* Avrupa Tarih-i Siyasisi nam eserinin ikinci cildinin 274'üncü sayfasında bu babda şu suretle beyan-ı malûmat etmektedir: 29 Teşrinievvel [Ekim] 1914 tarihinde Goben, Breslav ve Hamidiye Bahr-i siyaha [Karadeniz] giderek Rusya'nın Odesa, Teadosya ve Novorosiski

limanlarını bombardıman etmişlerdi. Artık İtilâfın sabrı nihayet bulmuştu. Bu haşin taarruzu bilâ muvaffakiyet protesto ettikten sonra Rusya, Fransa ve İngiltere sefirleri 31 Teşrinievvelde [Ekim] İstanbul'u terketmişler ve ertesi günü üç devlet Türkiye'ye resmen ilân-ı harb eylemişlerdir. *"Halbuki benim Nezarete tarih-i tayinim Rumî 23 Teşrinievvel"* olduğuna göre, ilân-ı harbden tam bir hafta sonradır ki, o vakit muhasamat dahi Çanakkale'de Bahr-i Ahmerde [Kızıldeniz] ve hudud-u şarkiyemizde fiilen başlamıştı.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Harb teşrinievvelde ilân olunmuştur.

Ahmed Nesimi Bey (İstanbul) – Kabineye 23 Teşrinievvel 1330 [Ekim 1914] tarih ile sadır olan irade-i seniyye mucibince dahil olmuştum. İrade-i seniyye Perşembe gününe tesadüf ettiğinden ben Cumartesi günü vazifeme başlamış idim. Yani vak'adan on gün sonra Kabineye girdim ve o zaman da harbi ve muhasamatı bir emr-i vaki halinde buldum.

Reis – Demek ki ilân-ı harb akabinde Kabineye dahil oldunuz.

Ahmed Nesimi Bey (İstanbul) – Evet ben harbi, dediğim gibi emr-i vaki halinde buldum. Kabineye dahil olduktan sonra yalnız hal-i harb ilân edildi ki bundan maksad da hukuk-u ahkâmının mevki'i mer'iyyete vaz'ı idi ve bunun için irade-i seniyye istihsal olundu.

Şurasını arz edeyim ki Ticaret ve Ziraat Nazarı Süleyman El-Bustanî Efendi kabineden çekildikten ve Karadeniz Vak'ası vuku bulduktan on gün sonra memuriyetime başlamış olduğumdan, harbden evvel ve onu müteakib cereyan eden vakayi ve müzakeratta hazır bulunmayıp harbin esbab ve suret-i zuhuru hakkındaki vukufum bittabi mahduttur.

Halid Bey (Divaniye) – Soracağım mesele gerçi beyefendiye aid değildir fakat, bilahere Hariciye Nezaretini işgal etmiş oldukları cihetle, bazı refiklerinin ifadatının sıhhatini sormak icab eder zannındayım.

Ahmed Nesimi Bey (İstanbul) – Hilafı vaki beyanatta bulunmak meselesi mi?

Halid Bey (Divaniye) – O başka... Almanya ile bir ittifak muahedesi akd edildiğinden bahs olunuyor. Zatı âlileri Hariciye Nezare-

tinde bulunduğunuz cihetle bu ittifakın mahiyyeti hakkında malûmatınız var mıdır ve bu muahede ne vakit yapılmıştır?

Ahmed Nesimi Bey (İstanbul) – Doğrusunu isterseniz o vesikayı göz altında bulundurmayınca ne mahiyetine, ne de zamanı akdine dair söz söyleyemem. Buna dair malûmat almak istiyorsanız mevzuu bahis olan vesikayı tedkik edersiniz. Cevab vermekte beni mazur görünüz. Eğer şahsıma aid bir iş olsaydı tabiî serbestçe söylerdim.

Reis – Başka bir mütalaa var mı efendim? (Hayır sedaları) İkinci sualde: "İlanı harbin esbab ve avamili hakikiyyesiyle sureti cereyanı ve vukuu hakkında Meclis-i Umumiye hilafı vaki beyanatta bulunmaları" mezkûrdur ki, bundan müştekinin maksadı, Meclis-i Umuminin küşâdında kıraat edilen Nutk-u İftitahide, tecavüzün hilafı hakikat olarak Ruslar tarafından vaki olduğu beyan olunmasıdır.

Nesimi Bey (İstanbul) – Malumu âlinizdir ki bendeniz Kabineye Ticaret ve Ziraat Nazırı sıfatıyla girdim. Yoksa Hariciye Nazırı veya Sadrazam sıfatıyla değil... Mamafih ben ne Ticaret Nezaretinde ve ne de başka bir nezaratte esbab-ı harbiyyeyi başka bir surette tasvir eder hiçbir vesikayı derdest olamadım. Benden evvel Kabinede bulunan diğer nazırlardan ise gösterilen esbab ve ilel-i harbiyyenin ademi sıhhatini ima edecek hiçbir ifade daha işitmedim. Goben ve süfün-u saire Bahri Siyaha çıktıklarından tahminen on gün sonra memuriyetime başladığımdan ve bu gemilerin başka maksatla Bahri Siyaha [Karadeniz] çıktıklarına dair hiçbir vesikai resimiyyeye dahi tesadüf etmediğimden, bu hususta benden evvel Kabinede bulunan nazırların iddiası hilafında bir fikre sahib olmaklığım caiz değildi. Binaenaleyh işbu izahatıma göre *Millet Meclisine* bu hususda hilafı hakikat beyanatta bulunduğum asla iddia edilemez. Eğer hakikaten hilafı memul, bu babda Kabinenin beyanatı muvafıkı ahval değilse, siz nasıl iğfal olunmuş iseniz ben dahi aynı surette iğal olunmuş sayılmaklığım iktiza eder.

Reis – Bu sual hakkında başka bir mütâlaa var mı? (Hayır sedaları) Üçüncü suale geçiyorum. Üçüncü sual de, "seferberlikten sonra ve ilanı harbden evvel itilaf hükûmetleri tarafından vuku bulan şerefli ve faydalı teklifleri red eylemesi ve Almanya'dan bir gûna taahhüd ve zaman almaksızın ve bir faidei gaiyye temin etmeksizin harbe sürüklenmesi" mevzuu bahistir.

Nesimi Bey (İstanbul) – Tabiî bu sual bendenize aid olamaz, çünkü Kabineye seferberlikten ve ilanı harbden sonra girdim.

Reis – Bu sualin teveccüh etmediğini söylüyorlar. (Doğru sedaları) O halde dördüncü suale geçiyoruz. Bu sual de, "harbi dirayetsiz ve istikametsiz ellere tevdi ederek her cebhede fünûn-u harbiyyenin kabul edemeyeceği mecnunâne hareketlerin cereyanına ve sırf manafii hasise-i şahsiyye uğrunda kuvvei hayatiyyei milletin gasb ve israfına müzaheret eylemesi" mevzuu bahistir.

Nesimi Bey (İstanbul) – Fünûn ve ulûm-u askeriyyeye aid mesailde salahiyetdar değilim. Mamafih bu hususta bütün âleme karşı ne derecede müterakki olduklarını isbat eden Alman zabitlerinin Erkân-ı Harb Riyasetimizden hiçbir vakit eksik olmadıklarına ve Başkumandanlık Vekâletinde Alman Karargâh-ı Umumisi ile irtibat ve münasebeti daimede bulunulduğuna bakılırsa, bu müddeiyâtın doğru olmaması iktiza eder. Her halde böyle meseleler hakkında en salahiyetdar zevat tarafından tetkikat-ı amika yapılmadıkça bir şey söylenemez. Mamafih kumandanlarını, zabitlerini ve harb planlarını tayin ve tanzim hususunun bütün mes'uliyetiyle beraber her yerde Başkumandana aid olması umur-u zaruriyye ve tabiiyyedendir. Binaenaleyh eğer benden bir harb planının veyahut böyle bir palanın tenkidini isterseniz bu bittabi doğru olamaz.

Reis – Sualde, "dirayetsiz ve istikametsiz ellere" deniliyor.

Nesimi Bey (İstanbul) – Tabiî maksad zabit ve kumandanlardır.

Reis – Fakat vaz'ı-yed suretiyle harbin bidayetinde ahalinin malı alınmış israf edilmiş, manafii hasise temin edilmiş ve bunları da dirayetsiz, istikametsiz adamlar yapmış deniliyor.

Nesimi Bey (İstanbul) – "İstikametsiz" lik harbin suret-i cereyanına matuf, yani sırf menafi-i şahsiyye-i hayatiyye için...

Reis – Hayır, kuvve-i hayatiyye-i milletin gasb ve israfına gidilmiş. Bunun biri cana, diğeri mala müteallik.

Nesimi Bey (İstanbul) – O daha aşağıda var. Bu hususa müteallik başka bir sual mevcuttur.

Reis – "Dirayetsiz"lik cana, "İstikametsiz"lik mala müteallliktir. Yani müşteki bu sual ile umur-u harbiyenin "Dirayetsiz ellere" verildi-

ğini ve Sarıkamış vesaire gibi mecnunane hareketler yapıldığını kasdediyor.

Nesimi Bey (İstanbul) – Onun cevabını verdim.

Reis – Ve bir de "İstikametsiz" kumandanlar tayin edilmek suretiyle usulsüz vaz'ı-yed muamelatı ticaret ve sair yolsuz muamelat yapılmış deniliyor.

Nesimi Bey (İstanbul) – Ben bunu böyle anlamadım, herhalde bu işler tatbikata ait olduklarından ben onlardan mes'ul olamam. Aid oldukları nezaretlerden sual buyurulsun.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Bu sualin bir kısmı nezareti âliyyelerinize de müteveccihtir. Çünkü hububat vesaireye de gerek dahilde, gerek taşrada vaz'ı-yed edilmişti. Bu hususta Nezarette bulunduğunuz zaman bir teşebbüste bulunulmadı mı?

Nesimi Bey (İstanbul) – Usulen tekâlif-i harbiyyenin tayini, ne surette caiz olduğunu biliyorsunuz. Her yerde her memlekette "Rekizisyon" denilen bu usul tatbik olunmuştur. Vesait-i nakliyemizin mefkûdiyeti, cephelerimizin taaddüdü hasebiyle tekâlif-i harbiyyeye sair yerlerden ziyade müracaat tabiî idi. Bunun için elimizde mevcud kanunlara müsteniden muamele yapılır. Malûm olduğu veçhile, bu kanunların tatbikine Ticaret ve Ziraat Nezareti asla memur değildir. Eğer bu kanunlara mugayir hareket vaki olmuş ise, bu tatbikata aid bir keyfiyettir ki bittabi öyle tatbik edenlerin mes'uliyeti icab eder.

Reis – Zürra [Ziraat erbabı] elinde bulunan hayvanat ile arabaların, hububat ve zehairin [zahirenin] kanunsuz olarak alındığından dolayı nezareti âliyyenize şikâyet vaki oldu mu? Eğer böyle şikâyet olmuş ise bu mesele Meclis-i Vükelâ'da mevzuu bahis edildi mi?

Nesimi Bey (İstanbul) – Ticaret ve Ziraat Nazırı sıfatıyla, değil yalnız kanuna mugayir olarak yapılan işler hakkındaki şikâyet için, hatta kanun dahilinde yapılan tekâlif için dahi müracaattan asla geri kalmadım. Her vakit Harbiye Nezaretine gidip gerek Enver Paşa'yı ve gerek o zaman Levazım Reisi olan İsmail Hakkı Paşa'yı sıkıştırıyordum ve bunlardan Meclis-i Vükelâda da bahsediyor tahriren dahi teklifatta bulunuyor idim.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Bu meseleler Meclis-i Vükelâda müzakere edildi mi?

Nesimi Bey (İstanbul) – Mecliste müzakere edilmemek kaabil mi? Fakat her zaman bir zaruret-i kat'iyye-i harbiyye önünde bulunulduğu ileri sürülüyor idi. Asker aç kalacak, orduda inhilal [bozgun] vukuu bulacak, yapılan fedakârlıklar mahvolacak deniliyor ve çaresizlik önünde bunların yapılması zaruretinde ısrar ediliyor idi. Mamafih ben yine zürraı [çiftçi ve köylü] elimden geldiği kadar müdafaadan asla geri kalmadım. Eğer Tekâlif-i Harbiye Kanununu tatbike memur olanlar doğru tatbik etmemişler ise, onlar hakkında takibat icrası kaabildir. Bana teveccüh eden noktada, ben Tekâlif-i Harbiye'nin zürradan kanun dairesinde bile mümkün mertebe az alınması için müdafaada bulundum. Fakat bunun bir zaruret-i kat'iyye-i harbiyye neticesi olduğunu daima söylediler.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Bu zarureti hal, zâtı âlinizce kat'î surette sübut bulmuş mu idi? Nezareti Âliyyenizde küllî para sarf edilmişti.

Nesimi Bey (İstanbul) – Ordularımız, hiçbir yerde fazla erzaka malik değildi ve zarureti kat'iyye muhakkak idi. Hatta zarureti kat'iyyenin fevkinde bazı felaketler olduğunu bile işitmiştim. Elbette zaruret mevcud ise ve burada bulunan hiçbir mebus, zaruret yoktu diyemez. Zükûr ahali yerine, kadınları bile çalıştırmak şimdiye kadar yaptığımız muharebelerin hepsinde vaki olmuştur ve askerlerimizin bir kısmı mühimmi, erzak sevkiyatı daima ahalimizin hamiyeti sayesinde yapılmıştır.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Fakat herşey nâehil [ehliyetsiz] ellere teslim edilmiş, onlar da yağma etmiş.

Nesimi Bey (İstanbul) – Orasını bilmiyorum.

Reis – Maksad, cevap almak ise bu suale de cevap aldık.

Nesimi Bey (İstanbul) – Dediğim gibi ben bilmiyorum. Bunun için mahallinde tedkikat ve tahkikat icrası lazımdır.

Mustafa İbrahim Bey (Saruhan) – Memleketten ihraç edilecek malların ne kadarı memleket dahilinde lazım olduğunu anlamak ve Harbiye Nezaretiyle uyuşup ihraç vesikalarını vermek hususunda sala-

hiyetiniz olmak lazımdı. Siz bu salahiyetinizi neden İsmail Hakkı Paşa'ya verdiniz

Nesimi Bey (İstanbul) – Bu sualiniz galiba daha aşağıdaki ihtikâra mütedair sual ile daha ziyade alâkadardır. Mamafih ben İhracat Kanunu yaptım ve bu hususta muvaffakiyet için mücadelede bulundum.

Mustafa İbrahim Bey (Saruhan) – Meselâ yapak [yapağı] ihrac ediliyordu.

İlyas Sami Efendi (Muş) – Onu sonra sorunuz.

Nesimi Bey (İstanbul) – İhracat Kanunu, biliyorsunuz cihet-i askerîyye için bakır, pamuk, yün lâzımdı. Harbiye Nezaretinin bize verdiği hesaba göre bu üç veya dört maddeden hasılât-ı umumiyye-i dahiliyemiz ihtiyacı temine kâfi değildi. Halbuki Almanlar, almakta oldukları mühimmata mukabil, bunlardan bir mikdar vermek zaruretini de söylüyorlardı. İşte bu dört maddeden başka kâffe-i mevad, İhracat Komisyonuna tabi tutulmuştu. İhraç vesikaları daima Ticaret Nezaretine merbut olan İhracat Komisyonundan veriliyor idi. Bu, Meclisimizden ve Meclis-i Âyan'dan geçen bir kanunun ahkâmı dairesinde yapılmıştır.

Mustafa İbrahim Bey (Saruhan) – Meselâ, memleket için 5 milyon kilo yapak [yapağı] lâzımdı. Binaenaleyh ihraç vesikasını Harbiye Nezareti vereceğine Ziraat Nezareti vermeli idi.

Nesimi Bey (İstanbul) – Biz yapak [yapağı], bakır, pamuk hakkında memleket dahilindeki hasılatımızı, cihet-i askerîyye'nin ihtiyacatıyla karşılaştırmıştık, bu mahsülatımız erkâm ile gösterilen bu ihtiyaçtan dûn [aşağı] olduğu anlaşıldıktan sonra, hiçbir kıyye bile çıkması lâzım değil diyerek cihet-i askerîyye'ye bırakmış idi. Yalnız İhracat Komisyonundan ihraç vesikası alınmak şartıyla biraz bakır çıkarılıyordu. Zaten ihtiyacat-ı askeriye için muktazi yapak, pamuk gibi kendi ihtiyacımıza lâzım olan miktarlardan dûn hâsıl olan mevaddın suret-i ihracını İhracat Kanunu mucibince tanzim etmiştik.

Mustafa İbrahim Bey (Saruhan) – Yapakları Harbiye Nezareti aldı. Viyana'da Macaristan'da sattı.

Nesimi Bey (İstanbul) – Eğer Harbiye Nezareti böyle birşey yapmış ise vazifesini sûi istimal etmiş demektir. Yahud ihtiyacından fazla kalmıştı da onu satmıştır ve yerine mamül mensucat getirmiştir.

Reis – Vükelâ-yı sabıkayı ayrı ayrı isticvâb [sorgulama] edeceğimiz için, herkesin bulunduğu Nezaretlere aid sualler soralım.

Mustafa İbrahim Bey (Saruhan) – Beyefendi salahiyetinden bir kısmını başkasına bahşetmişti.

Nesimi Bey (İstanbul) – Tekâlif-i Harbiyye Kanunu mucibince cihet-i askerîyyenin almaya salahiyeti var iken, ben ona nasıl mani olabilirim ve hasılatımız da ihtiyacat-ı askeriyyeden dûn [az] iken onun elinden nasıl alabilirim? Eğer cihet-i askerîyenin bu hesabı doğru değilse, tedkikat neticesinde meydana çıkarsa, Harbiye Nezareti tatbikatta hata etmiş suistimal etmiş, demektir. Lâkin ben elimdeki kanunla başka birşey yapamazdım. Herhalde İhracat Kanunu yapıldıktan sonra İhracat Komisyonundan vesika alınmaksızın hiçbirşey ihraç edilmemiştir. Kanundan evvel böyle bir hak ve salahiyyete Ticaret Nezareti malik değildi.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Memalik-i Osmaniyye'deki mevaşi [hayvan] ve hububat ve mahsülât kendi ihtiyacımıza kâfi gelmediği halde, Almanya'ya küllî miktarda mevaşî ve hububat sevk edilmişti.

Nesimi Bey (İstanbul) – Memleketimize Romanya'dan iyi ithalatta bulunduk ve hububat ithali suretiyle iaşeyi temin ediyorduk. Ben Nezarette bulunduğum esnada Romanya'dan da mevaşi [hayvan] getirilmiş idi.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Halep ve civarında Almanya'ya gönderilmek üzere hububat sevk edilmişti.

Nesimi Bey (İstanbul) – Ondan hiç haberim yoktur. Mamafih hiç ihtimal veremem, maddeten mümkün değildir.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Altmış, yetmiş bin hayvan da İstanbul'dan gönderilmiş idi.

Nesimi Bey (İstanbul) – Bunlardan kat'iyen malûmatım yoktur. Benim bildiğime göre Romanya'dan tedarik edilen hububat ile ancak İstanbul'un ihtiyacı temin ediliyordu.

Top imali için, evlerdeki

bakır tencereler bile toplanmıştı...

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Meclis-i Vükelâ'ya taallük ettiği için arz ediyorum. Zât-ı Âlileri Hariciye Nezaretinde bulunduğunuz sırada, Suriye'de bakır tencere vesairenin toplattırılması ve bunların Almanya'da top dökülmek üzere gönderilmesi için emir verilmiştir ve o emir üzerine toplatılan tencere vesaire bir semt-i meçhule gönderilmiştir.

Nesimi Bey (İstanbul) – Bunların parasını vermemişler mi?

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Kat'iyen...

Nesimi Bey (İstanbul) – Haberim yok.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Hatta bunlar Polis, Jandarma gibi kuvve-i cebriyye ile evlerden toplattırılmış idi.

Nesimi Bey (İstanbul) – Ticaret Nezaretinde bulunduğum zamanda Almanlar buna benzer bir teklifte bulunmuşlardır, fakat hiç neticeye iktiran etmemekle beraber bu teklifin şeraitini menafiimize mugayir bulmamıştım. Gayet galî [pahalı] fiyatlarla bakır tencereleri toplayıp yerine ehven [ucuz] fiyatla porselenden mamûl âlât ve edavat vereceklerdi fakat bu tatbik edilmedi.

Mamafih tatbik edilse idi memnun olacaktım. Çünkü bir taraftan elimizde bulunan bakır tencere vesaire gayet galî [pahalı] fiyatla satılacak ve diğer taraftan müttefiklerimizin ve dolayısıyla bizim mühimmat-ı harbiyyedeki ihtiyacımız tatmin edilmiş olacak idi. Lâkin Ragıb Bey'in söylediği meseleden haberim yoktur. Bu belki en son zamanda Hariciye Nezaretinde iken olmuş olsa gerek. Herhalde muhtac-ı tahkik ve tedkikat bir meseledir.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Yani bu meseleden Meclis-i Vükelânın haberi var mı?

Nesimi Bey (İstanbul) – Kat'iyyen, kat'iyyen yok. Yani benim hazır olduğum Meclis-i Vükelâ ictimalarında bu mesele mevzuû bahis olmamıştı.

Reis – Beşinci suale geçelim mi? (Muvafık sedaları) Beşinci Sualde: "Kavâid-i hukukiyye ve insaniyyeye ve hassaten Kanun-u Esâsî-

mizin ruh ve sarahatine külliyen münâfi muvakkat kanunlar ve emir ve nizamlar isdar ederek memleketi bir sahne-i fecayie kalb eylemesi" mevzuû bahistir. Yani Tehcir Kanunu vesâir kavânin kasdediliyor.

Ermeni tehcirinin gerçek sebebi ve Rus tahrikleri...

Nesimi Bey (İstanbul) – Muharebeyi müteakib Rusya Çar'ı bizim İlân-ı Cihadımıza mukabele olmak üzere, Türkiye'deki Ermenilere hitaben bir beyanname neşrederek bunda hürriyet ve istiklâl namına onları isyana ve Şark Orduları ile tevhid-i harekâta davet ediyor idi. Bu davet, vilâyet-i mezkûrede zâten hal-i inkişafta bulunan isyan istidadını derece-i kemale isal eylemiş idi. Dağlara çekilmek, jandarmalarla müsademe etmek, köyleri basmak Ruslar tarafına külliyetli miktarda geçip bilahere Ruslarla beraber aleyhimizde müsellâhan yürümek, vaz'iyet-i askeriyemiz hakkında muntazaman hafiyelikte bulunmak gibi gittikçe iştidâd etmekten [şiddetlenmek] hâlî kalmayan, bir hayli nâ-kaabili tavsif ef'al ve harekât baş gösterdi. Hemen her yerde silâhlar, bombalar, istiklâl bayrakları ve daha bir hayli isyân istihzaratı [hazırlıkları] keşfedildi.

En müthiş düşmanımızla hayat ve memat [ölüm-kalım] mücadelesinde bulunan ordumuzun, zaten bin müşkilâtla temin olunan erzak ve mühimmat sevkiyatı ve bilhassa bir talihsizlik ihtimali önünde hatt-ı ricati [çekilme hatları] tamamiyle taht-ı muhatarada idi. Bir taraftan harb etmek ve diğer taraftan âsilerin ted'ib ve muhafazasıyla uğraşmak imkânı olmadığı salâhiyetdar makamlar tarafından teyid edilmekte idi. Bu hal-i hevilnâk önünde [durum karşısında] fevkalâde bir tedbire müracaat lüzumu kesb-i kat'iyyet eylemiş olduğunda ısrar edildi. Başkumandanlık tarafından menâtık-ı harbiyyede ordumuzun selâmeti tehdid edilen yerlerdeki ahalinin münferiden ve müctemian başka bir tarafa nakli ve iskân edilmesi teklif olundu. Bu da bütün tedâbir-i fevkâlâde misillû ancak bir zaruret-i kat'iyye halinde ve zaruret miktarınca tatbik edilecek idi.

Başkumandanın, ordunun selâmeti ve emniyet-i harekâtı namına vukû bulan ısrarı üzerine ordu kumandanlarına böyle bir salâhiyyet verilmesine mecburiyet hâsıl olmuştu. Eminim ki bu ahvâl-i mücbire-i

fevkalâde önünde herhangi medeni devlet, herhangi Heyet-i Hükûmet bulunsa idi, aynı suretle harekette tereddüt etmezdi. Bu tedbire müracaat edilmese idi, bilâhere hâdis olan vaz'iyete göre ordumuzun önden ve arkadan iki ateş arasında kalmış olacağı iddia edilmişti. Binaenaleyh mevzuubahs olan Kanun ordunun ve binnetice memleketin emniyet ve selâmetini temin zaruret-i hakikiyyesinden mütevellid bir tedbir-i askerî ve ihtiyatiden [ihtiyati tedbirden] ibaretti. Bu suretle kıyâm ve isyân edenler gayr-ı muharib düşman ahalisinden olsa hukuk-u beyneddüvel [devletlerarası hukuk] ahkamınca haklarında en şiddetli bir muamele tatbikinde kumandanlar muhtar olacaklardı.

Halbuki memleketin evladı olduklarına göre kabahatleri nisbet kabul etmez derecede daha büyük olmakla beraber bahseylediğim mahall-i âhara [başka yerlere] nakil ve iskân tedbirinin ittihazında epeyce tereddüt edildi. Mamafih bütün memleketin mukadderatiyle uğraşıldığı bir sırada ordunun selâmeti dahi tehlikeye ilka edilemez [düşürülemez] idi. Beka ve mevcudiyeti için bütün millet her türlü fedakârlıklara, her türlü mahrumiyet ve meşakkatlere katlanırken en can alacak bir zamanda düşmanla iştirak edenlere bütün ümid-i necat ve halâsımız feda olunamaz idi. Bu tedbirin en muvafık bir surette tatbikinden bile şikâyetler işitileceği tabiî idi.

İşbu Kanunun neşrinden biraz sonra doktor'ların tavsiyesi üzerine beray-ı tedavi [tedavi maksadıyla] "Karlsbad"a gittim ve orada temmuzdan ağustos nihayetlerine kadar iki ay kaldım. Binaenaleyh şikâyet olunan ahvalin zaman-ı vukuûnun kısm-ı küllisinde İstanbul'da bulunmadım. Avdetimden sonra bu tedbirin hîn-i tatbikinde bazı tedtîynet eşhas [kötü ruhlu kimseler] tarafından bir hayli sûistimâlât irtikâb olunduğunu haber aldım. Bunun üzerine o vakit Dahiliye Nazırı bulunmuş olan Talat Bey'in nazar-ı dikkatini kemal-i ehemmiyetle celb ederek, bu hususta en müessir takibat ve tedbirin icrasını ve fazla olarak suret-i mahsusada teşkil olunacak Komisyonlar vasıtasıyla fâillerinin meydana çıkarılıp tecziye edilmesini talep eyledim.

Filvaki azasının namuslarına ve efkâr ve hissiyatına bütün mevcutiyetimle itimad eylediğim Komisyonlar tayin edilerek vukuat mahallerine îzam edildi. Bu komisyonların icra eyledikleri tahkikat neti-

cesinde bir hayli müttehimler mahkûm edilerek içlerinde bazıları asılmak suretiyle şiddetli cezalarla tecziye edildiklerini Dahiliye Nazırı Bey defalarca beyan etmiş idi. Harbin zaman-ı galeyan ve imtidadında memleketin hal-i tabiiden pek uzak bir vaziyette bulunduğu bir sırada tahkikat-ı amîka ve vâsia icrası müşkil olup, fâillerin kâffesinin bihakkın takib ve tecziye edilemeyeceği umûr-u tabiiyyeden idi.

Mamafih bu tarzda hareket etmekle azasından bulunduğum hükûmetin mesleğini bütün aleme karşı göstermiş olmakla beraber herhalde bu icraatın ondan sonra büyük faideler husûle gitirdiğine hiç şübhe yoktur.

Efendiler; bu suretle vazifelerini tecavüz edenler veyahud icrayı şekavet edenler bu milletin şan'ına leke irâs etmek isteyenler, bugün takib ve en ağır cezalar ile tecziye edilebilirler. Mizacımı, efkâr ve hissiyatımı bilenler emindirler ki, haberdar olur olmaz elimden geleni yapmaktan geri kalmadım. Memleket hal-i tabiide olmayıp bu kanunun tatbikinde dahi hiç bir vazife-i kanuniyyem bulunmadığından ve kanunun intişarından biraz sonra *"Karlsbad"*a gidip iki ay gaybubet eylediğinden, memleket hiçbir vech ile muhatab olamayacağım umûr-u tabiyyedendir. Esasen kanunun zaman-ı tatbiki ile şikâyet olunan ahvalin zaman-ı vukuunun kısm-ı küllîsinde memuriyetim başında olmayıp beray-ı tedavi *"Karlsbad"* da bulunuyordum.

· İsa'yı gücendirdiler,

Muhammed'i de memnun edemediler...

İlyas Sami Efendi (Muş) – Beyefendi, tehcir muamelâtı olduğu vakit Hariciye Nezaretinde mi idiniz?

Nesimi Bey (İstanbul) – Hayır, Ticaret Nezaretinde idim ve bu kanunu imza edip etmediğimi bilmiyorum.

İlyas Sami Efendi (Muş) – Beyefendinin müdellel ve muknî [delilli ve ikna edici] izahatına nazaran esas tehcirin kat'î ve zarurî bir lüzum üzerine yapıldığı anlaşılıyor. Yani Beyefendi, tehcirin gerek ordunun ve gerek memleketin emniyetini muhafaza için, hissedilen bir tehlike üzerine yapıldığı kanaatinde bulunuyorlar ve muamelede sûisti-

mal eden mütecasirlerinin de şiddetle takiblerine, azillerine taraftar olduğunu söylüyorlar. Ben de aflarına mağruren söyleyeceğim ki, meşhur meseldir *tabiî İsa'yı gücendirdiler, Muhammed'i de memnun etmediler.* Esasen tehcirin, buyurdukları gibi olduğuna Heyet kanidir. Ancak bugün nasıl bir kabine çekiliyorsa orduyu tehlikeden kurtarmak için ahalinin tehcirine karar verirken hükûmet, senelerden beri o havalide kalan unsuru, ahaliyi nazar-ı itibare almadı düşünmedi.(*)

Bu yüzden silâhsız, masum kadın, çoluk çocuk, Müslüman ahali çetelerin tecavüzleri ile heder oldu. Tehcire başlamadan evvel bunlar lâyıkıyle nazar-ı dikkate alınmadı. İşte ben onu soruyorum. Tehcir edilenler evvelâ müsellah çetelerin taarruz etmemeleri için taht-i temine [emniyet altına] alınır ve tehcir ondan sonra yapılırdı. Halbuki böyle olmadığı için nüfus-u umumiyyenin nısfı heder oldu. İslâm namına bir ferd kalmadı, binaenaleyh vilâyât-ı şarkiyyede tehcirden heder edilen İslâm kanlarını nasıl düşünmelidir. Çetelerin İslâm ahaliye tecavüz edeceklerini neden nazar-ı itibare almadılar? Bendeniz bunu soruyorum.

(*) Erzurum'daki 3. Ordu kumandanı Vehip Paşa'nın İstanbul'da, *Kötülükleri Tesbit Komisyonu*'na verdiği ifadeden bazı bölümler:

"Pasin'in bakire kızları Ermeniler tarafından Rus kazaklarına peşkeş çekilmiş, Tutak, Karakilise, Azat, Miçkeret ve bunun gibi cephe gerisi köylerde bu İslâm kızlarından kurulan umumhanelerde Ermeniler vasıtasıyla Rus ordusunun kana, ırza ve namusa susamış nefer'erinin çirkin hisleri doyurulmuştur. Ciğerpareleri ellerinden alınarak Rus ve Ermenilerin ihtiras kucaklarına atılanların baba ve kardeşleri köylerine dönüp veya firar edince, bu facialarını dindaşlarına hikaye etmişler ve köylerini terketmişlerdir..." "Askerlerimiz Erzincan'a girince bizzat gözlerimle gördüm ki, çocuğunu bağrına basmış kadınlar, mini mini yavrular yan yana uzanmış yatıyor. Taşlarla kafaları ezilmiş, karınları deşilmiş, bağırsakları boyunlarına geçirilmiş, cinsel oganları kesilmiş, el ve ayakları doğranmış bîçarelerin sayısı iki bini aşkındı. Kuyulara doldurulmuş, diri diri yakılmış insan cesetleri gönül harap edici idi."

Vehip Paşa'nın ifadesi uzun ve anlattıkları ise insanlık dışı. Bu anlatılanlar da Harb-i Umûmî'de Ermeni çetelerinin doğu vilayetlerinde İslâm ahaliye yaptıkları zulümlerin 5. Şubede hiç sorulmayan başka cephesi. İfadenin tam menti için bkz. Vakit Gazetesi 31 Mart 1335 (1919) Tarih ve 517 sayılı Pazartesi günlü nüshası veya bkz. *(Osman Selim Kocahanoğlu, Türk Tarihinde Ermenistan Davası, Seri yazı, Hayat Tarih Mecmuası, Kasım 1981, sayı11, s.53)*

Nesimi Bey (İstanbul) – Zannımca bu sual Dahiliye Nâzırına aittir.

Reis – Beyefendi, kanunun hin-i tanziminde kabinede bulunduklarını ve mamafih tatbikat esnasında bulunmadıklarını söylüyorlar.

İlyas Sami Efendi (Muş) – Beyefendinin cevablarını müdellel buldum; fakat bu meselenin her halde lâyıkıyle tatbik edilmediğine kanidir. Mademki bunun cihet-i tatbikiyyesi Sadarete veya Dahiliye Nezâretine aittir diyorlar, o suretle zabta geçsin.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Kanaat-i aliyyenize göre tehcir bütün halka yani çoluk çocuk ve ailelerine mi tatbik edilecekti, yoksa yalnız mütecaviz olan erkeklere mi?

Nesimi Bey (İstanbul) – Arzettiğim gibi, eğer hal-i harbde bulunulmamış olsaydı tahkikat ve takibat-ı lâzime icra edilir ve müttehimler, Divân-ı Harplere veya mahâkim-i aidesine tevdî olunurdu. Halbuki o vakit en kuvvetli bir düşmanla harb ediliyordu. Binaenaleyh öbür taraftan muamele-i tedibiyyeye başlamak imkânı yoktu. Ben Ticaret Nâzırı iken Başkumandan vekili ve Dahiliye Nâzırı bunu bir tedbir-i fevkalâde olarak ittihaz etmişler idi. Yoksa bütün ahalinin tehciri lâzım değildi. Ordunun selâmeti tehlikede olan ve zaruret-i kat'iyyede bulunan yerlerde zaruret miktarınca tehcir yapılacaktı. Kadınlara gelince, köylerinde yalnız bırakmak kendileri için daha fena olacağı iddia edilmiştir ve hakikaten bu iddia o havalinin ahvaline göre musib [uygun] addedilmelidir. Fazla olarak kadınlardan dahi casusluk edenler olduğu ve hatta bazılarının bile tevkif edilmiş olduğu söylenmiş idi. Mamafih kanun, bu ciheti zaruret-i harbiyyeye nazaran kanunu tatbik edenlerin takdirine havale etmiştir.

Bunun için bilhassa Ermeni arkadaşlarıma söylüyorum; benim efkâr ve hissiyatımı bilmiyorsanız sorabilirsiniz. Böyle bir tedbirin ittihaz edilmemesini ve zarureti kat'iyye ilcasiyle ittihaz olunduğu takdirde bunun gayet mutedil bir surette tatbikine, yalnız ordunun selametini amir olacak yerlerde ve zaruret miktarınca icrasını müdafaa ettim. Biliyorsunuz ki böyle müstesna tedbirler yalnız fevkalade ahvalde tatbik edilir. Eğer bunun tatbikatında suistimal yapılmış ve tehcir, menatık-ı harbiyyeden başka yerlerde de zaruret-i kat'iyye-i harbiyye ol-

madan tatbik olunmuş ise, onlar müstehakkı cezadır, cezalarını görsünler. Tekrar ediyorum, bu kanunun zamanı tatbikinin kısm-ı külliyesinde memuriyetim başında değildim, berayı tedavi Avrupa'da bulunuyordum.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Müracatınız üzerine rüfekanız ne yaptı?

Nesimi Bey (İstanbul) – Bu tedbir fevkalade bir tedbir idi ve kanunun intişarından sonra gaybubet eylediğimden bu suistimalattan, memleket fevkalade ahval içinde olduğundan geç haber aldım. Mamafih haber alınca komisyonlar teşkili için çalıştım ve Talat Paşa'ya keyfiyeti bütün ehemmiyetiyle anlattım.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Netice-i tahkikatta bazı eşhasın bu hallere ictisar ettiğini ve hatta birkaçı asılmak lazım geldiğini beyan buyurmuştunuz.

Nesimi Bey (İstanbul) – Asılmak lazım geldiğini söylemedim. Asıldılar dedim.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Ben asıldığını bilmiyorum.

Nesimi Bey (İstanbul) – Ben de Dahiliye Nâzırı değildim. Fakat bazı adamların asıldığını ve bazılarının cezadide [cezalandırılmış] olduğunu Dahiliye Nazırından haber almıştım. Benim malûmatım bu merkezdedir. Mamafih bana bu kadar yalan da söylenilmezdi.

Viktor Bey (İstanbul) – Zannedersem olmamıştı.

İlyas Sami Efendi (Muş) – Oldu, oldu.

Viktor Bey (İstanbul) – Olmadı zannındayım.

Nesimi Bey (İstanbul) – Benden evvel ifadatını istima ettikleriniz söylemedi mi?

Reis – Bunlar öyle meselelerdi ki bilcümle ifadatın istimaından ve evrakın kıraatından [okuma] sonra tedkik olunacaktır. Beyfendi bildiklerini söylediler.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) –Benim de mesmuatım olmamıştı.

Reis – Olup olmadığı bu işe aid vesikaların tedkikiyle anlaşılacaktır.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Mesela, Çerkes Ahmed'in çetesiyle idam olunduğunu işitmiş idik.

Viktor Bey (İstanbul) –Trabzon Valisi ne oldu?

Nesimi Bey (İstanbul) – Bunlar tatbikata aid şeylerdir, onlar vazifelerini tatbikatı iyi yapmamışlarsa bunların bana aidiyeti yoktur. Ben vazifemi yaptım, nazarî dikkati celbettim ve komisyonlar teşkil ettirdim. Meydana çıkarılan müttehimlerin cezalandırıldıklarını söylediler. Siz olsa idiniz ne yapacaktınız? (İstifa sedası)

İstifa kelimesini işittim, eğer bunların yapılmayacağından emin olsa idim istifa meselesi doğru idi, sonra biz Tehcir Kanunu için kabineye girmedik. Bizim en büyük gayemiz bu kadar fedakârlık ihtiyar eden milletin davay-ı muhikkini [haklı davasını] bütün mevcudiyetimizle çalışarak temin etmekti. Büyük bir gaye ile kabineye girmiş idik, daha iyi yapmak emelinde idim. Benim Kabinede bulunmaklığım, memleket için bir mazarrat teşkil eylediği itikadında bulunmadım.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Tehcir menatık-ı harbiyyede tatbik olunacaktı.

Nesimi Bey (İstanbul) – Menatık-ı harbiyyede [harb mıntıkası] ve ordunun selametini iktiza ettireceği yerlerde münferiden veya umumen olacaktı. Başka yerlerde münferiden veya umumen olacaktı. Başka yerlerde de yapılmış ise suistimal edilmiştir ve bunlar tatbikata aittir, kimler yapmış ise cezadide edilmelidir.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Suriye'de yapılan idamlardan Bâb-ı Âli haberdar mı idi?

Nesimi Bey (İstanbul) – Onun da cevabını vereyim. Ben bu meseleyi şu suretle biliyorum: Hal-i harbde olduğumuz düşmanla münasebatta bulunan bazı eşhas yakalanmış ve vesaik ve delail ibraziyle usulü dairesinde divan-ı harb-i örfiler huzurunda muhakemeleri icra edilmiş ve yine usulü dairesinde cezaları verilmiştir. Yalnız meselenin cihet-i siyasiyyesinden dolayı Talat Paşa'nın nazarı dikkatini celb ederek itidali hareket ve basiret tavsiye eylemiş idim. Kendisi dahi bu fikirde olduğunu ve bu yolda çalışacağını vadeylemiş idi.

Filvaki ondan sonra asarı itidal başlayarak idarei örfiyye harici-

ne teb'id olunmuş olanların bir kısm-ı mühimminin memleketlerine de iade olunduklarını öğrendim. Mamafih, bu hususta dahi kavanin ve usulü mevzuaya mugayir bir hareket vuku bulmuş ise faillerin ve ahkâm-ı kanuniyeyi sûi [kötü] tatbik edenlerin takibi lazımdır. Bu ahval dahi tatbikata aid olduğundan, diğer nezaretlerin icraatından dolayı bittabi muhatab olamam.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Pekiyi, bu adamların muharib devletler ile görüştüklerine dair evrak elde edildi mi ve bu evrak üzerine mi idam olundu ve evrak-ı siyasiye Bâb-ı Âli'ye geldi mi?

Nesimi Bey (İstanbul) – Görmedim ve bu, Bâb-ı Âli'ye müteallik bir mesele değildir. Bazı adamlar divanı harblerce delail-i kanuniyyeye müsteniden usulü dairesinde mahkûm edilirse idam kararından Ticaret Nazırı bittabi haberdar olamazdı. İdam meselesi Meclis-i Vükelâ işi değildir. Sadaret, doğrudan doğruya Mabeyn-i Hümâyuna arz eder ve ilam tasdik edilirse icra edilir.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – O halde derdest olduğunuz malûmat nasıldır?

Nesimi Bey (İstanbul) – Evrak-ı siyasiyyeye müstenid delail-i kanuniyyenin Divan-ı Harbçe elde edildiğini işittim.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Demek ki işitmişsiniz.

Nesimi Bey (İstanbul) – Evet, meselenin cihet-i kanuniyyesi hakkında benim malûmatım bu merkezdedir. Ben meselenin cihet-i siyasiyyesinden dolayı Talat Paşa'nın nazarı dikkatini celb ettim ve bu işte *"itidal ve basiret lazımdır"* dedim. Bunun üzerine o havaliden Divan-ı Harb kararıyle teb'id edilenlerin mühim bir kısmının iade edildiklerini öğrendim.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Bir Âyan, Âyanlık sıfatı ref' edilmeden [kaldırılmak] idam edilemezdi. Âyanın cerâimi [cürümler] Bâb-ı Âli'ye aid meseledir.

Nesimi Bey (İstanbul) – Neden? Kat'iyyen değildir.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Bir Âyan nasıl asılır?

Nesimi Bey (İstanbul) – Heyet-i Teşriiyye hal-i ictimada değil iken Mebusan ve Ayanın bir imtiyazı kanunileri yoktur.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Bir mevki-i resmî işgal eder.

Nesimi Bey (İstanbul) – Etsin; Heyet-i Teşriiyye hal-i ictimada olmayınca ne mebusluk ne de âyanlık bir mani-i kanunî teşkil etmez.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Ayanlığı ref' edilmemiştir. Bir merasimi yok mudur?

Nesimi Bey (İstanbul) – İmtiyazı yoktur

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Âyanlık kaydı hayat şartiyledir.

Nesimi Bey (İstanbul) – O mesele sorulmadı ve sorulması icab etmezdi. Çünkü Âyan ve Mebusanın böyle hakları yoktur.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Maksadım odur. Bâb-ı Âlî bunu bilmiyor mu idi?

Nesimi Bey (İstanbul) – Hayır ben bilmiyordum.

Reis – Nesimi Beyi mes'ul tutmak için sorulacak sual bu değildir, ben sual edeyim: Âyan azasının asıldığından Meclis-i Vükelâ nasıl haberdar olmuyor?

Nesimi Bey (İstanbul) – Meclis haberdar edilmedi. Mamafih haber alır almaz sordum ve meselenin cihet-i kanuniyyesi hakkında arz ettiğim malumatı aldım ve cihet-i siyasiyye hakkında da nazar-ı dikkati celb eyledim ve semeresini dahi gördüm.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Demek ki tekmil Ayan ve Mebusan asılsaydı kimse sormayacaktı? (Tabiî sedaları)

Nesimi Bey (İstanbul) – Bu işler olmadan evvel veyahud olunca resmen bana malûmat veren olmadı.

Ben Ticaret Nâzırı idim. Mamafih haberdar olur olmaz sordum, fakat bu iş Meclis-i Vükelâ işi değildir. Bununla beraber bunların hakkında yapılan muamelenin kanunen yapılıp yapılmadığı soruldu ve usûl-ü vechile muhakeme edilerek, delâil [deliller] ibraz olunarak cezalarını gördükleri bildirildi. Ben buna karşı ne söyleyecek idim? Tabiîdir ki, onlara böyle bir mesele-i mühimmeden dolayı kanunu tatbik etmeyiz diyemem. Ancak meselenin cihet-i siyasiyyesinden dolayı ba-

siret ve itidal tavsiye ettim, Talât Paşa'yı da bu fikirde buldum, bu suretle sözlerinin tesirini de gördüm. Bundan başka, yani meselenin cihet ve ehemmiyet-i siyasiyyesinden başka, mesele nasıl mevzuu bahis edilir idi?

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Meselenin cihet-i siyasiyyesi ve itibariyyesi vardır. Fransa'da bu kadar şeyler yapıldığı halde mebusluğun ref'i için neler olduğunu işittim. Halbuki bizde koskoca bir Âyan, irade-i seniyye istihsal edilmeden asılıyor, Bâb-ı Âli'de bunu sonradan haber alıyor...

Nesimi Bey (İstanbul) – Sair yerlerde oluyor, fakat Divân-ı Âliye gidiyor. Binaenaleyh alelâde cerâimden dolayı Divan-ı Harb'e sevk olunacak meselelerde böyle yapmak icab etmez. Usûl ve kaidesine göre îfa-yı muamele olunur. Yalnız bunda bir mesele-i siyasiyye vardı ki o da, o havalide bir mesele zuhuru ihtimalidir, işte ben de bunu söyledim.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Bu siyaset-i memlekete müteallik bir mesele idi. Bu itibar ile Meclis-i Vükelâ vesâik ve evrakı nazar-ı mütalâaya alınmadı mı?

Nesimi Bey (İstanbul) – Zaten asıldıklarını gazetelerle ilân etmişler ve bu vesâiki havi bir kitab dahi neşreylemişler idi.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Zât-ı âliniz müntesibin-i hukukdansınız. Kitapda elbet görmüşsünüzdür ki, bütün yazıların hülâsası, falan cemiyetle alakasından dolayı mahkûmiyeti tebeyyün etmiştir deniliyor. Halbuki evrak-ı resmiyye münderic değildir.

Nesimi Bey (İstanbul) – Ne demek istiyorsunuz?

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Bunları Bâb-ı Âli mi cebretti?

İlyas Sami Efendi (Muş) –Yani bunlar fena tutulmuş, fena tecziye edilmiş mi demek istiyorsunuz Ragıb Bey?

Nesimi Bey (İstanbul) – Bilmiyorum. Yalnız hâl-i harbde bir takım adamlar düşmanlar ile münasebette bulunur ve onlar delâil ve vesâiki ile Divan-ı Harb'lere verilir ise, niçin kanunen ceza veriliyor dersiniz? Elbet demezsiniz. Fakat bunların adedi çoğalırsa o vakit bu, bir

nevî mesele-i siyasiyye şeklini alır ve o vakit itidal ve basiret tavsiye edersiniz. Eğer yine itidal görmezseniz başka tedabire tevessül edersiniz.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Hissiyat-ı âlilerinize müteşekkiriz, fakat ben de resmî bir muamele olup olmadığını, soruyorum, yani Meclis-i Vükelâ bu meseleyi tezekkür etmiş midir?

Nesimi Bey (İstanbul) – Meclis-i Vükelâda benim huzurumla verilmiş bir karar yoktur.

Reis – Altıncı suale geçiyorum. Muvafık mı Efendim? (Muvafık sedaları) Bu sualde: "Vakayi-i Harbiyyeden sevkulceyş'e [stratejiye] taallûk etmeyen ve binaenaleyh ketm-i lâzım gelmeyenlerin mücerred muhafaza-i mevkî dâiyesiyle ketm eylemesi ve her gûna bier menfi sebeble düşmana çiğnettiği vatan-ı muazzez aksamının avâkib-i elâmesinden Milleti vakit ve zamaniyle haberdar etmemesi" soruluyor.

Nesimi Bey (İstanbul) – Bundan haberim yoktur. Vakit ve zamanı ile tebliğ ve neşretmediği şeyler nedir?

Reis – Meselâ, sükût eden mahaller, ordunun ric'at veya bozulması gibi ahvâl.

Nesimi Bey (İstanbul) – Kat'iyyen haberim yoktur. Yapanlar mes'ûldürler.

Reis – Her gün harekât-ı Harbiyye ve sükût eden mahaller hakkında malûmat verilir miydi?

Nesimi Bey (İstanbul) – Bize verilen malûmat harice verilen malûmat ile tetabuk ederdi, yani sizden saklamışlarsa, bizden de saklıyorlardı.

Reis – Meselâ, meşhur şehirlerin sükûtu gazetelerde yazılmazdı, siz bunun için nazarı dikkati celb etmez mi idiniz?

Nesimi Bey (İstanbul) – Daima söylenirdi ve hatta ben bir defa sorduğum zaman Almanlar'da böyle yapıyor, meselâ Bağdad sükût etti denilecek yerde, Bağdad'ın şimalinde bulunan filân mahaller sükût etti demek daha muvafık olur demişlerdi. Esasen tebliğ-i resmîler Harbiye Nezareti tarafından tanzim ediliyor idi. Nasıl veriyorlar sa biz de bittabi öylece kabul etmek mecburiyetinde idik, eğer hilâf-ı hakikat vakayi ol-

muş ise bunlardan malûmatdar değiliz. Vakayi-i Harbiyye hakkında yegâne menba, bittabi Harbiye Nezareti idi.

Reis – Ketm-i lâzım gelmeyen harekât, başka memleketlerde ve hükûmetlerde neşrediliyormuş, halbuki bizde neşredilmedi.

Nesimi Bey (İstanbul) – Başka yerlerde de daima neşrolunmuyor ve fena bir hareket neden sonra meydana çıkıyor veyahud ta'dil ediliyor idi. Binaenaleyh bazen harekâtın ahval ve şerâiti nazarı dikkate alınıp hareket etmek askerlikce zarurî telakki ediliyor.

Halid Bey (Divaniye) – Meselâ, Bağdad sükût ediyor ve müttefiklerimizin paytahtlarındaki gazeteler Bağdad'ın sükûtunu yazıyorlardı. Halbuki İstanbul ahalisi bundan haberdar olmuyordu. Bunun sebebi nedir?

Nesimi Bey (İstanbul) – Tebliğ-i resmîler Harbiye Nezaretince tertib olunuyor ve harice icra edeceği tesirat nazarı itibare alınarak yapılıyordu ve siz nasıl haberdar oluyor idi iseniz, biz de öyle haberdar oluyorduk.

Reis – Efendim vakit geçti, yarın ictima etmek üzere celse hitam bulmuştur.

Hitâm-ı Müzakerat

Saat	*Dakika*
5	*15*

Müşarünileyhin ifadatı tarafımdan zabtedilmiştir.
Zâbıt Kâtibi
Necmeddin Sahir

İfadat-ı mazbutamı tasdik ve imza eyledim.
İstanbul Mebusu
Ahmed Nesimi

II
BEŞİNCİ ŞUBE

BEŞİNCİ İCTİMA

Ahmet Nesimi Bey

Hariciye Nazır-ı Esbakı İstanbul Mebusu

Çarşamba: 13 Teşrinisani 1334 (13 Kasım 1918)

İctima'da Mevcut Âza

Resi Vekili: *Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan),* ***Kâtib:*** *Şemseddin Bey (Ertuğrul),* ***Aza:*** *Hüseyin Kadri Bey (Karesi), Kâmil Efendi (Karahisar-ı Sahip), Salim Bey (Karahisar-ı Sahip), İlyas Sami Efendi (Muş), Hilmi Bey (Basra), Seyyid Ali Haydar Bey (Asîr), Halid Bey (Divaniye),Sadık Bey (Kütahya), Hasan Bey (Gümüşhane), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara), Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif), Necati Bey (Bolu), Viktor Bey (İstanbul), Hüseyin Tosun Bey (Erzurum)*

Bed'i Müzakerat

Saat	*Dakika*
2	*00*

Bern elçimiz yaşı müsait olsa tokat bile atacakmış...

Reis – Celse açılmıştır. Yedinci sualde kalmıştık. Bu sualde, "Harb seneleri zarfında İtilâf hükûmetleri tarafından mükerreren vuku' bulan ve bilhassa Rusya'nın inhilâlinden sonra edilen sulh tekliflerini red'deylemesi ve binnetice bugünkü akibet-i meş'umeyi davet eylemesi" mevzuu bahistir.

Ahmed Nesimi Bey (İstanbul) – Hariciye Nezaretinde bulunduğum zaman zarfında hiçbir İtilâf devleti tarafından böyle bir teklif önünde bulunmadım. Harb-i Umumi esnasında İsviçre bir hayli meşkûk-ül-ahval eşhasın sahne-i faliyyeti olmuştu. Ekseriya bunlar her iki zümre-i düveliyeye aynı zamanda hafiyelik etmek suretiyle temin-i maişet ediyorlardı. Gazetelerde belki şu tarzda neşriyat manzurunuz olmuştu: Türkiye, İsviçre'ye memur-u mahsuslar göndererek sulh-u münferid teklifinde bulunmuştur veyahud İsviçre'de bir müddetten beri dolaşan birtakım gayr-i resmî adamların Türkiye namına İtilâf devletleriyle açtıkları müzakerat hitam bulmak üzeredir. Halbuki bu neşriyatın kâffesi tamamen tasniattan [uydurma] ibarettir. İşte böyle gayr-i resmi adamlardan muhtelif tarihlerde sulh-u münferid hakkında bir iki tavassut teklifi vuku' bulduğunu tahattur ediyorum. Bunlardan biri nazar-ı dikkatimi celb etmişti. Çünkü erbab-ı maliyyeden bir zat Bern sefirimize bizzat müracaat ederek, Sadrazam Paşa'ya mahsus olmak üzere bazı şeraitle tavassut teklifinde bulunmuş idi. Bern sefirimizi bir meseleden dolayı buraya celb eylediğimde, bu babda fikir ve ihtisasını sormuş idim. Cevaben bu teklifin ciddiyetten âri olduğunu ve rüşvet mukabilinde Türkiye'yi satın almaktan başka bir mânâ ifade eylemediğini ve çünkü kendisine bu teklifi icra eyledikten sonra bir suret-i münasibede bir takım menafi-i şahsiyye dahi vadeylemiş olduğunu ve böyle bir vad-i muhakkirâneye karşı, eğer sinni [yaşı] müsait olsaydı tokat ile mukabele etmiş olacağını söyleyerek def' eylediğini beyan etmişti.

Taahhüdat-ı ittifakiyyeye karşı sadakat, şöhret-i tarihiyyemize ve altıyüz senelik devletimizin bu derece şeref ve haysiyetine taallûk eden bir meselede böyle gayr-i resmî adamların sözlerini nazar-ı itiba-

re almak ve müzakerata girişmek kat'iyyen caiz olmadığını tabiî takdir buyurursunuz. Brest-Litovsk'ta iken ingiliz murahhasları ile üseray-ı harbiye mesailini müzakere etmek üzere Bern'e gitmiş olan Muhtar Bey'e İngiliz murahhaslarından biri hiçbir teklif te bulunmaksızın yalnız sulha dair görüşmek istediğini söylemiş ve Muhtar Bey dahi o vakit İngiliz murahasının bu arzusunu bazı şerait dahilinde hükûmete bildirmiş ise de görüşmesi hükûmet tarafından muvafık görülmemiş idi. Brest'de aylarca kaldıktan ve buraya avdetimden bir hayli zaman sonra, Muhtar Bey'den haberdar olmuştum. Sulh-u münferid meselesinde an'anat-ı milliyyemizi nazar-ı itibare almak icab eylediği gibi, bir zaruret-i fevkalade önünde bulunmadıkça dahi böyle bir hareket pek müşkil ve pek muhataralıdır.

Mösyö *"Malinof"* re'sikâra geldikten sonra, Bulgaristan ve Avusturya ile birleşerek Almanya'yı muvafık bir uzlaşma sulh-u mücteminîne ikna ve hatta icbar etmeye; ve olmadığı takdirde yalnız üçümüz tarafından muhasımlarımıza yine kat'î bir sulh-u mectemi' teklif edilmesine çalışmış idim. Bu hususdaki planımızın icrasına dahi teşebbüs eylemiş isek de, birden bire zuhur eden Bulgar ordusunun inhilâli, maatteessüf bu planımızı akamete mahkûm eylemişti. Şübhesiz muvaffak olmuş olsaydık, hem şeref ve haysiyetimizi muhafaza ve hem de iyi şeraitle akd-ı sulh etmiş olacaktık. Bu kısım, sualin haricinde ise ayrıca ilâveten söyledim.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Bulgaristan'da *"Molinof"* kabinesi res'ikâr'a [iktidar] geldiği vakit, gûya İsviçre'de sulh-u münferid teşebbüsatı olmuştu. Aynı zamanda Türkiye tarafından da sulh-u münferid teşebbüsatı yapıldığını şimdi red ediyorsunuz. Halbuki böyle teşebbüsat olmuş ve hatta bazı rical tarafından, "maatteessüf Bulgaristan'ın tekâlif-i sulhiyyesi bizimkinden evvel kabul edilecek" denilmiş bu, sahih midir?

Nesimi Bey (İstanbul) – Hayır.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Bulgaristan'da teşebbüs etmemiş mi idi?

Nesimi Bey (İstanbul) – Aldığımız malûmata göre Mösyö *"Malinof"* Bulgaristan'da res'i kâr'a [iktidar] geldiği vakit Sobronya'nın

ekseriyetini kazanamamış ve binaenaleyh sulhperverliğini işâa [propoganda] ile efkâr-ı umumiyyeyi kazanarak, ekalliyete rağmen muhafaza-i mevkî fikrinde bulunmuş idi. Esasen icraat ve harekâtından bu fikri tamamiyle tebarüz ediyordu.

Bir aralık *"Malinof"* un bazı yerlerden İsviçre'ye ajanlar gönderip İtilâf hükûmetleri ricali ile peyda-yı temas etmek arzusunda olduğunu işitmiştim. Bulgar hadisesine yakın bir sırada Bern sefirimizden aldığımız bir telgrafnamede, ajanlar gönderildiği doğru olmadığı ve mamafih Bulgaristan'da kalmış olan Amerika başkonsolosu vasıtasıyla Bulgaristan'ın doğrudan doğruya Amerika hükûmetiyle münasebetde bulunması daha tabiî olduğu bildirilmişti.

Esasen Sırbistan ve Yunanistan, İtilâf zümresine dahil olduktan sonra, Bulgaristan'ın böyle bir sulh-u münferide teşebbüsü, biz Filistin'de hal-i müdafaada ve Almanlar garb cephesinde hal-i taarruzda veya müdafaada iken hakikaten istibad edilecek *[ihmal dahili]* ahvaldendi. Çünkü evvelâ gâyât-ı milliyyesini feda etmek ve aynı zamanda birçok zararları ihtiyar ettikten sonra şeref ve haysiyetini dahi payimal eylemek lâzımdır.

Alman ric'ati ve Talat Paşa'nın seyahati...

Binaenaleyh, biz Filistin'de hal-i müdafaada ve Almanlar garp cephesinde hal-i taarruzda veya taarruz etmek üzere iken, Bulgaristan'ın böyle bir şeye teşebbüsü müsteb'ad idi. Fakat Almanlar ric'ate başladıktan sonra, Mösyö *"Malinof"* un İtilâf devletleriyle peyda-yı temas hususundaki arzusu ihtimalâtı, tabiî kemal-i ehemmiyetle nazarı dikkate alındı ve bu sebeple müttefiklerimizin nazar-ı dikkatleri kemal-i ehemmiyet ile celb edildiği gibi, her türlü tedabir ittihazı lüzumunda da israr olundu. Bulgaristan'daki vesait-i istihbariyyemizi dahi tezyid ve takviye eyledik. Almanya, Bulgarların İsviçre'ye gönderdikleri işitilen ajanların isimlerini iki defa taleb eylemiş idi. Bu meseleye Avusturya-Macaristan daha ziyade ehemmiyet vermiş ve Bulgaristan ila aramızda mevcud olan Meriç ihtilâfının halli için de kendi tavassutunu teklif eylemişti. Biz de hemen esasen bu tavassut teklifini kabul ettiği-

mizi ve Sadrazam Paşa'nın tavassut teklifini kabul ettiğimizi ve Sadrazam Paşa'nın yakınlarda seyahate çıkacağını ve Sofya, Viyana'dan geçerek Berlin'e gideceğini ve bazı müzakeratda bulunacağını bildirmiş idik. Biz o esnada hasıl olan vaziyet hasebiyle ya Mösyö *"Malinof"*u düşürmek veya müttefiklerimizle beraber bir uzlaşma sulh-u müctemii akd eylemek için kat'î bir teklifte bulunmayı düşündük.

Fakat *"Malinof"* kabinesini düşürmek pek kolay olmadığı için, tabiî planımız sulh-u müctemi temin etmek cihetinde temerküz etmiştir. Bulgaristan'ın bu temayülünden başka, Avusturya-Macaristan'da iktisadî vaziyetinden dolayı sulha hahişgerlik [istekli] gösteriyordu. Binaenaleyh, Sadrazam Paşa'nın Bulgaristan'la görüştükten ve Avusturya-Macaristan ile de mutabık kaldıktan sonra üç devletin Almanya'yı, fedakârlık etmek şartiyle, sulh-u müctemiye iknaa ve hatta icbara sarf-ı mesai olunmasını ve olmadığı takdirde vaziyetimizi nazar-ı itibare alarak ve müttefikimize alenen söylemek şartıyla, üç devlet namına bir sulh-u müctemii edilmesini teklif etmek istedik. Filvaki bizim Almanya ve Bulgaristan ile bir takım mesail-i muallâkımız mevcud idi.

Bulgar bozgunu bütün planlarımızı suya düşürdü...

Binaenaleyh, gerek bunun için ve gerek Almanya ile mün'akid müahedatımızın menafi-i esasiyyesinden mahrum olmak tehlikesine maruz kalmamak için, bu meselede kemal-i maharet ve itidal ile hareket etmek iktiza ediyordu. Esasen henüz bir felâket baş göstermemişti. Binaenaleyh düşününüz, bu ne büyük bir mes'uliyeti müstelzim idi. Bunun üzerine Sadrazam Paşa [Talat Paşa] hemen bu müzakeratın ihzarı [hazırlık] için seyahate çıktı. İstanbul'dan mufareket [ayrılmak] etmezden evvel verilen karar üzerine, Bulgaristan sefiri Mösyö *"Koloşef"*e müracaat etti ve Mösyö *"Malinof"*un Soyfa istasyonunda elini sıkmak şerefine tavassut etmesini rica etti. Mösyö *"Koloşef"* bu hususta lâzım olan teminatı vermekle beraber, bu mülâkatın temini teşebbüsünde bulundu. Lâkin maateessüf Mösyö *"Malinof"* hastalığı hasebiyle istasyona gelemedi ve bu suretle mülâkat kabil olmadı.

Eğer bu mülâkat vuku bulmuş olsaydı, Sadrazam Paşa, Mösyö "Malinof"'a âtiyen de Bulgaristan ile yapılacak ittifakın mühassena-

tından [iyiliklerinden] bahsedecekti ve aynı zamanda sulh-u müctemi planımızın esasını da ihzar etmiş olacaktı. İşte o esnada Sofya sefirimizden aldığımız raporlarda, Almanya'dan Bulgaristan'a kundura ve elbise gönderilmiş ve erzak meselesi dahi temin edilmiş olduğundan dolayı Bulgaristan ahvalinde esaslı asar-ı salah meşhud olmaya başladığı bildiriliyordu. Aynı zamanda bizim de Suriye'deki vaziyetimizin müdafaa için kâfi derecede iyi olduğunu ve yakınlarda bir hatta kadar ric'at ettikten sonra, Almanların yeni bir taaruza geçeceklerini Enver Paşa Meclis-i Vükelâda söylemişti. Hatta Almanların bu mutasavver taarruzu tesiratiyle düşmanlarımızın kuvve-i maneviyesini tamamiyle kırmak maksadıyla, Almanların yaptığı ric'at hareketlerinin bir plan dairesinde olmayıp, bir ıztırar-ı kat'î ile vuku' bulduğunun matbuatımız vasıtasıyla işâası [propoganda] lüzumu Alman Karargâh-ı Umumisinden bildirdiğini ilâve eylemiş idi. Demek ki biz, daima alıştığımız gibi Alman taarruzunu bekliyorduk. Alınan son raporlara nazaran ve bilhassa Sofya'da Sadrazam Paşa'yla görüşen Alman sefirinin de Bulgar ordusunun vaz'iyeti hakkında aynı teminatına binaen Sadrazam Paşa seyahatine devam etti ve zaten onun seyahati Almanya'da bir haftadan ziyade sürmeyecekti. Sadrazam Paşa Viyana'ya gitti ve gerek bizim vaz'iyetimiz ve gerek Avusturya'nın vaz'iyeti hakkında Avusturya-Macaristan ricali ile uzun uzadıya görüştü ve bilâhere de Berlin'e gitti ve orada Kafkas mesail'i halledildi. O esnada Berlin'e gitmiş olan Bulgar sefiri Mösyö *"Koloşef"* ile dahi Meriç ihtilâfının halli için icra olunan müzakeratta, programımız dahilinde biraz fedakârlık ederek mesele bir suret-i tesviyyeye rabtedilmiştir. Bu itibar ile planımızın ikinci safhasına geçip kat'î ve esaslı bir surette sulh meselesini takib etmek zamanı gelmiş idi. Bâhusus ki, o esnalarda evvelce verilen teminata rağmen Suriye hezimetleri de vâki olmuştu. Sadrazam Paşa İstanbul'a avdet ederken Bulgaristan'da Mösyö "Malinof" ile görüşmek istemişti ve fakat maatteessüf Sadrazam Paşa yolda iken Bulgar ordusu'nun inhilâli [bozgun] vuku' bulmuştu ki, bundan dalayı bu planımız tamamen akamete uğramıştır.

Reis – Bu meseleden o vakte kadar hükûmetimizin malûmatı yok mu idi?

Bulgar ordusunun çabuk bozulacağını tahmin etmiyorduk...

Nesimi Bey (İstanbul) – Bunu daha evvel de arz etmiştim. Mösyö "Koloşef"'in bir hafta sonra Berlin'e gitmesi Sadrazam Paşa'nın bir hafta evvel avdetini tehir eylemişti. Fakat Bulgar ordusu'nun inhilâli buna mani oldu ve planımız kâmilen akamete mahkûm olmuştu.

Şimdi bir sual varid oluyor; acaba Mösyö "Malinof" Sadrazam Paşa ile görüşmemek için hakikaten temaruz etmiş midir?.. Ben, Mösyö "Malinof"'un temaruzuna ihtimal vermem, çünkü Sadrazam Paşa oradan geçtikten sonra Bavyera Kralı da Bulgaristan'a gitmiş ve Bulgar Kralını ziyaret etmişti. Mösyö "Malinof"'un hastalığı ondan sonra da devam eylemişti ve eğer Mösyö "Malinof"'un bir maksad-ı muzmerri [gizli maksat] olmasaydı Sadrazam Paşa'yla görüşmesi için bir mani teşkil etmezdi. Çünkü Mösyö "Malinof" herhalde zaman ve zeminin icabatına göre bir lisan-ı siyaset istimal edecek ve Sadrazam Paşa'yı hiç şübheye düşürmeksizin idare-i lisan eyleyecek bir iktidara malik idi. *Bulgaristan ahvali hakkında hükûmetin zamaniyle malûmatdar olup olmadığını soruyorsunuz, buna da cevab vereyim:* Filvaki Bulgar askeri arasında dört sene harbten sonra, her orduda meşhud olduğu gibi birtakım itaatsizlikler ve firarlar başlamıştı. Lâkin en son aldığımız raporlara ve Alman sefirinin teminatına nazaran Bulgar ordusunun kundura ve erzak elbise ihtiyacı temin olunduğundan dolayı vaziyetin iyileşmiş olduğu anlaşılmıştı. İnhilâl [bozgun] keyfiyetine bilhassa nazarı dikkatinizi celb edeceğim. Çünkü, ne Mösyö *"Malinof"* ne de Bulgar ordusuyla fiilen temasta bulunan Almanya ve Avusturya-Macaristan devletleri, Bulgar ordusunun bu kadar seri inhilâlini göremedi. Zira Mösyö "Malinof" bu inhilâli evvelden görmüş, hissetmiş olsaydı, herhalde bu kadar ağır şeraitle mütareke yapmazdı ve bittabi Kral Ferdinand da saltanatından feragate mecbur kalmazdı. Binaenaleyh Mösyö *"Malinof"* Amerika ile veyahud başka bir devlet ile bir sulh-u münferid müzakeratında bulunmuş olsa bile inhilâl, herhalde ansızın vuku bulmuş ve bu itibar ile de müzakerat-ı evveliyeyi terk etmeye ve ağır şeraiti kabul eylemeye mecbur olmuştur. Bundan başka

Kral "Ferdinand" da saltanattan feragat mecburiyetinde kalmıştır. Binaenaleyh gerek şerait-i mütarekeye ve gerek "Ferdinand"'ın saltanattan feragatine nazaran meseleyi başka türlü muhakeme etmek imkânı münselib [kaçmış] oluyor. İşte vakayi bu suretle cereyan etti. Ben bunları sual haricinde olarak sizi tenvir için söylüyorum, fakat bilmiyorum ki mahremiyeti muhafaza edecek mi?

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Şübhe yok ki mahremdir.

İlyas Sami Efendi (Muş) – Tabiî mahrem olması lâzım gelir. Yalnız, Beyefendinin beyanatından anlaşıldığına göre sulh-u münferid teklifine dair cereyan eden muhaberatta hiçbir vesika-i resmiyye ve tahririyye yoktur. Fakat tahrirî bir sulh teklifine dair acaba hiçbir vesika mevcud değil midir? Bu iddiayı dermeyan edenler var.

Nesimi Bey (İstanbul) – Pek sarih olarak arz ediyorum ki İtilâf devletleri tarafından hiçbir sulh teklifine maruz olmadım.

İlyas Sami Efendi (Muş) – Pekâlâ, yalnız beyanatı âliyyeleri esnasında sulh-u münferidin Devlet-i Âliyye için pek azim bir muhatarayı [tehlike] mucib olacağını ifade etmiştiniz. Demek ki sulh–ü münferid teklif edilse bile, bunu icra etmek kanaatini beslemiyordunuz ve demek ki sulh-u münferid muhataralı bir iş olduğundan yapamayacaktınız değil mi? O halde muhatara-i azimeyi mukni bir surette izah ediniz.

Reis – Meseleye taalluku itibariyle bir şey arz edeceğim, sualimiz harb seneleri zarfında edilen sulh teklifleri hakkındadır. Beyefendi de bu suale karşı ehemmiyet verilecek surette ve siyasî bir şekilde bir teklif vaki olmadığını söylediler. Halbuki zatı âlilerinin suali sulh-u münferid hakkındadır ve zannederim ki bu mevzu haricindedir. Eğer işe faraziyelerle devam edersek o vakit bir şeyi kabul ederdik, etmedik meselesi hadis oluyor.

Lütfen bu söylediklerimi zabta geçmeyiniz...

İlyas Sami Efendi (Muş) – Bendeniz şahsiyetleri için o fıkranın bâisi töhmet olacağını söylüyorum.

Reis – Bu gibi sualler hakkında rüfekanın fikrini istimzac edelim. Şimdi sulh-u münferid vaki olsa idi bunu nazarı dikkate alacak mı

idiniz, diye bir sual soruyorlar buna lüzum görüyor musunuz? (Hayır sedaları)

Hasan Bey (Gümüşhane) – Bendenize kalırsa esasen mesele kalmadı.

Reis – Tekrar ediyorum. böyle bir sual iradına lüzum var mı? (Lüzum yok sedaları)

Nesimi Bey (İstanbul) – Bendeniz de bir teklifte bulunacağım. Beyefendinin suali üzerine meseleyi izah ettim. Fakat izahatım umumî suallerin haricinde olduğundan bunların zabta geçmemesine karar veriniz. Çünkü hususî bazı malûmat verdim. Binaenaleyh bunun mahremiyetine temamiyle itina ediniz. Çünkü bunlar yeni ve son vakayie aittir.

Reis – Şüphesiz ki bunlar çok yeni hadisata müteallikdir.

Nesimi Bey (İstanbul) – Evet, pek yeni vakayidir.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Bunun mahremiyetinden şüphe etmeyiniz.

Hilmi Bey (Basra) – Zât-ı âlileri Brest-Litovsk muahedesinden sonra İsviçre'de bulunan Muhtar Bey'e İngilizler tarafından, şeraiti sulhiyye tezekkür edilmek üzere bir teklif vaki olduğunu ve bu teklifin hükûmetçe reddolunduğunu ve o esnada Brest-Litovsk'da bulunduğunuzu söylemiştiniz, demek ki Rusya'nın inhilalinden [çöküş] sonra bize bir teklif dermeyan edilmiştir.

Şu halde Devlet-i Âliyyenin en büyük düşmanı ve harbe duhulüne en mühim saik olan Rusya devleti inhilal ettikten sonra devletin harbde devamına lüzum kalmamıştı. Aynı zamanda gerek Filistin ve gerek Irak cephelerinde İngilizler pek kuvvetli bir surette taarruz ettikleri ve ilerledikleri ve buna mukabil bizim cephe-i harblerde vesaiti nakliyyenin mefkudiyyeti [yokluğu], iaşe ve ilbas [donanım] hususunda ordu efradına tamamiyle bakılamadığından dolayı bazı efradın terki vazife ettikleri mesmu ve meşhud olmuştur. Binaenaleyh böyle faydalı bir teklifi acaba hükûmet, neden ceffelkalem [düşünmeden] reddetmiştir?

Eğer hükûmet müzakerata girişmiş olsa idi, bendeniz zannediyorum ki bu Almanya da muğber olmazdı. Çünkü devletimizin Almanya'ya yaptığı hidemat pek büyüktü. Rusya'nın inhilalinde Türkiye Al-

manya'ya muvaffakiyet kazandırmış ve bu fedakârlığa karşı Almanya da büyük menafi temin etmişti. Zira gerek Irak, gerek Filistin'de bütün memleketlerimiz düşman elinde çiğnendiği halde Almanya, maddî ve katî bir surette bize muavenet etmiyordu. Binaenaleyh hükûmet, buna karşı Almanya'ya teklifatta bulunabilir ve "biz vazifemizi yaptık, kudreti maliyye ve bedeniyyemiz yoktur. Binaenaleyh biz münferid sulh akdedeceğiz, çünkü İngilizler de böyle bir teklifte bulunmuştur" diyebilir idi, yani bu tekliften istifade için böyle hareket olunabilir idi.

Nesimi Bey (İstanbul) – Teklif yoktu ki...

Hilmi Bey (Basra) – Oldu diyordunuz.

Nesimi Bey (İstanbul) – Hususî görüşelim demişler.

Hilmi Bey (Basra) – Fakat hükûmetin resmî bir memuruna söylenilmiş.

Nesimi Bey (İstanbul) – Hususî görüşmek teklifi başka, sulh teklifi de başka.

Hilmi Bey (Basra) – Fakat...

Nesimi Bey (İstanbul) – Fakat herhalde hususî bir temas telebinden ibarettir.

Hilmi Bey (Basra) – Pekâlâ bu noktaya cevap veriniz.

Nesimi Bey (İstanbul) – Hükûmetin olvakit böyle bir sulh teklifini niçin kabul etmediğini bilmiyorum, çünkü o vakit Brest - Litovsk'da idim. O zaman Hariciye Nezareti Vekâletinde bulunan zattan sual edilirse daha iyi anlarsınız. Elbette buna bir sebeb vardı ki bu teklifi reddetmişlerdir. Binaenaleyh o zaman Hariciye Nazır Vekili olan zattan sorunuz, çünkü vekil de asil gibidir.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Bern sefirimize bir ecnebi tarafından vaki olan teklifi, devlet için bazı menafi temin etmiş imiş. Bu menafi neden ibarettir, bunu söylemek için mahzur yoktur zannındayım. Çünkü teklif edenin gayri resmî bir şahıs olduğu söyleniyor, demek ki mes'ul değildir. Binaenaleyh ne şerait dahilinde Türkiye'ye sulh teklif ediyorlardı? Bunu bugün söylemekte bir mazhur yoktur ve bu meseleyi tamamiyle anlamak şube için zaruridir.

Nesimi Bey (İstanbul) – O, sulh teklif etmiş değil gûya sulh akdi için tavassut edecekmiş.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Fakat o tavassut eden zât düveli mûtelife namına bize birtakım menafi temin ediyormuş.

Nesimi Bey (İstanbul) – Aradan epey zaman geçtiği için iyice hatırımda değil. Fakat galiba tamamiyet-i mülkiyemizin temini başlıca şeraitindendir. Kapitülasyonların ilgası da ya kısmen veya tamamen kabul ediliyordu.

İlyas Sami Efendi (Muş) – O şahsın ismi nedir?

Nesimi Bey (İstanbul) – Hatırımda değildir.

İlyas Sami Efendi (Muş) – İsviçre'de bir çok eşhas olduğunu söylediler.

Nesimi Bey (İstanbul) – Evet çoktur.

Seyyid Ali Haydar Bey (Asîr) – Almanların Bulgar cephesini temin edecekleri hakkında malûmatınız ne derecededir ve hakikaten Talat Paşa'nın fırka ictimaında Almanların Bulgaristan'a sekiz fırka gönderecekleri hususundaki vaadleri var mıdır?

Nesimi Bey (İstanbul) – Evet birkaç fırka göndereceklerdi, fakat fırkaların adedi hatırımda kalmamıştır. Galiba cem'an yekûn Almanya ve Avusturya'dan on fırka gelecekti.

Reis – Demek bu suretle cepheyi temin edeceklerini va'd etmişlerdi.

Seyyid Ali Haydar Bey (Asîr) – Fakat sonra göndermediler değil mi?

Nesimi Bey (İstanbul) – Gönderilen fırkaların adedi hatırımda kalmadı, fakat bir kısm-ı mühimmini gönderdiler.

Reis – Bu sual hakkında başka bir mütalaa var mı? (Hayır sedaları) Sekizinci suale geçiyorum. Bu sual de, "Harbin ihdas eylediği müşkilat karşısında halkın ihtiyacını tehvin edecek [hafifletecek] tedabire tevessül edecek yerde, birtakım eşhası maddiye ve hükmiyyenin ihrazı servet eylemesini teminen, ihtikâr ve suistimal yollarına saparak memleketin iktisadiyyatını batırması" mevzuu bahistir.

Nesimi Bey (İstanbul) – Ticaret ve Ziraat Nezaretinde bir buçuk iki sene kadar bulundum. Ticarete, ormana, ziraate, maadin ve sanayie müteallik bir hayli işler elimden geçti. Lehülhamd [hamdolsun] şahsıma karşı hiçbir şikâyete meydan vermedim. Daima ve mümkün olduğu kadar kavaidi iktisadiyyeye riayet eylemeye ve inkişafı serveti umumiyyeye hadim olmaya çalıştım. Heyeti teşriiyyenin tasdikine iktiran ettirdiğim bazı kanunlar ile harb zamanında müttefikler tarafından vücuda getirilen teşkilata karşı mücadelede bulundum; ve memlekete bir hayli fayda teminine muvaffak da oldum zannındayım.

Zürraa tohumluk ve alâtı ziraiyye tedarik ve nakli ve zürraın ve hayvanatın mümkün olduğu kadar emri ziraat için serbest bırakılması, tüccarın tecili ve onlara tahsis olunan vagonların tezyidi, mahsulat ve ihracatın ahkâm-ı kanuniyye dairesinde serbestii ihracı hususatında şümendiferi idare ve tekâlifi harbiyyeyi tanzim eden Harbiye Nezaretiyle icabatı askeriyyeyi de nazarı itibare alarak daima mücadelede bulundum. Mümkün olanı istihsal etmekten asla geri kalmadım Birini tutup diğerini ezmek siyasiteni hiç bir vakit kabul etmedim. Her halde bu mesailin kaffesi icraat ve tatbikata aid olduğundan diğer nezaretlerde vuku bulan ef'al [fiil] ve harekâta bittabî muhatab olamam. Nazır-ı mes'ulleri elbette cevap vereceklerdir.

Necati Bey (Bolu) – Romanya ilan-ı harb etmeden evvel Köstence'den tohumluk zahire celbi için Nezaretçe bir teşebbüs vaki olmuş mudur?

Nesimi Bey (İstanbul) – Romanya'dan da, Bulgaristan'dan da gitirttik.

Necati Bey (Bolu) – Bu işlerde tavassut eden Ahmet Şevket Paşa ve İsmail Hakkı Bey gibi adamlar sûistimalatta bulunmuş.

Nesimi Bey (İstanbul) – Hayır onları kat'iyyen vasıta etmemiştik.

Reis – Beyefendi, Ticaret Nezaretinde bulundukları zaman bu suale muhatab olacak ahval tahaddüs etmediğini söylüyorlar.

Necati Bey (Bolu) –Bendeniz de tohumluk celb edip edilmediğini sordum.

Reis – Fakat Beyefendi, birtakım eşhas-ı maddiyye ve hükmiyyenin temini serveti için memleketin menafiini ayak altına almadıklarını söylediler.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Harb seneleri zarfında Kantariyye vesair şirketler teşekkül etti; ve bunlar memleketin mahsulatını istihlak eyledi. Bu suretle de birtakım eşhası hükmiyye veya maneviyye şahsî servetler temin eyledi. Zatı âlileri Meclis-i Vükelâya dahil olduğunuz cihetle bu meselelerin bir kısmı Nezareti Celilenize de teveccüh eder.

Nesimi Bey (İstanbul) – Bunların niçin teşekkül ettikleri meselesi mi?

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Bunların başkalarının alamadığını ucuz fiyata aldıklarını elbette zatı âliniz de işitmişsinizdir.

Nesimi Bey (İstanbul) – Yani bu sualinizle bunların muamelatına mani olmadığımızı kastediyorsunuz? Fakat bu şirketler kanunen teşekkül ederek icrayı muamelat eylemiştir, çünkü serbesti vardır.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Serbesti birtakım eşhasa münhasırdır.

Nesimi Bey (İstanbul) – Ticaret Nezareti bu şirketlerin müdürlerini davet edip serbest muameletda bulunmayınız mı demeli idi?

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Bu meseleler hakkında Nezareti Aliyenize bir şikâyet olmadı mı?

Nesimi Bey (İstanbul) – Hiç...

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Bu şirketler teşekkül edince ticaret inhisar [tekel] altına alınmıştı.

Nesimi Bey (İstanbul) – Yani vagon alıyorlardı.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Hayır. Birtakım vaz'ı-yedler [elkoymalar] yapılmak suretiyle bu kabil muamelatta ticaret ediliyordu. Mesela, şekerlere vaz'ı-yed edilmiş ve alınan fiyattan on misli fazlaya satılmıştı. Bu işler Ticaret Nezaretine müteallik mesail değil mi?

Nesimi Bey (İstanbul) – Hayır. Ticaret Nezareti iaşe işleriyle meşgul olmadı.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Teşekkül eden bu şirketlerden Nezaretiniz haberdar mı idi?

Nesimi Bey (İstanbul) – Tabiî. Her şirket kanunen teşekkül edebilmek için Ticaret Nezaretine müracaatla bazı muayyen şeraiti kanuniyyeyi ifa etmek mecburiyetindedir.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Çünkü takrir, eşhası hükmiyeyi izah etmemiştir, sizi tenvir için arz ediyorum.

Nesimi Bey (İstanbul) – Şirketler kanunen teşekkül ettikten sonra Ticaret Nezareti kanunun tayin eylediği ahvalin haricinde bir şirketin muamelatına karışamaz. Kanunen hak ve salahiyyeti yoktur.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Başka şirketler de müracaat etmiş mi idi?

Nesimi Bey (İstanbul) – Bunların muamelatına karışsak serbestii ticaret kalmaz ve şirketler iflas eder.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Başka şirketler müracaat etmiş mi idi?

Nesimi Bey (İstanbul) – Şüphesiz. Şeraiti kanuniyye ifa eden bilcümle şirketler teşekkül etmiştir.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) –Fakat buraya taalluk etmiyor.

Nesimi Bey (İstanbul) – Evet iaşeye aid bir çok mesail vardır, onları aid oldukları nezaretten tahkik etmek kaabildir.

Reis – O suale muhatab olmadığını söylediler.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Bu meselenin ciheti taalluku nereye merbuttur?

Reis – Ticaret Nezaretinin şirketler üzerinde hakkı murakabesi yoktur. Zatı âlinizle ben anonim bir şirket yapacaksak bir nizamname layihası yaparız, bu hususta Nezaretin matbu bir formülü vardır. Müracaat edilir, Nezaret düşünür eğer kanunî şeraiti haiz işe teşekkülüne müsaade eder.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Şirketlerin akd ve teşekkülünü sormuyorum, böyle bir şey var mı? Yok mu diyorum.

Reis – Zaten cevab verdiler, bunu İaşe Nezaretinden sormak lazımdır.

İhracat yolsuzlukları ve serbest ticaret...

Halid Bey (Divaniye) – Harbin ilk senesinde buraya Alman ve Avusturya zabitanından müteşekkil bir heyet gelmişti ve bunlar tiftik, yük, pamuk, deri ve buna mumasil bazı şeyleri satın almaya başlamışlardı. Kendileri tarafından sevk edilmeyen, envaını tadad ettiğim mevaddı, Alman veya Avusturyalı herhangi bir müessese olsa bile, müsadere edileceğini hükûmetlerine ilan etmiş ve bu suretle birkaç tacirin emvaline vaz'ı-yed eylemişlerdir. O sırada birkaç tüccar bendenize müracaat ettiler ve bendeniz de bu meseleyi anlamak için çalıştım. O zaman anladığıma göre, tüccar bir mal satmak istiyor ve fakat Almanlar bunu satın almıyorlar ve: "Biz, bu malları almayız falan şirkete satınız" diyorlardı. Halbuki nezareti aliyyelerince inhisarın ötenden beri muzır olduğu kanaati vardı ve zannederim ki bu "Prensip" üzerine hareket ediyordu. Binaenaleyh şu muameleden, tam manasiyle inhisar demek olan bu muameleden haberdar mı idiniz?

Nesimi Bey (İstanbul) – Hayır; falan şirkete satınız yolundaki muamelesinden haberdar değildim. Bu komisyonlarla uzun müddet mücadele ettim bu meselenin safahatı adidesi vardır. Evvela Harbiye Nezaretinin muhtaç olduğu vagonları Almanya hükûmeti, bu komisyonlara muayyen bir mikdarının tahsisi şartı ile vermeye razı olmuştu. Binaenaleyh bunlar bu hususî vagonlardan istifade ettikten boşka ihraç tacirlerimizin mallarını dahi Viyana'da veyahud başka bir yerde tevkif ediyorlardı. Bu suretle bütün ihracatı tahtı inhisarlarına alarak piyasamıza tamamiyle hâkim kesilmişler idi. Bununu üzerine İhracat Kanunu yaptık ve her şeyin ihracat komisyonundan geçmesini tahtı karara aldık. Aynı zamanda ihracat heyetinin emrine bir mikdar vagon tefrikine dahi muvaffak olduk.

İşte bu suretle vagonları tüccara tevzii ediyor ve yolda bu vagonlar tevkif edilmemek için teşebbüsattan geri kalmıyor idik ve piyasamızı onların hâkimiyetinden kurtarmaya çalışıyorduk. Ondan sonra Almanların mallarını nasıl ihraç ettiklerini bilmiyorum. Tabiî erbabı ticaret bin türlü vesaite müracaat edebilir fakat bunlardan muayyen bir surette malûmatım yoktur. Ben kanunu tabik ettim, onlar da tabiî sizin buyurduğunuz şekil gibi bir hayli esbab ve vesaite tevessül etmişlerdir.

Ben bunu men için İhracat Kanunundan başka bir çare bulamadım ve zannederim ki bu kanun onları iyice tazyik etmiştir ve benim nezaretten infikakimden sonra Ticaret Nezaretiyle bir mukavele akdine mecbur eylemiştir. Serveti umumiyyenin muhafazası için kanun dairesinde başka ne tedbir tasavvur edilebilir idi?

Halid Bey (Divaniye) – Muhtelit mübayaa komisyonları Zeyd'den-Amr'dan mal almıyor, yalnız bir müesseden muayyen malları alıyorlardı ve şayet tüccar bunları satmazsa veya başka bir tüccar namına malını sevk ederse onun eşyasına yolda vaz'ı-yed ediyordu. Adeta bir inhisar vücuda getirilmişti.

Nesimi Bey (İstanbul) – İnhisarlar ve entrikalar bin şekilde yapıldı, demin arz ettiğim gibi bir hayli tedabire müracaat eylediler. Bu müddet hiç mal satın almadılar. Tacirlerimizden hangisi ihracatta bulunur ise onun malına kendi memleketlerinde *"Rekizisyon"* yapıyorlardı. Bir vakit bazı adamlardan, bir vakit Harbiye Nezaretinden aldılar. Hülasa, ben bunların teşebbüsatının bir hayli eşkali [şekiller] ile mücadele ettim ve bu eşkale vakıf olduktan sonra derhal İhracat Kanunu yaparak Heyet-i Teşriiyyenin tasdikine iktiran ettirdim. Çünkü başka çare bulamamıştım. Fakat bunun malını niye tercih ettiniz? Falan yerden satın al, şuradan alma nasıl diyebilir idik.

Halid Bey (Divaniye) – O inhisardan malûmatınız olunca: "İnhisar caiz değildir herkesten alınız" demeli idiniz.

Nesimi Bey (İstanbul) – Belki denilmiştir fakat maksadları piyasamıza hâkim olmak olduktan sonra böyle bir tavsiyeden ne çıkar? Ancak ahkâm-ı kanuniyye ile bunların teşebbüsatına biraz sed çekmek imkânı var idi. Hatta, onların müdürü olan "Seliger"'i – *ki bütün Ticaret Nezareti memurları biliyorlar* – Nezarete çağırdığım gün hastalanırdım, en nihayet kendisini bir gün nezaketle kovmaya bile mecbur oldum.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Suriye'den gayet dûn fiyatla birçok ipekler mübayaa edilmişti ve bu ordu namına alınmıştı. Halbuki bu birtakım eşhas elinde kalmış ve bunu Almanya'ya yüksek fiyatla sevk etmişlerdi. Bunlardan malûmatınız var mıdır ve bunlar hakikaten Almanya'ya sevk edilmiş mi ve Almanya bizden böyle bir şey istemiş midir?

Nesimi Bey (İstanbul) – Mevzuu bahis olan ipekler alındığı vakit Ticaret Nezaretinde bulunmuyordum, ne vakit alınmış?

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – İki sene evvel alınmıştı.

Nesimi Bey (İstanbul) – O zaman Hariciye Nazırı idim.

Reis – Dokuzuncu sual de, "Hiçbir lüzum ve kanuna müstenid olmayan siyasî ve askerî sansürler ihdasıyla hürriyeti matbuat ve muhaberatı ihlal eylemesi ve Avrupa evrakı havadisini memlekete idhal etmememesi" mezkûrdur.

Sansür, dünyanın her yerinde uygulanıyordu...

Nesimi Bey (İstanbul) – Alemin en meşruti ve hürriyetperver memleketlerinde ve hatta Amerika'da bile zamanı harbde bu usul tatbik olunmuştur. Çünkü tavassur buyurunuz ki bir gazete, velev takdirsizlik eseri olarak en can alacak askerî ve siyasî bir malûmatı ifşa etse acaba ondan sonra hakkında icra edilecek takibatı kanuniyye memleketin böyle bir ifşadan uğrayacağı zarar-ı azimi tanzim edebilir mi?

Halbuki böyle bir ifşa, olmayacak bir zamanda büyük bir muharebenin kaybolmasına bile sebebiyyet verebilir. Bizde idarei örfiyye dahi mevcuttur. Hal-i harbde emniyet ve selameti umumiyye namına matbuatın dahi bazı takyidata [kısıtlamaya] tabi tutulmamak kaabil değildir.

İdarei Örfiyye, Kanunu Esasi ile müemmen olan masuniyeti mesakini [mesken masuniyeti], sokaklarda serbestii seyri, serbestii ticareti, serbestii ictimaı veraireyi takyid edebildiğine göre, serbestii matbuatın dahi hal-i harbde bazı mertebe takyid olunması bir zarureti kat'iyyei tabiiyye addedilmelidir. Her halde en medenî ve hürriyetperver yerlerde bile zamanı harbde serbesti matbuat "Prensip"i bu suretle anlaşılmış ve tatbik olunmuştur. Unutmayınız ki onların kanunu esasilerinde dahi sansür tamamiyle memnudur. Mamafih onlar dahi zamanı harbi istisna etmek mecburiyetinde kalmışlardır.

Reis – Onuncu sualde, "Dahilî memlekette bir hercü merci idarî vücuda getirerek ve hürriyeti can ve mal ve ırza musallat bir takım çetelere muzaheret ederek ika eyledikleri fecayie iştirak etmesi" mukayyeddir.

Nesimi Bey (İstanbul) – Bu sualden maksat nedir?

Seyyid Ali Haydar Bey (Asîr) – Çete teşkilatı vesaire...

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Sahib-i takrir bu sualde harbin bidayetinde Rusya hududuna bir takım çeteler gönderildiğini ve bunların birçok fecayie sebebiyet verdiklerini ve devlet namına çete teşkili doğru olmadığını kasdeylediğini şube huzurunda ifade etmişti.

Nesimi Bey (İstanbul) – Bundan kat'iyyen haberim yoktur.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Buna dair Meclis-i Vükelâda bir karar yok mudur?

Nesimi Bey (İstanbul) – Hayır kat'iyyen...

Reis – Celse hitam bulmuştur.

Hitâm-ı Müzakerat
Saat: 4^{00}

Müşarünileyhin ifadatı tarafımdan zabtedilmiştir	İfadat-ı mazbutamı tastik ve imza ederim
Zabıt Kâtibi	İstanbul Mebusu
Necmeddin Sahir	*Ahmed Nesimi*

NAFIA NAZIRI ABBAS HALİM PAŞA'NIN SORGULAMASI

BEŞİNCİ ŞUBE

ALTINCI İCTİMA

Abbas Halim Paşa

Nafıa Nazırı-ı Esbakı

Perşembe: 14 Teşrinisâni 1334 (14 Kasım 1918)

İctimâ'da Mevcut Âza

Reis: *Abdullah Azmi Efendi (Kütahya),* ***Kâtip:*** *Şemseddin Bey (Ertuğrul),* ***Aza:*** *Hüseyin Kadri Bey (Karesi), Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan), Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Hilmi Bey (Basra), Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif), Kâmil Efendi (Karahisar-ı Sahip), Rıza Bey (Bursa), Hüseyin Tosun Bey (Erzurum), Necati Bey (Bolu), Seyyid Ali Haydar Bey (Asîr), Hasan Bey (Gümüşhane), İlyas Sami Efendi (Muş), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara), Halid Bey (Divaniye), Viktor Bey (İstanbul), Agop Hırlakyan Efendi (Maraş),*

Bed'-i Müzakerât

Saat	*Dakika*
2	*30*

Bazı şeyler beni hiç ilgilendirmez...

Reis – Celse açılmıştır. Birinci sual, kabinelerin: "Sebebsiz ve vakitsiz harbe girmeleri" hakkındadır. Fakat zât-ı âliniz kabineye sonradan dahil olmuştunuz değil mi?

Abbas Halim Paşa – Evet Efendim, Nâfıa Nezaretine tarih-i tayinim 26 Teşrinievvel 1330 [Ekim 1914]'dür. (*)

Reis – Şu halde birinci sual zât-ı âlilerine teveccüh etmiyor.

Abbas Halim Paşa – Tabiî Efendim teveccüh etmiyor.

Reis – İkinci sual de: "İlan-ı harbin esbâp ve avâmil-i hakikiyyesiyle suret-i cereyan ve vukuu hakkında Meclis-i Umumiyye hilâfı-ı vâki beyanatta bulunmaları" mezkûrdur ki, tabii zât-ı âlileri Meclis-i Mebusan'ın küşâdında Nutk-u İftitâhî-i Hazreti Padişâhî kıraat olunduğu esnada hazır bulunmuştunuz değil mi?..

Abbas Halim Paşa – Evet efendim.

Reis – O halde efendim, sahib-i takririn maksadını izah edeyim: Nutk-u iftitâhide tecavüzün Ruslar tarafından vuku' bulduğu zikredilmiş fakat bu, hilâf-ı hakikattir, deniliyor.

Abbas Halim Paşa – Eğer harb Goben ve Breslav'ın hareketiyle başlamış ise o vakit bendeniz kabinede değildim.

Reis – Sualdeki "Hilâf-ı vaki beyanatta bulunmaları kaydından maksat, Goben ve Breslav sefinelerinin tecavüzü ile harb başladığı halde, Nutk-u İftitâhî-i Hazret-i Padişâhîde tecavüzün Ruslar tarafından vâki olmuş gibi gösterilmesi meselesidir. Çünkü müşteki, vak'a Goben ve Breslav'ın tecavüzü ile olduğu halde Meclise hilâf-ı vâki ve hakikat bir surette beyanat vuku' bulmuştur" diyorlar.

(*) Abbas Halim Paşa, Sadrazam Said Halim Paşa'nın kardeşidir. Harbin başlarında, Oskan Efendi, Süleyman El-Bustani ve Çürüksulu Mahmut Paşa'nın istifaları üzerine, Sadrazam bunu fırsat bilerek, kadreşini Mahmut Paşa'dan boşalan Nafıa nazırlığına getirmiştir.

Abbas Halim Paşa – Harbin suret-i ilânı [ilan şekli] hakkında bendeniz hiçbir şey söyleyemem; çünkü o zaman kabinede değildim. Mamafih vâki olan beyanat, bendeniz'in kabineye iştirakinden evvelki hadisata ait olduğu cihetle, ben buna sahih nazarıyla bakmaktan başka vaz'iyet alamayacağım.

Reis – Bu hususta başka sorulacak bir sual var mı?

İlyas Sami Efendi (Muş) – Paşa Hazretleri, bu suale muhatab olamazlar.

Reis – Bu bâbda başka bir söz var mı? (Hayır sedaları). Üçüncü sualde, "Seferberlikten sonra ilân-ı harbden evvel İtilâf hükûmetleri tarafından vuku bulan şerefli ve faideli teklifleri reddeylemesi ve Almanya'dan bir gûna taahhüd ve zaman almaksızın ve bir faide-i gâiyye temin etmeksizin harbe sürüklenmesi" mevzuu bahistir.

Abbas Halim Paşa – Bu sual de bendenize teveccüh etmez.

Reis – Zât-ı âlileri kabineye dahil olduğunuz vakit harb başlamıştı değil mi?

Abbas Halim Paşa – Evet harbe girilmiş idi.

Reis – Bu sual hakkında başka bir mütalaâ var mı? (Hayır sedaları) Dördüncü sual, "Harbi dirayetsiz ve istikametsiz ellere tevdi ederek her cephede fünun-u harbiyyenin [harp tekniği] kabul edemeyeceği mecnunâne hareketlerin cereyanına ve sırf menâfi-î hadise-i şahsiyye uğrunda kuvve-i hayatiyye-i milletin gasb ve israfına müzaheret eylemesi" hakkındadır.

Biz ordunun işine karışamayız...

Abbas Halim Paşa – Bu sual kabineye dühulümden sonraki zamana aittir. Binaenaleyh bir cevab vermek tabiîdir. Harbi dirayetsiz ellerin idaresi cihet-i askerîyyeye şâmil ise tabiî harp esnasında kabinede askerî kısımdan madasının re'yi pek mesmu olmaz ve bittabi her memlekette olduğu gibi harekât-ı harbiyyeyi askerler idare ettiği cihetle, bütün muamelât-ı askeriyye onların elinden geçer. Binaenaleyh kabinenin mülkî kısmı *"Falan Ordu'ya şu Kumandanı tayin ediniz"* de-

meye sahaliyatdâr değildir. Esasen kabinenin öyle bir salahiyyeti olsa dahi bu, fikr-i acizanemce askerin iktidarına bir tecavüz olur ve tabiî de dinlenmez. Binaenaleyh hiçbir Harbiye Nâzırının falan Kolordu'ya filan zatın tayini münasib olup olmadığı hakkında Nafia Nâzırının sözüne iştirâk etmesi melhuz değildir. bundan başka tayin edilen kumandanların ehliyet veya adem-i ehliyeti, efâl'leriyle sabit olacağı nazırı itibare alınırsa, bunların derece-i iktidarını tayin için hem meslekten olmak ve onlarla tûl [uzun] müddet icraatta bulunmak lâzımdır. Çünkü aksi halde söylenilirse füzuli bir müdahale olur ve ben bu gibi şeylerin mesmu olmadığı itikadındayım.

Reis – Sualdeki "Dirayetsiz ve istikametsiz ellere" kaydı, cihet-i askerîyye ve mülkiyyeye de şâmildir. Meselâ, harbin bidayetinde ahalinin emvâline vaz'ı-yed edilmek suretiyle bir çok fenalıklar yapılmıştır.

Enver Paşa'ya hiçbir şey dinletmenin ihtimali yoktur...

Abbas Halim Paşa – Memleketin o vakitki ahvali nazar-ı dikkate alınırsa vaz'ı-yed [el koyma] muamelesi zaruri; fakat bu usullerin tatbikinde bazı münasebetsizlikler de olmuş gibi. Dirayetsizlik meselesi demin arzettiği gibidir. İstikametsizlik meselesine gelince, o zamanlarda yani o galeyanlı ve hararetli harb günlerinde, filan kumandan böyle yapmış, demek için bizde kâfi malûmat yok. Fakat itham vaki idi. Mamafih Nafia Nâzırının Sivas'ta bulunan bir kumandanın yolsuzluları hakkında, onu itham edecek surette malûmat almasına imkân yoktur ve vaki olan ithamlar, malûmat alınamayınca gayet zayıf delâilden veyahud mesmuat kabilinden olurdu. Bundan başka bu hal hükûmetin intizamını mühil başlıca bir usul olur ve belki esasen intizamsızlıklar ise onu taz'if ederdi [zayıflatmak]. Sonra bir adam mesmuat ile itham edilemez ve bu, Osmanlı askerinin başında harbe gidecek olan askerlere karşı Vükelâ tarafından alınacak bir vaz'iyet değildi. Çünkü malûmat, mesmuattan ibaret olmak şartıyla bendeniz buna hakikat diyemem. Tabiî bunların mes'ulü Harbiye Nâzırıdır ve kumandanları intihab eden odur. Binaenaleyh Vükelâ-yı sâire intihab ve tayin olunan kumandanlar hakkında beyan-ı re'yde mazurdur. Çünkü malûmatı kâfi olmadığı re'yi de mesmuû olamaz ve hatta mesmu olmadığı bazı emsâli ile de

sabittir. Zira Enver Paşa'ya hiç birşey dinletmenin ihtimali yoktur ve esas itibariyle bu badireyi hüsn-ü idare edebilmek şartıyla yegâne usul de budur. Meselâ, Almanya Hariciye Nâzırları *"Ludendorf"* a bile harb esnasında kemâl-i dikkatle ve gayet ihtiraz ile beyan-ı rey edebilirlerdi ki bundan da maksad, o azîm mücadele esnasında onların vazifesine müdahale etmemek idi. Hülâsâten şunu söylemek isterim ki bendeniz, ümera-yı askeriyyenin veya zâbitânın sûistimâlâtını vicdanımın kail ve kâni olacağı surette öğrenemedim ve bir teşebbüste bulunmadım. Çünkü hepsi mesmuattan [söylenti] ibaretti.

Reis – Beşinci suale geçiyorum. Muvafık mı efendim? (Muvafık sedaları) Bu sual de, "Kavaid-i hukukiyye ve insaniyyeye ve hasseten Kanun-u Esâsîmizin ruh ve sarahatine külliyen münâfi muvakkat kanunlar ve emir ve nizamlar isdar ederek memleketi bir sahne-i fecaie kalbeylemesi" beyan ediliyor.

Tehcir meselesi zannetmem ki hata olsun...

Abbas Halim Paşa – Kanun-u muvakkatlerin gayet mühim ve mübrem olmak şartıyla yapılması câizdir. Bittabi harb zamanında alelıtlâk [umumiyetle] ve lüzum hissedildikçe bir kanun yapılması ve bunun muvakkat bir şekilde tanzim ve tatbiki iktiza ederdi. Ve ahvâl münasebetiyle böyle kanunlar yapıldı. Ancak buyurdukları gibi Kanun-u Esâsîmizin ruh ve sarahatine münâfi muvakkat kanunlar yapılması ise bendenizce bunlar herhalde bir maksad ve iltizam ile değil, ihtiyacı o şekilde tatmin etmek kanaatiyle yapılmıştır. Hususa ki, bunların kısm-ı küllisi de beray-ı tasdik Meclis-i Mebusana tevdiî ve kabul edilmiştir. Hatta hatırımda kaldığına göre, Meclis-i Âlileri Kanun-u muvakkatlerin mümkün olduğu kadar az istimâl edilmesi taleb etmiş ve Heyetimizce de bu noktaya dikkat edilmesi için beynimizde [aramızda] söz geçmiştir. Ve bunun üzerine Kavanin-i muvakkate yalnız ihtiyac-ı mübrem farz edilen hususat için tanzım edilmiştir.

Reis – Takrir sahibinin bu suali izah ettiği vakit bize söylediğine göre, bundan maksad *Tehcir Kanunu* ile sair askerî kanunlardır.

Abbas Halim Paşa – Tehcir meselesi bulunduğumuz vaziyyette zannetmem ki büyük bir hata olsun. Mamafih bu kanunun tatbik ve ic-

rasını memleketin her türlü noksanı dahilinde iyi bir tarzda temin etmek de pek müşkil olur. Fakat esas itibariyle Tehcir, bir ihtiyaç ile oldu ve nitekim böyle azîm bir meseleye lüzum görülerek cihet-i askerîyyenin takdiri ile yapıldı. Bu kanunun tatbik ve icrasında kısmen Dahiliye Nezareti de âlakadardır.

Reis – Bu kanunun suret-i tatbik ve icrası gayr-ı kanunî bir şekilde vuku' bulduğu hakkında bir şikâyet oldu mu ve böyle bir şikâyet vaki oldu ise Meclis-i Vükelâda tezekkür edildi mi? (*)

Abbas Halim Paşa – Böyle bir şikâyet vaki olmadı; biz, duymadık.

Reis – Bu sual hakkında başka bir mütalaâ var mı? (Hayır sedaları) Altıncı sualde, "Vakayi-î Harbiyye'den sevkulceyş'e taalluk etmeyen ve binaenaleyh ketmi lâzım gelmeyenleri, mücerred muhafaza-i mevki dâiyesi ile ketm eylemesi ve her gün birer menfi sebeble düşmana çiğnettiği Vatan-ı muazzez aksamının avâkib-i elîmesinden milleti vakit ve zamanıyla haberdar etmemesi" mevzuû bahistir ki bundan da maksad, sükût eden mahallerin ilân olunmaması ve ahalinin haberdar edilmemesidir.

Abbas Halim Paşa – Evet, cihet-i askerîyyenin tertib ettiği tebligat-ı resmiyyeler maksud... fakat bu tebligat cihet-i askerîyyenin itihadına göre veriliyor ve bunlar Karargâh-ı Umumide tanzim olunuyordu. Binaenaleyh bunun vükelâ-yı sâirede cihet-i taâllukunu görmüyorum çünkü bizim de gördüğümüz şeyler bu tebliğ-i resmîler idi.

Reis – Yani bu vezaif Karargâh-ı Umumiye aittir demek mi istiyorsunuz?

Abbas Halim Paşa – Evet. Biz onların verdiği tebliğ-i resmilerden ziyade bir şey öğrenemezdik.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Meclis-i Vükelâ'da tebligat-ı resmiyyelerin şekl-i tanzim ve tahriri hakkında müzakere cereyan etti mi?

(*) Ermeni Tehciri konusunda geniş bilgi için Bkz: Osman Selim Kocahanoğlu, Ermeni Meselesi ve Tehcir Sorunu, Hayat Tarih Mecmuası, Ekim 1981 sayı 10 s. 25-29

Abbas Halim Paşa – Hayır Efendim, hatırıma gelmiyor.

Reis – Bu sual hakkında başka bir mütalâa var mı? (Hayır sedaları) Yedinci sualde, "Harb seneleri zarfında İtilâf hükûmetleri tarafından mükerreren vuku' bulan ve bilhassa Rusya'nın inhilâlinden sonra edilen sulh tekliflerini red eylemesi ve binnetice bu günkü akibet-i meşumeyi davet eylemesi" mevzuû bahistir.

Abbas Halim Paşa – Bendeniz böyle tekliflerden haberdar değilim.

Reis – Rusya'nın inhilâlinden sonra bizim için netice elde edilmişti. Binaenaleyh sulh-u münferide teşebbüs yolunda bir müzakere sebkat etmedi mi?

Abbas Halim Paşa – Müzakere şekinde hiçbirşey sebkat etmemiştir. Mamafih hasb-i hal şeklinde bazı vakalar hakkında görüşülmüştür.

Reis – Paşa hazretleri, böyle tekliflerden haberdar olmadıklarını söylediler başka sorulacak sual var mı?

Mustafa İbrahim Bey (Saruhan) – Zannedersem Paşa hazretleri, Rusya'nın inhilâlinden sonra Kabineden çekilmişlerdi.

Abbas Halim Paşa – Evet Efendim Kabineden çekilmiş idim.

Mustafa İbrahim Bey (Saruhan) – Çünkü Rusya devleti Talat Paşa Kabinesi zamanında inhilâl etmişti.

Reis – O halde sekizinci suale geçiyorum, muvafık mı efendim? (Muvafık sesleri) Bu sual, "Harbin ihdas eylediği müşkilât karşısında halkın ihtiyacını tehvin edecek tedabire tevessül edecek yerde, bir takım meşhas-ı maddiyye vehükmiyyenin ihraz-ı servet eylemesini teminen ihtikâr ve sûistimal yollarına saparak memleketin iktisadiyatını batırması" hakkındadır.

İlyas Sami Efendi (Muş) – Paşa hazretleri, Talât Paşa Kabinesinden evvel çekildiklerine bakılırsa...

Abbas Halim Paşa – Arz edeyim efendim. Bazı şirketler teşekkül ediyordu. Lâkin bu, itiraz olunan şeylerin kâffesi gibi bunlar da

bendenizce aynı sebebin eserleridir. Cümlece malûmdur ki o vakit hükûmet iki şahıs elinde ve muvazenesiz idi. Hatırımda kaldığına göre bu şirketler için galiba *Talat Bey: "Bu bir vesiledir iktisadiyyat-ı memleketi elde edelim"* demişlerdi. Fakat öyle görülüyor ki bu şirketler lüzumu nisbetinde hüsn-ü idareye mazhar olamadı ve bu mesele Meclis-i Vükelâda mevzuu bahis olmadı. Vükelânın re'yi sorulmadı, esasen re'yimizi soran da pek bulunmazdı.

Reis – Dokuzuncu suale geçiyorum. Muvafık mı efendim? (Muvafık sedaları) Bu sualde: "Hiçbir lüzum ve kanuna müstenid olmayarak siyasî ve askerî sansürler ihdası ile Hürriyet-i matbuat ve muhaberatı ihlâl eylemesi ve Avrupa evrak-ı havadisini memlekete idhal etmemesi" mevzuu bahistir.

Abbas Halim Paşa – Bendeniz kabineye intisab ettiğim vakit bunların her ikisi de mevcud idi.

Reis – Zat-ı samileri kabineye dahil olduktan sonra bu hususta itizar yolunda bir teklifte bulunmadınız mı?

Abbas Halim Paşa – Hayır.

Reis – Onuncu sual: "Dahil-i memlekette bir hercümerc-i idar-î vücuda getirerek hürriyet-i can ve mal ve ırza musallat bir takım çetelere müzaheret ederek ika eyledikleri fecâyie iştirak eylemesi" hakkındadır ki sahib-i takririn bundan maksadı *Teşkilat-ı Mahsusanın* çete tertibatının hükûmetin tertibiyle olduğu ve halbuki bunların birçok yolsuzluklarda bulunduğudur.

Abbas Halim Paşa – Umur-u askeriyyenin kâffesinde olduğu gibi bunda da cihet-i askerîyye mes'ul olur kanaatindeyim.

Reis – Demek ki bu, hükûmetçe ittihaz edilmiş bir tedbir değil.

Abbas Halim Paşa – Kat'iyyen değil.

Reis – Bunlar hakkında taraf-ı âlinizden bir itiraz vak'i olmuş mudur?

Abbas Halim Paşa – Hayır...

İlyas Sami Efendi (Muş) – Esasen bu meseleler Paşa Hazretlerinin Kabineye dühulünden evvel olmuş.

Abbas Halim Paşa – Evet efendim.

Halid Bey (Divaniye) – Pekiyi, ondan sonra bir itiraz dermeyan etmemişler mi?

Reis – İtirazda bulunmamış olduklarını yukarıda söylediler.

Abbas Halim Paşa – Fakat itirazda bulunmadığımdan dolayı buna kabul şeklini vermek doğru olmayacaktır. Esasen itiraz edildiği vakit Harbiye Nazırı Paşa Hazretlerine dinletmenin ihtimali yoktu. İlâveten şunu da arz edeyim, ki bazı mukarrerattan gayr-i resmî surette bahs ettiği halde Meclis-i Vükelâca mevki-i müzakereye vaz'etmeyerek o vakit Nafıa Nezaretine taallûk eden şimendiferlerin ticaret meselesi hakkında münasip görmediklerimi söylemiş idim. Hatta bunlardan biri de Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın ticaret etmesi, Şimendifer yaptırması hakkında idi. Halbuki bu esasen merdud bir usul olduğundan bunun önüne geçmek müşkil olacağını kendilerine anlatmak istediğim vakit: *"Kat'iyyen böyle değildir"* buyurdular. Fakat bu söz ile de iktifa etmediler ve bazı sözleriyle: "İsmail Hakkı Paşa Ticaret etmiyor" demek istediler. Halbuki her kuvvet cihet-i askerîyyenin elinde idi ve bunu hal-i harbde hüsn-ü istimal edebilirler idi. Fakat hüsn-ü istimal edemediler. Bittabi bu vaziyet her memlekette, o ahval ve şerait dahilinde, umur-u tabiiyyeden mâduttur.

Reis – Amerika sefiri, kabinede bulunduğunuz zaman İstanbul'da mı idi?

Abbas Halim Paşa – Evet burada idi.

Reis – Ermeni tehciri esnasında yapılan yolsuzluklardan dolayı hükûmetin şahsen takib olunacağına dair itilaf hükûmetleri tarafından vaki olan teklifata Amerika sefirinin tavassut ettiği söyleniyor, doğru mudur?

Abbas Halim Paşa – Böyle ber tebligat yapıldığından mesmuum [haberim] oldu.

Reis – Acaba neler yapıldı?

Abbas Halim Paşa – Ben hatırlamıyorum.

Reis – Demek zât-ı âlilerinin mesmuu oldu. Fakat takib etmediniz değil mi? Acaba bu şifahî bir nota şeklinde mi idi?

Abbas Halim Paşa – Hatırıma gelmiyor.

Halid Bey (Divaniye) – İstinye Dok'u [Tersanesi] malûmu âliniz bir Osmanlı Anonim Şirketinin idi. Bunun hiçbir kanuna ve hukuku beyneddüvel kavaidine muvafık olmayarak, Harbiye Nezaretince istimlaki için bir kanun tanzim edilerek Meclise gelmişti. Acaba zatı âlileri bu kanunun tanziminde kabinede mi idiniz?

Abbas Halim Paşa – Hatırımda değil, fakat öyle zannediyorum. Mamafih (Dok)ların İsmail Hakkı Paşa'nın idaresine verildiğini iyi hatırlıyorum.

Halid Bey (Divaniye) – Mademki bu mesele zamanı âlilerinize müsadiftir, o halde haki payiniz Meclis-i Vükelâda bu mesele hakkında, yani bir Osmanlı Anonim Şirketinin hakkı sarihinin gasb olunması kanunen muvafık olmadığı sadedinde, vazife-i devletleri tibariyle bir "atak"ta bulunmadınız mı?

Abbas Halim Paşa – Mesele pek iyi hatırıma gelmiyor. Binaenaleyh doğru birşey söyleyemeyeceğim. Zât-ı âlileri öyle bir kanunun Meclise verildiğinden emin misiniz?

Halid Bey (Divaniye) – Öyle zannediyorum.

Reis – Başka sorulacak sual var mı efendim? (Hayır sedaları) Celse hitam bulmuştur.

Hitâm-ı Müzakerat
Saat: 3.45

Müşarünileyhin ifadatı tarafımdan zabtedilmiştir

Zabıt Kâtibi
Necmeddin Sahir

İfadat-ı mazbutamı tasdik ve imza ederim

Nafıa Nazırı Esbakı
Abbas Halim

MECLİS-İ MEBUSAN REİSİ HARİCİYE VE ADLİYE NAZIRI HALİL BEY'İN [MENTEŞE] SORGULAMASI

BEŞİNCİ ŞUBE

YEDİNCİ İCTİMA

Halil Bey

Adliye Nazır-ı Esbakı - Meclis-i Mebusan Reisi

Cumartesi: 23 Teşrinisani 1334 (23 Kasım 1918)

İctimâ'da Mevcut Âza

Reis: *Azmi Efendi (Kütahya),* ***Kâtib:*** *Şemseddin Bey (Ertuğrul),* ***Aza:*** *Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan), Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Kâmil Efendi (Karahisar-ı Sahip), Rıza Bey (Bursa), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), İlyas Sami Efendi (Muş), Hilmi Bey (Basra), Seyyid Ali Haydar (Asîr), Halid Bey (Divaniye), Sadık Bey (Kütahya), Hasan Bey (Gümüşhane), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara), Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif), Necati Bey (Bolu), Viktor Bey (İstanbul), Agop Hırlakyan Efendi (Maraş)*

Bed'-i Müzakerat

Saat	*Dakika*
3	*15*

Bana ancak mes'ul olduğum
konularda soru sorabilirsiniz...

Reis – Celse açılmıştır, birinci sual kabinelerin: "Sebebsiz ve vakitsiz harbe girmeleri" hakkındadır.

Halil Bey (Menteşe) – Müsaade edersiniz üç suale birden cevap vereceğim:

Mâlum-u âlilerinizdir ki nazırlar, icraat-ı hükumette serbesti-i karar hakkını Makam-ı Hükümdarî tarafından tasdik-i memuriyetleri zamanından itibaren iktisab ederler ve bittabi mes'uliyeti de o tarihten itibaren deruhde eylerler. Bendeniz ise harb ilân olunduğu zaman cümlenin malûmu olduğu veçhile Meclis-i Mebusan Riyasetinde bulunuyor idim. 11 Teşrinievvel [Ekim] 1331 [1915] tarihinde Said Halim Paşa Kabinesine, Hariciye Nazırı sıfatıyla dahil oldum. Bu itibarla zaman-ı Nezaretime müsadif olmayan icraat ve harekata mütedair olan birinci, ikinci ve üçüncü suallere cevap itasına mecburiyetim yoktur.

Reis – Beyefendi, birinci sual ile; "İlân-ı harbin esbab ve avamil-i hakikiyyesiyle suret-i cereyan ve vukuu hakkanda Meclis-i Umumiye Hilaf-ı vaki beyanatta bulunmaları" tarzındaki ikinci suale ve; "Seferberlikten sonra ve İlân-ı harbden evvel İtilâf hükûmetleri tarafından vuku' bulan şerefli ve faydalı teklifleri reddeylemesi ve Almanya'dan bir gûna taahhüd ve zaman almaksızın ve bir faide-i gaiyye temin etmekisizin harbe sürüklenmesi" hakkındaki üçüncü suale muhatab olmayacaklarını söylüyorlar ve bunun için de kabineye, hal-i harbin ilânından sonra yani 11 Teşrinievvel 1331 [11 Ekim 1915] tarihinde dahil olduklarını zikrediyorlar.

Hilmi Bey (Basra) – Filvaki Halil Beyefendi hazretleri, o vakit Kabinede değil idi. Fakat Meclis-i Mebusan Reisi oldukları halde harbe girmemek için teşebbüsatta bulunduğu ve hatta bu husus için hükûmet namına Berlin'e gittiği birçok taraflardan rivayet ediliyor. Bu itibarla bendeniz öyle zannediyorum ki Beyefendi de vakitsiz harbe girildiği kanaatindedir. Binaenaleyh bu babdaki malûmatlarını izah buyururlarsa tenevvür etmiş oluruz.

Halil Bey (Menteşe) – Bendeniz bugün Said Halim ve Talât Paşa Kabinelerinin azasından olmak sıfatiyle burada bulunuyorum ve mezkûr Kabinelerde çalıştığım zamanlara aid izahatı veriyorum. Binaenaleyh eğer Meclis-i Mebusan Reisi olmak sıfatıyla şubenin benden soracağı şeyler varsa onları tesbit edersiniz ve bana tahriren bildirirsiniz, ben de o suallerin cevablarını malûmat kabilinden olmak üzere veririm. Fakat bugün mes'ul bir nazır sıfatıyla bulunduğum cihetle ancak o sıfatla cevab vereceğim.

Reis – O halde dördüncü suale geçeceğim. Başka bir mütalaa var mı? (Hayır sedaları) Bu sualde, "Harbi dirayetsiz ve istikametsiz ellere tevdi ederek her cebhede fünun-u Harbiyyenin kabul edemeyeceği mecnunâne haretlerin cereyanına ve sırf menafi-i hasise-i şahsiyye uğunda kuvvet-i hayatiyye-i milletin gasb ve israfına müzaheret eylemesi" mevzuu bahistir.

Halil Bey (Menteşe) – Ordunun idaresi ve kumandanların azil ve nasbı, intihab ve tayini doğrudan doğruya Başkumandanlığa aittir. Ve bu hususta sair nazırların hiçbir tesiri yoktur ve olamaz da... Binaenaleyh bu sualin cevabını Başkumandan Vekiline terk ediyorum. Çünkü Başkumandan Vekili aynı zamanda Harbiye Nazırı da olmak itibariyle iki sıfatı hâiz ve bu mesail ile bizzat kendisi meşgul idi.

Reis – Fakat sualde iki fıkra var. Biri Harbin dirayetsiz ve diğeri istikametsiz ellere tevdii meselesidir. Sahib-i takrir bu cihetleri izah ettiği vakit, harb seneleri zarfında merkezden başlayaak cebhe-i harblere kadar sûistimâlât olduğunu söylemişti. Yani Kumandanların, Levâzım Reislerinin vesâirenin yaptıkları sûistimâlâtı mevzuu bahs eylemişti. Binaenayelh bu gibi ahvâl acaba Meclis-i Vükelâ'da mevzuû bahis olmadı mı?

Halil Bey (Menteşe) – Bunlar mevzuu bahis olmaz, çünkü bütçenin sarfiyatı meselesi doğrudan doğruya nazırına mütealliktir. Binaenaleyh bir nazırın bütçesine aid sarfiyata diğer bir nazır müdahale etmez. Eğer kumandanlar sûistimâlât yapmış ise, tatbikat meselesidir. Binaenaleyh bu adamların vazifelerini sûistimâl edip etmedikleri ve bunların hakkında tahkikat yapıp yapmadıkları, o kumandanları tayin eden ve icraatiyle beraber hakk-ı murakabesi olan nazıra aittir. Ben Adliye

Nezaretinde iken memurînin sûistimâlatı hakkındaki şikâyetleri takib ettim. Adliye dosyaları da meydandadır, onu tedkik ederseniz kendi nezaretime aid olan bu gibi işlerin takib ve tahkik edildiği anlaşılır. Fakat ordu kumandanlarının sûistimâlatına ben cevap veremem ve bilmem. Çünkü bu, hakk-ı tayin ve murakabesi itibariyle Harbiye Nâzırına aittir. Bütçedeki sarfiyat meselesini de her nezaretin bütçesine âmir veya vekil olan zat imza eder, Divan-ı Muhasebata gider orası da bütçede tahsisat varsa Maliye Nazırı versin der ve o suretle tediye edilir.

Reis – Beşinci suale geçiyorum. başka bir mütalâa var mı efendim?

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Müsaade buyurur musunuz efendim? Filhakika kabîne azasının her biri kendi dairesinde müstakildir. Fakat kabineyi teşkil eden vükelânın icraatlarından siyaset-i umumiye ile alâkadar olan işlerde yek diğerine karşı mütekabilen mes'ul oldukları da şüphesizdir. Binaenaleyh herhangi nâzırın dairesinde vak'i olduğu işitilen sûistimâlâtın men ve izalesi için diğer nâzırların ihtaratta bulunmaları icab etmez mi idi? İhtarât mesmu olmadığı takdirde teşrik-i mesai etmemek iktiza etmez mi idi?

Enver Paşa'nın bu noktaya dikkatini çekmiştim...

Halil Bey (Menteşe) – Mâlum-u âlinizdir ki, Kanun-u Esâsî'de sarahat vardır ve bu suretle nâzırlar siyaset-i umumiyye-i devlette müştereken ve icraat-ı hususiyelerinde münferiden mes'uldürler. Mervi olan sûistimâlâta gelince; bu babda Enver Paşa hazretlerine bir çok defalar bu gibi yolsuzlukların men'i hüzumu söylenmiş ve kendileri de bizi bu kabil harekâtta bulunanları şiddetle tecziye etmekte olduğunu söyleyerek temin etmiş: "Ve kendilerine ağır mes'uliyetler tahmil ettiğim zâbitânın şeref ve haysiyetini muhafazaya mecburum, delile istinad eylemeyen veya mevadd-ı muayyene irae etmeyen şikâyetnâmeler üzerine zâbitân ve kumandanları zan altına ve muhakemeye alamam. Hafî ve celî müfettişlerim vardır ve adedlerini tezyid ediyorum" demiş idi. Hatta, "ordu'nun inzibatı nokta-i nazarından tatbik edilmekte olan cezalar için mücriminlerin mâfevklerine kadar tebligatta bulunuyorum; fakat bu gibi şeyleri gazetelere tebliğ etmek hal-i harbde fena bir netice verir" demiş idi.

Dahiliye Nezareti tarafından memurîn-i mülkiyyenin sıkı bir takib ve teftişe tâbi tutulduğunu da Şûrây-ı Devlete vürud eden evrak-ı tahkikiyenin kesretinden anlıyordum. Kavânin-i hâzıra maatteessüf, memurin-i askeriyye ve mülkiyyenin vazifelerini icra esnasında îka ettikleri cerâimden dolayı müddeiumumilerî takibden men ediyor.

Reis – Dördüncü sual hakkında başka bir mütalâa var mı efendim? (Hayır sedaları) Bu sual de: "Kavâid-i hukukiyye ve insaniyyeye ve hasseten Kanun-u Esasimizin ruh ve sarahatine külliyen münâfi muvakkat kanunlar ve emir ve nizamlar isdar ederek memleketi bir sahne-i fecâyie kalb eylemesi" mevzuû bahistir.

Halil Bey (Menteşe) – Nezarette bulunduğum zamanlarda, Kanun-u Esâsînin ahkâmına mugayir surette kanun-u muvakkat tanzim edildiğini bilmiyorum ve böyle bir kanuna bilerek vaz'ı imza etmedim. Mamafih kavanin-i muvakkatenin Kanun-u Esâsîye mugayereti iki suretle olabilir. Biri, ahkâmı itibariyle; diğeri de zaman ve esbab-ı neşri itibariyledir. Zaman ve eshab-ı neşri meselesi, sırf ichitadî ve takdirî bir meseledir. Binaenaleyh tatbikat-ı cezaiyyeye mevzu teşkil edemez. Takrir sahibinin bu hususstaki nokta-i nazarını izah ederseniz cevap veririm.

İlyas Sami Efendi (Muş) – Bu, tehcir meselesidir.

Halil Bey (Menteşe) – Mucib-i şikâyet olan Tehcir Kanunu ben kabineye dahil olmadan evvel neşredilmiştir. Hattâ bu kanunu müteakiben tanzim ve mevki-i icraya vaz edilmiş olan Tasfiye Kanunu da zaman-ı nezaretimde yapılmamıştır. Bu itibarla bunlara da muhatap olamayacağım tabiîdir. *Kabineye tarih-i duhulüm olan 11 Teşrinievvel 1331 [11 Ekim 1915]* tarihinden sonra sahib-i takririn mevzuû bahs ettiği kavânîn-i muvakkata varsa onlara dair cevap vereyim. Fakat Tehcir Kanunu'nun zaman-ı tatbikinde kabinede bulunmadığım için o tarihten evvelki zamana aid kanunlara cevab veremem.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Lâkin Tehcir Kanunu'nun suret-i tatbikiyyesi hakkındaki malûmatınızı lütfederseniz bizi tenvir etmiş olursunuz.

Varteks ve Zöhrap Efendileri kurtarmak için çok çalıştım...

Halil Bey (Menteşe) – Pekâlâ efendim izah edeyim: Bendeniz, Tehcir Kanunu'nun esna-yı tanzim ve tatbikinde Berlin'de bulunuyordum ve o vakit, demin de söylediğim gibi kabineye dahil değildim. Berlin'de 1331 [1915] senesi martından haziranı nihayetine kadar kalmış idim. Bu müddet zarfında Berlin'de bulunan Zöhrab Efendi'nin mahdumu bana müracaat etti ve Varteks Efendi ile Pederi Zöhrab Efendi'nin dahile sevk olunduğunu söyleyerek bu işe müdahale etmekliğimi rica etti. Ben de derhal Dahiliye Nazırı Beyefendiye bir telgaf çektim ve her ne sebeple olursa olsun mebusların bu gibi muamelelerden masûn tutulması lâzım olduğunu söyledikten sonra, bittabi bence malum olmayan esbab dolayısıyla *Varteks ve Zöhrab Efendilerin* İstanbul'da bulunmaları mahzurlu telâkki ediliyorsa, kendileriyle hususî surette görüşerek Avrupa'ya seyahatlerinin teminini tavsiye ettim ve bu suretle İstanbul'da bulunmalarından mütevellid mahzurların ref ve izale olunabileceğini ve mebusların her ne sebeple olursa olsun dahile sevki muvafık olmayacağını mükerreren yazdım. Bittabiî bunlar Dahiliye Nezareti dosyasında mevcuttur. Tetkik edersiniz.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Bu müracaatlarınıza nasıl cevap verilmişti?

Talât Paşa da Diyarbekir Divan-ı Harbine telgraf çekti...

Halil Bey (Menteşe) – Hiç bir cevab almadım, fakat İstanbul'a geldikten sonra iadeleri için çok çalıştım. Lâkin Diyarbekir Divân-ı Harbinin muhakeme talebi üzerine hükûmet onları sevk etmiş olduğundan yoldan çevirmek kabil olmadı. Fakat Talât Paşa, ısrarım üzerine Diyarbekir ve Haleb Valilerine bu hususta şiddetli emirler verdi ve; *"Bunların muhakemelerini tesri ediniz [çabuklaştırınız] ve sâlimen gönderiniz"* dedi. Lâkin yolda giderken bir çete ile vâki olan müsademe neticesinde itlâf edildiklerini [öldürüldüklerini] işittim ve bunun üzerine o çeteyi hükûmetin elde etmesi ve şiddetle tecziye eylemesi için ısrar ettim. Bilâhere çete reisi ve efradı tutuldu ve zannedersem Şam Divan-ı Harb'inin kararı üzerine idam olundu.(*)

(*) Burada adı geçen çete reisi; Teşkilat-ı Mahsusa'dan Çerkes Ahmettir. Bu konuda Bkz. Ahmet Refik İki Komite İki Kıt'al, Temel Yayınları

Ben, Mebusan Riyasetinde bulunduğum zamanda bile tehcir edilmiş olanların terfih-i ahvali için bütün nüfuzumu istimâl etmiştim. Hattâ geçen gün nezdime gelen esbak Şeyhülislâm Hayri Efendi Hazretleri, "Bir gün Daire-i Meşihate gelmiş idiniz müteessirane bir lisan ile Ermeni muhacirlerinin ahvalinden bahsederek müdahelemi rica etmiştiniz, ben de vazifemi yaptım" buyurmuş idi.

Filvaki Nazır olduktan sonra da bazı müteferrik sevkiyâttan haberdar olunca mani olmaya çalıştım. Esasen Berlin'den avdet ettiğim zaman tehcir muamelesi ikmâl olunmuş ve ötede beride bazı müteferrik sevkiyat olmuştu. Vilâyetlerden gelen ihtidâ mazbatalarının hiç birisini de Mezahib Nazırı sıfatıyla icra ettirmedim ve zannederim ki dışarıya çıkıp her hangi bir Ermeni'ye sorarsanız benim bu hususdaki mesaimi söyler. Ben şimdiye kadar bunu kimseye söylemedim. Fakat Ermeni vatandaşlarımızın şahsıma karşı göstermiş oldukları hüs-ü muameleden dolayı bu hususda sarf-ı mesai ettiğime kendilerinin kâni olduklarını anlıyorum.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Suriye'deki tehcir geçen seneye kadar devam etmişti.

Halil Bey (Menteşe) – Arapların tehcirini mi soruyorsunuz?

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Evet. Çünkü Suriye'de içlerinde bir de Âyan azası olduğu halde bir takım adamlar idam edildi ve karar âyan azasının âyanlık sıfatı ref edilmeden tatbik olundu. Acaba bunlar hakkında irade-i seniye istihsal edilmiş midir?

Suriye'deki idamlar meselesi...

Halil Bey (Menteşe) – Arz edeyim, Suriye'de tatbik edilen idam hükümlerinden bilâhere haberdar oldum. Divân-ı Harblerin mücrim telâkki edilen kimseler hakkında verdiği idam kararları, doğrudan doğruya Harbiye Nezareti ve Sadaret vasıtasıyla irade-i seniyyeye iktiran eder. Nitekim mahkemelerin hükmettiği ilâmlar da Adliye Nezaretinden Makam-ı Sadaret'e gönderilir, bundan diğer Nezaretler haberdar olmaz. Bendeniz de bunu muahharen aldım, fakat derhal kabine reisine müracaat ettim ve, *"Suriye'de irade-i seniyye istihsal edilmeden bazı adamların asıldığı söyleniyor bu nasıl olur?"* dedim. Bana ce-

vaben, kumandanlara verilen salâhiyet mucibince o babdaki kanun ahkâmına tevfikan Cemâl Paşa'nın, mes'uliyeti üzerine alarak icra-yı muamele ettiğini öğendim.

Râgıb Neşaşîbî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Fakat bir Âyan azası sıfatı resmiyyeyi haiz olduğu halde asıldı.

Halil Bey (Menteşe) – Abdülhamid Zöhravi Efendinin Suriye'ye götürülerek idam edildiğinden bilâhere haberdar oldum. Ben o vakit Hariciye Nazırı idim ve buradan götürüldüğü zaman haberdar olaydım kendisinin adem-i sevki için elimden geleni yapardım. Fakat meseleden bâdelvukuû haberdar oldum. Suriye'deki ahalinin tehcirine gelince: Cemal Paşa, ordunun emniyetini temin etmek için Fransız Konsoloshanesinde ele geçen bazı vesaik ile, düşman tarafına temayülleri tahakkuk eyleyen bazı adamları ordu mıntıkası haricine teb'ide başlamıştı. Ben, bundan haberdar olunca Dahiliye ve Hariciye Nâzırlarına müracaat ederek bu muamelenin doğru olmadığını, tevkifi lazım geldiğini söyledim ve bu hususun temini için emirler verdirdim. Öyle zannediyorum ki Suriye tehcirinin mahdud bir sahada kalmasında teşebbüsatımın pek ziyade tesiri olmuştu.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Arabistan ve Suriye'de vaki olan ahval-i malûme, Dördüncü Ordu Kumandanı olan zatın aynı zamanda Bariye Nazırı sıfatını haiz bulunduğu zamana müsadiftir. Halbuki irade-i seniyye istihsaline lüzum görülmeden idam olunan bir Âyan azasının akibetinden kabine azası bilâhere haberdar olmu imiş. Binaenaleyh buna muttâlî olduktan sonra kabine azasının böyle bir zât ile teşrik-i mesaisine mahal var mı idi?

Halil Bey (Menteşe) – Pekâlâ takdir buyurursunuz ki, devletin büyük bir harb ile meşgul oluğu esnada memlekette bir kabine buhranı hâsıl etmek müşkil bir mesele idi. Onun için bu tarik ihtiyar edilmedi. Mamafih ahvali adiyyede olsa idi bittabi siyasî noktai nazarından meseleyi mevzuu bahis edip kabine buhranı davet edilebilir idi. Fakat bu ciheti de epeyce düşündük, lakin netice itibariyle kabine buhranı ihdasından dolayı memlekete mazarrat geleceğini tahmin ederek bundan sarfı nazar eyledik. Zira buhran tevlidi [doğurmak] ile meselenin tamiri de kabil değil idi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Demek ki bu mesele düşünüldü.

Halil Bey (Menteşe) – Evet düşünüldü. Hatta ben kendi kendime düşündüğüm zaman kabine buhranını memleket için muzır telakki ettim. Çünkü ahval ve şerait buna müsaid değildi. Eğer ahval müsaid olsaydı bu, mevkii icraya vaz olurdu. Nitekim Heyeti Celileniz de birçok meselelere karşı yine mülahazai vataniyye ile sükût ve tahammül etmiş ve müsaid zamana intizar ederek icraata geçmemiş ve hakkı mürakebesini istimal etmemişti. Vakayi-i malûmenin cereyan ettiği zaman zarfındaki ahval ve şerait nazar-ı dikkate alınırsa zannederim ki bunlar elbette mazur görülür.

Bağdat yıkılıp, Basra harap olduktan sonra...

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Şemseddin Bey'in dediği gibi, bir nazırın kabineden ihracı, buhran-ı vükelayı mucib olmazdı. Aynı zamanda Bahriye Nazırı olan Cemal Paşa, Dördüncü Ordu Kumandanı olmak itibariyle diğer bir nazırın kumandası altın idi ve bu, gayet garib bir vaziyet idi. Eğer hükûmet istese idi kabine buhranına hacet kalmadan Cemal Paşa'yı celb eder ve kumandanlık vazifesini ref eyler idi.

Çünkü, Bâb-ı Âli Cemal Paşa'nın harekâtından, Beyrut'ta onbir kişi idam olduktan sonra haberdar olmuş ve hatta bu gibi ahvalin tekerrür etmemesi için işâratta bulunmuştu. Halbuki Cemal Paşa, ikinci defa İstanbul'dan celb ettirdiği ayan azasından bir zatı vesaireyi de idam ettirmişti. Yani işarata rağmen harekâtını teşdid eylemişti. Bundan başka birçok ahaliyi hiç cürmü olmadan bilâ sebeb tehcir etmiş ve Cemal Paşa, Bâb-ı Âli'nin emirlerini dinlemez olmuştu. Binaenaleyh böyle bir adamın kabinede bulunması caiz değildi veyahud kumandanlıktan uzaklaştırılarak Bahriye Nezaretine getirilebilirdi.

Halil Bey (Menteşe) – Nitekim geldi.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Bade harab-ül Basra [Basra harap olduktan sonra].

Halil Bey (Menteşe) – Bu hususta Bâb-ı Âli'nin vaki olan işarat ve müdahalatı tesirsiz kalmış olduğu hakkındaki iddia doğru değildir. Çünkü Bâb-ı Âli'nin o müdahaleleri olmasaydı, ihtimal ki Cemal Paşa

tehcir muamelesini daha ziyade yapacaktı. Yani şunu demek istiyorum ki, Bâb-ı Âli'nin müdahalesi tehciri mahdut bir derecede tevkif etmiştir.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Demek ki Cemal Paşa, Bâb-ı Âli'yi dinlemeyerek hod behod muamelatta bulunmuş.

Reis – Efendim, zatı âlileri Adliye Nezaretinde bulunduğunuz vakit Münakehât ve Müfarekât Kanun-u Muvakkatı neşredilmişti. Halbuki bu Kanun-u muvakkat, Kanun-u Esâsî'nin ruh ve sarahatine külliyen münafi olarak Meclis-i Umuminin küşadından birgün evvel neşredilmişti ki, bu da Kanun-u Esâsî'nin ruh ve sarahatine külliyen mugayir olarak zikredilen kavanini muvakkate adadına dahil olmuştu.

Hukuku Aile Kararnamesi en büyük ıslahattır.
Bundan mahkum olacaksam, benim için şereftir...

Halil Bey (Menteşe) – Münakehat ve Müfarekat Kanununun ne gibi esbab ve mülahazata binaen neşredildiğini geçen sene Adliye Encümeninde izah etmiştim. Zannedersem zatı âlileri de orada hazır idiniz.

Reis – Hayır, geçen sene Adliye Encümeninde yoktum.

Halil Bey (Menteşe) – Encümende izahat verdikten sonra kanunun ahkâmı itibariyle delil, zaman ve esbab-ı neşri itibariyle hükûmetin ictihadına itiraz tarzında mütalaat serdedildi. Ben de bu kanunun ne gibi esbab ve mülahaza ile tanzim olduğunu mufassalan izah eyledim. Adliye Encümeni, izahatımı istima ettikten sonra ailelerin hukuku mütekabilesine mütedair olan böyle mühim bir kanunun iyice tetkiki için müzakeresinin sene-i atiyeye talikine ve bu müddet zarfında tatbikatta meşhud olacak [ortaya çıkacak] olan mahazirin de nazarı itibare alınarak ona göre tashihat ve tadilat icrasına karar vermişti.

Hatta ben, bu kanun hakkındaki esbab-ı mucibe ve mülahazayı suret-i hususiyyede gerek şubelerde ve gerek sair yerlerde cümlenize izah etmiştim. Bundan dolayı tekrar bu hususdaki esbab-ı mucibeyi şubenize izaha mahal görmüyorum. Yalnız şurasını tekrar etmek isterim ki, tahkikat-ı cezaiyye, kanun-u muvakkat neşrinden dolayı değil, Kanun-u Esâsî'nin ahkâmına mugayir olark neşredilmiş olan kanunlar hakkında varid olabilir. Yoksa kavanin-i muvakkatenin zaman ve esbab-ı neşri meselesi tahkikatı cezaiyye mevzu teşkil edemez.

Çünkü o, sırf içtihadî bir nazariye meselesidir ve bahusus Kanun-u Esâsî'nin madde-i mahsusasında, hükûmetin takdir ve içtihadı Meclisin takdir ve içtihadı ile tesadüf ve tearuz edinceye kadar merî olur deniliyor. Bu itibarla Münakahat ve Müfârekat Kanun-u Muvakkatı ahkâmında, Kanun-u Esâsî'ye mugayir hiçbir şey yoktur.

Ve bu, gayet mühim bir kanundur. Hatta diyebilirim ki ve o iddiadayım ki bu, devletimizde yapılacak İslahat-ı Adliyyenin mühim bir mebdeidir. Nitekim Meclis-i Mebusan, Mahakim-i Şeriyyeyi Adliyeye rabtetmek suretiyle, Tehvid-i Kuz'at [yargı birliği] esasının devletçe ne kadar mühim ber mesele olduğunu tasdik etmiş ve beni de bir an evvel bu meselenin mevki-i fiile vaz'ına memur eylemişti ki, bu hususta söyleyeceğim söz bundan ibarettir. Yalnız şunu da ilâveten zikretmek isterim ki, eğer bundan dolayı Divan-ı Harbe gidip mahkûm olacak isem, bunu tarih-i icraatımın en parlak bir incisi olmak üzere muhafaza eder ve o ilhamı ahfadıma mucib-i iftihar olmak üzere muallâ bir mevkıe tâlik ettirdim. Mamafih bu ciheti hepinizin vicdanına havale ederim.

Bunu Enver Paşa'ya sorunuz...

Reis – Beşinci sual hakkında başka bir mütalaa var mı efendim? (Hayır sedaları). Altıncı sual de, "vakayi-i harbiyyeden sevkülceyş'e [stratejiye] taallûk etmeyen ve binaenaleyh ketmi lâzım gelmeyenleri mücerred muhafaza-i mevki dâiyesi ile ketm eylemesi ve her gün birer menfi sebeble düşmana çiğnettiği vatan-ı muaazzez aksamının avâkib-i elimesinden milleti vakit ve zamanıyla haberdar etmemesi" mevzuu bahistir.

Halil Bey (Menteşe) – Bu suale vereceğim cevab da dördüncü suale verdiğim cevaba benzer olacaktır. Kumandanların azil ve tayini hususunda diğer nazırların tesiri olmadığı gibi münferiden ve müctemian planların tertibi ve tebligat-ı resmiyyelerin tanzimi meselesi de, doğrudan doğruya Erkân-ı Harbiyye-i Umumiyyeye aittir ve bizim bildiğimiz de sizin bildiğinizden ibarettir. Binaenaleyh bu sualin cevabını da nazır-ı mes'ulüne terk ederim.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Filhakika öyle. Fakat memleketimizin birçok aksamı kaybedildiği halde gazetelerde ilân olunmadı, halbuki hükûmet bundan haberdar idi. Böyle olduğu halde Galiçya vesair mahallere asker gönderiliyor, diğer taraftan bazı aksam-ı memleket zâyi oluyordu. Yahud Enver Paşa Bâb-ı Âli den bunları ketmediyordu.

Halil Bey (Menteşe) – Onu Enver Paşa'ya sorarsınız.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Bu Meclis-i Vükelâ'da mevzuu bahs edilmedi mi?

Halil Bey (Menteşe) – Tebligat-ı resmiyyede ordunun vaz'iyeti cedidesi bildiriliyor ve bunlar harita üzerinde tedkik edilince görülüyordu. Sonra hiç şübhe yok ki bunda esbab-ı askeriyye vardı. Binaenaleyh sualiniz de yalnız bana teveccüh edecek değil, Başkumandan Vekiline de raci olacaktır.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Demek ki Bâb-ı Âli de haberdar değildi.

Halil Bey (Menteşe) – Haberdar veya değil. Fakat bunun cevabını Başkumandan Vekili verebilir.

Lahey elçimize çektiğim telgraf...

Reis – Bu sual hakkında başka bir mütalaa var mı? (Hayır sedaları) O halde yedinci suale geçiyorum. Bu sual de, "harb seneleri zarfında İtilâf hükûmetleri tarafından mükerreren vuku bulan ve bilhassa Rusya'nın inhilâlinden sonra, edilen sulh tekliflerini reddeylemesi ve binnetice bugünkü akibet-i meş'umeyi davet eylemesi" mevzuu bahistir.

Halil Bey (Menteşe) – Ben Nezarette bulunduğum zamanlarda İtilâf devletleri tarafından sulh-u münferid teklif edildiğini tahattur etmiyorum. Yalnız Bres-Litovsk muahedesi akdedildiği esnada Hariciye Nazırı Beyefendi, Berlin sefiri Hakkı Paşa'yla birlikte orada bulunduğu cihetle, Hariciye Nezaretini Vekâleten ifa ediyordum. İşte o esnada 10 Kanunuevvel [Aralık] 1917 tarihiyle Lahey sefirimiz tarafından bervech-i âti bir telgraf almıştım:

"Mübadele-i üserâ [esirlerin değişimi] için İngiliz murahhasları ile müzakerede bulunmak üzere Bern'e muvasalat eylemiş olan Muhtar Bey'in zemini münasib bulduğu takdirde, İngiltere ile bir sulh-u münferid akdi müzakeratına girişmek için bâtelgaf Dersaadet'ten mezuniyet taleb ettiği ve Kudüs'ün ziyaı ağır bir darbe teşkil eylemiş olduğunu beyan eylediği "Suisse" Gazetesine atfen Londra'dan telgrafla matbuat-ı mahalliyeye bildirilmiştir."

Halbuki Muhtar Bey o tarihte böyle bir talimat talep etmediğinden 17 Aralık 1917 tarihiyle Lahey sefaretine şu telgrafı keşide ettim:

"Havadisin esassız olduğuna dair Bern sefaret-i seniyyesi vasıtasıyla tekzibe teşebbüs edildiği gibi taraf-ı âliyyelerinden dahi matbuat-ı mahalliyyeye tebligat-ı münasibe ifası..."

Muhtar Bey'in Telgrafnamesi...

Esasen yukardaki telgraf Londra'dan bütün matbuata verilmiş ve tabiî Almanya sefiri de bundan haberdar olmuştu. Bunun üzerine Almanya sefiri müracaat etti ve Muhtar Bey'in sulh-u münferid için talimat isteyip istemediğini sordu. Buna cevaben, Muhtar Bey'in hükûmetten böyle bir talimat istemediğini ve hükûmetin de kendisine böyle bir talimat vermediğini ve tekzib-i keyfiyet için Hariciye Nezaretinden 17 Kânunuevvel [Aralık] tarihiyle, demin bir suretini okuduğum telgrafnameyi Lahey ve Bern Sefaret-i seniyyelerine keşide ettiğimizi ve havadisin esassız olduğunun tekzib edileceğini söyledim. Daha sora 17 Kânunuevvel tarihi ile Muhtar Bey'den berveçhi atî bir telgraf aldım:

"Buraya muvasalatımdan beri İngiliz heyet-i murahhasa reisi, Hariciye Nezareti müsteşarlarından Lord "Nevton" vaziyet-i hazıra-i siyasiyyeye dair bendeniz ile sureti mahremanede mülakat arzusunda bulunduğu, kâtibi hususisi marifetiyle ve ısrarla ihbardan hali kalmıyor. Muhafaza-i mahremiyyetteki müşkilattan ve Almanların böyle hafî bir temasa ıttılaındaki mahzurattan dolayı teklif-i mezkûru bugüne kadar bittabi reddettim. İngiltere hükûmetinin müracaatı mükerreresindeki maksada vukufta Bâb-ı Âli'ce haline bir menfaat zımnında sefir beyefendi ile bil müzakere takarrür edecek şekil ve suret dairesinde

kabulü temas edilmek üzere, tarafı çakeraneme talimat ve şübühata mahal kalmamak için de Almanya hükûmetine şimdiden malûmat itası menut-u re'yi âliyi nezaret penahileridir."

Bu esnada Bern sefirimizden de 19 Kânunuevvel tarihiyle bir telgraf aldım ki berveçhi atidir:

"Üsera mübadelesine mahsus kanferansın murahhasları daha Viyana'da iken "Suisse" Gazetesi bu heyete dair birtakım ekazib neşrine başlayarak son günlere kadar devam etmiş idi. Bu neşriyat o zaman Sefaret-i Seniyye namına ve Muhtar Bey'in buraya muvasalatında onun namına ikinci defa tekzib edildiği gibi, mevzuubahis komisyonun İsviçre Hariciye Nazırının tahtı riyasetinde bulunması hasebiyle de Hariciye Nezareti nezdinde tarafı aciziden bu hususta bir teşebbüste bulunduğu maruzdur, ferman..."

Bir taraftan İngiliz murahhasının Muhtar Bey'den mahrem mülakat taleb eylemesi, diğer taraftan müşarünileyhin talimat talebine intizar edilmeksizin Lahey sefirimizin salifül-arz [arzedilen] telgrafnamesinde bildirildiği veçhile, İstanbul'dan sulh-u münferid akdi için talimat taleb eylediğinin Londra'dan matbuata tebliğ edilmesi, nazarı dikkatimizi celb eyledi ve iki ihtimal varidi hatırımız oldu. Evvelen; ordumuzun mühim bir hezimete uğraması ve Kudüs'ün sükûtuna mebni İngiltere'nin mahrem mülakattan feragat eylemesi. Saniyen, Brest-Litovsk'ta sulh müzakeratına devam etmekte olan müttefikler arasında nifak ve adem-i emniyet ihdas etmesi...

Bern sefirimizin telgrafnamesine göre Muhtar Bey'in henüz Viyana'da bulunduğu sırada itilaf mahafiline mensub gazetelerde üsera mübadelesine mahsus konferansa tayin edilen murahhaslarımız hakkında müteaddit tekziblere rağmen devam eden neşriyat, ikinci ihtimali daha ziyade varid gösteriyordu; ve 15 Kânunuevvel [Aralık] tarihiyle Muhtar Bey'in talimat istediğinin işaası [duyulması], müzakeratın hafî olarak devamı imkânını selbetti ve bittabi Alman ve Avusturyalılar bundan haberdar oldu ki, bu meseleler Brest-Litovsk müzakeratına tesadüf ettiğinden calibi ehemmiyet idi.

Bunun üzerine mesele tedkik edildi ve bunun İngiliz matbuatının neşriyatıyla meydan-ı aleniyete çıkması hasebiyle müttefiklerimi-

zin muvafakati istihsal olunmak şartıyla mükalemeye ibtidar edilmesi beynelvükelâ takarrür etti. O sırada Rusya ve Romanya'da mağlub olmuştu. Bu suretle Almanya o zamana kadar garp cephesinde bir kısım ordusuyla tecavüzlere mukavemet ederken bu defa şark cephesindeki kuvvetlerini de garbe gönderdi. Rusya'dan aldığı binlerce top ve mitralyöz ile mühimmat-ı askeriyyeyi de oraya yığdı. Bütün bu meselelerde Brest-Litovsk muahedesinin zamanı akdine yani vilayatı meşgulemizin istihlası, Kafkasya'da üç sancağımızın istirdadı ve kapitülasyonların ilgasının Rusya'ya kabul ettirilmesi gibi azim menfaatler istihsali için müttefiklerimizin muavenetine muhtaç olduğumuz bir sıraya tesadüf eylediği nazarı itibare alınırsa, sulh-u münferid müzakeresinde bulunulmasını hiç biriniz tasvib etmezsiniz zannederim.

Berlin sefirimiz Hakkı Paşa'ya çekilen telgraf...

İşte bu mülahazaya mebni, belki bizim vasıtamızla Almanların da İngilizlerle mükâlemat icrasını muvafık-ı menfaat addeceklerini düşünerek İngilizlerin böyle bir teklifte bulunduklarını ve eğer İngilizlerle temas ve müzakerede müttefiklerimizce bir menfaat tasavvur ediliyorsa bunda mahzur olmadığından murahhasımıza talimat ita edilmesini ve teklifin, Muhtar Bey tarafından talimat taleb edilmeksizin Londra'da işaasına [duyulmasına] rağmen İngilizler temasta bulunmak için ısrar ediyorlarsa, murahhasımıza emir verilebileceğini Almanya sefirine tebliğ ettik. Kararımızı Almanya sefirine tebliğ etiğimiz gün Brest-Litovsk'da bulunan Berlin sefiri Hakkı Paşa'ya da berveçhi zîr bir telgraf keşide ettik:

"Bern'de inikad eden mübadele-i üsera konferansında Heyet-i Murahhasa-i Osmaniyye Reisi Muhtar Bey, İngiliz Heyet-i Murahhasası Reisi Hariciye Nezareti Müsteşarlarından Lord Nevton'un vaziyet-i hazıra-i siyasiyyeye dair kendisiyle sureti mahremanede mülakat arzusunda bulunduğunu, kâtib-i hususisi marifetiyle musırren ihbardan hali kalmadığını ve muhafaza-i mahremiyetteki müşkilattan ve Almanların böyle hafi bir temasa ıttılaındaki mahzurattan dolayı, teklif-i mezkûru şimdiye kadar reddeylediğini işar ve İngilizlerin müracaatı mükerreresindeki maksada vukufta halen bir menfaat tasavvur edildiği takdirde kabulü temas eylemesi için talimat taleb eylemektedir.

Şübühata [şüphelere] mahal kalmamak üzere, keyfiyet buradaki Almanya sefirine tebliğ edilmiş ise de İngiliz murahhasının ne gibi mesaili mevzuubahis edeceği malûm olmamasına ve yalnız İngiltere ile Devlet-i Osmaniyyenin vaziyeti mütekabileleri mevzuu mülakatı teşkil etse bile, bunların bihasbel ittifak düveli müttefikayı da alâkadar eylemesi tabiî bulunmasına mebni, böyle bir mülakatın halen vukuunda mahzur görüp görmediğini ve görmüyorsa bu babda bir mütalaası bulunup bulunmadığını Mösyö "Kölman"'dan istifsar buyurmaları [sormaları] mercûdur."

Bundan Almanya sefirine de malûmat vermiştik. Sefir de geldi ve, "Almanya hükûmeti bu suretle müzakereyi muvafık bulmuyor; zaten kendileri tarafından vaktinden evvel meselenin işaasına göre bunun ciddî bir teklif olmadığı anlaşılıyor. Binaenaleyh, bu gibi müzakereden tevakki etmek [sakınmak] lazımdır" dedi. Bunun üzerine biz de murahhasımıza telgraf çektik ve, "Almanya razı olmuyor şimdilik temastan içtinab ediniz" diye emir verdik. Ben bundan başka İtilâf devletleri tarafından teklif mahiyyetinde bir şeyin vaki olduğunu bilmiyorum. Vekâletim zamanında cari olan muamelat ise bundan ibarettir ve size okuduğum telgrafnameler Hariciye Nezareti dosyasından ve Hariciye kâtiblerinden Orhan Bey tarafından iktibas edilmiştir.

Reis – Bu sual hakkında başka bir mütalaa var mı? (Hayır sedaları) O halde sekizinci suale geçiyorum. Bu sual de, "harbin ihdas eylediği müşkilat karşısında halkın ihtiyacını tehvin edecek tedabire tevessül edilecek yerde, birtakım eşhası maddiye ve hükmiyyenin ihrazı servet eylemesini teminen ihtikâr ve sûistimal yollarına saparak memleketin iktisadiyyatını batırması" mevzuu bahistir.

Halil Bey (Menteşe) – Malumu âlinizdir ki ahalinin ihtiyacını temin ve teshil için iaşe ve ihtikârın men'i için de men'i ihtikâr kanunları tanzim edilmiş ve bu kanunların tatbiki de nezaret-i mahsusalarının mes'uliyeti altında ayrı ayrı heyetlere tevdi olunmuştu. Eğer iddia edildiği gibi tatbikata memur olanlar tarafından ihtikâr ve sûistimal yollarına sapılmış ve bu suretle bir takım eşhas-ı maddiyye ve hükmiyyenin ihzarı servet eylemesine sebebiyet verilmiş ise, bunu yapanlar hakkında takibatı şedide icrası lazımdır. Mamafih bu sualin cevabı

en ziyade kanunun mes'uliyeti tatbikiyyesini deruhde etmiş olan nuzzara teveccüh eder.

Reis – Sahib-i takrir bu suali izah ettiği vakit, bir takım şirketler teşkil edilerek bunlara hükûmetçe müzaheret olunduğu ve memleketin iaşe hususundaki ihtiyacı tatmin edilecek yerde, bu kabil şirketlere muavenette bulunulduğunu söylemişti.

Halil Bey (Menteşe) – Filvaki bazı şirketler teessüs etti, fakat bu şirketlerin hükûmetin ne derecede müzaheretiyle teşekkül etiğini bilmiyorum, Esasen bu, o müzahereti yapabilecek nezaretlere aid bir keyfiyettir. Halbuki ben bu kabil şirketlerin tesis ve teşkiline müzaheret edecek bir nezaret mevkiinde bulunmuyordum. Bu gibi şirketlere müzaheret edecek nazırlar kimler ise şubenizle onları takdir eder ve ona aid cevabı alırsınız. Zira bendeniz buna cevab verebilecek bir mevkide bulunmuyorum.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – İaşe Kanunu burada müzakere edildiği vakit, Meclis, bir İaşe Nezareti teşkilinin daha faideli olacağında ısrar ettiği halde, hükûmet bunu kabul etmemiş ve iaşe meselesinin Harbiye Nezaretine verilmesinde ısrar etmiş idi. Hükûmetin ısrarı üzerine kanun Meclisten o şekilde çıktı. Bir de Meclis-i İaşe tesis olundu.

Halbuki hükûmet, evvelce iaşe umurunun [işler] başka bir suretle tedviri imkân haricinde olduğunu ve behemahal iaşenin Harbiye Nezaretine merbut kalması icab eylediğini musırran iddia ettiği halde bilahere bu iddiaya rağmen, bir nezaret teşkil edildi ve iaşe işleri cihet-i askerîyyeden alınarak Nezarete devrolundu. Bittabi Meclis-i İaşe de kaldırıldı. Halbuki İaşe Meclisi o esnada bir takım şikâyetleri tedkik ediyordu.

Halil Bey (Menteşe) – Ne gibi efendim?

Necati Bey (Bolu) – Meselâ, Havyar Hanında un mübayaatında sûistimalat oldu.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Bu fenalıklar Meclisin ısrarına rağmen iaşenin cihet-i askeriyyede kalmasından neşet etmişti. Halbuki hükûmet bu hususta evvelce ısrarlı görünmüş, bilahere ilk kararından nükûl ederek bir nezaret ihdas eylemiştir. Hükûmetin az bir zaman zarfında kararını tebdil ettiren esbab bizce meçhul kalmıştır.

Halil Bey (Menteşe) – İaşe Nezareti Teşkili Hakkındaki Kanun, Adliye Nezaretince ihzar edilmediği gibi, bunun esbabı mucibesi de Adliye Nezaretince düşünülmemiştir. İaşe meselesinin evvelce Harbiye Nezaretine tevdiinde ordunun iaşesi meselesi nazarı dikkate alınmış ve çünkü iaşe umuru Harbiye Nezaretinden fek edildiği takdirde, ne orduyu ne de ahaliyi iaşe etmek kabil olmayacağını Harbiye Nazırı Paşa söylemişti ve hatta, "olabilir ki ahalinin iaşesine ordunun iaşesini takdim edeceğim, tecrübe zamanı değildir, yüzbinlerce askerimiz cephededir" demiştir.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Evet hepsi aç idi.

Halil Bey (Menteşe) – Ben bilmiyorum. Hülasai malûmatım bundan ibarettir. Yalnız tekrar ederim ki, Harbiye Nazırı Paşa bu meselenin bir elden tedviri zaruretini söylemiş ve orduları aç bırakamayacağını, tecrübe ile vakit geçiremeyeceğini beyan etmiştir. İşte onun için bu meselede müttehiden hareket lüzumu görülüyordu. Fakat bilâhere müttehiden görülen işlerin mucib-i şikâyet mahiyyette olduğu anlaşıldı ve ayrı bir Nezarete tevdiî düşünüldü, esbab-ı mucibe de bu idi. Mamafih daha ziyade esbab olsa gerekir. Fakat bu işlerle Harbiye Nazırı Paşa ile Ticaret ve Ziraat Nazırı Bey doğrudan doğruya Sadrazam Paşa ile beraberce meşgul olduklarına göre bu cihetleri onlardan öğrenebilirsiniz.

Sûistimalat meselesine gelince: Bunlar Kanunun tatbikatına memur olan nâzıra aittir. Yalnız şurasını söyleyeyim ki ben Adliye Nezaretinde bulunduğum müddet zarfında hükkâm [hakimler] ve memurini şiddetli teftiş ve mürakabeye tabi tuttum. Vazifelerini suistimal edenler hakkında takibat ve tahkikat icra ettirdim; böyle yolsuzluklara iştirak eden hükkâm ve memurları azil ve hükkâmı muhakemeye sevk eyledim. Fakat diğer Nezaretlerin bu kabil sûistimalât mürtekiblerini tecziye edip etmediğini ve haklarında takibatta bulunup bulunmadığını bittabi bilmiyorum, bu cihetleri de nazır-ı mes'ullerinden sorunuz.

Reis – Bu sual hakkında başka bir mütalaa var mı? (Hayır sedaları) Dokuzuncu suale geçiyorum. Bu sual, "hiçbir lüzum ve kanuna müstenid olmayarak siyasi ve askeri sansürler ihdasıyla Hürriyet-i matbuat ve muhaberatı ihlâl eylemesi ve Avrupa evrak-ı havadisini memlekete idhal etmemesi" hakkındadır.

Sansür Amerika ve Fransa'da bile uygulanıyordu...

Halil Bey (Menteşe) – Malûm-u âlinizdir ki seferberliğin ilânını müteakib, umumî İdare-i Örfiyye ilân ve bilâhere siyasî ve askerî sansür vaz' edilmişti. Son zamanlara kadar devam etmiş olan bu örfî tedbirlerin lüzum ve zaruret-i vaz'ı zannediyorum ki, Âyan ve Mebusan'ın da rızalarına iktiran eylemişti. Bütün muharip milletlerin beka ve mevcudiyetlerinin mevzuu bahis olduğu bu harb-i müthişde, Fransa ve Amerika gibi cumhurî memleketlerde bile esrar-ı askeriyye ve siyasiyyenin ifşasını mâni tedabir ittihaz edilmişti. Çünkü en ehemmiyetsiz bir karar-ı askerinin işaası, [haber alınması] bir ordunun hezimetini mucub olabileceği gibi,siyasete müteallik mühim bir kararın da vaktinden evvel ifası devleti bir hal-i muhataraya ilka edebilir. Kanun-u Esâsî, hukuk-u efrad için bir takım teminat vaz' ettiği gibi, bunların muvakkaten ref'ini istilzam eden İdare-i Örfiyyeyi de selamet-i umumiyye mülahazası ile kabul eylemişti. Binaenaleyh, kanunsuz ve lüzumsuz bir şey yapılmış olduğu kanaatinde değilim. Serbesti-i matbuatı mahiyeten İdare-i Örfiyye ile telif mümkün olmadığı gibi, sansür edilmeksizin neşriyat-ı tahrikâraneye [tahrik edici] mâni olmak da bir emr-i müstehildir.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Esrar-ı askeriyyeye aid hususat için bu tabii. Fakat matbuatın mesail-i dahiliye hakkında dahi sıkı sansüre tabi tutulması mesail-i dahiliyyenin teşevvüşe düşmesini ve herkesin istediği gibi hareket etmesini intac eylemişti. Hatta hükûmet sansürün fenalığına bilahere kani olduğu için sansürü kaldırmıştı. Acaba bunun o zamana kadar idamesindeki esbab ne idi?

Halil Bey (Menteşe) – Gerek siyasî gerek askeri sansürün lüzum ve zarureti esası kabul edildikten sonra, tatbikatta sansürün derecesini zaruret dairesinde tutup tutmamak takdirî bir meseledir. Hükûmet, bilahere harbin uzaması ve âdeta bir hal-i tabiiyi iktisab eylemesi üzerine sansürün aynı şiddetle devamını muvafık bulmadı ve siyasi sansürü ilga etti. Esasen harbin bu kadar devam edeceğini bidayeten biz takdir edemediğimiz gibi bilcümle muharipler dahi tahmin edememişti.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Adliye Nazırlarının, Kanun-u Esâsî ve kavanin-i sairenin tatbikinde suistimalata meydan vermemesi için Meclis-i Vükelâda âdeta müddei-i umumilik vazifesini göreceğine kaani olduğum için bu suali irad etmiştim.

Mahkemelerin yetki kargaşasını ben kaldırdım...

Halil Bey (Menteşe) – Memleket, İdare-i Örfiyye Kararnamesinin verdiği salahiyet haricinde tevsian tatbikinden zarar görmüştür. Meselâ, ben Adliye Nezaretine geldiğim ve memleketin vaziyetini tedkik ettiğim vakit, memlekette Heyet-i Adliyye yerine Heyet-i Askeriyyenin, yani Mehakim-i Adliyye yerine Mehakim-i Askeriyyenin kaim olduğunu görmüştüm. O sırada gazetelerde en âdi cürümler dahi sütun sütun neşrediliyordu. Binaenaleyh ben tetkikat-ı lâzime icra ettim ve İdare-i Örfiyye Kararnamesinin sûiictihad [yanlış yorumlar] yüzünden tayin ettiği hududun haricinde tatbik edildiğini gördüm. Adliye Nezareti vekâletinde bulunduğum zaman derhal Müddeiumumilere bir tamim yazdım ve Divan-ı Harplerce ne kadar mahkûm bulunduğunu ve nev'i cürümleri sordum. Müddeiumumiler, sualimin mahiyetine derhal intikal eylediklerinden ve esasen kendileri de bu vaz'iyetin devamından müteessir olduklarından dolayı hemen cevab verdiler. Bu cevablar neticesinde Divan-ı Harblerde ceraim-i âdiyye erbabından olmak üzere üç bin küsür mevkuf bulunduğunu anladım. İdare-i Örfiyyeyi bir hadd-i makule icra etmek ve bu hususta bir kanun tanzim eylemek için Nezarette müteşekkil olan Komisyonun mesaisi uzadığı cihetle, mevcud kararname mucibince meselenin cihet-i hukukiyyesini tedkik ettim. Bu tedkikin neticesinde de İdare-i Örfiyye kararnamesi Muhakim-i Adliyye ile Divan-ı harblerin salahiyetini pek iyi bir suretle tahdit ettiği halde, bu cihete dikkat edilmemiş ve meselenin hukuki nokta-i nazardan tedkik olunmamış olduğunu anladım. Çünkü İdare-i Örfiyye kararnamesinin birinci maddesinde, emniyet-i dahiliyye ve hariciyyeyi ihlâl edenlerin Divan-ı Harbe sevk edileceği musarrah vediğer bir maddesinde de âdi cünhaların [suçlar] mehakim-i adliyyede rü'yet olunacağı muvazzahtır.

Halbuki ceraim-i âdiyyenin de Divan-ı Harblerce tedkikine başlanılmış ve bu, kanun dikkatle tatbik edilmediğinden tevellüd etmiştir. Yoksa kimsenin sun [tesir] ve takdiri yoktur. Ben bunu görünce bu meselenin kavânin-i mevzua ahkâmına mugayir olduğuma dair Heyet-i Vükelâya bir rapor takdim ettim. Bu rapor nazar-ı dikkate alındı ve tatbik edildi. Bendeniz istinaf müddeî-i umumilerine bunu Nezaretin bir izahnâmesi suretinde gönderdiğim gibi, Harbiye Nâzırı Paşa da ordu

kumandanlarına tebliğ etti. Bu suretle cerâim-i adiyyeden dolayı mevkuf olanların evrakı, mahâkim-i adliyyeye devredildi ve ondan sonra Divân-ı Harb'i Örfilerin sâlahiyeti, ceraim-i siyasiyyeye hasrettirilerek bu mühim âlet-i tazyik memurîn-i askeriyye ve mülkiyyenin elinden alındı ve bu, memleket için büyük bir "Sulajman" oldu. Nitekim ondan sonra her gün gazetelerle sütun sütün neşredilen listeler ortadan kalkmış ve hattâ İstanbul Divan-ı Harbi işsiz bir halde kalmıştır.

Sansür meselesini de yukarıda söyledim. Sansürü memleketin menfaati icabâtından olarak kabul ettikten sonra onun tatbiki zâbitanın re'yine muhavveldir. Ben Hariciye Nezaretinde iken memurîn-i askeriyenin mesâil-i siyasiyyeyi de sansür etmelerini muvafık görmediğim için Hariciye Nezaretinden de memurlar tefrik ederek muhtelit bir komisyon teşkil ettirdim. Bu suretle haricî ve siyasî meseleleri askerî sansürün elinden aldım. Ondan evvel ise siyasî mesâili de Yüzbaşı veya Mülâzım Efendiler sansür ederlerdi. Ondan sonra sansür müştereken tatbik edilmeye başlanıldı.

Reis – Heyet-i Vükelâ'ya verdiğiniz rapor nezd-i âlinizde midir?

Halil Bey (Menteşe) – Evet yanımdadır. Kâtib Bey okusun.

İşte hükûmete verdiğim rapor...

Huzur-u Sâmi-i Cenab-ı Sadaretpenâhiye yazılan 19 Haziran 1332 tarihli ve 3288 sâdıre numaralı tezkere suretidir:

Divân-ı Harb-i Örfilerin vazife ve salâhiyeti, İdare-i Örfiyye kararnâmesinin dördüncü ve beşinci maddeleriyle mevadd-ı müteakibesinde tasrih ve tayin edilmiş ve mevadd-ı mezkûre icabında devletin dahilî ve haricî emniyetini ihlâl edecek ve cinayet failleri ile hükûmet memurlarına icra-yı memuriyyet esnasında suikasd edip de bu hareketlerinin İdare-i Örfiyyenin ilânına sebebiyyet veren ahvâle taalluk ettiği anlaşılan eşhasın ve bilcümle hafî cemiyetlerin icra-yı muhakemeleri, Divân-ı Harb'e ait olduğu gibi, Divân-ı Harb'ce tedkik ve hük-

mü lâzım gelen ef'âle doğrudan doğruya taallûk ve irtibatı bulunan âdi cünha ve cinayetlerin dahi rü'yet ve hükmü, Divân-ı Harblerin salâhiyeti dairesine idhal olunarak bunların haricinde kalan âdî cünha ve cinayetlerin mahâkim-i adiyyede fasıl ve rü'yet edileceği, mezkûr kararnâmenin yedinci maddesine sarahaten beyan olunmuştur.

Şu hale göre hadd-i zatında cerâim-i adiyyeden olan bir kundakçılık fiilinin, bilfarz bir cemiyet-i hafi'yenin âmâl ve makasıdına hizmetle, memlekette galeyan ve kargaşalık husule getirmek fikriyle îka eylediği ve kezalik cerâim-i adiyeden olan telgraf tellerini kat' [kesme] fiilinin muhafaza-i emniyet için hükûmet-i askeriyece ittihaz olunmuş veya olunacak tedâbir-i inzibatiyye ve askeriyyeyi ta'kim maksadıyla işlettiği tebeyyün ettiği takdirde, taalluk ve irtikabları cihetiyle işbu cerâim faillerinin Divân-ı Harblerce muhakemesi ve aksi halde, yani taalluk ve irtibatın adem-i mevcudiyeti takdirinde, keyfiyetin mahâkim-i umumiyyeye aidiyeti derkâr ve devletin dahilî ve haricî emniyetini ihlâl eden cünha ve cinayetlere gelince: Bunların da Kanun-u Ceza'nın bâb-ı evvelinin birinci ve ikinci fasıllarında münderic ef'âlden ibaret bulunduğu emr-i âşikâr iken, Divân-ı Harb kararıyla mevkuf olan eşhasın mikdarıyla nev'i cürümlerinin inbası hakkında tamimen sebk eden işar-ı âcizîye cevaben vilâyât istinaf müddeî-i umumiliklerinden alınan muharrerat üzerine tertib ve tanzim ve bir sureti leffen Huzur-u Sâmi-i Sadaretpenâhilerine takdim kılınan cetvelde münderic olduğu vechile, Divân-ı Harb'i Örfilerce kararnâmeler ahkâmına kat'iyyen riayet olunmayarak, suret-i adiyyede îka edilen katil, darb, cerh, sirkat, sahtekârlık, dolandırıcılık, emniyeti sûistimâl gibi cerâimden dolayı da rü'yet-i dava ile tayin-i edilmekte olduğu ve bu kabil cerâim îkaıyla maznun olarak elyevm üçbin'i mütecaviz şahsın Divân-ı Harb'i Örfî kararıyla hal-i mevkufiyette bulunduğu anlaşılmaktadır.

Mahâkim vazife ve salâhiyetleri kanunen tayin olunmuş ve vazife-i mahâkime müteallik ahkâm-ı kanuniyye intizam-ı umumîyi muhafaza ve temin edecek vâcibürriaye esasat-ı kat'iyyeden olmakla beraber, Kanun-u Esâsî'nin 23 üncü maddesinde de hiç bir kimsenin kanunen mensub olduğu mahkemeden başka bir mahkemeye gitmeye icbar olunamayacağı tasrih olunarak bu esas teyid edilmiş iken, kendilerine hiç bir gûna taalluku olmayan hususatın Divân-ı Harblere havale olu-

narak oraca fasıl ve rü'yet olunması ve muamelenin devam ve istikrarı ile bu halin bir şekl-i daimi iktisab etmesi, hukuk-u umumiyye ve sahsiyye hususunda Kanun-u Esâsî ve Usul-ü Meşrutiyyetin bahşettiği her türlü teminattan ârî olarak memlekette bir heyet-i adliyye tesis ve ihdâsı demek olacağından ve ağraz-ı şahsiyye [şahsi garazlar] neticesi olarak birçok eşhasın kendilerine bazı cerâim istinadıyla Divân-ı harb'i Örfîlere sevk edilerek adl ve kanunun tecviz edemeyeceği ahvâle maruz bırakıldıkları muhaberât-ı vakıadan anlaşılmakta olup, Divân-ı Harb mukarreratının kaabil-i temyiz olmaması bu hususiaki yolsuzlukların bir dereceye kadar tamir ve tashihini işkâl etmekte bulunduğundan, meselenin hadd-i zatında hâiz olduğu ehemmiyet-i mahsusaya binaen Meclis-i Mahsus-u Vükelâca tedkik ve tezekkür-ü keyfiyyet olunduktan sonra Divân-ı Harblerin zaruret ve maslahat sevkiyle istisnaî olarak tecviz edilmiş olan vaz'iyetlerinin hal-i istisnaînin tevlid ve istilzam ettiği zaruret dairesine hasr ve kasr-ı ile badezîn Divân-ı harblerin ancak İdare-i Örfiyye kararnâmesinde musarrah olup bâlâda arz ve tafsil kılınan efâl ile beraber, seferberliğe müteferri kavâninden, esrar-ı askeriyyeyi ifşâ ve casusluk ve hıyanet-i Harbiyye hakkındaki 16 Teşrinievvel [Ekim] 1330 [1914] tarihli Kanun-u Muvakkatin 18 inci ve seferberlikte vesait-i nakliye tedarikine ve efrad-ı askeriyyenin celb ve cem ve sevkine ve Tekâlif-i Harbiyye tarhına memur olanlara dair iki mart 1331 [1915] tarihli kanunun 2 nci ve firar ve davete adem-i icabeti teşvik ve teshil veya muavenet hakkıdaki 24 Temmuz 1330 [1914] tarihli kanunun 8 inci maddeleri mucibince, Divân-ı harblere mevdu mevadda ve bir de 26 Ağustos 1330 tarihli Kanun-u Muvakkat mantukunca, seferberlikte erkân ve ümerâ ve zâbitân ve efrad ve mensubîn-i askeriyyenin zevcat ve mahârimine müteallik evrakın mevkuflarıyla beraber derhal Cihet-i Adliyyeye devir ve teslim kılınmasının, ilâveten iş'ar buyrulması merhun-u müsaade-i celile-i cenab-ı Sadaretpenâhîleridir. Olbâbda emr-ü ferman Hazreti veliyyül emrindir."

Sırat-ı Müstakîm ve

Sebilürreşad gazeteleri niçin kapatıldı?..

Hilmi Bey (Basra) –Askerî sansürün tamamen, siyasî sansürün kısmen muhik olduğu tabiî... Fakat ictimaiyata aid bir makaleden dolayı sansüre tabi tutularak en mühim ceraid-i üsbûiyye [haftalık gazeteler] aylarca tatil edildi ve bunların men'i intişarı ahlakiyyat ve ictimaiyyat noktai nazarından büyük bir tesir hâsıl etti; bunlar hakkında Meclis-i Vükelada müzakere olmadı mı?

Halil Bey (Menteşe) – Bu meseleler hakkında Meclis-i Vükelâ müzakerat cereyan etmemiştir. Mamafih buyurduğunuz ceridelerin isimlerini söyler misiniz?

Hilmi Bey (Basra) – Sırat-ı Müstakim, Sebilürreşad gibi gazeteler tatil olundu. Harbden evvel bütün alem-i İslam'a gönderilen bu gazetelerin sed [kapatılma] ve tatili doğru değildi.

Halil Bey (Menteşe) – Onları sed ve tatil edenler sansürü tatbik eyleyenlerdir. Binaenaleyh bunlar hakkında Meclis-i Vükelâda bir müzakere olmamıştır. Esasen sansürün hergün çizdiği makaleleri murakebe etmek vazifem değildir. Fakat bilfarz murakabe etmek isteseydim nazır-ı mes'ulü "O benim mes'uliyetim altında yapılıyor" der ve murakebeyi yaptırmazdı.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Heyet-i Vükelâya verdiğiniz layiha üzerine divanı harblerde bulunan üçbin küsur mevkufun mahakimi adliyyeye devredildiğini söylüyorsunuz. Acaba zatı âlileri Adliye Nezaretine geçmeden evvel ceraim-i adiyyeden dolayı mahkûm edilmiş olan bir takım adamlar da devredilmiş midir?

Halil Bey (Menteşe) – Devletin mahkemesinden verilen hüküm kesbi kat'iyyet etmiş [kesinleşmek] iken nasıl devredebilirsiniz?

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Verilen hükümler divanı harblerin tatbik ettikleri usul hilafında idi. Binaenaleyh o hükümlerin de münfesih olması lazım gelmez miydi?

Halil Bey (Menteşe) – Kat'iyyet kesbetmiş bir ilâm için hilafı kanun [kanuna aykırı] demeye imkân var mıdır?

Kesinleşmiş mahkeme kararları için kanuna aykırıdır denilemez...

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Nasıl olursa olsun. Gerek divanı harblerin, gerek mahakimi adiyyenin kesbi kat'iyyet etmiş olan ilamlarını tashih için devletin bir kaidesi vardır. Binaenaleyh onun hilafında bir yol açarsak memleket ve devlet yok demek olur.

Reiş – Müzakere kâfi mi efendim? (Kâfi sedaları). O halde onuncu suale geçiyorum. Bu sual de, "Dahilî memlekette bir hercü merci idarî [idari karışıklık] vücuda getirerek ve hürriyeti can ve mal ve ırza musallat bir takım çetelere müzaheret ederek ika eyledikleri fecayie iştirak eylemesi" deniliyor ki bunlar maksat teşkilatı mahsusa, yani çete teşkilatıdır.

Halil Bey (Menteşe) – Çete teşkilatı nerelerde yapılmış?

Reis – Muharebe başladığı zaman Kafkasya'da tatbik olunmuş.

Halil Bey (Menteşe) – Bu çeteler orduya kuvve-i muavine olmak üzere mi istihdam edilmiş?

Reis – Bu, ordu haricinde yapılmış bir teşkilat, ihtimal ki zamanı âlinizde yapılmamıştır.

Halil Bey (Menteşe) – Benim Nezarette bulunduğum zamanda yapıldığını bilmiyorum. Ancak doğrudan doğruya nizamî kuvvet haricinden olan bu çeteleri ordu kumandanlarının istihdam edip edemeyeceğini bilmiyorum. Bu hususta salâhiyetdar olup olmadıklarından da malûmatım yoktur. Fakat dahilî memlekette bir hercü merci idarî husule getirildiği söyleniyor ki acaba bundan başka birşey var mıdır?

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Meselâ, hapishanelerde yatan caniler hapishaneden çıkarılmış ve asker olarak veya çetelerden istihdam edilmiştir. Bu, nezareti âlinize mi müsadiftir?

Halil Bey (Menteşe) – Ben kabineye harbe dahil olduktan bir veya birbuçuk sene sonra intisab eylemiştim. Binaenaleyh zamanı nezaretimde böyle bir şey olmamıştır. Yalnız alelıtlak kuvvei bedeniyyeleri müsaid olanların silah altına davetleri hakkında bir kanun mevcud olduğunu zannediyorum. Yoksa hapishanelerin boşaltıldığından ve mahkûmların harbe gönderildiğinden haberim yoktur.

Reis – Başka sorulacak bir şey var mı? (Hayır sedaları) Celseye hitam veriyorum.

Hitâm-ı Müzakerat

Saat: 5.10

Müşarünileyhin ifadatı tarafımdan zabtedilmiştir
Zabıt Kâtibi
Necmettin Sahir

İfadat-ı mazbutamı tasdik ve imza ederim
Menteşe Mebusu
Halil

MALİYE NAZIRI CAVİD BEY'İN SORGULAMASI

BEŞİNCİ ŞUBE

SEKİZİNCİ İCTİMA

Cavid Bey

Maliye Nazır-ı Esbak-ı – Biga Mebusu

Pazar: 24 Teşrinisâni 1334 (24 Kasım 1918)

İctimâ'da Mevcut Âza

Reis: *Abdullah Azmi Efendi (Kütahya),* ***Kâtib:*** *Şemseddin Bey (Ertuğrul),* ***Aza:*** *Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan), Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Hilmi Bey (Basra), Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif), Salim Bey (Karahisar-ı Sahip), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), Sadık Bey (Kütahya), Necati Bey (Bolu), Seyyid Ali Haydar Bey (Asîr), Rıza Bey (Bursa), İlyas Sami Efendi (Muş), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara), Halid Bey (Divaniye), Kâmil Efendi (Karahisar-ı Sahip), Viktor Bey (İstanbul), Hasan Bey (Gümüşhane)*

Bed'-i Müzakerat

Saat	*Dakika*
2	*30*

Mahmut Şevket Paşa'nın Siyaseti...

Reis – Birinci sual, *"Sebebsiz ve vakitsiz harbe girmeleri"* hakkındadır. Bittabi Zât-ı Âlileri o vakit kabinede idiniz.

Cavid Bey (Biga) – Evet efendim, müsaade buyurursanız ibtida harb-i umuminin Avrupa'da ilânı esnasında devletin vaz'iyet-i umumiyye-i siyasiyyesinden bahsedeceğim. Bu suretle bizim, Almanya hükûmetiyle akd-ı ittifak etmekliğimiz için bir sebeb mevcud olup olmadığı tezahür eyleyecektir.

Malûmunuz olduğu üzere Balkan harbi müsalâhaya iktiran etmezden evvel, mevki-i iktidara geçen kabinenin riyasetinde bulunan Mahmut Şevket Paşa merhum, o zaman devletimizin bilûmum Avrupa devletleriyle olan münasebatını yeni bir şekle ifrağa ve bunun için de senelerden beri işbu devletler ile Türkiye arasında mucib-i münakaşa ve münazaa olan bir çok mesâil-i siyasiyye ve iktisadiyyeyi halletmek siyaset-i makulesini tatbika karar vermişti. Bu itibar ile de ibtida Hakkı Paşa merhumu Londra'ya ve ondan bir kaç hafta sonra da beni Paris'e i'zam etmişti. Hakkı Paşa Londra'da ve ben Paris'te zan ve tahminimizden pek ziyade imtidad eden bir zaman yani hemen bir buçuk sene zarfında, devletimizle bu iki devlet arasında mevcud olan siyasî, iktisadî, malî bir takım mesâil-i muallâkayı müzakere ettik. Hakkı Paşa, hal-i harbin ilânı esnasında, daha devam etmekte olan memuriyetinde kendisine tevdi edilen vazifenin pek mühim bir kısmını intac etmiş idi. Ben de Paris'te bulunduğum bu müddet zarfında Fransa hükûmeti ile Devlet-i Osmaniyye arasında mevcud mesâil-i muallâkayı bilâ istisna kâmilen hal ve fasl etmiş ve bunu muhtelif mukavele ve itilâfnâmelere rabtettirmiş idim ve Paris'ten İstanbul'a avdet ettikten sonra da Türkiye ile Almanya ve Rusya hükûmetleri arasındaki mesâil-i muallâkanın halli için Almanya ve Rusya sefirleriyle müzakerata girişmiş idim. Bu müzakereler, harb-i umuminin ilân-ı üzerine inkıtaa uğradı.

Düvel-i saireden Avusturya-Macaristan hükûmeti ile aramızda halledilecek mesâil yok gibiydi. Çünkü Bosna-Hersek'in Avusturya'ya ilhakı hakkındaki muahede mucibince Avusturya-Macaristan hükûme-

ti diğer devletlerin kabulüne iktiran etmek şartıyle, Kapitülasyonların ilgasını ve daha sair bazı hususatı kabul eylemişti. İtalya hükûmeti dahi aynı şeyleri Uşi [Oşi] Muahedenâmesiyle kabul etmişti. Mahmut Şevket Paşa merhum zamanında başlayan bu müzakerat, bittabi Sadr-ı Esbak Said Halim Paşa zamanında dahi devam etti. Görülüyor ki o zamanlar mevki-i iktidarda bulunanların takip ettikleri siyâset tam manasıyla pürüzleri izale edilmiş bir bîtaraflık vaz'iyeti ihdasına matuf idi ve böyle olmasa idi Avrupa devletleriyle senelerden beri münazaünfih olan [tartışmalı] bir çok mesâili halletmeyi ve bu yolda fedakârlıklar ihtiyar etmeyi tabiî iltizam etmezdi. Bu müzakerelerde Türkiye, mevkiini tarsin etmek [kuvvetlendirmek] için fedakârlıklar yaptığı gibi muhatabımız bulunan devletlerin hepsi de Türkiye'de vesile-i münakaşa olacak bir mesele bırakmamak için fedakârlıklar yapmışlardı. Hattâ diyebilirim ki, eğer harb-i umumi zuhur etmemiş ve Rusya, Almanya müzakeratı da hitam bulmuş olsa idi, Devlet-i Âliyye ile Düvel-i Muazzama arasında pek uzun bir müddet zarfında, ahval-i fevkâlâde zuhur etmediği takdirde, vesile-i münazaâ olacak hiç bir şey kalmıyordu. Çünkü yalnız kendimize aid olan meseleleri hâl ile iktifa etmeyip bize müteallik bazı mesâil-i iktisadiyyeden dolayı diğer devletlerin arasında mevcud olan ihtilâflara da bir çare-i hâl bulmaya vesatat [tavassut] ediyorduk. Bu suretle görülüyor ki, artık şu tarafa veya bu tarafa temayül gibi bir siyaset takibine ve Avrupa devletleri arasındaki muhalefetlerden istifade teminine imkân kalmıyordu.

İfâdâtım tam olmak için müzakereye giriştiğimiz devletlerden bazılarının müzakeratımızı teshil [kolaylaştırmak] için diğer devletler nezdinde tavassuttan hali kalmadıklarını da söylemeliyim. Meselâ, bu müzakerelerde en ziyade müşkil ihdas etmesi melhuz olan hükûmet Rusya idi ve Ruslar ile halli lazım gelen ihtilafatın diğerlerinden daha ziyade müşkilata uğrayacağını Fransa'da bulunduğum sırada his eylemekte idim.

Halbuki o zaman Fransızlar bize samimî olarak ellerini uzatmışlardı; biz de onların elini aynı samimiyyetle sıkmış olduğumuzdan Fransızlar, yalnız Fransa - Türkiye müzakeratında değil, Türkiye - Rusya müzakeratında da bize hizmet ve müzaheret eylemişlerdi ve hatta Almanya ile yapacağımız müzakeratın muvaffakiyetini temin eyleye-

cek bazı şeyler kabul etmişlerdi. Fakat vakayi, gerek Rusya ile ve gerek metalib listesi, kolay kolay kabul edemeyeceğimiz maddelerle, mâli olan Almanya ile meselelerin halline imkân bırakmadı ve müzakereler esnasında Avrupa'da karışıklıklar başladı... Şimdi bunu burada terk ederek Balkan devletleriyle olan münasebatımızdan bahsedeceğim:

Balkan Devletleri ve Yunanistan'a İttifak Teklifi...

Balkan hezimetinden sonra Edirne'nin istirdad edilmesi üzerine, Devlet-i Âliyye ile Bulgaristan arasında müzakerat başlamış ve bu müzakereler esnasında Bulgarlarla bir ittifak akdi de düşünülmüştü. Zannediyorum ki bu maksatla hazırlanmış bir proje de vardı. Fakat Bulgarlar, her zaman böyle bir mukavele imzasının iki taraf için de muvafık olmadığını, mamafih ihtiyacat-ı esasiyyemiz ve ittihad-ı menafiimiz icabı olarak, birlikte harekete mecburiyet olduğunu söylemekle iktifa etmişler ve fakat imza keyfiyetine yanaşmamışlardı.

İhtimal ki bir taraftan Bulgaristan'ın dahilî ahvali, diğer taraftan Rusya'nın nüfuzu buna mani olmuştu. Her nedense o zaman mevkii iktidarda bulunan *"Radoslavof"* kabinesi bile böyle bir mukavelenameyi imzaya cesaret edememişti. Romanya'nın vaziyetinin de bu ademi cesarette tesiri vardı. O zaman salahiyettar bir Bulgar recûlü siyasi si ile mülakat ettiğim esnada, Bulgarların Romanya bîtaraflığı temin edilmeksizin Türkiye ile ittifak akdine yanaşamayacakları fikrini hâsıl etmiş idim. Tabiî bu sözlerim harb-i umumiden evvelki devre aittir.

Yunanistan'a gelince; Yunan ile ittifak meselesi bir defa bazı vükela arasında mevzubahis oldu. 1330 [1914] senesi Nisanının 9 uncu günü Paris'ten avdetimden bir hafta sonra, Sadrazam Said Halim Paşa'nın konağında akdedilen bir gece ictimaında, Almanya hükûmeti tarafından Devlet-i Âliyyeye vaki olan bir tekliften bahsolundu. Bu teklifte Türkiye'nin beş on sene için Yunanistan ile tedafüî bir ittifak akdini arzu edip etmediği soruluyor ve Yunanlıların, idare-i dahiliyyelerine müdahale etmemekliğimiz şartıyla, Adalar üzerindeki hakk-ı hâkimiyetimizi teslim ve tasdik edecekleri bildiriliyor idi. Bu tekif aramızda mucibi münakaşa oldu.

Ben kendi hesabıma, Fransa, İngiltere ve Rusya devletleriyle müzakerat cereyan ettiği bir sırada Almanya'nın tavassutu ile Yunanistan ile ittifak akdetmeyi muvafık görmediğimi söylemiştim ve esasen umuru dahiliyelerine müdahale etmemek şartiyle, adalar üzerindeki hakk-ı hâkimiyyetimizin tasdikinden ibaret bir ivaz mukabilinde, Balkanlarda duçarı tecavüz olması melhuz olan Yunanistan ile ittifak akdinde bir hikmet görmediğimi de ilave etmiştim. Mamafih bu müzakerat devam etti. Hatta bir aralık Said Halim Paşa'nın Mösyö *"Venizelos"* ile görüşmek üzere galiba Münih'e gitmesi bile mukarrer idi. Fakat harb-i umuminin ilanına kadar Yunanistan ile de akdedilmiş bir mukavele yoktur.

Said Halim Paşa Yalısında Bir İttifak Hikâyesi...

İşte Avrupa'da Harb-i Umumi başladığı vakit, Devletimizin vaziyeti bu merkezde idi ve o zaman mevkii iktidardaki hükûmet azası arasındaki şu Yunan ittifakından maada ittifak namına hiçbir şey mevzuubahis olmamıştı. Hatta böyle bir mesele o vakit mevzuubahis olmadığı gibi, Avusturya Veliahdinin katli üzerine Avusturya - Macaristan hükûmetinin Sırbistan hükûmetine nota verdiği 10 Temmuz 1330 [23 Temmuz 1914] tarihinden bizim Almanya hükûmeti ile ittifak muahedenamemizin yevmi akdi olan 20 Temmuz 1330 [2 Ağustos 1914] tarihine kadar, kabinede ne resmî ne gayri resmî olarak Almanya ile ittifak edileceğine dair hiçbir müzakere cereyan etmemiş, hiçbir kelime teati olunmamıştır. Avusturya hükûmetinin 10 Temmuz'da Sırbistan hükûmetine verdiği notaya Sırbistan hükûmeti malum olan cevabı 12 Temmuz'da vermiş ve aynı gün de Avusturya - Macaristan sefiri Belgrad'tan müfareket etmişti. Bundan sonra ahval yekdiğerini takib etti. Muhalif memleketlerde seferberlikler ilan edildi.

Bilhassa şu noktaya nazırı dikkatinizi celb ederim ki, 1914 Temmuzunun 19 uncu günü akşamı saat 7'yi on geçerek, Almanya sefiri Petersburg'da Rusya hükûmetine tebliğ ettiği notada, Almanya'nın kendisini Rusya ile hali harpte addettiğini bildirmiş idi. İşte bizim ile Almanya hükûmeti arasında akdolunan ittifak muahedenamesi de bu

günün ferdasında yani Temmuzun 20 nci günü, Almanya Rusya ile hal-i harbde olduğunu ilan ettikten sonra akd ve imza olunmuştu. (*)

Ben Temmuzun 19 uncu cumartesi günü Maliye Nezaretinde fevkalade meşgûl bulunuyordum. Çünkü o günü birçok müessesat-ı maliyye direktörleri ve tacirler Maliye Nezaretine müracaatla *"Moratoryum"* ilânı arzusunu izhar etmişlerdi. Hatırınızdadır ki o zaman piyasadaki havf [korku] ve endişe dolayısıyla böyle bir tedbir-i âcil ittihazına lüzum vardı. Eğer iyi tahattur ediyorsam *"Moratoryum"* ilânı hakkındaki Kanun lâyihası müzakere edilmek üzere pazartesi günü ictima akdi için geceleyin Âyan ve Mebusana haber verilmişti. Ertesi günü pazar sabahı *"Moratoryum"* ilânı hakkındaki kanun lâyihasını imza ettirmek için Said Halim Paşa'nın Yeniköy'deki sahilhanesine gitmiştim. Orada masanın başında yazı yazan Said Halim Paşa'yı bir odada ve Almanya Sefarethanesi tercümanı Mösyö *"Veber"*'i de diğer bir odada gördüm ve ben de bu iki oda arasındaki salonda oturdum. Bir müddet sonra yanıma Talât Bey geldi, fakat Mösyö *"Veber"*'in orada bulunması nazar-ı dikkatimi celb ettiğinden Talât Bey'e, ne var dedim. Talât Bey de cevaben, bir şey yok, dedi. Fakat ben şualimi tekrar etim ve *"bana bir şey var gibi geliyor, sakın Almanya ile ittifak akdetmeyesiniz"* dedim. Talât Bey *"Bir şey söyleyemem"* dedi.

Evvelden hiçbir istişmamım olmadığı [hissetmediğim] halde, Mösyö *"Veber"*'in orada olduğunu ve Said Halim Paşa'nın yazı yazmakla meşgul bulunduğunu, Enver Paşa ile Talât ve Halil Beyler'in de yalıda bulunduklarını görünce bende bir his tevellüt eyledi. Bundan sonra Enver Paşa ile Halil Bey de içeri girdiler. Bir müddet sonra Said Halim Paşa, yazdığını bi zarfa koyarak Mösyö *"Veber"*'e verdi, gönderdi. O gittikten sonra biz de Sadrazam Paşa'nın yanına girdik ve Said Halim Paşa'nın okuduğu şeyleri dinledik.

Buna arkadaşlarım itiraz etmediler, benden bu hususdaki fikrimi sordular. Ben de okunan şeyin bende büyük bir hayret tevlid ettiğini ve böyle mühim bir mesele hakkında derhal cevab vermek ve ita-yı

(*) Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın hatıratında, Alman ittifakının harpten önce yapıldığı ifade edilmektedir.

re'y eylemek mevkiinde olmadığımı, yapılan şeyden hiç memnun olmadığımı imâ eder bir lisanla söyledim. Bu esnada arkadaşlarımızdan biri bana tevcih-i hitab ederek, *"Eğer harbden evvel böyle bir ittifak teklif edilse idi kabul etmekte tereddüt eder mi idik ve mademki o zaman tereddüt etmeyecektik, o halde şimdi bunu kabul etmekte bir beis yoktur"* dedi. Ben de buna cevaben; harbden evvelki zaman ile sonraki zaman arasında pek ziyade fark olduğunu ve Harb-i Umumiden evvel dahi böyle bir teklif olmuş olsa, bizi yalnız Almanya hükûmetine rabt edecek bir muahedeyi çok düşünmeksizin kabul etmeyeceğimi söyledim ve okunan şeyin kat'iyyen imzalanmış bir muahede olduğunu zannetmiyordum. Olsa olsa müzakere edilecek bir lâyihadır diyordum. Başka suretle farzetmeye de imkân yoktu.

Talât Paşa: Mukadderat Böyleymiş...

Maatteessüf bunun muhteviyâtından size şimdi bahsedemiyeceğim; çünkü hükûmetin bu muahedatı şubenize verip vermiyeceğini bilmiyorum. Eğer hükûmet muahedenameyi verecek olursa rica ederim beni o zaman tekrar çağırınız ki ben de muahedename okunduğu vakit bende hasıl olan hissi izah edeyim. Aynı günde Meclisin tatiline dair teklif olunan irade-i seniyyede, Avusturya ve Sırbistan arasında ahîren tahaddüs eden harbin bir şekl-i umumî almış olması, tatil esbabı meyanında gösteriliyordu. O akşam Talât Bey bana geldi ve birlikte Enver Paşa'ya ve sonra Said Halim Paşa'ya gitmeyi teklif etti. Ben o vakit Cağaloğlu'nda oturuyordum, teklifi kabul ettim ve otomobille o vakitler Ferid Paşa konağında oturan Enver Paşa'ya gittik. Otomobilde giderken Talât Bey'e birçok şey söyledim ve yapmak üzere oldukları işin memleket için vahim olduğundan ve memleketin âtisinden korkmakta olduğumdan ve Rusya bize hücum ettiği takdirde mahv ve harab olacağımızdan, Almanya'nın galebesini kat'iyyen muhakkak görmediğimden ve Ruslar galip geldikleri takdirde bizim için harita-i âlemden silinmekten başka birşey olmayacağından ve bîtaraf kaldığımız takdirde Almanlar galib gelseler bile bize bir fenalık yapamayacaklarından ve böyle ağır, mes'uliyetli bir vazifeyi yüklenemeyeceğimden bahsettim.

Talât Bey, Enver Paşa'nın konağına gelinceye kadar sözlerimi dinledi ve hiçbir şey söylemedi. Yalnız otomobilden ineceğimiz dakikada: *"Mukadderat"* dedi. Ben bunun üzerine: *"Muahede imza edildi mi?"* dedim, Talât Bey de: *"Evet"* dedi ve bundan sonra anladım ki Said Halim Paşa'nın bize okuduğu kâğıt imza etmiş olduğu muahedename imiş... Halbuki ben onu arzettiğim gibi zihnimde nihayet bir proje olarak telâkki ediyordum ve bir muahede-i kat'iyye hatırıma getirmiyordum. Enver Paşa'nın konağında da aynı sözler konuşuldu ve sonra hep beraber Said Halim Paşa'nın yalısına gittik. Orada ben çok söz söylemedim, fakat Talât Bey, itirazatımın hepsini tadad etti ve Said Halim Paşa da: *"Muahedede mevcud olmayan şeyleri ben ilâve ettiririm, onları bana bırakınız"* dedi.

Salim Bey (Karahisar-ı Sahip) – Tadilât tarafınızdan mı teklif edilmiştir?

Cavid Bey (Biga) – Evet, ben; *"Muahedeye bazı şeylerin ilâvesi lâzımdır"* demiştim, belki diğer teklifler de olmuştur. İki gün sonra, yani Temmuzun 22'nci Salı günü tekrar Sadrazam Paşa'nın nezdinde ictima olundu ve bu ictimada bilhassa bir nokta-i nazar takarrur etti ki, buna bilhassa nazar-ı dikkatinizi celb ederim: *"Bulgaristan hareket etmezden ve Romanya'nın bîtaraflığı temin olunmazdan evvel, Türkiye kat'iyyen harbe girmeyecektir."* Bu ictimada Enver Paşa da hazır idi ve bu karara kimse itiraz etmedi. Sonra muahedename tadilatına aid bazı cihetler görüşüldü. Bu müzakere esnasında gördüm ki muahedenameyi imza edenler, devleti harbe girmeye mecbur addetmiyordu. Zaten Said Halim Paşa'da ictima ettiğimiz ilk gece dahi bu yolda serd-i mütalaa etmişlerdi.

Vangenheim'in Sadrazamı tehdidi: Türkiye'yi parçalarız!..

Aradan bir iki gün geçti. Bu esnada biz bir Alman gemisinin İstanbul'a gelmekte olduğuna dair hiçbir haber almamıştık. Halbuki Rusların, Türkiye ile muharebeye takaddüm eden vakayie dair neşrettikleri *"Livr Oranj"* namiyle tevsim olunan [adlandırılan] kitabında 11 numaralı ve "Sazanof" imzalı telgrafı okuyorum:

"Goben ve Breslav'ın Mataban burnunu geçip Çanakkale'ye doğru teveccüh ettikleri bildiriliyor. Bu gemilerin Çanakkale'den geçmelerine müsaade etmekle kendisine terettüb edecek mes'uliyet hakkında, Franız ve İngiliz sefirleriyle birlikte Bâb-ı Âlî nezdinde gayet ciddi teşebbüsâtda bulununuz ve bu meselenin inkita'ı münasebet ile neticelenmemesi için gemilerin ya Çanakkale'yi terk etmesi veyahud silâhlarının alınması hususunda israr ediniz."

Gene *"Livr Oranj"*'ın 12 numarasında münderiç olduğu üzere, temmuzun 26 ncı günü Rusya sefiri, Sadrazam Paşa'nın *Goben* ve *Breslav*'ın Çanakkale'den geçmelerine kat'iyyen müsaade olunmayacağını söylediğini bildiriyor. Ben Temmuzun 28 inci Pazartesi akşamı geceleyin Said Halim Paşa'nın Yeniköyde'ki sahilhanesine [yalısına] gitmiştim. Goben ve Breslav'ın Çanakkale boğazından geçmiş olduklarını haberini ilk defa olarak orada aldım. Bu haber bende pek büyük bir hayret tevlid etti. Çünkü hiç bir ecnebi gemisinin Çanakkale'den mukavemete uğramaksızın geçmesine imkân yoktu. Binaenaleyh mademki orada bulunan kumandanlar bu gemilerin mürûruna müsaade etmişlerdi, o halde kendilerinin bu hususta bir emir ve müsaade almış olmaları iktiza ederdi. Tabiîdir ki Said Halim Paşa Rusya sefirine verdiği söze muhalif olarak boğazlara gemilerin mürûru [geçişi] için emir verdirmemişti. O gece sabahın saat 3'üne kadar Said Halim Paşa'nın yalısında kaldık ve *"geminin ya silahlarını teslim etmesi veyahud hemen boğazdan çıkıp gitmesi lâzımdır"* dedik. Bunun üzerine Sadrazam Paşa Alman sefiri Baron *"Vangenhaym"*i davet etti ve Baron davete icabet ettiği cihetle Said Halim Paşa sefir ile ayrı bir odada görüştü. Said Halim Paşa'nın bilâhere bize naklettiğine göre sefir, fevkalâde tehevvür etmiş [öfkelenme] ve Alman zırhlılarının teslim-i silâh etmiyeceklerini ve çünkü gemilerin bizim talebimiz üzerine gelmiş olduklarını söylemiş... Said Halim Paşa'nın – *kendi hatırında mıdır, değil midir bilmem* – bize aynen, Baron *"Vagenhaym"*'dan naklen söylediği sözler bundan ibaretti. Sefir, o sözleri söyledikten sonra daha ileri giderek tehdid ve tahvif etmiş [korkutma] ve hatta böyle hareket edecek olursak, Ruslarla birleşip Türkiye'nin taksimine gideceklerini de ilâve etmiş...

Said Halim Paşa sefir ile vuku bulan mülakâtta meseleyi halle muvaffak olamayınca Talât ve Halil Beyler diğer odada bulunan sefiri

görmeye gittiler ve ondan evvel biz de böyle müşkil bir mevkiden kurtulmak üzere gemilerin satın alınmasını düşündüğümüz için sefire böyle bir teklif dermeyan ettiler. Baron *"Vangenhaym"* meseleyi İmparator'a sormaksızın gemilerin satılmayacağını söylediği cihetle biz de meselenin daha fazla uzatılmaya tahammülü olmadığını nazar-ı dikkate alarak İmparatorun cevabını beklemeksizin mezkûr gemilerin satın alındığını gazetelere tebligat yaptık, bu suretle ertesi günü mesele gazetelerde ilân edildi. Bundan maksad da Almanları emr-i vâki karşısında bulundurmak ve onların gemiler üzerindeki hakk-ı mülkiyetlerini almak idi.

Bu hususiaki müzakere Almanlar ile üç gün devam etti ve neticede Almanlar, gemilerin Osmanlı bayrağı çekmelerine muvafakat eylediler ve fakat mürettebât meselesinin halline derhal yanaşmadılar, mamafih bizim tarafımızdan gazeteler ile vâki olan ilâma da itiraz etmediler. Fakat mâatteessüf bize itiraz etmedikleri halde Almanya Hariciye Nazırı tarafından bu mesele hakkında Yunan sefirinin vaki olan müracaatı üzerine: *" Türklerin ilânına bakmayınız, biz gemileri onlara satmadık"* yolunda beyanatta bulunduğunu burada bulunan İtilâf süferasından birinden işitmiş idi. Bunun doğru olduğunu *"Livr Oranj"*ın 27 numarasında münderiç Atina Rus sefirinin telgrafnamesinden anlıyoruz. İtilâf sefirleri Temmuzun 29'uncu günü, yani hadisenin ferdası günü müracatta bulundular, fakat kat'iyyen israr etmediler.

Amiral Souchon'un namus sözüne güvenilir mi?..

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Gemiler hakkında mı müracaat ettiler.

Cavid Bey (Biga) – Evet, gemiler hakkında müracaat ettiler ve zırhlıların mürettebatının değişmesini ve Alman zabitân ve efradı yerine Osmanlı zabitân ve efradının ikamesini talep eylediler. Esasen bizim bu harbe girmemizin en büyük âmili ve unsur-u müessiri bu gemilerin buraya gelmesidir ve bunda kat'iyen iştibahım yoktur. Eğer bu zırhlılar gelmemiş olsa idi, bizde hiç bir esasa istinad etmeyen o lüzumsuz celâdet ve şecaat olmayacak ve harbe dühulümüzü mucib olan daha bir çok ahvale meydan verilmeyecek idi. Bir ay kadar mütemadi-

yen bu gemi mürettebatı meselesi çalkandı durdu. İtilâf sefirleri daima müracaat ediyorlardı, bizim tarafımızdan da birşey yapılmıyordu. Eylülün 7 nci günü yine Said Halim Paşa'nın yalısında bir ictimada Amiral "Souchon"un vaziyeti tedkik edildi.

Çünkü Amiral, yalnız Alman Karargâh-ı Umumîsinin emrini dinliyordu ve bizim zırhlılar üzerindeki bayrağımız süsden başka bir şey değildi. İdare, emir ve kumanda Almanların emrinde idi. Böyle bir vaziyette iken Enver Paşa, donanmanın Karadeniz'e çıkmasını teklif etti. Bunun üzerine biz başka bir devlet zâbitân ve efradı tarafından idare edilen donanmanın Karadeniz'e çıkması bîtaraflığı muhil [bozucu] bir hareket olacağı ve şâyed her nasıl olursa olsun Amiral'den bir hareket sâdır olursa onun mes'uliyetine bizim tahammül etmekliğimiz lâzım geleceğini söyledik.

Enver Paşa'da Amiral'in Rus donanmasına tesadüf etse dahi tecavüz etmeyeceğine dair nâmus-u askeriye üzerine söz verdiğini söyledi. Ben de Enver Paşa'ya karşı: *"Aynı Amiral'in askerliğe girdiği zaman İmparatorun ve İmparator'luğunun menâfiini ihlâl etmeyeceğine yemin ettiğini"* söyledim ve *"bu yeminler tearuz edince Amiral'in İmparator'a verdiği yemini, Enver Paşa'ya ettiği yeminden müreccah olacağını"* ilave ettim.

Hattâ daha ileriye giderek Enver Paşa'ya aynen şu sözleri söyledim: *"Amiral Souchon" donanmayla Karadeniz'e çıkar ve Rus donanmasını veya sefain-i ticariyesini veyahud Rus limanlarından birini topa tutarsa bunun mes'uliyetini biz kat'iyyen deruhde edemeyiz. Almanya'nın maksadı bizi bir an evvel harbe sürüklemektir. Buna karşı kendimizi muhafaza, hakkımız ve vazifemizdir."*

Enver Paşa da *"şayet Amiral gemilerini alıp çıkarsa biz ne yapabiliriz?"* dedi. Ben de bunun üzerine dedim ki: *"O halde Karadeniz mevki-i müstahkem kumandanlığına emir verirsiniz, Goben ile Breslav çıkmak teşebbüsünde bulunurlarsa ateş etsinler..."* Fakat bu şâyi olur ve Almanları gücendiririz diye teklifim kabul edilmedi. Ben tekrar ısrar ettim ve, *"donanmanın Karadeniz'e çıkması harbin başlangıcıdır, binaenaleyh bunu yapmayınız. Fakat mutlaka böyle yapmaya karar verecekseniz rica ederim şu sözlerimi bir zabıt yapıp yazınız"* dedim.

Onlar da *"zabta ne lüzum var"* dediler ve "Bu zabtı ileride kimseyi muaheze fikriyle istemiyorum. Fakat yarın harb olacak ve ben bu mes'uliyetlere iştirâk etmeyip çekileceğim. O zaman da benim hareketime karşı vatanperverlik değildir diyeceksiniz.

Binaenaleyh elimde bir silâh olsun diye zabıt yapılmasını istiyorum dedim. Onlar yine buna lüzum görmediler ve, "Bizim hatırımızda kalır" dediler. Hatta kabineden istifa ettiğim sırada bu sözleri Talât Bey'e tahattur ettirdim. O da bana, "Hakkın var" dedi o gün benim teklifim kabul edilmeyince Halil Bey de Enver Paşa'ya diğer bir teklifte bulundu ve *"eğer zırhlılar Karadeniz'e çıkarlarsa avdetlerini men etmek için boğazların kapanacağını kendilerine tebliğ edin"* dedi. Ben, bu teklifi muvafık bulmuyorum, *"Gemiler çıktıktan sonra Almanlar'la bozuşmamak için boğazları kapayamazsınız, binaenaleyh çıkarmayınız çünkü bir vak'a hâdis olduktan sonra bir şey yapılmaz"* dedim. Mamafih Halil Bey'in teklifi icra edilmemek üzere kabul edildi.

Enver Paşa: Bu söz bana güvensizliktir!..

Şunu da ilâve edeyim ki aynı ictimâda bir mesele oldu ve ben, "Her ne kadar gemiler Amiral kumandasında ise de, benim fikrimce Başkumandan Vekili arzu etmez ise zırhlılar Karadeniz'e çıkmaz" dedim. Enver Paşa da bunu şahsıma karşı bir emniyetsizlik telâkki etti ve *"Emniyetsizlik izhar ediyorsanız işi o noktadan müzakere edelim"* dedi. Bunun üzerine ben de sözlerimi tekrar ettim ve mesele emniyet, adem-i emniyet meselesi değildir. Fakat madem ki Kuvay-ı Berriye ve Bahriyenin kumandanı sizsiniz o halde herşey sizin emriniz ile cereyan etmelidir mütalâsındayım" dedim. Aynı günde veya bir gün evvel de Avusturya sefiri Talât Bey'e müracaat ederek, Romanya'nın Avusturya aleyhine yürümesi ihtimaline mebni donanmanın Karadeniz'e çıkıp bir nümayiş [manevra] yapmasını teklif etmişti. Ben bu teklife karşı da itiraz ettim ve o ictimada hazır olan Cemal Paşa dahi, *"Ne Romanya'nın, ne de Bulgaristan'in donanmamızdan korkarak tebdil-i meslek etmeyeceklerini"* söyledi. O zaman Köstence'ye asker ihracı teklifleri bile oldu. Lâkin Cemal Paşa'da şöyle mukabelede bulundu ve *"Siz Köstence'ye asker çıkartırsınız, fakat Bulgarlar'da İstanbul'a*

yürür, binaenaleyh bunu nasıl men edersiniz?" dedikten sonra: *"Bizim donanma da Rus donanmasına tesadüf etmeden döner gelir"* dedi.

Reis – Asker ihracını kim teklif etti?

Cavid Bey (Biga) – Hazır bulunanlardan biri söylemişti ismini tahattur etmiyorum. O ictimada bir çok müzakereden sonra Almanya ve Avusturya'ya bir hizmet olmak üzere, Romanya hareket ettiği takdirde bîtaraf kalamayacağımızın bir lisan-ı münasib ile Romanya'ya tebliğine karar verilmiştir.

Gemilerin Karadeniz'e çıkmaması Heyet-i Vükelâca karargir olduğu halde, Eylülün 8 inci günü o zaman burada bulunan ve arz-ı veda etmek üzere nezdime gelen Bulgar rical-i siyasiyyesinden Mösyö *"Gnadyef"* ile sefir Mösyö *"Toşef"* den Goben ve Breslav'ın Karadeniz'e çıktıkları haberini aldım ve bunun üzerine hemen istifânamemi yazdım. Sonra donanmaya müteallik bir iş için beni görmek istemiş olan Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın yanına gittim. Cemal Paşa'nın yanına girdiğim vakit, bizim donanmamızı da Karadeniz'e beraberce çıkmaya davet eden Amiral "Souchon"un emrine karşı gemilerin çıkmaması için telefonla emir verdiğini gördüm. Biraz sonra da Goben'in tekrar avdet ettiği haberi geldi. Bunun üzerine ben de istifanâmemi verdim. Eylülün 14 üncü günü Enver Paşa, Rus donanmasının Karadeniz'de dolaştığını söyledi ve *"Bizim donanmanın Karadeniz'e çıkması lâzımdır"* diye ikinci bir teklifte bulundu. Biz bu teklifi de reddettik ve Talât Bey dahi dahil olduğu halde hepimiz: *"Amiral Souchon'un vaziyeti taayyün etmeden donanmanın Karadeniz'e çıkmasına kat'iyyen muvafakat edilemez"* dedik. Bundan üç gün evvel de Amiral Souchon'un doğrudan doğruya Alman karargâh-ı umumisi emrine tabi olduğunu Cemal Paşa'ya söylediğini, Cemal Paşa bize nakletmiş idi. Şimdi gemiler meselelesini de burada terk ediyorurum.

Şu geçen zamanlar zarfında İtilâf devletlerine karşı bîtaraflığı ihlâl edecek ne gibi muamele yapmak mümkün ise hepsi yapıldı. Filhakika bîtaraf bir nazarla Türkiye'nin ahvâlini tedkik eden bir adam, *muamelât-ı ruzmerra* [günlük muameleler] meyanında bîtaraflığı muhil bir çok şeyler görebilir idi. Şurasını itirafa mecburum ki, İtilâf devletleri bunların hepsini hemen hemen sükût ile yahut hafif bir itiraz ile

geçiştirmek ve Türkiye ile bir vesile-i harb ihdas etmemek siyasetini takib ediyorlardı. Bizim içimizde bu siyaseti korkaklığa hamledenler bile vardı. Şübhe yok ki o devletlerin bu hareketleri, Türkiye'ye muhabbetlerinden neşet etmiyordu. Kendi menâfi-i siyasiyye ve hayatiyyeleri icabı olarak yeni saha-i harbler ihdas etmemek ve harbi Balkanlara sirayet ettirmemek istiyorlardı. İşte bundan dolayıdır ki bizim her hareketimize karşı Hazret-i Eyyûb sabrı denilecek bir surette sabır ve tahammül gösteriyorlardı.

İngiliz Heyetinin İstanbul'dan ayrılması...

Gemilerin mürettebatının tebdil edileceği defaatla vadolundu, fakat bu vaadler infaz olunmadı ve mürettebatımız, Sultan Osman ve Reşadiye zırhlılarını almak için İngiltere'ye gitti, onlar avdet etmeden bu gemilere ikame edecek zâbitân ve efradımız yoktur" denildi. Onlar buna da intizar ettiler fakat mürettebat geldikten sonra yine tebdil edilmedi. Bundan başka her posta ile ve Romanya - Bulgaristan tariki ile İstanbul'a sivil kıyafetinde Alman neferat ve zâbitânı gelmekte devam ediyordu. Bunu bizden evvel İtilâf süferası haber alıyordu ve biz de onlardan duyuyorduk. Sonra o zaman burada bulunan *"İngiliz Heyet-i İslâhiye-i Bahriyyesinin, memleketlerine avdetlerine lüzum yoktur"* denilmişti. Ve bunların Goben ve Breslav dahi dahil olduğu halde bütün donanmaya nüfuz ve idareleri şâmil olacağı fikri İngilizlere ihsas olunmuştu. Fakat bunu da yapmadıktan başka günün birinde Amiral "Limpus" ile maiyyetine: "Sizin işiniz Bahriye Nezaretindedir, oraya devam ediniz "denilerek izzet-i nefisleri cerh olundu. Bunun üzerine İngiltere hükûmeti, İngiliz Heyet-i Bahriyyesini geri çekmek mecburiyetini hissetti. Sonra Çanakkale Boğazından çıkmak isteyen ecnebî gemileri tevkif olundu; ve aynı zamanda başka mahallere gitmek üzere bizim limanımızdan geçmekte olan ve binaenaleyh hiçbir vechile hakk-ı taarruzumuz olmayan gemilerin esyası hakkında *"Rekizisyon"* yapıldı. Düvel-i İtilâfiye sefirleri bunlara karşı da sükût etmedilerse de musirâne addolunmayacak teşebbüslerde bulundular.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Bu muameleler Heyet-i Vükelâ kararı ile mi icra edilirdi?

Cavid Bey (Biga) – Hayır, bunlar yapıldıktan bir kaç gün sonra ecnebi sefirlerinden duyulur idi.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – O halde bunları kim yapıyordu?

Cavid Bey (Biga) – Tabiî Harbiye Nezaretinin emriyle yapılıyordu ve ben bunların hepsini o zaman sık sık ziyaretime gelen Fransız sefirinden haber alıyordum. Eylülün 14 üncü günü mühim bir hadise oldu. Çanakkele Boğazı'ndan çıkan bir torpidomuza, İngiliz kumandanı, Boğazdan çıkacak Osmanlı sancağını hâmil her gemiye ateş edeceklerini tebliğ eylemiş. Esasen bize defaatla tebligatta bulunmuş ve *"Alman zâbitân ve efradı donanmamızda bulunduğu müddetçe donanmanızı bîtaraf donanma telakkî etmiyeceğiz"* demişlerdi. İngiliz kumandanının torpidomuz kumandanına vaki olan bu tebliğine Boğaz kumandanı muttali olunca – *ki o kumandan Osmanlı mı Alman mı bilmiyorum* – torpilleri dökerek Boğazı kapadı.

Bilâhere işittiğimize nazaran Boğaz kumandanı, Boğazları ahval-ı fevkalade zuhurunda kapamak hususunda kendisine bahşedilen salahiyete istinaden bunu yapmış idi. İtilâf sefirleri bermutad boğazların seddinden dolayı şikayet ettiler, fakat bunu da bir mesele haline koymadılar. Hatta İngilizlerin neşrettikleri *"Mavi Kitap"*ta 23 Eylül tarihli ve 108 numaralı telgrafnamede münderiç olduğu üzere, İngiltere sefiri Sir *"Malen"* Hariciye Nâzırı Sir *"Edvard Grey"*e Çanakkale'nin kapalı kalmasının kendileri için pek ehemmiyetli olmadığından bahsediyor ve bunun mes'uliyetini de Almanlara atf eyliyor.

Bundan sonra Rusya hududuna Heyetler gönderildi ve Mısır hududunda tahşidatta bulunuldu. Bunların hepsi için gerek Rusya gerek İngiltere sefirleri müracaat ettiler, fakat bu müracaatların hiçbiri müsmir olmadı. İngiltere sefiri 10 Eylül tarihinde Mısır hududunda yapılan tedarikat hakkında muhtelif mahallerden aldığı raporlara istinaden Sadrazam Paşa'nın nazar-ı dikkatini celb etti ve buna dair verdiği notanın bir suretini ayrıca bana gönderdi. Bittabî dosyalarda da göreceksiniz ki, daha muhtelif tarihlerde bîtaraflığı muhil olan [ihlal eden] her hareketimizi ya şifahen veya tahriren hükûmete ihtar ettiler. Fakat bunların hiç birini vesile-i harb edecek kadar ileri götürmediler.

İngiliz elçisinin bir notası...

Reis – Hülasaten söylediğiniz notanın münderecatından bahseder misiniz?

Cavid Bey (Biga) – Arzu ediyorsanız söyleyeyim, bu notada deniliyor ki, "Suriye'de Mısır'a karşı yapılmakta olan tedarikât-ı askeriyye hakkındaki endişelerimi şifahen size arz etmiş idim. Bu istihzarat seferberlik netayicinden olmak üzere Memalik-i Osmaniyyenin her tarafında yapılan istihzarata mûkiz olsaydı ses çıkarmayacak idim. Halbuki İngiltere'nin düşmanlarının Hükûmet-i Osmaniyyeyi bağteten [aniden] yapılacak bir hücum ile Süveyş Kanalından mürûr ve ubûru [karşıya geçişi] gayri mümkün kılacak mecnunane bir teşebbüse sevk etmekte olduklarını işitiyor ve bunlara asılsız şayiat gibi ehemmiyet vermiyordum. Fakat son aldığım raporlar işin ciddî olduğunu bana göstermektedir. Hatta Musul'dan bile Mısır hududuna doğru asker celb ediliyor. Şam'dan Maan'a kadar her tarafta umumi bir faaliyet hükümferma oluyor. Kudüs'deki Konsolosumuz bir çok alaimden [belirtilerden] pek yakın bir zamanda Mısır'a karşı ciddi bir harekat-ı askeriyye vukua geleceğini istidlal etmektedir. Mısır'a karşı bir tecavüz ile Almanya'nın şeriki olmak gibi Türkiye menafiine bu kadar zıd ve muhalif bir meslek-i ittihaz etmekten tevellüd eyleyecek netayice Zat-ı Fahametpenahilerinin bilhassa nazar-ı dikkatlerini celb etmek isterim." Şurasını da arz edeyim ki, muharebenin ibtidasında İngiltere Hariciye Nazırı Sir "Edvard Grey", İngiliz sefiri burada olmadığından, sefaret müsteşarı Mösyö "Bomont" vasıtasıyla Sadrazam Paşa Hazretlerine şöyle bir tebliğde bulunmuş idi:

"Türkiye hükûmeti, muharebenin devamı müddetince bir bîtaraflık muhafaza ettiği takdirde ve ahval ve şerait-i gayr-ı muntazıra zuhur etmediği halde, İngiltere hükûmeti Mısır'ı ne ilhak etmek ve ne de Mısır'da bu gün carî hal ve şekli tebdil eylemek niyetindedir."

İşte nota'da İngiltere Hariciye Nazırının bu beyanatının meşrut yani Türkiye'nin bîtaraflığa riayet etmesiyle mukayyed olduğu ve Türkiye bîtaraflığı muhil ef'al ve harekâtta devam ederse tabiî bu taahhüdün hükmü olmayacağı zikrediliyor...

Şimdi de 20 Temmuz tarihinden itibaren Bulgaristan, Romanya ve Yunanistanla olan münasebetimizi arz edeceğim:

O zaman burada buluan Bulgar sefiri Mösyö "Toşef" harbin şiddetle aleyhdarı idi. Gerek Türkiye gerek Bulgaristan'ın harbe girmeleri her ikisi için vahim neticeler tevlid edeceğini söylüyordu. Sonra Ağustosun birinci günü Talât ve Halil Beyler ile Enver Paşa Alman sefirini gördüler ve Bulgarlar yürümez ve Romenler hakkında emniyet hâsıl olmazsa, bizim için harbe girmek mümkün olmadığını söylediler.

Reis – Bunu bir teklif üzerine mi söylediler?

Cavid Bey (Biga) – Tabiî, çünkü Almanlar her vakit, "harbe giriniz" diye bize teklif ediyorlardı. Esasen Almanlar hiç bir zaman şu veya bu suretle tazyikten halî kalmıyorlardı. Aynı günün akşamı Sadrazam Said Halim Paşa'nın yalısında içtima ettik. Arkadaşlardan bazısı Bulgar sefirinin hükûmetin efkârına tercüman olmadığını söylediler. Bunun üzerine Bulgar hükûmetinin başka suretle düşünmekte olduğunu zannettiklerinden, Talât ve Halil Beyler'in Sofya'ya izamlarına karar verildi. Aynı günlerde de Atina'daki sefirimizden bir telgrafname vürud etmiş idi.

Bu telgrafnamede Yunanlılar ile aramızdaki mesailin halli için bir murahhas gönderilecek olursa Mösyö "Politis"in de – *ki o zamanlar umur-u siyasiyye Müdürü idi, şimdi Yunan Hariciye Nazırıdır* – Bükreş'e gideceği ve hatta Talat Bey bizzat gidecek olursa Mösyö "İstirayet"in de belki gelebileceği bildiriliyor ve adaların suret-i idaresine dair bazı teklifat serd ediliyordu.

İşte bu teklif dairesinde, mümkün olduğu takdirde Yunanistan hükûmeti ile itilaf yapmak için her halde Bükreş'e gidilmesi ve Bulgaristan'da da Romenlerin bîtaraflığı suret-i kat'iyyede temin edilmek şartiyle, bir an evvel hareketlerine gayret olunması ve bu esasat dairesinde bir itilaf yapılması takarrur etti. Fakat bu, adeta İtilaf-ı Müsellese karşı Balkanlarda bir ittifak muahedenamesi yapmak demek idi ki, o zaman arkadaşlara söylediğim gibi bence buna yüzde bir imkân yoktu.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – İtilaf-ı müsellese, yani...

Cavid Bey (Biga) – Yani Fransa, İngiltere ve Rusya'ya karşı... Bundan sonra Talât ve Halil Beyler, verilen karar mucibince, Sofya'ya

gittiler ve Bulgarlar'la benim nokta-i nazarıma göre hiçbir taahhüdü muhtevi olmayan bir İtilafname yaptılar. Filhakika Bulgarlar bu İtilafname ile hiç bir şeyi kabul etmiyorlar ve serbesti-i hareketlerini tamamiyle muhafaza eyliyorlardı.

Hilmi Bey (Basra) – Bu İtilafname şifahi mi yapılmıştır?

Cavid Bey (Biga) – Bulgar İtilafnamesi tahriridir. Fakat Romenlerin kat'iyyen tahriri bir şey vermeye yanaşmadıklarını Ağustosun 11 inci günü akşamı haber aldık. Hatta o zaman Sadrazam Said Halim Paşa da bizim için harbin fenalığına tamamen kaani olduğunu ve Romenlerle anlaşmak istemediğini söylemişti. Ağustosun 20'nci günü Talât Bey Bükreş'ten avdet etti ve Romenlerin harbe yürümeye kat'iyyen niyetleri olmadığını ve Bulgarlar tarafından talep olunan bîtaraflık teminatını vermediklerini ve bir ittifak yapmanın bittabî gayr-ı mümkün olduğunu beyan etti.

Harp Aleyhtarı Osmanlı Nazırları Kimler di?..

Kezalik Yunanlılar da Sırplar'la müttefik olduklarından, Bulgarlar Sırbistan aleyhine yürüyecek olursa kendilerinin de Bulgarlara karşı harekete mecbur olacalarını söylemişler idi. Binaenaleyh bu suretle takib olunan Balkan siyaseti iflas etmişti ve bir iki gün sonra da Bükreş'te kalmış olan Halil Bey'e avdet emri verilmiş idi.

Almanlar, yine her şeye rağmen harekete geçmemiz için ısrar ediyorlardı ve ben buna karşı kendi hesabıma bütün kuvvetimle mukabil bir tazyik yapıyordum. Bu vesile ile şurasını da itiraf edeceğim ki, bu meseleler gerek Meclis-i Vükelâda müzakere edildiği vakit ve gerek Meclis-i Vükelâ haricindeki hususî ictimalarda *Said Halim Paşa'yı benden daha ziyade değil ise de herhalde benim kadar harb aleyhtarı görüyor idim.*

Diğer arkadaşlardan *Mahmud Paşa bilhassa harb aleyhdarı idi ve bunu her fırsatta söylüyordu. Süleyman El-Bustanî ve Oskan Efendilerin de harb aleydarı olduklarına şüphem yoktu.* Süleyman El-Bustanî ve Oskan Efendiler yalnız Meclis-i Vükelâ'da bulunuyorlar ve Sadrazam Paşa'nın nezdinde akdedilen hususî ictimalarda hemen hiç-

bir zaman bulunmuyorlardı. Balkanlardan cevabı red gelince, daha ziyade harbe taraftar olan rüfekamız müşkil bir mevkide kaldılar.

Çünkü, Bulgarlar yürümeden ve Romenlerin bîtaraflığı temin edilmeden evvel harbe girmeyeceklerini söylemişlerdi. Halbuki ne Bulgarlar yürüyorlar ve ne de Romenler bîtaraflıklarına dair teminat veriyorlardı. Hatta o zaman Bulgar sefiri ile Almanya sefiri arasında cereyan eden bazı mühaverelerde, Bulgar sefirinin, Bulgarlar için zamanı hareketin hulûl etmediğini söyleyerek bunda ısrar eylediğini ve fakat bizim tarafımızdan Yunan aleyhine bir harb açılabileceği ihtimalini her neden ise zanneden Almanya sefirinin de, Türkiye'nin Yunanistan'la harb etmesinden kendileri için bir menfaat mutasavver olmadığını ve Bulgarların ilan-ı harbi teehhur etse bile, Türkiye'nin hareketi teehhur etmemesi lazım geldiğini söylemiş olduğunu işitmiş idim.

Esasen o sıralarda bizde dahi yavaş yavaş ve evvelki fikirlere mugayir olmak üzere, Balkanları hiç nazarı dikkat ve ehemmiyet ve itibara almaksızın harbe girmek arzuları bittabi harb tarafdarlarımızda uyanmıyor değildi. Memleketimize o zamanlar gelen bütün haberler Alman menabiinden geliyor ve Fransız - İngiliz - Rus tebliği resmilerinin, hatta Fransızca gazetelerde bile sansür tarafından neşrine mümanaat olunuyordu ki, bu suretle bütün vakayi ve hadisat-ı âlem, yalnız Alman dürbünü ile görülüyor ve bu hal bazı mahafili askeriyyenin harb arzularını teşdid etmekten hali kalmıyordu. Hatta bu tesirat ile aramızda, harbe bir an evvel girmeyecek olursak hissemize düşecek azim menfaatleri kaybedeceğimizi zannedenler bile yok değil idi.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Tabiî bunu düşünenler askerler olacak değil mi?

Cavid Bey (Biga) – Tabiî... Efendiler şimdi de bu ciheti terk ederek muharebeyi men etmek ve hiç olmazsa tehir eylemek maksadıyla itilafı müselles süferası ile cereyan eden müzakerattan bahsedeceğim ve bunun için müsaade ederseniz bazı sualleri birleştirmiş olacağım. Ağustosun 4 üncü günü akşamı Sadrazam Said Halim Paşa'nın yalısında akdedilen bir ictimada, itilafı müselles sefirlerinin badel harb tamamiyet-i mülkiyyemizin muhafaza edileceğine dair şifahî beyanatta bulundukları Sadrazam Paşa tarafından beyan olunmuştu.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Tabiî, bîtaraf kaldığımız halde değil mi?

Cavid Bey (Biga) – Tabiî... Sadrazam Paşa bu ictimada kendisinin harbe iştirak taraftarı olmadığını, hatta akdedilen muahedenin bile kendisine bu mecburiyeti vermediğini, binaenaleyh Türkiye için böyle bir iztirar mevcut olmayınca bîtaraflığımız mukabilinde itilaf devletlerinden menafi teminine çalışmak daha muvafık olacağını söylemişti. Ağustosun 6 ncı günü de bu maksadla beni bu müzakeratı idare etmeye memur eylemişti. Bu müzakeratın ruhu, bîtaraflığa mukabil temin-i menafi idi. Bunun üzerine İngiliz, Fransız sefirleriyle Rus maslahatgüzarını aynı günde gördüm ve İngiliz sefiriyle görüştüğüm vakit Sadrazam Paşa'ya vaki olan beyanatını tahriren ifa etmesini ve bunun yalnız ahval-i hazıraya karşı değil, daha uzun bir müddet için olmasını ve müşterek bir teminat yerine, her devlet tarafından münferid bir teminat itasını ve hatta Rusya'nın hücum-u muhtemeline karşı bizi müdafaa edeceklerini sarahaten zikreylemelerini teklif ettim.

Aynı teklifi tabiî daha başka bir lisanla Rus sefareti müsteşarına da söyledim ve müzakeratta istical etmeleri lazım olduğunu ve kaybedilecek vakit olmadığını ve bilhassa iktisadî ve adlî kapitülasyonların ilgasına taraftar olmalarını ilave eyledim. Sefirleri, iktisadî kapitülasyonların ilgası hususunda tamamen değil ise de oldukça taraftar buldum. Zaten beyanatımız mukaddemesinde de arz ettiğim gibi bu cihet, harbten evvel cereyan eden müzakerat neticesinde Fransa ve İngiltere'den kısmen istihsal edilmiş ve diğer devletlerden de istihsal ve temin edilmek üzere bulunmuştu. Muahharen vukubulan bu teklif ise tabiî daha vâsi [geniş] olmakla beraber, kabul edilebilecek gibi görülüyor idi. Sefirler, tamami-i mülkiyyemiz için tahrirî beyanatta bulunacaklarını ve fakat adlî kapitülasyonların ilgası için birdenbire bir cevab-ı kabul verilemeyeceğini söylediler; ve bu husus için evvela bizim tarafımızdan bazı tadilat ve ıslahat icrası lüzumundan behsettiler ve şu suretle de Bâb-ı Âlî'ye beyanatta bulundular:

"Fransa, Rusya ve İngiltere sefirleri hali hazırda Avrupa'yı ayıran harb esnasında, Hükûmet-i Osmaniyye tam bir bîtaraflığa riayeti taahhüd etmek şartiyle, düvel-i müttefikai selâsenin, Hükûmet-i Osma-

niyye arazisinin tamamiyetini temin etmeye ve Hükûmet-i Osmaniyye tarafından mesail-i iktisadiyye ve adliyye hakkında kendilerine vuku bulacak teklifleri dostane bir fikir ile tedkik eylemeye hazır olduklarını hükûmetleri namına beyan ederler."

Reis – Bu nota resmen hükûmete verildi mi?

Cavid Bey (Biga) – Evet, resmen verildi. Hatta İngiltere sefiri tarafından bu notaya atideki fıkranın da ilave ettirilmesine çalışılmıştı:

"...Harb-i hazırdan istifade etmek isteyecek her hangi bir düşmana karşı..."(*)

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Bu nota hangi tarihte tebliğ edildi?

Cavid Bey (Biga) – 1330 [1914] senesi Ağustosunun 16 ncı ve 17 nci günü bu teminat verildi. Yine esas meseleye avdet ediyorum: Ağustosun 9 uncu günü Rusya sefareti müsteşariyle mülakat ettim. Sefaret müsteşarı, teklifimizi Rusya hükûmetine bildirmiş olduğunu ve iktisadî kapitülasyonların lağvının kabul edileceğini, hatta adlî kapitülasyonların ilgası hakkında da ileri gidilebileceğini ve tamami-i mülkiyyemiz hakkında teminat-ı tahririyye verileceğini söyledi. Ağustosun 16 ncı günü de Fransa sefiriyle mülakat ettim. Fransa sefiri de hükûmetinin bu hususdaki müzakeratı icraya müheyya olduğundan bahsettikten ve bîtaraflığı muhil [ihlal edici] olarak yaptığımız bazı şeylerden şikâyet eyledikten sonra, bana şu sözleri söyledi: *"Romenlerle beyhude uğraşıyorsunuz, onların bîtaraflıktan ayrılmayacaklarını size suret-i kat'iyyede temin ederim."* Hakikaten de öyle oldu.

İşte bu suretle Ağustosun 17 nci günü itilaf-ı müsellesin sefirleri yukarıda okuduğum şekilde teminat-ı tahririyyeyi müştereken verdiler. Fakat biz daha fazla bir şey istihsal etmek için yine müzakereye devam eyledik, lakin şurasını maatteessüf ilave edeceğim ki, bu müzakeratın ciddî ve samimî bir surette devam ettirilmemesi fikri, hükûmet azasının bir kısmında mevcud idi.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Demek aldatma politikası.

(*) Cemal Paşa hatıratında, Fransa ile İngiltere'nin İstanbul'u Rusya'ya vermek istediklerini belirtir. Cavit Bey'in bu ifadesi ise Cemal Paşa'yı nakzetmektedir.

Cavid Bey (Biga) – Filhakika öyle.

Reis – Bu fikir kabinenin asker azası arasında mı bulunuyordu?

Cavid Bey (Biga) – Evet. Mamafih itilaf hükûmetlerinin de bu müzakeratta zamanın ve ahvalin icab ettiği kadar fedakârlık yapmak lüzumunu hissetmedikleri fikrindeyim. Benim kaatime göre, eğer itilafı müselles süferası uzun münakaşalara meydan kalmaksızın kapitülasyonların ilgası hususundaki metalibatımızı kabul etmiş olsalar idi; tabiî kabinede bulunan ve harb taraftarı olmayan nazırların eline daha kuvvetli bir silah vermiş olacaklardı. Ben bu silahı daima kendilerinden istedim ve bu kuvveti bizden nez' etmemelerini rica ettim. Almanların her gün muhtelif suretlerde vaki olan tekliflerine, vaadlerine karşı bizim bir şey söyleyemediğimizi ve elimizde kendilerinden henüz istihsal edilmiş bir şey olmadığını defaatla tekrar eyledim. Bu böyle olmakla beraber şuna kani idim ki eğer bu müzakerata samimî olarak devam etseydik herhalde günün birinde arzularımızın, metalibatımızın kısmı azamını is'af ettirebilecek idik.

Kapitülasyonların kaldırılması düşüncesi ve Alman elçisinin yeni bir tehdidi...

Avrupa devletleri süferası, Ağutosun 27 nci günü kapitülasyonların ilgası hususundaki kararımızdan haberdar edildiler; ve tabiî bundan memnun olmadılar. Mamafih itilafı müselles süferası bu haberi kemali sükûn ile telakki ettikleri halde, ittifak-ı müsellesi teşkil eden bir devletin, Almanya hükûmetinin sefiri, şimdiye kadar hiçbir mislini görmediğim bir tehevvür [öfke] ile bu haberi karşıladı. Aynı gün de Sadrazam Paşa'nın huzurunda Almanya sefiriyle hemen iki saat kadar devam eden bir münakaşa cereyan eyledi.

Çünkü Almanya'nın elinde kapitülasyonlar en büyük bir kuvvet idi ve bize yapacağı en büyük vaad harbden sonra kapitülasyonların ilgasını kabul ve bu hususta müzaherat vaad eylemekten ibaretti. Halbuki biz, kapitülasyonları onlara intizar ve iftikâr etmeden kendi kendimize ilga ettiğimiz için bu hareketimiz, harbe gireceğimiz hakkında onlarda bir şüphe tevlid etti. Bu sebeple Almanya sefiri, kendileriyle

müdavele-i efkâr [fikir alışverişi] etmeksizin böyle bir karar-ı mühimmi tatbik ettiğimizden şikâyet etti ve bunun bu zamanda icrası hiç münasib olmayacağından ve eğer İngiltere donanması bizim bu kararımızdan dolayı Boğazı geçecek ve İstanbul'a girecek olursa kendilerinin muavenet etmeyeceklerinden ve hatta ittifakı nakz edip Heyet-i Islahiyye-i Askeriyyeyi alıp gideceklerinden bahseyledi.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Keşke öyle olsa idi...

Cavid Bey (Biga) – Ve bizim bu hareketimizle düşmanları bir araya toplamak ve barıştırmak gibi bir mucize yapmış olacağımızı ve belki Rusya ile Almanya'nın birleşip sulhu aleyhimize akdedeceklerini ilavet etti. Fakat ben onun bütün bu mütehevvirane [öfkeli] beyanatına karşı *–Said Halim Paşa da şahadet eder–* İki saat kemali sükûn ve itidal ile cevap verdim.

Reis – Zat-ı Âlileri ne sıfatla sefire cevab verdiniz?

Cavid Bey (Biga) – Alman sefiri Said Halim Paşa'nın yanına gelmiş idi. O esnada ben de orada bulunuyordum ve Said Halim Paşa o vakit aynı zamanda Hariciye Nazırı idi. Bunun üzerine ben de müzakereye iştirak ettim ve Almanya sefiri Baron *"Vangenhaym"*, şayed Türkiye harbe girecekse bile kendi istiklâlini muhafaza için gireceğinden ve dahilî umurumuza müteallik mesailde Almanya'nın vesayetinde olmadığımızdan, tatbik olunacak işlerin zamanını tayin etmek bizim hakkımız olduğundan ve bu hadise karşısında İtilâf-ı Müselles sefirleri bu kadar muğber ve mütehevvir olmadıkları halde, kendisinin gösterdiği bu tehevvürün manasını anlayamadığımızdan ve bu harbin ne maksadla yapıldığı âşikâr olduğu cihetle, Almanya'nın Rusya ile birleşip harbi bizim aleyhimizde bitirmeleri gayr-ı mümkün gördüğümüzden bahsettim.

Bunun üzerine Almanya sefiri de, *"anlaşılıyor ki harbe girmeyeceksiniz"* dedi ve esasen bütün mütehevvirâne sözlerinden maksad da bu idi. Sefir beyanatına devam etti ve *"bu meseleyi Berlin'e yazacağım"* dedi. Biz de bu mesele için kendisini haberdar edip etmemek, kendimize aid bir keyfiyyet olduğu cevabını verdik. Bu münasebetle şurasını da arz etmek istiyorum ki Kapitülasyonları ilga kararı, Avrupa için en mühim bir mesele olduğu halde, İtilâf-ı Müselles sefirleri bu

mesele karşısında da yalnız bir protesto notası göndermekle iktifa ettiler ve daha ileriye gitmediler. Mamafih ben, bu karara rağmen, bir müddet daha İtilâf sefirleriyle müzakerata devam ettim, tabiî arkadaşlarımın muvafakatiyle.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Hangi karara rağmen?

Cavid Bey (Biga) – Kapitülasyonların ilgası hakkındaki kararımıza rağmen müzakerata devam ettim. Bu müzakeratta İtilâf devletlerinin bir gayesi vardı ve eğer bu gayeyi bizim kabul edeceğimizi zannetselerdi metâlibatımızı is'af eylemeleri kuvvetle melhuzdur. Bu gaye de, burada bulunan Almanların memleketlerine iadesi idi.

Hatta bir defa, "Bütün istediklerinizi kabul edecek olursak siz bîtaraflığa tamamiyle riayet edecek misiniz, Alman mürettebat ve zabitanını da iade edecek misiniz?" diye sormuşlardı. Ben de cevaben, "siyasette herşey bir ivaz [karşılık] mukabilidir. Siz bizim metalibatımızı kabul ve bilmukabele metalibatınızı teklif edersiniz, bu suretle o vakit mes'uliyet bize teveccüh etmiş olur" demiştim. Fakat onlar bu hususta kat'î bir teklif dermeyan etmediler.

Rus kaynaklarından bazı vesikalar...

Ondan sonra müzakerâta eylülün üçüne kadar ben devam ettim. Müahharen müzakeratı idare etmeye Halil Bey memur edildi. Halil Bey, adlî ve iktisadî kapitülasyonlar hakkındaki müzakeratı bir müddet idare etti. Rus kitabında benim Ruslarla yaptığım müzakerata dair bir iki telgrafname var ki müzakeratın mahiyetini tayin etmek için onları okuyacağım. Birincisi, Rusya sefirinin otuz numaralı ve 6 Ağustos tarihli telgrafnamesi ki şudur. *"Bugün Maliye Nazırı Cavid Bey beni görmeye gelerek İtilâf-ı Müselles devletleri ile bir İtilâf akdi imkânına kaani olduğunu ve bilhassa bu son günlerde Almanlar tarafından vuku bulan cazib mevaide [vaadlere] mukavemet etmek gittikçe kesb-i müşkilât ettiğini söyledi. Cavid Bey'in fikrince İtilâf devletleri Türkiye'yi Almanlar tarafından vaad edilen şeylerin fevkinde değilse de hiç olmazsa hükûmeti ihtiyatsızca bir karar ittihazından men edebilecek ve Kabinenin mutedil âzasının eline Almanya'nın tazyiki ile harb lehinde idare-i kelâm eden refiklerine karşı mukavemete müsaid olacak bir si-*

lâh vermek için kâfi derecede ciddî teklifte bulunmalıdırlar. Türklere temin edilecek bu menafiin en mühimmi de bilhassa kapitülasyonlar usulünün ilgası ile Türkiye'ye tam bir istiklâl-i iktisadî temini olmalıdır. Bu şerait tahtında Alman Heyet-i Askeriyyesi Türkiye'den gönderilecek mi? Sualine karşı Türkiye'ye vereceğiniz müsaadat ve imtiyazatı buna talik edebilirsiniz, cevabını verdi."

Gine Rusya sefirinin 31 numaralı ve 7 Ağustos Tarihli telgrafnamesini okuyorum: Sefir, *"Cavid Bey Fransa ve İngiltere sefirini ziyaret etti. Bu ziyaretlerde bilhassa Türkler, Rusya'dan korktukları cihetle müşterek bir itilâf değil, üç devlet ile ayrı ayrı itilâflar yapmak için bir teklifte bulundu"* dedikten sonra izahatına devam ederek, kapitülasyonların tamamen ilgasında kendisinin ve refiklerinin müttehid olduklarını, fakat tatbikatta bazı tahdidat kabulü lâzım geleceğini ve bu tahdidatın [sınırlama] da ecnebî tebaasının şahıs ve meskenlerinin taarruzdan vikayesinin temini ile mahakimde Konsolosların müzaheretine inhisar ettirilebileceğini kendi fikri olarak söylüyor. Bunun üzerine Mösyö *"Sazanof"* Petersburg'da bulunan Fransa ve İngiltere sefirlerinden benim bu teklifimin red edilmemesini rica etmiş ve Türkiye ile anlaşmak ihtimalini meşkûk [şüpheli] görmekle beraber Türk Kabinesindeki mutedil anâsırı nâhoşnut etmek doğru olmayacağı fikrini dermeyan eylemiştir ki, bu da Rus kitabının otuzikinci numarasında münderiçtir. Aynı kitabın otuzüçüncü numarasında görüldüğü üzere Rusya'nın Paris sefiri Mösyö *"İzovulski"* keşide ettiği bir telgrafnamede, Fransa Hariciye Nazırı Mösyö *"Dumers"*'i kendisi ile tamamen hemfikir bulmuş olduğunu ve devre-i intikale aid bazı tedabir ittihaz ile kapitülasyonlar meselesinin halledilebileceğini söylemiş olduğunu bildiriyor. Mösyö *"Sazanof"*'un 10 Ağustos Tarihli ve 34 numaralı telgrafnamesinde de Türkiye'ye karşı yapılacak teklifin şekli gösteriliyor. İngiltere hükûmeti tarafından tertib olunan teklif şudur:

"İngiltere, Fransa ve Rusya ile müştereken Türkiye'nin tamamiyet-i mülkiyyesine ve istikbâline düvel-i selâse tarafından riayet edileceğine ve Sulh Muahedenamesinde bunun hilâfında şerait mevcud olmayacağına dair teminat-ı tahririyye verecek ve adaletin memlekette hüsn-ü cereyanını temin edecek bir program ihzar olununca ve bu da

icabat ve şerait-i asriyyeye muvafık görülünce, kapitülasyonlardan sarf-ı nazar edilecek. Buna mukabil Türkiye de bîtaraflıktan tevellüd eden kâffe-i taahhüdata riayet eyleyecek ve ticaret sefaininin Boğazlardan mürurunu bütün kuvveti ile teshil edeceği hakkında teminat-ı tahririyye verecek ve Alman zabitanı ile Goben ve Breslav'ın bilumum mürettebatını memleketlerine iade edecektir."

Mösyö *"Sazanof"* İngiltere'nin bu teklifini aynen kabul ediyor ve buradaki sefirine diğer sefirlerle birlikte olarak Bâb-ı Âlî ile cereyan edecek müzakeratta bu noktaları rehber ittihaz etmesini iş'ar ediyor. Müzakerata Halil Bey memur edildikten sonra bu mesailde diğer refiklerimden fazla bir müdahalem olmamıştır.

Bunlar, Enver Paşa'nın ithamnamesidir!..

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Gerek Rusya ve gerek İngiltere Hariciye Nezaretlerinin neşrettikleri kitablarda müzakeratın Halil Bey'e devrinden sonra aldığı şekle dair vesaik mevcud mudur?

Cavid Bey (Biga) – Tabiî vardır. Rus sefirinin 54 numaralı ve 2 Eylül tarihli bir telgrafnamesi var ki sefir bu telgrafnamesinde, Halil ve Talât Beylerin kendisine Adlî kapitülasyonların ilgası bir müddet tehir edebileceğini" söylemiş olduklarını bildiriyor.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Demek bu suretle bir adım geri atmış oluyorlar.

Cavid Bey (Biga) – Bu meseleye dair diğer telgraflar da mevcuddur. İşte muharebe esnasında cereyan eden ve harbin ilânına, esbâb-ı hudusuna temas eden ahvâl bunlardan ibarettir. Fakat asıl harbi ihdas eden vak'ayı nakl etmezden evvel o zaman burada bulunan İtilâf-ı Müselles sefirlerinin ihtisasatından bahs edeceğim: Karadeniz vak'ası Teşrinievvelin [Ekim] onaltıncı günü İstanbul'da şayi olmuş idi. Teşrinievvelin onüçüncü günü Rus sefiri...

Reis – Söylediğiniz tarih efrenci [milâdi] midir?

Cavid Bey (Biga) – Hayır rumîdir. Teşrinievvellin [Ekim] onüçüncü günü Rus sefiri beni ziyarete geldi, esasen o zamanlar, Rusya ve Fransa sefirleri ile pek ziyade temasta idim. Rus sefiri esna-yı ziyaret-

te, ahvâl mütebeddil olduğu cihetle harbi gayr-i kabi-i ictinab [kaçınılmaz] gördüğünü ve bizim haberimiz olmaksızın bir vak'a ihdas edilerek harbin men edilemeyeceğini ve şimdiye kadar hududlarda bizim müdahalemizle vâki olan ahvâle karşı göz yumduklarını ve fakat Almanların nihayet bizi maksadlarına âlet olarak istihdam edeceklerini söyledi ve ilk defa olarak bir ecnebî sefiri bana, Almanlar ile aramızda bir *"angajman"* yani bir taahhüd olduğundan bahsetti. Çünkü o vakte kadar hiç bir ecnebî sefiri Türkiye ile Almanya arasında bir taahhüd mevcud olduğuna dair bir şey söylememiş idi. Bunu ya biliyorlar da söylemiyorlardı, veyahud esasen bilmiyorlardı. Bunun üzerine de kendisine gerek Sadrazamın ve gerek kendimin harb aleyhinde olduğumuzu ve esasen bu aleyhdarlığımızın Fransa ve Rusya'ya karşı hoş görünmek için değil, memleketimizin menfaati icabatından olduğunu bilmem kaçıncı defa olarak söyledim. Rusya sefiri bu sözlerime de mukabele etti ve *"Yakında harb olacağına kavî [kuvvetli] kanaatim vardır, eğer harb olmazsa ben de aldandığımdan dolayı sizin önünüzde şapkamı indirerek tarziye veririm"* dedi. Bunun üzerine ben de cevab verdim ve, *"Almanlar, Enver Paşa olmaksızın bizi harbe sürükleyemezler. Enver Paşa da arkadaşlarına hiyanet edemez."* dedim. Demek oluyor ki sefirin istihbaratı doğru imiş!..

İlyas Sami Efendi (Muş) – Bu, Enver Paşa'nın ithamnamesidir.

Cavid Bey (Biga) – Ben hakikatı söylüyorum. Ertesi günü yani Teşrinievvelin [Ekim] ondördüncü günü, Fransa sefiri de aynı telâşla geldi ve yakında emr-i vâki karşısında kalacağımızı ve bana söylediği bu sözleri "kontrol" etmeksizin söylemediğini ve hatta icabında beni ve Sadrazamı hükûmetten atmak mutasavver olduğunu ve pek mühim kararların bizden mektum tutulduğunu ve memleketin gayet vâhim bir yola gittiğini söyledi. Yalnız şunu arz edeyim, çünkü yukarıda söylemeyi unutmuş idim; O esnalarda Halil Bey'in Berlin'e gitmesi mevzuu bahs olmuştu. Fakat bu seyahatin muharebeyi ta'cil değil tehir maksadı ile icrâsı mutasevver idi. Fransa sefiri Mösyö "Bonpar" bu seyahatten de bahs etti. Bunun üzerine ben de başka bir mânaya aldığı bu seyahat meselesinin bilâkis bizim harb etmek niyetinde olmadığımızı Almanlara anlatmak maksadı ile vuku bulacağını ve hatta ismimi zikr ederek hükûmetine bu meseleyi yazabileceğini sefire söyledim. Aynı

günde Halil Bey dahi beni görmeye geldi ve bana, kendisinin harbe hazır olmadığımız kanaatinde bulunduğunu ve binaenaleyh bu kanaati Almanlara da telkin etmek için Berlin'e gideceğini söyledi.

Ben, harp cinayetine iştirak edemem...

Teşrinievvelin onbeşinci günü de ben Sadrazam Paşa'yı ziyaret ettim ve Fransa, Rusya sefirleri ile cereyan eden mülâkatımı hikâye ettim. Sadrazam Paşa bana harb etmenin bir cinayet olacağını ve kendisinin bu cinayete kat'iyen iştirak etmeyeceğini söyledi. Teşrinievvelin [Ekim] onaltıncı Perşembe günü de Maliye Nezareti müşaviri Sör *"Kravfort"* Daire-i Nezarette sabahleyin beni gördü ve tarafımızdan Mısır hududuna tecavüz edilmekte olduğu cihetle İngiltere sefirinin bütün İngiliz tebaasına hazır olmaları için emir vermiş olduğunu söyledi. Tabiî böyle bir şeyden haberim yoktu. Bu hususta malûmat almak için Sadrazam Paşa'yı ve Talât Bey'i aradım fakat bulamadım. Nihayet Adliye Nezaretinde İbrahim Bey'i buldum. İbrahim Bey de vâki olan sualime karşı kendisinin bundan haberdar olmadığını ve fakat daha mühim bir mesele için Sadrazam Paşa'yı görmekliğimin lâzım olduğunu söyledi. Esasen aynı zamanda Sadrazam Paşa da beni davet etti. Bunun üzerine Bâb-ı Âlî'ye gittim. Sadrazam Paşa'nın nezdinde Enver Paşa, İbrahim Bey dahi vardı. Said Halim Paşa Rus donanmasının bizim donanmamızın manevralarını ihlâl ettiğine ve donanmamıza tecavüz eylediğine ve binaenaleyh muhasamât [çatışma] başlamış olduğuna dair bir telgrafname okudu.

Reis – Sadrazam Paşa mı okudu?

Cavid Bey (Biga) – Evet, Sadrazam Paşa okudu ve fikrimi sordu. Ben de bu işin böyle olacağını evvelce söylediğimden bu hususta ilâve edecek bir fikir olmadığını beyan ettim. Biraz sonra Cemal Paşa ile Talât Bey de geldiler. Fakat onlar benden evvel Enver Paşa vasıtası ile vak'adan telefonla haberdar olmuşlardı zannındayım. Sonra Odesa'nın bombardıman edildiğine dair gayr-ı resmî bir telgraf okundu. Fakat bunun için de aslı yoktur dediler. Sadrazam Paşa, cereyan eden ahvâlden kendisinin haberdar edilmediğini söyleyerek bu vak'anın müstahzar [hazırlanma] olduğu zehabında bulunduğunu anlatmak iste-

di veyahud bana öyle geldi. Çünkü *"ahvâlden ben haberdar edilmiyorum"* dediği için *"Bunlar biliniyor idi de bana söylenilmedi"* mânası çıkarılabilir. Said Halim Paşa mütalâatına devam etti ve kendisinin şimdiye kadar sürüklenmiş olduğundan ve fakat tefrika husule getirmemek için her şeyi kabul ettiğinden, mamafih bademâ böyle yapmayacağından, arzu ederlerse harb taraftarlarının memleketin mukadderatını ellerine almalarından ve kendisinin harb etmeyeceğinden bahs eyledi. Bunun üzerine Enver Paşa da meseleden haberdar olmadığını ve şimdiye kadar kendiliğinden birşey yapmamış olduğunu söyledi.

Odessa'yı şeytanlar mı topa tuttu...

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – O halde bunları kim yapıyormuş, şeytanlar mı?

Cavid Bey (Biga) – Gece evime gelir gelmez Fransa sefiri ya kendisinin gelmesi veyahut benim sefarethaneye gitmekliğim için telefon etti. Bunun üzerine Fransa Sefarethanesine gittim. Sefir Odesa'daki İngiliz Konsolosundan gelen bir telgrafname ile Odesa'nın topa tutulduğundan haberdar olduklarını ve henüz Rusya sefirine bu babda [konuda] talimat gelmemiş ise de, bu talimatın artık parasortlarını taleb etmekten ibaret olacağını söyledi ve kendilerinin harb etmemek için her şeyi yaptıklarını ve fakat Almanların teşviki ile bu akibeti aramış olduğumuzu ilâve etti. Ben de kendisine: *"Muhafaza-i sulh etmeye çalışırız"* diye yine teminat verdim. Ertesi gün bayram idi. Elbette tahattur edersiniz. Saray-ı Humayûnda muayede resmi vardı. Fakat Said Halim Paşa iğbirarından [kızgınlık] dolayı muayede resmine [bayramlaşma töreni] gelmemiş idi.

Reis – Bâb-ı Âlî'de toplandığınız gün Meclis-i Vükelâ dağılmadan evvel gemilerin Karadeniz'e ne suretle çıktığına dair bir müzakere geçmedi mi?

Cavid Bey (Biga) – Hayır; fakat gemilerin ne gün Karadeniz'e çıktığını aşağıda anlayacağız.

Reis – Bu sualden maksadım gemilerin ne gün çıktıklarını öğrenmek değil. Sadrazam Paşa'nın o sözleri üzerine Enver Paşa, gemilerin çıktığından haberi olmadığını söylediği vakit müzakere olmadı mı?

Cavid Bey (Biga) – Gemilerin çıkmasına dair müzakere cereyan etmedi. Enver Paşa'nın sözü de cevapdan o kadar müstağni idi ki... Esasen o gün Sadrazam Paşa mütehevvir [kaygılı] idi. Ben de aynı halde idim. Beyhude müzakere yapmak istemedim ve biraz sonra çekilip gittim.

İlyas Sami Efendi (Muş) – Mes'ul bir Nâzır olma itabarı ile Cemal Paşa da birşey söylemedi mi?

Cavid Bey (Biga) – Hayır, söylemedi.

Hasan Bey (Gümüşhane) – O vakitler haricde deveran eden şayiata göre Amiral "Souchon" Cemal Paşa'dan salâhiyet istemiş ve fakat o, salâhiyyet vermemiş. Bunun üzerine Enver Paşa, Cemal Paşa tarafından salâhiyet verilmesini kendisine söylemiş ise de yine Cemal Paşa salahiyyet vermediği için Enver Paşa, Başkumandan Vekili olmak itibari ile, *"O salâhiyeti ben veririm"* demiş!..

Cavid Bey (Biga) – Bundan kat'iyyen malûmatım yoktur. Fakat bana sorarsanız ben Amiral'e herhalde emir verildiğine kaniim, kanaat-i vicdaniyyem bu merkezdedir.

İlyas Sami Efendi (Muş) – Acaba bu emir bizim tarafımızdan mı, yoksa Almanya hükûmetinden mi verildi.

Cavid Bey (Biga) – Bu emirden bizim taraftan birinin her halde haberi olduğuna kaniim. Yalnız şunu ilâve edeyim ki Talât Bey bundan haberi olmadığına namusu üzerine yemin etti ve ben de Talât Bey'in namusuna itimad ettiğim için kendisinin böyle bir vak'a olacağından haberdar olmadığına tamamen kanaatim vardır.

Necati Bey (Bolu) – Kilyos ile Boğaz açıklarında donanma kumandanlarına kapalı zarflarla emirler verilmiş...

Cavid Bey (Biga) – Böyle emirler verildiği bilâhere askerlerden işitildi. Torpido kumandanları böyle söylemişler. Fakat ben vak'anın ertesi günü istifa ettiğimden bunları bilmiyorum. Sadrazam Paşa o gün Saraydaki muayede resmine gelmedi. Fakat biz Sarayda idik. Ben Saraydan avdet ettikten sonra Fransa sefiri evime geldi ve hükûmetten pasaportlarını isteyeceğini söyledikten sonra şu sözleri de ilâve etti ve *"eğer Almanların Heyet-i Islâhiyye-i Askeriyye ve Bahriyyesi buradan*

giderlerse kendilerinin hareket etmek mecburiyetlerine rağmen harbin önü alınabilir." dedi. O gün Sarayda Mahmut Paşa'nın talebi üzerine, Sadrazam Said Halim Paşa'nın yalısında öğleden sonra ictima'a karar verildiği cihetle, Said Halim Paşa'nın yalısına gittim ve o ictimada Şükrü Bey'den maada hepimiz hazır bulunuyorduk.

Gerek Mahmud Paşa gerek Süleyman El-Bustanî ve Oskan Efendiler ve gerek ben, harbin kat'iyen aleyhinde olduğumuzu ve bu harbe iştirak etmek istemediğimizi söyledik; fakat vâki olan tecavüzün Ruslar tarafından yapıldığına ve bizim harb istemediğimize dair bir nota yazılmasına karar verdiler. Bunun üzerine ben kendilerine bu yapacakları şeyin kâfi olmadığını söyledim ve "eğer sulh istiyorsanız bunun "radikal" şartı vardır, ya o veya harb..." dedim. Bizim Sadrazam Paşa'nın yalısında iken Rusya sefiri pasaportlarını istemeye gelmiş idi.

Reis – Söylediğiniz şartlar ne idi?

Cavid Bey (Biga) – Burada bulunan Alman Heyet-i Islahiye-i Berriye ve Bahriyesinin, Alman mürettebat ve zabitanın gitmesi idi. Said Halim Paşa'nın yalısında Rusya sefiri ile birkaç dakika görüştüm. Sefir neticeden pek mey'us idi ve harbi artık gayr-ı kaabil-i içtinab [kaçınılmaz] gördüğünü söyledi. Ben de kendisine şimdiye kadar çalıştığım gibi tekrar bî taraflıkta devam için çalışacağım ve son kuvvetim bitince istifa edeceğimi söyledim ki bu, Rusya sefirinin 98 numaralı ve 31 Teşrinievvel [Ekim] tarihli, memleketine avdet ettikten sonra hükûmete verdiği raporda hikâye edilmiştir. Sefir: *"Hareketim günü Cavid Bey'e tasadüf ettim. Rusya ile olacak bir harbin fecaatini tamamiyle müdrik olduğunu ve buna meydan vermemek için mümkün olan her şeyi yapacağını ve mesaisi akim kalırsa istifa edeceğini söyledi"* diyor.

İngiliz Elçisi Pasaportunu istiyor...

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Cavid Beyefendinin ifadatına tamamiyle iştirak etmek ve sözlerini dinlemek isteriz, fakat vakit gecikti, müsaade ederseniz tehir edelim.

Cavid Bey (Biga) – Biraz çabuk söylerim efendim. Kezalik yine pasaportlarını almak üzere gelmiş olan İngiliz sefiri de müteessir görü-

nüyordu. İngiliz sefiri Teşrinievvelin onaltıncı günü, yani vak'anın hâdis olduğu ve fakat henüz şayi' olmadığı günde Sadrazam Paşa'yı görmeye gelmiş ve Sadrazam Paşa'nın hal ve mevkie hâkim olmadığını ve Kabinede ihtilâf mevcud bulunduğu herkesçe malûm olduğunu ve eğer Harbiye Nazırı Mısır aleyhine sevkiyat yapmaya kalkacak olursa kendisinin bunu men'e muktedir olamayacağını söylemiş. Sadrazam Paşa da buna cevaben, *"askeri fırka Hükûmetin muvafakati olmadan bir ay yapamaz"* demiş...

Bunun üzerine İngiliz sefiri sözlerine devam etmiş ve o halde *Alman Heyet-i Askeriyesinin* geri gönderilerek hükûmetin kuvvetini göstermesi icab ettiğini, yoksa mutlaka zuhur edecek bir hadise üzerine pasaportlarını istemeye mecbur olacağını ve Alman tebligat-ı resmiyyesinin bile *"Vistol"* hezimetini kabul ettiği bir sırada İtilâf-ı Müselles ile harbe gireceğimizi ilâve eylemiş ki, bu sözler de İngilizlerin neşr ettiği kitabın yüzyetmişaltı numarasında münderictir. Ben o gün, Sadrazam Paşa'nın yalısında akd edilen resmî ictimadan sonra Said Halim Paşa ile görüştüm ve kendisine evvel ve ahir söylemiş olduğum vechile, harbe taraftar olmadığımdan dolayı kendileri Sadarette kalacak olsalar bile Kabineden çekileceğimi tekrar ettim. Bu esnada orada hazır bulunan İbrahim Bey dahi kendisinin de harb aleyhdarı olduğunu söylemekten geri durmadı. O akşam tekrar Sadrazam Paşa'nın nezdinde ictima edileceğini Talât Bey bana haber verdi; ben de kendisine, artık bu ictimalardan hiçbir faide beklemediğimi ve beni fikirlerine getirmek ne kadar gayr-ı mümkün ise onların da benim fikrime ittiba' etmeleri o kadar muhal olduğunu ve tecavüzün Ruslar tarafından vâki olduğu bence musanna' bir yalandan başka birşey olmadığını söyledim. Mamafih vuku' bulan ısrar üzerine tekrar o gece Sadrazam Paşa'nın yalısına gittim. Bu ictimada Şeyhülislam Efendi ile Nafıa, Posta ve Telgraf, Ticaret ve Ziraat Nazırları hazır değil idi. Sadrazam Paşa bu ictimaın mukaddemesinde gayet iyi bir tarzda idare-i lisan etti.

Kendisinin harb taraftarı olmadığını ve bunu öteden beri söylediğini, devletin siyasetini istediği gibi idare edemediğini, gemilerin Bahr-i siyaha [Karadeniz] çıkmasına şiddetle muhalif iken Amiral namusu üzerine söz vermesi ve Alman sefirinin de, eğer Amiral Karade-

niz'de bir hadise ika edecek olursa kendisinin İstanbul da iki gün bile kalmayacağına dair verdiği söz üzerine buna muvafakat ettiğini ve nihayet bu vak'a karşısında kaldığımızı ve fakat ne Mısır'da ne de Kafkasya'da gözü olmadığını ve esasen bizim bunları idareye ehil olmadığımızı söyledi.

Alman İmparatorunu gücendirmeyelim...

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Doğrusu munsif imiş...

Cavid Bey (Biga) – Ve hatta muahedeyi bu maksadla akd etmemiş olduğundan ve Almanların bile bizim bu kadar yakın bir zamanda harbe gireceğimizi beklemediklerinden de bahs etti. Ben de muahedenâmenin imza ve akdinden beri yaptıkları teşebbüsâtın aleyhinde olduğumu ve daima hükûmette kalmakla yalnız başıma men' edemeyeceğimi emin olduğum harbi hiç olmazsa te'hir etmek maksad ve siyasetini takib eylediğimi ve hatta buna da kısmen muvaffak olduğum kanaatinde bulunduğumu ve bugün harbi men' etmek için Almanya ile akd edilen muahedeyi yırtmak lâzım geliyor ise bunda zerre kadar tereddüd etmeyeceğimi ve memleketin menfaatini yalnız bunda gördüğümü,tekrar ettim ve müttefiklerime muahedeler ile bağlı olan Romanya ve İtalya'nın halâ harbe girmemiş olduklarını ve evvelce elimizdeki muahedenâmenin bizi harbe sürükleyeceğini ben söylerken bazılarımızın bu muahede ile harbe girmeye mecbur olmadığımız fikrini dermeyan etmiş olduklarını ve şimdi ise bunun aksi bir fikri kabul etmelerine hayret ettiğimi uzun uzadıya söyledim. Onlar bu sözlerime karşı da eldeki muahedenâme mucibince Almanların bizi harbe girmeye mecbur addettiklerini söylediler ve Hükûmetten çekilmemekliğim için ısrar ettiler.

Ben de bu ısrarlara karşı memleket için bir felâketi mucib olan bir teşebbüse beni iştirâke davet etmeye kimsenin hakkı olmadığını söyledikten sonra Goben ve Breslav'ı Karadeniz'e çıkacakları gün böyle bir hadisenin zuhur edeceğini söylemiş ve bilâhere istişhad etmek için zabıt tutmalarını teklif eylemiş olduğumu. Ve bittabi o sözlerimi bugün kimsenin inkâr edemeyeceğini beyan ettim ve *"bu işten*

kurtulmak için yalnız bir çare vardır, o da Almanya Heyet-i Askeriyyelerini memleketlerine göndermektir. Bunu yapmaya karar veriniz ve ilk iş olarak Amiral "Souchon"'u azl ettiğinizi Rusya sefirine tebliğ ediniz" dedim. Bilhassa bu son teklifim kabul olunmak üzere iken bir zât, Almanya'nın güceneceğinden ve Amiral "Souchon"un azli için Almanya İmparatorluğunun muvafakatini almak üzere sefirimize telgrafla iş'ar-ı keyfiyet etmek münasib ve İmparatorun fikrini istifsar eylemek muvafık olacağından bahsetti.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Bunu kim söyledi?

Cavid Bey (Biga) – Zannederim ki Said Halim Paşa'dan başka herkes bu mütalâada idi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Demekki Halil Bey de Kabinede bulunmadığı halde işlere vakıf idi.

Cavid Bey (Biga) – Evet vakıf idi, hattâ bu ictimada dahi hazırdı. Cereyan eden uzun müzakerattan sonra Rus donanmasının Karadeniz'de dolaşmaması şartı ile bizim donanmanın da artık Karadeniz'e çakmayacağını ve mes'uliyet Rusya donanmasına aid olduğunu zikr edilmekle beraber, şâyed bizden de tecziyesine lüzum görülecek olanlar varsa...

Salim Bey (Karahisar-ı Sahip) – Hasarâtın tazimini meselesi de var mı?

Cavid Bey (Biga) – Hayır yoktu, onların tecziye olunacağına dair bir nota yazılması teklif edildi.

Reis – Teklif kimin tarafından dermeyan edildi?

Cavid Bey (Biga) – Kimin teklif ettiğini tahattur etmiyorum. Ben de bu teklife Rusların güleceklerini ve işin bu gibi yarın vasıtalara tahammülü olmadığını söylediğim halde dinleyen olmadı ve garibi de şudur ki notanın tahririne Halil Bey ile beni memur ettiler. Fakat ertesi günü notayı yazmak üzere bana müracaat eden Halil Bey'e nokta-i nazarlarımızın birleşemeyeceğini ve binaenaleyh notanın tahririne iştirâk etmeyeceğimi söyledim ve Sadrazam Paşa'yı da çıkararak harb taraftarlarından mürekkeb olmak üzere bir harb Kabinesi teşkil etmekten başka çâre görmediğimi de ilâve ettim.

Kabinede istifalar başlıyor...

Aynı günde, yani Teşrinievvelin [Ekim] on sekizinci günü tekrar Fransa sefiri ile görüştüm ve hasarâtın tazmini, donanmanın Karadeniz'e çıkmaması ve bir Hakem Komisyonu ile müsebbiblerin meydana çıkarılması gibi şeylerle işin önünü almak acaba mümkün müdür, diye sordum. O da benim bu suallerim üzerine, *"bu işin önü Alman Hey'etleri gitmeden alınamaz"* dedi. Bundan sonra Teşrinievvelin yirminci günü Bâb-ı Âlî'de Meclis-i Vükelâ in'ikad etti. Ben o gün rahatsızlığımı vesile ederek Meclis-i Vükelâya gitmedim. İşte o gün *Mahmut Paşa ile Oskan ve Süleyman El-Bustanî Efendiler istifalarını verdiler.* O akşam bazı arkadaşlar evime gelerek istifa etmekten sarf-ı nazar etmekliğimi rica ettiler. Ben de kendilerine cevaben üç aydan beri yapılan şeylerin hiç birinde iştirâkim olmadığını ve ictihad-ı zâtimin müdafaa edileceği böyle bir vak'aya bir Kabinenin değil, bir milletin hayatında kırk elli senede bir kere tesadüf edilebileceğini ve binaenaleyh benden ictihadımı feda etmek gibi bir fedakârlık taleb edilemeyeceğini ve bu teşebbüsü kim vücuda getirmiş ve körüklemiş ise onların işlere devam etmelerini söyledim ve her türlü menâfii bilâhare temin ve tedarik etmek imkânı mevcud iken bunun selb olunduğunu ve binaenaleyh mağlub olursak müzmahil, galib gelirsek Almanya'nın esiri olacağımızı ve ben böyle bir kanaatte bulunurken artık benden Kabine dahilinde müzaheret istemenin büyük bir haksızlık olduğunu da ilâveten beyan eyledim. Bunun üzerine arkadaşlar, Sadrazam Paşa'nın da benim fikrimde olduğu halde kendisini ikna etmiş olduklarından bahs ettikleri cihetle ben de, *"O Sadrazam Paşa'nın bileceği iştir"* dedim.

Harp aleyhdarlığı vatan ihaneti sayılıyordu...

Hilmi Bey (Basra) – Sefaretlere verilmesi mukarrer olan nota ne vakit tebliğ olundu?

Cavid Bey (Biga) – Halil Bey ile benim yazacağım notayı kasd ediyorsanız onu yazmadık, mamâfih belki de sonra bir nota verilmiştir.

Reis – Nota tebliğ edilmiş.

Cavid Bey (Biga) – Belki... Sonra Kabineden istifa eden diğer Nâzırların istifa ettiklerini gazeteler ilân ettikleri halde benim istifa et-

tiğimi yazmamışlardı. İki gün zarfında bir çok müracaatlar vuku buldu hepsini red ettim. En nihayet Talât Bey tarafından vuku bulan bir müracaat üzerine de benim için kat'iyyen başka bir şey yapmak imkânı mevcud olmadığı cihetle istifamın ilân edilmesini rica ettim.

İşte harbin suret-i zuhuru ve tarz-ı cereyanı hakkında benim bildiklerim bunlardan ibarettir. Ben üç ay zarfında memleketi harbten kurtarmak yahut bu harbi tehir eylemek için vicdanım ne emretti ise onu yaptım. Fakat nihayet bir gün geldi ki, benim için artık bir şey yapmak imkânı yoktu. Kabineden çekilmekten başka...

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – İstifanız tahriri midir?

Cavid Bey (Biga) – Şifahî oldu ve ben istifa ettiğim gün Cemal Paşa bana bir mektup yazarak tekrar vazifeme devam etmekliğimi ve memleketin bu sırada harkesin muavenet ve müzaharetine arz-ı ihtiyac ettiğini söylemişti. Ben de buna karşılık verdiğim cevapta şöyle demiş idim; "ilk sözümü söylediğim gün son kararımı vermiş idim. Kendilerine arkadaşları tarafından bir vazife-i mahsusa tevdi edilmiş olmayanların ihzar ettikleri emr-i vâkii kabul etmeyi İttihatçılık şiârından addetmediğimi elbet müsaade edersiniz. Kararımda tasavvurat-ı şahsiyenin aslâ tesiri yoktur. En muvafık ihtimallere göre bile memleketim için bir fayda görmediğim teşebbüsâta imzamı koymakta ve bunların mes'uliyet-i vicdaniyye ve tarihiyyelerine iştirâk etmekte mazurum. Ben bu kararı vermekle pek çok muahazelere [tenkidlere], levmlere [azarlamalara], tân ve teşni'lere [ayıplamalar] hedef olacağımı biliyorum. Fakat kararımın kuvveti ve bunun doğruluğuna itimadım bütün bunları bana ihmal ettiriyor ilâh..." Hakikaten de böyle oldu. İstifamı müteakiben bir çok tehdid ve tahkir mektubları aldım. O zaman harb aleyhdarı olmak cinayet ve vatana ihanet gibi telâkki olunuyordu. Harbde tali'in [talih] aksine de dönebileceğinden herkes gafil görünüyordu. Tutulan yolun zafere müncer olmayacağını söyleyenlere hâin deniliyor idi. Bana ölüme maruz olmak istemezsem sokağa çıkmamaklığımı ihtar edenler oldu. Fakat bütün bunlar beni doğruluğuna iman ettiğim fikrimden çeviremedi.

Reis – Dinlemesi tatlı ve neticesi acı olun bu sözlerinizi yarın da dinleyelim.

Cavid Bey (Biga) – Pek âla efendim, yarın gelirim.

Reis – Celse hitâm bulmuştur.

Hitâm-ı Müzakerât

Saat	Dakika
5	00

Müşarünileyhin ifâdatı tarafımdan zabt edilmiştir
Zâbıt Kâtibi
Necmeddin Sahir

İfadat-ı mazbutamı tasdik ve imza ederim.
Biga Mebusu
Cavid

II
BEŞİNCİ ŞUBE

DOKUZUNCU İCTİMA

Cavid Bey

Maliye Nâzır-ı Esbakı - Biga Mebusu

Pazartesi: 25 Teşrinisani 1334 [25 Kasım 1918]

İctimâ'da Mevcut Âza

Reis: *Abdullah Azmi Efendi (Kütahya),* ***Kâtib:*** *Şemseddin Bey (Ertuğrul),* ***Aza:*** *Hüseyin Kadri Bey (Karesi), Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan), Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Salim Bey (Karahisar-ı Sahip), İlyas Sami Efendi (Muş), Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif), Seyyid Ali Haydar Bey (Asîr), Hüseyin Tosun Bey (Erzurum), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), Halid Bey (Divaniye), Rıza Bey (Bursa), Sadık Bey (Kütahya), Hilmi Bey (Basra), Necati Bey (Bolu), Viktor Bey (İstanbul), Hasan Bey (Gümüşhane)*

Bed'-i Müzakerat

Saat	*Dakika*
3	*15*

Enver Paşa'nın elindeki seferberlik layihası...

Reis – Celse açılmıştır.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Harb-i Umuminin hengam-ı zuhurunda memleket, Balkan hezimetinden yeni çıkmış idi. Kuvve-i askeriyye ve maliyyece ezilmiş bir halde bulunuyordu. Ordu, bir hezimetten yeni çıkmış ve hazine boş olduğu bir zamanda Almanya Rusya'ya ilan-ı harb eder etmez bizde de seferberliğin umumî bir şekilde ilanına Heyet-i Vükelâ ne gibi esbab-ı mücbireye mebni karar verdi ve o esnada vaziyet-i maliyye nasıldı?

Cavid Bey (Biga) – Umumî seferberlik maatteessüf Meclis-i Vükelada müzakere edilmedi. Yalnız Enver Paşa birgün Bâb-ı Âli'de hususî olarak ictima edildiği esnada seferberlik yapmak istediğinden bahsetmişti. Bunun üzerine kendisine karşı umumî seferberlik ilanı doğru olmadığı ve bunun bilhassa Rusya üzerinde bir sûitesir hâsıl edeceği mülahazası serdedildi. Fakat Temmuzun 20 veya 21 inci günü Enver Paşa'nın elinde bir irade-i seniyye lâyihası gördük.

Vükelâya ayrı ayrı imza ettiriyordu. Mamafih Takvim-i Vakayide de umumî seferberlik neşir ve ilan edilmemiştir zannındayım. İmza keyfiyeti de seferberlik emri tamim olunduktan sonra vaki olmuştur. Halbuki seferberlikle en ziyade alakadar olan bir Nâzır varsa o da Maliye Nâzırıdır ve seferberlik ilanından evvel Maliye Nâzırı ile görüşmek ve tezayüd edecek olan masarif-i devletin karşılığının tedariki mümkün olup olmadığını anlamak iktiza ederdi. Fakat maattessüf böyle olmadı.

Devletin 21 Temmuz tarihinde nakid mevcudu 92.000 lira idi ve tabiî hükûmet için ne Almanya'dan ve ne de Avusturya-Macaristan, ne de Fransa ve İngiltere'den para tedariki imkânı külliyen münselib olduğu cihetle ben mevcut paramızla idare-i maslahat siyasetini takib etmeye başladım. Masarif-i cariyyemizi mümkün mertebe tenkis ettim. Tahsilata itina ve ihtimam olunması için vilâyetlere emirler verdim; bu sayede üç ay zarfında vilâyetlere ancak 150.000 lira gönderilerek masarif-i cariye tesviye olundu. Kısmen bu suretle ve kısmen de devletin

Osmanlı Bankasında mevcut birbuçuk milyon liralık hesab-ı carisinden istifade ederek üç ay tedvir-i muamele edebildim.

Biliyorsunuz ki devletin Osmanlı Bankasında daimi birbuçuk milyon liralık liralık bir hesab-ı carisi vardır. Esasen bu da dahil olduğu halde bilumum borçlarımız Fransa'dan yaptığımız istikraz ile kâmilen tesviye edilmiştir ve bu istikraz hâsılından da hiç bir şey kalmamıştı. İşte gerek bu birbuçuk milyon lira ile, gerek tahsilata itina suretiyle, bir de *Sultan Osman* ve *Reşadiye* Dretnotlarımızın son taksidi olmak üzere İngiltereye icbar edildiğimiz altıyüz elli bin lira raddesindeki meblağı, gemilerin zaptı üzerine Osmanlı Bankası ile yaptığım bir muamele neticesinde olarak Teşrinievvel'in [Ekim] 20'nci gününe kadar idare-i maslahat ettim ve ben Maliye Nezaretinden çekildiğim gün yine Hazinede 1.258.000 lira terk etmiş idim.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Goben ve Breslav'ın Çanakkale'den mûruru hakkında verdiğiniz izahat mübhem kaldı. Acaba bu hususta Heyet-i Vükelanın bir kararı yok muydu?

Cavid Bey (Biga) – Kat'iyyen...

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Fakat buyurduğunuz gibi mademki gemiler mukâvemete uğramaksızın Boğaz'dan geçemezler imiş, o halde bunların mürûruna müsaade edilmesi için Boğaz Kumandanlığına emir verilmiş demek oluyor. Bu babda mülûmatınız yok mu?

Cavid Bey (Biga) – Hayır malûmatım yok. Bendenizce Çanakkale'den geçmek isteyen dost veya düşman bir zırhlıyı geçirmemek Boğaz Kumandanlığı'nın vazifesi idi. Mademki Boğaz'dan bu zırhlılar geçmiş ve bataryalardan ateş alçılmamıştır, o halde bunların mürûru için buradan bir emir verilmiş olması icab eder. Fakat bu emri kim vermiştir, yoksa Boğaz Kumandanı bir Alman idi de o mu böyle yapmıştır? Ben bilmiyorum.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Bu zırhlıların İstanbul'a geleceği hakkında İtilaf canibinden ihbaratta bulunduğunu söylemiştiniz. Acaba Almanlar tarafından da hükûmete bir müracaat, vukubulmuş mudur?

Cavid Bey (Biga) – Bunu katiyen bilmiyorum. Hatta evvelce arz ettiğim gibi ben zırhlıların Çanakkale Boğazından geçtiklerini 28 Temmuz akşamı Sadrazam Paşa'nın yalısında haber aldım.

Halid Bey (Divaniye) – İtilaf hükûmetleriyle kat'ı münasebet edilmeden evvel İtilaf donanmasının Çanakkale Boğazından çıkacak gemilere müsaade etmeyeceği hakkında o vakitler bazı şayiat deveran etmişti; Bu, hakikaten sahih midir?

Cavid Bey (Biga) – Bunu dün de söyledim. Filhakika bir gün bilmem ne sebeple, bizim bir torpidomuz Boğazdan çıkmış ve bunun üzerine İngiliz Kumandanı bir gün bizim Torpido Kumandanımıza, Boğaz'dan çıkacak Osmanlı ve Alman bayrağını hamil herhangi bir gemiye karşı top atılacağını tebliğ eylemiş idi. Bu tebliğ üzerine torpidomuz avdet etmiş ve keyfiyeti Boğaz Kumandanlığına bildirmiş olduğundan Kumandan da, esasen salahiyet verilmiş olması hasebiyle Boğaza torpilleri dökmüş ve bittabi gemilerin mürûru gayr-i kabil olmuştu. Mamafih bu vak'a olmadan evvel Boğazlardan çıkmak isteyen düşman ticaret gemileri hakkında bir çok müşkilat yapılıyor ve bilhassa *"Rekizisyon"* hususunda pek ziyade şiddetli davranılıyor idi.

Hasan Bey (Gümüşhane) – İngiliz Kumandanının bahsettiği gemilerden maksat, harb sefineleri midir yoksa sefain-i ticariye midir?

Cavid Bey (Biga) – Zaten bizim ticaret sefineleri çıkmıyordu.

Hasan Bey (Gümüşhane) – Demek seyr-ü sefer mühmel kaldı.

Cavid Bey (Biga) – Evet mühmel kaldı.

Halid Bey (Divaniye) –Bulgaristan'la yapılan itilafı Talât ve Halil Beylerin akdetmesi hususunda Meclis-i Vükelâca bir karar verildi mi?

Cavid Bey (Biga) – Bulgaristan'la itilaf yapmak üzere Talât ve Halil Bey'ler göndermişler idi ve bu maksad husule geldi. Fakat itilaf, hadd-i zatında hiç birşey değildi. Çünkü bu İtilafnamede Bulgarlar için serbesti-i hareketlerini muhafaza etmekten başka bir şey yoktur.

Halid Bey (Divaniye) – Yani böyle bir itilaf akdi için karar verilmiş midir?

Cavid Bey (Biga) – Evet, fakat buna dair bir zabıt yoktur.

Halid Bey (Divaniye) – Fakat Halil Bey'in bu işteki memuriyeti ne sıfatladır? Doğrusu istigrabtır [şaşılacak şey]. Çünkü o zaman Meclis-i Mebusan Riyasetinde idi.

Cavid Bey (Biga) – Evet Meclis-i Mebusan Reisi idi. Bu vazife hükûmetçe kendisine tevdi olunmuş; o da kabul etmişti.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Bu itilafnamede Balgaristan'ın bilahere taleb ettiği arazi meselesinden bahsedilmiş midir?

Cavid Bey (Biga) – Hayır ona dair kat'iyyen bir kelime yoktur.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Almanya ile mün'akid muahedenameden bahsedilmedi. Bu, tedafüi mi yoksa tecavüzî midir?

Cavid Bey (Biga) – Buna dair birşey söylememekliğime müsaade edeceksiniz. O muahede hakkındaki nokta-i nazarımı ancak muahedât şubenize tevdi edilirse, arz edebileceğim.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Fakat bu hususta bazı rüfekanız söyledikleri için...

Cavid Bey (Biga) – Bundan bahsetmeye kendimde hak ve salahiyyet görmüyorum. Eğer hükûmet, muahedenameleri şubenize tevdi edecek olursa o vakit beni de davet ediniz mütalaatımı söylerim.

Hilmi Bey (Basra) – Her ne kadar zat-ı âlilerine aid değil ise de Meclis-i Vükelâya aid olması itibariyle bir sual soracağım: Malum-u âliniz seferberlikten evvel Basra'da erkân-ı vilâyet yani vali, kumandan, mektubçu, jandarma kumandanı, polis Müdürü vesaire yoktu. Acaba böyle bir vilayetin erkân-ı memurini bulunmaması, Bâb-ı Âlinin nazar-ı dikkatini celb etmedi mi? Bâ husus o vakitler İngilizlerin göz koyduğu yer (Faz) Boğazına ve Basra'ya karşı müteveccih idi. Hatta bu hususta bir kaç defa hükûmete müracaat edilerek nazar-ı dikkati celb olunmuş ve hiç olmazsa vali ve kumandanın tayin edilmesi için vaktiyle ısrar edilmiş idi. Halbuki Vilayet uzun müddet erkan-ı memurinden mahrum kalmış ve hatta İngilizlerin taarruz ettikleri zaman dahi vali ve kumandan ve diğer memurlar bulunmamıştı. Acaba böyle bir halin önünü almak için mesele Meclis-i Vükelâda düşünülmedi mi?

Cavid Bey (Biga) – Hayır Efendim, buna dair bir müzakere geçtiğini bilmiyorum. Yalnız bu halin seferberlikten evvel olduğunu söylüyorsunuz. Halbuki seferberlik ilânı ile İngilizlerin tecavüzü arasında da dört veya üçbuçuk aylık bir zaman geçti.

Hilmi Bey (Basra) –1330 [1914] senesi Haziranından muharebenin hüdûsuna yani Teşrinievvelin [Ekim] 20 nci gününe kadar Basra da vali, kumandan vesaire yoktu.

Cavid Bey (Biga) – Buna dair malûmatım yoktur ve böyle bir şey mevzubahis olmamıştır. Bu hususta mahallinden dahi müracaat edildiğini işitmedim.

Hilmi Bey (Basra) – Mebuslar tarafından müracaat edilmişti.

Cavid Bey (Biga) – Hayır bunu bilmiyorum yalnız öyle zannediyorum ki Basra ve Bağdat cihetinin İngilizlerce ne kadar mühim olduğu nazar-ı dikkatten dûr [uzak] tutulmuş ve İngilizler tarafından Basra'ya karşı bir hücum vukua geleceği düşünülmemiştir.

Hilmi Bey (Basra) – Ben de bunu demek istiyordum. O yerlerin ehemmiyetinden bahsettim.

Cavid Bey (Biga) – Halbuki Mısır'a taarruz etmezden evvel Basra'yı düşünmek lazım idi.

Reis – Birinci sual hakkında başka bir mütalaa var mı? (Hayır sedaları). İkinci sual de, İlân-ı harbin esbab ve avamil-i hakikiyyesiyle suret-i cereyan ve vukuu hakkında Meclis-i Umumiye hilaf-ı vâki beyanata bulunmaları" söyleniyor. Ve müşteki bu sual ile Meclis-i Umuminin küşadında kıraat edilen Nutk-u İftitahîde tecavüzün Ruslar tarafından yapıldığı hakkında münderiç fıkrayı kasdediyor.

Cavid Bey (Biga) – Tabiî bu sualin bendenize taallûku yoktur. Çünkü Nutk-u Hümayun Meclis-i Umumi'de okunduğu vakit ben Kabinede değildim. Esasen tecavüzün Ruslar tarafından yapıldığına dair bendenizde hiçbir zaman ne bir kanaat ve de hatta bir şüphe hâsıl olmuştur.

Hiç kimse niye çekildiğimi bile sormadı...

Sadık Bey (Kütahya) – Gerek dünkü beyanat-ı âliyyelerinizden ve gerek şimdiki sözlerinizden vukuat ve hadisat-ı mühimme hakkında Meclise verilen malûmatın hepsi hilâf-ı hakikat olduğu anlaşılıyor. Halbuki zât-ı âlileri aynı zamanda mebus idiniz ve binaenaleyh bu hakayiki Meclis-i Millî kürsüsünden niçin söylemediniz?

Cavid Bey (Biga) – Dediğiniz belki olurdu. Fakat o zamanki hâli mülahaza ediniz. Devletin en buhranlı bir zamanında mevki-i iktidarda bulunan rical tarafından hakikate muhalif beyanatta bulunulduğunu söylemek kendi kanaatimce hiyanet gibi telakki edilirdi. Ben mahafil-i hususiyede ve benimle görüşmeye gelenlere karşı *–ki o zaman pek çok gelmeye cesaret eden de yoktu–* fikrimi daima açıkça söylüyordum ve bundan dolayı muaheze ediyordum. Herhalde ben bu hilaf-ı vaki beyanata hiç bir suretle iştirak etmedim ve hatta iki sene kadar Meclisin hiç bir ictimaında, harb lehinde veya aleyhinde söz söylememek mecburiyetinde kalmamak için vazifemi Muvazene–i Maliyye Encümeninde ifa ettim. Müsaadenizle şurasını da söyleyeceğim ki, Kabineden istifa eden yegane mebus olduğum halde hemen hiç kimse: *"Kabineden niye çekildiniz?"* diye de bana bir sual sormadı.

Mustafa Feyzi Efendi (Saruhan) – Hakikaten öyle oldu.

Reis – Bu sual hakkında başka bir mütalaa var mı? (Hayır sedaları.) *Üçüncü sual de,* "seferberlikten sonra ve ilan-ı harbden evvel İtilaf hükûmetleri tarafından vukubulan şerefli ve faydalı teklifleri ret eylemesi ve Almanya'dan bir gûna taahhüd ve zaman almaksızın ve bir faide-i gaiyye temin etmeksizin harbe sürüklenmesi" hakkındadır.

Cavid Bey (Biga) – İtilaf devletleri ile cereyan eden müzakereleri dün arz ettim. Mamafih seferberlik ile ilan-ı harb arasındaki müddet zarfında Almanya ile akd edilen ilk muahede ile değilse de diğer bazı vesaikle bazı taahhüdat alınmış ve bazı fevaid [faydalar] temin olunmuştur. Ancak bunların müzakeresi muahedenamelerin hükûmetçe şubenize tevdiine vabestedir.

Reis – Yani seferberlikten sonra ve ilan-ı harbten evvel vaki olan muamelâtı söylediğinizi tekrar ediyorsunuz değil mi?

Cavid Bey (Biga) – Evet efendim, onları söyledim ve tabiî Almanlardan alınan taahhüt ve zamanın mahiyeti ve Almanya'nın bize menfaat temin edip etmediği ilk muahede ile bu muahedeyi muhtelif tarihlerde ikmal eden zeyllerinden [ilavelerinden] anlaşılır.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Bu meseleye dair 10 420 numaralı ve 20 Teşrinisani [Kasım] 1334 [1918] tarihli Sabah Gazetesinde berveçh-i âti bir fıkra görülmüştür, müsaade ederseniz okuyacağım:

"Paşa Hazretleri, Londra'dan infikâkimden [ayrılmamdan] evvel *"Edward Grey"*i gördüm idi. O zat bana muharebeye girişimizin ne büyük bir hata olduğunu uzun uzadıya anlattıktan sonra dedi ki: "Ne ise olan oldu, bir kere harbe karıştınız. Hiç olmazsa bizim ile bîtaraf kalınız ve Boğazları yine kapayınız. Hollanda'ya iki murahhas gönderiniz, biz de yollarız, bu bîtaraflık şartlarını takarrür ettiririz. Evet, bizce müsellemdir ki, Devlet-i Osmaniyye kendi varidatı ile yaşayamaz. İstikraza muhtaçtır. Gerek Fransa ve gerek biz size de para veririz. Daha başka menafi de gösteririz tek harbten çekiliniz, zararı yok bîtaraf kalınız..." Acaba Cavid Beyefendi böyle bir maceradan haberdar mıdır?

Mavi Kitab'ın 183. sayfası...

Cavid Bey (Biga) – Sir *"Edward Grey"* tarafından Tevfik Paşa'ya böyle bir şey söylenildiğini bilemem. Çünkü ben Tevfik Paşa'nın avdetinde hükûmetten çekilmiştim. Bu şekilde Said Halim Paşa'ya beyanatta bulunup bulunmadığına vakıf değilim. Yalnız İngilizlerin neşr etmiş olduğu Mavi Kitabın 183 ve 184 numaralarında okuduklarımı hülâsaten nakl edeyim: "183 numaralı ve 21 Teşrinievvel [Ekim] tarihli vesikaya nazaran Tevfik Paşa, Hariciye Müsteşarı Sir *"Artur Nikolson"*a müracaat ederek Said Halim Paşa tarafından kendisine gönderilen telgrafı tebliğ eylemiş.

Hatta bu telgrafnamede inkita'-ı münasebeta İngilizler tarafından sebebiyyet verildiği de zikr ediliyordu. Müsteşar Sir *"Artur Nikolson"* da inkıta'-ı münasebata kendilerinin sebebiyet vermiş oldukları iddiasına şiddetle itiraz etmekle beraber, şayet Hükûmet-i Osmaniyye iddia eylediği veçhile İngiltere ile münasebat-ı dostanesinde devam eylemek arzusunda ise, derhal Türkiye'deki Alman Hey'et-iAskeriyye ve Bahriyyesini memleketlerine izam etmesi [göndermesi] lazım geleceği cevabını vermiş. Sonra 184 numaralı vesikada dahi görüyoruz ki Sir *"Edward Grey"* Tevfik Paşa'ya Londra'dan ayrılırken Hükûmet-i Osmaniye iki memleket arasında inkita-ı muhasamatı arzu ediyorsa bunun için yegane çare Alman Hey'et-i Bahriyye ve Berriyyesinin ve bilhassa Goben ve Breslav zabıtan ve mürettebatının iadesinden ibaret bulunduğunu söylemiştir. Paşa'nın vaad ettiklerine yahut Hollanda'ya murahhas göndermemizi teklif ettiklerine dair ben ne resmî ne de

gayr-i resmî malûmatım yoktur. Fakat olabilir ki Sir *"Edward Grey"* böyle bir şey söylemiştir de Mavi Kitaba derç olunmamıştır.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Bu suali Said Halim Paşa'dan sormalı.

Cavid Bey (Biga) – Tevfik Paşa'dan da Said Halim Paşa'dan da sorulur.

Reis – Sonra gazetelerin birinde, zât-ı âlilerine açık bir mektub yazılmıştı. Bu mektupta görüldüğüne göre, Almanya'dan verilecek paranın gûya istikraz sureti ile değil, masarif-i harbiyye sureti ile itası taleb edilmiş ve fakat taraf-ı âlinizden "harb olursa istikraz ederiz" denilmiş...

Cavid Bey (Biga) – Benim tarafımdan katiyen böyle birşey söylenilmemiştir ve böyle bir telgrafnameden ne benim, ne de Nezaretin haberimiz yoktur. Almanya tarafından böyle bir teklifin suret-i ciddiyyede vukubulmuş olduğuna da kat'iyyen ihtimal veremem. Para meselesi de arz ettiğim şekildedir.

Seferberlik tarihinden 23 Teşrinievvel [Ekim] tarihine kadar devletin bittabi sia-i maliyesi [mâli rahatlık] yoktu. Fakat bu müddet zarfında nakid mevcudumuzla idare-i maslahat siyasetini takib ettik. Çünkü nereye müracaat etsek cevab-ı red olacağımız tabiî idi. İstikraz mukavelenamesi mucibince Paris borsasında ihrac edilecek ikinci kısım yani üçyüz milyon frank için de ne Fransa hükûmetinden mezuniyet taleb etmek, ne de böyle bir istikraz ihrac eylemek imkânı vardı.

Almanya'dan para isteyecek olsak Almanlar "harbe giriniz ki para verelim" diyeceklerdi. Para meselesi ilk defa 1330 [1914] senesi Eylülünün 14 üncü günü aramızda mevzuu bahis oldu ve zannederim ki arkadaşlardan Enver Paşa, Almanlar istikraz olarak para taleb edilmesini teklif etti. Bu teklif üzerine ben de cevap verdim ve "Almanlardan para isterseniz harbe girmenizi şart ederler. Binaenaleyh para istemek harbi ta'cil eylemektir. Biz elimizdeki para ile idare-i maslahat edebiliriz. Ben şimdilik Almanya'dan istikraz akdi fikrinde değilim" mütalaasını serd eyledim.

Mamafih bu mütalaatıma rağmen Berlin sefiri Muhtar Paşa'nın Almanya hükûmetine müracaat etmesi için karar verildi ve bunun üze-

rine Hariciye Nezareti vasıtası ile müracaat edildi. Muhtar Paşa'dan da bu işe dair, benim bildiğime göre şu telgrafnameler varid olmuştu. Muhtar Paşa 30 Eylül tarihli telgrafnamesinde şöyle diyordu: *"Almanya Hariciye Nazırı Vekili ile uzun uzadıya münakaşa ettim. Hariciye Nazırı Vekili tarafından vuku' bulan talep üzerine şimdilik yarım milyon liralık alelhesap bir istikraz yapmaya muvafakat etti ve bu mesele hakkında görüşmek üzere İstanbul'daki Deutsche Bank'a emir verildi. Hariciye Nazırı Vekili, teklifi bugün karargâh-ı umumiyeye arz edecek ve muvafık olacağını zannettiği cevabını bana tebliğ eyleyecektir..."*

İstanbul'a gelen 297 Sandık Alman Altını ne oldu?..

Muhtar Paşa aynı günde mahrem olarak gönderdiği ikinci telgrafnamede dahi şöyle yazıyordu: "Hariciye Nazırı Vekili bankerlerle konuştuktan sonra bu istikrazın bankalar vasıtası ile yapılacağı yerde hükûmeteyn arasında yapılmasını daha münasib görüyor; şimdi beşyüz bin lira verileceği gibi paraya ihtiyacımız olduğu her defada da bu muamele tekerrür edecektir. Hariciye Nazırı Vekili karargâh-ı umumiden malûmat beklemektedir..." Sonra 6 Teşrinievvel [Ekim] tarihinde Muhtar Paşa'dan, Said Halim Paşa'nın zâtına mahsus ve gayet mahrem olmak üzere şu telgrafname gelmiştir: "Almanya hükûmeti âtideki teklifi yapıyor: 1915 senesi Kânunuevvelinin [Aralık] 31 inci gününden itibaren yüzde altı faizle beş milyon lira avans yapılacaktır. Mukavelenin imzasından on gün sonra ikiyüzelli bin lira, Rusya veya İngiltere ile harbe girdiğimizden on gün sonra yediyüzelli bin lira verilecektir. Mütebakisi de ilân-ı harbin otuzuncu gününden itibaren şehrî [aylık] dörtyüz bin liralık olmak üzere tediye olunacaktır."

İlyas Sami Efendi (Muş) – Olur şey değil...

Cavid Bey (Biga) – "...ve bu takasit-i şehriyyeye muharebenin hitamı ile nihayet verilecektir. İlk tediyat İstanbul'da Deusche Bank'dan vuku' bulacaktır. Bakisinin suret-i tediyesi ileride kararlaştırılacaktır. Gerek faiz gerek re'sülmalin [anapara] Hükûmet-i Osmaniyye tarafından tesviyesi de akd-i sulhtan oniki ay sonra tarafeyn-i âkideyn arasında takarrür edecek tarzda olunacaktır..." Bu telgraf geldiği vakit bendeniz aynen söylediğim bir sözü tekrar edeceğim: "Gali-

ba Almanlar bizi çok müzayakada [sıkıntılı] zannediyorlar ki böyle bir alış veriş teklif ediyorlar." Bu telgrafnamelerin hiç birisine Maliye Nezareti tarafından cevap verilmemiştir. Ben Maliye Nezaretinden çekildiğim 20 Teşrinievvel [Ekim] tarihine kadar Almanlardan ne bir para istedim, ne de bir para aldım ve ne de buraya gelen paralar Maliye Nezaretine teslim edildi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Peki bu paralar ne suretle geldi?

Cavid Bey (Biga) – Ben buraya para geldiğini Maliye Nazırı olduğum halde İtilâf sefirlerinden duyuyor idim. Bir gün nezdime gelen Fransa sefiri, *"Almanlar size para gönderiyorlar bu, harbe girmenin mukaddemesidir"* dediği halde ben Almanlardan kat'iyyen para almadığımızı kendisine söyledim. Bilhassa bu mesaile dair Rusların neşr ettiği kitablarda bazı malûmat görüyoruz. Bittabî bunların derece-i sıhhatini temin edemem. Kendileri de bana bundan bahsetmemişlerdir. Rusların kitabında münderic 87 numaralı vesikada Alman sefirinin evinde vuku' bulan bir ictimada Almanya'dan para gelince, Rusya aleyhine yürüyeceğimize dair bir mukavele imza olunduğu ve bu paranın birinci kısmı geldiği söyleniyor.

İngilizlerin neşr ettikleri kitabın 3, 9, 10 Teşrinievvel [Ekim] tarihli ve 131, 157, 162 numaralarında da bunlardan bahs ediliyor ve bunların birincisinde, *doksanyedi sandık gayr-ı meskûk altının* Rusçuk'dan geçtiği ve *daha evvel de ikiyüz sandık geçmiş olduğu* ve ikincisinde bir milyon lira altın geldiği ve bu paralar iki milyon lira baliğ olunca Rusya ile harb edeceğimize Rus sefirinin kaani olduğu ve üçüncüsünde de buraya gelen altın mevcudunun iki veya üç milyon lira arasında bulunduğu söyleniyor ki bu paralar umumiyetle Deutsche Bank'a gelip orada mahfuz kalmış olması tabiidir.

"Deusche Bank" Alman bankası olduğundan oraya teslim etmişler ve şüphesiz vesaiti nakliyyei askeriyye ile, otomobillerle bankaya nakl eylemişlerdir. Ben hükûmetten çekildiğim gün Talât Bey ve Halil Bey istifa meselesi hakkında bana müracaat ettikleri sırada, demin arz ettiğim esasat dairesinde, Almanya sefiri ile istikraz mukavelesi müzakere etmekte olduklarını söylemişlerdi ve Almanların verdikleri beşmilyon liradan maada, ileride şeraiti tayin olunmak üzere

daha beş milyon lira vermeye de hazır olduklarını Talât Bey ilave etmişti. Bunun üzerine ben de kendilerine hiç olmazsa harbin devam ettiği müddetçe ihtiyacımız olacak kaffei mebaliğin verileceğine dair bir taahhüdname almaya çalışmalarını ve harb biter bitmez tazyik edilmemekliğimiz için borcumuzun, harbin hitamından bir müddet sonra uzun vadeli bir istikraza kalb olunacağına dair bir kayıd ilave olunmasını da dostane ihtar eylemiştim.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Bunu Maliye Nazırı sıfatı ile mi söylediniz?

Cavid Bey (Biga) – Hayır, o vakit istifa etmiş idim.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Zannedersem Muhtar Paşa'nın son telgrafında harb devam ettiği müddetçe şehrî [aylık] dörtyüzbin lira verileceği bildiriliyordu.

Cavid Bey (Biga) – Evet, fakat bana getirdikleri mukavele yalnız beş milyona aid olup ati için bir kaydı muhtevi değildi. Bunun için bu cihetin ilavesini söyledim ve galiba bu kaydı ilave ettiler. Yahud buna dair bir mektub aldılar.

Komisyon almak bence hırsızlıktır...

Şemseddin Bey (Ertuğrul) –Harbden evvel Almanya'dan gelen paradan Maliye Nezaretinin haberi olmadığı ve bu mebaliğin Alman bankasına gelmiş olduğu söylenildi. Acaba harbe başlamadan evvel devairi devletten bazılarına bu paradan birşey verilmiş midir?

Cavid Bey (Biga) – Onu bilmiyorum; fakat kat'iyyen zannetmiyorum. Çünkü elde bir mukavele olmaksızın Almanların para vereceklerine istib'ad ederim [ihtimal vermem].

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – İstikraz akd edildiği vakit müstakriz olunan bir komisyon verilir. Acaba Almanya'dan bu istikraz yapıldığı vakit tahsisat verilmiş midir?

Cavid Bey (Biga) – Hayır, kat'iyyen böyle bir şey yoktur.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Akd edilen istikrazlarda böyle bir şey yapılmadı mı?

Cavid Bey (Biga) – Hayır, hayır...

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Fakat bu meşru ve resmî bir muameledir.

Cavid Bey (Biga) – Hayır, meşru değildir ve bu muamelenin meşru olduğunu kim söylemiştir? Kat'iyyen meşru değildir ve hırsızlaktan bir farkı yoktur. Komisyon almak Hazineden para çalmaktır ve bunun her şekli gayri meşrudur ve irtikab edene de hırsız denilir.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Avrupa'da Maliye Nazırları istikraz yaptıkları vakit alırlar.

Cavid Bey (Biga) – Avrupa'da böyle bir itiyad mevcud olduğu da doğrudur. Esasen komisyon olarak alınacak para binnetice Hazineden çıkar bu takdirde istikraz hâsılı olarak Hazineye girecek meblağın miktarı bu nisbette azalır.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Ben böyle işittim de...

Cavid Bey (Biga) – Hayır, hayır... Böyle birşey kat'iyyen yoktur ve bu bizim memlekette bilmem hangi devirden kalmış bî asıl ve esas bir şayiadır.

Hüseyin Tosun Bey (Erzurum) – O, Mahmut Nedim Paşa zamanından kalmıştır. (*)

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Almanya'nın istikraz olunan mebaliğden ne kadarı mühimmatı harbiyyeye sarf edilmiştir ve bu mühimmatın esmanı [bedel] ne gibi vesaitle tesbit olunmuştur ve eğer bunların esmanı tediye edilmiş ise Devlet-i Osmaniyyenin her cebhede ifa ettiği hidemata karşı ne gibi fevaid temin edilmiştir?

Cavid Bey (Biga) – Maatteessüf gerek Almanya ile yapılan muahededе, gerek harbe girildiği vakit Almanya ile para meselesi mevzuu bahs olmamıştır. İhtimal ki bu, harbin pek az süreceği ve pek az masrafa mal olacağının zannedilmiş olmasından mutevelliddir ve ihtimal ki başka bir noktai nazar takib edilmiştir. Ancak şurası muhakkaktır ki, Almanya ile para meselesi görüşülmemiştir. Almanlar seferber-

(*) Mahmut Nedim Paşa zamanında cereyan eden yolsuzluklar hakkında Bkz. *Midhat Paşa'nın Hatıraları,* c.I, Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret), Haz: O.S.Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1997.

liğin ilanını müteakib ve bilhassa, biz harbe girdikten sonra, Türkiye'ye muhtelif şekillerde ve muhtelif vasıtalarla mühimmat-ı harbiyye gönderdiler. Bu mühimmatın bedeli 115.000.000 mark yani, otuzbeş milyon yediyüzellibin lira raddesinde olduğunu son Berlin seyahatimde söylemişlerdi. Ve bu mebaliğ kat'iyyen tarafımızdan tesviye edilmemişti ve hatta bunların hesabatı hiçbir suretle tesbit olunmamıştır.

İstikraz akdi için Almanya'ya vuku bulan her seyahatimde bu hesabatın tesbiti ve mühimmat bedellerinin de Türkiye'nin sair müstakrazatı gibi avans hesabına geçirilmesi için ısrar edildiği halde, ben de her defasında bu ısrarı reddederek mühimmat hesabatını görmekten ictinab ettim. Ve hatta bu son seyahatimde Prusya Harbiye Nazırından bir mektub aldım ki bu mektubun bir aynını da Almanya Maliye ve Hariciye Nezaretine ve Türkiye Harbiye Nezaretine göndermişlerdi.

Bu mektubda da, Türkiye'ye gönderilen mühimmat hesabatının behemahal bir netice-i kat'iyyeye rabtettirilmesi labüd [gerekli] olduğundan bahsediliyordu. Bunun üzerine Enver Paşa'ya telgraf çekerek kat'iyyen buna yanaşmamasını ve bu hesabatı tesbit ettirmemesini ve bunların harbden sonraya terk edilmesini yazdım. Bu evrak elbette dairelerinde mevcuddur. İsterseniz şubenize tevdi ederler.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Son zamana kadar gönderdikleri mühimmat otuzbeş milyon liraya baliğ olmuştur?

Cavid Bey (Biga) – Zannederim ki o kadar...

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Heyet-i Umumiyyeye geçen sene istikrazlardan bahsederken mühimmat hakkında söylemiş idiniz.

Cavid Bey (Biga) – Yani Almanya'dan gelen mühimmatın bedeli muhammeni şu kadardır, demiş idim.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Bu, istikraz ile alâkadar değil midir?

Cavid Bey (Biga) – Hayır değildir ve mühimmat-ı harbiye hakkında Almanya ile imzalanmış bir mukavele yoktur.

Salim Bey (Karahisar-ı Sahip) – Bunların karşılığını mark olarak alıyorduk ve bu orada kalıyordu değil mi?

Cavid Bey (Biga) – Almanlar ibtidaları top, tüfek, esliha ve tayyare gibi bilumum mühimmatı ve hatta mühimmat haricinde levazıma aid bazı eşyayı bile mühimmat hesabına dahil ederek gönderiyorlardı. Bilahere tayyareler ile levazım eşyasını tefrik ettiler ve bunların bedellerinin peşinen itasını ve doğrudan doğruya Berlin'de teşkil edilmiş olan mübayaat komisyonları marifetiyle mübayaa edilmesini taleb eylediler.

Harbiye Nezareti de buna muvafakat ettiği cihetle Almanya'da ayrıca mark hesabıyla bir hesap açtık ve bu markları Mübayaat-ı Askeriyye Komisyonuna, Anadolu ve Bağdat Şimendiferleriyle nakledilen eşyadan mütevellid nakliyatı askeriyye borçlarına, Almanya'daki istikrazatı Osmaniyye hamillerinin kuponlarının tesviyesine tahsis ettik. Mark olarak borcumuz da yirmi milyon liradır. Almanya'ya olan borçlarımız meselesindeki noktai nazarımı sormak isterseniz bir sual tertib edersiniz, ben de bu borçları affettirmek için nasıl çalıştığımı ayrıca söylerim.

Halid Bey (Divaniye) – İki sene mukaddem İttihad ve Terakki Kongresinde, ol vakit Harbiye Nezaretinde bulunan Enver Paşa, Almanya'dan vuku bulan bilcümle istikrazatın affı cihetine gidileceği hakkında va'd alındığını söylemiş idi ki, buna vaktiyle dahi inanılmamıştı. Fakat bunun sıhhati olup olmadığını Cavid Beyefendi beyan buyururlar mı?

Cavid Bey (Biga) – Bunun kat'iyyen sıhhati yoktur ve bu, söyleyenlerin arzularına hakikat şekli vermelerinden ibarettir ve kâmilen bir mahsul-ü hayaldir. Berlin'de Almanya hükûmeti ricali resmiyesinin lisanından – *belki buradaki ilk sefirleri müstesnadır* – hiçbir vakit bu paraların istirdat edilmemek üzere verilmiş olduğuna dair birşey sadır olmamıştır. Ben kabine azasından bazısının böyle bir şey söylemeye nasıl cesaret ettiklerine hayret etmiştim ve benim fikrimi soran Ayan ve Mebusandan bazılarına da bunun kat'iyyen aslı olmadığını söylemiştim. Bu fikri taşıyanlara da hata ettiklerini ve bu mesele esnayı harbde halledilmeyince muharebeden sonra halli daha müşkil olacağını kendilerine lâakal [belki de] elli kere söyledim.

Ve hiçbir salahiyyeti resmiyyem olmadığı halde, yani Nezarette bulunmadığım esnada, istikraz akdi için Berlin'e gittiğim vakit Alman

ricali siyasiyyesine harb borçlarını bizden taleb ve tahsil eylemekte ısrar ederlerse, memleketi müşkil bir mevkie koyacaklarını anlatmış ve bu babda birçok deliller getirmiştim. Bu hususta fazla izahat isterseniz evrak yanımda olmadığı için ayrıca bir gün gelip şifahen arz eder veya tahriren bildiririm.

Reis – Tahriren yazarsınız.

Cavid Bey (Biga) – Maal-memnuniye yazarım.

Halid Bey (Divaniye) – Harbin devamı müddetince Harbiye Nezaretinin tahsisatı fevkalade ünvanı tahtında haddi ve hesabı olmayan sarfiyyatta bulunduğunu evrak-ı havadiste okuyoruz, bu doğru mudur? Eğer doğru ise Harbiye Nezaretinin bu kabil sarfiyatının tahdidi zımnında Maliye Nezaretince bir teşebbüste bulunulmuş mudur?

Enver Paşa'nın örtülü ödenekleri...

Cavid Bey (Biga) – Meclis-i Mebusan ve Âyandan geçmiş ve irade-i seniyyeye iktiran eylemiş bir kanun bulunduğu malûmu alinizdir.

Bu kanun mucibince yalnız harb zamanında değil, hatta seferberlik esnasında dahi Harbiye Nezaretinin tahsisat-ı âdiye ve fevkalâdesini fasıl tefrik etmeksizin sarfetmek için, Harbiye Nazırına salahiyet verilmiştir. Bu kanunun bahşettiği salahiyete istinaden Harbiye Nezareti, sarfiyatta fasıl gözetmeyerek tahsisatını istediği vechile istimal edebilmektedir. Ve nitekim Meclisten muhtelif defalarca taleb ve istihsal edilen tahsisat-ı fevkalâdeler bir kalem olarak verilmiştir. Yine biliyorsunuz ki, Harbiye Nezareti Âdi Bütçesinin birçok füsulü [fasıllar] arasında bir de *tahsisat-ı mesture [örtülü ödenek]* faslı vardır. Bu tahsisatın ahval-i âdiyede ehemmiyeti yoktur. Çünkü hem gayr-i melhuza, hem mesture, olmak üzere yirmi bin liradan ibarettir. Fakat muharebe zamanında Harbiye Nezareti arzettiğim salahiyete istinaden, senede bir buçuk milyon lirayı masarif-i mesture diye sarfedecek olursa buna kanunî bir itiraz serdedilemez. Gazetelerde neşredilen ve elbette doğru olması lâzım gelen tahsisat-ı mesture listelerinde görmüş olacağınız vechile, tahsisat-ı mesture denilen masraflar meyanında birçokları vardır ki, bunlar haddi zatında tahsisat-ı mesture değildir.

Kafkas ordusuna, Trablusgarb'a ve Bingazi'ye gönderilen paralar tahsisat-ı mesture mahiyetinde olamaz. Fakat ihtimal ki, bunlardan hesab aramak, evrak-ı müsbite getirmek müşkilâtından nâşidir ki, evrak-ı müsbitesiz sarfiyata müsaid olabilecek yegâne fasıl olan tahsisat-ı mesture faslı dahilinde sarfolunmuştur. Ben Maliye Nezaretinde bulunduğum müddetçe, değil yalnız tahsisat-ı mesturenin, bütün sarfiyatın tahdidine taraftar olmuşumdur. Benimle birlikte çalışmış olan hiçbir Nazır bilmiyorum ki, benden *"müsrif"* deyi şikayet etsin, daima tasarruf ve iktisad siyasetimdir ki, mucib-i muaheze ve münakaşa olmuştur.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Hatta bir zamam Harbiye Nezareti ile aranız açılmış idi.

Cavid Bey (Biga) – Bir zaman değil her zaman. Ben bu defa Nezaretten çekildiğim gün Hazineden alınmak üzere Harbiye Nazırı tarafından imza edilmiş olduğu halde tediye etmediğim altıyüzelli bin liralık tahsisat-ı mesture evrakı vardı ve bunları tediye etmemeye benim hakkım yoktu. Hatta tediyesinden değil, adem-i tediyesinden bana mes'uliyet terettüb edebilirdi. Çünkü Kanun, bana bu paraların mahall-i sarfını sormak salahiyetini vermemiştir. Öyle olduğu halde yine tediye etmedim, binaenaleyh bu masraflar yapılmadı.

Mustafa İbrahim Bey (Saruhan) – Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın Nezaretten çekildiği gün iki yüz bin lira aldığına dair bir rivayet var bu doğru mudur?

Cavid Bey (Biga) – Harbiye Nazırının böyle bir para altığı kat'iyyen doğru değildir. İkiyüz bin liralık tahsisat-ı mestureyi değil, yirmi, otuz bin lirasını bile Maliyeden almak kolay birşey değildi. Bizim Orduların tahsisatı olarak her ayın ibtidasında Harbiye Nezaretine verdiğimiz muayyen mebaliğ vardı ki, tahsisat-ı mesture ile ilân olunan paraların bir kısmı da bundan sarfolunmuştur. Maliyeden tahsisat-ı mesture olarak alınmış değildi. Bizim verdiğimiz bu mebaliğ-i şehriyye ise ancak iki Nezaret arasında takarrur ettiği vechile ordulara gönderilmesi icab eden para idi.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Zat-ı âlileleri Talât Paşa kabinesine dahil olurken bir şart dermeyan etmişsiniz ve Harbiye Ne-

zaretinin bilumum masarifatının *"Kontrol"*e tabi olmasını teklif etmişsiniz, bu doğru mu?

Cavid Bey (Biga) – Bu doğru değildir. Çünkü sulh zamanında bütün kuvvetimle çalıştığım halde hiçbir Harbiye Nazırından istihsal edemediğim salahiyeti harb zamanında istihsal ve tatbik eyliyebileceğimi zannedecek kadar safdil değilim. Fakat şurasını arz edeyim ki, ben Harbiye Nezaretiyle olan münasebâtımı mümkün mertebe azaltmak ve vilâyetlerdeki Defterdarlarım ile Kumandanlar arasında ihtilâfat vukuuna meydan vermemek için, esas itibariyle buna muhalif olduğum halde, Orduların muhassesat-ı şehriyyesini [aylık tahsisatını] toptan olmak üzere burada Harbiye Nezaretine vermek cihetini iltizam ettim. Daha doğrusu Nezarete geldiğim vakit müesses bulduğum bu usulü bozmadım. Eğer böyle olmasa idi, vilâyetlerde Kumandanlara Defterdarların para vermeleri lâzım gelecekti ki bundan bilhassa harb zamanında ne müşkilât zuhur edeceğini hepiniz takdir edersiniz. Ordunun ihtiyacât-ı hakikiyyesine dair Harbiye Nezâretinden hiç bir zaman kat'î bir hesab almak imkânı olmamıştır. Hatta Talât Paşa Kabinesinin istifasından bir hafta evvel bana getirdikleri pusulada şehrî ondört milyon liraya ihtiyaç olduğunu bildiriyorlardı. Halbuki Ordunun o zamanki halini siz de biliyorsunuz.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Son parsayı toplamak istemişler...

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Maliye Nâzırı sıfatıyla Meclise izahat verdiğiniz zaman altın ile banknot arasında devâir-i resmiyyede fark olmamasını söylediğiniz halde Ordu Kumandanları, muhasebeciler ve Defterdarlar vasıtasıyla ahaliden altın alarak mukabilinde birer banknot veriyorlardı ve bu altınlar ordu namına gönderiliyordu.

Cavid Bey (Biga) – Bu sual münasebetiyle altın meselesinden bahsedeyim. Bâzı ordulara gönderilmek üzere Almanya'dan her ay bir miktar gümüş ve altın alınıyordu. Bunu Harbiye Nezareti istediği gibi ordular arasında taksim ediyordu. Ben Nezarete geçtikten sonra Almanya'dan vuku' bulan altın irsalâtı, General *"Falkenhayn"*ın Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığına tâyini üzerine bu orduya tahsis olunan nısfı altın ve nısfı gümüş olmak üzere beş milyon lira istisna

edilecek olursa, cüz'î bir mikdara tenezzül etmiş idi. Benim Nezarette bulunduğum birbuçuk sene zarfında buradan ordulara yediyüz seksenüç bin lira altın ve yediyüz otuzbeş bin lira gümüş irsalâtı vuku bulmuştur.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Fakat *"Falkenhayn"*a gönderilen paralar?

Cavid Bey (Biga) – O mebaliğ hariçtir. Yani "Falkenhayn"'a gönderilen beşmilyon liranın, bizim borcumuz olmakla beraber "Kontrol"u değil bize Harbiye Nezaretine bile aid değildi ve hattâ o kadar aid değildi ki, biz o mebâliği *"Deutsche Bank"*a tevdi ederdik, Banka orduya gönderirdi. Ben bu meselede hiç olmazsa şekli muhafaza edebilmek için *"Deutsche Bank"*ın darphaneden alacağı paranın evvel emirde Maliye Nezaretine gelmesi ve bankaya Maliye Nazaretinden verilmesi hususunu bin müşkilât ile kabul ettirebilmiştim.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Bu, istikraz şeraitinden mi idi?

Cavid Bey (Biga) – Hayır, buna dair ayrıca bir mukavele yapıldı. Evvelâ bu parayı kâmilen gümüş vermek istiyorlardı, ben kat'iyyen kabul etmedim. 1333 [1917] senesi Temmuzunun 28 inci günü İstanbul'da başlayan müzakereyi ancak Eylülün 12 nci günü diğer istikraz müzakeresi ile birlikte Berlin'de ikmâl edebildim.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Bu mukaveleyi Harbiye Nezareti mi yaptı?

Cavid Bey (Biga) – Hayır, esasen General "Falkenhayn" ile almanya hükûmeti arasında kararlaşmış bir şekil vardı. Sonra benim müdahalem üzerine bu mebâliğin ikibuçuk milyon lirası altın ve ikibuçuk milyon lirasını gümüş vermeye nihayet muvafakatlerini istihsal ettim. Sonra da verecekleri ikibuçuk milyon liralık gümüşü bize harb esnasında ne fiyata satmışlar ise muharebeden onbir sene sonra iade ettiğimiz takdirde o fiyata almak taahhüdünü de kendilerinden aldım. Çünkü harpten onbir sene sonra gümüş fiyatı şüphesizdir ki harb esnasındaki fiyatından çok dûn [altında] olacaktır.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Yalnız şu ciheti anlamak isteriz ki Maliye Nezareti niçin buna itiraz etmemiş ve niçin kabul eylemiştir?

General Falkenhayn veYıldırım Orduları...

Cavid Bey (Biga) – *"Falkenhayn"* yalnız bu şart ile Yıldırım Orduları kumandanlığını kabul etmişti. Almanya da başka suretle gümüş, altın vermiyordu, Harbiye Nezareti de böyle istiyordu. Diğer meseleye gelince, bâzı mahallerde ordu kumandanları vergi tahsilâtının nukûd-u madeniye ile icra edilmesini Defterdarlara ve Muhasebecilere emretmişdi. Mamafih hiç bir muhasebeci ve Defterdar bu emirleri ifa etmiş değildir ve kezalik hiçbir veznedar da veznesindeki nükûd-u madeniyeyi kendi arzu ve ihtiyarî ile çıkarıp Kumandanlara tevdi etmemiştir. Hattâ bir defa *–ki bilmem hangi Kumandan idi–* bir Ordu Kumandanı, evrak-ı nakdiyenin [kağıt paraların] muhafaza-i kıymeti için vergileri meskûkat olarak toplatmak istemiş ve bunun üzerine tarafımdan vaki olan itiraza karşı asıl kaide-i iktisadiyyenin bu merkezde olduğunu Harbiye Nezaretine bildirmiş idi. Yoksa Maliye Nezareti tarafından hiç bir verginin nukûd-u madeniyye [madenî para] ile tahsiline müsaade olunmamış ve tahsil edenler hakkında en ağır mücazat yıpılacağı defaatla memurin-i aidesine [ilgili memurlara] tebliğ edilmiştir.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Evrak-ı nakdiyye ile altının tebdili meselesi hakkında ne buyuruluyor?

Cavid Bey (Biga) – Maliye Nezareti kendi memurları vasıtasıyla ahali nezdinde böyle bir tebdil muamelesi yapılmasına kat'iyyen müsaade etmedi. Bilâkis bu gibi muamelât tasaddî edenlerin [yapanların] şiddetle dûçarı mücazât olacağını bildirdi. Bu muamelât yapılmış ise Malmemurları tarafından yapılmamıştır. Harhalde zamanı Nezaretimde böyle bir şikâyet işitmedim.

Reis – Dördüncü suale geçiyoruz muvafık mı? (Muvafık sedaları). Bu sual de, "Harbi dirayetsiz ve istikametsiz ellere tevdi ederek her cebhede fününu Harbiyye'nin kabul edemeyeceği her cebhede fününu Harbiyye'nin kabul edemeyeceği mecnunane hareketlerin cerayanına ve sırf menafi-i hasise-i şahsiyye uğurunda kuvve-i hayatiyye-i milletin gasb ve israfına müzaharet eylemesi" mevzu bahistir.

Cavid Bey (Biga) – Bu mesele tabiî bizim müdahale edebileceğimiz bir şey değildir. Harb zamanında Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Ordu Kumandanlarını intihab eder ve bu onların vazifesidir.

Binaenaleyh hangi kumandanın ehil ve nâehil olduğu bizce malûm değildir.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Harbiye Nazırına Başkumandanlık Vekâleti, doğrudan doğruya Zât-ı Hazret-i Padişahî tarafından mı yoksa Meclis-i Vükelâ kararının arzı ile mi tevcih olunmuştur?

Cavid Bey (Biga) – Bendeniz o vakit hükûmette değildim fakat mademki bir hizmeti devlettir, tabiî Meclis-i Vükelâ kararı lâzımdır.

Hasan Bey (Gümüşhane) – Başkumandanlık Vekâleti hal-i seferberide olmuştu.

Cavid Bey (Biga) – Seferberlikte olduğunu zannetmiyorum.

Hasan Bey (Gümüşhane) – Seferberlik zamanında oldu.

Cavid Bey (Biga) – Tahattur eylemiyorum, herhalde başkumandınlık Vekâletine Şehrî [aylık] otuz bin kuruş tahsisat itasına dair kararnamenin tarihi 17 Teşrinisânidir [Kasım].

Hasan Bey (Gümüşhane) – Başkumandanlık Vekâleti meselesinde teamül nasıldır?

Cavid Bey (Biga) – Benim mütalâ-i zâtiyyemi sorarsanız Harbiye Nâzırı Başkumandan Vekili olmamalıdır.

Reis – Bu sual hakkında başka bir mütalâa var mı? (Hayır sedaları). Beşinci sual, "Kavaid-i hukukiyye ve insaniyyeye ve hasseten Kanun-u Esasimizin rûh ve sarahatine külliyen münafi muvakkat kanunlar ve emir ve nizamlar ısdar ederek memleketi bir sahne-i fecayie kalbeylemesi" hakkındadır ve müştekinin bu sualden maksadı Tehcir ve Emsali kanunlardır.

Cavid Bey (Biga) – Ne Ermeni Tehcirinde ne de Suriye ahvali esnasında hükûmette bulunmadım ve bunların hiç birine hiç bir zaman taraftar olmadığımdan başka, münasebet düşdükçe rüfekamın nazarı dikkatlerini celbeyledim. Nezarete geçtikten sonra teb'id olunan Ermenilerin emval ve emlakine aid kanunların, talimatların tatbikinde daima geniş bir fikirle hareket ettim, hatta Ermenilerin ve Arapların menfalarından avdetleri için Talât Paşa'nın muvafakatini istihsal ettim. O zaman Kafkasya'daki kıtaller Ermenilerin avdetine, diğer bazı itirazat da Arabların memleketlerine iadelerine mani oldu.

Reis – Yani bu kabil kanunlar tatbik edildiği vakit Heyet-i Vükelâda olmadığınızı söylüyorsunuz değil mi Efendim?

Cavid Bey (Biga) – Evet Efendim.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Cavid Beyefendi, evvelce harb taraftarı olmadıklarından dolayı kabineden istifa etmişlerdi. Böyle olduğu halde acaba bilahere neden Talât Paşa kabinesine iştirak ettiler? Bu iştirak keyfiyeti, kanaatlerinin tebeddülü üzerine mi vaki olmuştu?

Neden ve nasıl Maliye Nazırı oldum?..

Cavid Bey (Biga) – Hayır. Kanaatim hiçbir surette değişmemiş idi. Bunu size izah edeyim:

Said Halim Paşa istifa ettiği vakit ben de Berlin'de idim. Said Halim Paşa'nın istifası üzerine kabine teşkili vazifesi Talât Paşa'ya tevcih edilmiş ve bunun üzerine Talât Paşa da kabineye girmek için bendenize telgraf çekmiş idi. Ben de buna karşı şöyle bir cevap yazmış idim.

"Harb zamanında Nezaret kabul etmek akide-i siyasiyyeme kat'iyyen muhalif olduğu malûm olmak gerekir. Buna rağmen muvaffakiyetinizi temin etmek için bu fedakârlığı da yapmaktan çekinmez idim. Eğer teşkil edeceğiniz hükûmetin, benim memleket için tatbikini lâbüd [zarûri] addeylediğim program dahilinde, hareket edebileceğine emniyetim olsa idi... Kabinenize almak istediğiniz âzâlar bu progrmın tatbikine kifayet etmez. Bugün lütfen bana yaptığınız teklifi kabul edecek olursam, mazimi âdeta inkâr etmek ve hiç müttefik olmadığım ve tasvib etmiyeceğim icraatınızın hiç olmazsa manevî mes'uliyetine iştirak eylemek fedakârlığına mukabil, dahil olacağım hükûmette sebat ve devam edebileceğimi ve iş görebileceğimi hiç olmazsa zan edebilmeli idim. Bir ay sonra hâdis olacak şu veya bu mesele üzerine *–nasıl ki birçok defa oldu–* istifa ederek gülünç olmak istemem. Benim arzu ettiğim şekilde ve programla ve Nazırlarla hür ve metin ve esaslı olarak yürüyecek bir kabine teşkiline razı olursanız birlikte çalışmayı kendim için hem zevk hem şeref bilirim. Bunu bugün, yarın veya daha sonra olduğu gibi; şahıslar, mevkiler, prensipler gözetilmeksizin rast gele yürüyecek hükûmetlere girmekte mâzurum. Böyle

bir mecburiyet altında yapılacak kabineye dahil olmamakla beraber şimdiye kadar olduğu gibi şimdiden sonra da bana taallûk eden hususat için size muavenetten geri kalmam. Bu muavenetin en geniş bir surette masruf olabilmesi ve kabinenizin muvaffakiyeti için de size Dahiliye Nezaretini bir başkasına vererek Maliye Nezareti Vekâletinde kalmanızı tavsiye ederim. Hatta benim hariçte kalmam ile husule gelecek faide, bu kabineye dahil olmaklığımın tevlid edeceği faideye nisbetle, ziyadedir. Burada hal' olunacak birçok meseleler var ki, bunlar için Nazır olmaksızın daha devamlı bir surette çalışabilir ve muvaffakiyyet temin eyleyebilirim."

Bu telgrafnameyi çektikten sonra Talât Paşa, Cahid Bey [H.C.Yalçın] vasıtasıyla, bana bir telgraf gönderdi; bu telgrafnamede şu sözler yazılmış idi:

"Yeni teşkil edilecek kabinenin dahilî siyaseti, hukuk-u efrada son derecede riayet edilerek her ferd-i Osmaninin Kanun-u Esâsîyle bahşolunan hukuktan istifadesini temin esasına matuf olduğu ve Ermeni, Arab meselelerini şimdilik hal-î harbin müsaadesi dahilinde, sulhten bir müddet evvel de esaslı bir surette halli kabul edildiği cihetle, programda ittihad-ı efkâr hasıl olmuş demektir. İktisadî mesailde ihtilâf çıkarmayacaklarını rüfeka temin ediyorlar. Siz, Maliye Nezaretini kabul etmeyecek olursanız Talât Bey, kabine teşkil etmekten imtina edeceği cihetle, memleket fena bir buhran karşısında kalacaktır."

Müteakiben Talât Bey'den aldığım bir ısrar telgrafnamesi üzerine de şöyle bir cevab yazmıştım:

"... Evvelki telgrafımdaki ümütsizliğim hiç zâil olmuş değildir. Nezaretler arasında senelerden beri cereyan eden gayr-i muhik [haksız] müdahedelerle buna mümasil intizamsızlıkların önü alınabileceğine ve ihdas edilmiş lüzumsuz masrafların tenzil olunarak harbe rağmen en sıkı bir tasarruf ve iktisad siyasetinin tatbik olunacağına, aid olduğu Nezaretlerden kaldırıp başka Nezaretlere verilen hizmetlerin aslına irca olunacağına ve mesail-i iktisadiyye hakkında tatbik olunan ve bence memkelet içinde pek müfrit "Nasyonalizm" siyasetinin devamı men edileceğine kat'iyyen itimadım yoktur. Bundan dolayı arzu ederim ki bütün bu ihtilâflar evvelden halledilsin ve İttihad ve Terakki

Fırkasının oynayacağı en mühim "Koz" olan Talat Paşa kabinesi, her hususta ahenkdâr bir surette hareket edecek bir kabine olsun. Bunu gayr-i mümkün görmekten mütevellid teessüfüm çok ziyadedir. Mamafih meydandaki müşkilâtı da görüyorum. Bunun için hayatımda şimdiye kadar kimse hakkında yapamadığım bu fedakârlığı yaparak teklifi kabul ediyorum. Mamafih gerek avdetimden ve gerek kabineye girdikten sonra da serbest-i hareketim tamamen mahfuzdur..."

İşte ben, kabineye bu surette girdim. Girmekliğimle memleketime medyun olduğum hizmeti ifa eylemiş olduğuma eminim. Ben kabinede bulunmamış olsa idim her halde bütün düyûnumuz şimdikinden fazla ve ahval-i maliyyemiz de şimdikinden fena olacak ve şu müşkil ayları geçirmek için de kasalarda bir para bulunmayacaktı.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Kabineye iştirak ettikten sonra tehcir meseleleri oldu mu?

Cavid Bey (Biga) – Hayır ve kat'iyyen böyle hiçbir muamele olmamıştır.

Reis – Bu sual hakkında başka bir mütalaa var mı? (Hayır sedaları) Altıncı sual, "vekayi-i Harbiyeden sevkulceyşe taalluk etmeyen ve binaenaleyh ketmi lâzım gelmeyenleri mücerred muhafaza-i mevki dâiyesiyle ketm eylemesi ve her gün birer menfi sebeble düşmana çiğnettiği vatan-ı muazzez aksamının avâkib-i elimesinden milleti vakit ve zamanı ile haberdar etmemesi" hakkındadır.

Cavid Bey (Biga) – Eğer Harbiye Nazırı Meclis-i Vükelâda, memlekete tebliğ-i resmilerle ilân ettiği şeylerden fazla, bize malûmat vermiş olsa idi bu suale muhatab olabilir idik. Sonra malûm-u âlileri bizim, ne ordularda, ne karargâhlarda; nezaretlere mahsus murahhaslarımız yoktu ve pek çok defalar harekâtı, ecnebi gazetelerden haber aldığımız vâki olmuştu.

Reis – Vukuat ve harekâtı harbiyyeden günü gününe malûmat itası için tarafı âlinizden bir teşebbüs ve teklif vaki olmadı mı?

Cavid Bey (Biga) – Hepimiz tarafından olurdu; fakat haber verdikleri şeylerin, günü gününe olduğunu kim "Kontrol" edecek idi? Değil bizim, Sadrazam Paşa'nın bile vekayi-i harbiyenin sureti cereyanı-

nından malûmatı olduğunu zannetmiyorum. Her hadise üzerine Meclis-i Vükelâda vukubulan suallere daima teminat cevabları verilirdi.

Reis – Yedinci suale geçiyoruz; muvafık mı? (Muvafık sedaları) Bu sual de, "harb seneleri zarfında itilaf hükûmetleri tarafından mükerreren vuku bulan ve bilhassa Rusya'nın inhilalinden sonra edilen sulh tekliflerini red eylemesi ve binnetice bugünkü âkibeti meşumeyi davet eylemesi" mevzuubahistir ki zatı âlileri Rusya'nın inkırazından sonra kabinede idiniz değil mi?

Cavid Bey (Biga) – Rusya'nın inhilalinden sonra böyle bir teklif olduğunu bilmiyorum; fakat ben Fuad Bey'in yerinde olsa idim, bu suali başka türlü sorardım. Meselâ şu şekilde: *"Acaba, siz sulh teklif etse ediniz, onlar kabul ederler mi idi?"* der idim.

Reis – Onu biz soracağız.

Cavid Bey (Biga) – Bendeniz itilaf devletleri tarafından ciddî ve esaslı bir teklif vaki olduğunu bilmiyorum; mamafih bu hususta bazı şayiat ve rivayat duyuluyor idi; mesela falan adam falan yerdeki sefirimize müracaat etmiş, yahud falan şahıs falan yerde tesadüf ettiği bir Osmanlıya şöyle söylemiş diyenler olur idi, fakat salahiyetdar bir adam tarafından resmî veya nim [yarı] resmî vaki olan bir teşebbüs müstesna olmak üzere; buna dair esaslı bir teklif olduğunu bilmiyorum. Şurasını da vicdanen ilave etmeye mecburum ki eğer böyle bir teklif vâki olsa idi. Hükûmet, bunu kabul etmeye mütemayil bir hükûmet değildi. Ve o teklifin neticesi nihayet bir kabine buhranı ihdas edebilir, teklifi kabul etmeyenler hükûmette kalır idi. Mamafih ben yalnız bir teklif biliyorum; bu teklif İsviçre'de bulunan bir İngiliz tarafından Sadrazam Paşa'ya gönderilmiş bir mektub ile vâki olmuştur.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – O İngilizin ismi malum mudur?

Cavid Bey (Biga) – Onun ismi devletçe malûmdur ve kendisi tanınmış bir adamdır; yazdığı mektubu da sefir vasıtasıyla Talât Paşa'ya göndermiştir.

Salim Bey (Karahisarı Sahip) – Said Halim Paşa "Vitol" isminde bir ingiliz diyordu.

Bir İngilizden Talat Paşa'ya gönderilen mektup...

Cavid Bey (Biga).– Hayır, bu adam o değildir? Bu, belki Said Halim Paşa kabinesi zamanında muharebenin ilk senesinde olmuştur. Talat Paşa'ya gelen bu mektubu ben tercüme etmiştim; bir sureti bende vardır. Fakat ilk mektubu görmedim; bu mektub, ikincisidir; okuyorum:

"29 Mart tarihli mektubuma devamen zât-ı samileri tarafından lütfen gönderilen habere cevaben atideki ahvali huzuru fehametpenahilerine arz ediyorum:

"Said Halim Paşa'nın, kabinenin reisi sıfatıyla, Hükûmet-i Osmaniyyeyi Avrupa harbine iştirak ettirmesinin hakiki sebebi olarak gösterilen şey evvela, Türkiye'yi İstanbul ve Boğazlar dahi dahil olduğu halde, Avrupa kıtasındaki araziden yeniden bir ziyaa uğramak tehlikesinden sıyanet eylemek. Saniyen, kapitülasyonların ilgasını tahti temine alarak Türkiye'yi müstakil bir millet haline getirmekti. Türkiye harbe gireli iki seneden fazla zaman geçtiği halde ne Rus tehlikesini bertaraf edebildi, ne de hemen dünyadaki bütün milleteri teşkil eden düveli muhalife ve muhasıma hakkında kapitülasyonların ilgasını taht-ı temine alabildi. Filvaki Said Halim Paşa'nın harb siyaseti, ilk zamanlarda bazı ehemmiyetli muvaffakiyet verdi. Fakat şimdi Türkiye İmparatorluğu her taraftan düşman orduları ve donanmalarıyla muhattır; kendi harekât-ı harbiyyesi de harekât-ı tedafüiyyeye müncer olmuştur; ahalisi tahammülün son noktasına gelmiş, itibar-ı malisi fevkalâde bir tenezzüle uğramış bulunuyor. Said Halim Paşa muharebeye girmeye karar vermekle taahhüd etmiş olduğu mes'uliyetin şahsî cezasını mevkii iktidardan çekilmekle ödemiş oluyor.

"Zat-ı sâmileri şimdi riyaseti hükûmete davet edilmiş bulunuyorsunuz. Hiçbir ricali hükûmet bugüne kadar böyle ağır bir vazife ve bu derece büyük bir mes'uliyet karşısında bulunmamıştır. Türkiye milleti gözlerini size ve muktedir refikiniz Enver Paşa'ya tevcih etmiş bulunuyor. Kendisi hali hazırdaki büyük tehlikeden, teşevvüşattan [karışıklık] ve ıztıraplardan kurtarmanıza intizar eyliyor.

"Ben Türkiye'nin eski bir dostu olduğum için şu geçen senelerde İngiltere ile Türkiye arasındaki kadim muhadenet ve münasebatın uğradığı fena tahavvülden pek ziyade müteessir olmuştum. Bundan

dolayı şu harbi müdhişin devam ettiği esnada İngiltere'ye gidip Türkiye'ye karşı olan ananevî dostluğu ihya etmek için bütün kuvvetimi sarfettim. Son 29 Mart tarihli mektubumdaki beyanatımı tekrar ederek diyorum ki, Zat-ı Samileri İngiltere ile ve bittabi İngiltere'nin umum menfaatleriyle sulh için gayet faydalı bir itilaf [anlaşma] akdedebilirsiniz, bu itilaflar neticesi olarak Türkiye her noktai nazardan hür ve müstakil bir devlet haline gelir. Dünyanın bütün milletleri arasında şimdiye kadar kat'iyyen iktisab edemediği âlî bir mevki ihraz eyler.

"İşte bundan dolayı Türkiye için artık harbe devam etmekte hiçbir sebep ve fayda olamayacağını zâtı fehametpenahilerine yine arza ictisar ediyorum. Sizin ve Enver Paşa'nın Türkiye milletiyle tarihe karşı büyük bir mes'uliyetiniz vardır. "Bern" sefiriniz Fuad Bey ahlâk noktai nazarından Türkiye'nin münferid bir sulh akdetmesi pek müşkil ve belki muhal olduğunu söyledi. Ve Türkiye vasıta olmak üzere diğer menfaatlerinizle de umumî bir sulh akdi müreccah olacağından bahsetti. Bu noktai nazar ciddî bazı mesâilin tedkikini icab eder; Almanya'yı ele alalım. Almanya harbi ne için yaptı? Şimdiye kadar Almanya tarafından vukubulan beyanatanazaran harbin sebebi muhafaza-i mevcudiyet kaziyesidir. Almanya'nın hasımları da defaat ile açıkça ve resmen maksadları, Almanya'yı tahrik ve imha etmek olmayıp yalnız bütün dünya için daimî bir tehlike teşkil eden Alman "Militarizm"ini kaldırmak olduğunu ilan ettiler. Bundan dolayı pek aşikârdır ki Almanya resmen söylediği sebebin gayri bir sebeb için harb ediyor. Bu sebeb de muhafazai mevcudiyet değil, diğer akvam ve milletlerin zararına olarak tevsii memâlik maksadıdır.

"Eğer Türkiye kendisini Almanya'nın bu makasıd-ı harbiyesine teşrik etmeyecek olursa, bütün âlem nazarında kemali namus ile münferid bir sulh akdedebilir; aksi takdirde Türkiye intizar edebileceği şeylerin kâffesini kendisine temin edebilecek olan bir sulh-u münferidi red edecek olursa bütün cihan kendisinin makasıd-ı harbiyyesinin de Almanya'nınkinin aynı olduğuna hükmedecektir. Avrupa, Asya ve Amerika'da ki itilaf devletleri Türkiye'nin infikak nâ-pezir bir surette Almanya'nın makasıdı harbiyesine merbut olduğunu görünce tabiî Türkiye'ye karşı da aynı muamelede bulunacaklardır. Bu bahiste söy-

lenecek pek çok şey varsa da şimdilik bunları bertaraf ederek yalnız bilhassa İngiltere ile Amerika'nın her nevi kuvvetlerinde *–Havaî, bahrî ve berrî–* vücuda gelen tezayüd-ü azîmi zikredeceğim.

Ben Türkiye'nin Almanya'nın bu meşum daire-i münasebatında kalacağını bir dakika için bile zan ve farz edemiyorum; mümküdür ki Türkiye, Almanya'nın hakiki makasıdı harbiyyesine vakıf bulunmasın. Almanya kendi makasıdı harbiyyesini bildirerek Türkiye'nin muhasım devletler arasında vasıta olmasını teshil edecek mi? İşte ahvalin şu merkezde bulunmasından nâşi, bilûmum mileli mütemeddine Türkiye'nin muharebeye devam etmesi için hiçbir sebebi ahlakî mevcud olmadığını teslim ve tasdik eyleyeceklerdir. Zatı Fehametpenahileri hali hazırda, gayet nâfî şeraitle ve milletimizin halen istirahatini, atiyen teâlisini temin edebilecek bir sulh yapabilirsiniz. İşte bütün bu mütalaatı tekrar nazargâhı samilerine arz ederek 29 Mart 1917 tarihli mektubumda dermeyan ettiğim şeraiti selaseyi tecdid eyler ve taraf-ı-samilerinden ankarib bir cevaba intizar ederim."

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Şeraiti selase [üç şart] malûm mudur?

Cavid Bey (Biga) – Kapitülasyonların ilgası, biraz muavenet-i maliyye icrası ve bir de *–pek iyi tahattur etmiyorum, belki Nesimi Bey bahsetmiş olacaktır–* işgal edilen yerlerin iadesi idi. Fakat bu fıkranın metninden emin değilim; bu ciheti Nesimi Bey'den sorarsınız.

Halid Bey (Divaniye) – Cavid Beyefendi, bu sözü söyleyen zât bir mevki sahibi midir ve eğer Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye bu şeraiti kabul etse idi acaba o vakit bir netice-i müsmire elde edilecek mi idi?

Cavid Bey (Biga) – Bilmiyorum; fakat bu adam kendisinin "Loyd George" tarafından geldiğini söylemiş idi; lâkin bu kavlin sıhhatine dair "Bern" sefirimizin teminat verdiğini tahattur etmiyorum.

Halid Bey (Divaniye) – Haki payiniz, bu adamın şahsiyeti Devlet-i Aliyyece malum olduğunu söylemiştiniz.

Cavid Bey (Biga) – Evet, şahsı malûmdur.

Halid Bey (Divaniye) – Fakat memurin-i siyasiyeden midir?

Cavid Bey (Biga) – Hayır değildir, iş adamıdır.

Reis – Bu mektub "Bern" sefiri vasıtası ile mi Sadrazam Paşa'ya gönderiliyor?

Cavid Bey (Biga) – Evet. "kurye" ile geliyor.

Reis – Şeraiti selaseden [üç şart] bahs ettiğine göre muhabere cereyan etmiş demek?

Cavid Bey (Biga) – Evet, evvelce belki Said Halim Paşa hükûmeti esnasında, bir muhabere cereyan ettiği anlaşılıyor.

Reis – Acaba o mektuba nasıl cevab vermiş ve müzâkerat ne derece ilerlemiştir.

Cavid Bey (Biga) – Bendeniz de onu arz edeceğim: Bundan ben Amerika ile kat'ı münasebet esnasında, yani nisan içinde, haberdar oldum ve ben Amerika ile kat'ı münasebetin aleyhinde bulunduğum ve bunun esbabını da tâdad eylediğim sırada bu mektubu gönderdim. İhtimal ki o zaman gelmişti. "Loyd George" tarafından geldiğini söyleyen adam, kendisinin sulh müzakeresine memuriyetini beyan etmiş ve sefirimiz de, Almanya dahi dahil olduğu halde, hepimizin müşterek bir sulh yapmaklığımızı teklif etmiş ise de cevab-ı red almış idi.

Bunun üzerine ben, bu adam ile görüşülmekte devam olunmasını ve eğer Almanlar'la Avusturyalı'lar, gerek Bulgarlar her fırsatta İsviçre'de düşman memleketlerine mensub adamlar ile münasebet peyda etmeye çalıştıkları için bizim de böyle hareket etmekliğimizle ittifaka hiyanet mevzuu bahs olamayacağını Talat Paşa'ya söylemiş idim. Fakat yine makbul olan fikir, müşterek sulh gayesini takib etmek fikri olduğu cihetledir ki bu müzakere, bir neticeye iktiran etmemiş olacak zannediyorum.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Son teklif "Brest-Litovsk" muahedesinin akdi esnasında mı olmuştu?

Cavid Bey (Biga) – Ondan çok evvel olmuştur.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – O esnada da bir teklif olmuş ve mesele, Meclis-i Vükelada tezekkür edilmiş; fakat teklif, 15 Kânunuevvel [Aralık] tarihli Londra gazeteleri ile ilan ve işaa edildiği cihetle meselede bir ciddiyet görülmemiş ve bu suretle terk edilmiş. Hatta Almanlar belki haberdar olur da şüpheye düşerler mülahazası ile, mahremâne vuku bulan bu tekliften haberdar bile edilmişler. Bu mesele hakkında

malumatınız var mı?

Cavid Bey (Biga) – Bunu kat'iyyen bilmiyorum, ihtimal ki ben Berlin'de iken olmuştur.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Mesele İsviçre'de üsera mübalesine memur olan Muhtar Bey'e açılmış ve onunla bu hususta görüşülmek istenilmiş.

Cavid Bey (Biga) – O başka. Yalnız Muhtar Bey'e musahabe arasında, böyle söz söylenildiğini işittim; fakat ciddî bir sulh teklifi değildir ve bunun ciddiyeti hakkında hükûmetçe bir fikir olduğunu bilmiyorum. O vakit de yine Berlin'de idim.

Necati Bey (Bolu) – Mübadele-i üsera meselesi görüşülür iken söylenilmiş ve mesele, Meclis-i Vükelâya gelmiş, bu suretle muhabere olunmuş.

Cavid Bey (Biga) – İhtimal ki ben Avrupa'da iken olmuştur.

Reis – Bu mesele Meclis-i Vükelâda mevzuu bahs edildi mi?

Cavid Bey (Biga) – Tabiî edilmiştir, mektubun tercümesini ben yaptım.

Reis – Bu kadar müzakerât sebk ettikten ve Rusya'yı bu hale getirdikten sonra, tarafımızdan böyle bir sulh meselesi teklif ve Meclis-i Vükelâda mevzuu bahs edilmedi mi?

Cavid Bey (Biga) – Sulh meselesi çok defa mevzuu bahs edildi ve düşmanlarla sulh-u münferid yapılır mı ve düşmanlarla anlaşılabilir mi diye muhaverat cereyan eyledi. Bizim tarafımızdan Rusya'nin inhilalinden sonra bir teklif vaki olsa idi, bu teklifin düşmanlarca şâyânı kabul olacağına kuvvetli itimadım vardı. Fakat Talat Paşa Kabinesinin bunu kabul etmesi imkânı yoktu.

Enver Paşa'nın İmân-ı Kâfirânesi!..

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Sebeb?

Salim Bey (Karahisarı Sahip) – İhanet!...

Cavid Bey (Biga) – Hayır. Bunun sebebi, Harbiye Nazırının Almanların galibiyeti kat'iyyesine imanıdır.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – İman-ı kâfirânesi...

Cavid Bey (Biga) – Müsaade ediniz efendim; samimi kanatidir.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Hayır; beyinsizliği.

Cavid Bey (Biga) – Harbiye Nazırı, inhizamımızdan bir hafta evvel de bu kanaatini söylüyordu.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Amerika ile kat'ı münasebet edilir iken zatı âlileri burada mı idiniz?

Cavid Bey (Biga) – Bu sualinize pek teşekkür ederim, çünkü ben de bahs etmek istiyordum, fakat sırasını getirememiş idim; binaenaleyh bunu anlatayım: Nisanın 4 üncü günü ben Amerika sefirinin yanında idim. Sefir, bana Hariciye Nazırından aldığı resmî bir telgrafnameye nazaran Türkiye ile Amerika arasında hiçbir ihtilaf mevcut olmadığını ve münasebatı dostanemizin idâmesini arzu ettiklerini beyan ettikten sonra: "Meğer ki Türkiye, Almanya'dan gelecek emre imtisalen bize ilanı harb etsin" dedi. Bundan 15-20 gün evvel de Meclis-i Vükelâda Amerika meselesi mevzuu bahs olmuştur ve o vakite kadar Almanlar, bizim Amerika ile kat'ı münasebet etmekliğimize lüzum olmadığını bana defaat ile söylemişler idi.

Sonra birden bire kat'ı münasebet teklifini serd ettiler. Ben onun üzerine, Almanlar şimdiye kadar bu meseleye muhalif oldukları halde şimdi böyle bir iddia serd etmelerinin esbabını anlayamadığımı ve Amerika harbe iştirak edince,farzı muhal olarak Almanya galip gelse dahi, Amerika'ya karşı galebe ihraz edemeyeceği cihetle bizim için kapitülasyonların ilgasından bile ümidimizi kesmek lâzım geleceğini söyledim. Meclis-i Vükelâda kimse, Amerika ile kat'ı münasebet lehinde idare-i kelâm etmedi ve mamafih hiç kimse de, benden maada, Almanya'ya karşı bu hususta şiddetli lisan kullanmak istemedi.

Nisan'ın yedinci günü de Avusturya sefiri müracaat ederek kendilerinin Amerika ile kat'ı münasebet ettiklerini tebliğ etti ve aradaki "Solidarite"yi muhafaza etmek için bizim de aynı şeyi yapacağımız ümidini izhar eylemişti. Ben bundan haberdar olunca Sadrazam Paşa'yı gördüm ve Amerika ile kat'ı münasebete hiç bir sebeb olmadığını ve Amerika Heyet-i Sefaretinin burada kalmasından Almanya'ya ne zarar

geleceğini bir türlü anlayamadığımı ve diğer devletlerle aramızda bulunan bütün köprüleri kırmanın gayr-i siyasî bir hareket olduğunu, sulh masasında her şeyi Almanya'dan beklemek büyük bir hata olacağını ve Almanya'nın bi-payân bir hüsn-ü niyeti dahi olsa her istediğini yaptırmaya muktedir olamayacağını ve Amerika'nın harbe duhulü Almanya'nın mağlubiyeti kat'iyyesi demek olduğunu ve bunun düşmanlara büyük bir kuvve-i maneviyye bahş edeceğini, Rusya'da başlayan ihtilalden lehimize çıkmasına intizar edilen neticenin Amerika'nın müdahalesi ile körleneceğini ve devlet hayatında her türlü avamili nazarı dikkate almak lâzım geldiğini, harhalde Amerika sefirinin burada kalması âtiyen zuhur edebilecek ahvale karşı pek muvafık olacağını söyledim. Talât Paşa bu sözlerime itiraz etmedi, fakat Almanya'yı gücendirmekten ve sûizanlarını celb etmekten korktuğunu da saklamadı.

Ben ertesi günü yine Talât Paşa'yı gördüm ve aynı beyanatımı gayet musırrane tekrar ettim ve pek müşkil bir zamanda olduğumuzu ve Almanya'da harbden yorgun olduğu için yakında bir sulh ihtimali zuhur edecek olursa bizim taleplerimizi isaf ettirmek için Almanya'nın harbi bir gün bile idame ettirmeyeceğini söyledim ve Amerika harbinin, harbin bidayetinden beri Almanya'nın başına çöken en büyük felâket olduğunu da ilave ettim. Fakat bazı arkadaşlarımız: "Garb Cebhesinde Almanya'nın muzafferiyeti yüzde yüzdür" dediler ve hatta bunun pek karib [yakın] olduğunu söylediler.

Amerika ile münasebetlerin kesilmesi...

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Herhalde bunu söyleyen Enver Paşa olacak değil mi?

Cavid Bey (Biga) – Bu fikrim nazarı dikkate alınmadı; mamafih Hakkı Paşa'ya bir telgraf çekilerek her ne kadar Amerika ile kat'ı münasabet yapılabilecek ise de Mösyö "Zimmerman'ın bu hususta ısrar edip etmediğine dair istidlaatın bildirilmesi yazıldı. Hakkı Paşa Mösyö "Zimmerman"ı ikna etmek için kat'ı münasabet hususunda epey müdafaada bulundu. Fakat Hakkı Paşa, Mösyö "Zimmerman"ın yazdığı bir mektubda, bu hususta söylenen sözlerin kendisini ikna etmediğini, biz kat'ı münasebet etsek de Amerika'nın bize ilanı harb etmeyeceğini

ve mamafih Amerika ile kat'ı münasebet etmekliğimizin Almanya'ca mucib-i hoşnudî olacağını beyan ettiğini bildirdi.

Fakat bu mektubda Amerika bize ilanı harb ederse Almanya'nın bize muavenet edeceğine dair bir kayıd yoktu. Bunun için de diğer bir mesele ihdas ettim ve: "Bulgaristan'da Almanya'nın müttefikidir, binaealeyh evvela Bulgarlar kat'ı münasebet etsin, sonra da biz kat'ı münasebet edelim" dedim; çünkü Bulgarların da kat'ı münasebet etmeyeceklerine emin idim. Amerika menabiinden aldığım malûmat bunu gösterdiği gibi o sırada Sofya sefiri olan Fethi Bey'in bir telgrafı da Bulgaristan'ın niyyâtı [niyetler] hakkında hiç bir şübhe bırakmıyordu.

Çünkü Mösyö *"Radoslavof"* Amerika ile kat'ı münasebete karar vermek şöyle dursun, Avusturya'nın hareketini takbih ediyor ve bu hususta istical göstermeyip teenni [itidal] lüzumundan bahs eyliyordu. Ben de Bulgaristan'ın Amerika ile kat'ı münasebat etmeden bizim kat'ı münasebet etmekliğimizin doğru olmadığını söylemiş isem de böyle bir hareketin bizden sudûru iyi olmayacağından ve bizim Bulgaristan'a benzemediğimizden, her zaman Bulgarlardan kuvvetli olduğumuz için korkmak lâzım gelmediğinden bahs edildi.

Bunun üzerine ben yine söylendim ve "Almanlar, Bulgarlar ile de bizim gibi mütefiktirler; binaenaleyh bizim üzerimizde yaptıkları cebir ve tazyiki bir defa da şu Bulgarlar üzerinde yapsınlar, onları her hususta bizden daha ziyade "Favorize" ettikleri halde istimali nüfus mevzuu bahs olunca bizi Bulgarlara tercih etmelerinin manası yoktur.

Bulgarlar kat'ı münasebet etmiyecek olursa sulh masasında bizden iyi mevkide olarak Amerika müzaheretinden istifade edecektir. Amerika Heyet-i Sefaretinin İstanbul'da kalmasını nasıl mahzurlu addediyorlarsa Sofya'da da bir Amerika Heyetinin kalmasını öylece mahzurlu addetmeleri icab eder. Mademki Bulgarlara bir şey yapmıyorlar; binaenaleyh bizi de rahat bıraksınlar" dedim. Arkadaşlar, buna karşı da, er geç Bulgarların kat'ı münasebet edeceklerini ve Almanların Bulgarları teşvik etmek için evvelâ bizi kat'ı münasebete sevk etmek istediklerini söylediler. Bu itirâzın önüne geçmek için de: "O halde Sofya sefirimize yazalım; biz, kat'ı münasebet etmeye karar vereceğiz; fakat bu işi Bulgarlarla birlikte yapmak istiyoruz; binaenaleyh onların ne vakit kat'ı münasebet edeceklerini bize bildirsin" dedim.

Lâkin bu teklif de kabul edilmedi ve kat'ı münasebet için mazbata tanzimine karar verdiler.

Sadık Bey (Kütahya) – Beyefendi, bu muhavereler Meclis-i Vükelâda zabta geçmedi mi?

Cavid Bey (Biga) – Hayır, çünkü müzakerat-ı mühimme hakkında zabt yapılmak usulü bizim Meclis-i Vükelâlarda mu'tad değildir. Yalnız kararlar zabt olunur. Onlar kat'ı münasebete karar verdiler, fakat ben muhalif kaldım ve esbab-ı muhalefetimi mazbataya yazmak istedim. Sonra Meclis-i Vükelâ haricinde Talât Paşa ile uzun uzadıya görüştüm ve bu işte Almanya'ya körü körüne mutavaattan başka birşey görmediğimi, Almanya bizi yumuşak gördüğünden her tecrübeyi bizde denemek istediğini ve benim her meselede böyle muhalif vaziyette kalmakla gülünç bir mevkie girdiğimi, her mühim işte tek başıma kaldığımda daima istifa tehdidi yapmaktan utandığımı söyledim. Bunun üzerine de esbab-ı muhalefetimi muhtevi uzun bir muhtıra yazarak Sadrazam Paşa'ya verdim. İşte Amerika ile kat'ı münasebet meselesinin tarz-ı cereyanı da bu şekildedir. Fakat Amerika sefiri buradan gitmezden evvel şiddetle kat'ı münasebet aleyhdarı olduğumu biliyor idi ve hatta bana; "bunu Almanların cebir ve ısrarı ile yapıyorsunuz; fakat sizden rica ederim, müessesatımıza el dokundurmayınız" dedi. Ben de hükûmette kaldığım müddet zarfında bunun için bütün kuvvetimi istimal ettim ve Amerikan müessesatına el sürmedim. Bu hususta ekser rüfekayı, bilhassa Talât Paşa'yı daima kendime tarafdar buldum.

Reis – Vakit gecikti; yarın ictima etmek üzere celseye hitam veriyoruz.

Hitâm-ı Müzakerat

Saat	*Dakika*
5	*20*

Müşarünileyhin ifadatı tarafımdan zabt edilmiştir.	İfadat-ı Mazbutamı tasdik ve imza ederim.
Zabıt Kâtibi	Biga Mebusu
Necmeddin Sahir	*Cavid*

III
BEŞİNCİ ŞUBE

ONUNCU İCTİMA

Cavid Bey

Maliye Nazır-ı Esbakı Biga Mebusu

Salı: 26 Teşrinisani 1334 [26 Kasım 1918]

İctimâ'da Mevcut Âza

Reis: *Abdullah Azmi Efendi (Kutahya),* ***Kâtib:*** *Şemseddin Bey (Ertuğrul),* ***Âza:*** *Hüseyin Kadri Bey (Karesi), Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan), Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif), Salim Bey (Karahisar-ı Sahip), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), Sadık Bey (Kütahya), Necati Bey (Bolu), İlyas Sami Efendi (Muş), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara), Halid Bey (Divaniye), Hasan Bey (Gümüşhane), Viktor Bey (İstanbul)*

Bed'-i Müzakerat

Saat	*Dakika*
2	*00*

Reis – Celse açılmıştır; sekizinci sual, "Harbin ihdas eylediği müşkilât karşısında halkın ihtiyacını tehvin edecek tedabire tevessül eyleyecek yerde, bir takım eşhas-ı maddiyye ve hükmiyyenin ihraz-ı servet eylemesini teminen ihtikâr ve sûistimal yollarına saparak memleketin iktisadiyatını batırması" hakkındadır.

Cavid Bey (Biga) – Acaba, sahib-i sualin bundan maksadı nedir?

İttihatçıların millî şirketleri nasıl kuruldu?..

Reis – Müşteki, bir takım şirketler vücuda getirildiğini ve bunları vücuda getirmek için ihtikâra sebebiyet vermiş olduğunu, halkın iaşesini düşünmek lâzım iken ferdî ve şahsî birtakım adamlara para kazandırıldığını söylüyor.

Cavid Bey (Biga) – Biliyorsunuz ki ben hadise-i harbin ferdasında istifa ettim; mevzuu bahis olan şerketlerin kâffesi harbin ilânından sonra Talât Paşa kabinesinin teşekkülüne kadar geçen müddet zarfında teşkil olunmuştur. Esnaf Cemiyetleri vesair şirketler ve Cemiyetler o zamanın mahsulüdür. Ve bu şirketlerin teşekkülü hususunda benim tarafımdan hiçbir tesir vaki' olmamıştır. Ben bu şirketlerin ne suretle teşekkül ettiklerini bimiyorsam da istidlâlime göre, o zaman memlekette doğrudan doğruya millî sermaye ile müteşekkil şirketler mevcud olmadığını düşünmüşler ve bu mülahazaya istinaden bu şirketleri vücuda getirmeye teşebbüs eylemişlerdir. Bunların bidayet-i teşekküllerinde bir inhisar [tekel] kastı olduğunu zannetmiyorum. Bunu, sonra vakayi' tevlid eylemiştir. Devletin mahiyetini şu veya bu şirkete, şu veya bu sınıf ahaliye kasretmek istediği zaman bundan bir takım fena netayic tevellüd edeceği vareste-i iştibahtır. Her memleketin tarih-i iktisadisi buna şahid olmuştur. Ben gerek hükûmette bulunduğum ve gerek bulunmadığım zamanlarda, ilmî "prensip"lerim iktizası olarak devletin bu gibi şeylere müdahale etmemesine daima tarafdar oldum. Çünkü bu müdahaleden beklenen faideden ziyade mazarrat tevellüd edeceğine kâni idim. Her vakit devleti, bu müdahalâttan müçtenib görmek istedim. Erbab-ı mesaî arasında rekabet vücuda getirmek ve bunun neticesinde eşyanın ehveniyyet ve nefasetinden [ucuzluk ve kalite] umum ahaliyi istifade ettirmek bence en sağlam düsturdur. Hükûmet, melek dahi olsa ve müdahalesini ne kadar bîtarafane yapmak istese, yine muvaffak olamayarak netayicin aleyhine döneceğinde iştibah [şüphe] edilmemelidir. Millî şirketler teşekkül ederken bazı kimselerle görüştüğümü tahattur ediyorum. Hiç kimse bu şirketlerin inhisar mak-

sadıyla teşekkül edeceğini söylemiyordu. Fakat tatbikat maatteessüf, şikâyatı müeddi olacak surette vuku buldu; bunun mes'ulü de şirketlerin sermayedarlarından ve müessislerinden ziyade hükûmete aittir.

Ben İtibar-ı Milli Bankasından maada, bir şirketin teşekkülüne ne yardım ve ne müdahale ettim. İtibar-ı Milli Bankası da hükûmette bulunmadığım zaman tesis edilmiştir. Bunu nasıl teşkil ettiğini de, Halid Bey'in müessesat-ı maliyye hakkında sormak istedikleri suale cevab vereceğim zaman söyleyeceğim. Bütün dünyada, yani bizden başka her bir memlekette milli sermaye ile müteşekkil devlet bankası vardır. Biz de âtî nasıl tecelli ederse etsin, faydası gayr-ı münker olan böyle bir müessese ile memleketimizi techiz etmek için çalıştık. Hiç kimse, hatta müttefiklerimiz dahi ümid etmediği halde, memlekette unsur, fırka ve meslek tefrik eylemeksizin 2.000.000 lira sermaye toplayarak bu Bankayı teşkil ettik. Ben bu hususdaki hizmetimle pek ziyade iftihar ederim ve bu Banka eminim ki bütün bu buhranlardan serbest olarak çıkacaktır.

Halid Bey (Divaniye) – Harp esnasında Düyun-u Umûmiye; Bank-ı Omanî vesair müessesat-ı maliye'nin teşkilatına dokunulduğu söyleniyor, bu hususta malûmat lütfeder misiniz?

Harp içinde halkın ve ordunun iaşe meselesi...

Cavid Bey (Biga) – Evvelki suale temas eden iaşe meselesi için de bir iki kelime söyleyeyim: 1332 [1916] senesinde istikraz akdi için Almanya'ya gitmiş ve istikraz muamelesini ikmal ettikten sonra Viyana'ya gelmiş idim; işte bu sırada Talât Bey'den bir mektub aldım. Talât Bey bu mektubunda, İstanbul'da bir İaşe Heyeti teşkil edileceğini ve bu Heyete Almanlardan bir iki kişi dahil olacağını ve mezkûr Heyet piyasadan mübayaatta [alım] bulunacağı cihetle, badelharb iade edilmek üzere, paraya muhtac olduğunu izah ediyor ve paranın nasıl tedarik edileceğini soruyordu. Dördüncü tertib istikraz muamelesi bitmiş olduğundan dolayı yeni bir teşebbüste bulunmak ve Almanlardan tekrar para aramak icab ediyordu. Ve o vakit İaşe Heyeti için üçbuçuk milyon lira sermaye isteniliyordu. Almanlar bu teklif üzerine takriben bir milyon lirasını istikraza mahsuben vermeye muvafakat etmişler ve

ikibuçuk milyon lira için de sulhun akdinden itibaren bir sene zarfında iade olunmak üzere, ayrıca avans yapmayı kabul eylemişlerdi.

Tabiî o zaman İaşe Heyetine lüzum kalmayacak ve eldeki buğdaylar kâmilen satılmış olacaktı. 1332 [1916] Ağustosunda bu işe dair yazdığım mektubda: "Bu işi bir devlet işi yapacağınız yerde erzak müteahhidlerini davet edip kendilerine bir menfaat temin etseniz ve bu teşebbüsü *"Deutsche Bank"* tacirlere, Almanya hükûmeti *"Deutsche Bank"*a kefil olmak suretiyle teşkil edilecek bir Heyet-i Ticariyyeye havale etseniz ve mübayaat muamelatını bir Heyet vasıtasıyla yapsanız daha nâfi olur" dedim; fakat o vakit iş, bu şekilde kararlaşmış olduğundan değiştirilememişti. İşte ilk İaşe Heyeti de bu suretle teşekkül etmiştir.

Ben hükûmete geldiğim vakit devam eden şekil bu idi. Fakat biraz sonra pek tabiî olarak askerlerle İaşe Heyeti arasında nihayetsiz ihtilafat tahaddüs etti ve bunun neticesi olarak İaşenin cihet-i askerîyyeye tevdî edilmesi mevzuu bahis oldu. Çünkü cihet-i askerîyenin vasâiti cihet-i mülkiyyenin vasaitinden daha çoktu. Ve İaşe meselesi cihet-i askerîyyenin elinde olunca; "Ordunun iaşesi temin edilemiyor, bu da harbe tesir ediyor" gibi itirazata meydan kalmayacakdı.

İşte bu mülâhaza neticesinde iaşe işi cihet-i askerîyyeye verildi ve bu idare de muvaffak olamadı. En son İaşe Nezareti teşekkül ettiği vakit ben Avrupa'da idim ve bu Nezarete 5.000.000 lira sermaye verileceğini orada haber aldım. Avrupa'ya gitmezden evvel Talât Paşa'ya, eğer iaşe işinin tanzim edileceğine emin olabilirsem üç, dört milyon lirayı tecavüz etmemek üzere bir muavenet edilebileceğini söylemiştim.

Avrupa'dan avdet ettiğim vakit memleketin iaşe meselesi tanzim edilmemişti. Para itibariyle de bir uçuruma gidiyorduk. Talât Paşa'da Berlin'e gidince Maliye Nezareti vekâleti Haşim Bey'e verilmişti. Viyana'da bulunduğum vakit Haşim Bey'den acıklı telgraflar aldım. Bu telgraflarda İstanbul ahalisinin iaşesi için yevmî [günlük] 150.000 lira masraf ihtiyar edileceği bildiriliyordu. Filvaki İstanbul'a gelince meseleyi tedkik ettim ve Avrupa'ya gittikten bir ay sonra başlayan bu halin iki ay devam etmiş olduğunu anladım. Bu müddet zarfında nısfı peşin ve nısfı veresiye olmak üzere günde 4.600 çuval un mübayaa

edilirdi. Bunun 1.800 çuvalı İstanbul'daki asker ve mütebakisi ahali içindi ve buna mukabil yekûn tahsilat 4, 5 bin liraya baliğ oluyordu. Ben bunu Meclis-i Vükelâda mevzuu bahis ederek bu işin önüne geçilmesini ihtar ettim, fakat bu sözlerime karşı "yarın İstanbul açtır" diye mukabele edildiğinden tabiî birşey yapılamıyordu.

İki sene zarfında zuhuru muhtemel olan ahval-i fevkaladeye karşı pek müşkilat ile tasarruf ettiğimiz paranın mühim bir kısmını iaşe masrafı olarak vermeye mecbur oldum; beher çuval un 32 - 38 liraya alınıyordu, alâkadarları çağırdım ve peşin para ile daha ucuz alırız diye teşebbüste bulundum. Bu suretle mübayaa meselesini 8 - 10 gün kadar Maliye Nezaretinde idare ettik; vazifem olmadığı halde. Bu sayede unun çuvalını 29, 28, 27 ve hatta yirmialtıbuçuk liraya alabildik. Fakat bu bizim işimiz olmadığından nihayet Meclis-i Vükelaya "Ultimatom" verdim; ve un işiyle uğraşmadıktan başka mübayaat için para da vermeyeceğimi söyledim. Çünkü sarfiyatımız ve borçlarımız 4, 5 milyon liraya bâliğ oluyordu. Bu da İaşe Nezaretine vereceğimz beş milyon lira sermayeden haric idi. Ben Avrupa'da iken İaşe Nezaretine aid tahsisatın iki milyon lirasını verdirmiş idim. Bir milyon lirayı da avdetimde verdim. Kemal Bey'den sonra İaşe Nezaretine gelen Celâleddin Muhtar Bey'e de bir milyon lira verdirdim. Fakat maatteessüf bu sarfiyat, Anadoluda âşar mallarının nakil edilmemesi yüzünden devam etti. Hatta yine de öyle olmaktadır.

Yakın vilâyetlerde belki yüz milyon kilo nisbetinde âşar malı mevcud olduğu ve bir o kadar da mübayaa fiyatiyle alınabildiği halde vasaiti nakliyenin fıkdanından veya sair esbabdan dolayı getirilemiyor. Herhalde hazır paradan sarfolunuyor. Eğer bu sarfiyat olmamış olsa idi tasarruf ettiğimiz mebaliğ bu sene nihayetine kadar değil, hatta gelecek senenin ilk nısfında bile idare ederdi.

Necati Bey (Bolu) – Un meselesinde suistimalat olduğu hakkında matbuatta bazı haberler görüldü.

Cavid Bey (Biga) – Suistimalatı bilmiyorum. O zaman un mübayaa edilirken peşin para vermiyorlardı ve tüccar da bundan dolayı mübayaatta fazla bedel istiyordu.

Necati Bey (Bolu) – Bu hususta Havyar hanında bazı suistimaller olduğu söyleniyordu.

Cavid Bey (Biga) – Ben öyle bir şey yoktur demiyorum ki... Hâlis un alınmıyordu. Gerek un tahlit edilen [karıştırılan] yerlerde, gerek furunlarda suistimâlât vukuû mümkündür.

Necati Bey (Bolu) – Yani bu işler mucib-i tahkik değil mi idi? Bu, Harbiye Nezaretine aittir ve hattâ buyurduğunuz gibi bunun sarfı kendisine aid olduğu hakkında kanun vardır. İaşe Nezâreti bu meseleleri tahkik etmedi mi? Nitekim Posta Nezâreti hakkında tahkikat yapılmıştır.

Cavid Bey (Biga) – İaşe Nezarete yoktu.

Necati Bey (Bolu) – İaşe Müdüriyeti vardı.

Cavid Bey (Biga) – Mübayaât, levâzım tarafından yapılıyordu zannedersem.

Halid Bey (Divaniye) – Demin de arzetmiştim; müessesat-ı maliyyeye, meselâ Düyun-u Umumiyye, Bank-ı Osmanî gibi müessesâta dokunulduğunu işitiyordum. Bu, doğru mudur?

Düyûn-u Umûmiye meselesinin içyüzü...

Cavid Bey (Biga) – Evet onu söyleyecektim; gerek Düyun-u Umumiyye gerek Bank-ı Osmanî ile diğer düşman müessesat-ı maliyye ve iktisadiyyesi meselesi o zamanlar pek ziyade mevzuûbahis olmuştur. Seferberlik ilân edildiği vakit biz yine istikrazlarımıza karşılık gösterilmiş olan varidattan tahsil edilenleri Düyun-u Umumiyyeye tevdie devam ediyorduk. Hattâ bu mesele hakkında Ağustos ayı zarfında Meclis-i Vükelâda sert bir münakaşa oldu, ve Harbiye Nazırı, askerin ihtiyacı varken Düyun-u Umumiyye borçlarımızın karşılığı verilmek lâzım gelmediğinden bahsetti. Bunun üzerine bendeniz kendisine cevap verdim ve "ben Nezarette bulundukça böyle olacaktır. Bu, devletin vazifesi, namusu, haysiyeti icabıdır; ben bu paraları bankaya veremem. Askerin ihtiyacına gelince; seferberlik ilân ettiğimiz vakit Maliye Nezâretinden devletin kudret-i maliyyesini sormaklığınız icab ederdi. Halbuki seferberlik bana sorulmaksızın yapılmıştır. Mamafih hazine-i devlete aid olan parayı verebilirim fakat ecnebi hâmillere aid olan varidatı size vermeye muktedir değilim. Evvelâ borçlarımız, sonra devletin ihtiyacat-ı sâiresi! Eğer aksinde ısrar ederseniz ben

çekiliyorum; yerime başka bir Maliye Nâzırı tedarik ediniz" dedim. Bunun üzerine bu meselede ısrar etmekten sarf-ı nazar ettiler ve bu suretle 20 Teşrinievvel tarihine kadar istikraz karşılıkları olan varidat tahsil edildikçe Düyun-u Umumiyye İdaresine tevdi edildi.

Bundan sonra da Düyun-u Umumiyye müessesesi bir çok vesilelerle mevzubahis oldu. Ben bu müessesenin devletin itibar-ı malîsinin mihenk taşı olduğunu daima tekrar ettim ve buna her ne suretle olursa olsun dokunulmasına mani oldum.

Bankaya gelince, Almanlardan beş milyon lira istikraz olunduğunu demin arzetmiş idim. Biliyorsunuz ki bazı memleketlerde devlet bankalarının altın olarak nakid mevcudu her ne ise onun üç misli nisbetinde Banknot çıkarılması kavâid-i müttehazedendir. Bunu bize de tatbik etmek üzere Talât Bey ve Enver Paşa: "Almanya'nın vereceği 5.000.000 lira altını depo edelim ve bunun mukabilinde 15.000.000 liralık evrak-ı nakdiyye çıkaralım dediler; Osmanlı Bankası bu meseleden haberdar oldu. Ve o vakit Osmanlı Bankasının İngiliz ve Fransız müdürleri burada idiler.

Ben, bunun muvafık olmayacağını söyledim; Avrupa'daki devlet bankaları ile bizdeki devlet bankası arasında mühim bir fark vardır; Devlet Bankaları başka yerlerde yerli sermaye ile müteşekkildir. Ve yerli Heyetler tarafından idare olunur. Bizde ise Osmanlı Bankasının müdirân-ı hakikiyyesi Paris ve Londra komiteleridir. Bu komitelerin emri olmadan İstanbul'daki müdîran bir karar veremezler ve bittabi o komiteler de memleketleri bizimle muharib iken, Türkiye'ye harb için muavenet ediniz diye buradaki müdürlere salâhiyet veremezler idi.

O zaman biz de Osmanlı Bankası aleyhine bir "kampanya" açıldı ve Bankayı kaldırmak veya bu ve buna mümasil muamelâtı, rızası hilâfında icra etmek mevzubahis oldu. Ben, bütün bu müzakerât esnasında ki bu harbden 10, 15 gün sonra başlamıştı. Osmanlı Bankasını müdafaa ettim ve bilhassa bizim memleketimiz fakir bir memleket olduğundan ve badelharb [harp sonrası] bu günkü düşmanlarımıza da arz-ı ihtiyac edeceğimizden, Almanya'nın bütün bu ihtiyacatımızı istiab'a [karşılamak] muktedir olamayacağından bahsettim. Bunu hem kendi arkadaşlarıma hem de Almanya sefirine söyledim. Hattâ sefire, bizi Osmanlı Bankası aleyhine birşey yapmaktan men etmek, kendi

menfaatleri muktezasından olduğunu da anlattım. Daha sonra bankaya, Komitelerin izni olmaksızın Osmanlı bir Nâzır tâyin etmek ve onun maiyyetine Alman bir müşavir vermek istenildi. Ben, bunun da bankaların "statü"süne muhalif olduğunu ve Bankaya Alman müşaviri ile Osmanlı Nâzır koymaya devletin salâhiyeti olmadığını söyledim. Aynı zamanda Banka müdürlüklerini de çağırarak cereyan-ı ahvali hikâye ettikten sonra, eğer mümkün ise hem Bankayı kurtarmak, hem de benim teşebbüsatımı teshil etmek için, nizamnâmeleri mucibince, mecbur olmamalarına rağmen, devlete bir itibar yapmalarını [kredi] rica eyledim ve hattâ bu hususta o kadar ısrar ettim ki, nihayet bankanın Fransız müdürü, muharebeye rağmen, buradan kalkıp Paris'e gitmeye ve bu meseleyi alâkadaran ile istişâre eylemeye razı oldu; Paris'e gitti ve Komitesi ile, belki hükûmeti ile görüştü. Fakat Paris'ten avdet ettikten sonra bu işin halli mümkün olmadığını ve hal-i harbde olduğumuzdan dolayı imkân-ı muavenet olamayacağını söyledi. İşte bu suretle Osmanlı Bankasından bir muavenet temini ihtimali münselib oldu; halbuki o sırada altınlar tamamen buraya gelmişti.

Şu Osmanlı Bankasından kurtulamaz mıyız?..

Almanya sefiri cevaba intizar ve hükûmeti tazyik ediyordu. Sefir namına o vakit Sefaret Müsteşarı Von "Külman" evime geldi ve "altınlar geldi, bunların suret-i istimali henüz takarrür etmedi. Halbuki muharebede hiç bir devlet altında sarf etmiyor. Memleketinizde de altını meydan-ı tedavüle çıkarmak doğru değildir. Buna bir çare bulunuz" dedi. Ben de kendisine, ancak Düyûn-u umumiye vasıtası ile buna bir çare bulunacağını, fakat İngiliz, Fransız Dâyinler Vekili burada bulunmadığından, Almanya ve Avusturya - Macar, Osmanlı dâyinler vekili muvafakat ederlerse, Osmanlı Bankası ile yapılacak muameleden daha sağlam ve esaslı bir muamele de Düyûn-u Umumiyye ile yapılabileceğini söyledim ve ilâveten dedim ki, "madem ki Osmanlı Bankasına Paris ve Londra Komitelerinden iyi bir cevab gelmemiştir, artık Banka ile yapılacak bir iş kalmamıştır. Osmanlı Bankasının kağıtları memlekette haiz-i revaç olmasının sebebi, Bankanın itibarı ve kâğıtların altındaki imza sahiplerinin Bankanın resmî mümessilleri olmasıdır. Fakat Hasan Bey'i veya Ali Bey'i reis yapıp bunların imzası

ile bu evrakı çıkardığınız vakit buna piyasada kimse emniyet etmez..." Bankada bir Komite teşkili de gayr-ı meşru olduğunu ve Osmanlı Bankasından istenilen muavenetin bir hak olarak değil bir muavenet şeklinde istenildiğini, çünkü Osmanlı Bankasının Nizamatı mucibince devlete bir buçuk milyon liralık itibar [kredi] açmaktan başka bir mecburiyeti olmadığını, halbuki bu meblağı da tamamen aldığımızı Von Külman'a söyledim. Onun üzerine "Külman" "Bu, son karar mıdır?" diye bana sordu. Ben de cevap verdim: "Benim son kararımdır ve ümid ederim ki Meclis-i Vükelâ da bundan başka karar vermez..." Onun üzerine ilk sarfiyat altın olarak vuku buldu. Bir müddet sonra Enver Paşa, Talât ve Halil Beyler tekrar bana müracaat ettiler ve "Osmanlı Bankasını satın almak mümkün müdür?" diye sordular. Bu fikir de tabii Enver Paşa'nın idi. Meseleyi uzun uzadıya anlattım, bunun mümkün olmadığını ve bu hareketin nizamat-ı mevcudeye muhalif olduktan başka mucib-i töhmet ve sual bir hali tecavüz olacağını söyledim. Bu muhavere esnasında söylediğim sözlere Halil Bey, hukukşinas olduğu için, kani oldu ve "bankanın nizamatı mucibince bir şey yapmak imkânı yoktur" dedi. O zaman Banka Riyaseti için kime müracaat etmişler ise hepsi bu teklifi reddetti. Ben suret-i kat'iyyede kabul etmeyeceğimi söylediğim gibi Halil Bey de reddetti; Hallaçyan Efendi de kabul etmedi; nihayet arkadaşlarıma "mal-ı mağsubun başına geçecek namuslu bir adam bulamazsınız; meğer ki memleketin istikbâli ile alâkadar olmayan yabancı bir adam koyasınız." dedim. Bunu üzerine artık fikirlerinden sarf-ı nazar ettiler ve tavsiyem gibi evrak-ı nakdiye [banknot] ihracını Düyûn-u Umumiyye marifeti ile yapmaya razı oldular. O esnada banka için Almanya'dan gönderilen murahhası da ikna ettim O da Osmanlı Bankasına ilişmek muvafık olmadığına dair hükûmete rapor verdi.

18 Kânunusâni [Ocak] de vuku bulan davet üzerine Meclis-i Vükelâya giderek nokta-i nazarımı izah ettim. Evrak-ı nakdiyenin Düyûn-u Umumiyye tarafından ihracına ve Osmanlı Bankası teşebbüsünden külliyen sarf-ı nazar edilerek bir Devlet Bankası yapılmasına muvafakat ettiler ve bu meselenin ihzarını bana teklif ve tevdi eylediler. Bunun üzerine 1331 [1915] senesi ibtidalarında Berlin'de bulunduğum sırada Milli Banka teşkili için Almanlar bir müzakere açmak iste-

diler ki maksadları da sermayenin bir kısmının müttefik memleketlere ve bir kısmının da Türklere aid olması tarzında bir teşkilât yapmaktı. Buna dair Berlin'de Maliye Nazırı Mösyö "Helfrih" ile aramızda müzakere cereyan etti. Ben bu müzakerelerde sermayenin % 51'inin Türklere, % 49'unun Almanya ve Avusturyalılara aidiyyeti nokta-i nazarını müdafaa ettim. Fakat ihzar ettikleri projede bu esası kabul etmedikleri gibi bizce şayan-ı kabul olmayacak bazı esaslar da vaz' ettiler. Meselenin müzakeresine İstanbul'da devam olundu. Fakat murahhas olan zat *"ekseriyyetin Türklerde olmasını istemeyiz, ekseriyet sizde olur ise hâkim siz olursunuz; binaenaleyh biz sermayelerimizi veremeyiz"* dedi ve o zaman maliye nazırı Vekili Talât Bey idi; onun yanında ictima etmiştik. Murahhasın bu sözü üzerine ben de, *"banka meselesi hakkında artık sizinle yapılacak müzakeremiz yoktur"* dedim.

İşte bu suretle müşterek Banka teşkilatından sarf-ı nazar edildi; çünkü bu Devlet bankası bir yabancı efendinin emrinden çıkıp diğer bir yabancı efendinin emri altına geçmek demekti ve bizim maksadımız ise bir Osmanlı Müessese-i maliyyesi teşkili maksadına matuf idi. Fakat bilâhere Avrupa'da bulunduğum zaman zannedersem buradaki Alman mahafil-i askeriyyesinin teşviki ile, Osmanlı Bankası meselesi tekrar ihdas edilmişti ve İsviçre'den bir Müdür-ü Umumi celb edilerek Osmanlı Bankasının devlet namına satın alınması ve idare edilmesi takarrür eder gibi olmuştu. Fakat Tâlât Bey benden re'y istifsar etmeksizin [görüş almadan] kat'î bir şey yapamayacağını söylemesi üzerine meseleyi tekrar benden sordular; ben de o zaman da bunun mahazirini ta'dad ettim ve yapılacak kanunlar ile bu işe meşru'iyyet verilemeyeceğini, Banka idaresinin müşkil olduğunu ve birkaç seneden beri devam eden bu harb esnasında herşeyi idare iktidarının bizde nereden hasıl olduğunu anlayamadığımı söyledim ve ileride büyük zarar ve ziyanlara mahkûm olmamak için bu işten suret-i kat'iyyede vaz geçmek lâzım geldiğini ve vaz geçmezler ise müzakere-i maliyyeye iştirak edemiyeceğimi yazdım ve bundan sonra artık, bu işten suret-i kat'iyyede sarf-ı nazar edildi.

Osmanlı Bankası meselesinin zuhûru ile Millî Bankanın teşkili arasında iki seneden ziyade geçti. Çünkü ben Almanlar ile mün'akid istikrazlarımız hakkında kat'î bir karar vermeksizin ve bilhassa bu is-

tikrazlar ile âtide akd edilecek bil'umum istikrazların Almanya tarafından altın olarak tediyesine dair bir taahhüd almaksızın Millî Banka teşkiline, bu işi müzakere edeceğimi deruhte etmekle beraber, mümanaat ediyordum. Çünkü istikraz yükünün bu Bankaya tahmil edilmesinden korkuyordum.

Almanya'da mukabili altın olarak depo edilmiş olan ilk evrak-ı nakdiyye istikrazını ben yapmıştım. Fakat ikinci ve üçüncü istikrazın akdına beni memur etmemişlerdi; yani bir sene vadeli ve Osmanlı lirası olarak tediyesi meşrut iki istikrazımız vardır ki bunların müzakerelerini ben yapmadım ve bu istikrazlarımız gayet fena şerâit ile yapılmıştı. Almanya ile icra edilen müzakerât esnasında, bizim murahhaslarımız Almanya hükûmeti ile hafî bir mukavelenâme yapmışlardı ve sulhden bir sene sonra evrak-ı nakdiyyenin bedeli tediye edileceği evrak-ı nakdiye üzerinde muharrer olduğu halde, bu mukavelenameye, sulhden bir sene sonra Almanya tarafından vâki olacak taleb üzerine bu bir senelik müddetin üç seneye temdid edileceğini ve meydan-ı tedavüldeki evrak-ı nakdiyyenin senesi nihayetinde, yani vadesi hulûlunda, tedavülden kaldırılarak yerine doğrudan doğruya hükûmet-i seniyyenin çıkaracağı evrak-ı nakdiyyenin ikame olunacağı şartı konulmuştu.

İtibar-ı Milli Bankası nasıl kuruldu?..

Reis – O istikraz müzakerâtına memur murahhaslar kimler idi?

Cavid Bey (Biga) – Müzakerât muhaberat ile mi yapılmış, yoksa Hakkı Paşa vasıtası ile mi olmuştur, bilmiyorum. Ben bundan 1332 [1916] senesi Mayısında haberdar oldum, yani müzakerâtın cereyanından hemen bir sene sonra işitim; o vakit Avrupa'ya gitmek üzere idim; Cahid Bey, bunu Düyûn-u Umumiyyedeki delegelerden duymuş ve bana haber vermiş idi.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Cahid Bey [H.C. Yalçın] buna taraftar mı?

Cavid Bey (Biga) – Hayır, kat'iyyen değildi; ne onun ne de hattâ Düyûn-u Umumiyyedeki Alman delegesinin bile haberi yoktu. Çünkü bu muamele Düyûn-u Umumiyyenin taahhüdatına muhalif idi. Cahid Bey bunu haber verdikten bir iki gün sonra Talât Bey beni görüp mec-

buriyet tahtında bir şey yapılmış olduğunu ve bunu şimdi tashih ettirmeyi deruhde edip edemeyeceğimi sordu. Dosyaları tedkik ederek bu teklifi kabul ettim ve Almanya'ya gittim. Orada iki ay kadar müzakerede bulunarak hem bu hafi mukavelenameyi ibtal ettirdim, hem Almanlardan bir sene vadeli evrak-ı nakdiyyenin de altın olarak tediyesi hakkında imzalı bir taahhüd aldım. Bundan sonra da diğer yaptığımız istikrazların da altın olarak tediyesi şartını Almanlara kabul ettirdiğimden Millî Bankanın teşkili için bir mahzur kalmamış oldu. Bunun üzerine İtibar-ı Millî Bankası teessüs etti. Bu senenin Eylül'üne kadar Almanlarla cereyan eden müzakerâtta daima evrak-ı nakdiyyenin [banknot, kağıt para] kısmen bu Banka tarafından çıkarılması ve karşılığının Hükûmet-i Osmaniyyece temin olunması teklifleri vâki oldu ise de bu teklifleri şiddetle reddettim.

Hasan Bey (Gümüşhane) – Bu istikrazdan, vukuundan bir sene sonra haberdâr olmuştunuz; fakat Cahid Bey Düyûn-u Umumiyyede idi, aceba evrak-ı nakdiyeye mukabil altın yaptırılmamış mı idi?

Cavid Bey (Biga) – Biliyorsunuz ki birinci evrak-ı nakdiye istikrazından maada bilumum istikrazların karşılığı altın olarak muharrer Alman hazine tahvilâtıdır.

Hasan Bey (Gümüşhane) – Bu işte Düyûn-u Umumiyye alâkadar değil mi idi?

Cavid Bey (Biga) – Tabii Düyûn-u Umumiyye, Almanya'nın taahhüdünün, Osmanlı altını değil, Osmanlı lirası olduğuna vâkıfdır. Hâfî muameleye vâkıf değildi.

Hasan Bey (Gümüşhane) – O hazine tahvilâtı teslim edildi mi?

Cavid Bey (Biga) – O hazine tahvilâtının hepsi Berlin'de Düyûn-u Umumiyyenin Vekili olan "Blakrot" Bankasına teslim edilmiştir ki Düyûn-u Umumiyyeye teslim edilmiş demektir.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Bankalar hakkında izahat verdiniz; ancak taşrada mûteliflere aid bir çok bankalar vardı ki bunların "aksiyon"larını, nukûdunu [nakitler] almışlar idi.

Cavid Bey (Biga) – Buradaki merkezleri tarafından kat'iyyen böyle şikâyette bulunulmamıştır. Yalnız "Anglofilistin" Bankasına böyle bir muamele yapılmış olduğunu duymuş ve Talât Bey'in nazar-ı dikkatini celb etmiş idim.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Bu muameleyi *"Kredi-liyone"* Bankasına da yapmışlar.

Cavid Bey (Biga) – *"Kredi-liyone"*ye böyle bir muamele yapıldığını bilmiyorum. Herhalde burada yapılmamıştır. Bu bankalar eskisi gibi muamelelerine devam etmişlerdir.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Hükûmet tarafından altın alındı, yerine evrak-ı nakdiye verildi.

Biraz da Osmanlı Demiryolları üzerinde konuşalım...

Cavid Bey (Biga) – Bir defalar böyle şayiâlar çıkarıldığını duydum; piyasada hükûmetin bankalardan altınları tekâlif-i harbiyye sureti ile olacağı şâyi oldu. O zaman Maliye Nâzırı Vekili Talât Bey'e böyle bir muamelenin piyasada tevlid eyleyeceği adem-i emniyetten [güvensizlik], buhrandan bahs ettim. Talât Bey de buna hüsn-ü telâkki etti ve başka taraflardan vâki olan cebir ve tazyiklere mukavemet eyledi. Bankaların ahâliye altın vermemesi ise tabii idi. Çünkü onlar da alacaklarını evrak-ı nakdiye olarak alıyorlardı.

Halid Bey (Divaniye) – İşittiğime nazaran bankalar, parasını almak istemeyenleri bile icbar etmiş ve ashabının paralarını kağıt olarak vermiştir.

Cavid Bey (Biga) – Zannetmem, çünkü bu da bankalar için kolay bir şey değildi. Seferberlik ilânı esnasında bankaların mevcud nakidleri pek azdı ve bunların her biri Avrupa'nın en büyük bankasının şubesi olduğu için merkezlerinden para getirtmek imkânı-da yoktu; ahâlide de bankalara karşı emniyetsizlik hâsıl olduğundan yeniden tevdiât yapmıyorlardı; bil'akis bankalardaki paralarını çekiyorlardı. Henüz evrak-ı nakdiyye ihraç olunmadığından, bankalar bütün bu tediyâtı altınla yapıyorlardı ve çıkan altınlar da bir daha avdet etmiyordu. Esasen *Osmanlı Bankası* müstesna olmak üzere diğer bankalarda büyük mikyasta altın yoktu; yalnız *Deusche Bank* da Alman hükûmetinin gönderdiği altınlar vardı.

Şimdi biraz da müessesât-ı Nafiadan ve bu münasebetle şimendiferler idaresinden bahs edeceğim: bu idare teşekkül ettiği zaman ben hükûmette değildim ve bunun teşekkülüne de muarız idim. Hattâ bizim

şimendifer yapmaya ehil olmadığımızı ve yapacağımız şimendiferlerin şirketlerin yacağı şimendiferden daha pahalıya mâl olacağını söylemiştim. Böyle olmakla beraber Şimendiferler İdaresi teşekkül etti. Ve kanun-u muvakkatler yapılarak Aydın, Suriye ve sâir ecnebî mâliyyününa aid şimendiferler hükûmetçe satın alındı. Ben Talat Paşa Kabinesine girdiğim vakit bu kanun-u muvakkatler Nâfıa Encümeninde idi. Talât Paşa Kabinesi Kânunusânî nihayetinde teşekkül etmiştir; ben de 7 Şubat tarihinde Nâfıa Encümenine gittim ve "harbin ne suretle biteceği malûm değildir. Eğer harb bizim tarafın galibiyyeti ile neticelenecek olursa bunları hükûmet her zaman satın alabilir. Fakat mağlup olursak küllî tazminat îtası icab eder, binaenaleyh Meclis-i Mebusân bu mes'uliyete iştirâk etmesin" dedim. Encümen de bu nokta-i nazarı kabul etti. Bu suretle o kararnâmeler Heyet-i Umumiyyeye sevk edilmedi ve kanun-u muvakkat halinde Nâfıa Encümeni dosyasında kaldı. Kezalik gerek buradan gerek Almanlar tarafından vuku bulan ısrarlara rağmen Ereğli Şirketi imtiyazının da fesh edilmesine mümanaat ettim.

Hasım devletlerin müessesâtı meselesi Almanlar'la bizim aramızda birçok defalar suret-i ciddiyyede mevzu-u bahs oldu. Biliyorsunuz ki muhasım devletlerin ekserisi kendi memleketlerinde bulunan ecnebî müessesâtını tasfiye ettiler, en medeni memleketler, meselâ İngiltere, Fransa, Almanya ve Avusturya, zannederim ki, memleketlerinde muhasım devletlere aid müessese bırakmadılar. İşte bu usulün bizim memleketimizde de tatbiki keyfiyeti, Talât Paşa Berlin'de iken mevzu-u bahs olmuş, fakat Talât Paşa bu teklife karşı, "hukuk nokta-i nazarından tanzim edilmiş bir muhtıra gönderiniz: müzakere edelim ve cevabını verelim" diye mukabele etmişti. Bunun üzerine Almanlar bir muhtıra gönderdiler. Biz de onu okuduk. Bu meselede benim nokta-i nazarım şu şekilde idi: Düşman memleketlerde haklı haksız bu muamele yapıldı; fakat acaba neden yapıldı? Bu sualin cevabı basittir. Gaye ecnebî sermayesi yerine yerli sermaye ikame etmek idi. Nitekim Fransa'da Alman müessesâtını "Likide" ettiler ve yerine Fransız sermayesi ikame eylediler. Fakat bizdeki, bizim memleketimizdeki Fransız ve İngiliz müessesâtı tasfiye edilince yerine Alman müsessatı kaim olacaktı. Binaenaleyh başka memleketlerde zarurî olan tasfiyye muamelesi bizim memleket için, bu nokta-i nazardan, mevcud değildi. İş-

te ben bundan dolayı "Likidasyon" muamelesini kabul etmeyeceğimi arkadaşlarıma söyledim.

Almanya imparatorunun İstanbul seyahati esnasında Almanya ile Türkiye arasında mün'akid muahedât-ı siyasiyyeye zeylen yeniden bazı mevad ve ahkâm derci için müzakerât cereyan etmişti ve bu müzakeratta müessesât-ı maliyye ve iktisadiyye-i ecnebiyyenin tasfiye edilmesi mevzuu-u bahs oldu; hattâ hükûmetin münasib göreceği zamanda müessesât-ı ecnebiyyeyi tasfiye salâhiyetini haiz olacağına dair Meclis-i Mebusan'dan bir kanun geçirilmesi teklif edild. Ve Almanların bundan maksadları, kendi itirafları vechile, sulh müzakerâtı esnasında Fransız ve İngilizlerin memleketimizdeki menâfiinin, Almanya'nın düvel-i muhasıma memâlikindeki menâfiine karşılık gösterilmesi idi.

Bu mesele, Meclis-i Vükelâda mevzu-u bahis olduğu vakit ben, sulh zamanında yapılacak olan böyle bir iş için şimdiden Meclis-i Mebusanın bir Kanun istihsaline lüzum olmadığını ve elde böyle bir kanun mevcud olduğu takdirde, yarın müşkil bir mevkide kalarak bir tazyika maruz olabileceğimizi ve acaba mesele kanun-u muvakkatle hâl olunabilir mi sualine karşı da böyle bir meselenin kanun-u muvakkatle hâl olunamayacağını ve esasen Almanların da bu suret-i halli istemediklerini ve bu hususu şimdiden Almanlara vadetmeye lüzum görmediğimi söylediğim gibi, eğer nokta-i nazarım kabul olunmaz ise suret-i kat'iyyede istifa edeceğimi de ilâve ettim ki bu müzakere 17 Teşrinievvel [Ekim] 1333 [1917] tarihinde cereyan etti. Bilahere müzakerâta memur olan Alman murahhasları hiç olmasa likidasyon meselesi hakkında arada müzakerât cereyan ettiğine dair bir zabıtnâme tanzim olunmasını teklif ettiler; fakat benim ısrarım üzerine bu zabıtname de yapılmadı.

Bundan sonra ben Almanya'da ikraz müzakerâtı ile meşgul olduğum esnada bu mesele yine mevzubahis oldu. Fakat ben her zaman benim ile müzakereye memur olun zevâta, bu tasfiye meselesinin Türkiye menâfi'i muktaziyatından olmadığını söyledim ve bu sözlerimin kendilerini ikna edip etmediğini bilmiyorum, fakat buna hiç bir zaman; "Eğer bunu yapmazsanız istikraz vermeyiz" gibi cebri ifham edecek bir lisan kullanmadılar. Yalnız ben bir defa, "Borçlarımızı siler iseniz buna muvafakat ederiz" demiştim; fakat bittabi bunu kabul etmediler ve mesele böyle kaldı.

Halid Bey (Divaniye) – İstinye "Dok"ları ve bazı şimendiferler hakkında bir muamele cereyan etmiş midir?

Cavid Bey (Biga) – Şimendifer meselesini arz ettim. İstinye Dokları zannedersem Seyr-i Sefâin namına alınmış idi, mamafih bugün bu "Dok"lar, bitabi sahiplerine iade edilecektir. Bu "Dok"ların da İnşaat-ı Bahriyye tezgâhı imtiyazı ile birlikte Alman sermayedârânının da dahil olacağı bir şirkete ihalesi iki sene müzakere edilmişse de bir neticeye iktiran ettirilmedi.

Halid Bey (Divaniye) – Esasen bu, öteki şirketlere mukayese olamaz, çünkü Osmanlı Anonim Şirketidir.

Cavid Bey (Biga) – Şübhe yok efendim

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Devlet, hususi bazı müessesât-ı ecnebiyyeye vaz'ı-yed etmiş, hatta bunları istimlâke bile kalkmış ve zannediyorum ki Suriye'de istimlâk bile etmiş idi?

Cavid Bey (Biga) – Buyurduğunuz müessesât, müessesât-ı maliyye ve iktisadiyye değildir. Müessesât-ı ilmiyye ve mezhebiyye dir ki bunlara muharebe ilânından bir ay sonra vaz'ı-yed edilmiştir; ben o vakit hükûmette değil idim.

Reis – Dokuzuncu suale geçiyorum; muvafık mı? (Muvafık sedaları) Bu sual de, "hiç bir lüzum ve kanuna müstenid olmayarak siyasî ve askerî sansürler ihdası ile hürriyet-i matbuat ve muhaberatı ihlâl eylemesi ve Avrupa evrak-ı havadisini memlekete idhal etmemesi" mevzubahistir.

Cavid Bey (Biga) – Hükûmete girdiğimiz vakit bittabi bunu emr-i vâki gibi bulduk ve bunu kabul etmek de lâzım idi; esasen harb esnasında her memleket az çok bu zaruret altında kalmıştır ve matbuat için mülkî ve askerî "sansür" tatbik etmiştir; meselâ, Fransa dahi bunu yapmıştır. Herhalde memleketimiz, Fransa'dan daha hür bir memleket değildi. Fakat Talât Paşa hükûmetinin son zamanlarında bilhassa Talât Paşa, sansürü kaldırmak fikrini zihnine yerleştirmiş ve istifasından bir ay evvel bunu tatbik etmiştir; fakat esas itibariyle harb esnasında "Sansür" bir emr-i lâbüddür [zaruret] . İtiraz, olsa olsa suret-i tatbikine olabilir.

Reis – Son sual, "dahil-i memlekette bir herc-ü merc-i idarî vücuda getirerek ve hürriyet-i can ve mal ve ırza musallat bir takım çetelere

müzahehet ederek îka eyledikleri fecâyıe iştirâk eylemesi" hakkındadır ki bundan da müştekinin maksadı Teşkilât-ı Mahsusa vesaîredir.

Enver Paşa Abraham Paşa korusunu alırken, Maliye Nezareti kefil oldu mu?..

Cavid Bey (Biga) – Bu, sırf askerî muamelattır, Teşkilât-ı Mahsusa yapılmış, ona vezâif tevdî edilmiş!...

Reis – Evet, çete teşkilâtı gibi...

Cavid Bey (Biga) – Bu, hükûmet kararıyla yapılmış birşey değildir. Eğer bu teşkilât harbin bidayetinde düşman memleketlerinde bazı maksad-ı hafiyye takibi için yapılmış ise bu sual bittabi yapanlara teveccüh eder, cevabı da onlara aiddir.

Necati Bey (Bolu) – Enver Paşa'nın satın aldığı Abraham Paşa Korusunun bedel-i mütebakisine Maliye Nezaretinin kefalet ettiği işitilmiştir; bu, doğru mudur?

Cavid Bey (Biga) – Benim zamanımda kat'iyyen böyle bir şey olmamıştır. Maliye Nezareti hiç bir şahsa kefalet edemez.

Halid Bey (Divaniye) – Harb esnasında "Döviz-santral" [Kambiyo] namıyla bir komisyonun teşkil edilerek, mezkûr Komisyonun vaz' ettiği fiyatlarla Osmanlı lirasının mübadele ettirildiği malûmdur. Bu keyfiyet, ahval-i Harbiyye münasebetiyle, kendileriyle muamelât-ı ticariyye icrası müstehîl [mümkün] olsa bile kalîl [az] olan İsviçre ve buna mümasil bîtaraf memleketlerle vuku bulan ticareti teshil etmiş ise de, muhabere esnasında ithalatı ihracatından kalîl [az] olan Avusturyalıları müteneffi ve Osmanlıları mutazarrır etmiştir. Talât Paşa kabinesine girmezden evvel bu Komisyonun vücuduna müsber oldukları rivayet olunan Cavid Beyefendi, bu komisyonun devam-ı icraatına ne sebebe mebni müsaade etmişlerdir?

Cavid Bey (Biga) – Bu hususta hiç bir taraftan tazyik vaki olmamıştır. "Kambiyo" komisyonu,ben hükûmette bulunmadığım zaman, yani Talât Bey Maliye Nezareti Vekâletinde iken ihdas edildi ve o vakit Almanlar'la Avusturya'lılar bu Komisyondan haric bırakıldı. Sonra ben Nezarete geldiğim zaman Alman kambiyo "muamelesini yalnız" De-

usche Bank'ın ve Avusturya "kambiyo" muamelesini yalnız bir Avusturya Bankasının idare ettiğini gördüm. Gerek Berlin de gerek "Viyana" da Osmanlı tebaası hakkında îka olunan müşkilâta da vakıf idim. Bunun için Almanların ve gerek Avusturyalıların hilâfına olarak "kambiyo" muamelesini Almanya ve Avusturya muamelâtına da teşmil ettim. Bundan da maksadım bilhassa her iki memlekette teb'amız hakkında tatbik edilen usullerin ilgası için bir silâh vücuda getirmek idi. Avusturya'da ve Almanya'da bulunan bir Osmanlı, buradan giden parasını yahud orada sattığı eşyanın bedelini istediği gibi istimâl edemiyorlar idi. Bu memleketler için "kambiyo" muamelesini daha ziyade mukabele-i bilmisil olmak üzere yaptık diyebiliriz. Bir taraftan Viyana ve Berlin "Şanj" muamelâtının komisyondan geçeceğini ilan ettim. Diğer taraftan da Almanlarla müzakereye başladım. Almanya, kanunlarını arzu dairesinde tadile muvafakat etti. Bunun üzerine almanya muamelâtı için "kambiyo" kontrolünü kaldırdım. Fakat Avusturya'a müzakerât daha çok devam ettiğinden buna son seyahatimde muvaffak oldum ve bu sayede de haricdeki teb'amızın hukuku muhafaza edilmiş oldu. Bu hususta hiç bir taraftan tesir vaki olmamıştır, belki müttefiklerimiz bizim bu tarz-ı hareketimizden dolayı muğber olmuşlardır.

Sadık Bey (Kütahya) – Şubeyi tenvir ettiniz, bilhassa teşekkür ederiz.

Reis – Celse hitam bulmuştur.

Hitâm-ı Müzakerât

Saat	*Dakika*
3	*15*

Müşarünileyhin ifadâtı	İfadât-ı mazbutamı
tarafımdan zaptedilmiştir.	tasdik ve imza ederim.
Zabıt Kâtibi	Biga Mebusu
Necmeddin Sahir	*Cavid*

NAFIA NAZIRI ALİ MÜNİF BEY'İN SORGULAMASI

BEŞİNCİ ŞUBE

ONUNCU İCTİMA

Ali Münif Bey

Nafıa Nazır-ı Esbakı – Haleb Mebusu

Salı: 26 Teşrinisani 1334 [26 Kasım 1918]

İctimâ'da Mevcut Âza

Reis: *Abdullah Azmi Efendi (Kütahya),* ***Kâtip:*** *Şemseddin Bey (Ertuğrul),* ***Aza:*** *Hüseyin Kadri Bey (Karesi), Mustafa Feyzi Efendi (Saruhan), Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), İlyas Sami Efendi (Muş), Sadık Bey (Kütahya), Salim Bey (Karahisar-ı Sahip), Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara), Viktor Bey (İstanbul), Halid Bey (Divaniye), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), Hasan Bey (Gümüşhane), Necati Bey (Bolu)*

Bed'-i Müzakerat

Saat	*Dakika*
3	*50*

Birinci ve ikinci sualler bana tevcih edilemez...

Reis – Celse açılmıştır; Birinci sual, kabinelerin sebebsiz ve vakitsiz harbe girmeleri hakkındadır.

Ali Münif Bey (Haleb) – Birinci sual bendenize teveccüh etmez; çünkü bu, kabinede bulunduğum zamana aid bir mesele değildir; aynı zamanda birinci ve üçüncü sualler de bendenize teveccüh etmez.

Reis – Birinci sual ile, "ilan-ı harbin esbab ve avamil-i hakikiyyesiyle suret-i cereyan ve vukuu hakkında Meclis-i Umumiye hilaf-ı vaki beyanatta bulunmaları" hakkındaki ikinci sualin de, "seferberlikten sonra ve ilân-ı harbden evvel İtilaf hükûmetleri tarafından vukubulan şerefli ve faideli teklifleri ret eylemesi ve Almanya'dan bir gûna taahhüd ve zaman almaksızın ve bir faide-i gaiyye temin etmeksizin harbe sürüklenmesi" hakkındaki üçüncü sualin teveccüh etmeyeceğini söylüyorlar (Tabiî sedaları). O halde dördüncü suale geçiyorum, bu sual de, "harbi dirayetsiz ve istikametsiz ellere tevdi ederek her cebhede fünun-u harbin kabul edemeyeceği mecnunane hareketlerin cereyanına ve sırf menafi-i hasise-i şahsiyye uğrunda kuvve-i hayatiyye-i milletin gasb ve israfına müzaheret eylemesi" mevzuubahistir.

Ali Münif Bey (Haleb) – Ordu kumandanlarının intihabı ve harekât-ı harbiyyenin idaresi cihet-i askeriyyeye ait olduğu cihetle bundan mütevellit mes'uliyet de bittabi doğrudan doğruya Başkumandanlık Vekâletine ait olmak icab eder.

Reis – Bu hususta başka bir mütalaa var mı Efendim? (Hayır sedaları). O halde beşinci suale geçiyorum; bu sual de "kavaid-i hukukiyye ve insaniyyeye ve hasseten Kanun-u Esâsimizin ruh ve sarahatine külliyen münafi, muvakkat kanunlar ve emir ve nizamlar ısdar ederek memleketi bir sahne-i fecayie kalb eylemesi" mevzubahistir ki müştekinin bu sualden maksad, Tehcir Kanunu ve sair askerî kanunlardır.

Ali Münif Bey (Haleb) – O kanunlar bizim zamanımız da yapılmadı.

Reis – Tehcir meselesi kabinede bulunduğunuz zamana müsadif değil mi?

Ali Münif Bey (Haleb) – Hayır; onlar Said Halim Paşa Kabinesi zamanında yapılmıştır.

Reis – Tehcirin esna-yı tatbikinde bulunmadınız mı?

Ali Münif Bey (Haleb) – Tehcirin tatbikatı senelerce devam etmediği gibi ben kanunun gerek tanzim ve neşrinde ve gerek tatbikinde kabinede bulunmadım.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Tehcirin tatbiki esnasında Cebel-i Lübnan'da mutasarrıf değil miydiniz?

Tehcir sırasında Cebel-i Lübnan mutasarrıfı değil miydiniz?..

Ali Münif Bey (Haleb) – Cebel-i Lübnan mutasarrıflığında bulundum, fakat bugün şubenizde mutasarrıf olduğum cihetle değil, sabık kabinede bir nazır olmak itibariyle bunuyor ve ondan dolayı bu suale maruz kalıyorum. Cebel-i Lübnan'da Tehcir Kanunu tatbik edilmemiştir, edilmiş olsa bile bundan dolayı alelâde bir memur gibi isticvab edilirim.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Kanunun esna-yı tatbikinde Cebel-i Lübnan'da mı idiniz?

Ali Münif Bey (Haleb) – Kanun mevki-î icrada iken Dahiliye Nezaretinde müsteşar idim.

Reis – Bu sual hakkında başka bir mütalâa var mı? (Hayır sedaları). O halde altıncı suale geçiyorum, bu sual de, "vak'ayi-i Harbiyye'den sevkülceyşe taallük etmeyen ve binaenaleyh ketmi lâzım gelmeyenleri, mücerret muhafaza-i mevki daiyesiyle ketm eylemesi ve her gün birer menfi sebeble düşmana çığnettiği vatan-ı muazzez aksamının avâkıb-ı elimesinden milleti vakit ve zamanı ile haberdar etmemesi" mevzuu bahistir.

Ali Münif Bey (Haleb) – Harekât-ı Harbiyye hiç bir vakit kabinede mevzuu bahis olmamıştır. Binaenaleyh herkes harekatı askeriye hakkında ne kadar malümatdar oldu ise biz de o kadar haberdar olduk.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Kabinede bulunduğunuzdan dolayı, bazı aksam-ı vatanın istilasını işittikçe, bunları Harbiye Nezaretinden sormadınız mı?

Ali Münif Bey (Haleb) – Talât Paşa kabinesi teşekkül ettiği zaman Cebel-i Lübnan'da idim; birbuçuk ay sonra buraya geldim ve o sırada Bağdad sükût etmişti, fakat bundan dolayı Meclis-i Vükelâ'da bir münakaşa cereyan etmedi.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Kudüs vesairenin sükûtu?

Filistin hezimeti için Enver Paşa'ya dedim ki: Bir kumandan için aldanmak da aldatmak da suçtur...

Ali Münif Bey (Haleb) – Kudüs'ün kumandanların bazı hatay-ı askerisi neticesi olarak sükût ettiği anlaşılmış ve fakat buna karşı bir şey denilmemişti. Filistin hezimetine gelince, bu hususta hezimetten bir hafta evvel Enver Paşa'dan izahat istenilmişti. O da, Filistin cephesindeki vaziyetimize ve düşmanın vaziyetine dair izahat vererek demişti ki, *"bu gün öyle bir vaziyetteyiz ki düşman kuvveti iki misline baliğ olsa, bugünkü mevcudumuzla Filistin cephesini müdafaa edebiliriz."* Fakat bir hafta sonra maattessüf Filistin cephesi hey'et-i umûmiyyesiyle sükût etti ve askerimiz dehşetli bir hezimete dûçar oldu.

Bu suretle malûm olan netice hâsıl oldu. Oradaki bozgunluğu haber alınca o gün veya ertesi gün bütün arkadaşlarla Meclis-i Vükelâda hasbihal ettiğim sırada Enver Paşa'nın bir hafta evvelki ifadat ve teminatına işaret ederek: *"Bu, ya aldanmak veya aldatmaktır; bir kumandan için aldanmak da, aldatmak da bir kabahattir ve muzırdır"* dedim ve hatta istifaya da kat'iyen karar verdiğimi akadaşlara söyledim. Daha bir kaç kişi istifaya karar verdik, fakat Sadrazam Paşa burada bulunmadığı için istifanâmemizi avdetinde ita edecektik.

Sadrazamın avdeti günü Bulgaristan'ın mütarekesi ve biraz sonra da bizim sulh teklifimiz hadis olduğundan, vaziyetin biraz tavazzuhuna kadar bir kaç gün daha kabinede kalmağa mecbur oldum ve bilahere umûmiyyetle istifa ettik. Hülasa bizim de aldığımız malûmat, sizin bildiğiniz gibidir. Yalnız şurasını ilave etmek isterim ki esrar-ı askeriyyeden addedilmiş ve hatta kabine azasından da mektum tutul-

makta bulunmuş olduğu cihetle, ne kadar askerimiz olduğunu ve bunların nerelere, ne mikdarda tevzi edildiğini sorup teferruatına kadar malûmat almadık.

Ülkemiz işgal olunurken
Galiçya'ya niçin asker gönderiliyordu?..

Hasan Bey (Gümüşhane) – Zat-ı âlileri kabineye dahil olduktan sonra memleketin bir kısm-ı mühim mi meselâ, vilayat-ı şarkiyye, Kürdistan cihetleri ve Irak'ın bir kısmı düşman istilası altında kalmıştır. Halbuki bu o esnada mütemadiyen Avrupa'da müttefiklerin cephelerine kıtaat-ı askeriyyemiz sevk ediliyordu. Gerçi orduların tahşid [yığılma] noktaları Başkumandanlığa aid ise de, Memâlik-i Osmaniyyenin bir kısmı düşman işgalinde bulunurken diğer müttefik memleketlerin muavenetine koşmak ve kuvay-ı külliye göndermek doğru değildi. Acaba bu husus hakkında Enver Paşa'nın, Meclis-i Vükelâda nazarı dikkati celb edilmedi mi?

Ali Münif Bey (Haleb) – Gerek Galiçya ve gerek Romanya cephelerine, bizim kabinemiz zamanında hiç bir kuvvet sevk edilmemiştir ve bilakis o cephelerdeki askerler tedricen geri alınmıştır.

Hasan Bey (Gümüşhane) – Pekiyi; bu gibi mesail Meclis-i Vükelâda mevzuu bahis olur mu idi?

Ali Münif Bey (Haleb) – O suretle bir hareket olmadı ki bu, kabinede mevzuu bahis edilsin.

Halid Bey (Divaniye) – Vaziyet-i askeriyyeyi bir kumandandan sormak, buyurduğunuz gibi kabine azasına terettüp etmezdi. Yalnız bazı vilayetlerimiz istilâ altında iken gazetelerde o memleketlerin istilâsına dair birşey neşredilmiyor, fakat o hadiseler efkâr-ı nâsta tevatüren söyleniyordu. Bu tevatür derecesindeki havadislere bittabi kabine azası da muttali oluyordu. Binaenaleyh gazetelere verilen tebliğ-i resmilerin muhtasar yazıldığı ve bu suretle harekat-ı askeriyyenin milletin nazarında saklandığı için Harbiye Nâzırının nazarı dikkati celb edilmedi mi?

Ali Münif Bey (Haleb) – Buna dair hiç bahis geçmedi.

Reis – Bu sual hakkında başka bir mütalâ var mı? (Hayır sedaları). O halde yedinci suale geçiyorum. Bu sual, "harb seneleri zarfında İtilâf hükûmetleri tarafından mükerreren vuku bulan ve bilhassa Rusya'nın inhilalinden sonra edilen sulh teklifleri red etmesi ve binetice bu günkü âkıbeti meş'ûmeyi davet eylemesi" hakkındadır.

Ali Münif Bey (Haleb) – Harb seneleri zarfında İtilâf devletleri tarafından sulh teklif edildiğini bilmiyorum; Rusya'nın inhilâlinden sonra da resmî bir sulh teklifi yoktu.

Reis – Gayr-i resmî bir teklif olmadı mı?

Talât Paşa'ya gelen mektup...

Ali Münif Bey (Haleb) – Gayr-i resmî bir teklif vaki oldu; vaktiyle Şam-Hayfa demiryolu imtiyazını almış olan *"Pelling"* namında bir İngiliz, Talât Paşa'ya mektub yazmıştı ve bu mektub da şeref ve haysiyetimizle mütenasib bir sulh akdine vesatet edeceğini bildirmiştir. Talât Paşa, o mektubu Meclis-i Vükelâda okudu ve bu adamın, iddiası veçhile, hakikaten İngiliz kabinesi ile münasebette bulunup bulunmadığı ve böyle bir sulh akdine hal ve vaz'iyeti müsaid olup olmadığı Bern sefirimizden soruldu. Fakat ne cevap alındığı ve neticenin ne şekilde tecelli ettiği, Meclis-i Vükelâda mevzuu bahis olmadı. Zannediyorum ki sefaretten alınan cevabda bu adamın hiçbir sıfat ve salahiyeti olmadığı ve İngiltere kabinesiyle bir münasebeti bulunmadığı bildirildiğinden dolayı iş meskûtün-anh [olduğu yerde] bırakılmıştır. Yoksa düşman tarafından hiçbir vakit resmî bir sulh teklifi olmamıştır.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Bulgaristan'da *"Malinof"*, kabine riyasetine geçtiği vakit İsviçre'de sulh-u münferid teşebbüsatında bulunduğu gibi hükûmet-i seniyyenin de sulh-u münferid akdi için İsviçre'de memurin-i hariciyeden bir zatı ecnebi diplomatlarıyla müzakereye memur ettiği söyleniyor; bu hususta Meclis-i Vükelâ'nın malûmatı var mı idi?

Ali Münif Bey (Haleb) – Hükûmetin böyle bir teşebbüste bulunmuş olduğunu bilmiyorum.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) –Bâb-ı Âlî *"Malinof"*un teşebbüsatından haberdar mı idi?

Ali Münif Bey (Haleb) – Bilmiyorum.

Reis – Demek ki o İngilizin salahiyetdar olmadığı anlışılınca mesele bırakıldı.

Ali Münif Bey (Haleb) – Evet, o teklif arzettiğim veçhile meskûtün-anh kaldı.

Reis – Meclis-i Vükelâ, kendiliğinden sulh-u münferid teşebbüsünde bulundu mu?

Ali Münif Bey (Haleb) – Hayır, Meclis-i Vükelâca bir teşebbüs vuku bulmadı. Yalnız sulh-u müşterek için, malûmunuz olduğu gibi, teşebbüsler vardı; fakat münferid sulh akdi için bir teşebbüs olmadı. Zira sulh yapmak için ya galibiyetin veya mağlubiyetin tahakkuku icab ederdi. Gerek bizim, ve gerek müttefiklerimizin vaz'iyet-i askeriyye ve harbiyyesini nazar-ı dikkate alarak "sulh isterim" diyecek uzuv, Harbiye Nazırı olmak lâzımdı. Halbuki Harbiye Nazırı hiç bir sulh taraftarı değildi.

Reis – Bu sual hakkında başka sorulacak bir şey var mı? (Hayır sedaları). O halde sekizinci suale geçiyorum bu sual de, "harbin ihdas eylediği müşkilât karşısında halkın ihtiyacını tehvin [kolaylaştıracak] edecek tedabire tevessül eyleyecek yerde, bir takım eşhas-ı maddiye ve hükmiyyenin ihraz-ı servet eylemesini teminen, ihtikâr ve sûistimal yollarına saparak memleketin iktisadiyatını batırması" mevzuû bahistir ki bu sualden maksad, Esnaf Cemiyetlerinin teşekkülü ve bunların ihtikârıdır.

Ali Münif Bey (Haleb) – Talât Paşa Kabinesi zamanında şirketleri ihtikâra sevk edecek hiçbir muamele mevzu bahis olmamıştır. Eğer bundan maksad iaşe meselesi ise...

Reis – İaşe de var.

Ali Münif Bey (Haleb) – İstanbul'un iaşesi Talât Paşa Kabinesi teşekkül ettiği zaman, Talât Paşa'nın riyaseti altında bir komisyon tarafından idare ve temin ediliyordu. Ve zannederim ki bu Komisyonda en ziyade faaliyet ibraz eden, son zamanlarda İaşe Nezaretinde bulunmuş olan Kemal Bey idi. Fakat bu halin devam edemeyeceği Meclis-i Vükelâca anlaşıldığından iaşe umuru, kabinenin teşekkülünden iki üç

ay sonra bir kararname ile Harbiye Nezaretine devredildi. Ve o kararnamede Meclis-i Mebusanda müzakere ihtikârı terviç değil, bilâkis ihtikâra meydan vermemek için bir kararname yaptı. Binaenaleyh eğer ihtikâr olmuş ise, herhalde bizim kabinede bulunduğumuz zamana aid değildir.

Halid Bey (Divaniye) – Beyefendi hazretleri, Nafia Nezaretinde bulunduğu cihetle kömür meselesi hakkında bazı şeyler sormak istiyorum. Malûmunuz olduğu üzere her şeyde olduğu gibi memlekette kömür meselesinde de bir buhran görüldü. Ve bu hususta pek ziyade müşkilât çekildi. Filvaki kömür işi cihet-i askeriyyece idare edilmiş idi; fakat meselenin Nâfıa Nezaretine de aidiyeti olduğundan bu babda bir muamele sebkat etmiş olması muhtemeldir.

İstanbul'un kömür meselesi ve sûistimaller...

Ali Münif Bey (Haleb) – Kömür meselesi, gerçi Nâfıa Nezaretine aid değildir, fakat bu hususdaki malûmatımı arz edeyim. Maadin İdaresi Ziraat Nezaretindedir ve bu meseleyi orası daha iyi bilir; bizde kömür havzaları Ereğli ve Zonguldak'tır, ondan başka iyi kömür çıkaran havzamız yoktur. Vaktiyle Ereğli'de Fransız Şirketi diye bir kömür şirketi vardı; o şirketin memurları harb ilânı üzerine çekildikten sonra meseleye cihet-i askeriyye vaz'ı-yed etmişti, daha doğrusu şirkete vaz'ı-yed etmek üzere harbin ibtidalarında İsmail Hakkı Paşa'nın Riyasetinde bir komisyon teşekkül eylemişti. Fakat o vakit nakliyatta pek ziyade müşkilat vardı; çünkü Ruslarla muharebe devam ediyor ve kömür nakli için giden gemiler batırılıyordu. İşte bu nakliyat müşkilatından dolayı memleketin muhtelif menatıkında bulunan "Linyit" madenlerini işletmeye başladılar.

Bulgaristan, muharebeye girdikten sonra Sırbistan ortadan kalktığı cihetle, Almanya'dan ayda zannederim, 20 000 ton kadar kömür celb ediliyordu. Bittabi Rusya inhilâl ettikten sonra yollar açıldı, binaenaleyh kömür nakliyatının tezayüdü icab ederdi. Halbuki vaktiyle askerlikten tecil edilen amele, gerek ocak sahibleri ve gerek o şirketin yerine kaim olan hey'et ve Ragıb Paşa'nın kömür ocağını uhdesine almış olan *"İstines"* Kömür Kumpanyasının adamları, istihsalâtı hadd-i

matluba iblağ edemediler. Demin de arz ettiğim gibi kömür istihsalâtı günden güne azaldı. En son zamanlarda ayda 15.000 tona tenakus etmişti; yani vaktiyle ayda 90.000 ton istihsal edilirken bu miktara tenezzül etmişti. Bunun esbabını tetkik etmek için Ziraat ve Nafia Nezaretleriyle Harbiye ve Dahiliye Nezaretleri erkânından bir komison teşkil olunarak *Ereğli* havzasına göndermeye teşebbüs edildi.

Harbiye ve Bahriye Nezaretinden bu komisyona tayin edilen zevattan evvel Nafia ve Ticaret Nezaretlerinin komisyona memur olan erkânı giderek müştereken tedkikat ve tahkikat yaptı. Bunların verdikleri raporda bilumum ocaklarda çalışan amelenin harbden evvelki usulde çalıştırılmadığı, yani her ay ameleden bir kısmına izin verilerek köylerine gidip bir ay istirahat ettikten sonra tekrar gelip çalışmaları icab ederken bu münavebe usulüne riayet edilmeyerek umum amelenin suret-i daimede istihdam olunduğu ve bu amelelere her taraftan verilen amele ücretinden pek dûn bir derecede, yani yirmi kuruş kadar ücret verildiği ve bu kadar az olan ücretlerin de altı aydan beri tesviye olunmadığı ve ameleye verilen ekmeklerin ocak sahiblerinin sûistimalatından dolayı ekledilecek bir halde olmadığı ve bundan dolayı amelenin ocakları terk ederek kaçtığı cihetle istihsalâtın tenezzül ettiği yazılmıştı. Bittabi bunlara idare-i askeriyyenin de birçok hata ve yolsuzlukları inzimam ediyordu. Bunun üzerine kömür ocaklarının Harbiye Nezaretinden alınarak Ziraat Nezaretine devredilmesi Meclis-i Vükelâca karargir oldu; ancak bu karar kabinenin istifasından az bir zaman evvel ittihaz edildiği cihetle, bunun ne derecede tatbik edildiğini bilmiyorum.

Sadık Bey (Kütahya) – Masrafı az olan Tünel Şirketinin ücretine on para zam etmesi ne sebebe mebni idi. Ve acaba şirket, bu zammı icraya mukavelename ile salahiyetdar mı idi? Salahiyatdar ise herhalde bilançosunun tedkikinden ve şirketin zarar-ı tahakkukundan sonra olmak lâzım gelir, bu babda izahat vermenizi taleb ederim.

Ali Münif Bey (Haleb) – Buna sebeb kömür fiyatının tereffuu [yükselmesi] idi. Esasen Tünel Şirketinin ücreti hadd-i azamiden dûn bir derecede idi. Şirket, ücretin hadd-i azami dairesinde tezyidini teklif etti ve bunun için de kömür fiyatının tereffuunu bir sebeb olarak gösterdi. Nafia Nezareti bu teklifi tedkik etti; ve o zaman ki ücretin masarifi kapatamayacak derecede dûn olduğunu gördü ve binaenaleyh yine

hadd-i azam tarifesinden dûn olmak ve efrad-ı askeriyye ücretlerine şâmil olmamak üzere ücretlere on para zam icrasına müsaade etti.

Reis – Bu sual hakkında başka bir mütalaa var mı? (Hayır sedaları). Dokuzuncu sual, "hiçbir lüzum ve kanuna müstenid olmayarak siyasî ve askerî sansürler ihdası ile hürriyet-i matbuat ve muharebatı ihlal eylemesi ve Avrupa evrak-ı havadisini memlekete idhal etmemesi" hakkındadır.

Ali Münif Bey (Haleb) – Siyasî ve askerî sansür unsuru Talât Paşa kabinesinin teşekkülünden birçok zaman evvel vaz' edilmiştir ve zannediyorum ki bu usul, hal-i harb esnasında bütün memalik-i mütemeddinede [medeni ülkeler]dahi tatbik edilmiş bir usuldür. Halbuki Talât Paşa Kabinesinin son zamanlarında siyasî sansür kaldırılmış ve askerî sansüre ibka edilmiş idi.

Reis – Yani bu usulün umumî olduğunu söylemek istiyorsunuz.

Ali Münif Bey (Haleb) – Evet, umumî bir usuldür.

Reis – Bu sual hakkında başka bir mütalaa var mı efendim? (Hayır sedaları). Onuncu sual de, "dahil-i memlekette bir herc-ü merc-i idari vücuda getirerek hürriyet-i can ve mal ve ırza musallat birtakım çeteler müzaheret ederek ika eyledikleri fecayie iştirak eylemesi" mevzuu bahistir.

Benim ne çetelerden, ne Teşkilat-ı Mahsusa'dan haberim var...

Ali Münif Bey (Haleb) – Çeteler meselesi nedir? Benim ne çetelerden, ne müzaheretten haberim var. Binaenaleyh suali izah ediniz.

Halid Bey (Divaniye) – Harbiye Nezaretine merbut bir Teşkilât-ı Mahsusa idaresi vardı ve bunlar mevaki-i muhtelifeye çeteler gönderdiler; bu suretle o çeteler de halka taarruz etti, adam öldürdü.

Sadık Bey (Kütahya) – Hapishaneden canileri bile çıkardılar.

Ali Münif Bey (Haleb) – onlar bizim zamanımızda olmamıştır. Teşkilât-ı Mahsusa namı altındaki teşkilâta gelince, bendeniz bunu memalik-i islâmiyyede propaganda yapmak üzere müteşekkil ve Har-

biye Nezaretine merbut bir hey'et biliyorum, yoksa çeteler olduğunu bilmiyorum.

Reis – Başka bir sualiniz var mı efendim? (Hayır sedaları). O halde müzakere hitam bulmuştur.

Hitam'ı Müzakerât

Saat	*Dakika*
4	*15*

İfadat-ı vâki tarafımdan zabtedilmiştir
Zabıt Kâtibi
Necmeddin Sâhir

İfadat-ı mazbutamı tasdik ve imza ederim.
Haleb Mebusu
Ali Münif

TİCARET VE ZİRAAT NAZIRI MUSTAFA ŞEREF BEY'İN SORGULAMASI

BEŞİNCİ ŞUBE

ONBİRİNCİ İCTİMA

Mustafa Şeref Bey

Ticaret ve Ziraat Nâzırı Esbakı - Kayseri Mebusu

Çarşamba: 27 Teşrinisani 1334 [27 Kasım 1918]

İctimâ'da Mevcut Âza

Reis: *Abdullah Azmi Efendi (Kütühya),* ***Kâtib:*** *Şemseddin Bey (Ertuğrul),* ***Aza:*** *Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan), Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Kâmil Efendi (Karahisar-ı Sahip) Sâlim Bey (Karahisar-ı Sahip), Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), İlyas Sami Efendi (Muş), Seyyid Ali Haydar Bey (Asîr), Halid Bey (Divaniye), Necati Bey (Bolu), Viktor Bey (İstanbul), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara, Hasan Bey (Gümüşhane)*

Bed'-i Müzakerât

Saat	*Dakika*
2	*20*

Savaşın idaresi Harbiye Nâzırına aittir...

Reis – Celse açılmıştır. Birinci sual, "kabinelerin sebepsiz ve vakitsiz harbe girmeleri" hakkındadır.

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Hükûmet-i Osmaniyye'nin harb-i umumîye iştiraki 27 Teşrinievvel 1330 [Ekim 1914] tarihinde vukubulmuştur; ve kabineye efrenci 22 Kanunusani 1333 *[milâdi 22 Ocak 1917]* tarihinde dahil oldum. Demek ki harbin ilanından ancak ikibuçuk sene sonra mes'uliyet mevkiine gelmiş oluyorum. Binaenaleyh harbe esbab-ı iştirak ve duhûlümüze veya harbin sebebsiz ve vakitsiz ilan edildiğine taalluk eden sual bana teveccüh etmez. Siz ne vaziyette iseniz o zaman bendeniz de, ittihaz-ı karar ve onun tatbikatı cihetinden, aynı vaziyette idim.

Reis – Birinci sualin teveccüh etmediğini söylüyorlar. O halde ikinci suale geçiyoruz; bu sual de, "ilan-ı harbin esbab ve avamil-i hakikiyyesiyle suret-i cereyan ve vukuu hakkında Meclis-i Umumiye hilaf-ı vaki beyanatta bulunmaları" mevzuubahistir.

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Hükûmete iştirakimden evvelki zamana müteallik olduğu için bu suale muhatab olamam.

Reis – Üçüncü suale geçiyorum. Bu sual, "seferberlikten sonra ve ilan-ı harbten evvel İtilaf hükûmetleri tarafından vukubulan şerefli ve faydalı teklifleri ret eylemesi ve Almanya'dan bir gûna zaman ve taahhüd almaksızın ve faide-i gaiyye temin etmeksizin harbe sürüklenmesi" hakkındadır.

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Bu sual de tabiatiyle bana teveccüh etmez; çünkü ben de o vakit ne gibi teklifler vaki olduğunu bu gün kitabları okumakla öğreniyorum.

Reis – Bu sualin de teveccüh etmediğini söylüyorlar. (Tabiî sedaları). Dördüncü sual de, "harbi dirayetsiz ve istikametsiz ellere tevdi ederek her cebhede fünun-u harbiyyenin kabul edemeyeceği mecnûnane hareketlerin cereyanına ve sırf menafi-i hasise-i şahsiye uğrunda

kuvve-i hayatiyye-i milletin gasb ve ısrafına müzaheret eylemesi" mevzubahistir.

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – İdare-i harbiyyenin istikametsiz ve dirayetsiz ellere tevdiî meselesi Başkumandan ile Harbiye Nazırına aittir. Çünkü kumandanların tayin veya azli Meclis-i Vükelâ'da takarrur ettirilmez ve Meclis-i Vükelâ'da mevzubahis olmaz; binaenaleyh bu sual de bana teveccüh etmiyor.

Reis – Bu sualin Başkumandanlığa ait olduğunu söylüyorlar, binaenaleyh beşinci suale geçiyorum, bu sual, "kavaid-i hukukiyye ve insaniyyeye ve hassaten Kanun-u Esâsimizin ruh ve sarahatine küllîyen münafi muvakkat kanunlar ve emir ve nizamlar ısdar ederek memleketi bir sahne-i fecayi'e kalb eylemesi" hakkındadır.

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Bu sualden maksad hangi kanun-u muvakkatlerdir.

Reis – Tehcir Kanunu ve buna mümasil kavanin...

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – O kanunun tarihi 24 Mayıs 1331 [1915] dir, ben ise kabineye 22 Kanunusani 1333 [Ocak 1917]'e dahil olmuştum. Demek bu Kanun, kabineye girmeden ki sene evvel neşir ve tatbik edilmiş hadisata aittir ki, ben bu kararın ne ittihazında ne de tatbikatında bulunmadım.

Reis – Bu sualin de teveccüh etmediğini söylüyorlar, başka bir sualiniz var mı?

Ben Tehcir meselesini

1916 İttihat-Terakki kongresinde öğrendim...

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Filvaki Şeref Beyefendi Tehcir Kanunu yapıldığı vakit kabinede değildi; fakat bu kanunları ufak bir tadil ile tatbik edenler yine aynı eşhas idi. Binaenaleyh Şeref Beyefendinin aynı eşhas ile iştirâk-ı mesai etmeleri, kendilerinde onların aynı siyasetlerini takib edeceklerine dair bir şüphe hasıl etmedi mi?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Bu sual tamamen gayr-ı vâriddir; malum-u âliniz Zât-ı Şâhâne Talât Paşa'ya emniyet buyurmuş ve Talât Paşa'yı kabine teşkiline memur etmişti. Diğer taraftan efkâr-ı umumi-

yede hakiki bir surette Said Halim Paşa Kabinesinin mes'uliyetini mucib olacak bir hâl-i kanuni hâdis olmamıştı. Esasen Talât Paşa Kabinesinin programında memlekette Kânun-u Esasînin hakim kılınacağı ve hukuk-u efrâdın tamamen temin edileceği beyan olunmuştu. Kablel tahakkuk bir kimseye şâibe-i mücrimiyet isnâd etmek aklen ve hukuken câiz değildir. İndî olarak bir kimseye mücrimiyet tahmili, cemiyet halinde bir hükûmet idaresinde yaşamaktaki gaye-i ictimaiyyeyi, siyanet-i hukuk gayesini muhildir. Teminât-ı kanuniyye dairesinde tahkikat ve muhakemât icra edilmedikçe, hiçbir kimseyi mücrim görmeye kimsenin hakkı yoktur. Aksinin sübutuna kadar beraet-i fevkalâdedir. Bu fevkalâde tedbirin ittihazına sâik olan selamet-i vatan endişeleri ne idi bilmiyordum ki, kendimce bu fiilde bir cürmiyet mahiyyeti keşfedebileyim. Tahkikat ve muhakemat icra edilerek bir hüküm verilmemiş ki, bu karara vaz'ı imza edenlerle, tatbikine memur olanlara mucrim diyebileyim. Binaenaleyh efkârı umumiyye ve kanun nazarında henüz berî-üz-zimme olan bir zâta, Zât-ı Şâhâne emniyet buyurduktan ve kendisini kabine teşkiline memur eyledikten sonra, *"zannediyorum ki, sizde şâibe-i mücrimiyet var, sizinle teşrik-i mesâi edemem"* diyemez idim. Diğer taraftan meselenin mahiyyeti, şekli ne olduğuna dair elyevm kat'î ve kanaat-bahş bir derecede malûmatım yoktur.

Ben tehcir muamelesine 1331 [1915] senesi Ağustosunda daire-i intihabiyeme giderken muttali olmuştum; halbuki tehcir o zamana kadar tatbik edilmiş imiş... Binaenaleyh bu muamelenin şekl-i tatbikine, bu yüzden kan döküldüğüne dair malûmatım yoktur. Yalnız esnâ-yı rahda şimendifer istasyonları civarında birçok kalabalık görmüş ve sorduğum vakit Ermenilerin menâtık-ı harbiyyeden harice çıkarıldığını öğrenmiş idim ki, ben de bunu harb nokta-i nazarından ittihaz edilmiş bir tedbir olarak kabul ettim ve bu meselenin suret-i hudus ve cereyanını 1332 [1916] senesinde İttihad ve Terakki kongresinde vaki olan beyanattan anladım. Filvaki o beyanatta bu hareket; müdafaa-i memleketin lâzım-ı gayr-ı müfariki olmak üzere gösteriliyordu ve ben de bu yolda biliyordum. Binaenaleyh hiç bir kimse hakkında bilâ tahkik cürüm isnadı ne hukuken ve vicdanen doğru olmadığı için ben de refiklerimi sâf ve temiz bilerek onlarla teşrik-i mesâi ettim. Bu vesile ile şu ciheti de söyleyeyim ki bende hakim olan sâik, memleketimizde Kanun-u

Esâsînin temin-i tatbiki gayret-i vataniyyesi idi. Hükûmete iştirâk hususunda, nitekim Talât Paşa kabinesi zamanında evvelki devre nisbetle daha az Kanun-u Muvakkat çıkmış ve hukuk-u efrâdın muhafazası için memurine şiddetli emirler vermiş idi. Hülâsa, ben Said Halim Paşa kabinesini teşkil eden zevattan ekserisinin dahil olduğu Talât Paşa kabinesine girmiş olduğum için kendimi, vicdanımca, hiç bir mes'uliyet karşısında görmüyordum. Vatana hizmet etmek gayesiyle hükûmete dahil olmak, fiilen bir günah teşkil edebileceğine kâni değilim.

Reis – Suriye tehcir muamelesi ne vakit olmuştu?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Suriye'de tehcir muamelesi 1332 [1916] senesi mebâdisinde vaki olmuş ve Talât Paşa Kabinesi teşekkül ettikten üç, dört ay sonra da Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa, Bahriye Nazırı olduğu cihetle, buraya gelerek Bahriye Nezaretinde ifa-yı vazife etmiştir.

Reis – Bu sual hakkında başki bir mütalâa var mı? (Hayır sedaları). Altıncı sual de, "vak'ayı-i harbiyye'den, sevkulceyşe taallûk etmeyen ve binaenaleyh ketm-i lâzım gelmeyenleri, mücerred muhafaza-i mevki dâiyesiyle ketm eylemesi ve her gün birer menfi sebeble düşmana çiğnettiği vatan-ı muazzez aksamının avâkib-i elimesinden milleti vakit ve zamanı ile haberdar etmemesi" mevzu bahistir.

Enver Paşa'nın verdiği bilgiler doğru çıkmadı...

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Harbe ait mesâil hakkında siz ne kadar malûmatdar oldu iseniz kabine erkânı da o kadar malûmatdar olmuştur. Biz, harekât-ı harbiye hakkında, bir mesele hâdis olunca, Enver Paşa'dan keyfiyeti sorardık; Enver Paşa da Karargâh-ı Umumînin tebligatını bize harita üzerinde izah ederdi.

Biz, kabineye girdikten sonra Bağdad ve Kudüs sükût etmiş, bir de Gazze müdafaası vuku' bulmuştu. Bağdad 1333 [1917] senesi iptidalarında sükût etmiş ve hatta bunun üzerine, birer birer zayi ettiğimiz memleketleri netice-i harbde elde etmek müşkil olacağı mülahazası ile kabinede müzakere cereyan eylemiş, bu müzakereden sonra Alman fırkalarıyla takviye edilmek üzere teşekkül edecek Yıldırım Ordusu marifetiyle Bağdat'ın istirdadı düşünüldü ve bu mesele epey devam

etti. Bu esnada Gazze muharebesi vukua geldi ve hakikaten Osmanlı askeri, muntazır olduğumuz veçhile, kahramanâne müdafaatta bulunduğundan düşmanların hücumu bertaraf edilmiş oldu.

Sonra Kudüs meselesi hadis oldu, o vakit *General Falkenhayn* Suriye'de kumandan idi, binaenaleyh Kudüs'ün sükûtu onun ve maiyyetinin dirayetsizliğine hamledildi. Bilâhere "Liman" Paşa *[Liman Von Sanders]* Suriye cebhesine memur edildi. Son zamanlarda Suriye vak'ası hadis olmazdan onbeş gün evvel mesele, Meclis-i Vükelâ'da mevzuu bahis oldu. Bunun üzerine, "düşmanlarımız kuvvetlidir, bu cebhede bizi müdafaa edecek derecede kuvvetimiz var mı? Bu hususta Başkumandan Vekili izahat versin" dedik; Enver Paşa da bize izahat verdi ve "İngilizler mevcud askerlerini iki misline iblağ etseler bile Suriye cephesinde bir sene, iki sene müdafaa kaabil ve mümkündür" dedi. Biz de onun bu beyanatına inanmak mecburiyetinde idik, çünkü kendisi bununla bizzat meşgul ve mes'ul idi.

Fakat daha onbeş gün geçmeden evvel Filistin cebhesi yarıldı ve bunun üzerine üç arkadaş, hakiki malûmat verilmediğinden dolayı, kabineden çekilmeye kalktı. Fakat bunun üzerine kabinenin müşterek sulh teklifinden sonra, hey'et-i umumiyesiyle çekilmesi mevzuu bahis oldu.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Sulh tekliflerinden bahsettikleri için bir şey soracağım: Müşterek sulh teklifimizden evvel düvel-i mûtelife tarafından sulh-u münferid için bir teklif vaki'oldu mu?

Reis – O sual aşağıda gelecek efendim, şimdi yedinci suale geçiyoruz, muvafık mı? (Muvafık sedaları). Bu sual de, "harb seneleri zarfında İtilâf hükûmetleri tarafından mükerreren vuku' bulan ve bilhassa Rusya'nın inhilâlinden sonra edilen sulh tekliflerini red etmesi ve binnetice bugünkü akibet-i meş'umeyi davet eylemesi" mevzubahistir.

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Buna dair malûmatım yoktur; ihtimal Sadrazam Paşa'nın ve Hariciye Nazırının malûmatı vardır; fakat böyle bir mesele Meclis-i Vükelâ kararına iktiran etmek üzere mevzubahis olmadı; yalnız vaktiyle Memalik-i Osmaniyye'de umur-u Nafıa imtiyazatını takib etmiş olan *"Peling"* namında bir İngiliz Bern'den Sadrazam Paşa'ya hususi bir mektub yazmış ve İngiltere nezdinde ha-

iz-i nüfuz olduğunu söyleyerek münferiden sulh akdına tavassut edeceğini bildirmişdi. Bu mektub Hey'et-i Vükelâda okundu ve bunun üzerine müzakere cereyan etti; bu müzakere neticesinde, her iki hey'et-i ittifakiyye, mukabil taraf müttefiklerinin arasında soğukluk husule getirmek için bu gibi adamları ortaya koyuyorlardı. Bunun müttefikler arasındaki tesanüdü haleldar ederek ittifakı murabbaı [dörtlü ittifak] düşürmek için bir hud'a [hile] olmak ihtimali de vardı. Bundan başka bu adamın İngiltere kabinesiyle derece-i temasını anlamak icab ediyordu. Binaenaleyh, "bu noktalar hakkında Bern sefirinden malûmat taleb edelim, eğer ümidbahş [ümitvar] bir netice elde eder isek meseleyi takib edelim" denildi. Fakat gelen cevab mevzuubahis olmadı; yani bu istimzaca ne suretle cevap verildiğine dair Meclis-i Vükelâ'da tahriri bir şey okunmadı. Mamafih ben hususî olarak meseleyi Hariciye Nazırına sorduğum vakit, "Bern" sefirinin o adamın aleyhinde şahadette bulunduğunu ve binaenaleyh o işten birşey çıkmadığını öğrendim. Bundan başka bir teklif vuku' bulduğuna dair malûmatım yoktur.

Reis – Rusya'nın inhilâlinden sonra hükûmet-i seniyye tarafından düvel-i mûtelifeye bir teklif icrası mevzuubahis olmadı mı? Yani asıl gayemiz olan Rusya, inhilâl ettikten sonra, memleket için sulh-u menferid akdi hayırlı olacağı düşünülmedi mi?

Hükûmet kendi eliyle vatanı parçalayamazdı...

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Bulgar ordusunun inhilâlinden mukaddem, Meclis-i Vükelâda bu mesele hakkında suret-i resmiyyede görüşülmedi, yani sulh-u münferid için teşebbüste bulunup bulunmamak meselesi mevzuu bahis olmadı; yalnız aramızda hususî müzakereler olmuştu. İşte o hususî görüşmeler neticesinde sulhün müşterek yapılması ve çünkü böyle olduğu takdirde harb-i umumiden zararsız kurtulmak kaabil olabileceğini ve eğer münferid sulha teşebbüs edecek olursak, memleketi daha ziyade tehlikeli vaziyete ilka etmek [düşürmek] ihtimali mevcud bulunduğunu ve bundan başka sulh-u münferid teşebbüsümüz akim kaldığı takdirde hem müttefeklerimiz nazarında haysiyet ve itibarımızı tenkis edeceğimizi, hem de İtilâfçılar na-

zarında arzumuzu tervic ettirememiş bir vaziyette kalabileceğimizi düşünmüştüm. Bu tarz-ı tefekkürde o vakit ki vaziyet-i askeriyyenin muhakeme üzerine tesiri unutulmamalıdır.

Diğer taraftan o esnada Rusya tamamiyle inhilâl etmiş, Romanya ile fevaid-i azime temin edecek surette sulh akdedilmiş idi. Amerika'nın harbe iştirakinden evvel İtilâfçıların dermeyan ettikleri şerait-i sulhiyede Türklerin Avrupa'dan tardı ve onlarla birlikte yaşamış olan akvamın suret-i kat'iyyede Türklerden tefriki mevzuubahis idi. Binaenaleyh o esnada onların gaye-i harbi kabul edilmiş olsa idi, hükûmet kendi eliyle vatanı parçalamış olacak, belki Devlet-i Osmaniyye'nin inhidamını kabul eylemiş bulunacaktı, buna cesaret edemezdik. Onun için bu mesele hakkında Meclis-i Vükelada görüşülmedi; çünkü mesele umumumuzca malûm idi.

Halid Bey (Divaniye) – Filvaki o esnada kabinenin böyle bir mes'uliyeti üzerine alması güç idi; fakat her cephede taarruza değil, müdafaaya bile iktidar gösteremediğimiz anlaşılmış idi. Binanealeyh hiç olmazsa ordumuzun iksa ve ilbası [giyim ve kuşam] ve aynı zamanda ordumuza kuvvetüzzahr olmak üzere bir mikdar asker celbi için müttefiklerimiz nezdinde teşebbüste bulunmak düşünülmedi mi?

Amerika ile münasebeti kesmek istemiyorduk...

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Düşünüldü ve hakikaten buraya asker geldi; fakat o askeri hüsnü istimal etmek Başkumandan Vekiline aiddi. Binaenaleyh kuvay-ı muavinenin arka hizmetinde veya cebhe-i harbde istihdam edilip edilmediğini bilmiyorum. Şurası muhakkak ki vukubulan müracaat üzerine iki üç fırka Alman askeri gelmişti. Askerin ilbası hususuna gelince; ben öyle biliyorum ki, buraya daimî surette elbise ve sair malzeme geliyordu.

Reis – Amerika ile inkıta-ı münasebet esnasında kabinede mi idiniz?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Amerika ile kat'ı münasebet etmeye hepimiz muhalif idik; hatta bu hususda Meclis-i Vükelada bir iki defa müzakerat cereyan etti. Fakat müttefiklerimiz, tesanüd-ü titifakı teyid için Türkiye ile Bulgaristan'ın ilan-ı harb değilse de, her halde

kat'ı münasebet etmesine, Alman kavminin efkar-ı umumiyyesi avutmak maksadı ile lüzum görmüş olduğundan, muttasıl [durmadan] bizi tazyik ediyorlardı; Reis-i Vükelâ ile Hariciye Nazırı da bize böyle söylemişlerdi. Bunun üzerine biz de evvela Bulgaristan'ın kat'ı münasebet etmesini söyledik. Buna cevaben Talât Paşa dedi ki, "Bulgaristan, yarın kat'ı münasebet ediyor" Bunun üzerine biz de kat'ı münasebata karar verdik, fakat bu, ilan-ı harb demek değildi.

Reis – Bu suali sormaktan maksadım, tahsil görmüş olduğunuz cihetle, uzağı daha ziyade görebilen ve kabinenin "Eleman"ı olan bir uzvu idiniz; binaenaleyh bu hususta çalışabilir idiniz.

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Müzakerat esnasında kat'ı münasebetin bizim için hiç bir faideyi mucib olmayacağını, yalnız ben değil, bütün rüfekam söylemişti; ona rağmen ittifakta rasanet [sağlamlık] vücuda getirmek ve buranın ahvaline dair düşman memleketlerine malûmat verilmesine mani olmak gibi bir takım esbab serdiyle münasebatın inkitaına karar verildi.

Reis – Bu sual hakkında başka bir mütalâa var mı? (Hayır sedaları). Sekizinci sual de, "harbin ihdas eylediği müşkilat karşısında halkın ihtiyacını tehvin edecek tedabire tevessül eyleyecek yerde, birtakım eşhası maddiye ve hükmiyyenin ihrazı servet eylemesini teminen ihtikâr ve sûistimal yollarına saparak memleketin iktisadiyatını batırması" mevzuubahistir.

İaşe meselesi hakkında bildiklerim...

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – İaşe meselesinin ne yolda başladığını biliyorsunuz ve zannederim ki bu hususta İaşe Nâzırı esbakı Kemal Bey en iyi izahatı verecektir. Malûmunuz olduğu vechile Kemal Bey, 1332 [1916] senesinde İttihad ve Terakki kongresine bu mesele hakkında bir izahname vermişti; binaenaleyh o izahname okunursa iaşe mesâilinin suret-i cereyanı anlaşılır.

Mamafih hatırımda kaldığına göre o izahnamede, İstanbul'un iaşesini evvela Şehremanetinin deruhde ettiği ve bu maksadla Romanya'dan birtakım hububat satın aldığı ve 1330 senesi Teşrinievvel evasıtına doğru da Şehremanetinin bir Hey'et-i Hesabiyye ve Ticariyye

teşkil ettiği yazılmıştır ki bu hey'et, İstanbul Hey'et-i Merkeziyyesidir.

Kemal Beyin verdiği izahata nazaran bu Hey'et, İaşe mesailini deruhde ettikten sonra buğday satın almak için Konya ve Ankara'daki tüccar ile mukavelata girişmiş ve o vakit nakliyatı askeriyyeden artan otuz vagon da bu buğdayların nakline tahsis olunmuş ve bu, 1331 [1915] senesi Teşrinisânisine kadar devam etmiştir. O vakit de Millî Mahsulat Şirketi teşekkül etmiş ve Şehremaneti bu müessese ile bir mukavele akdederek Kânunusaniye kadar devam eylemiştir. 1332 [1916] senesi Eylülünde dahi bu usul tedbil edilmiş ve İaşe Komisyonu teşkil olunmuştur ki, benim de bu işlere vukufum bu kanun ile başlar.

Talât Paşa'nın Riyasetinde teşekkül eden o Komisyon, ordunun ve Memalik-i Osmaniyyeyi muhtelif mıntıkalara ayıran kanun mucibince, o menatıktaki zahairi mübayaaya mezun olmuştu. Bu komisyonda Ticaret Nezareti müsteşarı da aza olduğundan ben de bu Komisyonun dört beş celsesinde hazır bulunmuştum; ondan sonra da Kayseri mebusu ve İtibar-ı Millî Bankası teessüs edince de Meclisi İdare âzası olarak oraya dahil olmuştum.

Binaenaleyh o zamandan sonra komisyonun mesaisi hakkında birşey bilmiyorum. Talât Paşa Kabinesi 1333 Kânunusânisinde [1917 Ocak] teşekkül ettikten sonra Kemal Bey [Kara Kemal] birinci mıntıkaya memur edilmişti. Bu suretle bir taraftan Kemal Bey, İstanbul iaşesiyle meşgul oluyor; diğer taraftan İsmail Hakkı Paşa ordunun iaşesi ile iştigal ediyordu ki bundan dolayı aynı menabiden istifade eden bu iki dairenin rekabeti, mazarratı mucib oluyordu. Bunun üzerine bu işleri bir elde cem etmek daha nâfi olacağı düşünüldü ve İaşe Müdüriyyeti teşkil olundu ki bu hususiaki kanun, geçen sene Meclis'te müzakere edilmiş ve bu kanun mucibince bir de Meclis-i İaşe teessüs etmiş idi. Binaenaleyh iaşe mesaili hakkındaki malûmatım bu kadardır.

Reis – Sual de birtakım eşhas-ı maddiyye ve hükmiyyeye para kazandırıldığını beyan ediliyor; Zâtı âlileri Ticaret Nezaretinde bulunmak itibariyle bu gibi adamlara para kazandırdınız mı?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Harb-i Umûminin tevlîd ve ihdas ettiği vaziyet, saha-i ticareti tahdid etmiş ve tüccar arasındaki rekabeti

hemen hemen ref eylemişti. Memleketimizde yetişen bir kısım mevadd-ı ibtidaiyye ihtiyacat-ı harbiyye ve askeriyyeye tahsis edilmiş, mevadd-ı gıdaiyye İaşe Müdiriyyetine terk olunmuştu.

O sırada İhracat Hey'eti Reisi ben idim...

Binaenaleyh hakikatte Ticaret Nâzırının saha-i murakebesi fevkalade tahdid olunmuştu. Halbuki benim nakliyat umuru ile temasım yoktu. Diğer taraftan ticaret, eşyayı bir mahalden diğer mahalle nakletmekle yapılır. Aynı mahaldeki eşyayı ucuz iken alıp pahalı oluncaya kadar ketm ederek galay-ı es'ara [pahalılığa] sebeb olmak ihtikardır, ki bunun için de Men'i İhtikar Hey'eti teşkil edilmişti.

Yalnız İhracat Hey'eti benim riyasetim altında çalışıyordu ve bu hususdaki kanun 1332 [1916] senesi Eylülünde tanzim edilmiş ve ben de bu hey'etin teşekkülünden dört ay sonra işe başlamıştım ki, zannedersem ondört ay kadar bu Hey'etin Riyasetinde bulundum. Bu müddet zarfında ihracat ile iştigal etmek isteyen kimseler kendilerini Hey'ete kaydettirirlerdi. Bu mikdar bazen 600, 800 ve 1.000 kadar olurdu. Taleb edilen eşya taliblere verilecek miktardan dûn olduğundan, tüccar ve memurlardan müteşekkil Hey'et tarafından talibler arasında tevzi olunurdu.

Reis – İhracat işleriyle uğraşanların hepsi tüccar mı idi? Yoksa tüccar olmayanlar da var mı idi?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Benim nazarımda hepsi tüccar idi; çünkü üzüm, palamut çıkaracağım diye müracaat ediyordu; biz de kanun mucibince "Komisyondan mübayaa ediniz" diyorduk.

Reis – Tüccar olmayan kimselerin almış oldukları ihrac vesikalarını sattıkları söyleniyor ve bu suretle eşhas-ı maddiye ve hükmiyeye para kazandırıldığı iddia ediliyor.

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Filvaki vesika satılıyordu, fakat vesikaların satılması bilâ muamele vesika verilmiş olduğundan neşet etmiyordu. Ben nezarette bulunduğum müddet zarfında, Hey'etten mal mübayaa etmeksizin kimseye vesika verdirtmedim. Eğer öyle bir vesika verilmiş ise beyan olunsun, ben de vakıf olayım. Bir tacir, İhra-

cat Hey'etine müracaat eder; ihraç edilecek malın nerede depo edildiğini söyler ve ihrac etmek isteyenler de müracaat ederek alacağı miktarı beyan ederlerdi; eğer mal o nisbette mevcud ise bittabi mübayaa ederlerdi; yalnız malı alan kimse onu piyasada satabilirdi, ihrac mecburiyeti yoktu, bu suretle elinde vesikası serbest kalınca malı olan kimse de o vesikayı satın alırdı.

Ben Hey'etle muamele yapanların tüccardan olmasını teminen muvafık gördüğüm tedabiri ittihaz etmiştim. Mesalâ, tüccarın herhalde Ticaret Odasına mukayyet olması lazımdır dedim, fakat bu kaydın biraz geniş tutulduğunu anladım; çünkü bir adam yazıhanesini gösteriyor ve bir tüccar ismi takınarak Ticaret Odasına mukayyed oluyor ve bu suretle eşya ihraç edeceğiz, diyorlardı. Halbuki ihrac etmiyorlardı, bunu anlayınca ikinci bir tebdir ittihaz ettim, tüccar olanların verdikleri temettü vergisi İlmühaberlerinin ibrazını şart koydum ve bu suretle tüccar olmayanlar hakkında ihracat hey'etince muamele yaptırmamak istedim ve keyfiyeti gazetelerde ilan ettirdim.

İhracat Hey'etince bir tüccarın tanınması için ikâmetgahının, Ticaret Odasına mukayyet olmasını, temettü vergisini tediye etmiş olmasını şart ittihaz ettim ki bu sıfatı cami olanlara tüccar demekten kimse şüphe edemezdi. İşte bu gibi tüccarla muamele yapılıyordu. Filhakika bazı mebus arkadaşlarımız da muamele yaptıkları için birtakım kılü kal [dedikodu] olmuştu. Fakat mebuslarda bir ticarethane sahibi oldukları gibi temettü vergisi ilmühaberini ibraz ederler ve Ticaret Odasında da mukayyet bulunurlardı. Mebusluk sıfatı, insanı ticaret etmek hakkından ıskat etmez. Mebuslardan ticaret edenlerle de muamele yapılmıştır.

Reis – Biz de niçin verdiğinizi anlamak istiyoruz.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Bazı mebuslara tercihan verildiği tevatüren söyleniyor. Tüccar olmayanlara niçin verildi ve tüccar olmayanlar, diğer tacirlere neden tercih edildi?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Hayır efendim, listedeki sıraya tevfikan verildi; binaenaleyh mebuslardan hiç birine listedeki tüccara takdimen verildiğini bilmiyorum; hatta bu hususta pek çok rica etmiş olanlar vardı, ben de onlara rica etmiş ve sıralarını beklemelerini söylemiştim.

Halid Bey (Divaniye) – Harb münasebetiyle zürraın kısm-ı âzamı orduya gittiği için zürra eksilmiş idi ve bu, bittabi istihsalatın tenakusuna [üretimin düşmesi] sebebiyet vermişti. Bendeniz istihbarıma göre icare-i tavîle ile bazı çiftlikleri isticar eden bazı şirketler makinalar getirmiş ve bunlar cihet-i askeriyye tarafından müsadere edilmiş idi, bundan dolayı da şirketler teessüs edememiş idi. Halbuki bendeniz öyle görüyorum ki bu muharebede ahaliyi bitiren açlıktır. Binaenaleyh böyle nafi teşebbüsatı akim bırakan ahvalin önünü almak için Nezareti Âliyyenizce bir teşebbüs olmadı mı?

Edirne'deki Karıştıran Ovasını da almışlardı...

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Zannederim Celal Bey'in *Hasırcı Çiftliğini* mevzuu bahis ediyorsunuz. O çiftlikten maada Edirne'deki *Karıştıran Ovasını* da almak istemişlerdi ve yirmi kadar "Traktör" makinesi getirmişlerdi. Fakat İsmail Paşa bunları da vaz'ı yed etmiş, Uzunköprü'de istimal eylemişti. Bunlar benim zamanı nezaretimden evvel olmuştu ve bana da şikâyet vaki olmamıştı. Alât ve edevat-ı ziraiyye satın almak için tahsisat mevcud olduğu cihetle onları ahaliye tevzi ediyordum.

Halid Bey (Divaniye) – Bendeniz öyle zannediyorum ki bizim tarafımızdan celb edilecek alât ve edevattan görülecek istifade, bu işi tamamiyle tedvire lazım gelen malumat-ı fenniyyeyi haiz bir şirketin idaresi gibi değildir.

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Tabiî hem o olmalı, hem de öteki olmalıdır.

Halid Bey (Divaniye) – İhracat Kanununun vaz'ında Almanlar buraya bir Mübayaat Komisyonu göndermişlerdi ve bu Komisyon, burada bazı müessesat-ı hususiyye ile yaptıkları kontrat icabınca, bir inhisar vücuda getirmişti; bunu Salim Bey refikimiz de pek iyi bilir; biz bu hareketin müstahsillerin menfaatine mugayir olduğu sadedinde Talât Paşa nezdinde çok uğraştık; fakat maatteessüf faidei müsmire elde edemedik. Bu, bir müddet devam etti. Tüccar Komisyona gidiyor, mal satmak istiyordu; halbuki Komisyon "ben malınızı almam,falan yere gidin" diyordu. Bu, Nezareti Âliyyeniz zamanında mı olmuştur?

İhracat Kanunu memlekete büyük faydalar sağladı...

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Hayır benim zamanımda böyle bir şey olmadı; malûmu aliniz olduğu veçhile Harb-i Umumî ilanı memlekette bir mahsuriyet vaziyeti hâsıl etti. Ve bu vaziyet, komisyonculuk yapanların mevkiini imtiyazlı bir sahaya döktü. Onun için Almanya kendi memleketinde fiyatın tereffuuna [yükselme] mani olmak üzere eşya idhal edebildiği yerlere bir komisyon gönderdi. O komisyonlardan maada eşya göndereceklerin eşyasının idhalini men' etti. Bu komisyon diğer devletler nezdine gönderildiği gibi buraya da geldi ve bir yedd-i vahid [tekel] tevlid etmek istedi. Fakat bunların hepsine mani olmak için İhracat Hey'eti teşkil edildi ve bundan sonra Alman Mübayaat Hey'etinin inhisarını ref'e muvaffakiyet hâsıl oldu.

Diyebilirim ki İhracat Kanunu memlekete büyük faide bahşetmiştir; bugün defatir-i mevcudede muayene edilebilir ve benim zamanımda Alman Mübayaat Komisyonu namına verilmiş ihraç vesikasına nadiren tesadüf olunur; bu komisyonlar sonradan Harbiye ile mukavele yapmışlar ve gönderecekleri eşya için anlaşmışlardı. Bu suretle Harbiye vasıtasıyla ihracatı kabul etmiş olduklarından Harbiye bize müracaat eder ve vesika alırdı. İhracat Kanunu'nun tanziminden evvel memlekette tehlikeli bir vaziyet-i iktisadiyye hâsıl olmuştu ve onların en büyük emeli, bade's-sulh anonim şirketine inkilab edip ihracat muamelatını ellerine almak maksadına matuf idi. Bu maksadları tamamen bertaraf edilmişti.

Salim Bey (Karahisar-ı Sahip) – Komisyon, Harbiye Nezaretiyle ittifak ettiği zaman ihraç ettikleri emtiadan ihraç resmi alınır mı idi?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – İhraç resmi efraddan ne suretle alınırsa Harbiye Nezaretinden de aynı suretle alınırdı. Esasen bu muameleyi Harbiye Nezareti yapmazdı. Şimendiferler İdaresi yapıyordu; yani Şimendiferler İdaresinin ticaret yapmaya mezun olması onun efradı adiye gibi muamele görmesini istilzam ediyor, binaenaleyh resim istifa olunuyordu.

Salim Bey (Karahisar-ı Sahip) – Demiryolları İdaresi ihracat resmi verir mi idi?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Verir idi.

Halid Bey (Divaniye) – Kömür buhranı hakkında malûmatınız var mı?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Kömür meselesi 1332 [1916] Temmuzunda başlar ki ben o zaman Nazır değildim, fakat bilahere bu babdaki dosyayı tetkik ettim. Lakin bu malûmatı vermeye lüzum yoktur, çünkü Hey'etinize buna dair bir sual tevdi edilmemiştir.

Reis – Evvel emirde mes'uliyeti tayin edecek cihetler tesbit edildikten sonra da diğer meseleleri tenvir için mevzuubahis etmek faideden hali değildir.

Harp içinde ortaya çıkan kömür meselesinin içyüzü...

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Harb-i Umumi bidayetinde muhasım devletler şirketlerine olduğu gibi Ereğli Şirketine de bir hey'eti idare tayin edildi ve bu hey'eti idareye İsmail Hakkı Paşa reis intihab olundu. Bu şekil 1332 [1916] Temmuzuna kadar devam etti ve bu müddet zarfında hâsılat-ı şehriye [aylık hasılat], kablel-harp 80.000 ton olduğu halde, kırk elli bin tona tenezzül etti. Esasen Karadeniz yolu mesdud [kapalı] olduğundan nakliyat olamadığı gibi kömürcüler de ihracatı tenkis etmişlerdi. 1332 [1916] senesinde Harbiye Nezaretinde teşkil edilen Harb Kömür Şubesi vesika usulünü ihdas etmiş ve İstanbul'da kömüre ihtiyacı olan müessesatı tayin ederek onların ihtiyacı nisbetinde kömür tevziini deruhde eylemişti.

Şubenin teşekkülüne sebep olarak, İstanbul'da ihtiyaca kâfi kömür olmadığı cihetle Almanya'dan her gün 22 ve 24 vagon kömür gönderildiği nazır-ı dikkate alınmış ve Almanya'nın yaptığı bu fedakârlık üzerine Karargâh-ı Umuminin kömür istihsalatını murakebe etmesi lazım geldiği ileri sürülmüştü. Bu sebeplerle teşekkül eden Kömür Şubesi, bütün müstahsalatı ve bilhassa icar edilen Ragıb Paşa Ocakları müstahsalatını kendisi alıyor, vesikasız olanlar kömür getiremiyordu. Bu suretle celb edilen kömürün bir kısmını hariçde serbest sattırıyor, bir kısmını kendisi Elektrik Şirketine, Su Kumpanyasına, Demiryolları İdarelerine vesair müessesata tevdi ediyordu. Şu kadar ki, Harb Kömür Merkezi aldığı kömürlerin, şirkete aid olanın parasını tediye etmemiş ve bundan dolayı şirketin Harb Kömürü Merkezinden

80-90.000 lira kadar alacağı teraküm etmiş idi ve zaten harb münasebeti ile şirketin hissedarları gitmişti. İstihsal edilen kömür parası Harb Kömür Merkezinde deyn [borç] olarak kalınca, ameleye lazım olan parayı veremedi ve bittabi iaşeleri için lazım gelen itina da yapılmadı.

Bundan dolayı, istihsalat bu senenin Haziran ayı zarfında 27 bin tona ve Temmuzda dahi 15.000 tona tenakus etti. Ben istihsalatın miktarını anlamak için buradaki müdürümüzden istitastik getirtiyordum; malûm-u âliniz Ereğli kömür havzasının rekabesi Devlete, imali efrada ait olduğu cihetle rekabeye [işletmeye] ait muamelât ile meşgul olmak üzere orada bir müdürümüz vardı.

İstatistikleri görünce meselenin felâketli bir neticeye varacağını tahmin ettiğimden ve bu hususta Harbiye Nezaretine yazılan tezkerelerimize cevap alamadığımızdan dolayı, meseleyi Meclis-i Vükelâ'ya arz ederek istihsalatın esbab-ı tedennisini [azalma sebepleri] tetkik etmek üzere, Ticaret, Nafıa, Harbiye ve Bahriye Nezaretleri erkanından bir komisyon teşkilini teklif ettim. Vükelâ bu teklifimi kabul ettiği cihetle teşekkül eden komisyon Ereğli'ye gitti ve netice-i tetkikatı hakkında bir rapor verdi.

Bu raporda yazıldığına nazaran amelenin iyi iaşe edilmemesi, orada öteden beri bulunan amelenin "Linyit" ocaklarına ve "Nazilli"ye sevk edilmesi, efrad tarafından alınan paraların tediye olunmaması, dinamit gibi istihsalatı tezyid edecek mevaddı iptidaiyyenin cihet-i askeriyyece tedarik olunmaması ve oraya Fireng Taburunun gönderilmesi, ameleyi köylerinden getirtmek üzere müfrezeler sevki istihsalatın tedennisine bais olmuştur. Ben bu raporu Meclis-i Vükelaya tevdi ettim ve Karargâh-ı Umumi, Harb Kömür Şubesinin iki senelik tecrübeye nazaran istihsalatı tezyid edemeyeceği anlaşıldığını söyleyerek bu idarenin Ticaret ve Ziraat Nezaretine tevdiini teklif ettim. Meclis-i Vükela bu teklifimi de kabul ettiğinden bu hususta bir talimatname tanzim ettim ve imzamı atmaya muvaffak olduktan sonra Nezaretten çekildim. Bugünkü kanaatime nazaran eğer o talimatname tatbik olursa kömür buhranı tahfif edilmiş olur.

Reis – İhracat Komisyonunda aza mı idiniz?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Kanun-u mahsus mucibince Komisyon, Ticaret Nâzırının Riyasetinde müteşekkildi; mamafih kanunun bir fıkrası mucibince Ticaret Nazırının teklifi üzerine diğer bir zat Meclis-i Vükelâ kararı ile Komisyona riyaset edebilirdi.

Reis – İhracat için bazı kesana [kimseler] külliyetli vesika verildği vaki mi?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – İhraç edilecek mevad iki kısma tefrik edilmişti. Biri, ihracı memnu idi ki bunun ihracına ancak Meclis-i Vükelâ kararı ile müsaade olunurdu. Bakır, maden, yün ve saire bu kısmından idi. Mesela, memleketten maden ihraç olunacağı vakit Meclis-i Vükelâya arz olunur, verilecek karara göre Komisyon ihraç ederdi.

Reis – Bunlar Meclis-i Vükelâ mukarreratına geçer mi idi?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Bittabi geçerdi; yani Meclis-i Vükelâ ihracına müsaade olunduğuna dair karar verirdi.

Reis – İhracı memnu olan maddelerden Meclis-i Vükelâ kararı ile bir şahsa külliyetli miktarda ihraca müsaade edildi mi?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Dediğiniz şekilde hatırıma gelen bir mesele var ki o mesele, Meclis-i Vükelâya ait olmadığı halde ben Meclis-i Vükelâ'ya sevk etmiş idim. Şimendiferler İdaresi dört yüz bin kilo ipek, yüz elli bin kilo ipek kozası ihraç etmek istiyordu. Filvaki ipek ihracı serbest idi; çünkü memleketimizde ipeğin istihlaki [tüketim] kaabil değildi ve aynı zamanda mevadd-ı harbiyyeden olmak üzere barut yapmak için Almanya'da istimal ediliyordu. Binaenaleyh Memleketimizde her sene yetişen bu maddenin ihracını teşvik ve tergib etmek lazımdı. İsmail Paşa da Suriye'den toplattırdığı ipekleri ihraç etmek istemişti, ben de Meclis-i Vükelaya arz etmiştim; neticede ihracına cevaz verildi.

Reis – Sualde eşhas-ı maddiyeye para kazandırıldığı mevzubahistir.

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Hayır, böyle bir şey hatırıma gelmiyor.

Halid Bey (Divaniye) – Soracağım mesele Beyefendiye ait değil, fakat tenevvür etmek için söyleyeceğim: Harbiye Nezaretinde kömür

şubesi teşkil edildiği vakit, Ereğli ve Zonguldak şirketlerine vaziyet edilmesi hakkında Meclis-i Vükelâca karar verildiği söyleniyor; bu, doğru mudur?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Bu 1332 [1916] senesinden evvel mi, yoksa yakında mı olmuştur? Eğer yakın zamanda olmuş ise böyle bir şey vardır. Meclis-i Vükelâ, kömür havzalarına bir Komisyon izamına [kurulması] ve yapacağı tetkikata göre neticede tedbir ittihazına karar vermişti. Komisyon tetkikat yapmadan evvel Enver Paşa...

Halid Bey (Divaniye) – Enver Paşa değil, Ferik *"Rodwald"* Paşadır.

Suriye'de evlerden zorla bakır tencereler toplanmıştı...

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Hayır, Enver Paşa'dır. Filvaki asıl talimatname "Rodwald" Paşa'nındır; fakat bize tebliğ edilen surette Enver Paşa'nın imzası vardı ve bu talimatnamede ocaklara vaz'ı-yed şeklinde tertibat vardı. Bu mesele Meclis-i Vükelâda görüşüldüğü vakit Harbiye Nezaretinin vaz'ı-yedde salahiyetdâr olmadığını ve vaz'ı-yeddin ancak kanunî olacağını söyleyerek o talimatnamenin adem-i tatbikine karar verildi zannederim.

Halid Bey (Divaniye) – Bendenize kalırsa o talimatname tatbik edilmiştir ve ben, bunu o Komisyonda cihet-i askeriyyeden memur bir aza tarafından işittim, hatta şirketin altmış bin lira raddesindeki parasının da Almanlar tarafından alınıp sarf edildiğini öğrendim.

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Bilmiyorum, belki biz çekildikten sonra olmuştur.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Suriye'de bir çok evlerdeki bakır tencereler cebrî bir tarzda toplattırılmıştı ve gûya bu, hükûmetin emri ile yapılmıştı. Halbuki bu bakırlar birtakım eşhasa verilerek sevk edilmiş. Acaba bu; Meclis-i Vükelâda mevzubahis oldu mu?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Bilmiyorum.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Gûya o bakır tencerelerle top ısâga edilecek demişler.

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Eğer bunlar ihraç edilmiş ise herhalde Meclis-i Vükelâ şu kadar bakır ihracına müsaade edilmiştir, demiştir.

Emanuel Karaso'nun 50.000 lirası...

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Bu muamele, eşhas namına mı, hükûmet namına mı yapılmıştır?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Madenler Harbiye Nezareti namına çıkardı ve ihraç edilen mevaddın hepsi Meclis-i Vükelâ kararına iktiran etmiştir.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) –Hükûmet-i Osmaniyye tayyare yetiştirmek için kanat imalinde ipek lazım olduğundan Suriye'de dûn [düşük] fiyatla ipek toplattırılmış idi. Halbuki bu ipekler eşhas eliyle Almanya'ya ihraç olunmuştur.

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Dört yüz bin kilo ipek ihracı, için Demiryolları İdaresine müsaade edilmişti. Fakat idare, vesikayı aldıktan sonra elli bin kilo bir zata, kırk bin kilo da diğer bir zata verebilir ve bu hususta Şimendiferler İdaresi serbesttir.

Necati Bey (Bolu) – Yapak ve yün namı altında iki milyon kilo yün ihracı için Karasu Efendi [Emanuel Karaso] tarafından müracaat edilmiş ve ihraç vesikası verildiği takdirde Maarif Nezaretine müessesat-ı hayriye inşaası için eli bin lira vereceğini söylemiş ve mesele intaç edilerek para verilmiş deniliyor. Bunu mevsûk olarak zennetmiyorum, fakat mesele Meclis-i Vükelâ'da tezekkür edilmiş.

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Benim zamanımda böyle bir mesele olmamıştır, daha evvel ise bilmiyorum.

Reis – Başka bir mütalaa var mı efendim? (Hayır sedaları). Dokuzuncu sual de, "hiç bir lüzum ve Kanuna müstenid olmayarak siyasî ve askerî sansürler ihdası ile hürriyet-i matbuât ve muhaberatı ihlal eylemesi ve Avrupa evrak-ı havadisini memlekete idhal etmemesi" mevzubahistir.

Ben çete teşkilatını bilmiyorum...

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Sansür usulü Kabineye girdiğimiz vakit mevcut idi, bunu Talât Paşa kabinesi ikame etmedi, mevcudu bir müddet daha idame etti ve bilahere ref olundu [kaldırıldı]. Bu usulün Kanuna mugayereti [aykırılığı] iddiası doğru değildir. İdare-i Örfiyye Kanun-u Esâside muayyen olan serbestilerin muvakkaten tatilini tazammün eder; İdare-i Örfiyeyi ilan etmiş olan bir hükûmet sansür vaz'ına salahiyetdardır ve Harb-i Umumi zamanında hemen her memlekette sansür tatbik edilmiştir. Bizde de zaten müesses bir usul bir müddet idame edilmiş ve bilahere tahfif olunmuştur.

Reis – Bu sual hakkında başka bir mütalaa var mı? (Hayır sedaları). Onuncu sual "dahil-i memlekette bir hercümerc-i idarî vücuda getirerek ve hürriyet-i can ve mal ve ırza musallat birtakım çetelere müzaheret ederek ika eyledikleri fecayie iştirak eylemesi" hakkındadır ki, bundan maksad Teşkilat-ı Mahsusa meselesidir.

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Ben ne çete teşkilatını biliyorum, ne de onlara müzaheret edildiğini... Binaenaleyh ben bu suale muhatab olamam.

Reis – Nezaretiniz zamanında böyle bir teşkilat olmadı mı?

Mustafa Şeref Bey (Kayseri) – Hayır, efendim.

Reis – Başka sorulacak bir mesele var mı? (Hayır sedaları). Müzakere hitam bulmuştur.

Hitam-ı Müzakerât

Saat	*Dakika*
3	*30*

İfadât-ı vâki tarafımdan
zabt edilmiştir.
Zabıt Kâtibi
Necmeddin Sahir

İfadât-ı mazbutamı
tasdik ve imza ederim.
Kayseri Mebusu
Mustafa Şeref

DAHİLİYE NAZIRI İSMAİL CANBULAT BEY'İN SORGULAMASI

BEŞİNCİ ŞUBE

ONBİRİNCİ İCTİMA

İsmail Canbulat Bey

Dahiliye Nazır-ı Sabıkı

Çarşamba - 27 Teşrinisani 1334 [27 Kasım 1918]

İctimâ'da Mevcut Âza

Reis: *Abdullah Azmi Efendi (Kütahya),* ***Kâtib:*** *Şemseddin Bey (Ertuğrul),* ***Aza:*** *Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan), Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Kâmil Efendi (Karahisar-ı Sahip), Salim Bey (Karahisar-ı Sahip), Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), İlyas Sami Efendi (Muş), Seyyid Ali Haydar Bey (Asîr) Halid Bey (Divaniye), Necati Bey (Bolu), Viktor Bey (İstanbul), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara), Hasan Bey (Gümüşhane)*

Bed'-i Müzakarat

Saat	*Dakika*
3	*35*

Enver Paşa, her şeye
askerlik icabıdır deyip geçiyordu...

Reis – Celse açılmıştır; birinci sual, "sebebsiz ve vakitsiz harbe girmeleri" hakkındadır.

İsmail Canbulat Bey – Bendeniz Kabineye muahharen [sonradan] dahil olduğum cihetle bu sual ile ikinci, üçüncü sualler hakkında söyleyecek bir şeyim yoktur.

Reis – Birinci sualin ve "ilan-ı harbin esbab ve avâmil-i hakikiyyesi ile suret-i cereyan ve vukuu hakkında, Meclis-i Umumiye hilâf-ı vâki beyanatta bulunmaları" hakkındaki ikinci sualin ve "Seferberlikten sonra ve ilân-ı harbten evvel İtilâf hükûmetleri tarafından vuku' bulan şerefli ve faydalı teklifleri red eylemesi ve Almanya'dan bir gûna zaman ve taahhüd almaksızın ve bir faide-i gaiye temin etmeksizin harbe sürüklenmesi" hakkındaki üçüncü sualin kendilerine teveccüh edemeyeceğini söylüyorlar, bir mütalaa var mı efendim? (Hayır sedaları). *O halde dördüncü suale geçiyoruz;* bu sual de, "harbi dirayetsiz ve istikametsiz ellere tevdi' ederek her cephede fünun-u harbiyyenin kabul edemeyeceği mecnunâne hareketlerin cereyanına ve sırf menafi-i hasise-i şahsiyye uğrunda kuvve-i hayatiye-i milletin gasb ve israfına müzaheret eylemesi mevzu-u bahistir.

İsmail Canbulat Bey – Bu sual, alelıtlâk [umumi olarak] harbin idaresine müteallikdir. Ve ben Kabineye dahil olduğum zamanda harb devam etmekte idi; binaenaleyh ben bu suali altıncı sual ile birleştirerek cevab vereceğim. Biliyorsunuz ki Başkumandanlık Vekâleti Meclisçe de kabul edilmiş bir şekildir. Halbuki Başkumandanlık ile Harbiye Nezaretinin tevhidi büyük bir kusur olduğu cihetle ben buna muarız [karşı] idim. Nitekim Kabineye girmeden evvel Talât Paşa bana Kabineye girmeyi teklif ettiği vakit, bu hususdaki fikrimi de tekrar söylemiştim, fakat Paşa, "sen gel, bunu sonra hallederiz" demişti. Nezaret vazifesini ifaya başladıktan sonra, zannedersem beşinci günü, İspanyol nezlesinden hasta olduğum cihetle Hey'et-i Vükelâ'da ve ictimalarda bulunamadım; iyi olduktan sonra da bu mesele tekrar hadis oldu.

Filvâki hastalıktan kalktıktan sonra Nezarete ilk geldiğim gün, Zât-ı Şahâne *"Başkumandınlık Vekâleti"* ünvanını kaldırarak *"Erkân-ı Harbiye Riyaseti"* ünvanına kalb edilmesini Enver Paşa'ya teklif etmiş olduğundan Enver Paşa da bu meseleyi Talât Paşa'ya söylüyordu ki, bu esnada ben de Sadrazam Paşa'nın yanına gelmiştim. Mesele mevzu-u bahs edildiği cihetle ben de mübaheseye [sohbet] karıştım ve *"bir Erkân-ı Harbiye Reisi, bir de Harbiyye Nazırı olsun"* dedim. Fakat Enver Paşa, *"ben bu tarzda yapamam itimad edilecek kimse yok"* dedi ve razı olmadı. Bu meselede Talât Paşa da ısrar etmediği için o şekilde kaldı. Zaten mesele, Hey'et-i Vükelâya gelmiş ve siyaset-i umumiyyeye aid olarak addedilmiş bir mesele değildi ve ben de bittesadüf [tesadüfen] onların muhaverelerine iştirak eylemiş idim. Şu kadar ki ben Kabineye girmeden evvel Başkumandanlık, Erkân-ı Harbiye Riyaseti veya ne suretle olursa olsun, Kumandanın tefriki ve harbe dair müzakerat icrası için bir Encümen-i Vükelâ teşkilini teklif etmiş idim. Talât Paşa bunun için de, münasib bir zamanda Mecliste teklif et, yaparız demişti. 11 Ağustos tarihinde akd edilen [toplanan] Meclis-i Vükelâ'da harbe ve siyaset-i umumiyyeye müteallik mesailden ve meselâ, Kafkasya meselesinden bahs olunduğu cihetle bundan bilistifade Encümen-i Vükelâ teşkili hakkındaki teklifimi icra ettim. Fakat buna bilhassa Enver Paşa ile birkaç arkadaşımız itiraz ettiği ve Talât Paşa da tervici cihetine gitmediği için öyle kaldı.

İşte bunun içindir ki harbin suret-i cereyanı hakkında doğru malûmat almak imkânı olmamıştı. Fakat ben bu hususta birkaç defa ısrar ettim ki, bu ısrar üzerine, Meclise haritalar getirildi ve Harbiye Nâzırı, cephelere dair malûmat verdi. Bu böyle devam edecekti. Fakat vakit kalmadı. Bundan başka Dahiliye Nezaretinin harbe aid muamelâtının iyi idare edilmediği hakkında bazı malûmat alıyorduk; meselâ, Filistin vak'ası dolayısı ile vâki olan hali gördük. Zabit kumandasındaki çeteler geriye kaçıyor ve köylere tahribat yapıyorlardı. Ben bu meseleye Beyrut valisinin iş'arı [uyarma] ile muttali' oldum ve hatta bir gün yüzelli kişilik bir müfrezenin kaçtığına dair şifreli bir telgrafname aldım. Bu şifreli telgrafı 28 Ağustos tarihinde akd edilen Meclis-i Vükelâ'da okuduğum zaman Enver Paşa, *"bu, mühim bir mesele değil, öteden beri oluyor, bunları niye buraya getirdin?"* diye cevab verdi. Ben de bunun

üzerine: "Öyle ise daha ehemmiyetli, ben yeni başladı zannediyor idim. Mademki eskiden başlamış, şimdi nihayetine geldik demektir" dedim.

Hülâsa, bu mesail öteden beri Enver Paşa'nın basit cevabları ile hallolunmuş ve bunun içinden çıkmak imkanı da yoktu. Çünkü çağırıp istizah edecek bir erkânı harb reisi yoktu. Mesela; *"Bu, böyle değildir"* deyince o: *"Askerlik icabıdır"* deyip geçiyordu. Hatta Enver Paşa cebhe hakkında malûmat verdiği vakit, İngilizlerin mevcud kuvvetlerini bir misli daha tezyid [artırmak] etseler bile cebheyi ele geçmeleri ihtimali olmadığını söylemiş ise de, muahheren cebhe hercümerc olmuştur. Garibdir ki Enver Paşa'nın o sözüne içimizde inananlar olmuştu.

İlyas Sami Efendi (Muş) – Beyefendiye mantıkî olarak teveccüh edecek sual ikidir. Biri, Kabineye dahil olması, yani seyyiatına [kütülükler] kaani olduğu refikleri ile neye teşriki mesail ettiği ve sonra Kabinede bulundukları zaman tarzı mesaileri, yani harbin mesavisi hakkında ne teşebbüste bulundukları ile hakikati henüz anlaşılmayan sebebi istifaları... Bendeniz bu üç suale cevab vermelerini teklif ediyorum.

Hükûmete Talât Paşa'nın zorlamasıyla girdim...

İsmail Canbulat Bey – Evvela birincisine cevab vereyim. Talât Paşa Kabinesi ilk teşekkül ettiği vakit bana Posta, Telgraf Nezaretini teklif etmişti;fakat ben o vakit Kabineye girmedim; çünkü Kabineyi, iş görecek hey'et halinde tanzim etmediğini anlamıştım. Binaenaleyh böyle iş görmesi ihtimali olmayan ve Said Halim Paşa Kabinesi zamanında sûi idaresi görülen bazı arkadaşlar da bulunduğundan Kabinenin iş göreceğine ümidim yoktu. Muahharen geçen kânunusanide [Ocak] Talât Paşa, İaşe Nezaretini teklif etti. Ben, o günkü şekli idare daha beter bir hale geldiği için kabineye gimek istemedim; hatta pek ziyade üstüme düşmüşler idi. Talât Paşa da Enver Paşa'yı göndermiş idi; Enver Paşa bir buçuk saat kadar bana mevaidde bulundu; her türlü yardımı yapacağından bahs etti.

Fakat o zaman – *teferruatı şimdi hatırımda yok* – birçok metalibatta bulunmuş ve Kanun-u Esasîye mugayir cereyan eden mesail hakkında itirazat dermeyan eylemiştim. Meselâ, matbuatın sansür edilmesi, idarei örfiyyenin esbab-ı askeriyyeden dolayı idare olunması

gibi... Hatta Halil Bey de, birkaç defa, Talât Paşa ile görüşüldüğü vakit bulunmuş ve "mademki harbde matbuatın sansür edilmesi lazımdır; Dahiliye Hukuk Müşavirine söyle, Kanun-u Esâsînin tadili için bir esas hazırlasın, Kanun-u Esâsî, İdare-i Örfiyyeyi de ihtilale aid olarak tecviz ediyor" demişti.

Bunun üzerine ben de Dahiliye Hukuk Müşaviri Osman Beyi Sadaret dairesine davet ederek, bu tadilat hakkındaki fikirlerimi kendisine söyledim ve bu Cemal Paşa'nın Dahiliye Nezâreti Vekâletinde iken Hey'et-i Vükelâya kadar geldi; fakat orada alıkonuldu. Talât Paşa, avdet edip Meclis-i Mebusan kapatılınca meseleyi Meclis-i Mebusana getirip Kanun-u Esâsîyi tadil etmeye imkân kalmadı. Ben de ısrar ettiğim için zaten İaşe Nezareti teşkili hakkındaki fikirleri de gevşemiş olduğundan bundan sarfı nazar edildi. Muahharan tebeddülü saltanat oldu. (*)

Enver Paşa ile Cemal Paşa Kabinenin kusurudur...

Talat Paşa, ben Viyana'dan avdet etmek üzere iken Maarif Nezaretini tekif etti. Ben buna cevab verdim ve "İstanbul'a geliyorum, rüfeka hakkında görüşmek lazımdır; şimdiden kabul etmiş addetmeyiniz" dedim; fakat ben İstanbul'a avdet ettim ve o zaman ahvalin zaruretinden olsa gerektir ki Talât Paşa'yı pek ziyade tebeddül etmiş gördüm. Ben kendisini eskiden beri tanıdığım için biliyorum; Paşa, o zamana kadar benimle görüştüğü vakit memleketi hüsnü idare için bana bu zamana kadar bir emniyet ilka etmemişti.

Yalnız o zaman fevkalade bozuk giden işlerin tanzimi hakkında katî beyanatta bulundu ve *"İşte, seni bunun için kabineye alıyorum; bu meseleleri ıslah edelim"* dedi. Ben de fikirlerimi söyledim ve *"Enver Paşa ile Cemal Paşa, kabinenin kusurudur, binaenaleyh bunları kabineden çıkarınız, bilahere kabineye kuvvet verecek bazı kimseleri alınız"* dedim. O, Cemal Paşa hakkındaki teklifimi kabul etti; fakat: "Enver Paşayı biraz daha tecrübe edelim" dedi.

(*) Burada Sultan Reşad'ın yerine Sultan Mehmet Vahdettin'in padişah olması kastedilmektedir.

Binaenaleyh bu vaadi de aldıktan sonra, esasen öteden beri dışarıda bulunarak tenkidatımdan bir fayda elde edemediğimden dolayı, icabında kabineyi sarsarım itikadiyle kabineye girmeyi kabul ettim. Bu itibarla, yani buhranı vükela hâsıl ederim gibi fikirlerle kabineye girdim ve *"Cemal Paşa'yı çıkar bakalım"* dedim. Talât Paşa, *"sen geleceksin, başka arkadaşlar da alacağım; Cemal Paşa'yı bir haftaya kadar kabineden çıkarmaya söz veriyorum"* dedi ve hatta bu meyanda Rahmi Bey'i kabineye almak tasavvuru vardı. Hatta o aralık Rahmi Bey İstanbul'a gelmişti; onunla da görüşülüyordu. Tabiî aramızda daha bazı şeyler bahs edildi. Ve programını okudu ki bundan istifa meselesinden bahs edebilirim.

İlyas Sami Efendi (Muş) – Talât Paşa, sizi Nezarete getirmekle büyük bir emniyet vermişti. O halde siz de mesaisi belli olanları neye takib etmediniz?

İsmail Canbulat Bey – Ben hangilerini söylemezsem sorunuz.

Reis – Başka bir sual var mı Efendim? (Hayır sedaları). Beşinci sual de: "Kavaidi hukukiyye ve insaniyyeye ve hasseten Kanun-u Esâsîmizin ruh ve sarahatine külliyen münafi muvakkat kanunlar ve emir ve nizamlar isdar ederek memleketi bir sahne-i fecaiye kalb eylemesi" mevzuû bahistir.

Sizin aranızda diken gibi duruyorum...

İsmail Canbulat Bey – Kabineye girmeden teklif ettiğim meselelerden biri de Meclis-i Umuminin ictimaa daveti idi. Çünkü bu suretle Kanun-u Esâsî tadilâtı yapılacak ve tatbiki caiz olmayan kanunların ilgası için mukarrerat ittihaz olunacak idi ki, bu teklife muvafakat edilmiş idi. Muahharan bunu Meclis-i Vükelâda teklif ettiğim ve eylülün birinde Meclisin küşadına taraftar olduğum halde ekseriyet, eylülün onbeşinde açılmasına taraftar oldu; biz, birkaç arkadaş ekalliyette kaldık fakat maattessüf o da olmadı; çünkü bu, Sadrazam Paşa'ya havale edildiği halde, meclisin vaktinden evvel celbi usulü tatbik edilmedi. Ben fırsat buldukça bu gibi mesaili gazetecilere söyledim ki bundan maksadım da, onların sözlerini âlemin gözü önüne koyarak kendilerini taahhüd altında bulundurmak idi.

Bu meseleler gazetelerde yazıldığı halde, pek vahim esbab serdiyle, Meclisin küşadı Teşrinievvelin [Ekim] birine ta'lik edildi. Tabiî ben, daima söylüyor ve hiçbir vakit susmuyordum; hatta ben, daima söylemiş ve *"Sizin aranızda diken gibi bulunuyorum demiştim; o da bana, fakat, "Tatlı diken!"* demişti, çünkü onları izaç ediyordum. Bilhassa 25 Ağustos tarihli Meclis-i Vükelâda bundan bahsettim ve "Nezareti kabul etmeden evvel de söylemiştim ki, ben, bu şerait altında ifa-yı vazife edemem, tadilatı yapınız" demiştim. Hatta o güne aid hatıra defterimin nihayetine *mesail-i ruz-merreyi* [konuların gündemini] yazdıktan sonra; "işlerin gidişi, beni son derce müteessir etti" diye bir şey yazmıştım. Bu meydanda beşinci suale müteallik bir mesele vardı ki o da tehcir ve tağrib edilmiş olan Arap, Ermeni ve Rumlar idi. Hastalıktan kalkıp Nezarete geldiğim gün yani 4 Ağustosda akdedilen Meclis-i Vükelâda bunların tamamen yurtlarına, yerlerine iadesi hakkında bir karar almış idim ve buna kimse itiraz etmemişti. Hatta bunun için tatbikata başlanılmıştı. Muhacirin İdaresi hazırlık yapıyordu. Samsun ve havalisi ahalisinin iadesi için emir bile vermiş idik. Bu madde hakkında başka söyleyecek sözüm yoktur.

Reis – Bu sual hakkında başka bir mütalaa var mı? (Hayır sedaları). Altıncı sual de "vak'ayi-i harbiyyeden sevkulceyşe taallûk etmeyen ve binaenaleyh ketmi lâzım gelmeyenleri mücerred muhafaza-i mevki daiyesiyle ketm eylemesi ve her gün birer menfi sebeble düşmana çiğnettiği vatan-ı muazzez aksamının avakıb-ı elimesinden milleti vakit ve zamanı ile haberdar etmemesi" mevzuu bahistir.

İsmail Canbulat Bey – Bu sualin cevabını dördüncü suale cevab verirken verdiğim için tekrarını zaid addederim.

Reis – Yedinci suale geçiyoruz, muvafık mı? (Muvafık sedaları) Bu sual, "harb seneleri zarfında İtilâf hükûmetleri tarafından mükerreren vuku' bulan ve bilhassa Rusya'nın inhilâlinden sonra edilen sulh tekliflerini red etmesi ve binnetice bugünkü akibet-i meş'umeyi davet eylemesi hakkındadır...

İsmail Canbulat Bey – Bunun hakkında hiçbir malûmatım yoktu; filvaki ben Rusya'nın inhilâlinden sonra sefir olarak Stokholm'a gitmiş ve tabiî Rusya'yı münferiden bir sulha yanaştırmak için de ça-

lışmış idim; fakat maattessüf hastalandığım için çalışamayacak bir hale geldim ve ufak tefek iş yapmak ihtimali vücud bulmuş iken; İstanbul'a avdet ettim bittabi Nezarete geçinceye kadar da bu meseleden malûmatım yoktu.

Reis – Münferid bir sulh akdi meselesi zamanı Nezaretinizde vaki' olmadı mı?

Bazı şeyler var ki, anlatmaktan çekiniyorum...

İsmail Canbulat Bey – Hayır... Fakat bahsedeceğim birşey var ki ben istikbalde de memlekete hizmet etmek emelinde olduğumdan belki mevki-i siyasime zarar gelir diye yazılmasından çekiniyorum. Meselâ, Nezarete geçmeden evvel 16-17 Temmuz gecesi Talât Paşa Rahmi Bey'le beraber eve gelmişti. Biliyorsunuz ki Rahmi Bey öteden beri İtilâf devletleriyle anlaşmak arzusunda idi. Esasen ben de bu kabineye girerken bunu da teklif etmiştim. Fakat maksad, alel-ıtlak [genellikle] sulh değil İtilâf devletlerinin şerait-i sulhiyyelerini anlamak, daha doğrusu yoklamak idi. Talât Paşa bu meseleye evvelleri tarafdar gözükmez iken bu teklifime itiraz etmedi ve *"Sen kabineye gel, düşünürüz"* dedi. Nazır olduktan sonra birgün Hariciye Nazırı Nesimi Bey de hazır olduğu halde bu bahsi açtım ve *"Bu meseleyi düşünelim"* dedim. Esasen Nesimi Bey de buna tarafdar idi. Hangi vesaitle ve kimler vasıtasıyla yapabileceğimizi teemmül ettikten sonra bu işe Rahmi Bey'in memur edilmesi takarrur etti ve Talât Paşa bana *"Sakın, bu meseleyi Meclis-i Vükelâda mevzu bahis etme"* dedi. Filhakika böyle bir şeyden bahsetmenin zamanı değildi ve Enver Paşa ile zannedersem Halil Bey buna en ziyade muteriz olacak gibi addediliyordu. İyice aklımda yok, bu kabil mesaili defterlerime de yazmadığım için bazı işaret koymak suretiyle meseleyi kaydetmişim.

Aramızda Cahid Bey'in tavassut etmesi de mevzuu bahis olmuş idi ve Cahid Bey Avrupa'dan geldikten sonra Talât Paşa'nın yanına gelmişti. Ben de oraya gitmiştim, Nesimi Bey'le Halil Bey'de orada idi. Fakat Talât Paşa Cahid Bey ile daha evvel görüşmüş ve *"Ben Avrupa'ya gideyim, çalışayım, iş berakis olursa benim üzerime atınız"* demiş. Talât Paşa, Halil Bey gittikten sonra bunu bize anlattı. Ben bu

meseleyi başka bir günde tekrar mevzuu bahis ettiğime dair defterimde işaretim var; fakat o vakit Talât Paşa, bu hususta kanaat-i kat'iyyesi olmadığından dolayı, işi uzatıyordu.

Hatta Talât Paşa Berlin'e gitmeden evvel, Nesimi Bey de hazır olduğu halde bu meseleyi tekrar ettim ve "Paşa, siz burada yok iken Hariciye Nazırı bu işi yapsın" dedim; o da, "Ben avdet ettikten sonra" dedi ve muvafakat etmedi. Esasen Nesimi Bey'in de, Talât Paşa burada yok iken böyle bir şey yapmağa hevesi yoktu; üzerine almak istemiyordu. Binaenaleyh bizim tarafımızdan şerâit-i sulhiyyeyi anlamak meselesi bu derecede kaldı ve 27 Eylül Cuma günü Talât Paşa "Berlin'den avdet etmiş ve Bulgar inhilali [çöküşü] de vaki olduğundan vaziyet tamamen feci bir şekil almıştı. O gece cereyan eden müzakerede bu hususta İngilizlerin efkârını yoklamaya ekseriyetle karar verildi.

Bunu Cavid Bey'in söylemiş olması icab eder idi. O akşam Cavid Bey'le beraber gidiyorduk; Cavid Bey o müzakerede kalemiyle bir şey yazar gibi idi; çünkü Meclis-i Vükelâda zabıt tutmak meşrutiyet kaidesine muvafık olmadığı gibi, hatta Avrupa devletlerinde bile buna müsaade edilmiyordu. Cavid Bey'e sordum ve "not mu alıyordun?" dedim; o da cevab verdi ve "evet, hiç yapmadığım halde bu akşam böyle yaptım" dedi.

Ben de defterime yalnız işaret ettim; çünkü Hariciye Nâzırına bu meseleyi istediği şekil ve surette icraya salâhiyyet verilmiştir; Hariciye Nâzırı bunu kemali dikkatle yapacaktı. Ben de ertesi günü Rahmi Bey'e, iaşe işleri hakkında görüşmek üzere İstanbul'a gelmesi için bir telgraf çektim. Bunun üzerine Rahmi Bey İstanbul'a geldi, fakat ben de o gün Kabineden istifa etmiş bulunuyordum. Meseleyi birlikte sureti hususiyede konuştuk, sonra gitti, Hariciye Nâzırı ile konuştu, fakat ondan sonra ne olduğunu bilmiyorum. İşte sulh meselesi hakkındaki malûmatım bu kadardır.

Reis – Bu hususta başka bir mütalâa var mı? (Hayır sedaları). Sekizinci sual de, "Harbin ihdas eylediği müşkilat karşısında halkın iaşesini temin edecek tedabire tevessül eyleyecek yerde, eşhası maddiyye ve hükmiyyenin ihrazı servet eylemesini teminen ihtikâr ve sûi istimal yollarına saparak memleketin iktisadiyatını batırması" mevzuu bahistir.

İsmail Canbulat Bey – Dahiliye Nezaretinde bulunduğum müddet zarfında Hey'et-i Vükelâyı alakadar edecek surette buyle sarih bir şeyden malûmatım yoktur. Fakat evvelki memuriyetlerim icabı, yani Dahiliye Müsteşarı, Şehremini iken mücadelede bulunduğum için meselenin evveliyatını biliyorum. Lâkin Nâzırlıkta bulunduğum esnada iaşe meselesi istihale devrinde idi; çünkü İaşe Nezareti teşekkül etmek üzede idi ve ne İaşe Müdüriyeti, ne de Nezaret bir şey yapamıyordu.

Yalnız Şimendiferler İdaresinin ticaret meselesi vardı ki ben bu idarenin muamelatını "Likide" etmesi için Meclis-i Vükelâya bir teklifte bulundum; bu nazarı itibare alındı ve badema idare-i mezkûrenin ticaretle meşgul olmaması karargir olarak keyfiyet Harbiye Nâzırına tebliğ edildi.

Reis – Bu sual hakkında başka bir mütalâa var mı? (Hayır sedaları). Dokuzuncu sual, "hiç bir lüzum ve kanuna müstenid olmayarak siyasî ve askerî sansürler ihdası ile hürriyeti matbuat ve muhaberatı ihlal eylemesi ve Avrupa evrak-ı havadisini [matbuat] memlekete idhal etmemesi" hakkındadır.

Sansür hakkında bildiklerim...

İsmail Canbulat Bey – Bilmünasebe Kabineye girmeden evvelki malûmat hakkındaki fikrimi söylemiş idim. Kabineye dahil olduktan sonra Sadrazam Paşa'nın verdiği söze müsteniden meseleyi Meclis-i Vükelâya teklif etmiştim; hatta tarihi hatırımdadır; ben 18 Temmuzda Kabineye dahil olmuş ve 23 Temmuzda hastalanmış idim. 3 Ağustosta hastalıktan kalktım; 4 Ağustosta bu teklifatımı Meclis-i Vükelâya dermeyan etmiş ve bunu muhtelif tarihlerde 18, 21 ve 25 Ağustos tarihlerinde mevzuu bahis eylemiş idim. Fakat Halil Bey bilhassa buna itiraz etmişti.

Bizim Kanun-u Esâsîmiz mucibince sansür vaz'ına hiç imkân olmadığı, yani *"kablettab matbuat teftiş edilemez"* demek sureti ile bu meseleye muhalif olduğu halde Halil Bey, matbuatın ve mektubların sansür edilmesini müdafaa etti. Ben de aksini iltizam ettim, fakat laf anlatmanın imkânı yoktu. Mamafih bir Encümen-i Vükelâ teşkili ile meselenin tedkiki tensib edildi, çünkü ben, *"bu iş hallolmazsa istifa*

edeceğim" dedim ve ben fikrimi söylediğim için Encümen-i Vükelâya dahil olmadım. Encümen-i Vükelâya havale edilen mesele, Talat Paşa'nın Berlin'e gitmesi hasebi ile yapılamadı. Ancak şunu söyleyeceğim ki matbuat, zamanımda sansür edilmemiş ve çünkü siyasî sansür kabineye girmeden evvel ilga edilmişti. Esasen gazeteciler İdare-i Örfiye Kanununun tatil [kapatma] hakkındaki maddesinden korkarak askerî haberleri askerî sansür memurlarına gönderiyorlarmış; fakat gazeteciler askerî mesail hakkındaki yazıları sansüre göndermekte olduklarını benimle muntazaman görüşmekte oldukları halde söylememişlerdi.

Zaten Matbuat Kanununa müzeyyel bir madde vardır ve bu madde mucibince vakt-i harbte, hatta vakt-i sulhte askerliğe aid malûmatın, askerî sansür memurları tarafından görülmeden, neşri halinde cezası vardır ki bu, Kanunu Esâsînin ruh ve sarahatine mugayirdir. İşte bunun da ilgası için Dahiliye Nezaretinden Makam-ı Sadarete bir tezkere-i resmiyye yazdırdım ve Kanun-u Esâsîye muhalif olduğunu bildirdim; bu da Encümen-i Vükelâya havale edildi, fakat öyle kaldı. Ancak tedkikatım neticesinde anladım ki, maatteessüf pek ziyade müterakki devletlerde de bu kabil yolsuzluklar yapılmış. Mesela, Fransa İdare-i Örfiyye Kanununda, bizim Kanunumuzdaki, *"tahdiş-i ezhani mucib neşriyatı tatil eder"* kaydı, "men' eder" suretinde olduğundan bil-istifade Fransızlar da sansür vaz' etmişlerdir.

Reis – Bu sual hakkında başka bir mütalaa var mı? (Hayır sedaları) Onuncu sual, "Dahilî memlekette bir hercümerc-i idarî vücuda getirerek ve hürriyet-i can ve mal ve ırza musallat bir takım çetelere müzaheret ederek ika eyledikleri fecayie iştirak eylemesi" mevzuu bahistir ki bundan maksad Teşkilat-ı Mahsusadır.

Jandarmanın yaptığı mezalime tahammül edilemezdi...

İsmail Canbulat Bey – Benim zamanımda böyle bir şey olmamıştır, binaenaleyh malûmatım yoktur. Mamafih öyle zannediyorum ki o teşkilat dahilî memleket için değil, hariç için idi. Yalnız bu münasebetle evvelce vaki olan bir suale cevab vereceğim: Nezarette bulunduğum müddet zarfında yaptıklarım tamamen aklımda olmadığı için hepsini tadad edemem. Nezarette bulunduğum vakit meşgul olduğum

meselelerden birincisi tehcir edilmiş olanların avdeti idi ki bu hususta bir karar istihsal edilmiş ve hatta fiiliyata bile geçirilmiş idi.

İkincisi de, takibi eşkiya ve asayiş derdi idi ki, bunun da en mühim sebebi jandarma kuvvetinin iadesine karar verildiği halde bir şey olmamış olduğundan, *iki ay on iki gün devam eden memuriyetim esnasında* dahi Enver Paşa ile karşılaştığım veya telefonla görüştüğüm zaman bu mesele ile meşgul olmuş ve bu suretle ancak beş veya altıyüz kişi alabilmiş idim.

Halbuki jandarma kuvvetini tezyid imkânı olmadığından asayişin muhafazasına çare yoktu, binaenaleyh esbabı istifamın birisi de budur. Bir de İdare-i Örfiyye olan yerlerde askerlerin yaptığı mezalim tahammülsüz idi, bunun için İdare-i Örfiyye mıntıkalarının tahdidini teklif ettim ve "Harekât-ı harbiyye cereyan eden menatık tezahür etsin, sonra bu kabil menatıkta, mevcud kavanin dairesinde ifayı muamele imkânsız olduğu cihetle, mıntıkalar taayyün ettikten sonra, o mıntıkalara mahsus ahkâm vaz edelim. Çünkü tasavvur ediniz ki, harekât-ı harbiyye yapılan bir köyde cephane nakli için alacaklar, sonra sahiblerini evden çıkarıp evlerine girecekler; binaenaleyh bu kabil vak'ayı hadis olmasın ve haksızlığa meydan bırakılmasın" dedim. Hatta bu hususta haritalar da yapıldı, fakat Talat Paşa Berlin'e gidince Enver Paşa ile buluşamadık; Paşa avdet ettikten sonra ben kabineden istifa ediyordum. Bu hususta esasen benim düşündüğüm cihet, İdare-i Örfiyyeyi ilga etmek ve askerlerden memleketi kurtarıp idare-i mülkiyye elinde bulundurmak idi.

Bittabi harekât-ı harbiyye olan yerler de askerlerin idaresinde kalacaktı ve bundan başka çare de yoktu. Fakat bu vadide uzun uzadıya cereyan eden münakaşalar ve itirazat neticesinde anlaşamadık. Nezarette bulunduğum zamana aid uğraştığım şeyler hakkında suale maruz kalacağımı tahmin etmediğimden daha fazla hazırlanamamıştım. Binaenaleyh malûmatım bu kadardır.

İlyas Sami Efendi (Muş) – Nezarette bulunduğunuz vakit valiler hakkında bir karar ittihaz ettiniz mi?

İsmail Canbulat Bey – Benim "prensib"im bulunduğum diğer memuriyetlerde de yaptığım gibi, her adamı kullanmak ve mucibi ceza

ef'ali [cezayı gerektiren hareketi] olmadıkça muamele yapmamak idi. Binaenaleyh Nezarette bulunduğum vakit, "bana şu adamı veriniz" demedim ve hiç kimseye ses çıkarmadım. Bâhusus bunu o zamanda yapmaya imkân yoktu. Çünkü ahval-i harbiyede azl için sebebi kâfi olan ahvali nazarı dikkate alsa idim, bir vali yerinde duramazdı.

Meselâ, geçenlerde vefat eden Bursa valisinin idaresizliğini evvelce biliyordum, hatta ona sûi istimal de atf ediyorlardı. Fakat ben Nezarete geçtikten sonra faaliyet gösterdi; hattâ ben sû-i istimal meselesi hakkında tedkikat yapmak üzere müfettiş göndermiş idim, fakat bu tedkikatın neticesini ben Nezaretten çekildiğim için bilmiyorum. Mamâfih bu hususta Talât Paşa'nın da tesirâtı yoktur, diyemem; hattâ böyle bir iki kişeye yer aramakla meşgul idi ve sizce bazılarının Âyan azâlığına tayin edileceklerini işitmişsinizdir. Hasılı ben, bu iş başına gelir gelmez memurların azil ve tebdili tarafdarı değil idim.

Başkalarının lekesi altında bulunamam...

İlyas Sami Efendi (Muş) – Talât Paşa'nın Cemal Paşa'yı Kabineden çıkaracağını vâd ettiğini söylemiştiniz, sonra bu mesele ne oldu?

İsmail Canbulat Bey – Evvelce aldığım vaadin icrâ edilmediğini görünce daima meseleyi mevzu-u bahs ettim. Ben hasta iken Cemal Paşa Budapeşte'ye gitmiş idi. Hattâ Cemal Paşa Budapeşte'de bulunduğu sırada meseleyi Meclis-i Vükelâda açmış idim, bu suretle işi rezâlete vurdum ve *"bu adam bizim aramızda bulunacak vaziyette değildir. İçimizde bunun gibi adamlar bulunmasın, çünkü benim günahım olmadığı halde başkalarının lekesi altında bulunamam"* dedim. O meyanda nâzır olmayanlardan, meselâ İsmail Hakkı Paşa'dan da bahs edildi; hattâ Enver Paşa da bunu ikrar etti. Bunun üzerine kendisine yalvardım ve *"artık bu adamı işinden çıkar"* dedim. Cemal Paşa için kimse itiraz etmedi. Ben teklifimde ısrar ettim ve Cemal Paşa Avrupa'da iken bu meselenin hallini teklif eyledim. Fakat Talât Paşa Avrupa'dan avdetine talik etti. Cemal Paşa geldi, ertesi gün de Talât Paşa Berlin'e gidiyordu: "İstifa teklif ederim ve kabul etmez ise benim istifa etmekliğim icab eder, ona da vakit yok, geldikten sonra yaparız" dedi. Talât Paşa Avrupa'ya gitti geldi, o esnada bir de Enver Paşa me-

selesi çıktı, ben onun için de, "kabinede duramaz" dediğim halde Talât Paşa on beş gün daha müsaade istedi; fakat artık sabr edemedim.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – İstifanâmenizi okurmusunuz?

İşte istifa dilekçem...

İsmail Canbulat Bey – Peki okuyayım:

"Dahiliye Nezaretini der'uhde edeceğim sıralarda irae buyurulan mesaî programında, Kanun-u Esâsîye ve kavânin-i mevzuaya ve hukuku efrâda [fert haklarına] itina ile riâyet edileceği, her nezaretin kendi vazifesi ile iştigal edeceği ve hal-i harb dolayısı ile tedahül eden teşkilât ve vezâif tedkik edilerek bunların hâl-i tabiiye icra edileceği, her nezaretin sû-i istimalâtın önünü almak üzere tedâbir-i seriaya tevessül edeceği, Kabine efrâdını müctemian mes'ul eden mesâil-i umumiyyenin Hey'et-i Vükelâca tezekkür ve takarür edeceği, îcabât-ı harbiye dolayısı ile neşr olunan ve hukuk-u efrâdı tazyik eden Kavânin-i Mülkiyye ve Askeriyyenin tedkik edilerek îcab edenlerin tâdil edleceği muharrer idi. Fakat iki ayı tecavüz eden memuriyetim müddetince maatteessüf bu mevaddan velev birinin olsun, tamamen değil hattâ kısmen bile tatbik edildiğini görmek müyesser olmadı. Bu esnada vâki olan beyanât-ı şifahiyeleri de henüz saha-i tatbike vaz' olunamadı. Bunca mevâîde ve yeminlere rağmen Kanun-u Esâsî'ye ve kavânin-i mevzua-i sâireye mugayir ahvâl, eskisi gibi devam ediyor, Hey'et-i Vükelâca bunun önüne geçmek için hiç bir karar ve tedbir ittihaz edilmiyor; mütecâsirleri hakkında ceza tertib edildiğine dair de bir emâre mevcud değildir.

Kanun-u Esâsîye sarahaten muhalif ve mugayir olduğu halde esbâb-ı askeriyyeden dolayı ilân edilmiş bulunan İdare-i Örfiyyeler devam etmekte olduğu gibi matbuâtın ve mektubların sansür edilmesi muamele-i gayr-ı kanuniyyesi de devam etmektedir. Her Nezaret kendi vazifesi ile iştigal edecek iken, Harbiye Nezareti halâ Seyri Sefâin, Hicaz ve Askerî Demiryollar ve Limanlar Müdüriyet-i Umumiyyeleri vazâifi ile iştigal etmekte ve hattâ meşrûtiyetle idare olunan memleketlerin hiç birinde görülmemiş bir tarzda bu vezâif, Nezaret müsteşâ-

rına gördürülmekte, bu idarelere müteallik kavâninin tâdili hakkında hiç biri teşebbüs vuku bulmamaktadır. Vilâyâtta askerler memurîni tahkir ve vazifelerine müdahale etmekte, salâhiyetleri haricinde ihracatı men ve devâir-i resmiyye ile şunun bunun hânelerini hod be hod işgal etmekte devam ediyorlar. Sû-i istimalin önünü almak üzere tedâbir-i seria değil, alelâde îfâsı muktazi tahkikat ve takibat bile tamamen icrâ kılınmamakta ve hele ceza verildiği hiç görülmemektedir.

Kabine efrâdını müctemian mes'ul eden mesâil-i umumiyyeden siyaset-i hariciyye, her ne kadar Hey'et-i Vükelâca müzakere edilmekte ise de, ekseriya netice-i müzakerât karara iktiran ettirilmemekte ve herhalde bu hususta vaz'iyet-i hâzıra-i siyasiyyeye ve vatanın temin-i istikbâline muvafık yeni bir istikamet takib olunmamaktadır. Ordumuzun mikdarı, vazâifi, harekât-ı hârbiyyenin icrası, Almanya'dan muavenet talebi gibi müdafaa-i memlekete taalluk eden mesail-i hayatiyye hakkında Hey'et-i Vükelâca bir karar verilmemekte olduğu gibi bu mesâil ile iştigal etmek üzere teşkilini teklif eylediğim Encümen-i Vükelâ da mazhar-ı kabul olmadı.

Başkumandanlık Vekâleti veya Erkân-ı Harbiyye Riyaseti memuriyetinin Nezaretle tevhidi esasat-ı meşrutiyete mugayir olduğu halde devam ettirilmekte ve bu suretle bugün Hey'et-i Vükelâca vaz'iyet-i harbiyemiz hakkında sahih malûmat bile almak kaabil olmamaktadır. Hülasa, istikbal-i siyasimizin düşünülerek bir tedbir ve çare aranılmamakta olduğunu ve harbin, vaz'iyet-i siyasiyye-i hazıranın dahildeki buhranın derecesi ile mütenasib surette sarf-ı mesai edilmemekte olduğunu görüyor ve siyaset-i umumiyyede Hey'et-i Vükelâ ile hem efkâr bulunmuyorum.

Hukuk-u efradı tazyik eden kavâninin tadilinden evvel, bu kavaninin fevkinde icra edilen zulüm ve i'tisafı men' etmek [yolsuzlukları ortadan kaldırmak] icab eder. Ahalinin idare-i askeriyeden gördüğü tazyik ve zulüm dolayısı ile bazı yerlerde düşmanın vürudunu istemeleri ve istilaya maruz olan mahallerde düşmana karşı ihtiyarî olarak hüsn-ü kabul göstermesi işin fecaatine en büyük delildir.

İrae buyurulan programa tamamen muhalif olarak cereyan, etmekte olan şu ahvalden başka, Nezaretime müteallik temin-i asayiş

mesele-i mühimmesinde iki mâh mukaddem Meclis-i Vükelâda verilen karara rağmen Ordudan ancak beş, altıyüz jandarma neferinin iade edilmiş bulunması ve buna mukabil son günlerde Beşinci Ordu mıntıkasında takib-i eşkıya ile müştegil [meşgul] kuva-yı askeriyyenin çekilmesi ve cihet-i askeriyyeye teslimleri halinde bile tekrar bırakılması veya kaçırılması ve firarın önüne geçecek hiçbir tedbir ittihaz olunmayarak Filistin cephe-i harbinden açlık, bakımsızlık yüzünden yüzelli kişilik ve zabit kumandasında firârî çetelerin memleket dahiline doğru hücumları, kırlarda asayişin teminini imkânsız bıraktığı gibi İstanbul'da şehir dahilinde yüz binlerce askerin hiçbir zabt ve rabta tabi olmaksızın dolaşması yüzünden sirkat [hırsızlık] ve sair ceraimin yüzde sekseninin askerler tarafından ika' edilmekte olması ve bunlara karşı polisin adetâ eli bağlı bir vaziyette bulundurulması, âsâyişin günden güne daha beter olmasına sebebiyet vermektedir. Âsayiş meselesi halen sırf askerî meseledir. Çünkü şekaveti yapan da, buna mani olacak kuvvet de askerdir.

Her hükûmetin birinci vazifesi, haricî tecavüzata karşı memleketi müdafaa etmek ve ahaliyi her nevi adaletsizliğe ve haksızlığa karşı muhafaza ve himaye ile polis ve jandarma vasıtası ile temin-i âsâyiş olup, dört seneden beri devam eden sû-i idare yüzünden tarz-ı hazırla, ne meharet-i siyasiyye ve ne de kuvve-i askeriyye ile bu vazaif-i esasıyyenin ifası imkân haricindedir. Velhasıl hükûmetin Kanun-u Esâsîye ve memleketin selâmetine mugayir olan bu tarz-ı hareketini ezher cihet muzır [her yönden zararlı] ve tehlikeli gördüğümden ve hükûmetle fırka arasındaki ihtilâf dolayısı ile meşru' ve meşrutî surette icra-yı hükûmet etmesi de gayr-ı kaabil olduğundan, tamamen akamete mahkûm olan mesaimde devamdan sarf-ı nazarla istifa ediyorum."

28 Eylül 1334 [1918]

Bunu Talât Paşa'nın İstanbul'a vâsıl olacağı gün vermek üzere yazmıştım. Fakat o sırada Bulgar meselesi zuhur ettiğinden kendisinin rica ve ısrarı üzerine bu istifanameyi tevdide üç gün teehhür ettim. Üç gün sonra da berveçh-i zîr [aşağıda görülen] kısa bir şey yazıp verdim:

Huzur-u Sâmi-i Hazret-i Sadaretpenahiye, Maruz-u Çaker-i Kemineleridir.

Berlin'den avdet-i samilerinde takdimi niyetinde olduğum istifanamemi, Bulgaristan vak'a-i âhiresi münasebeti ile arzu-yu samileri veçhile üç gün tehir eylemiş idim. Ahval ve şerait-i hazıra dairesinde ifa-yı vazifeye imkân göremediğimden maruz istifanâmeyi leffen takdime mecbur oldum, ol babda emr ü ferman hazreti menlehülemrindir.

30 Eylül 1334 (1918)

Talât Paşa: Üç gün daha sabret!..

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Nezarette kalmanız için sizi ikna etmediler mi?

İsmail Canbulat Bey – Hayır, esasen istifanamemi evvelce okumak için istediği halde vermemiş idim, o da: *"Üç gün daha sabret"* demişti. Hatta Cavid Bey de orada idi. Sonra Cuma günü gelmişti – *ki o gece Meclis-i Vükelâ da var idi* – gece saat bire kadar kaldık. Talât Paşa sebeb-i istifamı sordu, ben de: "Yarın sabah söyleyecek idim, fakat mademki sordunuz, söyleyeyim" dedim. Hatta Ali Münif, Haşim, Nesimi Beylerle Mustafa Şeref Bey de ahval-i sıhhiyesinden istifa edeceklerdi zannındayım; bunları gazeteler de yazmışlardı.

Cumartesi günü sabahleyin Sadrazam Paşa'ya gittim ve resmî olarak istifamdan bahs ettim ki o vakit bana, "üç gün sabret" demişti; o gün öğleden sonra yine konuştuk, sonra üç gün daha intizar etmek üzere yanından ayrıldım. Paşa bana, "Onbeş gün daha müsaade et" demişti. Zaten Enver ve Cemal Paşalar Kabineden çıkarılarak yerlerine iyi adamlar alınsa idi fenalıkların ıslahı imkânı olurdu. Ben Paşa'nın sözlerine cevab vermedim, ertesi günü kendisini gördüm ve "Akşam üstü istifamı getirip vereceğim" dedim. Paşa da: "Öyle ise ben burada bulunmam" dedi. Hakikaten akşam üstü aradım, Saraya gitmiş, makamına gelmemiş idi. Bunun üzerine istifanâmemi bir zarfa koyarak gönderdim ve ertesi günden itibaren Nezarete gelmedim. Ondan sonra da Paşa Nezareti vekâleten idare etti.

Reis – Başka sorulacak bir şey var mı efendim? (Hayır sedaları).

İsmail Canbulat Bey – Fakat benim söyleyecek sözlerim var. Madem ki isticvab ediliyorum, bu sözleri söylemeye bir hak görüyo-

rum. Kanun-u Esâsî'nin otuz, otuzbir ve otuzikinci maddelerinde Vükelânın mes'uliyeti üç şekilde gösterilmiştir: İstizah ve ademi itimad beyanı ve vazife-i nezarete ait mes'uliyet hasebi ile Divan-ı Âliye sevki ve alelâde mahakimi adliyede tahkikat icrası...

Şimdi size biraz da Anayasa dersi vereyim...

Şimdi bizim burada bulunmaklığımıza sebeb olan otuzbirinci maddede şöyle deniliyor: *"Mebusan azasından biri veyahud birkaçı, Hey'et-i Mebusanın dahilî dairei vazifesi olan ahvalden dolayı Vükelây-ı Devletten bir zat hakkında mes'uliyeti mucib şikâyet beyan ettiği halde... ilah"* Yani vaki olacak şikâyetin mucib-i mes'uliyyet olması lazım geliyor ki, acaba *"mes'uliyeti mucib"* kaydından ne mana çıkarılıyor? Sonra maddenin nihayetindeki *"muhakeme"* tabirine göre Divan-ı Âliye sevk keyfiyeti de Kanun-u Esasinin doksanbeşinci maddesinde musarrahtır. Onu okuyorum: *"Divan-ı hakem, yedisi Hey'et-i Ayan, yedisi Divan-ı Temyiz ve İstinaf ve yedisi Şûra-yı Devlet Rüesa ve azasından olmak üzere, Divan-ı Âli azasının yirmibir neferinden mürekkeb olarak, daire-i ithamiyye tarafından muhakemesi lazım olduğuna karar verilmiş davalar hakkında, azayı mürettebenin sülüsan ekseriyeti ile kat'iyyen, kavanini mevzuasına tatbikan hükm eder ve hükümleri kaabili istinaf ve Temyiz değildir..."*

Demek ki Divan-ı Âli, kavanini mevzuasına göre hükm verecektir. Şu halde bir nazır, kavanini cezaiyemizin herhangi birinde bir cürüm addedilen cürümden dolayı mes'ul edilmek üzere isticvab edilebilecektir. Ben bu meseleyi kendime tatbik ediyorum ve kavanini mevzuaya tatbikan hakkımda hüküm verilebilecek, mes'uliyeti mucib bir fiil yoktur. Binaealeyh belki benim Divan-ı Âliye sevk olunmak için buraya gelmekliğime bile hacet yoktur ve ben malûmat almak üzere ifadatıma müracaat edildiği iddiasında bulunuyorum.

Vakıa Fransa'da Divan-ı Âli, aynı zamanda ceza veriyor, yani muayyen olmayan bir şeyi cürüm addediyor ve ceza tertib ediyor ki, buna Fransa kavanininde hiçbir mani yoktur. Belçika gibi devletlerde ve bizde, bunu kanunu mahsusun tayin edeceği, musarrahtır. Hatta Belçika Kanun-u Esâsî'sinin yüzotuzdördüncü maddesinde *"Vükelânın mes'uli-*

yeti hakkındaki cürümler tayin edilinceye kadar beş sene mahkûmiyeti icab ettirmeyen mahkûmiyetler için Divan-ı Âli hüküm verir" diyor.

Fakat bizim Kanun-u Esâsîmizde, "kavanini mevzua" tabiri konulması ve Kanun-u Cezanın onbeşinci maddesinde: *"Her cinayet ve cünha ve kabahatin tarafı hükûmetten zahire ihraç olunduğu veya müddeisi zuhur eylediği zamana merî olan kanun ve nizam ile tedibi icra olunup muahhar olan kanun ile mücazatı icra olunamaz"* denilmesi bu kaidelerin de merî olması hasebi ile bu iddiamı dermeyan ediyorum.

Reis – Pek âlâ efendim, tesbit edildi.

İsmail Canbulat Bey – Ben de ifadatımı söyledim.

Reis – O halde celse hitam bulmuştur.

Hitâm-ı Müzakerat

Saat: 4.50

İfadat-ı vakia tarafımdan zabt edilmiştir	İfadat-ı mazbutamı tasdik ve imza ederim
Zabıt Kâtibi	Dahiliye Nazır-ı Esbakı
Necmeddin Sahir	*İsmail Canbulat*

POSTA TELGRAF NAZIRI HÜSEYİN HAŞİM BEY'İN SORGULAMASI

BEŞİNCİ ŞUBE

ONİKİNCİ İCTİMA

Hüseyin Haşim Bey

Posta Telgraf Nazır-ı Esbâkı – Karesi Mebusu

Perşembe: 28 Teşrinisâni 1334 [Kasım 1918]

İctimâ'da Mevcut Âza

Reis Vekili: *Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan),* ***Katib:*** *Şemseddin Bey (Ertuğrul),* ***Aza:*** *Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Hasan Bey (Gümüşhane), Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara), Şeyyid Ali Haydar Bey (Asîr), Kâmil Efendi (Karahisar-ı Sahip), İlyas Sami Efendi (Muş), Hüseyin Tosun Bey (Erzurum), Agop Hırlakyan Efendi (Maraş), Viktor Bey (İstanbul), Sadık Bey (Kütahya), Rıza Bey (Bursa), Halid Bey (Divaniye), Necati Bey (Bolu)*

Bed'-i Müzâkerât

Saat	*Dakika*
2	*45*

Bu şualler bana sorulamaz...

Reis Vekili – Celse açılmıştır. Birinci sual, "kabinelerin sebebsiz ve vakitsiz harbe girmeleri" hakkındadır.

Hüseyin Haşim Bey (Karesi) – Posta Telgraf Nezaretini geçen 1333 [1917] senesi Eylülünün beşinci günü deruhde etmiştim; o tarihte Hükûmet-i Osmaniye üç sene evvel harbe girmiş, Rusya çarlık idaresi hayli zaman evvel devrilmiş, Amerika hükûmet-i müttehidesi Harb-i Umûmiye iştirak eylemiş ve hatta Hükûmet-i Seniyye ile de münasebat-ı siyasiyyesini kat'etmiş bulunuyordu. Binaenaleyh, hangi sebeble ve hangi vakitte harbe girildiğine ve ilan-ı harbin esbab ve avamil-i hakikiyyesine dair malûmatım yoktur.

Reis – Bu sual hakkında başka bir mütalâa var mı? (Hayır sedaları). O halde ikinci suale geçiyorum, bu sual de, "ilanı harbin esbab ve âvâmil-i hakikiyyesiyle suret-i cereyan ve vukuu hakkında Meclis-i Umûmiye hilafı vâki beyanatta bulunmaları" mevzuu bahistir.

Haşim Bey (Karesi) – Demin de arzettiğim gibi kabineye muahharan dahil olduğum cihetle bu sual de bendeniz için varid olamaz.

Reis – Bu sualin vârid olamayacağını söylüyorlar, bir mütalâa var mı? (Hayır sedaları). Üçüncü sual, "Seferberlikten sonra ve ilan-ı harbden evvel İtilâf hükûmetleri tarafından vuku bulan şerefli ve faideli teklifleri reddeylemesi ve Almanya'dan bir gûna taahhüd ve zaman almaksızın ve bir faide-i gaiyye temin etmeksizin harbe sürüklenmesi" hakkındadır.

Haşim Bey (Karesi) – Bu sual de bendenize teveccüh etmez.

Reis – Bu sualin de teveccüh etmediğini söylüyorlar (Tabiî sedaları). O halde dördüncü suale geçiyorum; bu sual de: "Harbi dirayetsiz ve istikametsiz ellere tevdi ederek her cebhede fününu harbiyyenin kabul edemeyeceği mecnunane hareketlerin cereyanına ve sırf menafi-i hasisa-i şahsiyye uğrunda kuvve-i hayatiyye-i milletin gasb ve ısrafına müzaheret edilmesi" mevzuu bahistir.

Haşim Bey (Karesi) – Bu sualin de bendenize taalluku yoktur.

Reis – Bu sual hakkında başka bir mütalâa var mı? (Hayır sedaları), Beşinci sual, "Kavaid-i hukukiyye ve insaniyyeye ve hasseten Kanun-u Esâsîmizin ruh ve sarahatine külliyen münafi muvakkat kanunlar ve emir ve nizamlar ısdar ederek memleketi bir sahne-i fecayie kalbeylemesi" hakkındadır ki bundan maksad, Tehcir Kanunu gibi kanunlardır.

Haşim Bey (Karesi) – Onun ve emsali kanunların tanzim ve tatbikinde bulunmadığım gibi, memleketi bir sahne-i fecayie kalb edecek ve kavaid-i hukukiyye ve insaniyyeye muhalif olacak şekilde hiç bir kararname, zamanı nezaratimde çıkmamıştır.

Reis – Bu sual hakkında başka bir mütalâa var mı? (Hayır sedaları). Altıncı sual de: "vak'ayii Harbiyyeden sevkulceyşe taalluk etmeyen ve binaenaleyh ketmi lâzım gelmeyenleri, mücerred muhafaza-i mevki daiyesiyle ketm eylemesi ve her gün birer menfi sebeble düşmana çiğnettiği vatan-ı muazzez aksamının avakıbı elimesinden milleti vakit ve zamanı ile haberdar etmemesi" muvzuu bahistir.

Ben herkesten önce haberdar oluyordum...

Haşim Bey (Karesi) – Bendeniz bittabiî bu sualin zamanımdan evvele aid olan kısımlarını bilmem. Fakat Telgraf Nezaretine tayin olunduktan sonra hasbel vazife en evvel harekât hakkında ben malûmat alırdım ve Telgraf Müdürlüklerinden mulûmat aldıktan iki, üç gün sonra da karargâhın tebligatında bana iş'ar edilen hususatı görürdüm. Binaenaleyh tebligatın iki üç günden fazla teehhür ettiğini tahattur etmiyorum; fakat ondan evvelki teehhürleri de bittabi bilmem. Bendenizin zamanı Nezaretinde başlıca yalnız Filistin hezimeti vuku bulmuştur. Bu hezimet hakkında, sarahaten veya ordunun çekildiği noktayı göstermek suretiyle zimnen malûmat veriliyordu.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Fakat tebligatın ketm edildiği söyleniyor.

Reis – Ona cevab veriyorlar. Fakat ben de sorayım. Harekât-ı harbiyye hakkında hakikatin ketm edildiğine dair malûmatınız var mı?

Haşim Bey (Karesi) – Bu noktada ketm edilmemişti.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Telgraf ile verilen malûmat şifre ile gelmez mi?

Haşim Bey (Karesi) – Evet; Telgraf Başmüdürleri bendenize şifre ile terk olunan yerler hakkında malûmat verirlerdi, ondan iki üç gün sonra da tabligatı resmiyyede o yerlerin terk edildiği ya sarahaten veyahut zimnen beyan edilirdi.

Reis – Bu sual hakkında başka bir mütalâa var mı?(Hayır sedaları). Yedinci sual de, "harb seneleri zarfında İtilâf hükûmetleri tarafından mükerreren vuku bulan ve bilhassa Rusya'nın inhilalinden sonra edilen sulh tekliflerini red eylemesi ve binnetice bu günkü akibeti meş'umeyi davet eylemesi" mevzuu bahistir.

Haşim Bey (Karesi) – Bendenizin böyle bir sulh teklifinden hiç malûmatım yoktur.

Necati Bey (Bolu) – Brest-Litovsk muahedesi akdolunurken Meclis-i Vükelâda bir teklif mevzuu bahis olunmuş?

Haşim Bey (Karesi) – Ne vakit efendim?

Necati Bey (Bolu) – Brest-Litovsk müzakeratı esnasında.

Haşim Bey (Karesi) – Münferid sulh teklifi mi?

Necati Bey (Bolu) – Bir İngiliz'in mektubu okunmuş.

Wilson prensiplerine nazaran...

Haşim Bey (Karesi) – Meclis-i Vükelâda ben hazır olduğum zaman kat'iyen öyle bir şey okunmadı. Eğer öyle bir teklif olsa idi bittabi nazarı itibare alınırdı; çünkü kabinemiz denildiği gibi harb kabinesi değildi ve ben Kabinede bulunduğum müddet zarfında refiklerimin ekseriyet-i azimesi can ü gönülden sulha taraftardı.

Necati Bey (Bolu) – Muahharan, Bulgar ordusunun inhilalinden evvel sulhü münferid akdi için tedkikatta bulunmak üzere Cahid ve Rahmi Bey gibi zevatın Avrupa'ya izamı tasavvur edilmiş imiş.

Haşim Bey (Karesi) – O, çok zaman sonradır; Bulgaristan mütareke akdine mecbur olunca bittabi vaziyet çok değişti ve ondan iki üç gün sonra Almanya tarafından bize bir teklif dermeyan edildi. Bu tek-

lifte *"Wilson"* nazariyatına ittibaen sulh teklif edileceğinden bahsediliyor ve hükûmetimizin re'yi soruluyordu; hükûmet buna derakab [derhal] muvafakat etti. Diğer taraftan da aramızda şöyle bir söz geçti ve "müşterek sulh teklifi yapıladursun; fakat ihtimal ki bu, uzar. Halbuki vaziyetin de kesbi vehamet ettiği anlaşılıyor. Bir taraftan hususi surette sulh-u münferid meselesini istimzac edelim. Şu kadar ki bu istimzac gayet mahirane olsun" denildi bu meselenin idaresi de icabat-ı siyasiyeye muvafık surette yapılmak şartıyla Hariciye Nazırına tevdi edildi.

Reis – Acaba böyle bir teşebbüs yapılarak neticesi Meclis-i Vükelâya geldi mi?

Bulgar ordusu dağılmaya başlamıştı...

Haşim Bey (Karesi) – O teklif üzerine bir teşebbüs olduğunu kabinenin istifasından iki gün evvel, yani Cuma günü akşamı Talât Paşa'yı gördüğüm zaman öğrendim ve bu vazifenin Rahmi Bey'e tevdi edildiğini ve Rahmi Bey'in de bilvasıta görüştüğünü haber aldım. Hatta Talât Paşa bu mesele hakkında doğrudan doğruya General "Allenbi"ye müracaat etmek lâzım geldiğine dair Rahmi Bey'den vârid olan şifreli bir telgrafnameyi göstermiş idi. bunun üzerine meseleyi düşünerek kabinenin istifası takarrur etmiş ve kabine riyasetini de İzzet Paşa kabul eylemiş olduğundan vârid olan telgrafnâmenin müşarünileyhe takdim edilmesi mevzu bahis oldu. Lâkin bu, en son zamanda olmuş ve kabine, pazar günü akşamı istifa etmişti.

Halid Bey (Divaniye) – Bulgar ordusunda sulh lehinde cereyan hâsıl olduğu, takriben Bulgaristan'ın sulh-u münferide talib olmasından belki biraz evvel anlaşılmış idi ve tabiî bizim haricten işittiğimiz bu ahvali, Kabine azası da işitmişler idi. Binaenaleyh böyle bir hal vuku bulacak diye endişe edip kendi hesabımıza da aynı zeminde bir sulh-u münferide talib olmak hakkında müdavele-i efkâr edilmedi mi?

Haşim Bey (Karesi) – O vak'adan yirmi gün veyahud bir ay evvel Hariciye Nâzırı Meclis-i Vükelâda, Sofya sefirimizden vârid olan bir tahriratı okudu. Bu tahriratta, Bulgar ordusunda firarın çoğaldığından ve askerin sulh arzusunda bulunduğundan dolayı askerin bu arzusunu izale etmek ve kendilerini müdafaaya sevk eylemek için rehâbin-

den ve ileri gelen nâfizülkelim zevattan [nüfuzlu kişiler] mürekkeb bir Hey'etin cebheye gönderildiğinden bahsediliyordu. Bittabi bu, nazarı dikkati celb ettiği cihetle meseleyi Harbiye Nâzırına sorduk ve Bulgar karargahı umûmisinde Ali Bey namındaki murahhas-ı askerîmizden malûmat alıp almadığını istimzac ettik. Harbiye Nâzırı, "evet; lâkin bunlar ehemmiyetsiz şeylerdir. Çünkü her ordu'da, Fransız, İngiliz, Alman ordularında ve bizde de firar vardır ve harb, devam ettikçe bu da bittabîi tezayüd eder, ehemmiyetli bir şey değildir. Esasen Ali Bey'den aldığım malûmattan da bu meselenin mühim bir vak'a olarak gösterilmediği anlaşılıyor" dedi.

Fakat biz bir taraftan Enver Paşa'ya murahhas-ı askerîmizin ve diğer taraftan Hariciye Nâzırımıza Sofya sefirimizin günü gününe malûmat vermesi için murahhas-ı askerî ile sefirimizin nazarı dikkatleri celb edilsin dedik. Bundan bir hafta sonra Sofya sefirimizden ikinci bir tahrirat geldi ki bu, birinci tahriratın tamamen aksi idi. Bu tahriratta, sulh cereyanı evvelce epeyi telaşı mucib olduğu halde ahiren Almanya, Bulgar askeri için kundura, erzak ve elbise gönderdiği ve hatta harbe giden nasıhların sözleri hüsn-ü tesir hâsıl eylediği cihetle evvelki endişelerinin zail olduğu beyan ediliyordu.

Herkes sulh taraftarı idi...

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Bulgaristan'da "Malinof" re'sikâre [iktidara] geldiği zaman tarafımızdan İsviçre'de sefirimiz vasıtasıyla ve bazı rical-i hususiyye ile bir sulh teşebbüsünde bulunuldu mu?

Haşim Bey (Karesi) – Hayır bilmiyorum.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Bulgaristan'ın teşebbüsünden Bâb-ı Âlî haberdar mı idi?

Haşim Bey (Karesi) – Hariciye Nazırı malûmat almıştı; fakat alınan malûmatta "Malinof'un teşebbüsünden değil, Bulgar Fırka-i muhalifesinin yani "Radoslavof"a muhalif fırka azasından birinin, hükûmet namına olmayarak, şahsı namına İsviçre'de teşebbüsatta bulunduğunu söylemişti. Bunun üzeine Hariciye Nezareti, Bern sefirimiz ile muhabere etti; bilahere de bazı Bulgar ricalinin Amerika'ya gittikleri haber

alındı. Bu haberler üzerine Hariciye Nazırı kemal-i ehemmiyetle Almanya hükûmetinin nazar-ı dikkatini celb eyledi. Yoksa bizim tarafımızdan bu yolda bir teşebbüs vuku bulduğuna dair malûmatım yoktur.

İlyas Sami Efendi (Muş) – Beyefendi, kabineye tarih-i iştiraklerini tasrih ettiler ve kabinedeki refiklerinin sulh taraftarı olduklarını söylediler. Şu halde kabinede sulh taraftarının mütecanis olduğu anlaşılıyor. Binaenaleyh sulh taraftarları, sulh teklifini bir mesele halinde Meclis-i Vükelâda mevzuu bahis etmediler mi ve sulh taraftarı olan rüfeka kimler idi?

Bu ric'at değil, Hindenburg'un bir planıdır...

Haşim Bey (Karesi) – Bendeniz demin de arz ettim ki, sulh teklifi olsa idi o teklifi red edecek ekseriyet yoktu ve herkes bu yoldaki teklifi hüsnü suretle telâkki ve kabul ederdi. Bizim teşebbüsümüze gelince; böyle bir teşebbüs vukûu kolay değildi. Çünkü Almanya ile hükûmet-i seniyye arasında akdedilmiş olan muahede mucibince Almanya, Memalik-i Osmaniyye dahilinde bir tek ecnebi askeri bulunduğu müddetçe sulh yapmamayı taahhüd eylemişti.

Halbuki Irak kâmilen ve Filistin kısmen, düşman işgali altında idi. Binaenaleyh böyle bir zamanda düşmanlarımıza doğrudan doğruya sulh teklifinde bulunmak elbette bir fedakârlık mukabilinde olacaktı. Halbuki Almanya hükûmeti galib bir mevkide bulundukça ve Almanya'nın öyle bir taahhüdü bulununca, "Biz, sulh yapmak istiyoruz, gelin sizinle sulh yapalım" yolunda düşmanlara nasıl bir teklifte bulunulur idi? Bu, Almanya'dan nasıl ihfa [saklanır] ve Almanya'ya nasıl ihsas edilirdi? Çünkü o vakit Almanya "Pek âlâ taahüdatım keenlemyekün [yok] hükmündedir; başınızın çaresine bakın" der idi.

Neticesi memleket hesabına birtakım fedakârlıkları istilzam edecek böyle bir teklif, ancak Almanya'nın taahhüdünü ifa edebileceğinden nevmid olunduğu veya vaz'iyyet-i askeriyemizce âcilen taleb-i sulhu zarurî kılacak bir halin imkân-ı vukuuna kanaat getirildiği zaman caiz olabilirdi. Halbuki Harbiye Nazırı, Mareşal Liman Von Sanders'in bir hücum yaparak Kudüs'ü istirdata teşebbüs edeceğini ve bu hareketin Ağustosun 15'inde yapılacağını bize söylemişti. Ağustosun 15'i de-

ğil 20'si geçip bir şey yapılmadığı görülünce Harbiye Nazırına, "Paşa, ne oldu? bekliyoruz" denildi. Nazır Paşa da "Evet, öyle olacaktı. Fakat vaziyet değişti, düşmanlar bir takım kuvvet getirdi, binaenaleyh biz, tedafüî vaziyette kalmak mecburiyetindeyiz" dedi. Almanya, garb cephesinde taarruza geçmiş ve hatta epeyce ilerleyerek "Paris"e yaklaşmış iken bilâhere eski "Marn" muharebesinde olduğu gibi ricata başlaması üzerine yine meseleyi Harbiye Nazırına sorduk ve "Paşa, bu ricat nedir, ne oluyor?" dedik; o da bize şöylece cevab verdi: "Size gayet mahrem olarak söyleyeceğim ki Almanların bu hareketi, ricat değildir. Bu, "Hindenburg" ile "Ludendrof"un bir planıdır. Fakat rica ederim, bunu dışarda söylemeyiniz, Almanlar ricat ediyor deyiniz; çünkü Almanlar da bunu hakiki bir ricat olarak göstermek istiyorlar; fakat böyle geri çekilecekler, sonra şiddetli bir hücum ile düşman ordusunu mahvedecekler ve ihtimal ki Paris'i alacaklar?... Binaenaleyh vaziyet böyle anlatılınca neticeye intizardan başka ne yapılabilirdi?

Enver Paşa sizi iğfal etmiş...

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Enver Paşa'nın 15 Ağustosta Kudüs'ün istirdat edileceğini Meclis-i Vükelâda söylediğini beyan buyurdunuz. Zannımca Enver Paşa oradaki ahval-i tabiyeye vakıf idi; çünkü birkaç defa gidip gelmişti. Fakat Meclis-i Vükelâ, "Nasıra"daki ordugâhın Ağustos 15'inde harekete kalkacağına nasıl inanmıştı? Çünkü Filistin'de Ağustosun 15'inde harekâta başlanacağına kimse inanamaz. Enver Paşa, bunu başka bir kimse de söylese anlamaz çünkü mevsim müsaid değil. Fakat Teşrinievvelde [Ekim] böyle bir hareket olabilirdi. Şu halde Enver Paşa Vükelâyı nasıl iğfal etti?

Haşim Bey (Karesi) – Enver Paşa, "Tertibat budur, Ağustosun 15'inde hareket edilecek" demiş idi; bu tarih iyice hatırımdadır. Hatta bunu daha evvel Nesimi Bey'e söylemiş olduğundan Nesimi Bey de Paşa, 15 Ağustosu sayıyorum" demiş idi.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Demek ki Enver Paşa Meclisi iğfal ediyordu.

Haşim Bey (Karesi) – Vak'ayi, bu teminat ve beyanat-ı kat'iyyenin makusu bir şekil alınca Ali Münif Bey, Enver Paşa'ya "Paşa, ya

aldandınız veya aldattınız" demişti ki her ikisi de böyle bir mevkide bulunan bir kumandan için bittabi mucibi memduhiyyet olmamak lazım gelir...

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – O, cevab vermedi mi?

İlyas Sami Efendi (Muş) – Tahkirata karşı ne diyecek?

Reis – Sekizinci suale geçelim mi efendim? (Muvafık sedaları). Bu sual de: "Harbin ihdas eylediği müşkilat karşısında halkın ihtiyacını tehvin edecek tedabire tevessül eyleyecek yerde, birtakım eşhası maddiyye ve hükmiyyenin ihrazı servet eylemesini teminen, ihtikâr ve sû-i istimal yollarına saparak memlekitin iktisadiyatını batırması" mevzuu bahistir.

Almanlar, siz tefessüh ediyorsunuz demişlerdi...

Haşim Bey (Karesi) – Kabineye dahil olduğum zaman ihtikâr ve galâyı es'ar [pahalılık, karaborsa], zaten azamî dereceyi bulmuştu ve ondan sonra fazla bir terakki olmadı. Şöyle ki, temmuz evahirinde Almanya'ya gittiğim gün İstanbul'daki lokantada otuz kuruş mukabilinde yediğim taam için birbuçuk ay sonra buraya avdetimde doksanbeş kuruş tediye etmiştim. Galânın [pahalılık]suret ve nisbeti tezayüdü bu ufak misal ile anlaşılır. Her sınıf halk terlemeden para kazanmak hevesine düşmüş ve ihtikâr alevi saçağı sarmış idi.

Maatteessüf bunu Almanlardan da işitmiş idim: *"Siz tefessüh ediyorsunuz"* diyorlardı. Binaenaleyh Avrupa'da gördüğüm müessesata nazaran bu işi tanzim için esaslı teşkilat icrasına lüzum-u kat'i mevcud idi. Filvaki bizde de galâyı es'ara mani olmak maksadı ile muhtelif zamanlarda, iaşe, men'i ihtikâr ve ihracat hey'etleri teşkil olundu. Fakat bu teşkilat nakıs olmakla beraber her biri başka Nezaretlere ve mesela, İaşe, Harbiye Nezaretine; Men'i İhtikâr Hey'eti, Dahiliye Nezaretine İhracat Hey'eti, Ticaret ve Ziraat Nezaretine merbut ve vesaiti mevcudei nakliyyenin tertib ve idaresi muhtelif devaire mevdu olduğundan, hey'et-i mezkûrenin teşkilat-ı mevcudesi ile gâla [pahalılık] ve ihtikârın önüne geçmek imkânı olmadığına bendenizce kanaat hâsıl olmuştu.

Zamanın en mühim meselesi olan iaşe işini esaslı surette tanzim etmek için memleketin istihsalatını ve ihtiyacatını, yani memleketin

ne yetiştirdiğini ve neye muhtaç olduğunu bilmek, dahilindeki kuvve-i istihsaliyyeyi tezyid ile beraber, hariçten celbi zarurî görülen mevaddı tayin ve memleketimizde istihsal edilen mevaddın ne miktarına ihtiyacımız olduğu ve ne miktarını ihraç edebileceğimizi tesbit ederek bu suretle ithalat ile ihracat arasında muvazene temin eylemek ve nakliyata nezaret ve idarî ve ticarî tedabire tevessül ile es'arın [fiyatlar] "spekülasyon" tariki ile gayri tabiî tezayüdüne mümanaat etmek vazaif-i esasiyyesi ile münhasıran ve müstakillen meşgul olacak bir Nezaret teşkil ve ihdası razurî idi. Devairin kendi ihtiyacatını ayrı ayrı tedarike teşebbüs etmesi de galâyı es'ara sebeb oluyordu.

Vakti ile memuren Ankara'da bulunmuş olan bir refikimden işittiğime göre, okkası on kuruşa alınıp satılmakta olan fasulyenin kıyyesi Harbiye Nezareti ile başka bir daire tarafından mübayaat icrası sureti ile hâsıl olan bî mana [yersiz] rekabet yüzünden yirmidört saat zarfında onsekiz kuruşa tereffû eylemiştir.

Binaenaleyh bazı devletlerde yapıldığı gibi devairi askeriyye ve mülkiyye ile müessesatı hükûmetin ihtiyacat-ı hakikiyyesi ile müessesatı hükûmetin ihtiyacat-ı hakikiyyesi tedkik ve tesbit olunduktan sonra muhtaç oldukları mevadd-ı gıdaiyyenin tedarik ve tevzii vazife ve selâhiyyetini de bu nezarete tevdi lazım geliyordu ki, bu tedbirler öteden beri devletçe arzu olunduğu halde tatbikine muvaffakiyet elvermeyen tevhidi mübayaat esasına doğru da mühim bir hatve [adım] atılacaktır.

Benim kanatim bu merkezde idi. Uzun uzadıya tedkikat ve müzakerattan sonra nihayet ve esas kabul olundu ve bir Nezaret-i müstakille teşkil edildi. Kararname hükmü hakkı ile ve layıkı ile tatbik olunsa iaşe hususatında mühim salah [düzelme] hâsıl olarak halkın birçok sızlandığı ahvale meydan kalmayacağını ve başka suretle de ihtikârın önüne geçmek imkânı bulunmadığına kaniim.

Reis Vekili – Bu sual hakkında başka bir mütalaa var mı efendim? (Hayır sedaları). Dokuzuncu sual, "hiçbir lüzum ve kanuna müstenid olmayarak siyasî ve askerî sansürler ihdası ile hürriyeti matbuat ve muhaberatı ihlal eylemesi ve Avrupa evrakı havadisini memlekete ithal etmemesi" hakkındadır.

Sansür meselesinin içyüzü...

Haşim Bey (Karesi) – Siyâsi ve askeri sansür, harbin ilânı ile beraber vaz olunmuş bir usuldür; binaenaleyh bendeniz bu usulün ihdasında bulunmadım; fakat muahhâren kabineye geldikten sonra, murakebe-i askeriyyenin muhaberâtı ihlâl etmekte olduğunu ve posta muamelâtını tehir ettiğini gördüğüm cihetle Harbiye Nezareti nezdinde şiddetli takibat ve müracaatta bulundum. Bu teşebbüsât neticesinde bilfiil darülharb olan yerler ile sevâhil müstesna olmak üzere, diğer mahallerden gelen ve buradan o mahallere gidecek olan mektub ve telgrafnâmelerin İstanbul'daki askerî sansür dairesine gönderilmemesi için Harbiye Nezaretinin muvafakatini aldım. Geçen sene Hey'et-i Umumiyyede posta muamelâtı hakkında verilen sual takririne cevab verdiğim zaman söylediğim gibi, bu sansür, sırf Karargâh-ı Umumî İkinci Şubesinin taht-ı emir ve nezaretinde tatbik edilirdi. Ve Posta Nezareti buna kat'iyyen iştirâk etmemişti.

Gazeteler meselesine gelince; bu, doğrudan doğruya Dahiliye Nezaretinin işiydi. Mamâfih benim fikrimce gazetelere sansür koymak, münderecatının mes'uliyetini hükûmetçe deruhde etmek demektir. Binaenaleyh ben bundan bir fayda görmem; bilakis mazarrat vardır. Çünkü sansür olarak istihdam edilen memurların gafleti, hükûmeti münasebât-ı hariciyyede, bazan pek müşkil bir mevkie getirebilir. Esasen matbuâtın sansüre tâbi tutulması Kanun-u Esâsî hükmünce de şayân-ı mülâhazadır. Dahiliye Nezareti uhdesinde bulunan Talât Paşa ile mülâkatımda kendisinin de sansürü ref etmek [kaldırmak] fikir ve tasavvurunda olduğunu anladım, fakat o sırada Brest-Litovsk müzakerâtına iştirâk için müstâcelen İstanbul'dan mufarekat ve avdetinden hemen bir kaç gün sonra da Bükreş'e azimet etmesi bu tasavvurlarının tatbikini tehir eyledi ve Bükreş'ten avdetini müteakib sansür kaldırıldı. Garibdir ki sansür ref edilince gazeteler postalarda teehhürattan şikâyete başladılar. Filhakika esbâb ve avâmil-i muhtelife tesiri ile postalarda arzu edelin intizam temin olunamıyor ise de, herhalde bu zarurî teehhürata nisbetle şikâyet edilecek gayr-ı ihtiyari muamelât vardı. Hatırımda kaldığına göre cülus-ü hümâyûn tebriki münasebeti ile, Saray-ı Hümâyûnda bulunduğumuz esnada, Enver Paşa bana hitaben, "bakınız, gazeteler postalar için ne yazıyorlar" dedi; ben de; "gazetelerin yazdığı şey ya doğ-

rudur ya doğru değildir. Eğer şikâyet muhakkak ise onu izale etmek hükûmetin vazifesidir, fakat şikâyet doğru ve muhik değil ise kaabil-i müdafaadır; red olunur ne yazarsa yazsınlar" demiş idim.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – İstilâ edilmiş olan memleketlerdeki telgrafhânelerin vâridatı Nezarete mi geldi, yoksa oralarda mı kaldı?

Haşim Bey (Karesi) – İstilâya uğrayan memleketlerdeki telgrafhâneler varidâtının bir kısmi kurtarıldı ve bittabi kurtarılmayan kısmı da oldu. Başmüdüriyete yazılmıştı, fakat bilâhere Nezaretten çekildiğim için takib ve tahkik edemedim.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Galiba paraları Bank-ı Osmaniye devr ediyorlardı?

Haşim Bey (Karesi) – Evet paraları çok olunca Bank-ı Osmaniye veriyorlardı. Binaenaleyh o gibi teslimattan büyük bir şey zayi olduğunu zannetmem. Çünkü Bank-ı Osmaniye teslim edilince malûmat verilir ve postahane burada tahsil ederdi. Fakat belki merkezlerde cüz'î bir miktar para kalmıştı.

Reis Vekili – Bu sual hakkında başka bir mütalâa var mı efendim? (Hayır sedaları). Onuncu sual de, "dahil-i memlekette bir hercümerc-i idarî vücuda getirerek hürriyet-i can ve mal ve ırza musallat bir takım çetelere müzaheret ederek ika eyledikleri fecâyi'e iştirâk eylemesi" mevzuu bahistir.

"Koli" meselesinin esası...

Haşim Bey (Karesi) – Bu suali anlayamadım. Bu çeteler nedir?

Reis – Teşkilât-ı Mahsusa meselesi kasd ediliyor.

Haşim Bey (Karesi) – Bundan hiç haberim yok.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Zât-ı Âliniz Makam-ı Nezarete geldiğiniz vakit evvelce bir çok sû-i istimalât vuku bulduğu mervî idi; hatta Zât-ı Âlileri tarafından bir çok memurlar tebdil edilmişti. Bu sû-i istimalât müteselsilen nezaret makamından mı vuku bulmuştur, yoksa ferdî şekilde mi olmuştur?

Haşim Bey (Karesi) – Nezaretin muamelât-ı sâiresinde büyük bir sû-i istimâle tesadüf etmedim. En ziyade mevzu–u bahis olan mesele "Koli" meselesi idi. Filhakika İhracat Komisyonundan ihracına mezuniyet verildiği halde vesâit-i nakliyyenin noksanından dolayı Avrupa'ya sevk edilmemiş olan bir çok "koli"ler teraküm ettiği cihetle, paket postahanesi bir sıra tertibi yapmış ve her birine birer sıra numarası verilmek sureti ile "koli"lerin sevki düşünülmüş ve fakat bu usul, devam edememiş. Bir aralık İhracât Komisyonundan alınan vesikaların tarihi itibari ile sevk edilmek istenilmiş, fakat bundan da serbest edilememiş. Nihayet Nezaret Kalem-i Mahsus Müdüriyetinin gönderdiği listeler üzerine sevkiyât başlamış ve şikâyâtda bundan tevellüd eylemiş.

Ben Nezarete geldikten sonra "koli"si olmayan bir çok kimseler "koli" ihracı için vesika aldıklarını ve bunları "koli"si olanlara bir bedel mukabilinde sattıklarını ve "koli" vesikalarının piyasası beş kuruştan on beş kuruşa kadar tahavvül eylediğini işittim. Ve paket postahanesini teftiş etmiş olan Maliye Müfettişinin raporunda gördüm. Bu listeler Mustafa Şeref Bey'in Nezaret vekâletinde bulunduğu zaman kâmilen iptal edilmişti.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Zât-ı Âlinizden evvel Nezarette Şükrü Bey bulunmuştu.

Haşim Bey (Karesi) – Oskan Efendi'nin istifası üzerine Nazerate asaleten bir zât tayin olunmayarak umur-u nezaret, Maarif Nâzırı Şükrü Bey tarafından vekâleten îfâ edilmekte idi. Müşarünileyh Avrupa'ya gittiği zaman Mustafa Şeref Bey de Şükrü Bey'e değil, Nezarete vekâlet etmişti. Bendeniz Nezarete geldiğim vakit ise harice gönderilecek "koli"lerin mikdarı vesâit-i nakliye ile mütenasib bir dereceye ve hattâ ondan aşağıya düşmüş olduğundan, sıra tertibine ve liste tanzimine esasen ihtiyaç kalmamıştı. Posta işlerinin merci-i tabiî ve kanunisi Nezaret, Posta Umuru Müdüriyeti olmasına binaen herhalde Kalem-i Mahsus Müdürünün bu işlerle meşgul olmaması lâzım idi. O zamanlar Müdüriyet-i mezkûrede bulunan zât ahvâl-i sıhhiyesinden nâşi terk-i hizmet eylemiş ve yerlerine diğer bir zat tayin olunmuştur.

Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif) – Bazı Başmemurların sû-i istimalât-ı işitilmiş idi.

Haşim Bey (Karesi) – Evet vazifelerini sû-i istimal eden bu kabil memurlar mahkemeye verilmiş ve bir kısmıda cezalarını görmüşlerdir; ben, zaman-ı nezaretimde yolsuzluklarına, icrâ kılınan tahkikat ile kanaat getirdiğim iki yüze yakın memuru derece-i kabahatlerine göre azil ve muvakketen ihraç ve tenzil-i sınıf cezaları ile tecziye etmiştim.

Necati Bey (Bolu) – Zât-ı Âliniz nezarete gelmezden evvel Harbiye ve Bahriye Nâzırlarının sû-i istimalâtı hakkında halk arasında bazı rivayât mütevatirdi. Binaenaleyh Kabineye ne suretle girdiniz ve ne için onlarla teşrik-i mesaî ettiniz? Yoksa onların kabineden ihracı gibi bir teklif ile mi kabineye dahil oldunuz?

Haşim Bey (Karesi) – Talât Paşa kabinesi, mevkilerini muhafaza etmiş olan bu iki nâzırla birlikte olarak, itimad reyi [güvenoyu] almak için Meclise geldiği vakit ben kabineye dahil değildim. Ve hattâ o gün bir ecnebî ile ecnebilere mahsus locada bulunuyordum. O gün Meclis-i Âliniz Talât Paşa Kabinesine bir re'yi muhalif olmamak şartı ile beyân-ı itimad ettiği için yanımdaki ecnebî, "bu, nasıl şeydir? Avrupa Parlementolarında bir re'y muhalif olmayarak hükûmete itimad görülmemiştir, demiş idi.

Necati Bey (Bolu) – Bu, bendenizin sualime cevab değildir,Mebusan re'y vermiş olabilir fakat siz Kabineye girerken zorla mı girdiniz?

Haşim Bey (Karesi) – Kabineye nasıl girdiğimi hikâye etmemi arzu ediyorsunuz söyleyeyim, fakat hususîdir.

Necati Bey (Bolu) – Evet, hususîdir, sualimden, sarf-ı nazar ettim.

Reis – O halde celse hitâm bulmuştur.

Hitâm-ı Müzakerât
Saat: 3.30

İfadât-ı vâkia tarafından
zabt edilmiştir.
Zabit Katibi
Necmeddin Sahir

İfadât-ı mazbutamı tasdik
ve imza ederim.
Karesi Mebusu
Hüseyin Haşim

İAŞE NAZIRI
[KARA] KEMAL BEY'İN
SORGULAMASI

BEŞİNCİ ŞUBE

ONÜÇÜNCÜ İCTİMA

Kemal Bey

İaşe-i Umumiyye Nazır-ı Esbakı

Pazartesi: 2 Kanunuevvel 334 [2 Aralık 1918]

İctimâ'da Mevcut Âza

Reis: *Abdullah Azmi Efendi (Kütahya),* ***Kâtib:*** *Şemsettin Bey (Ertuğrul),* ***Aza:*** *Mustafa Fevzi (Saruhan), Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), Ömer Lütfi Bey (Sinop), İlyas Sami Efendi (Muş), Kâmil Efendi (Karahisar-ı Sahip), Seyyit Ali Haydar Bey (Asîr), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara), Sadık Bey (Kütahya), Hasan Bey (Gümüşhane), Hilmi Bey (Basra), Viktor Bey (İstanbul), Halid Bey (Divaniye)*

Bed'-i Müzakerât

Saat	*Dakika*
3	*30*

Benim Nezaretiminin tamamı bir buçuk ay sürdü...

Reis – Celse açılmıştır, birinci sual de, "kabinelerin sebebsiz ve vakitsiz harbe girmeleri" mevzu bahistir.

Kemal Bey – Bu sual bendenize teveccüh etmez.

Reis – Bu sualin teveccüh etmediğini söylüyorlar, başka bir mütalaa var mı? (Hayır sedaları). O halde ikinci suale geçiyoruz; bu sualde, "ilan-ı harbin esbab ve avamil-i hakikiyyesiyle suret-i cereyan ve vukuû hakkında Meclis-i Umumiye hilaf-ı vaki beyanatta bulunmaları" zikrolunuyor.

Kemal Bey – Bu sual de, hatta üçüncü ve dördüncü sualler de bendenize teveccüh etmez. Çünkü ben, Nezarete Talât Paşa kabinesinin en son zamanında tayin olunmuş idim.

Reis – Gerek ikinci sualin ve gerek "seferberlikten sonra ve ilânı harbten evel İtilaf hükûmetleri tarafından vuku' bulan şerefli ve faideli teklifleri red eylemesi ve Almanya'dan bir gûna taahhüd ve zaman almaksızın ve bir faide-i gaiyye temin etmeksizin harbe sürüklenmesi" hakkındaki üçüncü sualin ve gerek: "Harbi dirayetsiz ve istikametsiz ellere tevdi ederek her cephede fünûn-u Harbiyyenin kabul edemeyeceği mecnunâne hareketlerin cereyanına ve sırf menafi-i milletin israfına müzaheret eylemesi" hakkındaki dördüncü sualin bir mütalaa var mı? (Hayır sedaları).

Kemal Bey – Hattâ beşinci sual de bendenize teveccüh etmez.

Reis – Şu halde beşinci suale geçiyoruz, bu sual de: "Kavaid-i hukukiyye ve insaniyye ve hasseten Kanun-u Esâsimizin ruh ve sarahatine külliyen münâfi muvakkat kanunlar ve emir ve nizamlar ısdar ederek memleketi bir sahne-i fecayi'e kalb eylemesi" mevzubahistir.

Kemal Bey – Zaman-ı Nezaretimde böyle bir kanun tanzim ve tatbik edilmemiştir.

Reis – Bu hususta bir mütalaa var mı? (hayır sedaları). Altıncı sual, "vak'ayi Harbiyyeden sevkulceyşe taallûk etmeyen ve binaenaleyh ketmi lazım gelmeyenleri mücerred muhafaza-i mevki daiyesiyle

ketm eylemesi ve hergün birer menfi sebeple düşmana çiğnettiği vatan-ı muazzez aksamının avakib-i elimesinden millet vakit ve zamanı ile haberdar etmemesi" hakkındadır.

Kemal Bey – Bendeniz mevki-i Nezarette, tamam olmamak şartıyla, birbuçuk ay kadar bulundum ve bir aralık hasta olduğum cihetle Meclis-i Vükelâ ictimalarında bulunmadım. Nezaretin teşkil ve tesisi ile meşgul olduğum müddet zarfında ise Meclisi haberdar edecek bir mesele cereyan etmemişti, yalnız sulh teklifi meselesi vardır ki Meclis, ondan da haberdar edilmişti.

Reis – Bu sual hakkında başka bir mütalaa var mı? (Hayır sedaları). Yedinci sual de, "harb seneleri zarfında İtilaf hükûmetleri tarafından mükerreren vuku' bulan ve bilhassa Rusya'nın inhilalinden sonra edilen sulh tekliflerini ret eylemesi ve bu günkü akibet-i meş'umeyi davet etmesi" mevzubahistir.

Kemal Bey – Bendeniz kabinede bulunduğum zaman İtilaf devletleri tarafından değil, ancak bizim tarafımızdan müşterek bir sulh teklifi hakkında bir müracaat vardı ki, bu teklif de kabul edilerek teşebbüsatta bulunulmuştu.

Reis – Bu sual hakkında başka bir mütalaa var mı? (Hayır sedaları). O halde sekizinci suale geçiyoruz; bu sual de, "harbin ihdas eylediği müşkilat karşısında halkın ihtiyacını tehvin edecek [kolaylaştıracak] tedabire tevessül eyleyecek yerde, birtakım eşhas-ı maddiyye ve hükümiyyenin ihraz-ı servet, eylemesini teminen, ihtikâr ve sû-i istimal yollarına saparak memleketin iktisadiyyatını bastırması" zikrediliyor.

İâşe Nezâreti ihtikarı engellemek için kurulmuştu...

Kemal Bey – İaşe Nezareti, ihtikâr ve sû-i istimal yollarına mani olmak için teşkil edilmiş idi, hatta bu meselelerin önüne geçmek için esbabını istikmal eyledik, fakat Cenab-ı Hak bu tedabiri tatbike imkân vermeden, kabineden çekildik.

Reis – Müştekinin bu sual ile kasdettiği hususatı izah edeyim: Müşteki, birtakım eşhas-ı maddiyye ve maneviyyenin [hakiki ve hükmi şahısların] para kazanması için hükûmetin müzahereti ile birtakım esnaf

Cemiyetleri ve şirketler teşkil eylediğini söylüyor. Gerçi Zât-ı Âlileri de, zaman-ı Nezaretinde böyle bir şey olmadığını söylüyorsunuz. Fakat hükûmetin bu hususiaki teşebbüsat ve müzaheratına vakıf mısınız?

Kemal Bey – Millî Kantariye ve emsali şirketleri mi mevzubahis ediyorsunuz?

Reis – Evet, bunlar hakkında malûmat verir misiniz?

Kemal Bey – Eğer vereceğim malûmattan bir fayda hâsıl olacak ise söyleyeyim. Fakat bu şirketlerin tesisi meselesi benim hususi ve ferdi teşebbüsatımdan ibarettir ve bu şirketler, bendenizin bir sıfatı siyasiyemle yapılmış değildir. Lâkin izahat almak şubenin vazifesi dahilinde ise izahat vereyim.

Hasan Bey (Gümüşhane) –Bunların yalnız İaşeye müteallik olan aksamını dinlemek suale biraz temas edebilir, fakat iaşeye temas etmeyen aksamı şubenin tahkikatı ile hiç alakadar değildir.

Reis – Kemal Bey burada bir Nazır sıfatıyla bulunuyor, fakat bendenizin sorduğum sual de Nazır sıfatıyla değildir; hükûmete isnad olunan şu fiillerden mülûmatdar olması muhtemel olduğu cihetle, beyanı malûmat kabilinden, bizi tenvir etmesi için sordum. Kemal Bey de, şubece tensib edildiği takdirde malûmat vermeye hazır olduğunu söylüyor.

Hasan Bey (Gümüşhane) – Bendeniz de verecekleri izahatın iaşeye müteallik olan kısmının suale temas edebileceğini ve fakat zamanı Nezaretlerinden evvel olan hususatın suale müteallik olmadığını söyledim; çünkü bu bendenizce zaiddir.

Mustafa Feyzi Efendi (Saruhan) – Kemal Bey şirketler meselesi hakkındaki suale, şubenin vazifesi dahilinde olduğu halde cevab vereceğini söyledi ve bununla kendisinin burada sabık bir nazır sıfatıyla ve Divan-ı Âliye müteallik tahkikata cevab vermek üzere hazır bulunduğunu ima etti. Reis Bey de Nazır sıfatıyla değil, fakat malûmat kabilinden izahat talebeyledi ki şu halde şubemizin, şirketlerin sureti teşekkülü vesaire hakkında izahat almaya salâhiyetdar ve vazifeler olup olmadığının taayyün etmesi icab eder.

Reis – O halde, bu müzakereye geçmezden evvel, Kemal Bey'den zamanı nezaretlerine aid mesail hakkında izahat alalım.

Mustafa Feyzi Efendi (Saruhan) – Pekâlâ efendim bu, bir mesele-i müstehiredir. (*)

Reis – Şu halde dokuzuncu suale giçiyoruz, bu sual de, "hiçbir lüzum ve kanuna müstenid olmayarak siyasî ve askerî sansürler ihdasıyla hürriyeti matbuat ve muhaberatı ihlal eylemesi ve Avrupa evrakı havadisini memlekete idhal etmemesi" mevzuubahistir.

Kemal Bey – Bendeniz Meclis-i Vükelâya dahil olduğum vakit sansür ref edilmişti ve ben Nezarette bulunduğum müddet zarfında da siyasî sansür vaz' edilmemişti. Avrupa evrakı havadisinin men-i idhali hakkında zamanı nezaretimde mukarrerat ittihaz edildiğini de bilmiyorum.

Reis – Başka bir mütalaa var mı efendim? (Hayır sedaları). Şu halde diğer suale geçiyorum; onuncu sual, "dahil-i memlekette bir hercü merci idarî vücuda getirerek ve hürriyeti can ve mal ve ırza musallat bir takım çetelere muavenet ve muzaheret ederik ika eyledikleri cinayatı feciaya iştirak eylemesi" hakkındadır.

Kemal Bey – Bu sual de bendenize teveccüh etmiyor.

Reis – O halde, son zamanlarda Meclis-i Vükelâda görüşülen sulh meselesi hakkında malûmat verir misiniz?

Kemal Bey – Son zamanlarda Meclis-iVükelânin birkaç ictimaında bulunmuş idim. O esnada Bulgar "Panik"i zuhur ettiği cihetle mesele tezekkür edilmiş idi. Bunun üzerine bendeniz, itilaf devletlerinin yaptığı gibi, müttefik devletlerin acilen bir konferans akdederek müzakeratta bulunmalarını teklif etmiş idim. Buna teşebbüs edildiği esnada – *ki zannedersem Meclis-i Vükelânın ertesi günkü celsesinde* – Almanya'nın müşterek sulh teklifi hakkındaki teklifi mevzuubahis olmuş ve bunun üzerine müracaat-ı lazimede bulunulmuş idi. Bilahere ise ahvalin sureti malûmede cereyan etmesinden dolayı mevkii iktidardan çekilmiş idik. Meclis-i Vükelânın son celselerinde bundan başka siyasî bir mesele mevzuubahis olmamıştır.

(*) Mesele-i müstehire: Usul hukukunda, bir dava görülürken, bu davadan önce ve bu dava ile ilgili olarak görüşülmesi gereken başka bir meseleye, mesele-i müstehire denilir.

Reis – Beyefendiden zamanı nezaretine aid başka bir sual sorulacak mı?

Halid Bey (Divaniye) – İaşe meselesi hakkında bir sual soracağım: İaşe Nezareti müteşekkil olduğu esnada, Harbiye Nezaretinde müteşekkil olan hey'et un mubayaa etmiş idi, acaba bu muamele Nezaretin re'y ve tensibiyle mi yapılmıştır?

Değirmenlere elkoymadan un işi çözülemezdi...

Kemal Bey – Malûmu ihsanınız o vakit İaşe Nezareti nâ mevcud idi; çünkü Nezaret, henüz teşkilat ve mevcudata malik değildi ve Nezaretin, kanun mucibince, evvela bir devre-i teşekküliye geçirmesi zarurî idi. Bittabi bu teşkilat hem dahilde, hem hariçte yapılacaktı; sonra Nezaretin mevcudu yoktu. Zaten kanunda da İaşe Nezaretinin uhdesine tevdi edilen vezaifi deruhde edeceği zamana kadar vezaif-i mezkûrenin aynen ve tamamen İaşe Müdüriyeti tarafından rüyet edileceği [yerine getirileceği] musarrah idi. Bunun için ben de teşkilatı ikmal edinceye kadar bu mesailde vaz'ı-yed [elkoyma] etmek istemedim.

İşte buyurduğunuz muamele de kanunun madde-i mahsusasındaki sarahat mucibince, İaşe Müdüriyetinin mes'uliyeti altında yapılmış ve un mubayaa edilmiş idi. En son zamanlarda mübayaata çok para gittiği cihetle birkaç gün Maliye Nazırı Cavid Bey tarafından un alınmıştı ve ondan sonra kabine istifa ettiği cihetle İaşe Nezareti o güne kadar kanuna müsteniden bu hususta bir vazife deruhde etmemişti.

Halid Bey (Divaniye) – Filvaki mubayaatı İaşe Müdüriyeti yapmış; fakat o esnada nezaret, değirmenlere vaz'ı-yed etmiş idi ve unu istihsal edecek vesaite, yani değirmenlere vaz'ı-yed edilmesi, tabiatıyla oradaki teşkilatı, velev fena olsun, bozdu değil mi?

Kemal Bey – Değil efendim, zaten İaşe Nezaretinin devrei teşkiliyeden maksadı, vesaiti eline almaktı. Sonra değirmenlerin hepsi değil, dört değirmen alınmıştı ve değirmenler için istedikleri unları öğütmek imkânı vardı. Şunu da ilave edeyim ki, değirmenleri ele almadan un işini deruhde etmek kaabil değildi. Aldığımız değirmenler Kasımpaşa ve Paşalimanı değirmenleri idi, diğer değirmenler ise son zamanlara kadar Levazımat-ı Askeriyye Müdüriyetinin elinde idi.

Biz, kabineden çekildiğimiz zaman beş altı yüz vagon zahire getirilmişti, fakat ondan evvel İaşe Müdüriyeti elinde zahiresi olmadığı için öğütemiyordu. Nitekim bu gün aynı vaz'iyet içindedirler; piyasadan mübaya'a ediyorlar ve kendilerinin buğdayı bulunmadığı cihetle piyasadan tedarike mecburdurlar. Bendeniz ise kat'iyen piyasaya dahil olmak istemedim. Ben Ukrayna ve Anadolu'daki buğdayları İstanbul'a nakil için çalıştım ve buna muvaffak olunca bütün değirmerleri vaz'ı-yed [elkoyma] veya isticar [kiralama] suretiyle alarak İaşe Nezareti tarafından verilen unların öğütülmesi esasını takib edecek idim; fakat tebeddül-ü vükelâ ile iş başka şekil aldı.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Gazeteler İaşe Nezaretinin vaktiyle bazı taahhüdâta girişti̇ğinden ve meselâ, koyun aldığından ve İzmir vesâir yerlerde mübayaât için bazı teşebbüsâtta bulunduğundan bahsediyor ve bu suretle hazinenin ızrar edildiğini [zarara uğratılma] iddia eyliyorlar. Kemal Bey'in bu noktaları izah etmesini isterim.

İâşe Nezareti ve İstanbul'un et meselesi...

Kemal Bey – İaşe Nezareti, kanun mucibince bidayet-i teşekkülünde bazı tedarikâtta bulunmaya mecbur olduğundan ben de o tedariki ikmâl için iki veya üç vasıtaya müracaat lüzumunu hissettim ve evvelâ mübayaât-ı resmiyye; sâniyen, kanun mucibince Nezarete, ticarî bir mahiyette muamelâta girişmesine salâhiyet verildiğinden, mübayât-ı âdiyye icrası ve sâlisen, Ukrayna ve Romanya'dan hissemize tefrik edilen zahâirin nakli cihetlerini düşündüm. Esasen Nezaret, men'i ihtikâr komisyonu ile İhracat Müdüriyetinin meşgul olduğu işlerle tevaggul etmek üzere teşekkül ettiğinden, İaşe Nezaretini, yarın sulh olacakmış gibi değil, harb devam edecekmiş gibi kavî bir teşkilâta malik edecek surette çalışmak lâzımdı. Bunun içinde söylediğim üç menba'dan ithalatı temin etmek muktazi idi.

Esasen bendeniz galâya [pahalılık] değil kâhtâya [kıtlık] mani olmak istiyordum ve bunu fırka ictimaında da arz etmiş idim. O günkü fiyatlara narh vaz'etmek ve fiyatları düşürmek tarikine tevessül edilse idi bendenizce bu işten çıkmak kabil olmazdı. Nitekim bidayette Şehremaneti veya sâir Hey'etler tarafından vaz'edilen narh'lar, o malların

terakki-i fiyatlarını bâdi oldu. Binaenaleyh asıl yapılacak tedbir rekabet-i ticariyye, tedarikât ve vesâiti elde etmek idi. İşte ben bu rekabet-i ticariyyeyi temin etmek için, hariç ve dahilde buğday ve mevadd-ı mütenevvia almak üzere, eldeki iki buçuk milyon lirayı bu hususa sarfettim ve mukavele ile mal almak üzere bu parayı yatırdım.

Koyun meselesine gelince, koyun fiyatları mevsime göre tebeddül eder, Teşrinisâni, Kânunuevvel [Kasım ve Aralık] ibtidalarına kadar koyun fiyatı ucuzdur. Ondan sonra fiyat terakki eder; nitekim koyun fiyatı geçen sene mayısa kadar epeyi terakki etti. Bu hakikat, geçen sene ve sinîn'i sulhiyyede hususunda müşkilât çekilmiştir. Bendeniz ekmek meselesi ile beraber et işini de halletmek ve sâlim bir şekle ifrağ eylemek için koyun tedarikini bâyiler üzerine taksim ettim ve yaz fiyatı üzerinde mukaveleler akdederek mart nihayetine kadar koyun vermelerini temin eyledim. Şüphesizdir ki yaz fiyatını kış mevsiminde idame ettirmek ve harbin devamı halinde o fiyat üzerinden et vermek muvaffakiyet sayılırdı; çünkü mukaveleler pahalı değil, ucuz fiyat üzerine yapılmıştı. Fakat hâl-i sulh nazar-ı dikkate alınarak fiyatlar tedenni etmiş denilir ise ona denilecek yoktur, çünkü ben sulh olacak diye hareket etmiyordum. Esasen sulhün bu kadar seri olacağını bilse idim bittabi İaşe Nezaretini kabul etmekte bir manâ yoktu.

Şurasını da söyleyeyim ki bu gün sulh olmakla beraber İaşe Nezaretinin mübayaa ettiği koyunların fiyatı yarın için bâkidir. Yani harb devam etse idi bu koyun mukavelelerini gayet ucuz yaptığım tezahür edeceği gibi bugün sulhün tahakkuku ile beraber yine fiyatların yüksek olmadığına kaniim. Bendeniz Nezarete geldiğim zaman mübayaat yaptım, çünkü mübayaattan el çekmek kaabil değildi; ve nitekim evvelce o mübayaat usulü vaz' edildiğinden dolayı bugün İaşe, mübayaadan kurtulamıyor. Ben bir aralık kömür de mübayaa etmiş idim; çünkü şimendiferleri ve değirmenleri tahrik etmek kömüre vâbeste idi. Es'âri tereffû etmemek [fiyatları artırmamak] için askerlere de kanunen erzak vermek mecburiyeti olduğundan dolayı elime ne geçerse, yağ, buğday vesaire aldım ve piyasada da muamele-i ticariyye, serbest sattırmak ve rekabet etmekle hâsıl olacaktı.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Yaptığımız mükaveleler ne için idi ve ne esasa göre yapılmıştı?

Kemal Bey – Koyun için yapılmıştı.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Yalnız koyun için değil.

Kemal Bey – Ya başka ne için?... En ziyade koyun için yapılmıştı ve Nezaret namına vekili marifetiyle, bir miktar buğday mübayaa edilmiş idi.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – İzmir'de yapılan mübayaat meselesi nedir?

Bütün ihtikâr benim üzerime yükleniyor...

Kemal Bey – İzmir'de bir iş olduğuna kani değilim. Eğer sabahleyin gazetelerin yazdığı okunacak olursa ne kadar sû-i istimal ve ihtikâr varsa hepsi İaşe Nazırına tahmil ediliyor ve elbette husema-yı siyasiyem [siyasi râkiplerim] benim için iyi yaptı demiyecekler. Şurası şayan-ı teşekkürdür ki ben, bu babda izahat vermeye fırsat buluyorum. Bendeniz tedarikâtta bulunmak üzere bir çok zevatı mübayaat için taşraya gönderdim, işte o vakit Hasan Bey namında bir zatı da İzmir'e izâm eylemiştim. Ben ona üçyüz, beşyüz lira para verebilirdim... Fakat bununla ve merasim-i mahsusa-i resmiyye ile mübayaat kaabil değildi. Onun için kendi namusum kadar namusuna itimad eylediğim zatı oraya gönderip mes'uliyeti üzerine tahmil etmek lâzımdı. İşte Hasan Bey de böyle gitti ve mübayaatta bulundu. İzmir meselesi budur. Fazla fiyatla zeytinyağı aldığı için ona hücum ediliyor, ihtimal ki öyle olabilir; fakat düşünmeli ki sulh şayiası çıkınca eski tereffu zâil olmuştur, yoksa başka esaslı bir şey yoktur; yani İaşe Nezareti namına taşralara gönderilen memurlar benim mezuniyetim üzerine mübayaatta bulunmuşlar ve ne ihtikar ve ne de ticaret etmişlerdir. Hatta o adamların bazıları maaşlı idi ve bazıları da muayyen komisyonlarla gönderilmiş idi.

Hasan Bey (Gümüşhane) – Koyun mukavelelerinden zikredilen et fiyatları, vasatî fiyat ile, İstanbul piyasasına nazaran kaç kuruştu?

Kemal Bey – Koyunlar, iki ayaktan tabir edilerek alınmıştır; binaenaleyh etleri ve derileri, başları satılırsa etin okkası yetmiş, seksen kuruşa kadar gelebilir. Fakat bu fiyat arz ettiğim veçhile Kânunuevvel ve Sâni, Şubat ve Mart ayları içindir. O aylardaki fiyatlarla tekabül

edecek surette takdir edilmiştir. Fakat bunlardan âtiyen tabiî daha pek çok istifade kaabil idi.

Salim Bey (Karahisar-ı Sahip) – Kemal Beyefendim, Nezarete geçtikten sonra, teşkilatta batî [yavaş] hareket etti ve oda boyadı diye kıyl-u-kal [dedikodu] oluyor. Ben meselesini süratle deruhde edip Müdüriyyet-i Umumiyyeye fazla fiyatla neden un aldırdığını soruyorum. Çünkü böyle olmasa idi efkâr-ı umumiyyede bu gibi zehabların husulüne meydan kalmazdı.

İstanbul'un günlük 250 ton un ihtiyacı vardı...

Kemal Bey – Malûm-u ihsanınız, iaşe meselesinde, hazırlanmadan işe başlama iflâs etmek demekti ve binaenaleyh işe hazırlanmak için de bir takım mevadda ihtiyaç vardı ve meselâ, yalnız ahaliyi beslemek için, İstanbul'un yalnız ikiyüzelli bin kilo una ihtiyacı vardı; bu miktarda un, yirmi iki veya yirmi üç vagonla temin edilebilirdi. Bendeniz Nezarete geldiğim zaman ise mevsim hasata müsadifti ve bütün vesait mefkud idi ve mefkud vesait ile, öşür namı ile derc edilecek olan malı derhal ele geçirmek kaabil değildi. Bunu ele geçirmek için de vesait-i ticariyyeye müracaat zarureti hâsıl oldu.Bir taraftan ona müracaat etmek, diğer taraftan unları cem ve iddihar eyleyip buraya getirmek için de bir zaman lâzımdı ve o kadar mesaim neticesinde yalnız istasyonlarda dörtyüz vagon buğday derc edilmişti ve o buğdaylar İstanbul'a gelmeyince işe başlamak imkânı yoktu. Çünkü aksi takdirde aynı girîveye [çıkmaz yol] düşmek muhakkaktı. Bundan tevakki için de istihzarat lâzımdı ve bu dahi Ukrayna ve Anadolu'dan celb edilecek zahireye mütevakkıftı. Bendeniz Nezarette bir ay daha kalmış olsa idim yine bu işi alamazdım.

Nezaret odasının boyanmasına gelince; benim böyle bir cafcaflı şeylerden hoşlanmadığımı herkes bilir. Nezaret binası olan yerden paket postahanesini çıkarttık, biz de bir gün içinde birer masa koyup oturduk.

Teşkilâta gelince, evvelemirde memur bulmak lâzımdı. Çünkü bendenizin tasavvur ettiğim teşkilât mucibince her vilâyetin birer İaşe Müdüriyeti olacaktı ve bu teşkilâtı da yapmak epeyi zamana mütevak-

kıftı. Fakat evvelâ merkezde mübayaât hususunda teşkilât yaptık; "İsanbul" ve taşra teşkilâtını haricte bıraktık. Pek tabiîdir ki bütün orduyu beslemek, Memâlik-i Osmaniyedeki es'ar [fiyatlar] üzerinde hâkim olabilmek için bir ay zarfında bir şey yapılamazdı; aynı zamanda memleket içinde teşevvüş-ü âmâl [fikir karmaşası] vardı ve bunu izale için de bazı tedbirler ittihazı lâzımdı. Binaenaleyh teşkilâtın batî [yavaş] olduğunu zannetmiyorum.

Ukrayna'dan buğday getirtiyorduk...

Hilmi Bey (Basra) – Ukrayna ve Romanya ile mün'akid mukaveleler mucibince hükûmet-i seniyye için hayli miktarda erzak alınacak idi. Nezarette bulunduğumuz esnada mahâlli mezkûreden ne kadar erzak alınmıştır ve ne kadar kalmıştır? Çünkü Nezarete geçtiğiniz vakit, memleketin en dar bir zamanına müsadifti; mahsul yeni idi ve İstanbul'daki mübayaatı, hükûmet lehine çevirmek için herhalde Ukrayna ve Romanya'daki hissemizi celb etmek lâzımdı.

Kemal Bey – Nezarete gelince, Ukrayna ile mün'akid bir mukavele buldum, bu mukavele, esas itibari ile Almanya ve Avusturya ile Ukrayna arasında mün'akid mukaveleye iltihakımızdan ibaretti. Bu mukavele mucibince Almanların Ukrayna'dan mübayaa ile ve sâir suretle elde edeceği buğday ve zahâirden yüzde on iki buçuk ve diğer mevaddan yüzde beş nisbetinde bize hisse verilecek idi. Vesâit-i nakliyye dahi, Bahr-i Siyah'ta [Karadeniz] harb münakalât merkezi namı ile teessüs edecek olan yerden verilecekti. Esasen evvelce buradan müfettişler izamı ile bunun suver-i tatbikiyyesi [tatbik şekli] hakkında bazı şeyler düşünülmüş ve mevadd-ı mezkûreyi şerâit-i mesrûde ile bize vermeleri karargir olmuştu. Bunun üzerine İaşe Müdüriyet-i Umumiyesi, mukavele ahkâmına tevfikan "İbrâil", "Dumberg", "Viyana", "Berlin" ve "Odesa" ya birer memur göndermişlerdi. Almanlar hissemizi bu memurlara teslim edecek ve onların verecekleri vesait ile ve hattâ bizim vereceğimiz vesâit-i nakliyye dahi onların taht-i emrinde olmak üzere mahsulât ve zahâir-i mezkûre nakl edilecek idi.

İşte bendeniz Nezarete geldiğim vakit meseleyi bu şekilde buldum ve onlardan bir şey alınmadığını gördüm. Bunun üzerine derhal o

memurların cihet-i askeriyedeki alâkaları baki kalmak üzere Nezaret emrine verilmelerini teklif ettim. Bilâhere cihet-i askeriyyeden alâkalarının kat'ına da teşebbüs ettim ve buna muvaffak da oldum; bittâbi bu hususiaki muhaberât Nezarette mevcuttur. Onlarla muhabere ederek ne almak kaabil ise alınması için her tarafta teşebbüs ettim, yalnız bir taraftan Almanların fazla mal alması diğer taraftan "organizasyon"umuzun tamam yapılmaması beş altı memur elinde kalması hasebi ile Nâzır olduğum güne kadar alınamayan sekiz milyon kilo buğdaydan bir milyon kilo kadar nakledildi, sonra bir miktar da şeker getirildi. Romanya'dan hissemize tefrik edilecek birşey olmadığı cevabını aldık.

Çünkü Almanların bize verdiği raporlara göre Romanya mahsulâtı oradaki işgal ordusunu ve âhaliyi ancak iaşe edebilecek miktarda idi; hattâ bir aralık Ukrayna'daki hissemizden Dobruca'ya tefrik edilmesini teklif etmişlerdi ki bu hareket ile Almanların bize erzak vermemek ve bizi kendi yağımızla kavrulmaya mecbur eylemek fikrinde bulundukları da şüphesizdi. Bendeniz de onun için ithalât ve ihracatı men etmiştim. Bu suretle Almanları tazyik etmek ve mal almak istemiştim. Hattâ ben malzeme-i harbiyyenin bile çıkmasına mümanaât etmiştim. Zira ben Romanya ve Ukrayna'dan yapılacak mübayaâta atf-ı ehemmiyet ediyor ve Anadolu'nun bu memleketi vesâit-i maddiyye ve nakliyyesi ile besleme imkânı olmadığına kani bulunuyordum. İşte bu itibar iledir ki Almanları, ithalât ve ihracatı men etmek sureti ile tazyik ettim.

Hilmi Bey (Basra) – Üç buçuk milyon liradan kısm-ı âzamını sarf ettiğinizi söylediniz. Bu ciheti izah eder misiniz?

Kemal Bey – Bu meblâğın beş yüz bin lirasını Ukrayna'daki emvâlimiz hesabına Almanya'da tediye ettik. Koyunlar için verilen paralar, avanslardan ibarettir. En ziyade sarfiyâtı buğday işlerinde görüyorduk. Çünkü bir okka buğday otuz veya yirmi kuruşa alındığına göre üç yüz vagon buğday alındığı takdirde bütün parayı imha ederdi. Bir de Romanya mübayaası için dört yüz bin lira verilmiş idi. Bittâbi mallar da, mukavelenâmeler de Nezarette mevcuttur.

Salim Bey (Karahisar-ı Sahip) – Yapağı, tiftik, yün ve sâire gibi mallar hakkında ihracâtın men'inden zarar yoktu, fakat tüccar rüfekamızdan işittiğimize göre incir, üzüm gibi kuvve-i mukavemesi [daya-

nıklılığı] olmayan mahsulâtımız hakkında bu memnuiyet epey zararı müeddi olmuştur. Eğer iki ay kadar bunlar hakkında serbestî olsa idi üzüm ve incir fiyatı bittâbi tenezzül etmeyecek idi; acaba ihracâtın memnuiyeti bunlarada şâmil mi idi?

Kemal Bey – Bilumum mevaddın ihracı memnu idi.

Salim Bey (Karahisar-ı Sahip) – Fakat bundan zarar hâsıl oldu deniliyor.

Üzüm, incir ve koruk ihracatını bile men ettim...

Kemal Bey – Bu bir içtihad meselesidir; benim kanaatime göre memleketin ihtiyacatını temin için evvel emirde muvazene-i iktisadiyye [iktisadi denge] temini lazımdı ve ithalat ve ihracat hesab edilmek sureti ile memleketin iaşesi esbabı temin edilebilirdi. Aksi takdirde esaslı bir şey olmazdı ve bunun için de ilk yapılacak iş, ihracatın memnuiyeti ve ithalatın arzumuz dairesinde tedviri idi ve bendenizce bunlar yapılmadan hiçbir şey yapılamazdı ve bu mücadele neticesinde Almanlarla uyuşmak benim için katî idi.

Onun içindir ki ben de içtihadımda tereddüt etmiyordum, zira müttefiklerimizin bizimle uyuşmak mecburiyetlerinde kalacağı ve bu suretle malımızı fazla fiyatla satmak imkânı hâsıl olacağı gibi mübayaa edeceğimiz şeyler de ucuz tedarik edilecek idi. İşte bu içtihadın neticesi olarak üzüm, incir ve hatta koruk ihracını bile men ettim, bundan maksad ile muvazane-i iktisadiyeyi tesis etmek idi.

Reis – Divanı Âlide tayini mes'uliyete medar olacak sualler meyanında Kemal Bey'in zamanı nezaretine taalluk edecek ve zabta geçecek olan başka bir sual var mı? (Hayır sedaları). Millî şirketler meselesi hakkında da hatırıma bir şey geldi, Kemal Bey teşrif etsin, biz malûmat kabilinden izahat alınmasını tensib edersek ayrıca kendisini davet ederiz, muvafık mı efedim? (Muvafık sedaları). Müzekere hitam bulmuştur.

Hitam-ı Müzakerat

Saat: 4 ºº

İfâdât-ı vâkia tarafımdan
zabt edilmiştir.
Zabıt Kâtibi
Necmeddin Sahir

İfâdâtı mazbutamı
tasdik ve imza ederim.
İaşe Nazırı Esbakı
Kemal

İfadatı mazbuta okuyup imza etmek üzere kendisine verilmiş ise de, iade etmeden evvel hükûmetçe taht-ı tevkife alındığından aslı imzasız olarak tab edilmiştir. (*)

(*) Meclis-i Mebusan zabıtlarındaki bu nota göre, Kara Kemal Bey kendi ifadesini imzalamadan tutuklanmıştır. Öncelikle belirtelim ki, Meclis-i Mebusan 5.Şubesi son ictimaını 19 Aralık 1918 günü yapmış ve iki gün sonra yani 21 Aralık 1918 günü Vahdettin'iniradesiyle Meclis-i Mebusan feshedilmiştir.

Tevfik Paşa hükûmeti zamanında, yanı 30 Ocak 1919'da, işgal altındaki İstanbul'da ittihatçıların tevkifi başlamıştır. 27 kişilik bu ilk grupta Kara Kemal, Ziya Gökalp, İsmail Canbulat, Hüseyin Cahit, Said Halim Paşa, Halil Bey gibi ittihatçılar tutuklanmışlardır. Kara Kemal Bey, bu tutuklamaya rast geldiği için, ifadesini imzalayamamış olduğu anlaşılmaktadır. 8 Mart 1335 tarihli irade-i seniyye ile kurulan Divan-ı Harb-i Örfi mahkemesinde yargılama devam ederken ittihatçı erkân, İngilizler tarafından Malta adasına sürgüne gönderilmişlerdir. Kara Kemal de sürgüne gidenler arasındadır.

II
BEŞİNCİ ŞUBE

ONDÖRDÜNCÜ İCTİMA

Kemal [Kara] Bey

İaşe-i Umumiye Nazır-ı Esbakı

Cumartesi: 7 Kânunuevvel 1334 [7 Aralık 1918]

İctimâ'da Mevcut Âza

Reis: *Abdullah Azmi Efendi (Kütahya),* ***Kâtib:*** *Şemseddin Bey (Ertuğrul),* ***Aza:*** *Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan), Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Salim Bey (Karahisar-ı Sahip), Ali Cenani Bey (Ayntab), Ömer Lütfi Bey (Sinob), Hasan Bey (Gümüşhane), Kâmil Efendi (Karahisar-ı Sahip), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), Seyyid Ali Haydar Bey (Asîr), İlyas Sami Efendi (Muş), Viktor Bey (İstanbul), Necati Bey (Bolu)*

Bed'-i Müzakerat

Saat: 3.10

Reis – Celse açılmıştır; Talat Paşa Kabinesi zamanında halkın iaşesine bakılacak yerde birtakım şirketlerin teşkilat ve menafiine [yararına] çalışıldığı iddia ediliyor.

Kemal Bey – Zannediyorum ki bu meseleye bir parça mukaddeme ile başlamak lazım gelecektir; bana tevcih edilen sekizinci sualde hükûmetin eşhası maddiyye ve hükmiyyeye para kazandırdığım beyan olunuyor ki bendenizin fikrimce bu doğru değildir. Çünkü memleketin en büyük müşkilâtı, teşkilatsızlıktan mütevellid idi ve bu suretle mem-

leketteki galâyı tahfif etmek esbabı müteassır idi. İaşe hususunda teşkilatları muntazam olan Almanya, Avusturya ve İngiltere'de bile birtakım teşkilat yapılmış ve bu teşkilat kazalardan itibaren her yerde teşmil edilmiş idi. Sonra birtakım hükûmetlerde mevcud tesisattan istifade olunmuş ve memâlik-i mezkûrenin gerek bu tesisattan ve gerek yaptığı bazı teşkilattan istifadeleri olmuştur ve bu suretle galâ [pahalılık] ile müsaraaya [mücadele] muvaffakiyet husule gelmiştir.

Harb-i umumîde iâşe meselesinin idaresi kolay değildi...

Filvaki bizim memlekette de hükûmet, galâ [pahalılık] ile musaraa [mücadele] etmek istemiş ise de adeta aciz bir mevkide kalmıştır. Çünkü Harb-i Umumî ilanından sonra münakalat-ı âlem durmuş ve bütün ihtiyacatını hariçten tedarik eden memleketimiz pek büyük müşkilata maruz olmuştu. Meselâ en büyük havayicimizi [ihtiyaç] teşkil eden ekmek meselesi idi ve yalnız İstanbul'un ihtiyacı, yirmibeşbin çuval un ile bir hafta temin edilebiliyordu.

Harb-i Umumî ilanından sonra seferberlik ilan edilmiş ve muahharen Çanakkale Boğazı da seddedilmiş olduğundan, seferberlik ilanından sonra ve 1330 [1914] Temmuzundan itibaren muharebeye girdiğimiz güne kadar, münakalatın inkıtaı hasebi ile memleketimizde ekmek ihtiyacı baş göstermiş idi. Hükûmet Harb-i Umumîden evvel ekmeğe narh vaz' etmiş ve bu suretle kırk paraya satılan bir okka ekmek altmış paraya tereffû [yükselmek] etmişti. Harbin ilanından sonra ekmek fiyatı, hükûmetin her türlü tedabirine rağmen, yevmen ve yevmen [günden güne] tezayüd ediyordu. Narh usulü ise bizim memlekette daima fena surette tatbik edilmiş bir usul idi; bu ciheti arz edeyim:

Hükûmet vakti ile her türlü havayici, meselâ İstanbul'un ununu, pirincini, bulgurunu velhâsıl mekulata müteallik pek çok mevaddı muayyen fiyatlarla celb eder ve işin başında memur ve Sadrazam olduğu halde gelen erzak muntazaman halka tevzi edilirmiş. O vakit esnaf loncaları da mevcud olduğundan bu mallar evvel emirde esnaflara, onlar da ahaliye tevzi eyledikleri gibi askerin ve sanayiin de hisseleri tefrik edilmek sureti ile İstanbul'un ihtiyacı tatmin olunurmuş.

Nitekim bu dört senelik harb zamanında bile bir çok şeylere narh konulması, fena bir netice vermiştir. Şu hale nazaran narh vaz'

etmeli mi, etmemeli mi meselesi hadis oluyor; bazı zihniyetler, narh vaz'ını kabul ettiği için hükûmet de narh vaz' etmek ihtiyacından kalmıştı. Bu esbab dolayısı ile Temmuzdan Kanun aylarına kadar olan müddet zarfında hükûmet ekmeğe narh vaz' etti ve Karadeniz hadise-i bahriyyesinin ferdası günü üç kuruşa olan şeker, vehleten [aniden] onbeş kuruşa kadar tereffû etti.

Cemil Paşa *[Cemil Topuzlu]*, narh vaz'ı usulüne aleyhdar olduğu halde narh vaz' etmeye muztar [mecbur] kalmıştı ve meselâ, onbeş kuruşa kadar satılan gaz, kırk kuruşa kadar tereffu ettiğinden narh konuldu, fakat hangi mevadda narh vaz edildi ise, derhal o mallar piyasadan çekilmeye başladı ve arz ettiğim gibi bir okka şeker yirmi kuruş iken kırk kuruşa satıldı. Zira Zeyd'in, Amrın elindeki mala kıymet vaz'ı pek ehemmiyeti haiz olmadı; hükûmet narh vaz'ı tedabirine tevessül ettikçe müşkilat karşısında olduğunu hissetti.

Bunun üzerine bendeniz hükûmetin sureti resmiyyede başa çıkamadığı buğday celbi meselesine sureti gayrı resmiyede başladım. Sadrazam Paşa bu meselenin mümkün olup olmadığını sorduğu cihetle ben de mütalâatımı arz ettim; çünkü o esnada vâridatlar kesik olduğu gibi bir taraftan levazımatı askeriyye için de vazı'-yedler oluyordu; bilhassa gaz, şeker, buğday gibi levazımı zaruriyyeyi temin edecek mevadda vazı'-yed ediliyordu ki bu da, memleketin ihtiyacatını tazyik ediyordu.

Diğer taraftan Demiryolları İdaresi asker işleri ile meşgul oluyor ve şimendiferlerin cihet-i akseriyye elinde olmasından dolayı haricden mal celbi hususunda müşkilat çekiliyordu. Bunun için hükûmetin elindeki vesaitten istifade edilmek ve haricden mal celb olunmak meselesi düşünüldü ve İstanbul'da mal olmadığı cihetle Bulgaristan'dan mal celbine karar verildi. Ve bu suretle ekmeği iki kuruşa satmak imkânı hâsıl oldu.

Şu halde bendeniz bu meseleyi deruhde etmese idim bir okka ekmeğin fiyatı iki kuruştan başlayarak üç kuruşa kadar çıkacaktı ve bu ızdırap karşısında tüccar, mal getiremiyordu; çünkü bir kere menabi yoktu, yollar kapanmıştı, vesait pek az idi. İşte böyle bir zamanda Konya tüccarlarından 7, 8 zat ile İstanbul'un ihtiyacatını temin için küllî miktarda zahire celb etmek üzere bir mukavele ekdettim.

Reis – O vakit iaşe, Dahiliye Nezaretine merbut idi, bu muamele Nezaret namına mı yapıldı, yoksa gayrı resmî surette mi oldu? Bu cihet tavazzuh etsin.

Kemal Bey – Bendeniz bu hususiaki fikrimi suret-i hususiyyede Dahiliye Nâzırına arz ettim ve kendi hususî teşkilatım olduğu cihetle bu meseleyi deruhde edip etmeyeceğimi sorduğu zaman cevabı muvafakat verdim; bu suretle ekmeği altmış paraya kadar vermek ve zam etmemek esası kabul edilmişti. Bu ekmek muamelesine ise, devletin dûçar olduğu müşkilât ve tereffuu fiyat [yükselen fiyatlar] neticesi olarak mübaşeret edilmiştir.

İlyas Sami Efendi (Muş) – Kemal Bey'in nezaretlerine aid mesailden başka bir gayrı resmî ahval ve muamelat vardır; binaenaleyh beyanatını ihtisar etsinler.

Reis – Şimdiye kadar söyledikleri sözler tamamı ile bir mukaddemedir; dinlemeye karar verdik, rica ederim devam etsinler, işin ne suretle başladığı tavazzuh ediyor.

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Asıl ahali beyninde mucibi tenkid olan cihet ticaret meselesidir; bu, niçin kapalı kalmış, tavazzuh etmemiştir? Bunu izah etsinler?

Ne benim ne arkadaşlarımın boğazından on para geçmedi...

Kemal Bey – Efendim, ticaret meselesi evvel be evvel şahsa inhisar etmemiştir. Yani muamele-i ticariyye yapılırken temettu maksadı ile hareket edilmemiş, galâyı tahfif ve izale etmek maksadı ile buna tevessül edilmiştir. Ekmek ve un fiyatını muhafaza için çalışılmıştır. Sâniyen, bundan hâsıl olan dörtyüz küsur bin lira kâmilen vakfedilmiştir. Bu işten dolayı lehül hamd velminne cebime on para koymadığım gibi bu işlerle uğraşan arkadaşlarımın da cebine dahi on para girmemiştir.

Binaenaleyh bir sene üç ay kadar devam eden buğday muamelesi ile kırkdört, kırkaltı, altmış paraya kadar buğday almış ve o mal, muntazaman piyasaya çıkarılarak bu tarzda üç sene kadar idare olunmuştur. Mamafih buğday muamelesi esnasında diğer muameleler de

yapılmıştır, ez-cümle şeker celbi hususunda büyük bir muamele olmuştur. Çünkü şeker fiyatı birden tereffu' etmiş, beş kuruş olarak vaz'edilen narh'a kimse muvafakat etmemiş ve hükûmet de buna karşı bir tedbir ittihaz edememiştir.

İşte bu esnada Dedeağaç tarikiyle şeker gelmeye başlamıştı. Hükûmet, gelen şekerlere narh vaz' ettiği için dört kuruşa, dörtbuçuk kuruşa tüccara veriyordu. Bu sıralarda Şehremanetine müracaat eden tüccarlar, bu usulden mutazarrır olduklarını dermeyan ederek mallarını sattıkları anda paralarını almak lâzımgeldiği halde, paraları geç verildiği cihetle bir tedbir ittihazını taleb ettiler. Bunun üzerine Şehremaneti, bu muameleyi tesri' edip edemeyeceğini sordu, ben de, "Evet" dedim ve bu suretle, bir müddet-i muvakkate için gelen şekeri tüccarın parasını vererek, aldım. Bu tarzdaki muamele ile elimde üç bin çuval şeker kalmıştı. Bilâhere İtalya da harbe iştirak etti ve Dedeağaç yolu da kapandığından şeker fiyatı tevkalade kesb-i galâ eyledi ve meselâ bir okka şeker 40, 50 kuruşa çıktı. Bunun üzerine Şehremaneti bir kanun yaparak şekeri 8 veya 9 kuruşa sattırmaya tüccarı mecbur etmişti ve bu suretle şeker sattırmak usulüne devam edildikten sonra Şeker Kanunu Meclisce reddedildi ve bu şekerin furuhtu, serbest bırakıldı, esasen memleketin şekersiz kalacağını tahmin etmek için kehanete ihtiyaç yoktu. İşte böyle bir anda şeker, 80, 90 kuruş kadar tereffu' etti, biz o zaman elimizdeki 3 400 çuval şekeri ahaliye ve emzikteki çocuklara tahsis ettik; ve beher okkasını 7 kuruştan olmak üzere üç ay hastahanelere, emzikteki çocuklara ve eczahanelere tevzi' eyledik.

Binaenaleyh eğer ihtikâr maksadıyla hareket edilmiş olsa idi bu şekerleri böyle satmamak iktiza ederdi. Halbuki biz şu halkı tazyik etmemek için ne yapılması lâzım geliyorsa yapıyorduk ve bizim maksadımız, temettü temin etmek değil, ihtikâra mani' olacak tedabiri ittihaz etmek idi ve halka garazı olmayan bir adamın ihtikârı teshil etmeyeceği tabiî idi. Aynı zamanda buradaki şekerin emzikteki çocuklar için bile iki ay kadar kifayet edemeyeceği tahakkuk edince Avusturya'dan şeker celb edilmeye teşebbüs olundu ve bu suretle 850 vagon şeker alındı ve alınan şekerler, bendeniz bu işlerle meşgul olduğum vakit 7-8 ay kadar devam etti ve ahaliye, mübayaa fiyatıyla yani 9 kuruş üzerinden verildi. Mütebaki şekerler de, bendeniz işe müdahale ettiğim zaman, birinci

mıntıka marifetiyle 5.000.000 kilo kadar İstanbul'a, vilayât ahalisine, eczacılarla hastahanelere kâmilen tevzi edildi. Hattâ bunları ikinci mıntıka zamanında tevzi ettim. Dediğim gibi bu şekerler daima dokuz kuruştan tevzi edilmiş ve bundan hasıl olan temettuat daima umur-u hayriyyeye vakfedilmek suretiyle bu iş üç ay idare olunmuştur. Bunlardan başka aile matbahı namiyle İstanbul'da 26 yerde matbahlar [aşevi] küşad ettirdim ve bir kab yemek bir kuruşa verilmek üzere 90.000 kişiyi besledim ki bunların karşılıkları da hep bu gibi paralar idi.

Reis – Vakfedilen temettuların sermayesi iaşe parasından mı idi?

Kemal Bey – Hayır, İaşe mıntıkasının verdiği meblağ 200.000 liradır; başka on para alınmamıştır.

Ali Cenani Bey (Ayıntap) – Reis Beyefendi, Kemal Bey'in bu vazifeyi deruhde ettiği vakit memur sıfatiyle mi, yoksa tüccar sıfatiyle mi deruhde ettiğini sormuştunuz.

Reis – Tüccar sıfatıyla deruhde ettiklerini söylediler.

Ali Cenani Bey (Ayıntap) – Tüccar sıfatı olduğuna göre her tüccarın vaziyeti aynı surette olması lâzımdı, acaba herkes bu ticareti yapmakta serbest mi idi?

Kemal Bey – Evet, ben bu işlerle meşgul iken herkes serbest idi ve hatta iaşeye muktazi 20 vagondan fazla olan vagonları Ticaret Odası bir müddet tüccara verdi.

Ali Cenani Bey (Ayıntap) – Demekki 20'si iaşeye münhasırdı.

Kemal Bey – Halbuki o 20 vagonu da almak mümkün olmadı; çünkü bunu tedarik etmek kolay değildi ve ancak bu 20 vagon İstanbul ihtiyacına kâfi idi. Fakat bunun da tedariki müteassir [güçleşmek] olduğundan ekseriye 20 kuruşa mal alıp zam etmeye mecbur idik.

Reis – Fakat hükûmet tarafından verilen sermayenin iadesi lâzımdı.

Kemal Bey – İade edildi, hatta birinci mıntıka zamanındaki sermaye tamamen hükûmetin idi ve hükûmete iade olundu.

Reis – Vakfolunan temettu'un sermayesi mademki hükûmetten alınan para değildi, o halde sermaye kendinizin mi idi?

Kemal Bey – Kendi sermayemizdi; sonra iş kesb-i vüs'at ettikçe hükûmetten muhtelif avanslar alındı ve meselâ, birinci mıntıka zamanında hükûmet evvelâ 200.000 lira, sonra 600.000 lira tefrik eti ve bu suretle sermaye 1.000.000 liraya çıktı; ondan sonra işe başlanıldı ve aynen, nakden hükûmete devir ve iade edildi.

Reis – Vakfolunan paraların, yani temettuatın esas sermayesi hükûmetin malı mı idi?

Kemal Bey – Esas sermayesi hükûmetin malı değildi.

Vakfedilen 400.000 lira ne oldu?..

Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı) – Ticaretin serbest olduğunu söylediniz. Halbuki ticaretin serbest olmadığı, vesaiti nakliyyenin yalnız arzu edilenlere verildiği ve ezcümle zatı âlileri ile diğer bazı kimselere tevzi olunduğu söyleniyor ve işitiliyordu.

Kemal Bey – Şimendiferlerin kayıdları ile de sabit olacağı veçhile verilen vagonlar, zahire vagonları idi ve diğer tüccar için de serbest idi. Bilahere cihet-i askeriyye bunu men etti ve bu, benim en son zamanıma müsadifti, zira o esnada mübayaatı cihet-i askeriyye almıştı. Fakat bendeniz memleketin teşkilatı olmadığından dolayı hiçbir vakit narh vaz etmek ve tazyik ile memleketin iaşesine mani olamadığımdan bir kısmını müracaata ve diğer kısmını da serbestii ticarete hasreylemek taraftarı idim ve tüccarın serbestisini tahdid etmedim ve böyle olduğu zamanlarda, "tüccarı himaye ediyor" denildi. Bu, adeta Sadi'nin hikâyesi gibidir.

Seyyid Ali Haydar Bey (Asîr) – 400.000 lira temettuun vakf edildiğini söylediniz, bunun resülmâli [sermayesi] kimindir?

Kemal Bey – Arz ettiğim gibi hususi paralardır, mamafih hükûmetten muhtelif avanslar da alınmış ise de bunlar da iade edilmiştir.

Şemseddin Bey (Ertuğrul) – Teşekkül eden şirketlerin hükûmet nüfuzuna istinaden nakliyat ve ticareti inhisara aldığı ve bu suretle gayrı meşru temettuatta bulunarak memlekette ihtikârın doğmasına sebebi yegâne olduğu iddia olunuyor, bu mesele hakkında Kemal Bey'in izahat vermesini isterim.

Kemal Bey – Bu mesele böyle değildir; bunu rakamlar pek güzel isbat eder. *Millî Mahsulat Şirketi,* arz ettiğim gibi, vakfedilen paralardan bir miktarı konulmak suretiyle ve usulü dairesinde ve merasim-i resmiyye-i mahsusa ile, her şirketin teşekkül ettiği gibi, teşekkül etmiştir. Şirketin müessisleri vardır; hatta o esnada ki Salim Bey de bunu bilir İstanbul'da ve Anadolu'da muamelatı ticariyye yapan müslüman tüccarları davet ettik ve böyle bir para mevcud olduğu cihetle 100.000 lira sermaye koymak suretiyle böyle bir şirket teşkilinin memlekete nafi olacağını söyledik; öyle değil mi Salim Bey?

Salim Bey (Karahisar-ı Sahip) – Evet öyle.

İttihatçılığın ekonomi politikası:
Millî Mahsulat ve Millî Kantariye Şirketleri...

Kemal Bey – O suretle müessisler tayin olundu ve şirket tesis edildi. Müessis demekle onların fazla müstefid oldukları anlaşılmasın, çünkü senede on lira ya düşer ya düşmez. Binaenaleyh müessisliğin başka şekil ve vaziyeti yoktur. İşte bu suretle Millî Mahsulat Şirketi teşekkül etti ve bunun teşekkülünden maksad da, yün, tiftik, pamuk gibi ihracata müteallik mevaddı fazla fiyatla harice satmaktı ve bu suretle millî mahsulatın istihdaf eylediği gaye, memleketin malını himaye etmekti. Şirketin gayelerinden biri de memlekette bir taazzuv husule getirmiştir.

Çünkü memleketin iktisadiyyatı, unsuru aslisi elinde değildi. Esasen memleketin sunufu [sınıfları] arasında devam eden mücadele ile milleyetler arasında iktisadiyatın hüsnü tatbik edilemediğine kaniim; yani bu mücadelenin devamı, memlekette iktisadiyatı taksim edememişti. Suriye'de ki Araplar nasıldır bilmiyorum, fakat burada iktisadiyat âleminin başında anasırı Hıristiyaniye ahzı mevki etmiştir ve biz, bunu ihmal ettiğimizden, memur sıfatıyla hareket eylediğimizden dolayı memleketin menabi-i serveti anasırı saire tarafından tedvir edilmektedir. İşte buna mani olmak için mühim bir tedbir ittihaz ve muvazene-i iktisadiyyeyi tesis etmek ve bunun için de bu gibi şirketler teşkil eylemek lazımdır. Ben bu kanaatte olduğum için bu şirketin teşkili

ile taşralara bir numunei misal göstermek ve bu suretle taazzuvlar hâsıl eylemek istedim.

Nitekim Millî Mahsulat Şirketinin bidayeti teşekkülüne kadar böyle millî müesseseler olmadığı halde bu hareket, Anadolu'yu intibah-ı iktisadiye [iktisadi uyanış] sevk etmiş ve oralarda da şirketler teşkil olunmuştur. Bu esası izah ettikten sonra bu şirketlerin ihtikâr yapıp yapmadıklarını ve nüfuzu hükûmetten istifade edip etmediklerini söyleyeyim. Biliyormusunuz ki bu şirketler imtiyazlı şirketlerden değildi, her ferdin yapacağı şirketler gibi idi. İhtikâra gelince, ihtikâr yapmak için bir malı en ucuz fiyatla almak ve en galî olarak satmak lazımdı; halbuki böyle olmamıştır.

Bendeniz *Millî Kantariyye Şirketini* tesisten üç ay sonra ikinci defa olarak Birinci Mıntıka Reisi olunca, (*) şirketin elinde mevcud olan pirinç, fasulye ve şekeri kendilerine mal olan fiyatlardan biraz fazlasıyla bana vermelerini ve bu suretle memlekete hizmet edeceklerini söyledim ve muvafakatlarını temin ettim. O sırada mıntıka hesabına tüccarla uyuşarak pirinç fiyatını 30 kuruşta tevkif etmek [tutabilmek] için 35 kuruşa tüccardan pirinç aldım. O vakit de herkes bunları Kemal Bey ucuz alıyor, şirketlere veriyor, fazla fiyatla sattırıyor, demişlerdi. Halbuki bu iş bunların makusudur. Ben bu pirinçleri 35 kuruşa toplarken millî şirketlerden pirinci 19 kuruşa aldım. O vakit şirketlerin elinde 169.169 kıyye pirinç mevcud idi ve o tarihte pirinçin okkası 35, 36 ve 37 kuruşa satılıyordu.

İşte ben o vakit şiketlerden 19 kuruş hesabiyle 138.276 kiyye pirinç aldım, bu suretle şirketlerin elinde 15.000 küsur kiyye pirinç kalmıştı. Ankara'da, Sarıköy'de mevcud 203.976 kiyye pirincin bir kısmı cihet-i askeriyye ve bir kısmı da mıntıka hesabına alınmıştı.

Aynı tarihte Şirketin elinde 129.000 küsur kiyye kadar fasulye vardı. Fasulyenin 96.000 kiyyesini 9 kuruştan mübayaa ettim, halbuki o vakit piyasada bir okka fasulye 15,20 kuruş idi; nitekim bu suretle ahaliye 100'er dirhem fasulye tevzi etmiştim ve tabii bu 96.000 kiyye

(*) Kara Kemal Bey, Nezaretinden önce Cemil Topuzlu'nun Şehremaneti zamanında, Belediyenin Birinci Bölge Reisliğini yapmıştır ve geçinememişlerdir. Mıntıka reisliğinden kasıt budur.

fasulye bütün tevziata kifayet etmediğinden piyasadan da 20 kuruşa fasulye mübayaasına mecbur olmuştum; halbuki biz on kuruşa ahaliye dağıtmıştık.

Sonra şirketin elindeki şekerleri, piyasada bir okka şeker 150 kuruşa satılır iken, 9 kuruşa alarak ahaliye ve bir kısmını 50 kuruşa, 42 kuruşa kooperatiflere ve 20 kuruşa memurine tevzi ettirdim. Bunlardan başka, yani ahaliye şeker tevzi ettikten maada, hariçte satılan şekerin tereffuuna mani olmak [fiyat yükselişini engellemek] için bir mikdar da piyasaya şeker çıkardık ve halkın malı olan kooperatiflerde sattırmak suretiyle tahfif-i galâya hizmete çalıştık. Şurasını söyleyeyim ki dört beş milyon şeker ihtikâr edecek adam için başka bir kaleme atf-ı nazar etmeğe hacet yoktur; çünkü 100 kuruştan verse 5.000.000 lira ederdi, fakat bunu yapmaya sebeb yoktu ve şirket bunu yapabileceği halde yine yapmamış, tahfif-i es'âra [fiyatların düşmesi] hizmet etmiş ve galâ [karaborsa], ihtikâr yollarına sapmamıştır.

Sonra Şirket 2.000 vagon şeker almıştı ki bendeniz birinci mıntıkayı deruhte ettiğim vakit bu mukaveleyi ellerinden aldım ve muamelâtımızı cihet-i askeriyyeye devrettiğimiz vakit 2.000 vagon şekeri aynen devrettik. Sonra bir takım dedikodular olduğu için, o malları aldıktan sonra hiçbir şirketi istihdam etmedim, esasen onlar da bu işlerle meşgul olmamaya karar vermişlerdi.

Yani, bir buçuk seneden beri piyasadan öteberi almış değillerdi. Yapılan muamele *Millî Kantariyye Şirketi* aleyhine olmayan delâildendir. Millî Kantariyye Şirketi bir aralık 20, 30.000 kıyye kadar matbahlar [aşevleri] için yağ getirmiş ve vermişti. Diğer şirketlere gelince; *Emekçiler Şirketi* un işleriyle meşgul olacaktı, halbuki bununla meşgul olamamıştır; Romanya'dan buğday getirmiş ve fırıncılara un satmıştır. Binaenaleyh bu şirketlerin ne suretle ihtikâr yaptığını ve hükûmetten ne gibi istizhar gördüğünü bilmiyorum. *Bu, bir teşebbüs-ü millîdir.* Bu babda başka socağınız birşey varsa izah edeyim; ben böyle şirketlerin taaddüd etmemesine çok teessüf ediyorum.

İlyas Sami Efendi (Muş) – Kemal Beyefendiden alınacak izahatın kifayetini teklif ediyorum.

Reis – Muvafık mı efendim? Başka sorulacak bir sual var mı? (Kâfidir sedaları). Celse hitam bulmuştur.

Hitam-ı Müzakerât

Saat	*Dakika*
4	٥٥

İfadat-ı vakia tarafımdan zabtedilmiştir.
Zabıt Kâtibi
Necmeddin Sahir

İfadat-ı mazbutamı tasdik ve imza ederim.
İaşe Nazır-ı Esbakı, (*)

(*) İfadat-ı mazbuta okuyup imza etmek üzere kendisine verilmiş ise de iade etmeden evvel hükûmetçe taht-ı tevkife alındığından aslı imzasız olarak tab' edilmiştir.

BEŞİNCİ ŞUBE

ONBEŞİNCİ İCTİMA

İfâdâtın Tab'ı Meselesi

Cumartesi: 14 Kânunuevvel 1334 [14 Aralık 1918]

İctimada Mevcut Aza

Reis: *Abdulah Azmi Efendi (Kütahya),* ***Kâtip:*** *Şemseddin Bey (Ertuğrul),* ***Aza:*** *Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan), Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Hüseyin Tosun Bey (Erzurum), Ragıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif), Midhat Şükrü Bey (Burdur), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), Hasan Rıza Paşa (Hudeyde), İlsay Sami Efendi (Muş), Kâmil Efendi (Karahisar-ı Sahip), Ömer Lûtfi Bey (Sinop), Ali Cenani Bey (Ayıntab), Emin Edib Efendi (Sivas), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara), Halid Bey (Divaniye), Sadık Bey (Kütahya), Necati Bey (Bolu)*

Bed'i Müzakerat

Saat	*Dakika*
1	00

Şube, öğleden sonra saat 1 00'de akd-ı ictima etmiş ve ifâdâtı istima edilmiş olan vükelay-ı sabıkanın ifadat-i mazbutalarına nazaran tanzimi iktiza eden Kararnamenin tertibi için ifadelerin tekrar kıraat edilmesi veya tab' edilerek azaya tevziî meselesi müzakere edilmiş ve esasen Hey'et-i kiramın ifadelere vakıf olmaları zarurî bulunmuş olduğu gibi, şubece Kararnamenin yazılabilmesi de ifadelerin aza tarafından tetkikine mütevakkıf bulunduundan, ifadelerin tab'ına karar verilmiştir. Yalnız Reis Abdullah Azmi Efendi (Kütahya), İlyas Sami Efendi (Muş) Sadık Bey (Kütahya), tab' keyfiyetinin müzakeratın tehirini mucip olacağı mülahazası ile ifadatın tab'.edilmemesi re'yini iltizam etmişlerdir. Müteakiben celseye hitam verilmiştir.

Hitam-ı Müzakerât

Saat	*Dakika*
2	00

ŞEYHÜLİSLÂM ÜRGÜPLÜ HAYRİ EFENDİ'NİN SORGULAMASI

BEŞİNCİ ŞUBE

ONALTINCI İCTİMA

Hayri Efendi

Şeyhülislâm-ı Esbâk – Meclis-i Âyan Azasından

Perşembe: 19 Kânunuevvel 1334 [19 Aralık 1918]

İctima'da Mevcud Aza

Reis: *Abdullah Azmi Efendi (Kütahya),* ***Kâtip:*** *Şemseddin Bey (Ertuğrul),* ***Aza:*** *Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Midhat Şükra-Bey (Burdur), Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif), Agop Hırlakyan Efendi (Maraş), Emin Edip Efendi (Sivas), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara), Ömer Lütfî Bey (Sinop), İlyas Sami Efendi (Muş), Salim Bey (Karahisar-ı Sahip), Hasan Bey (Gümüşhane), Kâmil Efendi (Karahisar-ı Sahip), Hilmi Bey (Basra), Halid Bey (Divaniye), Necati Bey (Bolu), Viktor Bey (İstanbul)*

MÜŞARÜNİLEYHİN ŞUBEDE KIRAAT OLUNAN İFADAT-I TAHRİRİYYESİDİR

Karadeniz hadisesini yalnız
Cemal ve Enver Paşalar biliyordu...

Sual: *Sebebsiz ve vakitsiz harber girmeleri?*

Cevab: Avrupa'da naire-i harb iştial ettiğinde [harp ateşi tutuştuğunda] biz bîtaraflığı muhafaza etmeyi müreccah gördük. Fakat bu hal ancak üç mah [ay] kadar devam edebildi. Şöyle ki: 16 Teşrinievvel 1330 [16 Ekim 1914] tarihine müsadif îydi anhanın birinci günü sabahleyin Beşiktaş Sarayı Hümayununda vükela odasında müçtemi olduğumuz bir sırada, Karadeniz'de Rus donanması ile bizim donanma arasında müsâdeme vuku bulduğunu orada mevcud olan rüfekâdan işittim

Sadrazam Said Halim Paşa hazretleri haberi olmaksızın vuku bulan bu hadise-i mezkûreden muğber olarak istifaya karar verdiği cihetle, Sarayı Hümayuna gelmediği anlaşılmıştı. Muayedei Seniyye resmi hitam bulunca Dahiliye Nazırı Talât Beyefendi, *"Biz, Sadrazama gideceğiz, istifadan sarfı nazar etmesi için çalışacağız sen de gel"* dedi, itiraz ettim, gitmedim. Harbiye Nazırının harbe mütemayil görülmesi hasebi ile hadiseye bizim taraftan sebebiyet verildiği zehabında bulundum. Talat Beyefendiye bize hiç haber vermeksizin böyle bir vak'a-i azimenin ihdası doğru olmadığını söyledim. Kendisinin de haber ve malûmatı olmadığına yemin etti.

Enver ve Cemal Paşalar da hadiseye Rusların sebebiyet verdiğini söylüyorlar idi. Bunun üzerine Rusya hükûmetine müracaat olunarak tahkikat icrası ve vak'a esbabının zahire ihracı teklif ve bîtaraflığı muhafazaya tevessül ve ihtimam edilmiş [ihtimam gösterilmiş] ise de cevab alınamadıktan başka Rusya, sefirini geriye çağırdığı gibi Rusya kuvayı askeriyyesinin Erzurum hududunu nukat-ı muhtelifeden teca-

vüz ve bu sırada Fransa ve İngiltere devletleri dahi sefirlerini geriye çağırdıktan başka, İngiliz ve Fransız donanmalarının müştereken Çanakkale'ye ve İngiliz kravözerlerinin Akabe'ye top atmak sureti ile bilfiil muhasamata ibtidar eyledikleri, Sadrazam ve Hariciye Nazırı Paşa Hazretleri ile Dahiliye ve Harbiye ve Bahriye Nazırları Paşalar tarafından beyan ve Rusların behemahal memleketimize taarruz ve harb etmek arzusunda bulundukları ifade ve teyid kılınmasına binaen, 29 Teşrinievvel 1330 tarihli irade-i seniyye-i Hazreti Padişahiye mübeyyin kararname mütalaasından müsteban buyuruacağı [açıkça anlaşılacağı] veçhile, hal-i harb-i kabulden başka çare kalmamış idi.

Bâlâda arz eylediğim veçhile acizlerince harbe sebeb olan Karadeniz'deki müsademeyi Vükeladan asker refiklerimizin ihdas eyledikleri ihtimali hâsıl olmuş idi. Çünkü Enver Paşa, Ruslar tarafından ansızın memleketimize taarruz olunması ihtimalinden ve Karadeniz sularını donanmamızın görüp tetkik etmesi ve manevra yapması lüzumundan mükerreren bahs etmiş ve buna mukabil Hey'et-i Vükelâ öyle bir sırada donanmanın Karadeniz'e çıkması muvafık olamayacağını bildirmiş olduğu halde, haberim olmaksızın donanmanın Karadeniz'e çıktığını ancak vukuu hadise ile öğrendim.

Diğer taraftan hadiseye Rusların sebeb olduğuna dair cihet-i askeriyyenin tahrirî ve şifahî beyanat-ı resmiyyesi ve Talat Paşa'nın verdiği teminata nazaran onun da haberi olmadan, yalnız Enver ve Cemal Paşalar'ın hod be hod [kendi kendine] böyle bir hadise-i azimeye cüret edeceklerini bâid [uzak ihtimal] gördüm. Hususiyle bununla da kanaat etmeyerek mahiyyeti vak'ayı tağyir edecek sahte rapor tanzimi ile refiklerini iğfale cesaret edeceklerine de ihtimal veremedim.

Bundan başka Rusya'nın öteden beri vatanımıza karşı göstermekte olduğu hırs ve tamahı, hatta Said Paşa merhumun Sadareti zamanında âdeta bize himaye teklif eden ve İstanbul civarını müdafaa vaadi ile işgali askerisi altına almak arzusunu, sefiri Çarikof vasıtası ile bildiren ve buna mukabil Bâb-ı Âlî'nin tevessül ettiği tedaviri siyasiyye neticesinde inkâr ederek sefiri mumaileyhi azl ile meseleyi kapatan Rusya hükûmetinin, böyle hemen bütün dünyayı harbe dahil eden bir muharebe mevki ve muhitimiz itibarı ile de bizi halimize bırakmayıp herhalde kabulü harbe mecburiyet vazında bulunduracağını ve tarafı-

mızdan teklif olunan tahkikat icrasına muvafakat göstermemesi gibi hususatı mülahaza ettim. Hadiseye Rusya'nın sebeb olduğuna dair rüfekanın verdikleri teminata inandım ve vatanımızın herhalde bir emri vaki ile düşman tecavüzüne maruz bulunduğuna kanaat ederek öyle tehlikeli bir zamanda istifa edip çekilmek fikrinden sarfı nazar ettim. Zaten istifa etmiş olsam bile harbe mani olmak ihtimali yok idi.

Sual: *İlanı harbin esbab ve avamil-i hakikiyyesi ile suret-i cereyan ve vukuu hakkında Meclis-i Umumi'ye hilafı vaki beyanatta bulunmaları?*

Cevab: Beyanât-ı mezkûre bâlâda arz olunduğu vechile alakadâr olan Nezaretlerin vesâik-i resmiyye ve ifâdat-ı kat'iyyelerine müstenid bulunmasına nazaran, aksi sabit oluncaya kadar mer'i ve muteber olmak lâzım gelir. Aksi isbat edildiği takdirde yalnız Meclis-i Umumî-i Millîyi değil, âcizleri, kendini de iğfal edilmiş addederim.

Sual: *Seferberlikten sonra ve ilân-ı harbden evvel İtilâf hükûmetleri tarafından vuku bulan şerefli ve faydalı teklifleri reddeylemesi ve Almanya'dan bir gûna taahhüd ve zaman almaksızın ve bir faide-i gaiyye temin etmeksizin harbe sürüklenmesi?*

Cevab: Böyle şerefli ve faydalı teklifler vukuuna dair malûmatım yoktur. İkinci fıkraya gelince, biz Almanya'nın arzusuna uymak için değil, Rusya'nın tecavüz ve tahrikine binaen harbi kabule mecbur olduğumuzdan bu fırkanın irâdına mahal kalmaz.

Sual: *Harbi dirayetsiz ve istikametsiz ellere tevdi ederek her cebhede fünun-u harbiyyenin kabul edemeyeceği mecmunâne hareketlerin cereyanına ve sırf menâfi-i hasise-i şahsiyye uğrunda kuvve-i hayatiyye-i milletin gasb ve israfına müzaheret eylemesi?*

Cevab: Her Nezaretin memurîni, o nezaret nazırı tarafından intihab ve tayin olunduğu gibi harekât-ı harbiyyenin idaresi ve memurîn-i askeriyyenin intihab ve tayini dahi Harbiye Nezareti ile Başkumandanlık Vekâletine mevdu olan vazâif cümlesinden olup âcizlerine taalluku yoktur.

Sual: *Kavâid-i hukukiyye ve insaniyyeye ve hasseten Kanun-u Esâsîmizin ruh ve sarahatine külliyen münâfi muvakkat Kanunlar ve emir ve nizamlar ısdâr ederek memleketi bir sahne-i fecâyi'e kalb eylemesi?*

Ermeni tehciri

konusunda duyduklarım...

Cevab: Bundan maksad *Tehcir Kanunu* olduğu anlaşılıyor. Menatık-ı harbiyyeye civâr [yakın] olan mahallerde meskûn ahâliden bir kısmının ordunun harekâtını tas'îb [zorlaştırmak] ve nakliyât-ı askeriyyeyi işgal ve düşmanla tevhid-i âmâl ve efâl eylemek ve Kuvâ-yı Askeriyye ve ahâliyeye müsellehan taarruz ve düşmana casusluk etmek gibi ahvâle cü'ret eyledikleri, aid olduğu Nezaretlerce tebeyyün etmesi üzerine, mahaza memleketin müdafaası ve ordunun selâmeti noktasında üssül hareke [harekat üssü] olan bazı mahallerin tahliyesi ve anâsır-ı ihtilâliyyenin saha-i harekâttan uzaklaştırılarak tahsis edilen mahallere nakl ve iskânları lüzumu cihet-i askeriyece beyân olunmasına binaen, bu yolda bir Kanun tanzim ve mevki-i icrâya vaz' olunmuştur. Kanunun tanzimi mahza ordunun temin-i selâmeti maksadına müstenid ve Meclis-i Mebusan askerî ve Adliye Encümenlerince kabulü hakkındaki esbâb-ı mucibe de bunu müeyyiddir.

Esnâ-yı tatbikatında vuku haber alınan yolsuzluklara gelince: Kanun-u mezkûrenin tatbikine memur olanlarca hilâf-ı kanun muamelât ve sû-i istimalât vukua getirdiği bilahere işitilmiş olmakla beraber, Kanunun tatbikine memur olan nuzzâra [nazırlara] bu sû-i istimalin men'i hakkında ihtarât icrâsından hâlî kalınmamış idi. Ez'an- cümle bir gün evvel vakt-i Meclis-i Mebusan Reisi bulunan Halil Beyefendi Bâb-ı Meşihate geldi; Ermeniler hakkında taşrada bir çok fecâyi ika edilmekte olduğunu bazı zevattan işittiğini müteessir bir lisân ile anlattıktan sonra: *"Şimdi Talât Bey'den geliyorum, bu fecâyi'e meydan vermemelerini söyledim. Rica ederim sen de söyle"* dedi. Âcizleri de o gün Bâb-ı Âli'ye gittim. Talât Bey'e işitilen zulüm ve fecâyi'nin herhalde men'i lüzumunu beyan ettim. Cevaben: *"Şimdi telgrafla tamim ederim. Emin olunuz, o gibi ahvâle meydan vermem"* dedi. O gece Daire-i Meşihatten Halil Beyefendiye telefonla Talât Bey'in teminâtını haber verdim. Halil Beyefendi de, *"Evet bana da şimdi telefon etti; telgrafı yazmış"* dedi. Bununla beraber bazı rüfeka ile aramızda esasen hâsıl olan ihtilâf-ı fikir ve nazar hasebi ile birkaç defa istifa teşebbüsünde bulundum. Bilhassa 22 Temmuz 1331 [1915] tarihinde istifa et-

tim. Vâki olan ısrara ve zamanın vehâmet-i hâline binaen sarf-ı nazar ederek bizzarure 23 Nisan 1332 [1916] tarihine kadar devama mecbur kaldım ve tarih-i mezkûrda istifa ederek çekildim. Suriye hâdisesinde ise hiç bulunmadım. Hâdise-i mezkûre istifa edip çekildikten sonra vuku bulmuştur.

Sual: *Vak'a'yi-i harbiyyeden sevkulceyşe taalluk etmeyen ve binaenaleyh ketmi lâzım gelmeyenleri mücerred muhafaza-i mevkii dâiyesi ile ketm eylemesi ve her gûna birer menfi sebeble düşmana çiğnettiği vatan-ı muazzez aksâmının avâkib-i elîmesinden milleti vakit ve zamanı ile haberdâr etmemesi?*

Cevab: Vakâyi-i harbiyyeye dair karargâh-ı askerîyeden her gün gazetelere tebliğler vuku bulmakta idi. İstilâya maruz kalan bazı mahaller ketm edilmiş ise sırf mülahazat-ı askeriyyeye mebni bir müddet-i muvakkale için ketm edilmiş olsa gerektir. Bu da Harbiye Nezaretine aiddir. Bununla beraber acizleri istifa ettiğim zaman Suriye cihetine Bağdat istilaya maruz olmuş ve Kafkas cihetinde de hatırımda kaldığına göre yalnız Van sükût etmiş idi.

Sual: *Harb seneleri zarfında İtilaf hükûmetleri tarafından mükerreren vukubulan ve bilhassa Rusya'nın inhilalinden sonra edilen sulh tekliflerini red eylemesi ve binnetice bugünkü akıbet-i meş'umeyi davet eylemesi?*

Rusya'nın çöküşünden iki sene önce istifa ettim...

Cevab: Rusya'nın inhilalinden hemen iki seneye karib bir zaman mukaddem istifa etmiş olduğumdan ondan sonra vukubulan tekliflerden bittabî haberdar olamadım. Hey'et-i Vükelâ meyanında bulunduğum müddet zarfında da öyle bir teklif vuku bulmadı.

Sual: *Harbin ihdas eylediği müşkilât karşısında halkın ihtiyacını tehvin edecek tedabire tevessül eyleyecek yerde, birtakım eşhas-ı maddiyye ve hükmiyyenin ihraz-ı servet eylemesini teminen ihtikâr ve sû-i istimal yollarına saparak memleketin iktisadiyatını batırması?*

Cevab: Siyaset-i umumiyyeye taallûku olmayan bu gibi sû-i istimalatın men'i esbabının istikmali acizlerine mevdu olan vezaif cüm-

lesinden değildir. Bununla beraber halkın ihtiyacını tazyika sebep olarak müşteki bulunduğu hâlâtın [olayların] hemen ekserisi acizlerinin istifasından sonra vukubulmuştur. Meselâ Kantariye Şirketi 24 Ağustos 1332 [1916] ve Emekçiler Şirketi 26 Kanunuevvel 1332 [1916] tarihlerinde tesis edilmiştir.

Sual: *Hiç bir lüzum ve kanuna müstenid olamayan siyasî ve askerî sansürler ihdası ile hürriyet-i matbuât ve muhaberatı ihlâl eylemesi ve Avrupa evrak-ı havadisini memlekete idhal etmemesi?*

Cevab: Bu gibi mesail haiz olduğu Nezaretlerin cümle-i vezaifinden olup harb zamanlarında her memlekette matbuat hakkında tedabir-i muktaziye icra edile gelmekte olduğu her vakit görülür.

Sual: *Dahil-i memlekette bir hercümerç-i idarî vücuda getirerek ve hürriyet-i can ve mal ve ırza musallat birtakım çetelere müzaheret ederek ika eyledikleri fecayi'e iştirak eylemesi?*

Cevab: Halkın can, mal ve ırzına musallat olmuş çetelerin vücudundan haberdar değilim ve Hey'et-i Vükelâ meyanında onlara müzaheret edenler bulunduğuna ihtimal veremem.

HÜLÂSA

Sâlifüzzikr on maddenin muhtevi olduğu vak'ayi, harbin kabulünü ilan tarihi olan 29 Teşrinievel 1330 [1914] tarihinden Talât Paşa kabinesinin istifasına müsadif olduğu 14 Teşrinievvel 1334 [1918] tarihine kadar dört harb seneleri zarfında vukubulmuştur. Halbuki acizleri iki seneye karib bir müddet devam eden Talât Paşa kabinesinde hiç bulunmadım. Said Halim Paşa kabinesinde yalnız bir buçuk sene kadar bulundum. Ancak vukubulan israrlara ve memleket ahvalinin müsait bulunmamasına binaen 23 Nisan 1334 [1918] tarihine kadar sabrettim. Tarih-i mezkûrda istifa edip çekildim. Şu hale nazaran üç seneye karib bir müddetten beri Hey'et-i Hükûmetten ayrılmış olduğum cihetle mevadd-ı mezkûreden bazılarının zaman-ı vukuu itibari ile külliyen veyahut kısmen acizlerine taalluku olmamasına ve diğer bazı mevaddın da Kanun-u Esâsinin sekizinci maddesi muktezasına göre mes'uliyet-i müşterekeyi mucib ahvalden bulunmamasına bina-

en, Bâb-ı Âlî'den ve devâir-i saireden celb edilecek vesaik-i resmiyenin hin-i tedkikinde [tetkiki sırasında] bu cihetin dahi nazar-ı dikkate alınmasını temenni ederim.

6 Rebiülevvel 1337
10 Kânunuevvel 1334
[10 Aralık 1918]
Şeyhülislam-ı Esbak
Âyandan
Hayri

ŞEYHÜLİSLÂM MUSA KAZIM EFENDİ'NİN SORGULAMASI

BEŞİNCİ ŞUBE

ONALTINCI İCTİMA

Musa Kâzım Efendi

Şeyhülislam-ı Esbak — Meclis-i Âyan Azasından

Perşembe: 19 Kânunuevvel 1334 [19 Aralık 1918]

İctimada Mevcud Aza

Reis: *Abdullah Azmi Efendi (Kütahya),* ***Kâtip:*** *Şemseddin Bey (Ertuğrul),* ***Aza:*** *Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Midhat Şükra-Bey (Burdur), Râgıb Neşaşibî Bey (Kudüs-ü Şerif), Agop Hırlakyan Efendi (Maraş), Emin Edip Efendi (Sivas), Harun Hilmi Efendi (Tekfurdağı), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara), Ömer Lütfî Bey (Sinop), İlyas Sami Efendi (Muş), Salim Bey (Karahisar-ı Sahip), Hasan Bey (Gümüşhane), Kâmil Efendi (Karahisar-ı Sahip), Hilmi Bey (Basra), Halid Bey (Divaniye), Necati Bey (Bolu), Viktor Bey (İstanbul)*

MÜŞARUNİLEYHİN ŞUBEDE KIRAAT OLUNAN İFADAT-I TAHRİRİYESİDİR

Beşinci Şube Riyaseti Âliyyesine

Muhterem Efendim Hazretleri,

Said Halim ve Talat Paşa kabinelerinin Divan-ı Âliye sevkleri hakında Divaniye Mebusu Fuad Bey tarafından verilen takrirdeki suallere rahatsızlığımın devamına mebni tarafımdan tahriren cevab itasına şubece muvafakat buyurulduğundan dolayı bilhassa teşekkür eder ve bu suallere berveçhi ati cevaba müsaraat eylerim:

Malûmu âlileri olduğu üzere bendeniz ilan-ı harb tarihinden iki sene sonra yani 1332 [1916] senesi Haziran ibtidasında Almanların zaferlerden zafere nail olduğu ve zaferi nihainin bizim tarafa tecelli edeceğine herkesin kani bulunduğu bir sırada kabineye dahil olduğum ve binaenaleyh hükûmetin o zamanlara aid icraat ve muamelatından bittabi bihaber bulunduğum cihetle maatteessüf Fuad Beyefendi hazretlerinin suallerinden hiç birisine müsbet bir cevab veremeyeceğim.

Zira birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü suallerin ihtiva eylediği, harbe nasıl girildiğini, ilan-ı harbin ne gibi esbaba bina edildiğini ve harbin hangi ellere tevdi olunduğu ve emsali meselelerin cümlesi bidayeti harbe aid mesailden olduğu gibi, beşinci sualin tazammum ettiği *"muvakkat kanunlar neşri"* meselesi de yine o zamana aiddir. Çünkü bu suallerin bil-işare delaletinden anlaşıldığına göre, buradaki *"Kavanin"*den maksad bazı anasırın tehcirine aid *"Kavanin"* olup o gibi *"Kavanin"* ise bendenizin kabineye duhulünden pek çok zaman evvel neşir ve tatbik edilmiştir.

Şayet bu kanunlardan maksad alel-ıtlak [umumî olarak] "Kavanin" ise filvaki bendeniz kabineye dahil olduktan sonra on seneden beri teamül hükmünü almış olduğu veçhile, hükûmetin gösterdiği lüzum

üzerine *"kavanin-i muvakkete"* neşrolundu. Fakat bu kanunlar içinde memleketin sahne-i fecayie kalbini icab edecek hiçbir "kanun-u muvakkat" yoktur.

Altıncı suale cevabımız da menfidir. Zira vak'ayii harbiyyeden milleti haberdar edip etmemek sırf Başkumandanlık Vekâletine aid bir vazife olup, Başkumandan Vekili Paşa ise bu gibi hususatta gayet ketum ve nikbin idi. Hatta o kadar nikbin idi ki son günlere kadar zafer-i nihainin bizim tarafta tecelli edeceğine kat'iyyen kaani bulunuyor ve hiçbir zaman bize karşı harb hakkında endişeyi mucib bir tek kelime söylemiyor ve ara sıra bazı cebhelerde zuhur eden ademi muvaffakiyetlere de ehemmiyet vermeyip oları ahvali adiyyei harbiyeden addediyordu. Binaenaleyh diyebilirim ki, başta ben olduğum halde kabinenin ekseri azası vakiyi-i harbiyyeden tamamiyle haberdar olmamak hususunda bütün milletle hemhal idi.

Yedinci suale gelince: Buna da "bilmiyorum" cevabı menfisi ile mukabele etmeye mecburum. Çünkü benim kabineye dahil olduğum tarihten itibaren istifa ettiğimiz güne kadar itilaf devletleri tarafından bize sulh teklif edildiğini ciddî ve sarih olarak ne işittim ve ne de öyle bir meselenin müzakeresinde bulundum.

Sekizinci, dokuzuncu suallerin de bize taalluku yoktur. Zira gerek kantariyye şirketlerinin ve gerek sair müesselerin tesis ve teşkili ve siyasî ve askerî sansür ihdası gibi şeylerin hep benim kabineye duhulümden evvelki zamanlara aid olduğunu ve zaten bu gibi şeylerin makam ve mevkiimle asla münasebeti bulunmadığı cihetle bunlar hakkında esaslı olarak hiçbir şey bilmediğimden dolayı mazur görüleceğim tabiidir.

Onuncu suale de müsbet bir cevab veremeyeceğim. Hatta "bu sualden hiçbir şey anlamadım" dersem beni noksani-i tefehhüm töhmetiyle itham etmemenizi rica ederim. Zira memlekette bir hercü merci idarî vücuda getiren ve hürriyeti mal ve can ve ırza musallat birtakım çetelere müzaheretle ika eyledikleri fecayie iştirak eden bir hükûmetin akvam-ı vahşiyye arasında bile vücuduna ihtimal verilemeyeceğinden, Makarr-ı Hilafet-i Kübray-ı İslamiyye olan şu memlekette, böyle bir hükûmetin mevcudiyetini kat'iyyen inkâr ediyorum. Bittabi bunu siz

de inkâr edersiniz. Zira şu devrei intihabiyye esnasında memleketimizde böyle bir hükûmet mevcut olsa idi elbette siz onu derhal ıskat eder ve hemen Divan-ı Âli'ye sevk ile cezayı sezasını taleb eyler idiniz.

Şayed bu sualden maksat gûya icabatı harbiyyeden olmak üzere çeteler teşkil edildiğine ve çetelerin gittikleri yerlerde vazifelerini sû-i istimal eylediklerine işaret ise, buna dair de izahat veremeyeceğim tabiidir. Çünkü bunlar dahi hep bidayeti harbe ve sırf Harbiye Nezaretine aid hadisat cümlesindendir.

12 Kânunusani 1334
[12 Ocak 1918]
Şeyhülislam-ı Esbak Âyandan
Musa Kâzım

İTTİHAT - TERAKKİ ERKÂNININ DİVAN-I HARB-İ ÖRFÎ MAHKEMESİNDE YARGILANMASI

وثائق نادره :

تاریخ محاکمه

۸ عارت سنه ۳۳۵ تاریخلی اراده سنیهٔ حضرت پادشاهی یه اقترانیدن قرارنامه
ایله متشکل [دیوان حرب عرفی محاکمه سی] .

برنجی جلد

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
KÜTÜPHANESİ
Sayılan Özege bağışı

کتابخانه سی
۱۹۱۹

Vesaik-i Tarihiyeden

TARİHÎ MUHAKEME

8 Mart Sene 1335 (1919) tarihinde
İrade-i Seniyye-i Hazreti Padişahiye iktiran eden
Kararname ile Müteşekkil
Divan-ı Harb-i Örfi Muhakematı

Birinci Cild

Kitaphane-i Şark

Matbaa-i Derâliye
1919

وثائق تاریخیه :

٨ مارت سنه ٣٣٥ تاریخلی ارادهٔ سنیهٔ حضرت پادشاهی ایله تشکل ایدن

دیوان حرب عرفی هیئتی

رئیسی : فریق ناظم پاشا

اعضا : میرلوا ذکی پاشا ، میرلوا مصطفی پاشا ، میرلوا علی ناظم پاشا ، میرآلای رجب فردی بك

مدعی عمومی : مصطفی نظمی بك

برنجی محاکمه

پازار ایرتسی : ٢٧ نیسان سنه ٣٣٥

برنجی جلسه

دقیقه	ساعت
٠٠	

اولاً محاکمه‌سی اجرا ایدیلن مقتولك اسامیسی : سعید حلیم پاشا، خلیل بك، احمد نسیمی بك، ابراهیم بك، طلعت بك، رضا بك، مدحت شکری بك، ضیا کوك آلپ بك، کمال بك، شکری بك، جوادبك، عاطف بك

ثانیاً محاکمه‌سی اجرا ایدیلن مقتولك اسامیسی : طلعت افندی، انور افندی، جمال افندی، دوقتور ناظم افندی ، دوقتور بهاءالدین شاکر افندی ، دوقتور رسوخی افندی، عزیز افندی

رئیس — پاشا حضرلری اسم عالیکز ؟

سعید حلیم پاشا — محمد سعید حلیم .

رئیس — پدر عالیکز ؟

رئیس — سن عالیکز ؟

سعید حلیم پاشا — الی آلتی .

رئیس — نرده تولد ایتدیکز ؟

8 Mart Sene 1335 [1919] Tarihli İrade-i Seniyye-i Hazret-i Padişahi ile Teşekkül Eden Divan-ı Harb-i Örfî Hey'eti

Reis : Ferik Nâzım Paşa
Aza : Mirliva Zeki Paşa
Aza : Mirliva Mustafa Paşa
Aza : Mirliva Ali Nazım Paşa
Aza : Miralay Recep Ferdî Bey
Müddeiumumî : Mustafa Nazmi Bey

BİRİNCİ MUHÂKEME

Pazartesi: 27 Nisan 1335 [1919]

Birinci Celse
Saat Dakika
1 50

Vicahen Muhâkemesi

İcra Edilen Maznunların Esâmisi:

Said Halim Paşa, Halil Bey, Ahmet Nesimi Bey, İbrahim Bey, Talat Bey, Rıza Bey, Midhat Şükrü Bey, Ziya Gökalp Bey, Kemal Bey, Şükrü Bey, Cevad Bey, Atıf Bey.

Gıyaben Muhâkemesi

İcra Edilen Maznunların Esâmisi:

Talat Efendi, Enver Efendi, Cemal Efendi, Dr. Nazım Efendi, Dr. Bahaeddin Şakir Efendi, Dr. Rusûhi Efendi, Aziz Efendi.

Reis : – Paşa hazretleri, ismi âliniz?

Said Halim Paşa : – Mehmed Said Halim.

Reis : – Pederi âliniz?

Said Halim Paşa : – Hâlim.

Reis : – Yaşınız?

Said Halim Paşa : – Elli altı.

Reis : – Nerede tevellüd ettiniz?

Said Halim Paşa : – Kahire.

Reis : – İkâmet mahalliniz?

Said Halim Paşa : – Yeniköy

Reis : – Tahsil dereceniz?

Said Halim Paşa : – Âli.

Reis : – Müteehhil misiniz? [Evli misiniz?]

Said Halim Paşa : – Evet.

Reis : – Bir gûna mahkumiyeti sabıkanız var mı?

Said Halim Paşa : – Hayır.

Reis : – Oturunuz.

* * *

Reis : – Zât-ı âlinizin ismi?
Halil Bey : – Halil.
Reis : – Pederi âliniz?
Halil Bey : – Salih.
Reis : – Yaşınız? [Sininiz?]
Halil Bey : – Kırkdört.
Reis : – İskân olduğun yer?
Halil Bey : – Milas kasabası efendim.
Reis : – Mahall-i ikâmetgahınız?
Halil Bey : – Nişantaşı.
Reis : – Derece-i tahsiliniz?
Halil Bey : –Âlî. [Yüksek.]
Reis : – Memuriyeti haliye ve sabıkanız?
Halil Bey : – Meclis-i Mebusan Reisi Sânisiyim.
Reis : – Müteehhil misiniz? [Evlimisiniz?]
Halil Bey : – Müteehhilim. [Evliyim.]
Reis : – Oturunuz.

* * *

Reis : – Zât-ı âliniz?
Ahmed Nesimi Bey : – Ahmet Nesimi.
Reis : – Pederi aliniz?
Ahmed Nesimi Bey : – İbrahim.
Reis : – Sininiz? [Yaşınız?]
Ahmed Nesimi Bey : – Kırküç.

Reis : – İskân olduğun yer?
Ahmed Nesimi Bey : – Girit, Hanya.
Reis : – Mahalli ikâmetiniz?
Ahmed Nesimi Bey : – Cağaloğlu'nda Mahmudiye Caddesi.
Reis : – Tahsil dereceniz?
Ahmed Nesimi Bey : – Tahsil-i âlî.
Reis : – Memuriyeti haliye ve sabıkanız?
Ahmed Nesimi Bey : – Hariciye Nazırı.
Reis : – Mahkûmiyet ve sabıkanız var mı?
Ahmed Nesimi Bey : – Hayır efendim.
Reis : – Oturunuz.

* * *

Reis : – İsmi âliniz?
Atıf Bey : – Atıf.
Reis : – Yaşınız?
Atıf Bey : – Otuzyedi?
Reis : – İskan olduğunuz yer?
Atıf Bey : – Çanakkale.
Reis : – İkamet mahalliniz?
Atıf Bey : – Kadıköy.
Reis : – Memuriyet-i haliye ve sabıkanız?
Atıf Bey : – Ankara Sabık Mebusu.
Reis : – Tahsil dereceniz?
Atıf Bey : – Âlî.
Reis : – Mahkumiyet ve sabıkanız var mı?
Atıf Bey : – Yok efendim.

* * *

Reis : – İsmi âliniz?
İbrahim Bey : – İbrahim.
Reis : – Pederi âliniz?
İbrahim Bey : – Mehmet Sahip.
Reis : – Yaşınız?
İbrahim Bey : – Ellisekiz.
Reis : – Doğum yeriniz?
İbrahim Bey : – İstanbul.
Reis : – İkâmet mahalliniz?
İbrahim Bey : – Paşabahçesi, İncirli Köyü.
Reis : – Tahsil dereceniz?
İbrahim Bey : – Âlî efendim.
Reis : – Mahkumiyetiniz ve sabıkanız var mı?
İbrahim Bey : – Elhamdülillah yoktur.
Reis : – Memuriyet-i haliye ve sabıkanız efendim?
İbrahim Bey : – Ayândanım. Sabıkam da Şura-yı Devlet Reisi.

* * *

Reis : – İsmi âliniz?
Talat Bey : – Talât.
Reis : – Pederinizin ismi?
Talat Bey : – Tahir.
Reis : – Yaşınız?
Talat Bey : – Otuzsekiz.
Reis : – İkâmet mahalliniz?

Talat Bey : – Beşiktaş.

Reis : – Tahsil dereceniz?

Talat Bey : – Yüksek tahsil.

Reis : – Memuriyeti haliye ve sabıkanız?

Talat Bey : – İttihat Terakki Merkez-i Umumi azasından.

Reis : – Sabıkanız var mı?

Talat Bey : – Hayır efendim.

* * *

Reis : – Hüviyetiniz?

Rıza Bey : – Malum. Trabzon tehcirinde arzetmiştim.

* * *

Reis : – İsmi âliniz?

Midhat Şükrü Bey : – Midhat Şükrü.

Reis : – Babanız?

Midhat Şükrü Bey : – Mehmed Şükrü.

Reis : – Yaşınız?

Midhat Şükrü Bey : – Kırkbeş.

Reis : – Doğduğunuz yer?

Midhat Şükrü Bey : – Selânik.

Reis : – İkamet mahalliniz?

Mithat Şükrü Bey : – Nuruosmaniye.

Reis : – Memuriyetiniz ve sabıkanız?

Midhat Şükrü Bey : – Sabık Burdur Mebusu.

Reis : – Mahkumiyet ve sabıkanız var mı?
Midhat Şükrü Bey : – Yok efendim.
Reis : – Oturunuz efendim.

* * *

Reis : – İsminiz?
Cevad Bey : – Ahmet Cevad.
Reis : – Babanızın ismi?
Cevad Bey : – Mustafa.
Reis : –Yaşınız?
Cevad Bey : – Kırkyedi.
Reis : – Doğum yeriniz?
Cevad Bey : – Kızanlık.
Reis : – İkamet mahalliniz?
Cevad Bey : – Beyazıt civarında.
Reis : – Tahsil dereceniz?
Cevad Bey : – Topçu Mektebinden.
Reis : – Memuriyetiniz ve sabıkanız?
Cevad Bey : – Sabık Merkez Kumandanı.
Reis : – Sabıkanız var mı?
Cevad Bey : – Yok efendim.

* * *

Reis : – İsmi âliniz?
Ziya Gökalp Bey : – Ziya Gökalp
Reis : – Babanızın adı?
Ziya Gökalp Bey : – Tevfik.

Reis : – Yaşınız?
Ziya Gökalp Bey : – Kırküç.
Reis : – Doğum yeriniz?
Ziya Gökalp Bey : – Diyarbakır.
Reis : – İkamet mahalliniz?
Ziya Gökalp Bey : – Cağaloğlu.
Reis : – Tahsilinizin derecesi?
Ziya Gökalp Bey : – Hususidir.
Reis : – Memuriyet ve sabıkanız?
Ziya Gökalp Bey : – Sabık Darülfünûn Müderrisi.
Reis : – Mahkumiyet ve sabıkanız var mı?
Ziya Gökalp Bey : – Bir siyasi meseleden dolayı mahkumiyetim var.
Reis : – Hangi mahkemede?
Ziya Gökalp Bey : – Taşkışlada.
Reis : – Oturunuz.

* * *

Reis : – İsminiz efendim?
Kemal Bey : – Kemal.
Reis : – Babanızın ismi?
Kemal Bey : – Arif.
Reis : – Yaşınız?
Kemal Bey : – Kırk.
Reis : – Doğum yeriniz?
Kemal Bey : – İstanbul efendim.
Reis : – İkamet mahalliniz?
Kemal Bey : – İstanbul, Nuruosmaniye.

Reis : – Tahsil dereceniz?

Kemal Bey : – Hususi.

Reis : – Evlimisiniz?

Kemal Bey : – Hayır efendim.

Reis : – Memuriyet-i haliye ve sabıkanız?

Kemal Bey : – Sabık İaşe Nazırı.

Reis : – Mahkumiyet ve sabıkanız var mı?

Kemal Bey : – Hayır.

* * *

Reis : – İsminiz?

Şükrü Bey : – Ahmed Şükrü.

Reis : – Babanızın ismi?

Şükrü Bey : – Hüseyin

Reis : – Doğum yeriniz?

Şükrü Bey : – Kastamonu.

Reis : – Yaşınız?

Şükrü Bey : – Kırküç.

Reis : – İkamet mahalliniz?

Şükrü Bey : – Şişli.

Reis : – Memuriyet-i haliye ve sabıkanız?

Şükrü Bey : – Sabık Maarif Nazırı.

Reis : – Mahkumiyet ve sabıkanız var mı?

Şükrü Bey : – Hayır.

Reis : – Hali firarda bulunanlardan gelenler var mı? Okuyunuz efendim.

KARARNAME

Teşkilat-ı Mahsusa ile alakadar olarak tertib ve icrayı kıt'al ve mesaviye-i saire ile maznunu aleyhim olup, hali firarda bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez ve Meclis-i Umumi azasından sadr-ı esbak Talât Paşa ve askerlik mesleğinden tardedilen sabık Harbiye Nazırı Enver ve sabık Bahriye Nazırı Cemal Efendiler ve esbak Maarif Nazırı Dr. Nazım ve Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Rusuhî ve Emniyet Umum Müdürü Sabıkı Aziz Beyler'in firarda bulunmalarına Usulü Muhakematı Cezaiye Kanununun 371'inci maddesi mucibince mahkemeye gelmeleri için işbu tarihten itibaren riyaset makamından on gün mehil verilmekle, mezkur müddet zarfında gelmedikleri halde, kendilerine kanuna itaat etmemiş nazarıyla bakılarak muhakemelerinin gıyaben yapılarak bütün medeni haklardan iskat ve mallarının hacz olunacağı ve bu esnada bir gûna dava ikamesinde hakları olamayacağı ve aleyhlerine davaya devam edileceği gibi, bulundukları mahalli bilenlerin haber vermekle ve bilcümle zabıta-ı adliye memurlarının kendilerini derdest etmekle mecbur olduklarını mübeyyin işbu Kararname, Kanun-u mezkurun 372'nci maddesinden çıkarılan ahkâma tevfikan tanzim ve muamelât-ı hacziye hakkında tebligat-ı muktaziyenin icra ve sair muamelât ifa olunmak için nüsha-i kâfiyesi Müddeiumumiliğe tevdi kılındığı ilân olunur.

Müddeiumumi Mustafa Nazmi Bey – Tarihi efendim.

Zabıt Kâtibi – 14 Nisan

Müddeiumumi Mustafa Nazmi Bey – Şu halde isbatı vücud etmemişlerdir efendim. Gıyaben muhakemelerinin icrasını talep ederim.

Reis : – Said Halim Paşa hazretleri, Celalettin Arif Bey ile Hasan Hayri Bey'i savunma için vekil buyurdunuz mu?

Said Halim Paşa : – Evet efendim.

Reis : – Peki. Halil Beyfendi, Esad ve Kazım Beyler'le Tahsin Efendiyi müdafaa için tevkil buyurdunuz mu?

Halil Bey : – Evet efendim.

Reis : – Ahmet Nesimi Bey, Sâki Bey ile Esad Muhlis Bey'i müdafaa için vekil buyurdunuz mu?

Ahmed Nesimi Bey : – Evet efendim.

Reis : – Maarif Nazırı Şükrü Beyefendi, Sadeddin Ferit Beyi vekil buyurdunuz mu?

Şükrü Bey : – Evet efendim.

Reis : – İbrahim Beyefendi, zâtı âliniz kimi tevkil ettiniz?

İbrahim Bey : – Efendim, Mahir Efendi, Yusuf Cemal Bey, bir de Kadir Bey.

Reis : – Kemal Bey, Saadettin Bey, Emin Adil Bey, Ahmet Ramiz Bey ve Hüseyin Hayri Bey'i müdafaa için tayin buyurdunuz mu?

Kemal Bey : – Evet efendim.

Reis : – Midhat Şükrü Beyefendi, Mahmut Mahir Bey'i tevkil buyurdunuz mu?

Midhat Şükrü Bey : – Sadettin Ferid Bey, bir de Ramiz Bey.

Reis : – Burada yazılı değil, demek onları da tevkil buyurdunuz.

Midhat Şükrü Bey : – Evet efendim ve Fuat.

Reis : – Ziya Gökalp Bey, Haydar Bey ile İsmail Tevfik Bey'i vekil buyurdunuz mu?

Ziya Gökalp Bey : – Evet efendim.

Reis : – Vekil efendiler.

Divanı harplerce ve bahusus Divan-ı Harb-i Örfilerce teamül olmadığı ve bir gûna mecburiyet-i kanuniye bulunmadığı halde, mevcud maznunların müdafaalarını teshil ve hini iktizada istiane edebilmelerini temin için bu mahkemede müdafaa vekillerinin bulundurulmasına ve Divan-ı Harb'in muhakemeyi, kemal-i adl ve bîtarafî ile icra ettiğini intizar-ı umumiyede isbat etmek için muhakemenin âlenen cereyanına müsaade olundu, fakat bu müsaadeyi sûistimal etmeyerek istintak [sorgulama] hitam bulmadıkça araya söz karıştırmamanızı ve kemali itidal ve sükûn ile hareket ederek kanuna riayetkâr olmanızı ihtar ederim.

(Zabıt katibine hitaben) – Kararnameyi okur musunuz?

(Katip Şefik tarafından okunur.)

KARARNAME

İnfisahını ilân eden *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'nin Reis-i Umumîsi Said Halim Paşa ile, Meclis-i Umumi'sinin tabii âzâlarından olan Talât, Enver, Cemâl, İbrahim, Şükrü ve Meclis-i Umûmî azasından İstanbul murahhası Kemal ve Ziya Gökalp, Dr. Rusuhî, Küçük Talat ve yine Merkez-i Umumî azasından olup Teşkilat-ı Mahsusa'ya memur bulunan Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Nazım, Atıf, Rıza ve mezkur teşkilatın encümen idaresine dahil olan sabık Emniyet Müdür-ü Umumisi Aziz ve sabık Merkez Kumandanı Cevad Beyler hakkında icra kılınan tahkikatı ihtiva eden evrak-ı istintakiye ve Divan-ı Harb-i Örfî Müdde-i Umumîliğinin teferruatıyla yukarıda [balâda] yazılı bulunan iddianamesi mütalaa ve tetkik olundu.

Mezkûr iddianamede *İttihat ve Terakki Cemiyeti* biri programa ve Dahili Nizamnameye müstenit zahiri ve alenî, diğeri tâlimat-ı şifahiye ve mahremâneye bina edilmiş ve hâfi iki zıt mahiyeti bulunup,

mevcut deliller ve şahitlerden, manevi şahsiyetinin [tüzel kişiliğinin] bir silsile-i kıt'al, yağma ve suistimaller ile maznun bulunduğu ve vukuu bulmuş icraatlarından doğan kanuni mes'uliyet altında bulunması, Cemiyetler Kanunu'nun hükümleri gereğince açıkça ortaya çıkan mezkûr Cemiyetin, yukarıda isimleri zikredilen mühim reisleri ve nüfûzlu kişilerinin maznuniyetlerini izah ve kendilerine isnad olunan âdi cürümleri [adî suçlar] işleyen, geçen 330 [1914] senesi Temmuzunda Cemiyetin reisleriyle istişaresiz alan olunan Seferberlik üzerine Cemiyetin nüfûzlu kişilerinden olup firarlarından dolayı askerlikten [ordudan] tard edilen Enver ve Cemal ve keza firarî Talât Beyler'le arkadaşları, Avrupa'nın meşgul olduğu Harb-i Umumî'den istifade ederek, iz'an ve iktidar, adalet, doğruluk ve merhametle hallolunması icab eden muallaktaki meseleleri, felaket ve musibetleri herkese şiddet göstererek ve her tarafa dehşet saçarak halletme ve çözme sevdasına düşerek milletin mukadderatı üzerinde büyük değişiklikler ve nihayetsiz kargaşalar doğuracak eylemlere ve vahim icraatlara cüret ederek ve suretâ millî emelleri tatmin maksadıyla ve

Hakikatte ise büyük bir felaket yaratarak milletin sesini kesmek ve bu fırsattan istifade ile *icrayı tahakküm ve zorbalıkla servet iddiharları yapmak* maksadıyla hareket ettikleri ve Harb-i Umumî'ye iştiraki bir takım hile ve desiseler istimaline emri vâki haline getirdikten sonra niyetlerini süratle tatbike geçirmeye, Harbiye sıralarında gizli maksatlarını mevki-i fiile koymak amacıyla, Komitece gizli ve hususi eylem ve hareketlerle uğraşmak ve hapishanelerden tahliye ettirdikleri suçlu kafilelerinin [kavafil-i mücrimin] harekât-ı cinayetkârânelerine esaslar hazırlamak ve bunlara emir ve tâlimat vermek ve bütün bu kabil hâfi hareketlerle İstanbul'da iştigal etmek üzere *"Teşkilat-ı Mahsusa"* adı altında meydana getirilen bir komiteden sabık Emniyet Umum Müdürü ve Merkez-i Umumî azasından Âtıf ve Dr. Nazım Beyler adeta merkez erkânıharpliğini ve Merkez Kumandanı Cevat Bey dahi onlar tarafından verilen kararların tasdik ve tatbikini ifa edip, istihdam ettikleri kişilere külliyetli miktarda paralar dağıttıkları ve muhtelif bölgelere gönderdikleri, Dr. Bahaeddin Şakir gibi reislerine [rüesasına] şifre anahtarları [miftah] verip emirlerine otomobiller, önemli yetkiler ve çok miktarda tahrip malzemeleri tahsis edilmiş ve bu şekilde İttihat

- Terakki rüesasının maksatlarını hâfi bir usul dairesinde infaz ve yerine getirmeye koyulmuş oldukları dermeyan olunmaktadır.

Bu Komitenin taşraya gönderdiği elemanlarından bazıları, reislerinin telkin ve işaretleri ve başka mahallerin İttihat ve Terakki murahhaslarıyla Cemiyete yardım maksadıyla itaatkâr ve boyun eğen bazı memurlarla, saflık ve cehaletle onlara iltihak eden ve miktarı pek çok olmayan bazı şahısların delalet ve yardımlarıyla, para ve mal yağması, ev ve ceset yakma, nüfus katliamı [nüfusu azaltmak amacıyla], ırza geçme, eziyet ve işkence gibi melânetleri yaptıkları, bu musibetlere uğrayanlara cins ve mezhep veya memleket ayrımı yapılmamakta olup bu meyanda mağdurların mühim kısmı gerçi Ermeniler ise de, büyük kısmı da diğer anâsırdan veya bilhassa her vakit ve her yerde Türkler olduğu, müddeiyatın cümlesindendir.

İş bu tahkikatın mevzuu olan madde-i muayyene, Ermenilerin tehciri sırasında muhtelif zaman ve mahallerde vukua getirilen ve her birinin failleri hakkında başka cihetlerden kanuni takibat yapılmakta olan faciaların mevzuu, münferit vakıalardan ibaret olmayıp, isimleri zikredilen kişilerden mürekkep bir merkezin kuvvetleri tarafından tertip olunan ve icraatının şifahi ve hâfi emir ve talimatlar vermek suretiyle yaptırılması ve idare edilmesi şeklindedir ki, tahkikat neticesinde ortaya çıkan deliller ve şahitler ile tahriri beyanat ve muteber vesikalar aşağıya dercedilmiştir. Şöyle ki:

İttihat ve Terakki rüesasının "Teşkilat-ı Mahsusa" ünvanı altında ilk olarak harbe iştirak etmek amacıyla meydana getirdikleri ve fakat sonradan iddianamede uzun uzun açıklandığı üzere harekât ve icraat-ı cürmiyye ile iştigal ettirdikleri gizli şebekenin Encümen İdaresi Merkez-i Umumisi azalarından Dr. Nazım, Bahaeddin Şakir, Atıf, Rıza ve Sabık Emniyet Umum Müdürü Aziz Beyler'den mürekkep olup, bunlardan Bahaeddin Şakir Bey'in merkezi Erzurum olmak üzere Vilayat-ı Şarkiyye'deki kuvvetlerin kumandasına gittiği ve Rıza Bey'in de Trabzon havalisinde dolaştığı esnada İstanbul'da Aziz, Âtıf ve Nazım Beylerin icrayı faaliyet ettikleri ve Merkez Kumandanı Cevat Bey'in dahi birlikte verilen kararların tasdik ve tatbik vazifesinde bulunduğu *(Tertib No: 10 Vesika 1),*

Bahaeddin Şakir Bey'e hitaben 150 numaralı kararı muhtevi *"Galatalı Halil'ın komitece tecziyesi matluptur. Emanet postaneden alınarak, icabında ahaliye verileceğinin tebliği"* ibaresini ve altında "Aziz, Atıf, Nazım" imza-yı zâtilerini ihtiva eden ve altında *"Muvafıktır: Cevad"* tasdiki ve imzasını ve daha altında da, *"Hıyanet sebebi para toplamak"* ibaresi bulunan varaka ile sabittir. Bu kararın merbut olduğu varaka ise, keyfiyetin *"Artvin'de Bahaeddin Şakir Bey'e bizzat hallonacaktır"* işaretiyle "1. Cevad" imsazıyla şifreli telgrafla emir ve iş'ar olunduğunu ortaya koyar.

"Teşkilat-ı Mahsusaya firari Enver Bey'in amcası Halil Paşa'nın da Merkez Kumandanlığı zamanında dahil bulunduğuna ve mezkûr teşkilatın İttihat ve Terakki Cemiyetiyle irtibatına (Tertib No: 10 Vesika 4), Midhat Şükrü Bey'e hitaben yazılan "Halil, Nazım, Atıf, Aziz" imzalarını ihtiva eden ve 59 numaralı tezkere delil ve bu uğurda sergerde toplama ve tedariki ve mahpusları tahliye ettirdiklerine de mümaileyh Bey'in İzmit Mutasarrıflığına gönderilen 67 numaralı telgrafı bir delildir.

Teşkilat-ı Mahsusa'ya tahribat [Sabotaj] malzemesi verildiğini mümaileyh Halil Bey'in Harbiye Dairesi Müdüriyetine 68 numaralı 15 Teşrinisâni sene 1330 [Kasım 1914] tarihinde yazdığı tezkere göstermekte ve buna benzer bir vesikaya Teşkilat-ı Mahsusa'nın diğer evrakları arasında tesadüf edilmekte, bununla beraber vak'anın tetkikinde bu Daireye ait evraktan mühim bir kısmının ve Merkez-i Umumi'nin [Genel Merkez] bütün defter ve evraklarının ortalıktan kaybedildiği Talât Bey'in istifasından evvel daireden aldığı malûmat ve önemli yazışmalara dair dosyaları ayrıldıktan sonra iade etmediği ve Dahiliye Nezareti Celilesinin tezkiresi münderecatı ve şahadet-i mazbuta delaletiyle sübût bulmaktadır. *[Tertib No: 31].*

Harbin ilânından hayli zaman önce harekat-ı harbiyeye niyet olunduğu ve bunun Cemiyet tarafından istenip arzu edildiği, 17 Ağustos 1330 [1914] tarihinde Katib-i Umumi Midhat Şükrü Bey imzasıyla ve Erzurum Valisi vasıtasıyla Bahaeddin Şakir Bey'e olan iş'ardan anlaşılmaktadır.

Diyarbakır'da yapılan kıt'al ve fecayinin firârî Talât Bey'in görmemezlikten gelmesi [iğmâz] ve teşviki ile tevâli eylediğini *[Tertib 8,*

Vesika 1], Zor mutasarrıfı Ali Suad Bey'in de mümaileyh Talât Bey'e gönderdiği ve münderecatının *"Vali ve yaveriyle komiser Memduh'un idamen tecziye edilmelerine dair"* şifreli telgrafın "HIFZ" kaydıyla iptal edilmesi teyid eder.

Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdürü İhsan Bey, Kilis Kaymakamı iken Dersaadet'ten Haleb'e gönderilen Abdulahad Nuri Bey'in, tehcirin imha maksadına müstenid bulunduğunu ve *"Ben Talat Bey'le temas ettim imha emirlerini bizzat aldım. Memleketin selameti bundadır"* diyerek, kendisi de iknaya çalıştığını bildirmektedir. *(Evrak-ı İstintakiye Sahife: 15)*

Bursa Katib-i mes'ulü Dr. Midhat Bey'in Bolu mes'ul katibi iken, Kangırı'dan [Çankırı] Bolu mutasarrıflığına Ankara Vilayetinden sürülen Ermeniler'in yekûn 61.000.000'ne baliğ olduğunu, vilayetteki İslâm ahalinin bu münasebetle İttihat ve Terakki ile onun meşrû evladı olan hükûmete itibar ettiklerini ve bu tesirin senelerce payidar olacağını, binaenaleyh bu yolda istikbaldeki saadetin temini için aynı hareket uymanın mucip faydaları olacağına dair servis çektiği mutasarrıf Müfid Bey'e 11 Eylül 1331 [1915] tarihiyle Dahiliye Nezaretine olan şifreli telgrafında yazılıdır (Tertib 8, Vesika 2). Ki bununla, Bolu gibi harekât alanında bulunmayan ve sayılmayan bir mahalde, tehcirin ne askeri ve ne de inzibâti tedbirlerden olmayıp, Cemiyetin gayeleri ve arzusundan bahisle ve Midhat Şükrü Bey'e merciinden mülhem olduğunu anlatmaktadır.

Kısa bir müddetle Kangırı'da [Çankırı] bulunan bu zâtın, Ankara vilayeti halkının umumî hissiyatını uzaktan öğrenemiyeceği açıktır ve bulunduğu vilâyet ahalisinin hissiyatını bilmesi daha kolay ve tabii idi. Halbuki Kangırı'nm bağlı olduğu Kastamonu Müslümanlarının muhitleri haricindeki vak'aları nefretle yâd ve telakki ettikleri, hatta bir gün memleketin müftüsüyle, meşayih ve eşrafından bir büyük cemaatin Vali Reşit Paşa'ya aynen şu sözleri söyledikleri: *"Civar vilayetlerden Ermenileri mezbahaya sevk eder gibi çoluk - çocuklarıyla beraber dağ başlarına çıkartarak katlediyorlarmış, biz memleketimizde böyle şey istemeyiz. Gazabı ilahiden korkarız. Küfr ile hükûmet payidar olur. Zulümle hükûmet payidar olmaz. Aman rica ederiz bizim*

vilayette böyle bir muamele yapılmasın." Ve vali Reşit Paşa canibinden böyle bir hâle katiyyen meydan verilmeyeceği beyan ve temin edilmesi üzerine, sevinçlerinden gözleri yaşararak gittiklerini, ikinci merbutun 15'inci sayfasındaki beyanat-ı tahririye ile müeyyettir.

Teşkilat-ı Mahsusanın ve ona mülhak jandarmaların Erzurum vilayeti mülhâkatında Ermenilere olan tecavüz ve tecavüzleri tavzih eden vali Tahsin Bey'in 15 Temmuz 1331 [1915] tarihli şifreli telgrafı: Faik adındaki bir mülâzımın Arabyan'ın dört kızını aldığını ve mülazım Kemal Efendinin de 1863 lira ve 35 yük eşya ve pek çok mücevherat çaldığını, para ve kadın rezaletinin pek utanılacak şey olup mertliğe yakışmadığını ve bu vaziyetlerin nihayete erdirilmesini, bilhassa Teşkilat-ı Mahsusa namıyla türeyen çetelere, her tarafta nihayet verilmesi ve Mamuretü'l-aziz [Elazığ] valisinin, bütün yollar kadın ve çocuk cenazesiyle doludur, defnetmeye yetişemiyoruz, mertliğimizi ve tarih-i millîmizi muhafaza etsek iyi olur" cümlelerini muhtevîdir. *(Tertib 8, Vesika 4)*

İşbu telgrafın Meclis-i Mebusan'ın *Beşinci Şubesinde*, firârî Talât Bey'e ait evraklar arasında bulunması, Zor Mutasarrıfı Ali Suad Bey'in yukarıda zikri geçen şifreli mühim telgrafının keyfiyet ve maksadı, hıfz ve iptalini teyid etmektedir.

Erzurum Teşkilat-ı Mahsusa reisi Bahaettin Şakir Bey imzasıyla Mamuretü'l-aziz Valisi Sabit Bey'e, Nazım Bey'e ait olmak üzere keşide kılınan fotokopisi [Fotoğrafî] Tertibat 9 da bulunan şifreli telgrafın münderecatı: *"Oradan sevk edilen Ermeniler tasfiye olunuyor mu?"*, *"Sürüp yağmalandığını bildirdiğiniz muzır kişiler imha ediliyor mu?"*, *"Yoksa yalnızca sevk ve izam mı olunuyor, açıkça bildiriniz kardeşim"* suretindedir ki, mümaileyh Resneli Nazım Bey'in o sırada Mamuretü'l-aziz İttihat ve Terakki müfettişliğinde ve halen de firarda bulunması, Teşkilat-ı Mahsusanın imha vazifesiyle meşgul olarak Cemiyetle irtibatını kuvvetlendiren vesaikdendir.

Samsun mes'ul katibi Rüşdü imzasıyla İttihat ve Terakki Genel Merkezine çekilip, Midhat Şürkü Bey tarafından Teşkilat-ı Mahsusaya memur edilen Dr. Nazıma 16 Kânunuevvel 1330 [Aralık 1914] tarihinde havale edilen telgraf dahi; *"Beşinci çete olarak Tufan ağa kumandasıyla 55 kişilik bir çetenin motorla yola çıkarıldığının"* mübey-

yin olması, Teşkilat-ı Mahsusa ile Cemiyetin irtibat ve bağlantısını, Cemiyetin şubelerinin de ötedenberi çeteler tertip etmekle meşgul olduklarını ortaya koymaktadır.

Yine bunu teyid eden "Balıkesir İttihat ve Terakki müfettişi, Musi" imzasıyla 20 Kasım 1330 [1914] tarihli Mithad Şükrü Bey'e gönderilmiş ve Dr. Nazım'a havale edilmiş mektup münderecatı, ayrıca Dahiliye Nezareti ile Cemiyetin bu çetelerle meşgul olduklarını gösterir. Kezalik Bursa murahhaslığının 19 Aralık 1914 tarihli Merkez-i Umumi ile tahriratı; canilerin, şâkilerin Teşkilat-ı Mahsusa'ya kayıtlı tâlimli [asker]ler olduklarını gösterir.

Gerçi işbu çetelerin Seferberliğin başlarında harbe iştirak ettirileceği duyurularak saf ve temiz insanlar iknaya gayret edilmiş ise de, bilahere kısmen aşağıda belirtildiği vechile, tehcire tabi tutulan kafilelerin katli ve infası amacıyla istihdam edildikleri, ol bâbtaki deliller, şahitler ve vesikaların heyet-i umumiyesinden sarahaten anlaşılmaktadır.

Katliamların Talât, Cemal ve Enver Beyler'in emir ve malûmatları dahilinde cereyan ettiği (Tertib 11), biri 21 Temmuz 1331 [1915] tarihli Diyarbakır ve Mamuretü'l-aziz, Urfa, Zor vali ve mutasarrıflarına, yollarda kalan ölüler [emvâd] defn ettirilerek cesedlerin dere, göl ve nehirlere attırılması ve yollarda terkettikleri eşyaların yakılması hakkındaki Talât Bey'in şifreli telgrafı ve 4'üncü Ordu Kumandanı Cemal Bey'e, Diyarbakır valisine *"müstâcel ve zat'a mahsus"* kaydıyla ve 1 Temmuz 1331 [1915] tarihli telgrafında, "Fırat nehrinin güneye doğru sürüklediği cesedlerin [ecsâdın] isyan hareketinde maktül düşen Ermenilerin cesetleri olması muhtemel bulunduğundan bahisle, bunların mahallerinde defnettirilmesi, açıkta ceset bıraktırılmaması" lüzumu beyan olunmaktadır. *(Tertib 11, Vesika 3)*

Buna cevaben mümaileyh Cemal Bey'e çekilen 3 Temmuz 1331 [1915] tarihli ve "Zât'a mahsustur" işaretli şifreli telgrafta: "Fırat, vilayetimizle pek az münasebettârdır. Sürüklenen cesetlerin Erzurum Mamuretü'l-aziz cihetlerinden gelmeleri, burada isyan hareketinden maktül düşenlerin ya metruk derin mağaralara atılmaları yahut da ekseriyetle yapıldığı vechile yakılmaları [ihrâk] suretiyle muamele yapılmakta ve definleri bile pek müstesnadır" denilmektedir.

Sabık Zor Mutasarrıfı Ali Suad Bey, zikrolunan Livaya sevkedilen Ermenilerin akıbetleri hakkında bilgi vermekte ve hatta Tasvir-i Efkâr muharrirliğinde bulunmuş olup Halep'te ajans telgrafları tâbeden Agah Bey'in Zor Mutasarrıfı Salih Zeki Bey'e, "senin için 10.000 Ermeni imha etti diyorlar" demesine karşılık Zeki Bey'in, *"Benim namusum var, onbine tenezzül etmem, daha çık bakalım..."* cevabını vermiş olduğunu Agâh Bey'in rivayetine atfen dermeyan eylemektedir. *(Tertib 6 ve Tertib 14, Vesika 4 ve Tertib 11, Vesika 1)*

Mamuretü'l-aziz valisi tarafından Malatya mutasarrıflığına şifre ile verilen emirde, kat'î tebligata rağmen yine yollarda pek çok cesetlerin bulunduğu ihbar ediliyor. Bundaki mahzurlar izaha muhtaç olmadığı gibi, bunda geciken memurun şiddetle cezalandırılmaları Dahiliye Nezareti Celilesinden kesin olarak bildirilmekle, hudut dahilindeki bilumum cesetler jandarma ile ileri gelen memurlardan bir kaç zâtın bu işe memur edilerek derhal her tarafa çıkarılması lüzumu ihtar olunmaktadır.

Diyarbakırdan sevk olunan Ermenilerin 120.000 nüfusa baliğ olduğu hakkındaki Reşid'in [Vali Dr. Reşit] Dahiliye Nezaretine çektiği 15 Eylül 1331 [1915] tarihli şifre, vekâyinin vüs'at derecesini ve ehemmiyetini isbata kâfidir. *(Tertib 12, Vesika 1)*

"Bir Ermeniyi tesahüp edecek bir Müslümanın evi önünde idam edilmesi ve evinin yakılması ve memurlardan ise memurluktan atılarak Divan-ı Harbe sevkedilmesi ve himayeyi reva görenler ciheti askeriyeden iseler, askerlikle ilişkilerinin kesilmesi ile muhakeme edilmek üzere mezkur Divan-ı Harplere tevdi olunmasına dair 3'üncü Ordu Kumandanı Mahmut Kamil" imzalı telgraf (Tertib 13, Vesika 1), bu fecayiide şeriatın yasakladığı şeyleri yaptırmama emri şer'isine, oralardaki Müslümanların ne gibi tedhiş ve tehdit altında muvaffak olamadıklarını, feca'at ve olaylardan mahallî İslâm ahalinin ve küçük memurların muaheze edilemeyeceklerini aklı selime telkin ve efkâr-ı âdileyi tatmin eyler.

Trabzon Mebusu sabıkı Hafız Mehmet Bey'in Karadeniz sahillerinde Ermenilerin kayıklara ne surette bindirildikleri ve gark edildiklerini mübeyyin ve bu fecayii Talat Bey'e bildirmiş ise de, Vali Cemal

Azmi hakkında birşey yapılmadığına mutazammın ifadesi *(Tertip 15)*, Talat Bey'in vaziyeti cürmüyyesini tesbit eden esbab-ı teyidedendir.

Erzurum valisi Münir Bey'in 14 Kânunuevvel 1334 [14 Aralık 1918] tarihli şifreli telgrafı *(Tertib 16)*, Erzurum - Kiğı yoluyla gönderilen zenginler kafilesinin sabık vali Tahsin Bey'in rızası hilafına olarak Merkez-i Umumî azasından Bahaeddin Şakir Bey'in tertip ettiği çete efradı ve Dersimliler tarafından katl ve yağmaya maruz kaldıklarını ortaya koymakta ve binaenaleyh elde mevcut cürüm delilleri bunu teyid etmektedir.

Tehcir edilenlerden bazılarının sabık Kangırı Katib-i Mes'ulü ticaret erbabından Cemal Oğuz Bey'in teşkil eylediği Ulu Kurt çetesi tarafından, suret-i kıt'allerine dair Cemal Asaf Bey'in ifade mazbatası (Tertib 18) Cemiyet mümessillerinin Cemiyetin manzume-i merkeziyesine muzaf olması lazım gelen fiil ve hareketlerin bir cüz'üdür.

Ankara tehciri esnasında mahalli İttihat ve Terakki Kulübünün, kumandan nezdine Tayyip Efendi namında birini göndererek, sevki için cihet-i askeriyede müstahdem Ermeni sıhhıye memurlarının askerlikten ilişkilerinin kesilmesini teklif eyledikleri ve Merkez-i Umumî mensuplarından Memduh Şevket [Esendal] ve Kardeşi Refet Beyler'in o sırada Ankara'ya giderek ne surette zengin olduklarını ve Ankara tehciri tafsilatını ve İttihat ve Terakki Kâtib-i Mesûlü Necati Bey'in müdahale derecesini ve bu hususta önemli rol oynamış olan mezkûr vilayetin eski polis müdürü Manastırlı Bahattin Bey'in fiil ve hareketlerini tarif ve izah eden *(Tertib 2, Sayfa 1)* Miralay Halil Recai Bey'in geniş açıklamaları da bilhassa dikkatle kaydedilmeli ve zikredilen açıklamalarından olan ve itayı malûmata muktedir şahadetinde esâmisini muhtevidir.

Mümaileyh Bahaeddin Bey oraca Divan-ı Harbe tevdi ve hakkında kanuni takibat icrasına tevessül edilmiş iken, İstanbul'a çağırılmış ve Dahiliye Nezaretinin talebine binaen gönderilmeyen evrak-ı tahkikiye bilahere Harbiye Nezaretine celp ve istirdat edilerek mümaileyh takibat-ı vak'adan kurtarılmıştır.

Tahkikat neticesine nazaran, mezkur faciaları şiddetle reddedip her hangi sebeple iştirak etme yoluna gitmeyenler vatan haini sayılı-

yorken, Bahaeddin Bey gibi faal unsurlara pek ziyade mazhar-ı hamiyyet ve muhabbet duymuşlardır. Hatta sabık Dahiliye Nazırı Talat Bey, mümaileyh Bahaeddin Bey'i Şark Orduları Grup Kumandanı Vehip Paşa'ya hususi şekilde tavsiye ederek istihdam edilmesi için göndermiş, bir müddet Samsun Divan-ı Harbi refakatinde ifayı hizmet eyledikten sonra, bir semti meçhule savuştuğu anlaşılmaktadır. (Vehip Paşa'nın zatına mahsus dosyadaki mazbut ifadesi.)

Kastamonu tehcirini izah ve orası mes'ul katibi Hasan Fehmi Efendinin cürümlerini ve kötülüklerini Nezarete yazmış iken dinletemediği ve tehcirin lüzumuna dair Dr. Bahaeddin Şakir Bey'den şifreli telgraf aldığı hakkında Vali Reşid Paşa'nın beyanatına *(Tertib 2, Sahife 13)* merbut telgraf sureti ve İttihat ve Terakki Fırkasının bir ictimaında fırka reisi Talat Bey'e verdiği takrirde, Ermenilere karşı yapılan fecayii ve mezalimi hikaye ederek, İttihat ve Terakki katib-i mes'ullerinin cümlesiyle Dr. Reşid, Cemal, Azmi, Sabit, Muammer, Atıf ve Hapishane-i Umumî Müdürü İbrahim Bey haklarında tahkikat açtırılmasını talep ettiği halde, Talat Bey'in (Hıfzına) işaretiyle takririni bir tarafa attırdığını ve İzmir'de "Sporting Kulüp" te Talat Bey'in kendisine, "Buradakileri ötekilerin akıbetine uğratırdım" dediğini, Dr. Nazım ile avanesinin birer fâili müessir olduğunu söyleyen İzmir Mebusu İhsan ve Onnik Efendinin ifadesi *(Tertib 3)*,

Ve Vehip Paşa'nın *(Tertib 7, Sahife 3)* Ermenilerin katli ve imhası, mallarının yağma ve gasbedilmesi İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisinin kararlarının neticesi olup Üçüncü Ordu mıntıkasında insan kasaplarını tedarik eden, onları idare ve istihdam eden Bahaeddin Şakir Bey'dir. Rüesayı hükûmet, Dr. Bahaeddin Şakir Bey'in emir ve iş'arlarına uymuşlardır. Üçüncü Orduda bütün felaket-i beşeriye, bütün fitne ve fesat Bahaeddin Şakir'in eli altından çıkmıştır. Berikiler ipten kazıktan kurtulmuş yârânını, ötekiler de eli gözü kanlı jandarmalarını hazırlamış... ilh... yazılı ifadesi de İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisiyle Meclis-i Umumumînin tabii azalarından bulunan Vekiller için bir hüccet-i itham ve tam bir vesikadır.

Süleyman Nazif Bey'in *(evrak-ı istintakiye sahife 6)* Bağdat'dan Diyarbakır hududuna gelirken cesetlerin kokusundan burunlarını tıka-

dıklarına dair; Konya eski valisi Celâl Bey'in (Evrak-ı istintakiye sayfa 7) Halepten kaldırılması, Ordu Kumandanı Cemal Paşa tarafından Talat Beyden sorulup cevaben Ermeni meselesinden nokta-i nazarı arasında uygunluk bulunmadığından ileri geldiği bildirildiğine ve Konya Ermenilerini himaye etmiş ise de, Dr. Nazım tarafından gönderilen mebus Ali Rıza Efendi'nin Merkez-i Umumice iyice düşünülerek karar verilmiş bir mesele hakkında ısrar edilmesi yolunda faydalı tavsiyelerde bulunduğuna ve nihayet bu sebepten vazifesinden ayrıldığına ve İstanbul'da bu meselenin mahzurlarını Talat ve Nazım'a anlatırken, bu işin lüzum ve faydasına inandıklarını ve Dr. Nazım daha da ileri giderek *"bu teşebbüsün Şark Meselesini halledeceğini"* söylediğine ve Hayri Efendi'nin ise, çok çalıştığı halde engellemeye gücü yetmediğine dair ifadesi, tehcir ve imha hakkındaki teklifleri icra etmekten imtina ettiğinden dolayı azledildiğine dair *(İstintaknâme Sahife 17)* Ankara eski valisi Mazhar Bey'in ve Araplara icra kılınan mezalim ve idamlarla Diyarbakır valisi tarafından tehcire muvafakat etmeyen davranışlarda bulunduklarından dolayı imha ettirilen iki Kaymakam hakkında Mülkiye Teftiş Heyeti Umum Müdürü sabıkı Hamdi Bey'in ifadeleri, Trabzon fecayii ve failleri hakkında Maliye Nezareti Varidat Umum Müdürü Lütfi Bey'in Trabzon katib-i mes'ulü Nesli Bey hakkındaki beyanatı *(İstintakname Sayfa 34, 38, 43)*

Ve Bahaeddin Şakir Bey'in Erzurum'dan Antalya Mutasarrıflığına (Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Sivas, Trabzon) havalisinde tek bir Ermeni kalmamak üzere Musul ve Zor taraflarına sevk edildiklerinden "Antalya'da ne yapmakta olduğu" mealinde şifreli telgraf çektiği ve bunun bir suretini Talat Bey'e göndermiş ise de, bir cevap alamadığına dair sabık Antalya Mutasarrıfı Sabur Sami Bey'in ifadesi (Evrakı İstintakiye Sayfa 44) ve Rûdi Bey'in Ankara tehcirine ve ora mes'ul katibi Necati Bey'e ait malûmatı, müddeiyat ve vak'ayı isbata medar delail ve kafi karinelerdendir.

Bahaeddin Şakir Bey'in Dahiliye Nazırı Talat Bey vasıtasıyla, Merkez-i Umumiye yazdığı bir şifrenin çözümü olup Teşkilat-ı Mahsusa dosyasında zuhur eden varakanın arkasında [zıhrında] yazılı 69 numaralı cevapta: "mademki orada işiniz kalmamıştır. Artvin mesele-

sinden daha mühim bir vazifeyi deruhte etmek üzere hemen Trabzon'a hareket ediniz, buradan hareket edecek olan Yakup Cemil Bey size lazım gelen izahat ve talimatı getirecektir" denilmiş olması, aradaki irtibat ve münasebeti bir kat daha tavzih eyler.

Maznunu aleyhim de, vükelalıkta bulunan ifadat-ı istintakiyelerinde inkâr ile müterafik bir vazife meselesi ihdas ile merci-i tahkikat ve muhakemelerinin Divan-ı Âli'ye ait bulunduğunu dermeyanı müdafaa eylemektedirler. Fakat izahtan müstağni olduğu üzere, Kanun-u Esâsînin istinad ettikleri 92'nci maddesi, nazırların veya müştereken Heyet-i Vükelânın cürüm ve fiilleri ile sınırlı olup, şahsen ika ettikleri veya fiilen karıştıkları, iştirak ettikleri [zî-medhal] ceraim-i fer'iye için Kanunu mezkurun 33'üncü maddesi ahkamınca, Nazırların hiçbir kanuni imtiyazları olmayıp, bu gibi cürümlerden dolayı muhakeme merciinin mehakim-i adiye olmasına,

İdare-i Örfiyye yürürlükte olan yerlerde, ol babtaki Kararname mucibince kavanin-i mülkiye ve adliye tamamiyle sakin ve Divan-ı Harb-i Örfiler merci'i ceraim olacağına, taktil ve ihtikar gibi konuların tahkiki işbu Divan-ı Harb-i Örfinin teşkil ve vazifelerine müteallik kararname-i ahir mucibince de vazifesinin cümlesinden olmakla, gayrı varit olan vazife [görev-yetki] itirazının reddi kararlaştırıldıktan sonra,

Zikredilen cürümleri işledikleri hakkında yeterli delil, vesaik ve şahitler bulunan maznunu aleyhimden,

Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Nazım,

Atıf, Rıza, Cevat, Aziz Beyler ve

Enver, Cemal ve Talat Beyler'in,

Kıt'alde hem fiil olduklarından, harekât-ı vaki'aları "mücazat-ı terhibiyeyi" (*) müstelzim ef'alden olarak, Ceza Kanunu'nun 45'inci maddesinin 1'inci fıkrasıyla 170'inci maddesine ve hemfiil olmayıp bilerek icrayı müzaheretle maznunların cürümlerinde muayyen olarak fer'an zî-medhal bulunan,

(*) Mücazat-ı terhibiyye: Zamanın Ceza Kanununa göre, öldürme, kürek cezası, sürgün, memurluktan azil, medeni haklardan yoksun bırakma gibi ağır cezalar.

Midhat Şükrü, Dr. Rusûhi, Küçük Talat, Ziya Gökalp, Kemal Beyler'le, Said Halim Paşa, Ahmet Nesimi, Şükrü, İbrahim ve Halil Beyler de,

Kanun-u mezkurun 45'inci maddesinin 2'nci fıkrası delaletiyle yine mümaileyh maddeye muvafık bulunduğundan, mezkûr maddelere tevfikan maznun-u aleyhimin Dersaadet Divan-ı Harb-i Örfisinde muhakemeleri icra kılınmak üzere *"Cinayetle"* lüzumu muhakemelerine ve tahkikat evrakının teferruatıyla birlikte sevk ve divan-ı müşarünileyh müddeiumumiliğine tevdiine ve irsaline bermucib-i iddianame karar verildi.

10 Recep 1337 / 21 Nisan 1335 [1919]

Reis – Azasından bulunduğunuz İttihat-Terakki Meclis-i Umumi'si ve Merkez-i Umumisi kararlarıyla ortaya çıkan vak'a-i fecayiiden ve bâhusus Harb-i Umumi münasebetiyle hasıl olan meşguliyetlerden istifade ile bazı kimselerin ihtiraslarını tatmin maksadıyla meydana çıkardıkları meselelerin havalide dalgalanmalar yaratacağına kani olarak, hiçbir aklı selimin kabul edemeyeceği tarzda, zahiren milli emelleri tatmin ve tamamiyyet-i mülkiyemizi temin sadedinde göstererek, teşebbüs edilen hususlar ve harekat-ı devletin siyasi, idari ve iktisadi umurunda tebeddülat ve karışıklıklar doğurduğundan devletin başına büyük gaileler çıkarmış ve Seferberlik münasebetiyle her tarafa teşmil edilen idare-i örfiyeyi ortadan kaldırıp, çekinmeden ve korkusuzca (bî-muhâbâ) manevi baskı kurarak ve sade vatandaşları iğfal ve hâkir görerek (izlâl) bir takım serserilerle mücriminden teşekkül eden zulüm çeteleri (kavafil-i zulm) vasıtasıyla icra ettirilen cinayetlerin projelerini hazırlayıp fiiliyata koymalarından dolayı vukua gelen ve dînî mübinimizce de hiçbir surette cevaz verilmeyip Osmanlı Kanun ve Nizamlarıyla kabili tatbik olmayan fiil ve hareketlerin tevlid eylediği fecayii ve mezâlim, âlem nazarında nefret uyandırdığından, bu hareketlere cüret edenler meyanında, sizlerin dahi bahsedilen husus-

larda mühim roller icra eylediğiniz iddia olunuyor. Bu iddia müddeiumumilik tarafından tasrih ve isbat edilecektir. Dikkat ediniz.

Müddeiumumiye hitaben:

– Buyurunuz...

Müdde-i Umumi Mustafa Nazmi Bey – Mahkemede hazır bulunan ve gıyabında muhakeme edilen zevat [kişiler] hakkındaki iddia ve isnad olunan mevadd-ı cinaiye, okunan kararnamede açıklanmıştır. Bunların delilleri ve bütün vesikaları, isimler üzerine tertip edilmiş dosyalarında mevcuttur. Bunların tekrar edilmek suretiyle açıklanmasını lüzumsuz buluyorum, bunan dolayı da bugün için yapılması gereken muhakemenin de ileri bir tarihe ertelenmesine sebep olmak istemedim. Esasen hakikat muhakeme neticesinde ortaya çıkacaktır. Şu kadar ki, rü'yetine ibtidar olunan davanın ehemmiyetini ve adalete şiddet-i alakasını taayyün için bir iki söz ilave edeceğim.

Malûmudur ki, milletlerin ictima'ı, devletlerin teşekkülü hak, adalet ve müsavatın hey'eti ictimaiye içinde takarrür ve masuniyetinin kuvvetli bir surette devamı maksadına matuftur. Bundan dolayı bir memlekette hak ve adaletin var olması, o memleketteki hakimiyetin yaşaması, yokluğu ise ölümü demektir.

Uzun yıllardan beri [sin-i vefîre] bu mesele mülk-ü Osmanide kesbi müşkilat etmiş, beşeriyetin bir evladı olan muhtelif anasır-ı Osmaniye birbirine düşerek, maalesef Osmanlı tarihine kanlı sayfalar ilave olunmuştur. Osmanlı Kanunlarının men' ettiği, Osmanlı vicdanının nefret ettiği, Hükûmet-i Osmaninin, Makam-ı Hilafeti-i Uzmayı İslamiye'nin hiçbir zaman kabul etmediği ve etmeyeceği öyle cürümler meydana gelmiştir ki, bu cürümleri, mümessili bulunduğum bu Hukuk-u Osmaniye-i Umumiye artık affedemez. Osmanlı toprakları üzerinde cezasız kalmış cinayetler Osmanlı Kanunlarının taayyün eylediği cezayı görecektir. Turâb olmuş masum kanlar, ruhunu yeniden alarak dirilecektir.

Adalete susamış olan Osmanlı kavimleri adaletin suyuna kanmış olacaktır.

Hakikaten Osmanlı toprakları adalete susamıştır. Memleketin ahval-i ruhiyesi asırlardan beri, iddiayı esasiyesi olan adalet-i İslami-

yenin faydalarından tamamiyle nasibdâr olamadığı için, memleketin bütün yüce an'aneleri zaafa uğratılmış ve 324 [1908] tarihinde ilân edilen Meşrutiyet idaresine İslâm, Hıristiyan bilcümle anâsır hak ve adalet aşkıyla sarılmış, bütün safiyetleriyle ilim, temizlik ve yücelik için çalışmış ne yazık ki [hayfaki] hak ve adalet temerküz edecek yerde, pek çok hesaba gelmez [lâyuadd vel yuhsâ] bir sürü fenalıklar ortalığı kaplamış, anasır-ı Osmaniye birbirinden ayrılmaya çalışılmış, meşrutiyet hükümetinin hizmetlerinden süratle yararlanamayan namus ve hamiyyet sahibi eşhas üzüntü ve elem duymuşlardır.

Meşrutiyetin ilânıyla başlayan kıt'al, tahribat ve gasp gibi kanlı ve kara siyaset silsilesi, maalesef İttihat ve Terakki Cemiyetine izafe edilmekte olduğu gibi Devlet-i Osmaniye için bir büyük felaket teşkil eden şu Harb-i Umumideki taktil ve ihtikâr, harp meydanlarında dökülen kanlar ve deliren Osmanlıların uğradığı facialar teessürler bırakmıştır.

Taktil gibi canavarlık, ihtikar gibi küçültücü cinayete yine maalesef İttihat ve Terakki Cemiyetinin Merkez-i Umumisine, Heyet-i Umumisine ve Teşkilat-ı Mahsusasına isnat edilmiş ve mahkeme huzuruna sevk edilmiş zevat, vükela-i memuriyetleri sıfatıyla değil, yine İttihat ve Terakki Cemiyeti erkânı ve Merkez-i Umumi azaları olmaları sıfatıyla sevk olunmuşlardır. Şu taktil ve ihtikâr dolayısıyla hak-i Pay-i Osmanîye düşen kanlı lekeler, Osmanlının alınyazısına sıçrayan siyah lekeler ancak, adalet kalemleriyle silinebilir ve öyle silinmek için cihâd ediliyor. Cürüm işleyen İslâm, Hıristiyan cezalarını görecektir. Müddeiumumîlik makamı, yalnız bir taraf hakkında takibat icrasına memur edilmemiştir. Makamım gibi bütün müddeiumumilikler, şikayetlerin kabulüne, taharriyat icrasına salih mevki'ileri muhbir, müşteki ve mutazarrır olanların müracaatına keşide ve âmâdedir.

İslam ve Hıristiyan olsun hiçbir Osmanlı kanı heder olmayacaktır. Bu mukatele badiresinde İslâm öldüren Hıristiyan Osmanlılar hakkında dahi takibat icra edeceğim. her halde cürüm işleyenler cezalarını görecekler, fakat masum olanlar ise her halde maceray-ı kıt'alden beraat ettiğini şu Divan-ı Âlî'de taayyün eyliyecektir. Osmanlıların padişahı, bütün İslam âleminin halifesi VI. Sultan Mehmed Han (Vahde-

tin) Hazretleri, İslâm adaletinin yeni baştan tecellisine karar vermiştir. Hükûmet-i hazırası dahi aynı âmâli, adaleti takib ile vazifelidir. Bilcümle Anasır-ı Osmaniye ise, padişahlarının sülûk-u adl'i mülükânelerine ittibaen huzurunda bulunduğumuz şu Divan-ı Âli'nin icrayı adaletine göz dikmiş (nasb-ı nazar) ve vakf-ı âmâl etmişlerdir.

Kanaat edilmelidir ki, bu heyet-i hakime bütün icrasıyla beraber, vicdanlarında adalet hissinden başka birşey beslemiyor. Esasen mahkeme-i adalete, intikam hissi, tesirât-ı siyasiye, efkâr-ı ihtiraz giremez. Ve hiç bir devlet ve hiçbir millet-i mutemeddîne, Hükümet-i Osmaniyeden, Osmanlı mahkemelerinden mutlaka ceza verilmesini, mahkûm edilmesini talep etmemişler ve edemezler.

Bizden intizar olunabilen, hukuk-u umumiye-i beşer [insan hakları] namına bir adalettir. Adalet-i İslamiyye huzurunda halifeler [bile] el pençe divan durarak boyun eğmişlerdir. Osmanlı mahkemelerinde, Osmanlı hakimleri huzurunda vekil ve vüzera himaye edilmediği gibi Osmanlı adaleti son bulmayıp [münkâtı] yürürlükte bulunduğu cihetle Kararnamede ortaya konulan cinayetlerde, Dr. Bahaeddin Şakir, Nazım ve Atıf, Rıza, Cevad, Aziz, Enver, Cemal, Talat Beyler hem-fiil olarak [suç ortağı] itham edilmişlerdir.

Midhat Şükrü, Dr. Rusuhi ve Küçük Talat, Ziya Gökalp ve Kemal Beyler'le, Said Halim Paşa, Ahmed Nesimi, Şükrü, İbrahim ve Halil Beyler de fer'an kıt'ali mezkûrda parmağı olan, karışan [zî-medhal] olarak maznun ve müttehim bulunmaktadırlar.

Haklarında muhakemat-ı aleniyyenin icrasını talep ederim.

YAPILAN SAVUNMALAR

I

CELALETTİN ARİF BEY'İN SAVUNMASI

Celalettin Arif Bey (Dava Vekili) – Paşa hazretleri müsaade buyurursanız umumi hukuka alakası olan bu muhakemede umumi intizamı temin etmek maksadıyla vazife hakkında [mahkemenin görev ve yetkisi hakkında], bazı mütalaalar dermeyan edeceğim.

Reis Paşa – Buyurun.

Celalettin Arif Bey (Dava vekili) – Müdafaalarını üzerimize aldığımız zevatın mahkeme huzuruna sevki için Kararname ve iddianemede istinad edilen maddelerin kanuni mahiyetleri, bizi, evvel emirde hukuk-u umumiyeyi alakadar edecek bazı izahat vermeye mecbur ediyor. Tabii iddia makamının dermeyan buyurduğu vechile, Devlet-i Osmaniye'nin kuruluşundan beri ortaya çıkmamış olan bu tarihi hadisenin, kavanin-i mevzuamızın kat'i icabatı dalihinde tedviri, vazife-i mühimmesi Heyet-i Celilelerinin kemal-i adaletine, azim ve metanetine ve bilhassa kıymetli mesaisine tevdi edilmiştir.

Mahkeme-i Celilenizden sadır olacak olan hüküm yalnız müvekkillerimizi, şimdiki nesli değil, müstakbel Osmanlı nesillerini ve adaletin en mübeccel ve en ulvi meselelerini mütavazi ifadeleri ile kaydeden tarih-i İslâm-ı Osmaniyeyi alakadar eyleyecektir. Ve bütün beşeriyet şarka ve şarkın bilhassa bizlere müteveccih olan nazarlarında memleketimiz de adaletin her türlü ârâzından, her türlü şaibeden, her türlü ihtiraslardan münezzeh olarak tatbik kabiliyetinin derecesini gösterecektir.

Yine mahkeme-i celileniz huzuruna vazifesini tamamen müdrik, ancak hak ve hakikatin tecellisine hizmet etmek azim ve kararıyla çı-

kıyoruz. Heyet-i celilelerinin haiz bulunduğu seciye-i âliye-i nisfet bu tarihi vazifemize fırsat vereceğine eminiz. Yine yüksek iddia makamının dermeyan buyurduğu üzere ağrâz, intikam vesaire yüce mahkemenizin işgal eylemekte olduğu o mevki-i âliyenize kadar yükselemez ve bu gibi şeyler, heyet-i hakime-i celileyi hiç bir şekilde müteessir edemez. Adaletin temerküz etmesi lazım gelen bu mukaddes mahalden; sadelikle, ihtişamla, şevketle bir ses yükselecektir ve bu ses, ortaya atılan bütün gürültüleri bastıracak ve bütün azametiyle istikbalde bile işitilecektir. Bu ses adaletin, hak ve hakikatin sesi olacaktır. İşte bu kanaat ve samimiyetledir ki, aşağıdaki hususların arzını kendimiz için bir vecibe addediyoruz:

Mütevekkillerimize isnad olunan töhmet, taktil ve sairede "hem fiil" olmak veya fer'an zî-medhal [suça iştirak] bulunmak hususlarıdır ki, gerek iddianame, gerek Kararname, İttihat ve Terakki Cemiyeti münfesihesinin biri teşkilatı hafiye, diğeri de teşkilatı aleniye olarak iki şekilde idare edildiği belirtiliyor ve hafi teşkilatı marifetiyle idare eylediği taktil vs. gibi mezalime, teşkilatı aleniyesi dahi zahir olarak müvekkillerimizden bir kısmının hemfiil [suç ortağı] ve bir kısmının da bilerek yardım suretiyle fer'an zî-medhal olduklarını dermeyan ediyor şeklinde iddiada bulunulmasına nazaran, bu davanın Heyet-i Celileniz vazifesine dahil olup olmadığı meselesi, en ziyade tetkike muhtaç kanunî bir mesele olmaktadır.

Müvekkillerimizden Said Halim Paşa ile Halil, Nesimi, İbrahim ve Şükrü Beyler, malûm olduğu üzere sabık devlet vükelasındandırlar. Kanun-u Esâsînin devlet vükelasına ait olan faslının 31 ve 33 üncü maddeleri tetkik edildiği zaman görülüyor ki, vükela-yı devletin vazifeleriyle ilgili muhakemelerinin ancak Divan-ı Âlîye ait olduğu ve görevleri dışında olup sırf kendilerine ait olan her nevi davalarının da rüyet mahalli [bakılma yeri] umumi mahkemelerdir.

Diğer taraftan Kanun-u Esâsî'nin 23'üncü maddesi gayet açık ve kat'idir. Kanun-u Esâsî'nin 23'üncü maddesi diyor ki: "Hiç kimse, kanunen mensup olduğu mahkemeden başka bir mahkemeye sevk olunamaz" daha doğrusu icbar olunamaz. Ve keza Kanun-u Esâsîmizin 115'inci maddesi daha kat'i şekilde ifadeyi meram ediyor ve diyor ki:

"Kanun-u Esâsî'nin bir maddesi bile hiç bir sebep ve bahaneyle ilga edilemez ve icradan iskat edilemez."

Demek ki bu davanın iki muhtelif mahkemede rüyet edilememesi [görülememesi] herkesçe kabul edilen kanun hükmüne müstenittir. Onun için biz bu meseleyi evvela dört cihetten tetkik ettik. Birinci cihet zât-ı madde [maddenin kendisi] olacaktır. İkinci cihet müvekkillerimizin şahsiyet ve sıfatları, üçüncüsü isnad olunan fiillerin kanuni şekillerinin ne suretle olduğu, dördüncüsü de iş bu davanın tahkikatına selâhiyetli makamınca bakılmış bulunması noktayı nazarından vazife meselesinin tetkiki lazım gelmektedir.

Evvelâ belirtelim ki; zât-ı madde, kararname ve iddianamedeki isnadların başlıcası Tehcir Kanununun tatbiki sırasında meydana getirilen cürümlere mütedair bulunuyor. Halbuki usulü dairesinde Meclis-i Vükelâ kararıyla tanzim olunarak İrade-i Seniyye-i Hazreti Padişahiye iktiran ettikten sonra neşir ve ilan olunan Kararnamenin tatbiki esnasında meydana getirilmiş cürümler olsa olsa, Kanun-u Esâsînin 31'inci maddesi mucibince tayin edilmiş olan hudut dahilindedir. Kanun-u Esasinin 31'inci maddesi gayet açıktır. Diyor ki:

"Mebusan azasından biri veyahut birkaçı Mebusan Meclisinin dahili dairesinin vazifesi olan ahvalden dolayı, vükeladan bir zat hakkında mes'uliyeti mucip şikayet beyan olunduğu takdirde evvela Mebusanın Dahili Nizamnamesi mucibince bu misillü mevaddın evvela heyete havalesi lazım gelip gelmeyeceğini müzakereye memur olan şubeye tetkik olunmak üzere şikayet konusu takrir Mebusan Meclisi Reisine verilerek, takrir [önerge] reis tarafından tahkikat-ı lazime icra ve iştika olunan zat tarafından kafi izahat alındıktan sonra, şikayetin müzakereyi gerektirdiğine dair ekseriyetle tertip olunacak Kararname Mebusan Heyetinde okunarak ve gerekirse şikayet olunan zat davet ile bizzat veya bil vasıta vereceği izahat dinlenerek mevcut azanın üçte iki mutlak ekseriyeti ile kabul olunursa muhakeme talebini gösteren mazbatası Sadaret Makamına takdim ile arza müteallik İrade-i Seniyye üzerine keyfiyet Divan-ı Âliye havale olunur."

Denilmesine göre, demek ki, Vükela-yı Devletten bir veya bir kaç zatın aleyhinde, vazifesi olan ahvalden dolayı mes'uliyeti mucip şikayet beyan edildiği halde, o şikayet tahkikatının icrası münhasıran

Mebusan Meclisinin şubesine aittir. O şube de doğrudan doğruya müstantiklik [sorgulama] vazifesini ifa eder. Çünkü 31'inci madde gayet açık şekilde "kararname" diyor... bundan açıkça anlaşıldığı üzere, maddenin kendisi [zatı madde], umur-u memureden mütevellit bulunduğu cihetle Kanun-u Esâsînin 33'üncümaddesinin kat'i açıklığı karşısında müvekkillerimizin görevlerinden hariç ve sırf zatlarına ait davalardan telakki etmek mümkün değildir.

İddianame ve Kararnameye göre, İttihat ve Terakki Cemiyeti münfesihesinin Meşrutiyetin ilanından son bulma tarihine kadar biri programa ve Dahili Nizamnameye müstenit zahiri ve aleni, diğeri de şifahi talimat ve mahremaneye müstenit ve hâfi iki zıt mahiyeti cami ve muhtevi olduğu ve taktil ve mezalimi sairenin gizli teşkilat ile vukua getirildiği ve müvekkillerimizden bazılarının devlet vükelasından sayılmaları hasebiyle, İttihat ve Terakki Cemiyetinin Meclis-i Umumisi tabii azasından oldukları ve bu itibarla gizli cemiyet tarafından yapıldığı iddia olunan suç fiillerine vakıf oldukları halde bunlara mani olmamak suretiyle yardımlarının mesbuk olduğu dermeyan ediliyor ki, böyle farz olunsa bile, bu şekildeki suç isnadı memuriyet görevlerinden mütevellid olabilir.

Kanun-u Esâsî'nin 33'üncü maddesinin birinci fıkrasındaki [fıkra-i ûlâ] *"memuriyetlerinden hariç ve sırf zatlarına ait"* meselesi bu kategoriye [kadro] girmez. Çünkü müvekkillerimizden Vükelâ sıfatını iktisab etmiş olan bazı zevatın Meclis-i Umumî tabii azasından bulunmaları hasebiyle keza Meclis-i Umumîde varlığı farzedilen ve hâfi cemiyet mensupları tarafından ika olunan cürümlere muttali oldukları halde bunların yapılmasına mani olmamaları ve hatta – *yine iddianamedeki sözü aynen alıyorum* – bilerek men etmemiş olmaları kabul edilse bile, bu hareketleri memuriyet vazifelerini sûistimal etmek cürmünü teşkil edebilir. Çünkü vükelânın vazifesi esas itibariyle bu gibi şeylere mani olmaktır. Mani olmadıkları için vazifelerini sûistimal etmiş olurlar. Bu da, vazife-i memuriyetten sayılmak itibariyle Kanun-u Esâsînin yukarda naklettiğimiz 31'inci maddesi vechiyle Divan-ı Âlîye sevk edilmeleri lazımdır. Yine iddianame ve Kararnamede deniliyor ki, bir Teşkilat-ı Mahsusa vardır: Harbiye Teşkilat-ı Mahsusası. Bu Teşkilat-ı Mahsusanın İttihat ve Terakki Cemiyeti ile alakası bulundu-

ğu ihsas ediliyor ve bu da bizim müvekkillerimiz için bir tecerrüm meselesi olarak gösteriliyor.

Halbuki Teşkilat-ı Mahsusa bir takım askeri sebeplere dayanmakta idi ve doğrudan doğruya Harbiye Nezareti tarafından ihdas edilmiş bir daire olmak hasebiyle devletin umumi müesseselerinden bir dairedir, bir dahili şubedir. Bu dairenin bir merkezi ve muhtelif şubeleri olduğu gibi Harbiye Nezaretinden verilen resmi talimatname çerçevesinde çalışmakla mükellef bir takım memurlar ve müstahdemleri bulunduğu ve bunların maaşları da devletin umumi bütçesinden tediye edildiği cümlemizce malumdur. Bu Teşkilat-ı Mahsusa'ya ait Harbiye Nezaretinde mahfuz bulunması lazım gelen resmi kayıtlar ve dosyalar getirtilirse görülür ki, bu iddiamız bir hakikattir. Çünkü, Teşkilat-ı Mahsusa bir resmi dairedir ve onun başında bulunan bir takım muvazzaf subaylar ve memurlar vardır ve bunlar da maaşlarını daima devletin umumi bütçesinden almışlardır.

Bu Dairenin işlerini tedvir eden kimseler arasında İttihat ve Terakki Cemiyeti azasından bir takım kimseler bulunmuş, bunların da o suretle bulunmaları acaba Teşkilat-i Mahsusayı devletin resmi dairelerinden hariç tutabilir mi? Tabii ki tutamaz. Çünkü bu gün bir kaç kimseler kendi hususi vazifeleri olduğu halde, ayrı bir takım yerlerde de memur olabilirler ve oralarda da hizmet edebilirler. Mesela İttihat ve Terakki Cemiyeti azasından bazı kimseler vardır ki, bunlardan kimi Müdafaa-i Milliyede kimi Tedrisiye-i Cemiyet-i İslamiyede, kimisi de Hicaz Sıhhıyye Komisyonunda vazifeli idiler ve orada çalışıyorlardı. Bu kimselerin oralara girmesi nasıl bu daireleri, resmi daire veya sıhhiye olmak gibi resmi daireden çıkarmaz ise Teşkilat-ı Mahsusa da, resmi olan bir dairede bulunmaları ve orada çalışmaları, bu daireyi resmi müessese olmaktan çıkarmaz.

İkinci olarak müvekkillerimizin şahsiyet ve sıfatları hakkında bazı düşüncelerimi beyan edeceğim. Arz eylediğim üzere müvekkillerimizden bir kısmı devlet vükelasındandırlar. Vükelâ, Kanun-u Esasimizin açık hükmüne göre, devletin umumi siyasetinden müştereken ve kendi nezaretlerine ait olan muamelattan dolayı da münferiden ve dahili vazifesi olan muamelattan dolayı da cezaen Divan-ı Âli huzurunda

sorumludurlar. Kanun-u Esasînin bu açık ve kat'i hükmüne göre, bu mes'uliyet maddesi ne İstintak Heyeti ve iddia makamı tarafından ve ne de Mahkeme-i Celileniz tarafından tefsire tabi tutulamaz.

Çünkü Kanun-u Esasinin 117'nci maddesinin son fıkrası gereğince, tefsir [yorum] salahiyeti Âyan Meclisine aittir ve ancak bu tefsiri Meclis-i Âyan yapar. Nitekim Âyan Heyeti, Meclis-i Âyan zabıtnamesinin 29 Kanunuevvel [Aralık] 1334 [1918] tarihli zabıtnamesinde belirtildiği üzere, tehcir ve taktil faillerinin cezalandırılmasında hükûmetin faaliyet derecesini anlamak üzere sabık Âyan Meclisi reisi Ahmet Rıza Bey tarafından vaki olan suale, hükûmet namına cevap veren Adliye Nazırı Beyefendi, tehcir suretiyle ika edilen cürümleri üç dereceye ayırmıştır.

Bunlardan birincisi, Divan-ı Âliye sevki lazım gelen memurlar tarafından yapılması muhtemel bulunan cürümlerdir. İkincisi bunların memur olan kişiler tarafından ika olunan cürümler. Üçüncüsü ise bunun dışındaki eşhas-ı adiye tarafından ika olunan cürümlerdir. Osmanlı Hükûmeti namına orada söz söyleyen Adliye Nazırı Beyefendi, Meclis-i Âyan'a bu yolda beyanda bulunmuş ve demiştir ki, Divan-ı Âliye sevki lazım gelenler hakkında ve bu işlere taalluk eden ahvalde müddeiumumilerin hiç bir takibatta bulunmayacağı ve tahkikat esnasında bu gibi cürümlere tesadüf ederse bunu tesbit ederek nezaret makamına bildirmesi gerekeceği ve Divan-ı Âliye ait olan muhakematta şayanı dikkat bir mesele vardır ki, o da cürüm, efradı ahali ile müşterek olursa en büyük mahkemeye tabii olması kaide-i hukukiyesidir.

Şu halde Divan-ı Âliye sevki lazım gelen meselelerde efradı ahaliden bazılarının medhali olduğu takdirde, bu gibi efradın da tamamen Divan-ı Âliye sevk edilmeleri icap eder. Çünkü cürüm, ceraim-i müretibedendir. [mürettip suç, toplu suç]. Demek ki bu mesele Âyan Meclisinde, yani Kanun-u Esâsiyi tefsire salahiyetli olan Meclisi Âyan'da müzakere edilmiş ve bu Meclisin kararı malûm olduğu üzere, tefsir mahiyetini haiz bulunmuştur. Verilen karar, doğrudan doğruya vükeladan olan kimselerin Divan-ı Âliye sevkedilmeleri ve hatta vükeladan başka kimse varsa onların da Divan-ı Âliye sevkleri esası Âyan Meclisinde kabul edilmişti. Bu mesele, arzettiğim üzere Meclisi Âyanda inceden inceye müzakere edilmiş ve Damat Ferit Paşa hazretleri tarafından Di-

van-ı Âli teşkili hususunun yeni seçimlere kadar [intihabat-ı cedide] taliki ve vükelâi maznun muhakemelerinin Divan-ı Harplere müsaraaten sevki hakkında takrirleri, Mülkiye Encümeninin mazbatasıyla birlikte Meclis-i Âyan'da müzakere edilmiş ve Adliye Nazırı arzettiğim gibi açıklamada bulunduktan sonra Ferit Paşa hazretlerinin takriri Meclis-i Âyan'ca reddedilmiş ve Adliye Nazırının tefsir mahiyetinde Meclis-i Âyan'da yaptığı açıklamalar, Âyanca kabul edilmiştir. Demekki Meclis-i Âyanın bu suretle vermiş olduğu karar, bir tefsir kararıdır.

Onun için yine tekrar ediyorum, ne müstantik ve de yüce iddia makamı ve ne de makamı devletiniz Kanun-u Esâsîyi tefsir edebilmek salahiyetini haiz olamazlar. Mezkur karar ile tehcir ve cinayet cürümlerinin [taktil-i ceraim] vükelânın memuriyetlerinden hariç olmayıp memuriyet vazifelerinden mütevellit olduğu Meclis-i Âyan'ca kabul edilmiş ve vükelânın Divan-ı Âliye sevkleri Âyan Meclisince kararlaştırılmıştır. Bu kararın ilmi muvacehesinde, heyeti celilenizce bahs olunan davaya bakmaya yetkili olduğuna dair karar verildiği takdirde, tabiidir ki, Ferit Paşa hazretlerinin Âyan Meclisinde reddolunan takrirlerini, mahkemenizin kabul ettiği anlamında telakki buyurulmuş olacak ki, bu da Kanun-u Esâsî ile ne dereceye kadar kabili teliftir. Burası da iyice düşünülmesi gereken bir hususdur. İşte arzettiğimiz şu esaslar dahilindedir ki ve müvekkillerimizin mevkileri hasebiyle kendileri ancak Divan-ı Âlide muhakeme olunabilir.

Üçüncü husus olarak, müvekkillerimize isnad olunan cürümlerin mahiyeti ve şekli kanuniyesi karamamenin bir fıkrasında beyan olunduğu üzere isnad olunan cürümlerin müvekkillerimizin vazifeleri dışında adi suçlardan sayıldığı farz ve tasavvur olunsa bile, bu gibi suçların rüyet mahalli yine yüce mahkemeniz Divan-ı Harp değil, umumi mahkemeler olmak iktiza eder. Çünkü Divan-ı Harpler istisnai mahiyeti haiz muhakeme salahiyetlerinin derecesi Örfi İdare Kararnamesinde belirtildiği üzere mahdut ve muayyen hususi mahkemelerdendir. Burası 1325 [1909] senesinden beri Örfi İdare altındadır.

İstanbulda ilan olunan örfi idare, bir zamanlar Gazi Muhtar Paşa kabinesi zamanında kaldırılmış ve fakat memlekette görülen ihtilal emareleri üzerine yeniden konulmuştur. Zaten Kanun-u Esâsîmizin

113'üncü maddesi örfi idareyi tarif ediyor ve diyor ki: Memleketin bir tarafında ihtilal zuhur edeceğini ortaya koyan delil ve emareler görüldüğü halde, hükûmet-i seniyyenin o mahalle mahsus olmak üzere muvakkaten örfi idare ilanına hakkı vardır. Örfi idareyi tarif ediyor. Kanunlar ve mülki nizamların muvakkaten tatilinden ibaret olup, örfi idare altında bulunan mahallin idare şekli özel nizam ile tayin olunacaktır diyor. Örfi İdare Kararnamesi şekil ve suretinde olmak üzere neşir ve ilan olunuyor ve örfi idarenin salahiyeti kanuni bir surette tahdit edilmiş oluyor.

Filhakika Kanun-u Esâsînin ilgili maddesi, örfi idareyi ihtilal haline hasretmesi, harici ve dahili emniyetin mevzu bahis olması görüşlerimizi tamamıyla teyid eden kanuni delillerdendir. Çünkü Kanun-u Esâsî ile mutlaka bu suretle Divan-ı Harplerin salahiyetleri tamamıyla tayin ve tahdit edilmiştir. Müvekkillerimizin Divan-ı Âlî huzurunda muhakemelerinden bir lahzacık olsun sarfı nazar eylesek ve Örfi İdare Kararnamesinin haklarında tatbikini kabul etsek bile, müvekkillerimize isnad olunan cürümlerin Kararnamenin yedinci maddesi mucibince adliye mahkemeleri tarafından bakılması lazım gelir. Divan-ı Harp, münhasıran makamına kaim olduğu Mehakim-i Adliye-i Cezaiyenin vazifeleriyle mükellef olduğundan, bir fevkalade mahkeme olan ve en büyük mahkeme telakki edilmesi lazım gelen Divan-ı Âliyenin makamına hiç bir sebep ve suretle kaim olamaz. Nitekim Örfi İdare Kararnamesinin 9'uncu maddesini aynen okuyorum:

"Divan-ı Harp münhasıran makamına kaim olduğu Mehakim-i Adiye-i Cezaiyenin vazifeleriyle mükellef olduğundan, örfi idare ilan olunan mahallin dışında kalan mahkemede bakılan veya bakılacak olan mahallin mehakim-i adliyesinin salahiyeti dahilinde olan bir işe müdahaleye hakkı olmayacağı gibi, örfi idare altında bulunan yerlerin mehakimi adiyesinin örfi idare ilanından evvel bir dereceye kadar bakmiş olduğu işlere dahi bakmayacaktır." denilmektedir.

Divan-ı Harb'in hem daire-i salahiyeti, hem daire-i kazaiyesi ve hem de vazifesi tahdit edilmiş oluyor. Mehakim-i adiyenin bir dereceye kadar bakmış olduğu işlere bakmaktan men' olunan Divan-ı Harp, nasıl olur da en büyük mahkeme olan Divân-ı Âlinin deruhte etmiş olduğu bir işe vaz'ı-yed edebiliyor ve o işi görmek istiyor? Kezalik id-

dia ve kararnamede müvekkillerimizden vükelalıkta bulunmuş olanların İttihat ve Terakki Cemiyeti Meclis-i Umumisinin tabii azasından bulunmaları hasebiyle Cemiyetin teşkilat-ı hafiyesi tarafından yapıldığı iddia edilen cinayet fiillerine muttali oldukları halde bilerek yardımda bulundukları dermeyan olunmaktadır.

Bu iddia ancak hâfî cemiyetlere dahil bulunan ve o cemiyetlerin hedef ve gayesini takip edenlere sari ve şamil olabilir. Yoksa mücerred devlet vükelasının İttihat ve Terakki Cemiyeti Meclis-i Umumisi tabi azasından bulunmaları keyfiyeti, azasından bazıları tarafından gizlice teşkil edildiği farz olunan hâfî cemiyete mensubiyetlerine delalet edemez. Zaten bu sebepten dolayıdır ki, böyle bir iddia ve isnad ne iddianame ve ne de Kararnamede mesbuk değildir. Farzımuhal olarak İttihat ve Terakki Meclisi-i Umumisinde azalık sıfatını, vaki iddianın subutuna kafi bir sebep saysak bile, muhtelif anâsırdan mürekkep olan İttihat ve Terakki Meclis-i Umumisi bütün azasının da farzedilen hafi cemiyete müzaheretlerini kabul etmek lazım gelirdi. Filhakika bir müzaheret tarzında olan bu isnad, Divaniye Mebusu merhum Fuat Bey tarafından verilip vükelanın Divan-ı Âliye sevki hakkındaki takrir muhteviyatında da mevcut bulunuyordu ve bu isnad ile beraber ayrı ayrı bir takım cürüm fiilleri izafe edilmiş olmasına nazaran ictima-i ceraim [toplu suçlar] kaide-i kanuniyesi mucibince bu cürümlerin Kanun-u Esasi mucibince Divan-ı Âli huzurunda bakılması iktiza eder. Müsaade buyurulursa Saadettin Bey devam etsinler.

II

SAADETTİN BEY'İN SAVUNMASI

Saadettin Ferit Bey (Dava Vekili) – Divaniye mebusu merhum Fuad Bey tarafından verilmiş olan takrir, Mebusan Meclisi zabıtlarında bulunmaktadır. Orada hatırımda kaldığına göre on veya oniki madde üzerine o kadar kapsamlı ve o kadar umumi surette düşünülmüş ve yazılmıştır ki, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin şu memlekette yaptığı tasavvur olunan veya tasavvur edilebilecek olan bütün ef'ali ihata etmiş ve tamamıyla Kanun-u Esâsînin hududu dairesinde düşünülerek gerek vükelânın Divan-ı Âliye merbutiyeti dolayısıyla onlar hakkındaki kısmın ve gerekse efradı ahaliden bulunan diğer kimselerin yine bu müşterek ve mürettep bulunan fiillerden dolayı onlara tebaan Divan-ı Âlîde muhakemesinin icrası lazım geleceği dermeyan edilmiş ve uzun uzadıya teşrih ve izah olunmuştur.

Yine Mebusan Meclisi zabıtnameleriyle ve fiili neticesiyle sabit olduğu üzere, o takrir kabul olunarak tahkikat vazifesini icra edecek olan Beşinci Şube'ye havale olundu, tahkikat icra edildi ve şu tahkikatın icrasıyla isnad edilmiş olan fiillerin bugün muhterem hey'etinize de, Divan-ı Celileniz de bahis konusu olan ancak bir kısmıdır. Bu cihetin tahkiki dahi yine bu şubede bahis mevzuu olmuştur. Tahkikat şubesi malûmu alinizdir ki, bir kısmıdır, diğer kısmı ise ya bilfiil mevcut veya bilkuvve mevcut olan bir küllün parçasıdır. Fer'idir. Tabiri mahsus ile demin muhterem arkadaşım Celalettin Arif Bey tarafından bir istintak heyeti şeklinde gösterilmiş olan bir hey'et-i tahkikiyedir. Tahkiki ise istintakın şekli umumiyesi olmak üzere doğrudan doğruya Divan-ı Âliye nisbet olunmakta tereddüt edilmeyecek mertebededir. İşte bu suretle bu davaya Divan-ı Âli etmese bile, bir dava bir mahkemede derdest tetkik ve tahkik iken, aynı davanın başka bir mahkeme tarafından tahkik, tetkik ve rüyetine kanunen imkan yoktur. Şu müsellem ve

Kanun-u Esâsî'nin 23'üncü maddesine müstenit olan şu vazife, hiçbir nazariye ve hiçbir şahsi görüş ile tağyir edilemez.

Kararnamede, müvekkillerimizden bazı zevat tarafından tahkikat esnasında bu vazife meselesinin dermeyan edilmiş olduğu zikrediliyor ve esbabı mucibesiyle bu talepleri reddediliyor. Tabiidir ki, tahkikat esnasında dermeyan edilmiş olan bu ilk itirazın reddi üzerine bir itiraz, bir kanuni vaziyet olmak ihtimali yoktur. Çünkü Divan-ı Harb-i Mahsusun şu noktayı nazarı da ne şekilde, yani bu tahkikat heyeti kararlarını ne derece üzerine tetkik etmek imkanıyla mücehhez bulunduğu malûm değildir. Binaenaleyh umumî hukuktan ve mahkemenin salahiyetinden bahsetmeyi tabiidir ki, bugün Mahkeme-i Celileniz huzurunda isbatı vücut etmeye talik edilmiş bulunuyorlar. Efendim, Kararnamede vükelânın vazifelerinden dolayı bir siyasi cürümleri olursa Divan-ı Âliye sevk edilirler ve 92'nci madde ile Kanun-u Esâsî'nin 33'üncü maddesine bakmak lazım gelir diyorlar. Zannederim ki, 33'üncü maddeden evvel eğer 31'inci maddeyi tetkik etmiş olsaydılar, demin muhterem arkadaşım Celalettin Arif Bey tarafından pek vâkıfane arzedilmiş olan 31'inci madde, vükelanın ne gibi ahvalden dolayı Divan-ı Âliye sevki lazım geleceğinin musarrah bulunduğunu hatırlar ve 33'üncü maddeye temas etmek lüzumunu hissetmezdi.

Halbuki 33'üncü madde yine tahkikat heyetinin vazife iddiasını red yolunda ittihaz ettiği kararı teyid etmiyor. Efendim madde gayet açıktır. Orada "vükelânın memuriyet vazifesinden hariç sırf zâtlarına ait" denilmektedir. Şimdi burada kanunun istimal ettiği bir kelimeyi her halde imale etmek, ihmal etmemek, kanun iktizasından olduğu gibi, memuriyet vazifeleri dahilinde bulunan ahvalin Divan-ı Âliye aidiyeti tekrar teyit edildikten sonra sırf zatlarına ait, yani bir şahsî cürüm, eşhas-ı adiye-i saireye vukuu bulan taarruzları [tecavüzleri], mesela vükelâdan birisinin yolda birisine bir tokat atması, tahkir etmesi, yahut o şahsa ait olarak bir sahtekarlık fiili irtikap etmesi gibi ahval ki, bu fiil o memurdan yani o zattan memuriyet sıfatı dolayısıyla değil, sıfat-ı zâtiyesi itibarıyla sadır olmuş bulunuyor. Yoksa memuriyet vazifesi dolayısıyla yapılmasına veya mecbur olduğu ahvali yaptırması veyahut yaptırmakla mükellef bulunduğu ahvali yaptırmaması gibi eşhas-ı

saireye vukuu bulmuş olan cürümler, 31'inci madde mucibince doğrudan doğruya Divan-ı Âliye aittir.

Heyeti tahkikiyenin şu fiilde siyasi cürüm mahiyeti tasavvur etmesi, bizce zayıf bir nazariye halinde kalmış oluyor. Çünkü, bunu def' ve red yolunda 92'nci maddeye temessük etmişler. 92'nci madde, vükela ile Temyiz Mahkemesi rüesa ve azasının ve zât-ı ve hukuku şahane aleyhinde harekete ve devleti bir muhatara haline ilkaya tasaddi eyleyenlerin muhakemesine aittir deniliyor. Binaenaleyh vükelanın Divan-ı Âliye gitmesi lazım gelir ve dava bu siyasi şekilde olmasıyla mukayyettir. Tabiidir ki, biz buna, bu noktaya hayeti tahkikiyenin maksadına vasıl arzusuyla vasıl oluyoruz. Halbuki bu madde Divan-ı Âlinin teşkiline taalluk ediyor ve fasıla [bölüm], Divan-ı Âli deniliyor. 92'nci madde orada başlıyor. Evvela Divan-ı Âlinin sureti teşkilinden bahs ediliyor sonra da, deniliyor ki, vazifesi vükelâ ile temyiz mahkemesi rüesa ve azasının ve zatı hukuku şahane aleyhinde harekete ve devleti bir hal-i muhataraya ilgaya tasaddi eyleyenlerin muhakemesidir. Bu fıkrada evvela vükelâdan bahsediliyor. Demek ki, Divan-ı Âlinin vazifesi evvela vükelâyı muhakeme etmektir. Bu kaydı mutlak tabiidir ki, vükelanın Divan-ı Âlide muhakemesini istilzam eden husasattır.

Evet, Divan-ı Âli'nin vazifesi, 31'inci maddenin sarahati ve 33'üncü maddenin teyidi ile vükelânın Divan-ı Âli huzurunda bakılacak davalarını görmek ve tetkik etmek, ikincisi Temyiz Mahkemesi rüesa ve azasının muhakemesidir. Malumunuzdur ki, Temyiz Mahkemesi fevkinden başka bir mahkeme yoktur. Derecat itibariyle rüesanın mahkemesi ve aza ve eczasının nerede muhakeme edileceği malum ve musarrahtır. Temyiz Mahkemesi azasının fevkinde bir mahkeme bulunmadığından ve onlara tevdi edilmiş olan vezaif, ruh-u adalete temas-ı tam halinde bulunduğundan gerek kastı mahsus ile gerek memuriyet vazifelerini suistimal neticesi olarak ika edilmiş olan cürümlerden mütehassıl zararı telafi etmek için başka bir makam kalmadığından...

Reis – Bunlar malûm şeyler, müvekkilinize ait olan vukuattan bahsediniz.

Saadettin Ferit Bey (Devamla) – Binaenaleyh şu noktayı nazardan Mahkeme-i Temyiz azasının memuriyet vazifelerinden münbais

olan fiileri yine Divan-ı Âliye girecektir. Şimdiye kadar irad etmiş olduğumuz şu vazife itirazı, sabık devlet vükelasından bulunmuş olan müvekkillerimize ait gibi görünüyor. Fakat esas itibariyle Divan-ı Âliye ait olmayan bir fiil ile tecrim edilmiş olan, hemfiil addedilmiş bulunan zevatın fiillerinden zîmedhal olmak üzere bulunurlar. Tabiidir ki, hazırı bilmuhakeme olan değil, doğrudan doğruya asıl fail gibi itham edilmiş vükelâ da bulunuyor. Fer'an zîmedhal olmak itibariyle şu cürümün müvekkillerimizi ızrar etmek ihtimali olsa dahi evvelce de arzedilmiş olduğu üzere, fer'iyet itibariyle cürmün tetkik mahalli, rü'yet mahalli Divan-ı Âli olunca, bundan mürtebit olmak dolayısıyla Divan-ı Âliye zaten Divan-ı Harbe merbut olduğu tasavvur edilen zevatın dahi şu hakkımızı dermeyan etmeye hakları olacağı derkârdır.

Çünkü Divan-ı Âli davaya el koymuş ve davayı görmeye başlamış ve en büyük mahkeme olmak dolayısıyla bütün davalara bakması lazım gelir. Adaletin salim bir surette kanuna uygun cereyan etmesi için böyle olmak icap eder. Reis Paşa hazretleri, muhterem arkadaşım Celalettin Arif Bey tarafından ilk başta arz edildiği üzere muhterem mahkemenize karşı emniyet ve itimadımız sonsuzdur. Fakat bizim bir kanuni vazifemiz var ki, müvekkillerimiz hakkında yapılacak muhakemenin her halde merci-i mahsusunda ve onlar hakkında verilecek hükmün ve o hükmü vermekle mükellef olan zevat tarafından verilmesini talep etmektir.

Reis Paşa hazretleri, bizim bu vazife itirazımız esasen, bu davaya muhterem heyetinizin bakıyor olması değildir. Muhterem heyetiniz bizi yeni dinliyor. İhtimal bizim tarafımızdan ileri sürülmemiş olsa bile doğrudan doğruya mahkeme tarafından nazarı dikkate alınabilir. Bu cihet tahkikat heyetinde bahis konusu olmuştur ve biz de bu hakkı herzaman dermeyan etmek kanuni vaziyetini haiz bulunuyoruz ve bunu şimdi dermeyan ediyor ve diyoruz ki, muhterem heyetiniz, kendi huzuruna gelen bu davaya bakmaya salahiyattar olmadığına karar vermelidir. Çünkü malûmunuzdur ki, mahkemelerin derecelere ayrılması büyük bir kaideye, büyük bir hikmete müstenittir. Muhterem mahkemenizden sadır olacak kararların kabul, red ve Temyizi olmadığı, yüce mahkemenizin teşkiline dair ilan edilmiş bulunan Kararname ile müeyyettir. Binaenaleyh mahkemenizin kudret ve salahiyet-i hükmiyesi

pek geniş ve pek kat'idir. Fakat bu salahiyet-i katiyelerinin hadiseye tatbik keyfiyetini takdir edecek bir divan-ı umumî, bir tarihi mahkeme ve bütün bunların üstünde her ferdin icraatını muaheze edecek bir de MAHKEME-İ KÜBRA vardır. İşte biz de bir taraftan Halife-i zîşaniyle, milyonlarca efradiyle bütün ahkamını muhafazaya yemin ile teyid edilen Kanun-u Esasimizin muvacehe-i maddesinde, diğer taraftan "mahafe't-allah" terkibiyle telhis olunan bütün mukaddesatın huzuru maneviyesinde tarihin yüce heyetinize tahmil ettiği en ağır adalet vazifesini ifaya davet ediyoruz ve davanın heyeti celilenizin salâhiyeti haricinde bulunduğundan bahsediyoruz.

Mahmut Mahir Efendi (Dava Vekili) – Efendim Saadettin Ferit Bey, ictimai ceraimden [toplu cürüm, toplu suçlar] bahsettiler. Ezcümle müvekkilim İbrahim Bey memuriyet vazifesinden dolayı siyasi ve gayri siyasi bir takım cürümlerden dolayı Divan-ı Âlinin tahkikat heyetine, yani Mebusan Meclisinin Beşinci Şube'sine celp olunuyor. İddia makamının Kararnamesinde, Divan-ı Âlinin vazifesine tecavüz edilmeyeceğinden bahsedildi. Demek ki, müvekkilim İbrahim Bey'e yüce mahkemenize sevk edilen cürümden başka bir cürüm isnad olunuyor. Şu halde kendilerinde ictimai ceraim var demektir. İctimai cürümler halinde, mecmu cürümlerin kâffesi birden muhakeme edilir. Onların en ağırı hakkında hüküm sadır olur. En ağır cezayı müstelzim olan hüküm, diğerlerinin yerine kaim olur, yoksa cürümler tefrik edilerek bir kısmı bir mahkemede bir hükme iktiran, diğeri diğer bir mahkemede ayrı bir hükme iktiran etmek yani, ayrı ayrı cürümler için ayrı ayrı hükümler vermek caiz olamaz. Binaenaleyh kendileri haklarında diğer mahkemede derdest olarak bakılan bir dava için madem ki, Divan-ı Âliye ait olan davaya Mahkeme-i Celileleri vaz'ı-yed edemiyor, diğer bir mahkemenin vaz'ı-yed etmiş oluğu bir cürüme vaz'ı-yed etmemek icap eder. Çünkü bu halde, yani ictimai ceraim halinde, ceraimin tetkiki ve ayrı ayrı muhakemesi kanunen caiz olamaz.

Cemal Molla Bey – Resi Paşa hazretleri, bendeniz de muhterem arkadaşıma iştirak ediyorum. Diğer bahisler kendi şahsıma ait bazı mülahazalardan ibarettir. Vazife meselesini tekrar ediyorum.

Mustafa Nazmi Bey (Müddeiumumi) – Dermeyan edilen salahiyet meselesi hakkında bendeniz de noktayı nazarımı arz edeceğim. İc-

rası talep edilen muhakeme (işitilmiyor sesleri) bu Divan-ı Harbiye mi, yoksa Kanun-u Esasinin tayin ettiği Divan-ı Âliye mi aittir? Bu cihetin tayini, isnad olunan cürümlerin umuru memureden münbahis olup olmadığının tayinine mütevakkıftır ve Kararnamede ve ithamnamede iddia olunan cürümler memuriyet itibariyle tahaddüs etmemiş, Merkez-i Umumi'de ve Merkez-i Umuminin İctima-ı Umumisinde tehaddüs etmiş cürümlerden dolayıdır. Şu halde davanın sevk şekli, memuriyet vazifesinden münbahis olmak üzere düşünmeye müsait değildir. İbrahim Bey hakkındaki ceraim-i ictimaiye meselesi henüz malûm değildir. Bazı evrakın Meclis-i Mebusandan Müddeiumumilik makamına gönderildiğini haber verdiler. Eğer bu cürümün muhakeme sırasında memuriyet vazifesine alakası tahakkuk ederse, o zaman nazarı dikkate alınabilir. Vazife ve selahiyet meselesi kat'iyen bahis konusu olamaz. Fakat hali hazır itibariyle bu, Mahkeme-i Celilenizin salahiyeti dahilindedir. Çünkü davanın sevki şundan ibarettir. Kararnamede kıraat olunan, sırf şahsi cürümlerdir. Eğer muhakeme sırasında öyle olmadığı tahakkuk ederse, ol vakit nazarı dikkate alınabilir.

Reis – Lazım gelen tetkikatın ifasından sonra kararımızı tebliğ edeceğiz. Perşembe günü saat 1 [99]'de inşaallah ikinci muhakemeye mübaşeret ederiz.

Birinci Muhakemenin Sonu

Saat	*Dakika*
3	*30*

8 Mart Sene 1335 [1919] Tarihli İrade-i Seniyye-i Hazret-i Padişahi ile Teşekkül Eden Divan-ı Harb-i Örfi Hey'eti

İKİNCİ MUHAKEME

Pazar: 4 Mayıs 1335 [1919]

Birinci Celse
Saat: 1 Dakika: 20

Vicahen Muhakemesi İcra Edilen Maznunların Esamisi	*Gıyaben Muhakemesi İcra Edilen Maznunların Esamisi*
Said Halim Paşa	Talat Efendi
Halil Bey	Enver Efendi
Ahmet Nesimi Bey	Cemal Efendi
İbrahim Bey	Dr. Nazım Efendi
Talat Bey	Dr. Bahaeddin Şakir Efendi
Rıza Bey	Dr. Rusuhî Efendi
Midhat Şükrü Bey	Aziz Efendi
Ziya Gökalp Bey	
Kemal Bey	
Cevat Bey	
Şükrü Bey	
Atıf Bey	

Halil Bey – Paşam müsaade ederseniz, bir istidamız var. Hey'et-i Celileye takdim edeyim.

(İstidayı riyaset makamına takdim eder)

Reis – (Zabıt katibine hitaben). Buyurun istidayı okuyunuz.

Reşat Bey (Müddeiumumi Muavini) – Paşa hazretleri müsaade buyurursanız muhakeme usûlüne dair ufak bir fikir arzedeceğim. Taraflar, vazife meselesine dair iddia ve müdafaalarını yapmış oldukları cihetle, mesele mahkeme kararına muallakan kalmıştır. Yani ihtimal ki, Halil Beyefendi tarafından verilen arzuhalin mahkeme kararına taalluku olabilir. Şu halde mahkemenin kararının tebliğinden sonra okunması, usulü muhakeme kuralları icabatındandır.

Reis – Zaten kararda bulunmaktadır. (Zabıt katibine hitaben). Kararnameyi okuyunuz.

KARARNAME

Keyfiyet savunma vekillerinin ifade ettikleri dört ayrı noktayı nazardan tetkik ve müzekere olunduktan sonra:

Birinci noktayı nazar hakkında iddia ve kararname tetkik edilmekle anlaşılıyor ki, iddia makamının açıkça ifade ettiği üzere, münfesih İttihat ve Terakki Cemiyetinin şahs-ı maneviyesi ceraim-i adide [adi suçlar] ile itham ve mes'uliyet altında bulundurulmakta, mezkur Cemiyetin merkezi ve Meclis-i Umumileri azalıklarında bulunmuş olan maznunların, zikredilen cürümlerinin vukuuna sebebiyet vermiş ve bu cümleden olarak Tehcir Kanunu'nun tatbikatı sırasında mezkur Meclisin şuraya buraya tayin ettikleri ve gönderdikleri murahhaslar ve memurlar marifetiyle işlenen cinayetlerin kâffesine vakıf bulunduklarını gösteren yeterli delil ve vesikalarla isbat edilmekte ve mezkûr cürümlerin işlenmesine yardımda bulunmuş olmak üzere itham olunmakta bulunmalarına karşı, bahsedilen cinayetlerin bilcümle Osmanlı tebasının muhafaza-i hukuk ve hayatlarına kefil olmaları lazım gelen

hükümet erkânının vükelalık umurundaki hadiseler ve siyasetlerinden ileri geldiğini ikna için ileri sürülen hususlar hiç bir şekilde haklı ve nefsül-emre muvafık görülmediğinden reddedilmiş, Teşkilat-ı Mahsusa doğrudan doğruya Merkez-i Umuminin idaresi altında bulunmuş olsun veyahut bir resmi daireye bağlı şaibeli bir idare addedilsin, maksat ve teşkil tarzı bahis konusu olmayıp, zahiren harp gayelerini gerçekleştirmek uğrunda istihdam edileceği duyurulan Teşkilat-ı Mahsusa'ya mensup kimselerin arasına bir takım mücrimin ve serseriler sokularak, tehcir kafilelerine muhtelif zamanlarda tasallut ederek sürgün ve katliamları kuvveden fiile çıkarmakta istihdam edilmekle, bir çok ailenin mahvolmasına rıza göstermiş ve müzaherette bulunmuş oldukları iddiasını kuvvetten düşürecek mahiyeti haiz olmayan müdafaalardan mâdut bulundukları gibi,

İkinci noktayı nazar olarak davanın heyetimizin vazifesi haricinde bulunması meselesine gelince:

Kanun-u Esâsîmizin 30 ve 31'inci maddelerinden bahs olunduğu üzere, hükûmetin umumi siyasetinden dolayı muhakeme yapılmasının tasavvur edilemeyeceği ve ancak iddia makamının ortaya koyduğu adi cürümlerle itham edilen İttihat ve Terakki Cemiyeti şahsiyet-i maneviyesinin heyet-i icraiyesine dahil bulundukları cihetle, ittihaz olunan kararlar ve izhar olunan müzaheretten şahsen mes'ul gösterilmeleri üzerine cereyan ettirilecek muhakemenin mahiyeti, Âyan Meclisi müzakeresinde riyasetin bir sualine karşı, Adliye Nazırı Beyefendi tarafından cevaben beyan edilen şahsî mütalaası ile tağyir edilemeyeceği ve azadan bir kişinin verdiği takririn reddi dahi hiçbir zaman tefsir kararı şeklinde tefsir edilemeyeceği, müdafaa vekillerinin dayandıkları Âyan Meclisinin tefsir hakkına müdahale şeklinde olmayıp, mücerred 16 Kanunuevvel 1334 [Aralık 1918] tarihiyle Padişahın yüce takdirine iktiran eden Kararnamenin taktil ve tehcir davasına bakmaya memur eylediği mülga Divan-ı Harbin başladığı mezkur davaların halen mevcut bu Divan-ı Harbimiz hakkındaki 8 Mart 1335 [1919] tarihli Kararnameye istinaden Padişahımızın İrade-i Seniyyeleriyle memur edilmiş bulunmasına binaen, belirtilen maznunlar ve mümaileyhlerin şahsen işledikleri nefret uyandıran fiillerinden dolayı muhakemelerinin yapılması, mahkememizin vazifesi dahilinde görülmüştür.

Üçüncü noktayı nazardan tetkikata girişilince, örfi idarenin ne zaman ilan olunduğunu düşünmenin ve sebeb-i ilanını aramaya lüzum görülmeyip, beş seneye yakın bir zamandan beri devam eden Harb-i Umumi iktizasından olarak seferberlik ilanıyla beraber Memalik-i Osmaniyenin her tarafına teşmil edilen idare-i örfiye maznuniyetine atıf ve isnad olunan cürümlerin işlenmesi esnasında cari olduğu gibi, bu gün bile bâki bulunduğuna binaen, Örfî İdare Kararnamesinin 2'nci maddesinde "Örfi idarenin ilan olunmasıyla beraber Kanun-u Esasinin ve sair kanun ve nizamların iş bu Örfi İdare Kararnamesine muhalif olan maddeleri hükümleri, örfi idare devam ettiği müddetçe muvakkaten tatil olunacaktır." şeklinde belirtildiğine göre, bilumum Osmanlılarla bir çok yabancıların büyük tepkilerine sebep olup husule getirdiği umumi heyacanın karışıklıklara ve kargaşaya dönüşmesi ihtimali bulunduğuna göre, bahsedilen cürüm faillerinin haklarında lazım gelen adaletin vaktinde yerine getirilmesi, Örfi İdare Kararnamesinin gereği bulunduğuna binaen, mezkur Kararnamelere tevfikan mümaileyh maznunlar hakkında mülga özel Divan-ı Harp tarafından kanuni takibata başlanılmış ve istintak dairesinde vükelalık vazifelerine dair olan suallere cevap verilmiş ve şahıslarına ait fiiller hakkındaki suallere lazım gelen cevapları açıklıkla ifade etmişlerdir. Her ne suretle tetkik olunursa olunsun, üçüncü noktayı nazarda dahi, mahsusatı mahrureden muhakeme edilecek olanların muhakemelerini adliye mahkemelerine sevke kanunen mecbur olmak şöyle dursun, Kararnamelerin ahkam-ı celilesi ile Divan-ı Harbimizin mezkur davaya bakmaya [rüyete] bilhassa memur edildiği teslim olunur.

Vükelalıkta bulunmuş olan maznunların muhakemesine Divan-ı Harp tarafından bakılamayacağı hakkındaki müdaaların belirtilen sebepler vechile red ve cerhinden sonra, diğer maznunlar hakkında dermeyan olunan mütalaaların tamamen gayrı varit olacağı pek açıktır.

Dördüncü noktayı nazara gelince; Divan-ı Harbin rüyeti iptidar eylediği muhakeme, Divaniye mebusunun takririnde belirtilen cürümler şeklinde olmayıp, iddia makamının İttihat ve Terakki Cemiyetinin şahs-ı manevisine atıf ve isnat eylediği ve müstantik kararnamesinin gösterdiği muhtelif cürümlerin, mezkur Cemiyetin Meclis ve Merkez-i

Umumî kararlarından doğmuş olması, elde edilen delil ve vesikalar ile isbat olunarak, mezkur Meclislerde rey sahibi olan kimselerin alaka ve medhallerinin derecesi belirlenmek ve ona göre haklarında karar verilmek şeklinde cereyan edeceğine ve Davavekili Celalettin Arif Bey'in tenvir ve izah edici müdafaası zımnında beyan ettiği hususlar aşağıdaki şekilde tasvir ve ifade edilmektedir. Meselâ:

Gizli veya aleni her hangi bir cemiyet tarafından tertib olunmuş bir cinayet vakasının bir kısım şirret kimseler tarafından meydana getirildiği ve bunların içlerinde hatta vükelâyı hazıradan bir zatın da bulunduğu farz olunsa, mütecasirler [teşvikciler] arasında vükelâdan birinin bulunmasından dolayı bahsolunan vak'a hakkında kanuni takibat yapılmasını ve muhakemenin icrasını imkansız bırakmamak ve hükûmeti çaresiz bir duruma düşürerek karışıklığa sebep olmamak için kanun vaz'ı, Örfî İdare Kararnamesinin 9'uncu maddesinde:

"Divan-ı Harp münhasıran makamına kaim olduğu Mahkeme-i Adliye-i Cezaiyyenin vazifeleriyle mükellef olunduğundan örfi idare ilan olunan mahallin haricindeki mahkemede bakılan veya bakılacak olan mahallin adliye mahkemesinin salahiyeti dahilinde olan bir işe müdahaleye hakkı olamayacağı gibi, örfi idare altında bulunan yerin adliye mahkemesinin örfi idare ilanından evvel bir dereceye kadar bakmış olduğu işlere dahi bakamayacaktır."

Diye belirtilmiş olduğuna göre, adliye mahkemesinde başlanılmış olan bir davanın bakılmasından Divan-ı Harpler memnu kılınmış ve fakat istisnai mahkemelerden bulunan ve memleketimizde nadiren ismi işitilmekten başka, şimdiye kadar mevcudiyeti duyulmayan Divan-ı Âlide başlanılmış olduğu tasavvur edilen bir dava olsa bile, bu davaya bakmaktan Divan-ı Harbi mezkur kararname men etmiş olduğu sarahatle farzı muhal olarak bahis konusu davaya Divan-ı Âlice bakılması gerektiği farz olunsa bile; yukarıda zikrolunduğu üzere İttihat ve Terakki Cemiyetinin şahs-ı maneviyesine atfolunan cürümlerle maznun olan kimselerin merbutiyetleri davası Mebusan Meclisi ve Âyan Meclisinde katiyen bahis konusu olmamış, Divaniye mebusu Fuad Bey'in takririnde belirtilen hususların bile Kanun-u Esâsinin 127'nci maddesinde:

"Meclis-i Mebusan azasından biri veya bir kaçı Mebusanın kendi dahili vazifesi olan ahvalden dolayı vükelâ-yı devletten bir zat hakkında mes'uliyeti mucip şikayet beyan etmek istedikleri halde, reise bir takrir vermek lazım gelir. Takrir, reis tarafından Mebusana havale edilerek Heyet-i Umumî'ce kur'a ile belirlenen bir şubeye üç gün içinde gönderilir. Şube tarafından şikayet eden zattan kafi izahat alındıktan sonra, şikayetin müzâkereye şâyan olduğuna ekseriyetle karar verildiği halde, bir Kararname [mazbata, rapor] tertib olunup Heyet-i Umumî'ye arz olunur. Heyet-i Umumîde yapılacak görüşmeler neticesinde, şikayet olunan zât davet edilerek, bizzat veya bilvasıta vereceği izahat dinlenildikten sonra rey'e müracaat edilir. Okunan kararname mevcut azanın üçte iki ekseriyetiyle kabul edilirse, muhakeme talebini ihtiva eden mazbata tanzim ve reis tarafından Sadaret Makamına takdim olunur." denilmektedir.

Maddede zikredildiği vechile, teklif olunan hususların mahiyetini belirlemek amacıyla yapılmış ve tamamlanmış bir tahkikattan ibaret olup, Heyet-i Umimîde müzakere olunacak mahiyette bulunup bulunmadığına bile karar verilememiş ve sonuçlandırılamamış bir tahkikat olduğundan, hiçbir zaman Divan-ı Âlinin rüyetine ibtidar eylediği [bakılmasına başlanıldığı] bir davanın tahkikatı addolunamaz. Çünkü, mezkur tahkikat neticesinde keyfiyet Heyet-i Umumide müzakereye şayan görülürse bilahere heyet kararıyla Divan-ı Âli teşkiline lüzum gösterilebileceği, zikrolunan maddenin tetkikinden açıkça anlaşılmaktadır.

Şu halde Heyet-i Umumî'de müzakeresine bile karar verilememiş olan, Beşinci Şube'nin nâtamam tetkikatı, Divan-ı Âlice muhakemeye başlanılmış mahiyette görülemeyeceği açıkça ortaya çıkıyor.

Hülasa, Belirtilen hususlara nazaran öne sürülen müdafaalar yukarıda açıklandığı üzere red ve cerh olunarak karar ittihazı için rehberimiz ve delillerimiz olan yukarıda bahsedilen kanun maddelerine istinaden ve adaletli Padişahımızın yüce tasdiklerine mazhar olunmuş bulunan mezkur Kararnamelere tevfikan, bahis konusu davaya bakmakla memur olan Divan-ı Harbimiz Heyeti, bir dakika bile mesleki dürüstlükten ayrılmayarak, Osmanlı Kanunları ve kemaliyetle inandığımız ahkam-ı celile-i Kur'an'iyeden zerre kadar inhiraf etmeksizin ve hiçbir

nefsî tarafgirliğe katiyen sapmaksızın, kalplerimizin sesinden başka sedaya kulaklarımız tıkalı olduğu halde, kudret-i beşeriyenin eriştiği mertebede adaletin tatbikine kesin karar vererek [cezm], mezkur davanın rüyetine Divan-ı Harbin vazifedar olduğuna müttefikan karar verildi.

4 Mayıs 1335 [1919]

Reis – İstidayı da okuyunuz.

DİVAN-I HARB-İ ÖRFİ RİYASETİ CELİLESİNE

Atûfetli Efendim Hazretleri

Evrak-ı havadisten [gazetelerden] birinde manzur-u âcizi beyanat-ı âliyeleri meyanında, "Meclis-i Mebusandan celp edilen evrakı mevad istizahtan ibarettir ve taktil ve tehcire mütedair bir husus yoktur." fıkrası görülmüş olmakla, aleyhimize isnad edilen hali hazır davanın rüyeti mahkeme-i âlileri vazife ve selahiyeti dahilinde bulunup bulunmadığına dair verilecek kararın tefhiminden evvel, Kanun-u Esasi'nin bu hususa müteallik olup, salahiyet itiraznamesinde dermeyan edilmeyen bazı ahkâmın dahi ilaveten arzına mecburiyet hasıl olmuştur. Şöyle ki:

Kanunu mezkurun 31'inci maddesinde "... ve şube tarafından tahkikat-ı lazıme icra..." ve 93'üncü maddesinde "Divan-ı Âli iki kısma münkasim olup, biri dairei ithamiye, diğeri de divanı hakimedir" ve 94'üncü maddesinde dahi, "bu daire şikayet olunan zevâtın müttehim olup olmadığına üçte iki ekseriyetle karar verir ve daire-i ithamiyede bulunanlar divan-ı hakimede bulunamaz" tarzındaki kat'i ifadelere nazaran, Meclis-i Mebusanın şube-i mahsusunda icra edilen tetkikat, istizah mahiyetinde olmayıp, tahkikat-ı istintakiyeden ibaret bulunduğu ve çünkü taksim-i vezaife müteallik maddelerde mezkur şubeden başka tahkikatı ibtidaiyeyi yapacak başka tahkikat heyeti irae edilmemiş olduğu ve şube evrak tahkikiyesine dahi doğrudan doğruya itham heyetince vaz'ı-yed edileceği anlaşılmış ve şu halde, tahkikatın Meclis-i Mebusanın bir şubesince ve lüzûm-u muhakeme kararının Heyet-i Umûmîce ve ithamın divan-ı ithamca ve hükkamın dahi divan-ı hük-

kâmca icra ve ita olunacağı mütehakkık olduğundan ve Beşinci Şubenin matbu zabıt varakalarının üzerinde "tahkiki kur'a ile Beşinci Şube'ye isabet eden Said Halim Paşa ve Talat Paşa kabinesinin evrak-ı tahkikiyesi" ibaresi mevcut olduğundan, mezkur Şube evrakının istizah evrakı hükmünde telakkisine kanunen imkan olmadığı gibi, tehcir ve taktil hakkında dahi Divaniye mebusu Fuad Bey merhum tarafından verilip esbabı tecrim olmak üzere gösterilen takririn onuncu maddesinde sarâhat mevcuttur. Ol babda emr ü ferman hazret-i minlehül emrindir.

4 Mayıs 1335 [1919]
Sabık Meclis-i Mebusan Reisi
Halil [Menteşe]

Reis – Bu hususlar esnayı mezkûresinde tamamen nazarı dikkate alınmıştır. Bu bâbdaki kanaatı, Divan-ı Harbin kararını diğer muhakemede tefhim ederim.

Halil Bey – Bendeniz bir mesele-i mütekaddime hakkında sorgulamaya [istintaka] başlanılmadan evvel, heyet-i celilenizden söz istiyorum ve müsaade buyurursanız rica ediyorum.

Reis – İşitilmedi, bir daha tekrar ediniz.

Halil Bey – Bendeniz bir mesele-i mütekaddime hakkında sorgulama [istintaka] başlanılmadan evvel, heyet-i celilenize bazı maruzatta bulunmak istiyorum. Ondan dolayı müsaadenizi istirham ederim.

Reis – Bir karar daha var, okunsun ondan sonra.

Halil Bey – Peki efendim.

Reis – (Zabıt katibine hitaben) Okuyunuz.

SURET-İ KARAR

Muhakemeleri icra edilmekte bulunan maznun-u aleyhim meyanında olup evvelce vükelâlıkta bulunan Said Halim Paşa ile Ahmet Nesimi, İbrahim, Kemal, Halil ve Sabık Maarif Nazırı Şükrü Beyler ve firari Talat Paşa ve Enver ve Cemal Efendilerin tahtı tevkifte şerik-i cürümleri olup haklarındaki tahkikatın ikmal edilememiş olmasından dolayı henüz Divan-ı Harbe sevk edilmemiş ve evvelce vükelâlıkta bulunmuş olan diğer maznunlar ile birlikte icrayı muhakemeleri dahi muvafık görülmesine binaen mümaileyhlere ait davanın ayrılması ile bu konudaki evrakın Heyet-i Tahkikiyeye iadesine ve bu kere vürud eden ihbar varakasında yazılı hususlar hakkında dahi takkikat icrasıyla cümlesinin birden Divan-ı Harbe sevk olunmalarına ittifakla karar verildi.

4 Mayıs 1335 [1919]

Reis – (Halil Bey'e hitaben) Binaenaleyh zât-ı âlileri, başlanacak olan muhakemede o hususlar hakkında söz söylersiniz. Yarım saat istirahatten sonra diğer zevatın muhakemesinę ibtidar edeceğiz.

Birinci Celsenin Hitamı

Saat	*Dakika*
1	*40*

İKİNCİ CELSE

Saat	*Dakika*
2	*05*

Vicahen Muhakemesi İcra
Edilen Maznunların Esamisi:
Talat Bey
Rıza Bey
Midhat Şükrü Bey
Ziya Gökalp Bey
Cevat Bey
Atıf Bey
Gıyaben Muhakemesi İcra
Edilen Maznunların Esamisi:
Dr. Nazım Efendi
Dr. Bahaeddin Şakir Efendi
Dr. Rusûhi Efendi
Aziz Efendi

MİDHAT ŞÜKRÜ BEY'İN SORGULAMASI

Reis – Midhat Şükrü Bey kalsın diğerlerini götürünüz. (Midhat Şükrü Bey'den maada maznunlar mahkeme salonundan çıkarılır). Mithad Şükrü Beyefendi, Meşrutiyetin ilanından sonra ne hizmetlerde bulundunuz?

Midhat Şükrü Bey – Evvela Siroz'da, sonra da Rumeli'nin sükûtundan sonra Burdur mebusu oldum ve aynı zamanda 1329 tarihinde kongre kararıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti Umumi Katipliğine tayin olundum.

Reis – İttihat ve Terakkiye ne zaman girdiniz?

Midhat Şükrü Bey – Meşrutiyetten evvel.

Reis – Nerede bulunuyor idiniz?

Midhat Şükrü Bey – Selanikte hastahane müdürü idim.

Reis – Ne gibi vazife ile mükellef ediniz?

Midhat Şükrü Bey – Hastane müdürlüğünde efendim.

Reis – İttihat ve Terakki de?

Midhat Şükrü Bey – Efradından idim, mebustum.

Reis – İnkılâp olduktan sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti neden faaliyetinin devamına lüzum gördü?

Midhat Şükrü Bey – Ne gibi efendim.

Reis – Yani devamına neden lüzum gördü?

Midhat Şükrü Bey – Bir siyasi fırka olduğu için. Tabii o esnada mebusan seçimi oldu, her yerde olduğu gibi fırka hayatı.

Reis – Siyasi fırka şekline ne vakit girdi?

Midhat Şükrü Bey – İnkılabı müteakip o şekle girmeye çalıştı.

Reis – Bir program yapıldı mı efendim?

Midhat Şükrü Bey – Yapıldı efendim, Merkez-i Umumi'de bendeniz bulundum. Fakat efradından olmak ve mebus olmak dolayısıyla biliyorum. Program o kadar geniş değildi. Mahdut idi. Sonra yavaş yavaş genişletildi.

Reis – Siz, ne vakit İttihat-Terakki Cemiyetinin Merkez-i Umumisine dahil oldunuz?

Midhat Şükrü Bey – Balkan Harbinden sonra 1328 [1912] de İstanbul'a nakil ettikten sonra.

Reis – Merkez-i Umuminin kararları ne şekilde zabta geçiriliyor du?

Midhat Şükrü Bey – Müzakerelerin kararları mı?

Reis – Evet.

Midhat Şükrü Bey – Bir defter üzerine arkadaşlardan biri müzakereleri zabta geçirirdi.

Reis – Hazirun tarafından imza ediliyor muydu?

Midhat Şükrü Bey – İmza edilmek adet değildi efendim.

Reis – O halde mecliste hazır olanlarla olmayanlar, o kararı kabule mecbur mu idi?

Midhat Şükrü Bey – Evet, hazır bulunmayanlar da bilahere kesb-i ıttıla ediyordu. Fakat fikrine uygun olmazsa tabii kabul etmezdi.

Reis – Ne ile malum. Zaman geçince o adamın fikrine uygun olup olmadığı ne ile sabit olacak?

Midhat Şükrü Bey – Ertesi celsede kendisi bu kararı görür. Evet. Eğer uygun bulmazsa tekrar münakaşa ederdik. Mamafih kabul ederdi. Kabul etmediği takdirde muhalif mevkiinde kalır tabii ekseriyetin kararına uyardı.

Reis – Kabule mecbur mu idi?

Midhat Şükrü Bey – Tabi kabul etmezse istifa ederdi.

Reis – Bir meselede ihtilaf olursa, istifa ile neticelenir mi idi?

Midhat Şükrü Bey – Şimdiye kadar vaki olmamıştı, arzu ederse istifa eder. Nizamnamede böyle bir şey yoktu, yani istifa verir veyahut kabule mecburdur diye bir kayıt yoktur.

Reis – Anlamak istediğim mesele, Meclis-i Umumide müzakere edilmiş olan bir husus, bir zatın fikrine uygun gelmezse mürur-u zamanda o husus hakkındaki kanaatını nasıl isbat edecek?

Midhat Şükrü Bey – Zamanın geçmesi çok mu efendim?

Reis – Olur ya, bir iki sene sonra?

Midhat Şükrü Bey – Şimdiye kadar vaki olmadı.

Reis – Nefsinizde vaki olmamış olabilir, fakat arkadaşlar hakkında da olmadı mı?

Midhat Şükrü Bey – Hayır efendim.

Reis – Şu halde mecliste hazır bulunanlarla bulunmayanlar alınan kararlara riayete mecburdur.

Midhat Şükrü Bey – Müzakeremizin günleri yoktu. Azalar toplandığı vakit ictima edilirdi. Eğer bir karar varsa merak edip sorardı.

Görüşüne uygun olup olmadığı gibi bir mesele hiç bir zaman bahis mevzuu olmamıştır.

Reis – Azadan biri başka memlekette veya ecnebi diyarda olsa o kararları kabul etmiş mi sayılır?

Midhat Şükrü Bey – Bilahere itiraz etmezse dahil olmak itibariyle tabi kabul etmiş sayılır.

Reis – Bir hayli zaman sonra geleceğine göre o kararda icra mevkiine konmuş olsa, mes'uliyete iştirak eder mi etmez mi?

Midhat Şükrü Bey – Nizamnamede olan şeylerden dolayı esasen mes'uliyetli bir karar yok bile. Aramızdan iki sene ayrılmış olan da yoktu, vaki olmamıştı. Nizamnamede ekseriyetle karar alınır deniliyor.

Reis – Teamüle göre?

Midhat Şükrü Bey – Tabi bu meselede herkes aynı fikirde bulunmaz, birisi muhalif olur, o muhalif de ekseriyete tabi olur. Yani olmazsa istifa eder, istifa etmek elindedir, ona kimse mani olamaz. Arz ettiğim gibi şimdiye kadar böyle bir şey olmadı.

Reis – Kararlar ekseriyetle mi alınıyor?

Midhat Şükrü Bey – Evet eskeriyetle efendim.

Reis – Böyle uzak yerlere giden ve bir müddet toplantılarda bulunamayan zevat, Cemiyetin Meclis-i Umumisine ve Merkez-i Umumisine malûmat vermek mecburiyetinde midir?

Midhat Şükrü Bey – Meclis-i Umumi'de esasen aza fazla olduğu için, malûmat vermeye hacet yoktur. Fakat Merkez-i Umumi azası tabi malûmat vermeye mecburdur çünkü mıktarı mahduttur.

Reis – Cemiyetin Teceddüt Fırkasına dönüştürülmesi hakkında malûmatınız var mı?

Midhat Şükrü Bey – Bendeniz son kangrede bulundum, orada karar verildi.

Reis – Biraz izahat verir misiniz? Ne sebepten dolayı bu şekle karar verdiniz?

Midhat Şükrü Bey – Efendim, İttihat ve Terakki hükûmeti siyasetinde muvaffak olamadı. Muvaffak olamayınca efkar-ı umumiyede

tabi mevkiini kaybetti. Denildi ki, "Bu, meşrutiyeti ilan eden bir cemiyettir, bunun için böyle fırka ismini bu cemiyete vermek doğru olmaz. Çünkü fırkalar siyasetlerinde bazan muvaffak olurlar bazen olamazlar. Halbuki İttihat ve Terakki memlekette meşrutiyeti tesis ettiği için bu ismi kaldıralım ve bu suretle ona başka bir isim verelim. Yani *"Teceddüt Fırkası"* ismini verelim ve İttihat ve Terakki ismi tarihi bir isim olarak kalsın". Bu mesele bu kadardır efendim. *Teceddüt Fırkası* ismi ekseriyetle kabul edildi.

Reis – Nizamname de aynen kabul edildi mi?

Midhat Şükrü Bey – Nizamnameden bazı maddeler alındı, Meclis-i Umumiye İdare Meclisi denildi, sonra Katib-i Umumi ismi kaldırıldı. Fırka ikinci reisi denildi. Programda da epeyce tadilat yapıldı.

Reis – İttihat-Terakki Merkez-i Umumisi taşralara bir takım murahhaslar ve katibi mes'uller gönderdi, bunları seçimle mi, yoksa arzu ile mi gönderirlerdi?

Midhat Şükrü Bey – İntihapla efendim. Evvelce, beş altı sene evvel mahallerinde, mahalli ahaliden intihab olunurdu. Oranın merkezi, Merkez-i Umumiye bildirir, malûmat verirdi, ona göre murahhas tayin olunurdu. Bilahere mahallince nüfuz sahibi yerli ahaliden olmasın denildi ve muayyen suretle Merkez-i Umumi tarafından gönderilmeye karar verildi. Bunlar oranın yerli ahalisi gibi orada kalırdı.

Reis – Bu murahhaslar, katibi umumiler oradaki icraatları hakkında Merkez-i Umumiye malumat verirler miydi?

Midhat Şükrü Bey – Tabii cemiyetin teşkilatı hakkında ve sonra merkezler hakkında muhtelif zamanlarda icap ettikçe malûmat verirlerdi.

Reis – Oralarda bulunan şubeler kendi kararlarında serbest mi, yoksa Merkez-i Umumiye mi tabi idi?

Midhat Şükrü Bey – Hayır tamamıyla serbesttiler efendim, bütün kararlarında serbest idiler. Yalnız yapılan müzakereler Nizamname hududunu geçmemek üzere serbest idiler.

Reis – Murahhaslar ve katibi mes'uller şubelerde aza mı idiler?

Midhat Şükrü Bey – Evet şubelerde aza idiler, aynı zamanda şubelere riyaset ederlerdi, şube ictimalarında heyet-i merkeziye ictimalarında riyaset ederlerdi.

Reis – İttihat ve Terakki Cemiyetinin Teceddüt Fırkasına dönüştürülen ve Merkezi Umumi namına tahvil edilen, bu şekilde evvelce İttihat ve Terakki merkezine ait olan kayıt ve sair evrakları, Teceddüt Fırkasına mı devredildi?

Midhat Şükrü Bey – Tabii efendim. Fakat bilahere maalesef anlaşıldığına göre Dr. Nazım Bey tarafından alınmıştır. Memurların ifadesinden öyle öğrendim.

Reis – Teceddüt Fırkasından mı tahkik olundu?

Midhat Şükrü Bey – Hayır efendim, Teceddüt Fırkasının teşkilatından bendenize soruldu, bendenizi Merkez-i Umumiye çağırdılar. Evraklar hakkında sual varit oldu, oradaki evrak memurundan o evrakın Dr. Nazım Bey tarafından tamamen alınmış olduğu anlaşıldı.

Reis – Şu halde Teceddüt Fırkasına ne devredilmiş oluyor?

Midhat Şükrü Bey – Teceddüt Fırkasına taşradan gelen, Halepten ve sair yerlerden gelen evraklar teslim olundu. Bir de son senenin defterleri ve hesapları, binaları, binalardaki eşyalar velhasıl her şey teslim edildi.

Reis – Taşradaki teşkilatı da Teceddüt Fırkasına mı kalb ve tahvil olundu?

Midhat Şükrü Bey – Yalnız ismi değişti, eski teşkilat tamamıyla kaldı.

Reis – Kongrede verilen aynı görevler de bugün muhafaza ediliyor mu?

Midhat Şükrü Bey – Bugün bilemiyorum efendim. O zaman muhafaza ediliyordu. Fakat sonrasını bilemiyorum, herhalde bazı değişiklikler oldu. Sonradan haberdar olduğuma göre bazı katipleri falan başka yerlere nakletmişler. Fakat heyeti mecmuasıyla Teceddüt Fırkasına devir edildi.

Reis – Katibi mes'ul vazifesi hakkında biraz izahat verir misiniz?

Midhat Şükrü Bey – Katibi mes'ullerin vazifesi, her Sancakta bir katibi mes'ul bulunmak icap eder.

Reis – Evvela merkezdeki...

Midhat Şükrü Bey – İstanbul merkezinde mi?

Reis – Evet.

Midhat Şükrü Bey – İstanbul merkezinde kaç belediye dairesi varsa o daireler kadar mes'ul katip bulunur ve katib-i mes'ullerin Merkez-i Umumi ile şeyleri yoktur. Onlar doğrudan doğruya müstakildirler ve o suretle idare ederler. İstanbul Heyeti Merkeziyesi de tamamen müstakildir. Katib-i mes'uller yine kendi idare eder. Kulüplerde de birer mes'ul katip bulunur. Bunlar intihabatta, muhtar ve sair intihabatlarda faaliyet gösterirler ve bu suretle kendi namzetlerini seçtirmeye çalışırlardı.

Reis – İstanbul'un katib-i mes'ulü zatı aliniz mi idi?

Midhat Şükrü Bey – Hayır efendim, İstanbul katib-i mes'ulü ve murahhası Kemal Bey idi. Bendeniz Merkez-i Umumide katip idim.

Reis – Salahiyetiniz ne derece idi?

Midhat Şükrü Bey – Merkez-i Umuminin salahiyeti, gelen evrakı tetkik etmek, onlara cevap yazmak ve kararlar almak ve mahallerine tebliğ etmek, bir de Katib-i Umuminin vazifesi müzakere zamanında riyaset etmekten ibarettir. Bir de yazışmaları imza eder. Diğer azadan salahiyet itibariyle başka farkı yoktur. Gelen evrakı açıp onların içinden teşkilatı ilgilendirenleri yani Nizamnameye dahil olanları Heyet-i Umumiye yani Merkez-i Umumi ictimalarına göndermektir.

Reis – Meclisi Umuminin vazifesi ne idi?

Midhat Şükrü Bey – Meclis-i Umuminin vazifesi, program ve Nizamnameye müteallik konuları kongre için hazırlamak, her sene bir kongre oluyor. Bazı hususlar tetkik edilir. İkmal edilmiş olanları program şeklinde çıkar. Nizamnamede bazı tadilat yapılmak icap ederse onları bir sene zarfında beş on defa ictima neticesinde onları yapar. O ictimalarda gerek Merkez-i Umumi ve gerek taşradan program ve nizamnamenin tadili hakkında gelen yazışmaların hülasalarını Meclis-i Umumiye gönderir. Meclis-i Umuminin de ayrıca bir program encümeni olur, o encümende bunlar tetkik olunur, sonra kongreye gönderi-

lir. Kongre ictimasında da ayrıca bir encümen seçilir. Heyet-i Umumiye kabul ederse programımız madde olarak geçer.

Reis – Vükelânın Meclis-i Umumiye tabii azası olup olmaması hangi tarihte kararlaştırıldı?

Midhat Şükrü Bey – 1329 [1913] senesinde efendim. 1913 senesinde Meclis-i Umumi yapılmasına karar verildi. Nizamnamemize o yolda bir madde ilave edildi. Ondan sonra da vükela aza olarak bulunuyordu.

Reis – Riyaset kime ait idi?

Midhat Şükrü Bey – Fırkanın Umumi Reisi kim ise onun tarafından riyaset olunur ve nizamname mucibince bir vekil-i umumi yani kendisinin arzu ettiği zâtı umumi vekil yapar ve gaybubetinde vekil-i umumi riyaset ederdi. Ve o vekil-i umumi aynı zamanda Meclis-i Mebusanda bulunan fırkanın da riyasetini deruhte ederdi.

Reis – Sadrazamların Meclis-i Umumilerde reis olması ne zaman kararlaştırıldı?

Midhat Şükrü Bey – Şart değildi efendim, fakat umumiyetle Sadrazam onları intihab ederlerdi. Çünkü daha münasip olurdu. Aynı zamanda hem kabinenin reisi ve hem de kendi fırkasının reisi olur. Bir ahenk temin etmek için öyle intihab edilirdi. Yoksa nizamnamelerde Sadrazamların mutlaka reis olması şart değildir.

Reis – Cemiyetin teşkilat-ı hafiyesi var mıydı?

Midhat Şükrü Bey – Meşrutiyetten sonra mı efendim. Hayır efendim.

Reis – İttihat ve Terakki Fırkası namını iktisab ettikten sonra bir teşkilatı hafiyesi var mı?

Midhat Şükrü Bey – Hayır ne evvelden ne sonradan, meşrutiyet ilan olunduktan sonra yoktu.

Reis – Teşkilat-ı zâhiresi, tarif ettiğiniz şeylerden başka var mıydı?

Midhat Şükrü Bey – Hayır efendim. Katib-i mes'ulleri, heyet-i merkeziyesi.

Reis – Taşra şubeleri?

Midhat Şükrü Bey – Evet taşra şubeleri, tekmil teşkilat bunlardan ibaretti. Ayrıca teşkilat olmak ihtimali de yoktu.

Reis –Harb-i Umumi ilânından sonra hiçbir teşkilata teşebbüs olundu mu?

Midhat Şükrü Bey – Hayır, ne gibi teşkilat?

Reis – Muharebeye kadar, yahut orduya yardım için.

Midhat Şükrü Bey – Hayır. Yalnız bizim bazı azalarımız hizmeti vataniyede bulunmak arzu ettiler. Cephelerde harp etmek arzu ettiler. Dediler ki, şimdi siyasi faaaliyet yoktur. Mebus intihabı, belediye intihabı gibi işler yoktur. Madem ki seferberlik ilan edilmiştir. Harbe girilir, bekli bir taarruz vaki olur. Seferberlik neticesinde harp olmazsa da her halde bir hazırlık lazımdır. Ve katibi mes'ullerimizin bir kısmı da askere alınacaktır. Binaenaleyh bunun üzerine bir müzakere ettik. Bunları faaliyetten geri bırakmaya hakkımız yoktur, yani siyasi faaliyeti muhafaza etmeliyiz. çünkü asker olmayan katibi mes'ullerimizi cevapsız bırakmamak için, arzu edenler olursa kendileri asker olur harbe gidebilirler dedik. Yani arkadaşlar arzu ettiler cepheye gidip harp ettiler, hatta bir takımı şehit oldu bir takımı da hastahanelere düştüler.

Reis – Bu suretle harp eden arkadaşlarınızın Merkez-i Umumi ile bir irtibatı var mıydı?

Midhat Şükrü Bey – Onları izinli addetmiştik. Tabii onlar siyasi meseleler ile meşgul oldukları için münasebetleri kalmamıştı.

Reis – Yaptıkları hizmet-i vataniyeden dolayı malûmat verirler mi idi? Hiç bir tebliğ vukuu bulur muydu?

Midhat Şükrü Bey – Hayır. Yalnız arkadaş olmak itibariyle hususi surette ihtimal bazı malûmat verirlerdi. Fakat o malûmat hususi mahiyette olurdu. Mesela Ardahan'a girildiği zaman Bahaeddin Şakir Bey oradan bize bir telgraf çekmişti, fakat işe dair bir malûmat vermezlerdi, çünkü vazifeleri başka idi. Bizimle işe dair muhaberede bulunmazlardı.

Reis – Şu halde kendilerinin nerede olduğu merkezce malûm değildi?

Midhat Şükrü Bey – Tamamıyla malum değildi efendim. Bir yerde bulunur bir müddet sonra da kendilerinin nerede bulunduğunu takip edemezdik. Hatta iki katibi mesûlümüz vefat etti. Şehit olduklarından pekçok sonra malûmatımız oldu. Ailesinin müracaatı üzerine Harbiye Nezaretine müracaat ettim. Altı ay sonra ancak malûmatları olabildi.

Reis – Merkez-i Umuminizin şifresi var mıydı?

Midhat Şükrü Bey – Hayır efendim muhaberatı tamamen açıktı.

Reis – Bu gibi hizmet-i vataniyede bulunanlara nakden yardımda bulunuluyor muydu?

Midhat Şükrü Bey – Ayrıca yardım edilmezdi. Yalnız burada bulunan ailelerine lazım gelen muavenet de bulunulurdu. Muhaberede bulunanlara ayrıca fazla birşey verilmezdi.

Reis – Peki gidiniz. (Midhat Şürkü Bey mahkeme salonundan çıkarılır ve Ziya Gökalp Bey mahkeme salonuna getirilir.)

ZİYA GÖKALP'IN SORGULAMASI

Reis – Ziya Bey meşrutiyetin ilanından sonra ne gibi hizmetlerde bulundunuz?

Ziya Gökalp Bey – Diyarbakır vilayeti Maarif Müfettişi.

Reis – Daha başka?

Ziya Gökalp Bey – Daha memuriyetim yoktur.

Reis – Hiçbir işle iştigal etmiyor mu idiniz?

Ziya Gökalp Bey – Hayır.

Reis – İttihat ve Terakkiye ne zaman intisab ettiniz?

Ziya Gökalp Bey – Meşrutiyeti müteakip Diyarbakır'da.

Reis – Ne hizmette bulunuyordunuz?

Ziya Gökalp Bey – Hizmetim yoktu.

Reis – İnkılaptan sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti neden faaliyetini devam ettirmedi?

Ziya Gökalp Bey – Tabii meşrutiyet, fırkaları istilzam eder. İttihat ve Terakki Cemiyeti de ondan sonra bir fırka haline geldi. İttihat ve Terakki'nin bir siyasi fırka olmasına merkez karar vermiş, vilayetlere tebliğ ettiler.

Reis – O vakit siz bir teşebbüste bulundunuz mu?

Ziya Gökalp Bey – Hayır.

Reis – Vilayetlerde şubeler tesis olundu mu?

Ziya Gökalp Bey – Zaten bir şube teşekkül etmişti.

Reis – İttihat ve Terakki Cemiyeti fırkaya dönüşmeden evvel mi?

Ziya Gökalp Bey – Ettikten sonra olacak, çünkü meşrutiyeti müteakip fırkaya dönüştü. Diyarbakır'da bir kaç ay sonra fırka olmuştu.

Reis – Siz ne vakit İstanbul'a geldiniz?

Ziya Gökalp Bey – Bendeniz 1325 Kanunusanide [Ocak 1909] geldim. Sonra memlekete gittim 1326 [1910] kongresinde azalığa intihap etmişler.

Reis – Ondan sonra İstanbul'a mı geldiniz?

Ziya Gökalp Bey – Hayır, Selanik'e gittim efendim.

Reis – Demek o vakit Selanikte idiniz? Fırkanın programı var mı idi?

Ziya Gökalp Bey – Vardı. İlan edildi.

Reis – Merkez-i Umumi müzâkereleri ne şekilde zabta geçiriliyordu?

Ziya Gökalp Bey – Âzadan biri zabıt tutuyordu.

Reis – Muntazam bir kaydı var mıydı? İmzâ edilir miydi?

Ziya Gökalp Bey – Vardı. Tabii kararlar imzâ edilirdi.

Reis – Peki hazır bulunmayanlar, alınan karara uymak mecburiyetinde miydi?

Ziya Gökalp Bey – Ne gibi.

Reis – Mesela bir husus hakkında karar verildiği zaman, Meclis-te hazır bulunmayan zevât da o kararı kabul etmeye mecbur muydu?

Ziya Gökalp Bey – Ekseriyetle kabul olunca... bütün meclislerin kararı ekseriyetle yapılır.

Reis – Hazır bulunmayanlar o karara uymaya mecbur değildir. Hatta hazır bulunupta o karara muhalif olanlar reylerini vermemekte serbesttirler. Diğer meclislerde öyle değil.

Ziya Gökalp Bey – Tabii efendim.

Reis – İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisinde kararlar alınırken hazır bulunmayanların da kabul etmesi mecburi değil mi?

Ziya Gökalp Bey – Tabii kendisi o kararı vermiş değildir. Karar ekseriyetle verildiği için o karar muteberdir.

Reis – Muteberdir şüphe yok.

Ziya Gökalp Bey – Tabii o, fikrine muvafık olarak karar vermemiştir. Onu ekseriyet vermiştir.

Reis – O kararı kabule mecburdur demek.

Ziya Gökalp Bey – Karar bir şeye yazılır. Kendisine, şahsına ait bir şey değil, ekseriyetle verilen karar yazılır.

Reis – İcrası uhdesine terettüb eder ve kendi fikrine de uygun değilse?

Ziya Gökalp Bey – İstifa eder yahut itiraz eder. Hasılı böyle şeyler olmadı.

Reis – Olup olmadığından bahsetmiyoruz, teamülü anlamak istiyoruz.

Ziya Gökalp Bey – Teamül, ekseriyetin kararı muteberdir.

Reis – Fikrine muvafık olmazsa da icraya mecbur demek.

Ziya Gökalp Bey – Hayır efendim, şahsen bir adamın birşey icra edebilmesi için evvela inanması lazımdır.

Reis – Olmadığı takdirde istifa etmesi lazım gelir.

Ziya Gökalp Bey – İstifa edecek mesele ise istifa eder, itiraz edecek bir mesele ise itiraz eder, şerh verecek mesele ise şerh verir. İşin şekline göre.

Reis – İttihat ve Terakki Fırkasının taşrada ne gibi görevlileri vardır?

Ziya Gökalp Bey – Bidayette Heyet-i Merkeziyelerin yine oraca müntehip murahhasları vardı. Bilahere teftiş etmek için müfettişler ihdas etmiş idik.

Reis – Oraca dediğiniz, müntehip dediğiniz mahallerce mi?

Ziya Gökalp Bey – Mahallince, Merkez-i Umumiden müfettişler intihap olunuyordu. Daha sonra da katibi mes'uller gönderildi. Müfettişler de ayrıca gönderildi.

Reis – Demek ki yalnız murahhas mes'uller mahallerinden intihap olunuyor, ötekiler merkezden mi gidiyor.

Ziya Gökalp Bey – Evet.

Reis – Cemiyetin, yani İttihat ve Terakki Fırkasının Teceddüt Fırkasına dönüştürülmesi hakkındaki malûmatınız ne merkezdedir?

Ziya Gökalp Bey – Biz kongreden istifa edip çekildikten sonra ismini değiştirdi.

Reis – Siz Teceddüt Fırkasına dahil oldunuz mu?

Ziya Gökalp Bey – Hayır, istifa ettik.

Reis – Cemiyetin yahut fırkanın defterleri ve esas kayitları Teceddüt Fırkasına devredildi mi?

Ziya Gökalp Bey – Tabii devredildi.

Reis – Malûmatınız mı var, yoksa tahminen mi söylüyorsunuz?

Ziya Gökalp Bey – Tabiatıyla kongre bütün evraka ve herşeye hakimdi. Çünkü kongre toplanınca Meclis-i Umuminin hükmü kalmaz. Meclis-i Umumi de toplanmaz. Yalnız kongre mevcut kalır ve Muhasebe Encümeni muhasebeye ait evrakı, Nizamname Encümeni nizamnameye, Program Encümeni programa ait evrakı tetkik eder. İcabederse yeni yeni maddeler yapar. O sırada biz istifa ederek çekildik. Kongre serbest kaldı. Sonra ismini değiştirmişler, Teceddüt Fırkası namını koymuşlar.

Reis – Bu gibi mühim evrakların Dr. Nazım Bey tarafından kaçırılmış olduğu söyleniyor. Doğru mu?

Ziya Gökalp Bey – Bendeniz katib-i umumilikten haber aldım ki, Dr. Nazım Bey Cemiyetin tarihine ait evrakı istemiş, onları Avrupa'dan getirdim, muhafaza edeceğiz demiş, o da peki al demiş. Bunu sonra Midhat Şükrü Bey'den haber aldım. Fakat bilahere Tevkifhaneye [Bekirağa bölüğü] geldikten sonra öğrendim ki, içinden evrakı saireyi ayırmışlar. Evrakı sandıkla beraber götürmüş. Evrakların bu suretle götürüldüğünü sonradan öğrendim.

Reis – Teceddüt Fırkasına dahil olmamanızın esbabı ne idi?

Ziya Gökalp Bey – Bendeniz zaten siyasetle iştigalden bıkmıştım. Hayatımı ilme hasretmek için çekildim.

Reis – Yoksa değiştirilen program ve nizamname fikrinize uygun olmadı mı?

Ziya Gökalp Bey – Hayır. Çünkü daha program değiştirilmemişti.

Reis – Taşradaki şubeler müstakil mi idi? Yoksa merkezden talimat verilir miydi?

Ziya Gökalp Bey – Tabii program itibariyle merkeze tabi idi.

Reis – Ne gibi hususlarda başlı başına karar verir ve ne gibilerinde izin [istizan] alırlardı.

Ziya Gökalp Bey – Mahalline ait. Mahalli intihabatı olur. Tabii oraya aittir. Fakat umumi intihab Meclis-i Umumi intihabı için izin [istizan] alırlar.

Reis – Sesinizi çıkarın işitemiyorlar.

Ziya Gökalp Bey – Meclis-i Umumi aza tayin etmek selahiyetini haizdi. Onlar teklif eder Meclis-i Umumi kabul eder o suretle namzetler tayin eder.

Reis – Daha ne gibi hususlarda izin alınırdı?

Ziya Gökalp Bey – Vilayet teşkilatını anlayamadıklarından onları sorarlar.

Reis – Mahallince vukuu bulan varidat ve sarfiyat hakkında izahat verilir mi?

Ziya Gökalp Bey – Tabii muamelelerine dair rapor gönderirlerdi.

Reis – Varidatı masarifatına kifayet etmeyen şubeler, masrafların noksan kalan kısımlarını nereden ikmal ederdi?

Ziya Gökalp Bey – Ekseriya kifayet ederdi.

Reis – Şu halde merkezden şubeye hiçbir surette muavenet edilmez miydi?

Ziya Gökalp Bey – Fevkalade bir şey olursa. Kulüp inşaası gibi.

Reis – Fırkanın hiçbir teşkilatı hafiyesi var mı idi?

Ziya Gökalp Bey – Hayır efendim katiyen yoktu.

Reis – Harb-i Umuminin ilanından sonra orduya muavenet etmek veya sair suretle hizmet eylemek üzere bir teşkilat yapıldı mı?

Ziya Gökalp Bey – Hayır.

Reis – Merkez-i Umumi azalarından bazı zevatın cephelerde bulundukları ve bazı işlere karıştıkları yolunda bir malûmatınız var mı?

Ziya Gökalp Bey – Harb-i Umumi ilan edilinci hatta seferberlik ilan edildikten sonra, gerek Merkez-i Umuminin gerek Fırkanın tabii intihabat gibi vezaifi olmayınca, Merkez-i Umumi azalarının da işleri azalıyor. Sonra da asker olanları var. Aslen asker olanları da var yahut

harpte hizmet edebilecekler var. Böyle bir zamanda biz boş duramayız. Vatana hizmet etmek isteriz dediler. Hatta bazıları, Merkez-i Umuminin faaliyetini büsbütün tahdit ediniz dediler. Halbuki bu mümkün olamazdı. Onun için, hizmet-i vataniye için orduya hizmete girebileceklerine karar verildi.

Reis – Bu gibi vazife-i vataniyenin ikası için cephelerde bulunan ve sair memleketlere gidenlerle irtibatınız ne şekilde idi?

Ziya Gökalp Bey – Tabii askerlik itibariyle hiçbir irtibat yok. Fakat şahs-ı itibariyle Merkez-i Umumi azasıdır. Merkez-i Umumi azalığından çıkmış değildir. Fakat vazife itibariyle hiçbir fark yoktur.

Reis – Hiç bu husus hakkında merkeze malûmat verilir mi idi?

Ziya Gökalp Bey – Verilmezdi, askerliğe dahil malûmat vermezlerdi.

Reis – Fırkanın şifreleri var mı idi?

Ziya Gökalp Bey – Hayır.

Reis – Mes'ul murahhaslar ve mes'ul katipler taşra şubelerinde ne gibi vazifelerle mükellef idi?

Ziya Gökalp Bey – Orada Heyeti Merkeziyenin katibi umumisi makamında bulunurlar, sırf Fırkaya ait işlerle meşgul olurlar, Fırkaya ait işlerle uğraşmak onların salahiyeti dahilinde idi.

Reis – Şubenin reisi mi idi, azası mı idi, kontrol memuru mu idi?

Ziya Gökalp Bey – Heyet-i Merkeziyede reis yoktu. Orada Merkez-i Umumi tarafından bir memur sıfatıyla bulunur, müzakerelere iştirak eder. Yani hem aza, hem de bir kontrol memuru sıfatıyla bulunur.

Reis – Bulundukları mahallin ahal-i umumiyesi hakkında veya sair hususlardan merkeze malûmat verir mi idi?

Ziya Gökalp Bey – Fırka noktayı nazarından programa ne gibi maddeler ilave etmek lazım gelir. Tabii gerek mahalli hususların icap ettirdiği gerek nafıa işlerine ait hususlar hakkında gerek maddelerin ihzarı için raporlarını verirler ve ne gibi maddelerin programa alınması lazım geleceği o suretle anlaşılırdı.

Reis – Menafi-i umumiyeye ait konular veyahut emniyet ve asayişe ait hususlar için malûmat vermezler mi idi?

Ziya Gökalp Bey – Meşrutiyeti müteakip bu gibi hususlara dair muhaberat olurdu. Fakat sonra Avrupa fırkaları gibi fırka olmak lüzumu hasıl oldu. Fırka reisleri takarrür etti, bunu arzu ettiler. Bittabi böyle gayrı resmi mahiyeti haiz bir cemiyet efradı hükûmete ait işleri yazarsa, hükûmet noktayı nazarından dahi caiz değildir. Ondan sonra hükûmete ait işe dair bir şey yazmayınız diye tamimler yazılırdı. Siz yalnız nizamname muvacehesinde salahiyettar olduğunz işlere bakınız denildi.

Reis – Demek arasıra nizamname haricinde işlere de karışıyorlarlardı.

Ziya Gökalp Bey – Meşrutiyeti müteakip daha fırka heyetine yeni giriliyor. Daha acemilik var. Bir anarşi zamanı idi. Hükûmet de tesis etmemişti. Fakat ondan sonra bilhassa bendeniz Merkez-i Umumiye girdikten sonra ki, o zaman tamamıyla bir fırka mahiyetini almaya azmetmişti. Ve daima bu gibi tamimlerle taşradaki heyeti merkeziyeleri ikaz eder ve vilayetlere müfettişler gönderirdik, murahhaslar intihab ettik, merkez heyetinin bir kontrolu yoktu. Heyeti merkeziyeler müstakildi. Bunun için bir kontrol vücuda geldi. Artık hükûmet işine karışmaz oldular ve intizamı tesis ettiler.

Reis – Taşrada bulunan İttihat ve Terakki şubeleri tamamıyla Teceddüt Fırkasına nakil olundu mu?

Ziya Gökalp Bey – Bendeniz onu bilmiyorum.

Reis – Vükela, Meclisi Umumiye tabii azası olarak dahil mi idi?

Ziya Gökalp Bey – Meclisi Umumi nizamnamede bir kaç defa değiştirildi. Bir zaman vükela tabii azadan idi. Sonra, son nizamnamede Meclisi Umuminin azalarının intihapla gelmeleri taayyün etti. Vükelâdan olanlar da intihapla tayin olundu.

Reis – Hangi tarihte karar verildi?

Ziya Gökalp Bey – 1333 [1917] senesi olacak.

Reis – Umumi reislik Sadarete geçen zata mı münhasırdır?

Ziya Gökalp Bey – Hayır efendim. O ayrıca kongre tarafından intihab ediliyor.

Reis –İttihat ve Terakki şubelerinin mahalli varidatı kifayet etmezse üst tarafı nereden verilirdi?

Ziya Gökalp Bey – Onlar kifayet ettireceklerdi. Fevkalade bir masraf olmazsa Merkez-i Umumiden yardım görmezlerdi.

Reis – Şayet açık olursa, merkezden yardım görmezler mi idi?

Ziya Gökalp Bey – O zaman fevkalade bir hal demektir. Taayyün ederse, fevkalade bir hal olursa o başka

Reis – Vilayetlerde icra olunacak kararlar' masarif istilzam eder ve o masraflarda bulunmazsa o vaziyette ne yapılıyordu?

Ziya Gökalp Bey – Böyle şeyler yoktu ki, büyük masraflar yoktu. Yalnız Kulüp inşa eder veya mektep yaparlarsa o zaman başka. Bilahere mektepler de Evkafa devredildi. Çünkü ayrıca mekteplerle uğraşmak kabil değildi. Binaenaleyh yalnız bir Kulüp masrafı.

Reis – Harbe iştirak etmiş olan Merkez-i Umumi azalarına bazı tebligatlar lüzum görülürse ne vasıta ile yapılırdı?

Ziya Gökalp Bey – Evvela bir tebligata lüzum yoktu ki.

Reis – Kendileri müracaat ihtiyacında kalırsa ne yaparlardı?

Ziya Gökalp Bey – Bendeniz bilmiyorum Paşa hazretleri, tabii şahsa ait bir şey ise sorar.

Reis – Vazifelere, memleketin ahvaline harbin iktiza ettiği haline göre?

Ziya Gökalp Bey – Onlara göre yazamazdı.

Reis – Bildirmesi kendisinden muktazi görülürse ne yapar? Hangi vasıtaya müracaat eder?

Ziya Gökalp Bey – Evvela birşey olmamıştır tabii.

Reis – Bu gibi hizmet-i vataniyede bulunanlara nakden yardımda bulunuldu mu?

Ziya Gökalp Bey – Hayır.

Reis – Götürünüz. *(Ziya Gökalp Bey muhakeme salonundan çıkarılır.)*

TALAT BEY'İN SORGULAMASI

Reis – Talat Bey'i getiriniz. (Talat Bey mahkeme salonuna getirilir.) Zatı aliniz İttihat ve Terakkiye ne vakit intisab ettiniz?

Talat Bey – İnkılâptan evvel.

Reis – İnkılâptan sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti ne şekil aldı?

Talat Bey – Bir siyasi fırka şeklini aldı. Tabii zaman zaman istihaleye tâbi kaldı.

Reis – Teşkilatı neden ibaretti biraz tarif eder misiniz?

Talat Bey – İttihat ve Terakki'nin teşkilatı iki kısımdı, biri teşkilatı hariciyesi diğeri teşkilatı teşriiyesi. Teşkilatı teşriiyesi: Meclis-i Mebusanda kendi grubuna mensup olan azalarıyla Meclisi Âyandaki azaları. Teşkilatı Hariciyesi: Merkez-i Umumi, katibi mes'uller ve taşra teşkilatı.

Reis – Siz ne vakit Merkez-i Umumiye dahil oldunuz?

Talat Bey – 1329 [1913] kongresinde.

Reis – Meclisi Umumiye vükelanın aza olması ne vakit kararlaştırıldı?

Talat Bey – Meclisi Umumiye vükelanın aza olması 1329 [1913] kongresinde, kırk elli kişiden mürekkep büyük bir Meclisi Umumi yapılmıştı. O vakit vükeladan bulunan zevat Meclisi Umuminin tabii azası meyanında bulunuyorlardı. Bu 1329 [1913] kongresiyle başladı.

Reis – Sadareti ihraz eden zatların Meclisi Umumi riyasetini deruhte etmesi şart mı idi?

Talat Bey – Hayır efendim, kongre kimi tayin ederse umumî reis tabiiki o olurdu.

Reis – Taşrada İttihat ve Terakkinin ne gibi memurları vardı?

Talat Bey – İttihat ve Terakkinin bazı yerlerde katibi mes'ulleri vardı, bazı yerlerde yoktu. Sonra heyeti merkeziyeleri vardır. Tabii on-

lar da vilayet kongreleri tarafından intihab edilirler. Kazalarda birer muhabirleri vardır. Yanlarında da istişari mahiyeti haiz birer heyetleri vardır. Zaten nizamnamenin lazım gelen maddelerinde bunlar belirtilmiştir.

Reis – Bu şubeler istiklaliyeti haiz mi idi, yoksa Merkez-i Umumi'den mi emir alıyordu?

Talat Bey – Nizamnamede herkesin vazifesi sarihtir ve belirtilmiştir. Esasen Fırkamızın birinci vazifesi intihab idi. Köy intihabatından itibaren, belediye, mebusan intihabatı vazifemizdir. Alel umum bizim memleketimizde de, başka memleketlerde de bütün siyasi fırkaların vazifeleri intihabatta toplanır.

Reis – İntihabatta bu vazife ne suretle ifa edilirdi?

Talat Bey – Anlamadım nasıl efendim?

Reis – İntihabatta fırkanın vazifesi neden ibarettir?

Talat Bey – Fırkanın vazifesi, kendi programı etrafında halkın ekseriyetini toplamaktır. Tabii bu da risalelerle, miting ve propogandalarla [mev'ize], neşriyat ile kongre işleri ile tabii bu gibi hususlar ile halk tenvir edilir. Her fırka ekseriyeti kendi programı etrafından toplamaya gayret eder.

Reis – Fırkanın bir teşkilatı hafiyesi var mı?

Talat Bey – Hayır.

Reis – Harbi Umumi esnasında bazı Merkez-i Umumi azaları hizmeti vataniye için öteye beriye gitmişler bundan haberiniz var mı?

Talat Bey – Efendim seferberlik başladığı zaman bizim bir ictimaımız oldu. Bu ictimada tabii seferberlik başladığından eskisi gibi fırkanın siyasi faaliyeti devam edemez. Ondan sonra intihap falan olamazdı. Tabii bu tenakus ettiği için azaların kendi arzularına muvafık bir surette birer vazifei vataniye almaları hususunda serbest bıraktık. Bazı arkadaşlarımız birer vazife aldılar. Herkes o vazifeyi elden geldiği kadar ifaya gayret etti.

Reis – Merkez-i Umumi kararları ne suretle zabt olunurdu?

Talat Bey – Zaten Merkez-i Umumi kararları kendi nizamnamemizde muayyen olan mevad üzerine müzakere icra eder, tabii evrak

gelir muharrerat gelir ve bunlar hangi azalar bulunursa ekseriyet teşkil ettikten sonra onun hakkında müzakere cereyan eder. Bir karar verilir. Eğer karar vilayetlere ait mevat hakkında ise onlara tefhim edilir. Öyle başlı başına bir karar tutmak müttehaz değildi. Maahaza bir karar defterimiz mevcut idi.

Reis – Oraya kaydolunur mu?

Talat Bey – Evet.

Reis – İmza edilir mi?

Talat Bey – Evet.

Reis – Hazır bulunmayan aza o kararı kabule mecbur olur mu idi?

Talat Bey – Hayır efendim, bulunmayan aza başka bir vakit geldiği zaman o karara muttali olur.

Reis – Uzak memleketlerde [memalik-i baide] ve ecnebi diyarlarda bunup da bir müddet gelemeyecek olanlara bu hususlar hakkında malûmat verilir mi?

Talat Bey – Öylesi yok efendim, Merkez-i Umumi azaları içinde ecnebi memleketlerde bulunanlar tabii yoktur.

Reis – Uzak memleketlere gidenler de yok mu idi?

Talat Bey – Tabii efendim demin bahs etmiştim.

Reis – Onlara malûmat verilir mi idi?

Talat Bey – Onların Merkez-i Umumi ile maddeten hiçbir alakası kalmaz. Tabii onlar yeni vazifelerinden mes'ul olurlar.

Reis – Kendi görüşüne [içtihadına] muvafık olmayan bir kararı icraya memur olurlarsa istinkaf edebilirler mi idi?

Talat Bey – Hiç böyle birşey vaki olmamıştır. Kendi fikirlerimize muvafık düşmeyen şeyler herhalde kabul edemeyeceğimiz şeyler değildir. Çünkü nizamnamede muayyen olan mevad üzerine müzakerat cereyan edilirdi. Olabilir ki bazen bir aza muhalif kalabilirdi. Çünkü o kadar mühim olmadığı için bu varit değildi.

Reis – Fırkanın bir şifresi var mı idi?

Talat Bey – Hayır.

Reis – Fırka, Teceddüt Fırkasına tahavvül etmiş, bu konudaki malûmatınız nedir?

Talat Bey – Fırka, Teceddüt Fırkasına inkılâp etti. Biz istifa ettikten sonra bir kongre aktedildi. O kongrenin kararı üzerine İttihat ve Terakki Fırkası ismi Teceddüt Fırkasına çevrildi. Tabii biz istifa etmiş olmak itibariyle kongrede rey sahibi değildik.

Reis – İttihat ve Terakki Fırkasına ait evraklar Teceddüt Fırkasına devrolundu mu?

Talat Bey – Onu bilemiyorum. Yalnız katibi umumi Midhat Şürkü Bey'den aldığım malûmat üzerine Dr. Nazım Bey kendine ait olan ve Cemiyetin Merkez-i Umumi tarihiyesine ait evrakı aldırmak için haber göndermiş, veyahut adam yollamış, iyi hatırımda kalmamış. O vakit Merkez-i Umumiye ait evrakta beraber gitmiş.

Reis – Taşradaki şubeler de Teceddüt Fırkasına tabi oldular mı?

Talat Bey – Onlardan pek malûmatım yok efendim. Biz istifa ettikten sonra Teceddüt Fırkasının idare heyetine dahil olmadığımız için taşra ile ne gibi muhaberat yapıldığından malûmatım yok.

Reis – Götürünüz. (Talat Bey mahkeme salonundan çıkarılır).

CEVAT BEY'İN SORGULAMASI

Reis – Cevat Beyi getiriniz. (Cevat Bey mahkeme salonuna getirilir). İttihat ve Terakki Fırkasına ne vakit dahil oldunuz?

Cevat Bey – İnkılâptan sonra Erzincan'da idim. Herkes dahil olduğu zaman ben de müracaat ettim.

Reis – Cemiyet halinde mi idi, fırka halinde mi?

Cevat Bey – Hayır efendim, ilk defa fırka halinde değil. İlk 1324 [1908] senesinde.

Reis – Ne vazife ile dahil oldunuz?

Cevat Bey – Hiçbir vazifemiz yoktu.

Reis – Merkez-i Umumide bir vazifeniz var mı idi?

Cevat Bey – Hayır efendim.

Reis – İttihat ve Terakki Fırkasının hafi teşkilatı var mı idi?

Cevat Bey – Paşa hazretleri bendeniz hiçbir münasebetim olmadığı için malûmattar değilim.

Reis – Münasebetlerinizi kestiniz mi?

Cevat Bey – Erzincandan sonra Edirne'ye gelmiştim. Hiçbir alâkam kalmamıştı.

Reis – Harbi Umumi esnasında Fırka tarafından teşkil olunan Teşkilat-ı Mahsusa'da bir vazifeniz var mı idi?

Cevat Bey – Bendeniz Seferberlikten evvel Avrupa'da hayvan mübayaasına memur idim. Harbi Umumiden sonra 1330 Teşrinisanisinde [Kasım 1914] Merkez Kumandanlığına tayin olunduğumu tebliğ ettiler. Macaristandan avdet ettim. Kanunuevvel [Aralık] ortalarında Merkez Kumandanlığı resmi vazifesini ve ona taallük eden şuabat-ı inzibatiye, Divan-ı Harplerle, itfaiye alayı ve sair kıt'aları teselüm ettim. Sonra selefim tarafından Harbiye Nezaretine bağlı Teşkilat-ı Mahsusa olduğunu söylediler.

Reis – O teşkilatın şekli neden ibaretti?

Cevat Bey – Bendeniz bulunduğum zamandan evvelini, ne zaman teşekkül ettiğini bilemiyorum. Süleyman Askeri Bey, sonra Halil Bey ve ondan sonra da bendeniz bulundum. Bana getirdikleri muamelat ve ihtiyacatı Harbiye Nezareti ve sair devair nezdinde vasıta olmak üzere tedvir ettim. Muamelat-ı zâtiyeden tayin edilmiş bir hayli zabitan, muhtelif şubelere bakmak üzere bulunurlar. Bu esnada onlar meyanında Dr. Nazım, Atıf ve Emniyet-i Umumiye Müdürü Aziz Beyler bulunurdu.

Reis – Teşkilatını yani şubelerini falan tarif ediniz?

Cevat Bey – Bilhassa o zaman Kafkas işlerine falan bakıyorlardı.

Reis – Kaç şube idi?

Cevat Bey – Bendenizin bulunduğu zamanda yalnız Kafkasya harekatına ve bir de Trablus cihetine bakıyorlardı.

Reis – Şube şube değil mi idi?

Cevat Bey – Şube şube. Her şubeye birer zabit tayin etmişlerdi.

Reis – Şubelerin vazifeleri ne idi?

Cevat Bey – Şubelerin vazifeleri Kafkasya dahiline bir takım Gönüllü Birlikleri [Gönüllü Kıt'aatı] yapmakla meşgul idiler.

Reis – Hangi şube?

Cevat Bey – Kafkas şubesi?

Reis – Peki teşkilata başkası, hesabata başkası mı bakar? Hesabatına, muayyenatına, melbusatına bakan kaç şube ise vazifelerini söyleyiniz?

Cevat Bey – Bir takım mevcut olan zabitan var. Onlar bilahere gitmişler, kadrolara dahil olmuşlar. Rıza Bey isminde birisi Kafkas Teşkilatına bakıyordu.

Reis – Merkezdeki teşkilatı soruyorum, sizin arkadaşlarınızdan kimler vardı?

Cevat Bey – Paşa hazretleri, benim doğrudan doğruya alakam altında değildi. Merkez Kumandanlığı ayrı bir dairede, bunlar ayrı bir dairede vazife görüyorlardı.

Reis – Onların vazifeleri malûmatı resmiyenizin dışında mı idi?

Cevat Bey – Evet efendim.

Reis – Sizin daireniz nerede bulunuyordu?

Cevat Bey – Merkez Kumandanlığı Harbiye Nezaretinde.

Reis – Teşkilatı Mahsusanın dairesi nerede idi?

Cevat Bey – Nuruosmaniye tarafında.

Reis – Orada bu işle uğraşan kaç şube vardı?

Cevat Bey – Arif Bey isminde bir zat vardı, yalnız Makedonya işlerine bakıyordu.

Reis – Arif Bey'in sıfatını da söyleyiniz.

Cevat Bey – Yüzbaşı Arif Bey. Rıza Bey isminde bir de mümtaz yüzbaşı vardı. Muhtar Bey isminde bir yüzbaşı vardı. Kaymakam Hüsamettin Bey *[Ertürk]* vardı.

Reis – Bunlar ne vazife ile mükellef idi?

Cevat Bey – Muameleleri tedvir etmek için bulunuyorlardı.

Reis – Demin söylediğiniz Dr. Nazım Bey ve şürekası ne vazife ile iştigal ediyorlardı?

Cevat Bey – Onlar Gönüllü Müfrezeleri [gönüllü kıt'aatı] tedariki için intihab olunmuşlar, orada bulunuyorlardı.

Reis – Size karşı ne vaziyette idiler?

Cevat Bey – Hiçbir vaziyetleri yoktu efendim.

Reis – Vaziyetleri yok ise ne için yanınızda bulunuyorlardı?

Cevat Bey – Bizim yanımızda bulunmuyorlardı.

Reis – Yani dairenizde?

Cevat Bey – Teşkilat-ı Mahsusa dairesinde bulunuyorlardı.

Reis – Siz bulunmaz mı idiniz?

Cevat Bey – Bendenizin nadiren gittiğim bakidir.

Reis – Siz gittiğiniz zaman sizinle temasta bulunmuyorlar mı idi?

Cevat Bey – Bulunuyorlardı.

Reis – Ne sıfatla bulunuyorlardı?

Cevat Bey – Gerek Kafkasya'ya gönderilecek bazı zevatın ve gerekse Gönüllü Müfrezelerin sevkiyatı hakkında.

Reis – Bu zatlar askeriye sıfatını haiz oldukları halde bu hususları nasıl tedvir ediyorlardı.

Cevat Bey – Bunlar askerlik haricinde Gönüllü Müfrezeleri tertibi için olacak.

Reis – Bu hususta bir talimatname var mı idi?

Cevat Bey – Harbiye Nezaretinden almış olduğum Emr-i Nezaretpenahinin kendilerine temas eden kısımlarını tebliğ ederdim.

Reis – Talimatı mahsusa yoktu öyle mi?

Cevat Bey – Harbiye Nezaretinden, Harekât Şubesinden ve Karargahtan aldığım emirleri tebliğ ederdim.

Reis – Bu emirleri kime tebliğ ederdiniz?

Cevat Bey – Merkez Kumandanlığı namına gelirdi. Merkez Kumandanlığı vasıtasıyla bir sureti çıkarılır gönderilirdi.

Reis – Kime gönderilirdi?

Cevat Bey – Teşkilat-ı Mahsusaya.

Reis – Teşkilat-ı Mahsusanın bir şubesine mi?

Cevat Bey – Hayır efendim. Teşkilat-ı Mahsusa'nın kalemine. Onların da evrakı var dosyaları var teslim ederiz. Bazı evrak suretini isterler ve bazı evrakı iade ederlerdi.

Reis – Bu Teşkilat-ı Mahsusa'ya koydulunanlar, askeri sıfatı iktisab ediyorlar mı idi?

Cevat Bey – Muamelât-ı zatiyye'den tayin edilmiş zabitan vardı.

Reis – Zatiban başka, efrat?...

Cevat Bey – Orada bir takım efratta ücretli olarak istihdam olunuyordu.

Reis – Sıfatı askeriyeyi haiz mi idiler?

Cevat Bey – Alınan emir muvacehesinde askeri sıfatı haiz olmayanlar istihdam ediliyordu.

Reis – Onların iaşe ve ibatesi ve teçhizat masarifi nereden karşılanıyordu?

Cevat Bey – Bizde bulunanlar mahduttu. Kapıcı, hizmetçi gibi birkaç kişiden ibaretti.

Reis– Cephelere gidenlerin silah ve teçhizatı sizin vasıtanızla mı yapılıyordu?

Cevat Bey – Onlar ihtiyaç gösteriyorlardı. Kısmen bizim vasıtamızla lazım olan daireye havale olunuyordu.

Reis – Diğer kısmı nereden yapılıyordu?

Cevat Bey – Bazı muamelât-ı adiyye var. Kendi kendilerine takdim edilir.

Reis – Sualim iaşe ve elbas ve teçhizat hakkındaki masraflar nereden temin ediliyordu, kısmen böyle dediniz?

Cevat Bey – Cümlesi oradan efendim.

Reis – Taşralarda bu hususlar hakkında ne yolda irsalatta bulunuyordunuz?

Cevat Bey – Gönüllü Birlikleri teşekkül ettikten sonra Harbiye Nezaretinden verilmiş olan istikamete göre ordu emrine girdiler. Benden evvel bazı kısımları Kafkasya'ya vasıl olmuşlardı. Benden sonra gidenler ordu emriyle gittiler.

Reis – Masrafları buradan gönderilmez mi idi?

Cevat Bey – Doğrudan doğruya zabitana bu efrat mevcudu defter tanzim edilerek ellerine verilir. Menzillerde iaşe edilerek kaydediyorlardı. Sonra ordulara dahil oluyorlar. Yalnız bunlardan askerlik haricinde bulunup da iştirak edenlerin ailelerine buradan maaş verilirdi. Bunların bir kısmı da diğer yardımsız [muinsiz] efrat gibi Ahzı Askerler [askerlik şubeleri] vasıtasıyla tasdik edilerek münasip oldukları dairelerden [muinsiz] maaş alıyorlardı.

Reis – Bunların mevcudu her zaman sabit olamayacağından buraya malûmat vermezler mi idi?

Cevat Bey – Hayır efendim, gittikten sonra kat'iyen bura ile muhabere etmemeleri hakkında dosyalarda müteaddit emirler vardır. Hatta kundura ve sair gibi şeyler için ihtiyaçları olsa bile ordulardan alınması hakkında tebligatta bulunulmuştur.

Reis – İfa eyledikleri vazifeler hakkında buraya malûmat verirler mi idi?

Cevat Bey – Hayır.

Reis – Teşkilatı Mahsusa Kumandanlarının tayini buradan mı yapılıyordu?

Cevat Bey – Bendenizin zamanında giden kıtaların kumandanları buradan intihap olunuyordu.

Reis – Mahallerinde değiştirilmesi iktiza edenler olmaz mı idi?

Cevat Bey – Ordu kumandanlıkları dahilinde vazife gördükleri için burada yalnızca tayin edilirlerdi.

Reis – Cephelerde bulunan Teşilat-ı Mahsusa müfrezeleri ordu kumandanları emrine tamamiyle tabi mi idi?

Cevat Bey – Şüphesiz efendim. Onlar, orduların kadrosuna dahil olurlar. Elyevm bir takımları hala o vilayetlerdedir. Ordu onlara ikmal efradı vermiştir ve bu suretle istihdam etmiş.

Reis – İttihat ve Terakki Merkez-i Umumî'si azasından bazı kişiler bu müfrezelerin başlarında bulunmuş ve müstakilen hareket etmiş oldukları söyleniyor, doğru mu?

Cevat Bey – Sevkiyat bendeniz zamanına ait değildir. Bendeniz burada bulundum. O vakit Avrupa'da idim. Bendenizin devam tarihi ile benden sonra gönderdiğim kıt'aat malûmdur.

Reis – Ne kadar zaman bulundunuz, hangi tarihte ayrılmış [infisal] idiniz?

Cevat Bey – 1330 senesi Kanunuevvel [1914 Aralık] ortalarında başladım ve 1334 [1918] senesinin nihayetinde Merkez Kumandanlığından ayrılmış [infikak] bulundum.

Reis – Avrupa'da mı bulundunuz?

Cevat Bey – Evet, Seferberlik ibtidasında Avrupa'daydım. 1330 senesi Kanunuevvelinde Merkez Kumandanı oldum.

Reis – Sizden evvel Teşkilat-ı Mahsusa kimin idaresinde idi?

Cevat Bey – Benden evvel Merkez Kumandanı Halil Bey idi. O zamanda...

Reis – Halil Bey'in idaresi zamanında mı?

Cevat Bey – Evet efendim.

Reis – Bu teşkilatı dairei askeriye mi yaptı?

Cevat Bey – Vaktiyle Harbiye Nezaretinde teşekkül etmişti.

Reis – Merkez-i Umumi bu teşkilata ne suretle muavenette bulunurdu?

Cevat Bey – Merkez-i Umuminin bir muavenetini hatırlamıyorum, Paşa hazretleri.

Reis – O halde Dr. Nazım Bey ve saire ne sebeple idarenize dahil oldu?

Cevat Bey – Bendeniz onları dahil olmuş oldukları halde buldum. Paşa hazretleri evveliyesinden malûmatım yoktur.

Reis – Bu müfrezelerin mevcutları eksilince bilahere nereden ikmal olunuyordu?

Cevat Bey – Gönüllü müfrezeleri orduya ithal edilerek...

Reis – Orduda Gönüllü Müfrezeleri var mı idi?

Cevat Bey – Kadrolara dahil olmuşlardı efendim.

Reis – Onu söylediniz. Peki noksanları oldukça ne ile ikmal olunacak.

Cevat Bey – Buradan ikmal edilmezdi.

Reis – Peki nereden yapılıyordu?

Cevat Bey – Orduya gelen ikmal efradından tazmin ediliyordu.

Reis – Bunlar karışık mı istihdam olunuyordu?

Cevat Bey – Bende bilmiyorum Paşa hazretleri. Yalnız birtakım müfrezeler ordu namına istihdam olunmak üzere zabitan ve efradı ile...

Reis – Bazı valiler maiyetinde memur edilmişler ne yolda emir verdiniz.

Cevat Bey – Bendenizin malûmatım yok. Bendenizin zamanında giden Gönüllü Müfrezeleri tabii dosyalarına bakarlar. Bunlar nerede bulunmuşlar nerede hizmet etmişler, onların kumandanları vardır efendim bilirler.

Reis – Hali harp münasebetiyle mevcudunda noksan olacağını her halde malûm olduğundan bunlar hakkında ne yolda muamele etmeyi düşünüyordunuz.

Cevat Bey – İstanbul'dan gittikten sonra bunlarla hiç bir alakamız bulunmuyordu Paşa hazretleri.

Reis – Yalnız burda vazifeden ibaret ise, bidayeti harpte bir kaç aya münhasır kalmalı idi. Devam edip gitmesi malûmata vukufunuzu istilzam etmez mi?

Cevat Bey – Devam etmiştir Paşa hazretleri. Harbiye Nezaretinden aldığım emir üzerine Gönüllü Müfrezelere nihayet verilmiştir.

Reis – Ne vakit nihayet verildi?

Cevat Bey – Kanunusani [Ocak] zarfında bu yolda ordulara ve kolordulara Harbiye Nezaretinden verilen bir emirin bir sureti bendenize de tebliğ edilmişti.

Reis – Hangi tarihte?

Cevat Bey – 1330 [1914] senesinde.

Reis – O tarihten sonra Teşkilat-ı Mahsusa münfesih mi oldu?

Cevat Bey – Gelen emirde mevcut olanların sevk edilmesi. Ordu kumandanlarına ne suretle yazılmış ise bir suretini de bendenize yazmışlardı.

Reis – O tamim ne surettet idi?

Cevat Bey – Harbiye Nezaretinden çete teşkilatı hakkında bir, iki, üç, dört ve beşinci kolordularla İzmir Havalisi Kumandanlığına ve ordu kumandanlıklarına tarafı Nezaretpenahiden verilen emirin sureti berveçhi atidir:

"Teşkilatı ikmal edilmiş olan çetelerin mahalli mürettiblerine sevkleri, sevk edilmişlerin istihdamları, çete teşkilatına nihayet verilerek bademe bu gibi efradın malûm ve gayrı malûm olduklarına nazaran kıt'aata veya depo taburlarına tevzileri lazımdır."

Bu emir verildikten sonra mevcut olanlar sevk edildi. Ba'dema nihayet verildi.

Reis – Tarihi nedir?

Cevat Bey – 12 Kanunusani 1330 [12 Ocak 1914]
Reis – İmzası?
Cevat Bey – Ordu dairesi reisi namına Behiç.
Reis – Onun suretini veriniz.
Cevat Bey – Vekilimde var efendim.
Reis – Okuduğunuzu verin, siz onu alın.
Hülûsi Bey (Müdafaavekili) – Buyurunuz.
Reis – (Zabıt katibine hitaben). Okuyunuz.

Harbiye Nezareti Ordu Dairesi
Merkez Kumandanlığına

Numara	Dersaadet
1117	*21 Kanunusani 1330*

Cevaben varid olan 17.11.1330 tarihli ve 156 numaralı tezkere cevabıdır.

1- Çete teşkilatı hakkında 1, 2, 3, 4, 5'inci Kolordularla İzmir Havalisi Kumandanlığına ve Ordu Kumandanlıklarına tarafı Nezaretpenahiden verilen emrin sureti berveçhi atidir:

"Teşkilatı ikmal edilmiş olan çetelerin mahalli mürettiblerine sevkleri ve sevkedilmişlerin istihdamları ve çete teşkilatına nihayet verilerek ba'dema bu gibi efradın malûm ve gayrı malûm olduklarına nazaran kıtaata veya depo taburlarına tevziileri lazımdır."

Reis – Bundan teşkilatı ikmal edilmeyenler hakkında bir şey söylenmiyor. Yalnız teşkilatı ikmal edilmemiş olanlar hakkında bir sarahat yok. Teşkilatı ikmal edilmemiş olanlar hakkında ne muamele yapılmıştır. Onları dağıttınız mı, yoksa kendi içtihadınıza göre mi hareket ettiniz?

Cevat Bey – Onlar tabii kabul edilmemiş depolara yahut ordu dairesine teslim edilmiş.

Hulûsi Bey (Müdafaavekili) – Alt tarafta var Paşa hazretleri.

Reis – (Zabıt katibine hitaben): O halde okuyunuz. (Zabıt katibi berveçhi âti okumaya devam eder).

2- Mevkuf ve mahkuminin bazı şerait tahtında orduda celp ve istihdamları hakkında bir Kanun-u Mahsus derdest tanzim olunduğundan neşir ve ilanında hükmüne tevfikan muamele edilmek üzere muhtelif mevkilerin tevkifhanelerinde olup merbuten gönderilen pusulada gösterilen 2267 şahıs hakkında şimdilik bir muamele ifasına mahal yoktur.

3- Bir maksad-ı hususinin temini husulü için ihzar edilmekte olan 531 neferlik müfrezenin noksanlıkları tamamlanarak [ikmal-i nevakıs] mahalli mürettebine sevki tabiidir.

4- Batum ve havalisi muhacirininden olan ve elyevm burada bulundukları bildirilen 335 neferin dahi Üçüncü Ordu Kumandanlığı emrine tevdii lazımdır.

Ordu Dairesi Reisi Namına

Behiç

(Görülmüştür)

(Hıfzı Kaleme) *Teşkilat-ı Mahsusaya*

(Heyetçe görülüp iadesi 25.11.330)

Reis – Burada öyle bir şey yok... Teşkilatı ikmal edilmemiş olanlar hakkında ne muamele yaptınız. Dağıttınız mı, yoksa ikmal mi ettiniz? Ona dair sarahat yoktur. Bu emirnamede suallere cevap olarak gelmiyor. Re'sen Harbiye Nezaretinden vaki bir emir bir tebliğ değil.

Cevat Bey – Herhalde bunun dosyalarda mevcut esbabı vardır. Harbiye Nezaritenden bir emir almadıkça Merkez Kumandanlığı tabii onlara bir emir tebliğ edemez.

Reis – Bunlar ne gibi silahlar [esliha] ile hangi nevi eşya ile mücehhez idi?

Cevat Bey – Harbiye Nezareti Ordu Dairesinin verdiği silahlarla.

Reis – Ne cins, ne nev'i?

Cevat Bey – Öyle hatırıma geliyor ki, bidayette "Martin" idi.

Reis – Bunların suvarisi, Topçusu var mı idi?

Cevat Bey – Hayır efendim.

Reis – Bunların kumandanı doğrudan doğruya Harbiye Nezaretine mi muhabere ederdi, yoksa size mi müracaat ederdi?

Cevat Bey – Müracaat Ordu Kumandanlarına olabilir Paşa hazretleri.

Reis – Doğrudan doğruya mı?

Cevat Bey – Doğrudan doğruya muhabereye hakları yoktu.

Reis – Onların başında bulunan yani müstesna kumandanlar merkezle muhabere etmek lazım gelse, ne vasıta ile muhabere ederlerdi?

Cevat Bey – Tabii bu muhaberat mevcuttur. Teşkilat-ı Mahsusa'nın dosya memurları vardır, ne suretle muhaberat vukuu bulduğunu hatırlamıyorum.

Reis – Götürünüz. (Cevat Bey mahkeme salonundan çıkarılır) Atıf Beyi getiriniz. Atıf Bey mahkeme salonuna getirilir.

ATIF BEY'İN SORGULAMASI

Reis – İttihat ve Terakkiye ne vakit dahil oldunuz?

Atıf Bey – Bin üçyüz yirmi üç [1907] senesinde efendim.

Reis – İnkılâptan sonra İttihat ve Terakki ne şekile girdi?

Atıf Bey – Siyasi Fırka şeklini aldı.

Reis – Siz bir vazife deruhte ettiniz mi?

Atıf Bey – Hayır efendim, çok zaman bir vazife almadım. Zannederim 1327 [1911] tarihinde Çanakkale'den mebus oldum, sonra ikinci intihabta tekrar mebus oldum, üçüncü devrede de Ankara'dan mebus intihab olundum.

Reis – İttihat ve Terakki Merkezinde memuriyetiniz var mı idi?

Atıf Bey – Son bir iki sene zarfında eksik bir azanın yerine vekalette bulundum.

Reis –İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi müzakeratı ne suretle cereyan ederdi?

Atıf Bey – Merkez-i Umumi ekseriyet ictima ettiği, altı aza bulunduğu zaman müzakere ederdi.

Reis – Azanın mevcudu kaç kişi idi?

Atıf Bey – On kişi idi.

Reis – Müzakerat neticesinde hasıl olan mukarrerat ne suretle zabtolunurdu?

Atıf Bey – Öyle zabıt falan tutulmazdı, kalabalık bir heyet değildi.

Reis – Peki, mukarrerat?

Atıf Bey – Taşraya yazılacak birşey olursa yazılırdı.

Reis – Mukarrerat sonra unutulmaz mı?

Atıf Bey – Eğer tarihe geçecek birşey ise tabii kaydolunur.

Reis – Tarihe geçsin geçmesin yapılacak iş karar altına alınmış onu tesbit etmek gerekmez mi?

Atıf Bey – Kısa birşey ise tesbit olunurdu.

Reis – Peki imza edilir mi idi?

Atıf Bey – Tesbit edilmiş birşey ise imza olunurdu.

Reis – Mecliste hazır olmayan aza kararları kabule mecbur mu idi?

Atıf Bey – Hayır efendim. Ittıla peyda ederdi iştirak ederse imza ederdi.

Reis – İştirak etmezse?

Atıf Bey – İmza etmez.

Reis – O kararın itasından dolayı kendisine bir vazife tereddüp ederse?

Atıf Bey – Kanaatına muhalif ise yerine getirmez, büsbütün meslegine muhalif birşey ise tabii istifa eder çıkar.

Reis – Fırkanın teşkilatı ne yolda idi?

Atıf Bey – Fırkanın bir Merkez-i Umumisi, bir Meclisi Umumisi vardı. Vilayetlerde, livalarda, kazalarda Heyeti Merkeziyeleri, kulüpleri vardı.

Reis – Vilayette ve sair yerlerde Merkez-i Umuminin memurları yok mu idi?

Atıf Bey – Katib-i Mes'ulleri vardı efendim, bunlar da Merkez-i Umumiye merbuttu.

Reis – Murahhaslar?

Atıf Bey – Murahhaslar muvazzaf değildi,bunlar kazalarda bulunurdu.

Reis – Katib-i Mes'ullerin ve murahhasların şuabatınca (şubelerince) vaziyetleri ne idi?

Atıf Bey – İntihabat zamanında intihabatı idare etmek, sair zamanlarda içtimai faaliyetlerde bulunmak.

Reis – Şubeler istiklali haiz mi idi? yoksa Merkez-i Umumiden talimat mı alırdı?

Atıf Bey – Merkez-i Umumiden talimat alırlardı, yalnız intihabatta mahalli Heyet-i Merkeziye, Merkez-i Umumi ile de muhabere ederek mebus namzetlerini tayin ederlerdi.

Reis – Mahalli masrafları ifaya varidat kifayet etmesze ne yaparlardı?

Atıf Bey – Kifayet ederdi efendim. Her azanın muayyen bir taksidi [aidat] vardı, ekseriya onunla idare ederlerdi. Pek ender muavenet talep etmişlerdi zannederim. İyice hatırlayamıyorum.

Reis – Fırkanın hafi teşkilatı var mı idi?

Atıf Bey – Hayır efendim.

Reis – Şifresi?

Atıf Bey – Hayır...

Reis – Harp esnasında bir şekilde vazife ifa edildi mi?

Atıf Bey – Harp esnasında Fırkaca bir vazifei vataniye ifasını deruhte etmemiştir.

Reis – Ne gibi vazifei vataniye ifa ettiler?

Atıf Bey – Bir ikisi harbe gittiler: Rıza Bey, Bahaeddin Şakir Bey, Dr. Nazım Bey, Teşkilat-ı Mahsusa komisyonunda çalıştı, sonra Eyüp Sabri Bey Arnavutluğa gitti, esir oldu, bunları hatırlıyorum.

Reis – Siz de böyle bir vazife aldınızmı?

Atıf Bey – Bendeniz Merkez-i Umumide değildim. Son iki sene zarfında bendeniz Ankara mebusu idim. Bu suretle Teşkilat-ı Mahsusada bulunmaklığıma Harbiye Nezaretince arzu gösterildi. Süleyman Askeri Bey vardı, bu işte iptida bulunuyordu... Seferberlikte iptida resmi idi, iyice hatırlayamıyorum... *"Teşkilat-ı Mahsusa halinde bulunalım, bu suretle hizmeti vataniye ifa edelim"* arzusu gösterildi. Biz de kabul ettik.

Reis – Teşkilat-ı Mahsusa ne suretle vücuda getirilmişti?

Atıf Bey – Teşkilat-ı Mahsusanın sebebi mi efendim?

Reis – Hayır, ne suretle vücuda getirildi?

Atıf Bey – Süleyman Askeri Bey Garbi Trakya'da, Balkan Harbinin nihayetlerinde oralarda çalışmıştı. Bu suretle yanında oralarda çalışmış arkadaşları vardı, onlar henüz bir yere tayin edilmemişlerdi. Bu seferberlik ilan olununca Teşkilat-ı Mahsusa'nın esasını tesis ettiler ve seferberlikte vezaif çoğalınca bir Komisyon halinde toplanıldı. Harbiye Nezareti'nde Süleyman Askeri Bey, bendeniz, Dr. Nazım Bey, bir de Emniyet-i Umumiye Müdürü olarak dördümüzden mürekkep bir komisyon teşekkül etti.

Reis – Emniyet-i Umumiye Müdürünün de ismini söyleyin...

Atıf Bey – Aziz Bey efendim... Rusya dahilinde oranın vasıtasıyla "masum islâm ahalisi" hakkında teşkilat vücuda getirdik, ordumuz oralara girdiği halde ona muavenet temin etmek üzere teşkilat yaptırdık. Rus ordusunun harekatını takip ettik, depolarını ve sairesini bozmak için tahrip (sabotaj) malzemeleri gönderdik... Bu suretle faaliyetler gösterildiği gibi cephenin zayıf kısımlarında yani tahaşşüd noktası olmayan yerlerde memleketi müdafaa etmek üzere yardımcı [yedek-muavin] Gönüllü Teşkilatı yaptırdık. Beş altı müfreze sevk ettik efendim. Bunlar da hakikaten vatana hizmet ettiler ve uzun müddet böyle zayıf sahillerimizi, zayıf mıntıkalarımızı müdafaa ettiler.

Reis – Merkezdeki teşkilat neden ibaretti?

Atıf Bey – Biz böyle bir komisyon halinde idik, Harbiye Nazırı ile muhaberemizi, kararlarımızı tebliğ eden Süleyman Askeri Bey idi. O gittikten sonra bir müddet Merkez Kumandanı Halil Bey bulundu. O da bir askeri fırka ile gitti. Sonra Merkez Kumandanı olan Cevat Bey bulundu. Trablusgarb ve sair yerlere mahsus olarak zabitan riyasetinde şubeler vardı. Yani teşkilatın masaları vardı. Bu suretle açık bir heyet idik.

Reis – Teşkilat kaç Masadan ibaret idi?

Atıf Bey – Efendim, Rumeli Masası, Kafkasya Masası vardı. Afrika, Trablusgarp Masası vardı. İşte böyle dört Masamız vardı. Miktarını iyice hatırlıyamıyorum...

Reis – Teşkilat-ı Mahsusa ne vakte kadar mevcudiyetini muhafaza etti, ne vakit fesholundu?

Atıf Bey – Zannederim Mütareke zamanında fesholunmuş. Biz 1331 [1915] senesi Nisan ayı nihayetinde dağıldık. O tarihte Cezayirli Ali Bey Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından vazifelendirildi, o maaş ile yani resmi memur olarak tayin olundu, biz fahri olarak bulunuyorduk. O zaman bizim de Komisyon'da vazifemiz nihayet buldu.

Reis – Hangi senede?

Atıf Bey – 1331 [1915] senisi Nisan nihayetinde...

Reis – O vakte kadar doğrudan doğruya Nezaretle mi mahabere ediyordunuz?

Atıf Bey – Nezaret salahiyet vermişti, muhabere ediyorduk; Levazım Şubesiyle, Nakliyat Şubesiyle, Müdafa-i Milliye, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve bütün devair ve Müessesat-ı Maliye ile muhabere ediyorduk. Giden Gönüllü Müfrezelerinin teçhizatını, elbise levazımını ikmal ettiriyorduk. Fakat buradan gittikten sonra onlarla alakamız kesiliyordu.

Reis – İktiza eden masarifi nereden alıyordunuz?

Atıf Bey – Bir defa Müdafa–i Milliyeden alındı. Ondan sonra Harbiye Nezareti Tahsisat-ı Mesturesinden [örtülü ödenek] alınıyordu. Yalnız Bizim Masa'daki zabitan bütçeden, kadrodan maaş alıyorlardı. Bu müfrezelerin sevkine lazım gelen masarif ve Rusya içerisine gönderilenlerin masarifi Tahsisat-ı Mesture'den alınıyordu.

Reis – Siz mi lüzum gösteriyordunuz?

Atıf Bey – Evet.

Reis – Bordro mu yapardınız?

Atıf Bey – Hayır, karar verirdik sonra Harbiye Nezareti'nin memuru vardı ki, Merkez Kumandanı, onların Masalarına yazardı, ondan sonra biz hiç el sürmezdik.

Reis – Bu kararı tesbit eder miydiniz?

Atıf Bey – Bazılarını yazardık, bazılarını da Masa zabitanına söylerdik, onlar yaparlardı.

Reis – Techizat ne taraftan yapılırdu?

Atıf Bey – Cihet-i Askeriyeden. Elbise ve kundura gibi bazı şeyleri Levazım'dan alırdık, diğer şeyler Harbiye Nezaretinden veriliyordu.

Reis – Nezaretten mi, yoksa Kolordu'dan mı?

Atıf Bey – Burada hazırlanan müfrezelerin şeyleri buradan Harbiye Nezareti'nden zannederim.

Reis – Buradan izam olunan müfrezeler mevcutlarını muhafaza edemeyecekleri tabii bulunduğundan nasıl ikmal olunurdu?

Atıf Bey – Onlar artık Ordu'lara merbuttur. Onların ihtiyacatını Ordu ikmal eder, hatta bir müddet sonra, birkaç ay sonra onlar kadroya dahil olunarak Ordu'nun aksamı oldular. Bizimle hiçbir alakaları kalmadı ve ilk gidenlerden bir kişi kaldı. Fedakârâne harp ettiler, kamilen Araptılar.

Reis – Şu halde Nizamiye efradı karışık mı istihdam olunuyordu?

Atıf Bey – Evet kısmen öyle oldu veya bilhassa son zamanlarının Trabzon mıntıkasında külliyen öyle oldu.

Reis – Kıtaat'ın bazıları vilayetlerde bazı valilerin emrine verilmiş haberiniz var mı?

Atıf Bey – Hayır efendim, hiç valilerin emrine verilmemiştir. Yalnız hududu bulunan vilayetlerin valileri Trabzon ve Erzurum valileri yardım istediler efendim. Yani onlar orada Teşkilat-ı Mahsusa'nın Şubesi'nin azası gibi idiler. Oralarda bir iki şube yapılmıştı. Sonra onlar da kalmadı ya.

Reis – Muamelatta size müracaat ederler mi idi?

Atıf Bey – Bize efrad gönderin gibilerinden işin başında [mebadide] bir iki müracaat oldu. Harbiye Nezareti bilâhere dedi ki, siz bunlara tavassut etmeyin onlar Ordu'lara merbuttur. Biz de tavassut etmedik. İptida da bir iki muhabere ancak olmuştur.

Reis – Noksanlarının ikmali için nakden mütalebede bulunulur mu idi?

Atıf Bey – Hayır efendim, hatırlamıyorum.

Reis – Hiç para gönderilmez mi idi?

Atıf Bey – Para gönderildiğini hatırlamıyorum.

Reis – Peki gidiniz. (Atıf Bey mahkeme salonundan çıkarılır.) Sah günü saat bir de inşaallah muhakemeye devam ederiz.

İkinci Muhakemenin Sonu

Saat	Dakika
4	00

KİTABA EK METİNLER

Meşrutiyet Devri Meclis-i Mebusan Zabıtlarında Seçim Bölgelerini ve Bulundukları yerleri Gösterir Liste.

Eski Adı	Yeni Adı	Yeri
Akkâ	Akkâ	Suriye
Ammâre	Ammâre	Irak
Asir	Asir	Yemen
Ayıntab	Gaziantep	Türkiye
Bayazıt	Ağrı	Türkiye
Berat	Berat	Libya
Bingazi	Bingazi	Libya
Bozok	Yozgat	Türkiye
Canik	Samsun	Türkiye
Cebel-i Bereket	Osmaniye	Türkiye
Cebel-i Garbi	Cebel-i Garbi	Libya
Cazairi-i Bahri Sefid	–	Ege Adaları
Çamlıca	Çamlıca	Ege Adası
Debre	Debre	Sırbistan
Dedeağaç	Dedeağaç	Yunanistan
Dersim	Hozat [Tunceli]	Türkiye
Dıraç	Dıraç	Arnavutluk
Dırama	Dırama	Yunanistan

Eski Adı	Yeni Adı	Yeri
Divaniye	Divaniye	Irak
Elbasan	Elbasan	Sırbistan
Ergiri	Ergiri [Yanya]	Yunanistan
Ertuğrul	Bilecik	Türkiye
Fizan	Fizan	Libya
Genç	Genç[Bingöl]	Türkiye
Görice	Görice	Sırbistan
Gümülcine	Gümülcine	Yunanistan
Hama	Hama	Suriye
Havran	Havran	Suriye
Hudeyde	Hudeyde	Yemen
Hums	Humus	Suriye
Hüdavendigâr	Bursa	Türkiye
Kal'a-i Sultâniye	Çanakkale	Türkiye
Karahisar-ı Sahip	Afyonkarahisar	Türkiye
Karahisar-ı Şarkî	Şebinkarahisar	Türkiye
Karesi	Balıkesir	Türkiye
Kengiri [Kângırı]	Çankırı	Türkiye
Kerbelâ	Kerbelâ	Irak
Kerek	Kerek	Suriye
Kırkkilise	Kırklareli	Türkiye
Kosova	Kosova	Sırbistan
Lâzistan	Rize	Türkiye
Lâzkiye	Lâzkiye	Suriye
Mamuretü'l-aziz	Elâzığ	Türkiye
Maraş	Kahramanmaraş	Türkiye
Medine-i Münevvere	Medine	S.Arabistan

Eski Adı	Yeni Adı	Yeri
Mekke-i Mükerreme	Mekke	S.Arabistan
Menteşe	Muğla	Türkiye
Midilli	Midilli	Ege Adası
Müntefek	Müntefek	Irak
Nablus	Nablus	Lübnan
Preveze	Preveze	Yunanistan
Priştine	Priştine	Makedonya
Sakız	Sakız	Ege Adası
San'a	San'a	Yemen
Saruhan	Manisa	Türkiye
Senice	Seniçe	Sırbistan
Serfice	Serfiçe	Yunanistan
Siroz [Serez]	Siroz	Yunanistan
Süleymaniye	Süleymaniye	Irak
Taaz	Taaz	Yemen
Taşlıca	Taşlıca	Sırbistan
Tekfurdağı	Tekirdağ	Türkiye
Trablusşam	Trablusşam	Lübnan
Üsküp	Üsküp	Makedonya
Yanya	Yanya	Sırbistan
Zor	Zor	Irak

NUMARA: 180

VAKT-İ SEFERDE İCRAAT-I HÜKÛMETE KARŞI GELENLER İÇİN CİHET-İ ASKERİYECE İTTİHAZ OLUNACAK TEDÂBİR HAKKINDA LÂYİHA-İ KANUNİYYE (*)

Hükûmetin Esbab-ı Mucibe Lâyihası

Tezkire-i Sâmiye Tarihi: 21 Eylül 1331 [1915]

Bazı mahallerde serzede-i zuhûr olacak emr-i müdafaa-i memleket için gösterilen bunca mesaiye ve fedakarlıklara karşı irtikab ve ictira' olunması haysiyyetiyle bir kat daha müstelzim-i ukûbât görülen birtakım ahvâl ve hadisât asayiş şike-nâmenin men'î devam ve tekerrürü için cihet-i askeriyyece de tedabir-i acile ve muktaziye ittihaz ve icrası lâzım gelmiş ve ol-babdaki avamir-i mahremâne ve iş'arat-ı mahliye ile ahvalin gösterdiği işbu lüzuma göre tertip ve tanzim kılınan madde-i kanuniyye-i muvakkate takdim edilmiştir. Sürat-i iktisab-ı mer'iyyeti ilcaat-ı hâl ve maslahat sebebiyle bilhassa şâyan-ı arz ve temenni bulunmuştur.

Askerî Encümeni Mazbatası

Encümene Tevdii: 1 Kânunuevvel 1332 [1916]

Vakt-i seferde icraat-ı Hükûmete karşı gelenler için cihet-i askeriyyece ittihaz olunacak tedabir hakkında Kanun-u Muvakkat, Encümenimizce tetkik ve müzakere olundu.

(*) Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Levayih-i Kanuniye (1332-1333) Devre: 3 İctima Senesi: 3 c.I s.412-414

Bu kanunda mevzu-bahs ceraim erbabının bilâ ifate-i vakt teczi-yesi ve ceraimin ikâına tedabir-i mania-i âcile ittihazı lüzumu müstağ-ni-i izahtır. Binaenaleyh esas itibariyle muvafık görüldü. Kanunda bahşedilen salahiyyetin istimaline mezun kılınanlar esasen müdafaa-i memleket için kuvve-i mühimmeyi her veçhile istimale mezun olduk-larından, bu yolda kasr-ı mezuniyyet iltizam edilmedi. Ancak maksad-ı asliye göre bî-lüzum addedilen tadilât ifa edilmiş olmakla Adliye En-cümenine tevdi kılındı.

4 Kânunuevvel 1332 [1916]

Yusuf Ziya *Süleyman* *Halit Süleyman* *Sudi*
İhsan *Hüseyin Kadri*
Hasan Rıza

Adliye Encümeni Mazbatası

Encümene Tevdii: 5 Kânunuevvel 1332 [1916]

Devlet, şerait ve erkân-ı hayatiyyesinin muhafazası vazife-i esa-siyyesiyle mükellef olmak itibariyle, birtakım tedabir ittihaz etmek sa-lahiyyet-i tabiiyyesine haizdir. Devletin şerait-i hayatiyyesini gerek doğrudan doğruya ve gerek dolayiyle ihlâle badî olacak dahili ve hari-ci her türlü ef'al ve harekatı tevlid edecekleri te'sirata göre men' ve zecr olunur ve hayat ve istiklâl mevzu-bahs olunduğu zaman en şid-detli tedbirlerin cevaz-ı tatbiki her devir ve cemiyette kabul edilmiştir. Efrad, hayat ve mevcudiyetleri tehlikeye maruz kaldığı vakit, nasıl müdafaa-i meşrua esasına istinaden vâki olan tecavüze mümasil şekil-de mukabele etmek hakkını haiz ise, milletler ve bunların müşahhas-ı hukukisi olan Devletler de maliktir.

Devlet; millete ait menafiin şiddet ve ehemmiyetine nazaran ah-kâm-ı hâmiyye ve mânia vaz' eder. Devletin te'sis ettiği nizam-ı huku-kî hep milletin hayatî menafiini himaye ve muhafaza gayesini müste-niddir. Kavanin-i cezaiyye ve buna müteferri' ahkâm bir kaziyyenin en bariz misalini teşkil eder. Fakat bazı ahval ve hâdisat olur ki, mües-

sesat-ı mevcude ile kaabili def' olmaz. Tabii ahvalin icabatıyla gayr-ı tabii inkilâbatın muktaziyatı yekdiğerinden ayrıdır. Devletin nizam-ı hakikisi ancak muttarit ve tabii vaz'ı-yat-ı içtimaiyye ve siyasiyyenin halline medar olduğu halde, fevkalâde hâdisatın tevlid ettiği vaz'iyâtı idare edemez. Devletin hayat ve istiklâline müteveccih olan tecavüzat-ı hariciyye ile şerait-i hayatiyye-i milliyeyi rahnedar eden ef'al ve harekat-ı dahiliyye hukuken aynı mahiyete haizdir. Devlet, müdafaa-i meşrua esasına mebni bu kabil ahvalde en şedid tedâbiri ittihaz etmeğe salahiyattardır. Çünkü tehlikeye maruz olan menfaat pek büyüktür. Hayat-ı Devlet ve millet mevzubahistir. Devletin bu hakkı her devirde bütün millet nezdinde tanınmıştır.

Devlet, istiklâl-i millî namına en müthiş bir harbe girişmiştir. Bu muazzam harbin arzu-u milliye muvafık surette netice-i zafere isali için, birçok tedbirler ittihaz etmiştir. İşbu tedabir-i menafi-i hayatiyye-i milliyeyi alâkadar ettiği cihetle en şedîd bir şekilde muhafaza olunmak zaruridir.

İşte bâlâda beyan olunan salahiyyete binaen, müdafaa-i memleket ve asayişe müteallik olarak Devletçe tatbik edilen icraata ve vaz' ettiği tertibata karşı silahla tecavüz ve mukavemet edenlerin şedîden takip ve te'dip edilmeleri mütehakkim bir vazife olur. Devletin değil böyle haricen tehdit eddiği bir zamanda, hatta böyle bir vaziyyet mevcut olmadığı hengâmda dahi hayatî şartlarını tehlikeye ilka' edenler hakkında aynı muamele tatbik olunur. Hayat-ı Devleti hedef-i tecavüz ittihaz eden harekât, bir harekat-ı harbiyye mahiyyetini haizdir. Binaenaleyh cami' olduğu bu mahiyyetin istilzam ettiği tarzda mukabeleye tabi' tutulur.

İşbu esasata ve menafi-i hayatiyye-i Devleti muhafaza maksadına müsteniden, hükûmetçe tanzim ve *13 Recep 1333 ve 14 Mayıs 1331 [1915]* (*) *tarihinde neşr ve tatbik edilen* Meclise tevdi' ve Encümenimize havale kılınan Kararnamenin 1 inci maddesi *"evamir-i Hükûmet"* ibaresinin *"muhafaza-i asayişe müteallik"* ibaresinden sonra tahrir edilerek ibkası ve fıkarat-ı mütebakiyenin Askerî Encümenin suret-i tadili

(*) T.Z.Tunaya bu tarihi, (Takvim-i Vekaayi 19 Mayıs 1331, sayı 2189) olarak vermektedir. (Bkz. Türkiye'de Siyasi Partiler c.I s.580 61 nolu dipnot).

dairesinde ve 2 nci madde Askerî Encümeni tarafından vaki, şekli bertashih ibarece ve bit-tadil kabulü ve 4 üncü madde olarak Askerî Encümence ilâve edilen maddenin de zâid görülerek tâyyı icra edilmek suretiyle müttefikan kabul edilmiştir.

18 Kânunusâni 1332 [1916]

Mustafa Sait	*Asaf*	*Nedim*	*Ali Rıza*
Muammer Raşit	*Rüşdî*	*Seyyid Haşim*	*Necmettin*

LÂYİHA-İ KANUNİYYE

Numara: 302

Karar-ı Muvakkat

Madde 1. – Vakt-i seferde ordu ve kolordu ve fırka kumandanları ve bunların vekilleri ve müstakil mevkî kumandanları ahâli tarafından her hangi bir suretle evâmir-i Hükûmete ve müdafaa-i memleket ve muhafaza-i asâyişe müteallik icraat ve tertibata karşı muhalefet ve silâhla tecavüz ve mukavemet görürlerse der'akab kuvve-i askeriyye ile en şiddetli surete ted'ibatı yapmağa ve tecavüz-ü mukavemeti esasından imhâ etmeye me'zun ve mecburdurlar.

Madde 2. – Ordu ve müstakil kolordu ve fırka kumandanları icabat-ı askeriyyeye mebnî veya casusluk ve hıyanetlerini hissettikleri kurrâ ve kasabat ahalîsini münferiden veya müctemian diğer mahallere sevk ve iskân ettirebilirler.

Madde 3. – İşbu kanun tarih-i neşrinden (muteberdir.)

Madde 4. – İşbu kanunun mer'îyyet ahkâmına Başkumandan Vekili ve Harbiye Nâzırı memurdur.

Askerî Encümenin Tâdili

Madde 1. – Vakt-i seferde ordu ve kolordu ve fırka kumandanları ve bunların vekilleri ve müstakil mevkî kumandanları ahâli tarafından her hangi bir suretle müdafaa-i memleket ve muhafaza-i asâyişe müteallik icraat ve tertibata karşı mukavemet ve silâhla tecavüz görürlerse ve der'akab kavve-i askeriyye ile en şiddetli surette ted'ibat yapmağa ve tecavüz ve mukavemeti esâsından imhâ etmeğe me'zun ve mecburdurlar.

Madde 2. – Ordu ve müstakil kolordu ve fırka kumandanları casusluk ve hıyanetlerini anladıkları kurrâ ve kasabat ahalisini münferiden veya müctemian diğer mahallere sevk ve tetkik ve icabat-ı askeriyyeden dolayı olursa müctemian diğer mahallere nakil ve iskân edebilirler.

Madde 3. –

(İtibaren mer'iyyül icradır)

Madde 4. – İşbu kanun icrasına Harbiye Nâzırı memurdur.

Adliye Encümeninin Tâdili

Madde 1. – Vakt-i seferde ordu ve kolordu ve fırka kumandanları ve bunların vekilleri ve müstakil mevki kumandanları ahâli tarafından her hangi bir suretle müdafaa-i memleket ve muhafaza-i asâyişe müteallik evâmir-i hükûmet ve icraât ve tertibata karşı mukavemet ve silâhla tecavüz görürlerse, der'akab kuvve-i askeriyye ile en şiddetli surette ted'ibat yapmaya ve tecavüz ve mukavemeti esasından imha etmeye mezun ve mecburdurlar.

Madde 2. – Ordu ve müstakil kolordu ve fırka kumandanları casusluk ve hıyanetleri anlaşılan kurâ ve kasabat ahalisini münferiden veya müctemian diğer mahallere sevk ve teb'id ve icabat-ı askeriyye ilcâsıyla ahâr mahallere nakil ve iskân edebilir.

Madde 3. – Askerî Encümeninin tâdili veçhile kabul edilmiştir.

Madde 4. – Hükûmetin teklif-i veçhile kabul edilmiştir.

Numara: 2

İHTİKÂRIN MEN'İ HAKKINDA KANUN-U MUVAKKAT

Meclis-i Vükelâ Mazbatası

Harb-i hazırdan mütevellid ahvâl-i fevkalâde ve istisnâiyyeden bilistifade bâzı tüccar ve esnafın beynlerinde Sendika teşkili ve eşya-y-ı mevcudenin cem ve iddiharı gibi vesâit-i adide-i gayr-ı meşrua ile havâyic-i zaruriye fiyatını kıymet-i hakikiyelerin on onbeş misli derecesine terfi ederek hal-i harb münasebeti ile esasen müşted bulunan ihtiyacat-ı âhaliye bir kat daha tazyik etmekte olmalarına ve sâlifülarz harekât-ı muhtekirânenin suret-i lâyıkada men ve tecrimi için kavanin-i hâzıramızdan ahkâm-ı lâzime gayr-i mevcut bulunmasına binaen, bu bâbta ittihazı icab eden tedabiri ve muhtekirler hakkında tatbik olunacak ahkâm-ı cezaiyyeyi muhtevi olmak üzere kaleme alınan lâyıha-i kanuniyenin Meclis-i Umumînin ictimaında kanuniyeti teklif olunmak üzere muvakkaten mevki-i mer'iyete vaz'ı bittezekkür lâyıha-i mezbure leffen arz ve takdim kılınmakla kaatibe-i ahvâlde Emr-i Ferman Hazret-i Veliyülemrindir.

3 Şaban 1335
24 Mayıs 1333 [1917]

LÂYİHA-İ KANUNİYYE

Madde 1. – Hal-i harb neticesi olarak tahaddüs eden ahvâl-i fevkalâdeden bilistifade, serbest bir arz ve talep ile eşyanın takarrür edecek fiyatını yükselterek kazanmak maksadı ile alış-veriş, kanunen ihtikâr addolunur. Piyasada mevcut eşyanın fiyatına tesir edecek derecede yedd-i vâhidde cem etmek sureti ile mübayaası veya badelmüba-

yaa tezyid-i fiyatına sebeb olacak surette elden ele tedavül ettirilmesi dahi irtikârdan mâduddur.

Madde 2. – Birinci maddede beyan olunan ihtikâr muamelâtından mütehaddis deâviyi istimadan hükkâm memnudur. Tarafeyn bu nevi muamelâtta kavaninin ukûd hakkında vaz' ettiği teminattan istifade edemezler.

Madde 3. – İhtikâr cürmü hakkında takibat ve tetkikatta bulunarak onikinci maddede beyan olunan mahakime muhtekirleri tevdi etmek ve İaşe Hey'etinin meşgul olduğu mevaddan mâdâ havâyicin suret-i tedarik ve tarz-ı mübayaasını tâyin ve men'i ihtikâr hakkında tedabir ittihaz eylemek üzere, Dahiliye Nâzırının Riyaseti altında bir Hey'et teşkil olunacaktır.

Madde 4. – Ne miktardaki mübayaatın toptan ve ne miktardaki mübayaatın perakende satış olduğunu tâyin etmeye, toptan satış için bir mahall-i muayen göstererek o mahal haricinde vukua getirilecek mübayaatı men eylemeye ve perakende surette satılacak eşya üzerine fiyatları vazıh bir surette vaz'a tüccârı mecbur kılmaya, üçüncü maddede beyan olunan Men'i İhtikâr Hey'eti salâhiyetdardır.

Madde 5. – Men'i İhtikâr Hey'eti toptan elde mevcut eşyanın muhafaza olunacakları ardiyeleri tâyin ve irae edebilir. Muayyen bir müddet zarfında işbu ardiyelere depo edilmeyen eşya Hey'etin mürakebesinden kaçırılmış addolunarak Hey'etçe zabt olunur.

Madde 6. – Men'i İhtikâr Hey'etince ledelicab perakende satılacak eşyaya hadd-i âzami fiyat vaz' olunabilir.

Madde 7. – Men'i İhtikâr Hey'etince listesi ilân olunacak eşyaya mâlik olanlar veya bu eşyayı başkaları nâm ve hesabına hıfz ve idare edenler, eşyanın miktar ve nev'ini Hey'ete bildirmeye mecburdurlar. Başkaları nâmına eşyayı hıfz edenler eşyanın sahiplerini de bildirmeye mecburdurlar.

Madde 8. – Kendilerinden talep edilen malûmatı itâ etmeyenler veya eşya miktarını dûn olarak bildirenler, depolarını ihfâ veya mallarını imha edenler ve Hey'etin ittihaz edeceği tedabiri akîm bırakmak üzere bir takım vasâite müracaat edenler, onuncu maddede beyan olunan ceza ile mücazât olunurlar.

Madde 9. – Tüccârdan veya esnaftan herkes, bir malı ilk celb ve mübayaa ettiği zaman ne fiyat üzerinden furuht eylemiş ise, o malın aynını bugün aynı fiyata tedarik kabil olmasa dahi mevcudu tükeninceye kadar ilk tensip ettiği fiyat mucibince furuht etmekle devam eyleyecektir. Binaenaleyh bu Kanunun tarih-i neşrinden itibaren bilcümle tüccar ve esnaf ellerindeki malların fiyatını derhal ilk vaz' ettikleri hadde tenzil edeceklerdir.

Madde 10. – Birinci ve sekizinci ve dokuzuncu maddelerdeki ef'âli irtikâp edenlerin malları zabt olunur ve kendileri üç aydan üç seneye kadar hapis ve yüz liradan beş bin liraya kadar ceza-yı nakdiye mahkûm edilirler.

Madde 11. – Men'i İhtikâr Hey'etince tutulan zabıt varakaları aksi münderecatı sâbit oluncaya kadar muteber vesâik-i kanuniyedendir.

Madde 12. – İşbu Kanunda beyan olunan cerâimin muhakemesi Divan-ı Harb-i Örfilerce rüyet olunur.

Madde 13. – İşbu Kanun, tarih-i neşrinden itibaren sulhun inikadına kadar Dersaadet Şehri için mer'iyyül icrâ olup, taşralarda lüzum görülecek mahallerde Meclis-i Vükelâ kararı ile tatbik olunabilir.

Madde 14. – İşbu Kanunun icrâsına Hey'et-i Vükelâ memurdur.

İşbu Lâyiha-i Kanuniyenin Meclis-i Umumînin ictimaında kanuniyeti teklif olunmak üzere, muvakkaten mevki-i mer'iyete vaz'ını ve Kavânin-i Devlete ilâvesini irade eyledim.

2 Şaban 1335
24 Mayıs 1333
Mehmet Reşat

Harbiye Nâzırı ve
Bahriye Nâzırı Vekili
Enver

Sadrazam ve Dahiliye Nâzırı
Mehmet Talat

Maliye Nâzırı ve
Maarif Nâzırı Vekili
Cavid

Şeyhülislâm ve Evkâf-ı
Hümâyun Nâzırı Vekili
Musa Kâzım

Adliye Nâzırı ve
Şura-yı Devlet Reisi
Halil

Hariciye Nâzırı
Ahmet Nesimi

Ticaret ve Ziraat Nâzırı ve
Posta ve Telgraf ve
Telefon Nâzırı Vekili
Mustafa Şeref

Nâfıa Nâzırı
Ali Münif

Numara: 3

2 ŞABAN 1335 TARİHLİ

İHTİKÂRIN MEN'İ HAKKINDAKİ KANUN-U MUVAKKATE MÜZEYYEL KANUN-U MUVAKKAT

Esbâb-ı Mucibe Lâyihası

Bâzı esnaf ve tüccârın dükkânlarındaki malları satmaktan imtina veya bunları ihfa ettikleri ve Men'i ihtikâr Hey'etinin evâmir ve mukarrerat ve ihtaratına tevfik-i hareket etmedikleri görülmüştür. Ahâlinin ihtiyacatına nazaran tüccar ve esnâfın dükkânlarındaki malları satması ve ihfa etmemesi zarurî iken, Ceza Kanununda ve Men'i İhtikâr Kararnamesinde dükkânların malları satmaktan imtina veya ihfâ eden esnaf ve tüccar hakkında tatbik olunacak bir ceza bulunmadığı cihetle, bâzı esnaf ve tüccar mallarını satmaktan ibâ veya bunları ihfâ606 etmekte olduklarından ve Men'i İhtikâr Hey'etin evâmir ve mukarreratına tevfik-i hareket etmeyenlerin hareketi, Ceza Kanununun ikiyüzellidördüncü maddesinin fıkra-i âhiresine tamamen tevâfuk etmemekle beraber, esasen madde-i mezkûrenin ihtiva ettiği bir beşlikten beş beşliğe kadar ceza-yı nakdî tesir-i kâfi husule getiremeyeceğinden, ihtikârın men'i hakkındaki Kararnameye zeyl edilmek üzere fırka-i merbuta tanzim ve takdim kılınmıştır.

Hükûmet, ihtikârın son zamanlarda almış olduğu şekli ref etmek maksadı ile Kanun-u Esasinin otuz altıncı maddesine istinaden bir kararname tanzim etmiş olduğundan, fıkra-i müzeyyelenin de madde-i mezkûreye tevfikan Kanun hükm ve kuvvetini iktisab etmesine müteallik muamelâtın icrası lüzumu arz olunur.

LÂYİHA-İ KANUNİYE

Madde 1. – Dükkânında mal mevcut olduğu halde satmayan veya ihfa eden ve Men'i İhtikâr Hey'etinin evâmir ve ihtarâtına tevfik-i hareket eylemeyen esnaf ve tüccardan, beş liradan yüz liraya kadar ceza-yı nakdî ahz olunur veya kendileri bir haftadan üç aya kadar hapsedilir. Veyahud her iki ceza birlikte hükm olunur.

Madde 2. – İşbu Kanun tarih-i neşrinden itibaren mer'îdir.

Madde 3. – İşbu Kanunun icrasına Hey'et-i Vükelâ memurdur.

Meclis-i Umumînin ictimaında kanuniyeti teklif olunmak üzere işbu lâyihanın muvakkaten mevki-i mer'iyete vaz'ını ve Kavânin-i Devlete ilâvesini irade eyledim.

27 Şaban 1335
18 Haziran 1333
Mehmed Reşad

Şeyhülislâm ve Evkaf-ı Humâyun Nazırı Vekili
Musa Kâzım

Adliye Nâzırı ve Şurâ-yı Devlet Reisi
Halil

Sadrazam ve Dahiliye Nâzırı ve Harbiye ve Bahriye Nâzırları Vekili
Mehmet Talat

Hariciye Nâzırı
Ahmet Nesimi

Nâfıa Nâzırı
Ali Münif

Maliye Nazırı ve Maarif Nâzırı Vekili
Cavit

Ticaret ve Ziraat Nâzırı ve Posta ve Telgraf ve Telefon Nâzırı Vekili
Mustafa Şeref

Numara: 9
İAŞE-İ UMUMİYE KARARNAMESİ

Esbâb-ı Mucibe Lâyihası

Ordu-yu Hümayûnun ihtiyacı doğrudan doğruya Harbiye Nezaretince, ahâlinin temin-i maîşetine ait hususat İaşe-i Umumiye Heyetince idare edilmekte bulunmuş ise de, iaşeye müteallik işlerin bir mercie rabtı fevâid ve muhassenât-ı adideyi istilzam edeceği anlaşıldığından, seferberliğin devamı müddetince Ordu-yu Humayûn ile bilumum müessesat ve ihtiyacı olan mahaller ahâlisinin iaşesini temin etmek ve Harbiye Nezaretine merbut olmak üzere, İaşe-i Umumiye Müdüriyet-i Umumiyesi teşkili muvafık-ı hal ve maslâhat görülerek, teşkilât-ı mezkûrenin esas ve teferruâtına dair bir lâyiha-i kanuniye tertip ve tanzim kılınmıştır.

KARARNAME

Madde 1. – Harbiye Nezaretine merbut olmak üzere bir İaşe Müdüriyet-i Umumiyesi teşkil olunmuştur.

Madde 2. – Seferberliğin devamı müddetince Ordu-yu Hümayûn ile bilumum müessesatın ve ihtiyacı olan mahaller ahâlisinin iaşesini temin etmek için Memâlik-i Osmâniye dahilindeki ekmeklik, yemeklik ve yemlik hububatın mübayaa ve icab eden mahallere tevdii ve itâsı ve Memâlik-i Ecnebiyeden hububat-ı mezkûrenin mübayaası ve celbi münhasıran İaşe Müdüriyet-i Umumiyesine aittir.

Madde 3. – İkinci maddede mezkûr olan eşyadan gayrı Ordu ve ahâlinin temin-i iaşesi için lüzum görülecek mevad ile mahrûkat ve tenvirata müteallik mevaddın tedarik ve tevziine dahi İaşe Müdüriyet-i Umumiyesi memurdur.

Madde 4. – İaşe-i Umumiye Heyeti, bilcümle mevcudat-ı nakdiye ve ayniyesi ile kâffe-i matlûbat ve düyûnatı ve eşhas-ı sâlise ile

münakit mukâvelâtını Müdüriyet-i Umumiyeye devr edeceği gibi, 10 Temmuz ve 25 Teşrinievvel 1332 tarihli muvakkat Kanunlar ile İaşe-i Umumiyeye Hazine-i Devletten ikrazına mezuniyet verilmiş olan üç buçuk milyon liranın henüz ikraz olunmayan kısmı dahi, Müdüriyet-i mezkûreye ikraz olunacaktır. Devr muamelesi Maliye Nezaretinden müntehab bir Heyet marifeti ile icrâ edilecektir.

Madde 5. – Tedrisat, teşvikat ıslâhat-ı ziraiye ve araziye, çekirge mücadelesi, alât ve edevât-ı ziraiyenin memlekete ithal ve tamim-i intişârı hidematı, kemâkân Ziraat Nezaretinde kalmak ve Ziraat Muallimleri ile memur ve müdürleri ve Nezaret Memurîn-i Merkeziyesi Ziraat Nezareti emrinde bulunmak üzere, tohumluk tedarik ve tevzii ve zeriyâtın tevsii hidematı İaşe Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından temşiyet olunacaktır.

Müdüriyet-i mezkûre tevsi-i zer'iyât için alât ve edevât-ı ziraiye mübayaa ve furuhtuna da mezundur.

Madde 6. – İaşe Müdüriyet-i Umumiyesince verilecek evâmir ve talimata mugayir harekette bulunanlar ve bunları vakit ve zamanı ile ifâ etmeyenler, Sulh Mahkemeleri ve Mahakim-i mezkûrenin teşekkül etmediği yerlerde Sulh Hakimlerine dair olan Kanuna tevfikan Bidayet Mahkemeleri tarafından bir haftadan bir seneye kadar hapis cezasına mahkûm olacakları gibi, İaşe Müdüriyet-i Umumiyesi hesabına teslimi icab eden mevaddan ketm ve tagşiş olunanları Hazine hesabına olarak cezaen zabt olunacaktır.

Madde 7. – Ordu ve ahâlinin temini iaşesi için Müdüriyet-i Umumiyesince işbu Kararname dairesinde verilecek evâmir ve tâlimatın sür'at ve tamami-i icrâtından bilumum memurin-i Devlet mes'uldür. Bu hususta tekâsül ve terahisi görülen memurlar Müdüriyet-i Umumiyeden vuku bulacak iş'ar üzerine ait oldukları Nezaretlerce azl edileceklerdir.

Madde 8. – İaşe Müdüriyet-i Umumiyesinin salâhiyetdâr memurîni tarafından tanzim edilecek zabıt varakaları, hilâfı sâbit oluncaya kadar Mahakimce medâr-ı hükm ittihaz kılınacaktır.

Madde 9. – İşbu Kararnamenin suret-i icrâsına ve İaşe Müdüriyet-i Umumiyesinin Teşkilâtına dair tâlimatname yapılacaktır.

Madde 10. – 10 Temmuz ve 25 Ağustos ve 25 Teşrinievvel 1332 [1916] Tarihli muvakkat Kanunlar işbu Kararnamenin mevki-i icrâya vaz'ı tarihinden itibaren mefsuhtur.

Madde 11. – İşbu Kararnamenin icrâ-yı ahkâmına Heyet-i Vükelâ memurdur.

Madde 12. – İşbu Kararname tarih-i neşrinden itibaren mer'iyyül icrâdır.

Meclis-i Umumînin ictimamda kanuniyeti teklif olunmak üzere işbu Kararnamenin mevki-i icrâya vaz'ını irade eyledim.

29 Şevvâl 1335
18 Ağustos 1333 [1917]
Mehmed Reşad

Şeyhülislâm ve Evkaf-ı Hümayûn Nâzır Vekili
Musa Kâzım

Sadrazam ve Dahiliye Nazırı
Mehmet Talat

Adliye Nâzırı ve Şûra-yı Devlet Reisi
Halil

Hariciye Nâzırı
Ahmet Nesimi

Harbiye Nâzırı ve Bahriye Nâzırı Vekili
Enver

Maarif Nâzırı ve Posta ve Telgraf ve Telefon Nâzırı Vekili
Ticaret ve Ziraat Nâzırı
Mustafa Şeref

Maarif Nazırı
Ahmet Şükrü

Nâfıa Nazırı
Ali Münif

Maliye Nâzırı
Cavid

Numara: 65

ÂHAR MAHALLERE NAKLEDİLEN EŞHÂSIN EMVÂL VE DÜYÛN VE MATLUBAT-I METRUKESİNE MÜTEDAİR 17 ZİLKÂDE 1333 TARİHLİ KANUN-U MUVAKKATIN İKİNCİ MADDESİNİN BİRİNCİ FIKRASINA MÜZEYYEL İBARE HAKKINDA LÂYİHA-İ KANUNİYE

Mahall-i âhara nakl olunan Ermenilerin nakl olundukları mahallerde biran evvel iskânları ile hem kendilerini ihtiyaç ve sefaletten muhafaza ve hem de oraların esbab-ı mamuriyyetini temin hususundaki zaruret derkâr olup, ancak tasfiye muamelâtı henüz hitam bulmamış ve binaenaleyh eşhas-ı merkûmenin matlûbatı tediye ve ifa edilmemiş olmasından dolayı, senevî bir bedel mukabilinde kendilerine arazî tefvizine imkân bulunmaması ve hitam-ı tasfiyeye intizar ise, bunların sefalet ve perişanilerini teşdid ve idame etmekten başka, binnetice zarar-ı Hazineyi de istilzam edeceği cihetle, bunlara meccanen emlâk ve arazi-i Emiriyye tevzii ve itası ekser cihet münasip mucib-i menfaat görülmüştür. Gerçi, 1326 senesi Muvazene-i Umumîye Kanununun yirmialtıncı maddesinde, "Hazine-i Maliyyeye cihet-i askeriyyeden veya Hakan-ı Sabıktan müdevver çiftlikler ile minelkadim Hazinenin taht-ı tasarrufunda bulunan çiftliklere muhacir ve aşair iskân eylemeye veya bunları bedelât-ı münasibe ile mukassatan tediye etmek üzere zürraa veya ahaliye tefviz etmeye veya imar etmek üzere uzun vade ile Osmanlı Şirketlere icar edip bilâhere parça parça yalnız Osmanlılara satmaya Hükûmet mezundur" diye muharrer ise de, eşhas-ı merkûme muhacir evsaf ve şeraitini haiz olamamaktan naşi, madde-i mezkûre hükmünden istifade edemeyecekleri derkâr olması ile elyevm mer'iyyül icra bulunan 13 Eylül 1331 tarihli Kanun-u Muvakkatin ikinci maddesi-

nin birinci fırkası nihayetine *(şu kadar ki eşhas-ı mezkûreye beytûtet ve ikametleri ile maişetlerini temin edebilecek derecede emlâk ve arazi-i mahlûle ve Emiriyyeden meccanen mesken ve arazi verilmek sureti ile muavenet olunabilir)* suretinde bir cümle ilâvesi ile husûl-ü maksadın temini Dahiliyye Nezaret-i Celilesi ile bilmuhabere edilmiştir.

LÂYİHA-İ KANUNİYYE

Madde 1. – 13 Eylül 1331 tarihli Tasfiye Kanun-u Muvakkatının ikinci maddesinin birinci fıkrasına ibare-i âtiye ilâve edilmiştir.

"Şu kadar ki mahall-i âhara nakl olunan eşhâs-ı merkûmeye mahall-i müretteblerinde beytutet ve ikametleri ile mâişetlerini temin edebilecek derecede emlâk ve arazi-i mahlule ve Emîriyyeden meccânen mesken ve arazi verilmek sureti ile de muavenet olunabilir."

Madde 2. – İşbu Kanun tarih-i neşrinden muteberdir.

Madde 3. – İşbu Kanunun icrâsına Dahiliyye ve Adliyye ve Maliyye ve Evkâf-ı Humâyûn Nâzırları memurdur.

Meclis-i Umumînin ictimaında kanuniyyeti teklif olunmak üzere işbu lâyiha-i kanuniyyenin muvakkaten mer'iyyetini ve Kavânin-i Devlete ilâvesini irâde eyledim.

Fi 7 Zilhicce sene 1332
Fi 22 Eylül 1332
Mehmed Reşad

Dahiliyye Nâzırı ve Maliyye Nâzır Vekili
Tal'at

Sadrazam
Mehmed Said

Adliyye Nâzırı Vekili
Ahmed Nesimi

Evkâf-ı Hümâyun Nâzırı Vekili
İbrahim

Numara: 7

GENÇ DERNEKLERİ HAKKINDA LAYİHA-İ KANUNİYE

Esbab-ı Mûcibe Layihası

Hakayıkı bahiredendir ki, kuvvet marifete ne derece müftekir ise marifet de kuvvete muhtaçtır. Gerçi marifet hayat-ı umumiyye-i beşeriyye için lâzım olan kuvvetleri de husule getirmekte ise de, ilim ve irfan ile pirayedâr olmayan kuvvetler için ne piş-i enzar-ı ihtiramda muteber bir yer ve ne de beşeriyet için âsâr-ı nafia ibda edemeyen marifetler için nazar-ı âmmeyi kabulde bir değer vardır. Binaenaleyh bütün mesai-i ensal-i beşeriyye bu iki rükn-ü güzin için yalnız bir nevi âhengi ittihad kabul ile onu takib etmiş ve bunca havarik-i şûrun işbu ittihad-ı memzucun âhengi daimisinden tevellüd edegelmiştir. Keza fabrikalar binlerce darüssinaalar vesair tesisat-ı muhallede-i fenniyye ilim ve irfanın kuvve-i feyyazânesinin birer mevlûd-ü tabisi olduğu gibi, mektebler yurtlar idmam cemiyetleri ve emsali müessesesi dahi bunların vâlid-i macid addolunmağa seza görülmüştür.

Malûmdur ki mesalik-i hayatiyyede meşhud-u enzâr olan şuûn ve hadisatı ibda edegelen milletler, terbiye-i fikriyye ve kalbiyye için mekteplere ve medaris-i ilmiyye ve fenniyyeye verdikleri ehemmiyet kadar terbiye-i cismaniyyeye de ehemmiyet vermekte kusur etmemişler ve ancak bu sayede kazanılan her türlü muzafferiyyetin şükranını ensal-i hâzırayı yetiştirmeğe başladıkları zamandan itibaren iyi yetiştirmeye bezl-i makderet eyledikleri medyun görmüşlerdir. Binaenaleyh Devlet-i Âliyye-i Osmaniyye dahi beyneddüvel haiz olduğu vaz'iyetin nezâket ve hususiyetine göre işbu esasa tevfikan ve herhalde nezaket-i vaz'iyet ile mütenasib olmak üzere, memleketin genç evladları hakkında bazı düsturlar vaz' ve tesisini lâzimeden görmüştür. Mesele, kemal-i ehemmiyetle derpiş olununca maksud olan netayic-i

müfidenin istihsali için bu babda her türlü mevani' ve müşkilâtı iktiham edecek surette çalışmak ve nesl-i muhterem-i Osmaniyi hal ve istikbal için bir uzv-u mümtaz olarak yetiştirmeğe bezli mahasal-ı iktidar etmek ecvibeden görülür.

Vareste-i arz ve tafsil olunduğu üzere, Memalik-i Vasia-i Osmaniyyede bulunan her Osmanlı genci için bu vadide yapılacak birinci iş, onları hüsn-ü terbiyeye temin-i muvaffakiyetten ibarettir. Gerçi bunlar için lazım olan ilim ve irfanı olanların istidad-ı fıtrîlerine bahş ve izafe eylemekte, Nezaret-i Celile-i âidesinin himemat-ı mütevaliyesi manzur-u uyûn-u iftihar olunmakta ise de, onları hem fikren hem cismen güzel yetiştirmek ve bu suretle kuvve-i mühibe-i Osmaniyyeye istikbalen bir feyz-i vüs'at vermek elbette ehem ve elzemdir. Dolayısıyla cihet-i askeriyyeye müteallik görülen işbu hususa, kemaliyle atf-ı nazar-ı ehemmiyet olunarak her Osmanlı gencinin efkârında tâ küçük yaşından başlamak üzere bir nur'u teyakkuz ve intibah husule getirmek için bazı desatir-i esasiye düşünülmüş ve lâzımı veçhile tertib edilmiştir.

İşbu desatir, onları zaten ecdadının fezailinden olan meşakkate tahammül, dürüstlük, çeviklik, intizam, itaat, doğru sözlülük, vazifeperverlik, fedakârlık, zabt ve rabt, haysiyet-i şahsiyye, açık gözlülük, yiğitlik gibi hasail-i memdûhaya alıştıracak ve ileride Ordu'ya lâzım olan kuvvet bu suretle müstahzar bir halde bulundurulmuş olacaktır. Cihet cihet fevaid ve muhassenat-ı azimesi aşikâr olan bu mesele-i mühimmeyi teminen, aid olduğu makamat-ı celile ile bil-müzakere bir lâyihâ-i kanuniyye tanzim ve takdim kılınmış ve tasdik-i âliye sürat-i iktiranına müretteb muamelenin istikmali hassaten şâyân-ı arz ve temenni görmüştür.

LÂYİHA-İ KANUNİYYE

Madde 1. – Nezaretinin emir ve iradesine tabi olmak üzere genç dernekleri teşkil edilecektir. İşbu dernekler Gürbüz Derneği ve Dinç Derneği namiyle iki kısımdan ibarettir.

Madde 2. – Tâbiiyyet-i Devlet-i Âliyyede bulunup oniki yaşından onyedi yaşına kadar olan gençlerden (Gürbüz Derneği) ve onyediden yukarısında bulunan gençlerden (Dinç Derneği) teşkil olunur.

Dernekler için muayyen esnan dahilinde bulunan her Osmanlı, Derneklere dahil olmaya ve talimatname-i mahsusu ile muayyen olan talimlere bilfiil iştirak etmeye mecburdur. Bu mecburiyet her gencin hizmet-i fiiliye-i askeriyesini ifa etmek üzere silâh altına alındığı tarihe kadar devam eder. Ahval-i sıhhiyelerinin müsaid olmadığı tebeyyün edenler ve her ne suretle olursa olsun memalik-i ecnebiyyede bulunanlar müstesnadır.

Madde 3. – Kurâ ve Mahallât Muhtarları, sene-i maliyyenin hülûlünden evvel kendi karye ve mahallesi dahilinde bulunan ve oniki ve onyedi yaşına giren gençlerin isimlerini mübeyyin olarak ayrı ayrı ikişer defter hazırlamaya ve işbu defatiri Martın nihayet onbeşinci gününe kadar karye ve mahallelerin merbut olduğu mıntıka Jandarma Kumandanına teslim etmeğe ve Mıntıka Jandarma Kumandanları işbu defatirden birer nüshasını mıntıkalarında bulundukları Kolordu Kumandanlarına veya ahz-ı asker reislerine sürat-i mümküne ile göndermeye mecburdur.

Karye ve Mahalle nüfusunda mukayyed olup da muvakkaten veya bera-yi tahsil mahall-i âharda bulunanların künyelerine ayrıca şerh verilir.

Madde 4. – Kolordu Kumandanları veya ahz-ı asker reisleri Dinç Dernekleri teşkilatının ifa edecekleri talimlerin o babdaki program ve talimatname dairesinde icrasına nezaretle mükelleftir. İşbu teşkilatın icrası emrinde memurin-i mülkiyye tarafından dahi muavenet-i lâzime ifa olunur.

Madde 5. – Gürbüz Dernekleri, Mekteb Muallimleri veya Hükûmet-i mahalliyece hariçten intihab edilecek münasib rehberler tarafından ve Dinç Dernekleri bir Berrî ve Bahrî zabitan ile Sıhhiye ve Jandarma zabitanı ve küçük zabitler tarafından sevk ve idare edilir.

Madde 6. – Derneklerin teşkili ve gençlerin celb ve cem'i ve Kumandan ve Muallimlerin tayini ve Mekteblerde işbu Dernek teşkilat ve muamelâtının suver-i tatbikiyyesi ve hususat-ı sairesi ayrıca tanzim edilecek nizamname ve talimatnameler ile tayin edilecektir.

Madde 7. – Dinç Derneklerine devam ile talimlerini ikmal edenlerden askerliğe hazırlandığına ve muhtelif talimler icrasına kabiliyet

kesbettiğine dair bâ'istida müracaat ve talimatname-i mahsusasına tevfikan bilimtihan isbat-ı ehliyet eden gençlere ehliyetname verilir.

Ehliyetname istihsaline muvaffak olanlar berveçhi âtî müsaadata mazhar olurlar:

Evvelâ – mensub oldukları Kolordular ahz-ı asker mıntıkaları dahilinde sunûf-u muhtelife-i askeriyyeden istedikleri sınıfa ve arzu ettikleri mevki-i askeriyeye gönderirler.

Sâniyen – talib olmadıkça bilâd-ı harredeki kıtaat-ı askeriyyeye sevk olunmazlar.

Sâlisen – Hizmet-i askeriyyeye badel kabul, terfia bil imtihan isbat-ı liyakat eyledikleri halde Onbaşılığa terfi, nizamnamesinde muharrer asgarî müddetten dört mâh evvel terfi için bir zamm-ı kıdeme mazhar olur ve o suretle terfi-i rütbe ederler.

Râbian – Bir sene kıt'ada hizmet edenlerden hüsn-ü hulku ve kabiliyyeti ile mütemayiz olanlar, vakt-ı hazerde bittercih Nezaret ve Kolordu ve Fırka ve ahz-ı asker dairelerinde emirberlik hidematına tayin olunurlar.

Hâmisen – Esna-yi vazifede hidamat-ı hasenesi meşhûd olan ve kanunen cezadide olmamış bulunan efrada, her sene manevraları müteakib iki buçuk mâh mezuniyet verilir.

Madde 8. – Alelûmum Derneklere iştirak etmek mecburiyetinde bulunanlar, bilfiil talimlerde bulunmadıkları veya Derneklere muntazaman devam etmedikleri takdirde, Hükûmet-i Mahalliye marifetiyle cebren talime sevk edilirler ve devamsızlıkları tekerrür edenler ehliyetname imtihanlarına kabul olunmazlar.

Madde 9. – Evvelce neşredilmiş olan Genç Dernekleri Nizamnamesi işbu kanunun neşrinden itibaren mefsuhtur.

Madde 10. – İşbu kanun tarih-i neşrinden mûteberdir.

Madde 11. – İşbu kanunun icra-yı ahkâmına Heyet-i Vükelâ memurdur.

Meclis-i Umuminin ictimaında kanuniyyeti teklif olunmak üzere işbu lâyiha-i kanuniyyenin muvakkaten mevki'i mer'iyete vaz'ını ve kavanin-i Devlete ilâvesini irade eyledim.

14 Cemaziyelâhir 1334 ve
4 Nisan 1332 [1916]
Mehmed Reşad

Şeyhülislâm ve Evkaf-ı Hümayûn Nazırı *Hayri*	Sadrazam *Mehmed Said*	Hariciye Nazırı *Halil*
Dahiliye Nazırı ve Maliye Nazırı Vekili Ticaret ve Ziraat Nazırı *Ahmed Nesimi*	Harbiye Nazırı Vekili *Enver* Adliye Nazırı ve Şûra-ı Devlet Reisi Vekili *İbrahim*	Nafia Nazırı *Abbas* Maarif Nazırı ve Posta ve Telgraf ve Telefon Nazırı Vekili *Ahmed Şükrü*

BAZI PORTRELER : KİM KİMDİR?

SAİD HALİM PAŞA

1863 yılında Kahire'de doğan Said Halim Paşa, Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunu ve Osmanlı nazırlarından müzisyen vezir Prens Ambdülhalim Paşa'nın oğludur. Tahsilini Avrupa'da yaptığı için hem çok iyi Fransızca bilir di, hem de hayat tarzı bakımından tam bir Avrupalı gibi idi. Memuriyeti 1888'de Şura-yı Devlet'e aza tayin edilerek başlamış ve daha sonra başkanlığa kadar yükselmiştir.

Said Halim Paşa'nın İttihat-Terakki Cemiyeti ile yakınlığı Paris'te iken başlamıştır. Jön-Türklerin Avrupa kanadını maddi yardımlarıyla desteklemiş olmakla birlikte, onu inanmış bir ittihatçı olarak görmek doğru değildir. Meşrutiyetten önceki bu yakınlığı, olsa olsa maddi yardım düzeyinde ve dirsek temasında bulunma seviyesindedir. Kısaca hep İttihaçı gibi görünmüş, ama gerçekten ittihatçı olmamıştır.

1908'de II. Meşrutiyetin ilanından sonra açılan Meclis-i Mebusan'a Âyan üyesi olarak atanmıştır. İttihat-Terakki'ye olan yakınlığı sayesinde 1913'deki Mahmut Şevket Paşa kabinesinde Hariciye Nazırlığı ve Şura-yı Devlet Reisliği görevlerinde bulunmuştur. Mahmut Şevket Paşa'nın katli üzerine, aynı gün sadaret kaymakamlığına ve sadrazamlığa getirilmiştir. Prens Said Halim Paşa'nın bu sadareti ile, İttihat-Terakki ilk olarak bütün nazırlarıyla birlikte iktidara gelmiş ve memlekete hakim olmuştur.

Said Halim Paşa yaradılış olarak asil ve nazik bir kişi olup, aynı zamanda doğu ve batı kültürlerine sahip bir fikir adamı olduğu kadar İttihatçılık ideolojisinin ve çizgisinin dışında ve meşrutiyet dönemi İslâmcılık akımına meyleden bir görüşe sahipti. Avrupa ülkeleri nezdindeki çevresi ve büyük bir servete sahip olması yanında halim-selim, uyumlu karakteri yüzünden hem İttihatçılar Paşa'yı kullanarak iktidara yürümüşler, hem de Said Halim Paşa İttihatçıları kullanarak sadaret makamını elde etmiştir. Halk arasında önceleri pek tanınmayan Said Halim Paşa sadarete teklif edilince, Sultan Reşad bile itiraz etmiş, fakat sonradan *"asil adamdan zarar gelmez"* diyerek sadaretini onaylamıştır.

Said Halim Paşa, 13.6.1913'de sadarete gelince Hariciye Nazırlığında uhdesine verilmişti. Ancak Said Halim Paşa'nın sadaret görevi bir şekilden ibaretti ve gerek ülkenin gerek hükûmetin mukadderatı daima Talât Paşa'nın elinde idi. Bunun gerçekten böyle olduğu, Said Halim Paşa'nın 5. Şube'de verdiği bu ifadeden de açıkça ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar Enver ve Talât Paşalar'ın bir emrivakisi ile Birinci Dünya Harbine girilmişse de, Sadrazamlık ve Hariciye Nazırlığı olduğu kadar, sorumluluk da Said Halim Paşa'nın üzerindeydi.

Osmanlı Devleti'nin Harbi Umumiye giriş günlerinde, bütün görüşme, pazarlık ve temaslar Paşa'nın Boğazdaki muhteşem yalısında cereyan etmiştir. Alman gemileri Goben ve Breslav'ın gerek Çanakkale'den giriş izninin verilmesinde ve gerekse Odessa'yı bombalamasında Sadrazamın gerçekten de haberi olmamıştır. Odessa bombardımanı'nı duyunca sadrazam bayağı asabileşmiş ve ertesi gün yapılan muayede merasimine gitmeyerek tepkisini göstermiştir. İstifa etmesi beklenirken, ittihatçıların ricaları ve belki de tehditleri üzerine bundan vazgeçmiştir. Kabineden istifa edenlerin yerine yeni atamalar yaparken, Nafıa Nazırlığına kardeşi Abbas Halim Paşa'yı getirmeyi bu arada bir fırsat bilmiştir.

3 Mayıs 1916 da Talât Paşa'nın teklifi üzerine, Sadrazamın uhdesinde bulunan Hariciye Nazırlığı'na Halil Bey[Menteşe] getilince, Paşa ittihatçıların bu oldu-bittisine karşı küskün bir duruma girmiştir. Esasen İttihat-Terakki'nin elinde kukla durumuna düşmüş olan Said Halim Paşa, 3 Şubat 1917 Cumartesi günü sadaretten istifa etmek zorunda kalmıştır.

Sadrazamın istifası İttihat-Terakki açısından bir planın parçası idi. Zira 20 Aralık 1916'da İttihat Terakki Merkez-i Umumî toplantısında, artık Talât Paşa'nın sadrazam olması gerektiği kararlaştırılmıştı. Talât Paşa sadarete gideceği yolun kapısını kendisi açmış ve Bâb-ı Âlî'nin tepesine otutturdukları Said Halim Paşa'yı istifa ettirmeyi de böylece başarmıştır. Mısırlı Prens Said Halim Paşa, İttihat-Terakki'nin memleket yönetmeyi ve hükûmet etmeyi iyice öğrenmesi ve asıl liderini sadarete hazırlaması safhasında 3 yıl 7 ay süren bir sadrazamlık yapmıştır. Mısırlı Prens sadrazamlığı bırakınca Meclis-i Âyan üyeliğine geri dönmüştür.

Said Halim Paşa Divaniye mebusu Fuat Bey'in önergesi üzerine kurulan Tahkikat Komusyonu'nda yani 5. Şubedeki sorgulamasında, Âyan üyesi ve eski sadrazam sıfatıyla ifade vermiştir. Birinci Dünya Harbi'ne giriş ve Ermeni tehciri konularında, aslında birinci derecede sorumlu mevkide bulunuyordu. Fakat bu Komisyon'daki soruşturma, Meclisin feshi nedeniyle hukuki neticeye ulaşmadığı için, durumu ortada kalmıştır.

Mütareke'de Damad Ferid Paşa iktidarında tutuklanan İttihatçılar arasında Said Halim Paşa'da vardır. Damad Ferid Paşa, neticesiz kalan 5. Şubedeki tahkikatın, Divan-ı Harb-i Örfi tarafından yapılacak yargılamada neticeye ulaşmasını, yani harp ve tehcir sorumlularının mahkum edilmesini istiyordu. Nitekim İttihat - Terakki'nin birçok sorumlusu tutuklanarak Bekirağa Bölüğüne toplandılar. Talât Paşa ve arkadaşları Almanya'ya kaçmışlardı. Ancak Divan-ı Harp yargılaması devam ederken ve neticesi alınmadan ittihatçıların çoğu Malta'ya sürüldüler. Malta sürgünü planının İngilizlerden, bizzat Damat Ferid Paşa tarafından istendiği sonradan anlaşılacaktır. Zira İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali üzerine İstanbul'da mitingler yapılmaya başlanmış ve ahalinin Bekirağa Bölüğündeki mevkufları basarak kurtaracakları rivayetleri ortalıkta dolanmaya başlamıştı.

Mısır'a Hidiv olabilmek için bütün servetini harcayan bu milyarder Mısır Prensi Said Halim Paşa, Malta'dan serbest bırakılınca Roma'ya geçti ve memleketine dönme planları yapıyordu ki, 6 Aralık 1921'de 58 yaşında iken bir Ermeni komitecisi tarafından Roma'da kurşunlanarak öldürüldü. Mezarı Sultanahmetteki Sultan Mahmud türbesindedir.

HALİL BEY [MENTEŞE]

1874 yılında Muğla Milas'ta doğan Halil Bey, ilk, orta ve lise tahsilini İzmir'de yapmıştır. Liseden sonra Halkalı Ziraat Mektebine girmiş ve daha sonra İstanbul Hukuk Mektebine nakletmiştir. İkinci sınıf öğrencisi iken, o devrin *"Paris sevdası ve Jön–Türk modasına"* kapılarak, Paris'e kaçmıştır. Paris'te İttihatçı önderlerden Ahmet Rıza Bey'le tanışacak ve İttihat-Terakki'nin Pariş şubesinin açılışında o da bulunacaktır.

1898 yılında Paris Hukuk Fakültesini bitirmiş olarak yurda dönen Halil Bey, II. Meşrutiyetin ilanına [23 Temmuz 1908] kadar memleketi olan Milas'ta bulunarak babadan kalma çiftliğinde ziraatla meşgul olacaktır. İkinci Meşrutiyet döneminin 1908'de yapılan ilk seçiminde İttihat-Terakki adayı olarak, o zamanki adıyla memleketi Menteşe'den Meclis-i Mebusan'a seçilir ve 17 Aralık 1908'de açılan yeni Meclise devama başlar. Önce İttihat-Terakki'nin Meclisteki grup başkanı olur ve biraz sonra Talât Bey'den boşalan Dahiliye Nazırlığına getirilir (19 Şubat 1911). Hükûmetin istifası üzerine Meclis-i Mebusan Anayasa Komisyonu [Kanun-u Esâsî Encümeni] reisliğine seçilir. 1912 seçimlerinde Menteşe'den tekrar mebus seçilen Halil Bey, 10 Mayısta Meclis-i Mebusan Reisliğine seçilir.

11 Haziran 1913'de Mahmut Şevket Paşa'nın katlinden sonra kurulan Said Halim Paşa kabinesinde Şura-yı Devlet reisi olarak bulunur ve daha sonra aynı kabinenin Hariciye Nazırlığına getirilir. 4 Şubat 1917'de kurulan Talât Paşa kabinesinde ise Halil Bey'i Adliye Nazırı olarak görmekteyiz. İkinci Meşrutiyet döneminin medeni hukukumuzu kurma çalışmalarından biri olan, *"Hukuk-u Aile Kararnamesi"* O'nun zamanında yasalaşmıştır. Sorgulama sırasında, en önemli icraatlarından biri saydığı bu Kanun için, eğer bundan dolayı yargılanıp mahkum olacaksam, bu, bana bir iftihar vesilesi olur, diyecektir.

8 Ekim 1918'de Talat Paşa'nın istifası üzerine kabine üyeliği sona eren Halil Bey, 10 Ekim 1918'de ikinci kez Meclis-i Mebusan reis-

liğine seçilmiş ve bu görevi 21 Aralık 1918'de Meclisin feshine kadar devam etmiştir.

Meclis-i Mebusan'da İttihatçılar hakkında yapılan 5. Şube tahkikatı sırasında kendisi fiilen Meclis-i Mebusan reisi olarak soruşturma komisyonuna ifade vermiştir. Azınlık mebusları eski kabine üyesi olarak sorumluluğu bulunduğu gerekçeleriyle reislikten çekilmesini istemişler, ancak istifa etmemiştir. Talat, Enver ve Cemal Paşa'ların yurtdışına kaçmaları nedeniyle Halil Bey çok zor durumda olmasına rağmen, Meclisin İttihatçı çoğunluğu ve 2. Başkan Hüseyin Cahid'in [Yalçın] usta manevrasıyla azınlık mebuslarının bu talepleri reddedilmiştir.

Meclisin feshinden sonra İngiliz işgali altındaki karanlık mütareke döneminde, tutuklanan İttihatçılardan biri de Halil Bey'dir. Damat Ferid Paşa hükûmetinin kurdurduğu özel Divan-ı Harp mahkemesinde yargılanırlarken, Malta sürgünleri arasına karışacaktır. Malta'da sanki sürgün ve esarette olduğunu unutmuş ve İngiliz Dışişleri Bakanlığına on ayrı mektup göndererek Türkiye'nin kurtuluşu için fikirlerini belirtmiştir. 30 Nisan 1921'de Malta'dan serbest bırakılınca tekrar memleketi Milas'a dönerek çiftlik işlerinin başına döner ve 1931 yılına kadar siyasete hiç bulaşmaz. 1931'de IV. dönem İzmir milletvekili olarak TBMM.'ne seçilen Halil Bey bu görevi 1946 yılına kadar devam edecektir.

3 Nisan 1948 yılında 74 yaşında ölen Halil Menteşe, İttihat-Terakki ve Meşrutiyet döneminin, komitacılık zihniyetindeki müfritlerinden olmayan ve kendine has özellikleri ve donanımı bulunan önemli siyaset adamlarımızdan biri sayılmalıdır.

Zabıtlardan açıkça anlaşılacağı üzere, Halil Bey, gerek İttihat-Terakkinin Meclis grubunda gerekse Kabine üzerinde en etkili kişilerden biridir. Kabinede olmadığı zamanlarda bile, Harb-i Umumi içinde hükûmet adına dışarıdaki birçok görüşmelerde bulunmuş ve Talat Paşa'nın daima güvenine mazhar olmuştur. Talat Paşa yurt dışına çıkarken Meclis grubunu da gene Halil Bey, *[Şişko Halil]* emanet etmiştir.

MEHMED CAVİD BEY

1875 yılında Selanik'te doğan Cavid Bey, ilk ve orta öğrenimini Selanik ve İstanbul'da yaptıktan sonra 1869'da Mülkiye Mektebinden mezun olmuştur. Bundan sonra Ziraat Bankası ve Darülmuallimin-i Âli'de [Yüksek Öğretmen Okulu] iktisat ve maliye dersleri okutmuş ve Selanik'te Fevziye Mektebi müdürlüğü görevinde bulunmuştur.

Meşrutiyetten önce Selanik'te ittihatçılarla tanışan Cavid Bey, 1908'de meşrutiyetin ilanı üzerine Selanik ve Çanakkale'den üç dönem Meclis-i Mebusan üyeliğine seçilmiş ve aynı zamanda Mülkiye Mektebi'nde maliye ve iktisat dersleri vermeye de devam etmiştir.

5.5.1909'da kurulan Hüseyin Hilmi Paşa ve 24.1.1910'da kurulan İbrahim Hakkı Paşa kabinelerine Maliye Nazırı olarak giren Cavid Bey, daha sonraki Said Paşa kabinesinde de nazırlık görevi devam etmiştir. 13.6.1913'de kurulan Said Halim Paşa kabinesinde de Maliye Nazırı olan Cavid Bey, Harb-i Umumiye girişimiz arefesinde ittihatçıların özellikle Enver Paşa'nın tutumundan rahatsız olmuş ve uygulanan politikalar ve emrivakiler karşısında istifa etmiştir. Daha sonraları Talât Paşa kabinesi ile ittihadçıların artçı hükûmeti sayılan Ahmet İzzet Paşa hükûmetlerinde de Cavid Bey'i gene Maliye Nazırı olarak görmekteyiz.

Mütareke esnasında İstanbul'da gizlenerek tevkiflerden ve Malta'ya sürülmekten kurtulmuş ve bu arada Avrupa'ya kaçmıştır. Divan-ı Harb-i Örfi'de gıyabında yargılanarak onbeş yıla mahkum olmuştur.

1921 yılında TBMM. adına Londra ve Lozan Koferanslarında temsilci olarak bulunan Cavid Bey, daha sonra İzmir Suikastini hazırlayanların içinde olduğu gerekçesiyle tutuklanmış ve 1926 yılında İstiklâl Mahkemesi kararıyla Ankara'da idam edilmiştir.

Cavid Bey İttihat-Tekarki Cemiyetinin ve sonra hükûmetlerinin iktisadi ve mali politikalarının belirlenmesinde en önemli rolü oynayan kişilerin başında gelir. Geniş kültürü ve hitabeti ile her zaman İtti-

hatçıların içinde ve yakınında bulunmuş, hükûmette görevli olmadığı zamanlarda bile, Avrupa ile yapılan "istikraz" anlaşmalarının planlanmasında, yapılmasında ve bizzat uygulanmasında bulunan veya hükûmetin sıkışınca fikrine başvurduğu önemli bir siyasetçi olmuştur.

Meclis-i Mebusan 5. Şubesinde yaptığı geniş açıklamalar Cavid Bey'in sadece mali konulara değil, ülkenin diğer dahili ve harici meseleleri hakkındaki derin bilgisini de açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim Komisyon önünde en uzun ve geniş açıklamaları Cavid Bey yapmış ve en lezzetli bir konferans şeklinde açıklamaları ile üyeleri bile hayrete düşürmüştür. İstiklâl Mahkemesindeki savunması ise, ayrıca üzerinde durulacak bir konu olup, Kara Kemal'in bir iki toplantısına katılmış olmakla, komitacı ittihatçıların belki de haberi olmadan oyunlarına gelmiş ve hayatını darağacından kurtaramamıştır. İzmir Suikastı davası ile hayatını noktalayan bu değerli fikir ve siyaset adamının, hayat çizgisine karışmış politika ve iktidar hesaplaşması, onun için bir kader ise, İttihatçılar için son büyük darbe ve tarih için de ibret olmalıdır!

İttihatçılığın siyasi ve kültürel ideolojisinin yakınında olmamakla birlikte, Avrupa'nın iktisadi, mali ve siyasi çevreleriyle yakınlığı ve genel dünya siyasetine vukûfu dolayısıyla İttihatçıların sadece Maliye Nazırı değil, aynı zamanda Hariciye Nazırı gibi de ülkesine hizmet etmiştir. Şiar Yalçın, Cavid Bey'in oğludur.

İSMAİL CANBULAT

1880 yılında İstanbul'da doğan İsmail Canbulat, Kafkasya'dan göç eden Jandarma yüzbaşısı Cemal Bey'in oğludur. Soğukçeşme ve Gülhane Askeri Rüştiyeleri ile Kuleli Askeri Lisesinde okumuş ve Harbiye Mektebinden mezun olmuştur (1899). Meşrutiyetten önce Selanik Hukuk Mektebine girmişse de bitirmeden ayrılmıştır.

Piyade subayı olarak Rumeli'deki 3. Orduda Manastır ve İşkodra'da Divan-ı Harplerde ve başka görevlerde bulunarak yüzbaşılığa kadar yükselmiştir. Gözüpek ve cesur bir kişi olan İsmail Canbulat'ın genç teğmenken başlayan askeri ve siyasi kişiliği, onu idam sehpasına kadar götüren hayatının başlangıç noktasını oluşturur. İttihat-Terakki'nin nüvesini teşkil eden *"Osmanlı Hürriyet Cemiyeti"*nin kuruluşundaki aktif olanlardan biridir. Selanik'teki bu gizli cemiyetin kurucuları arasında posta katibi Talat Bey (Paşa), Midhat Şükrü (Bleda), Bursalı Mehmet Tahir, Ömer Naci, yaver Kazım Nami (Duru) gibi kişiler bulunmaktadır. 3. Ordudaki genç subayların katılmasıyla güçlenen bu Cemiyet, daha sonra İttihat-Terakki adını alacak ve Rumeli'deki komitacılık eylemleriyle 2. Meşrutiyetin ilanını sağlayacak ve on sene de İmparatorluğun kaderine hakim olacaktır.

İsmail Canbulat ismi ilk olarak, 2. Meşrutiyetin ilanına yakın günlerde Haziran 1908'de, Selânik Merkez Kumandanı Yarbay Nazım Bey'in öldürülmesi olayında duyulur. Bu olay üzerine Enver Bey ile Canbulat Selânik'ten Tikveş'e kaçarlar ve Enver, Niyazi gibilerin dağa çıkmalarıyla tedhiş hareketleri başlar. İttihatçıları tenkil için Makedonya'ya gönderilen ferik Şemsi Paşa, 7 Temmuz 1908'de İttihatçı fedai teğmen Atıf [Kamçıl] tarafından Manastır'da öldürülür ve Atıf arkadaşlarınca kaçırılır. Yerine gönderilen Tatar Osman Paşa'da, Manastır'daki konağı basılarak dağa kaçırılır. Abdülhamid'i hayli düşündüren bu suikast ve komitecilik olayları, nihayet meşrutiyetin ilanına vesile olmuştur. Bu olayların içinde şüphesiz ki İsmail Canbulat da vardır.

Meşrutiyetin ilanıyla 1908'de Harbiye Mektebi tarih öğretmenliğine tayin olunan İsmail Canbulat, İstanbul'a gelmiş ve 31 Mart isyanının bastırılmasında önemli rol oynamıştır. Bu sırada *"Risale-i Askeriye"* isimli haftalık bir dergi çıkardığı da bilinmektedir. 1909'da askerlikten ayrılarak, Adalar Kaymakamlığına tayin edilmesiyle mülki hizmete geçmiş ve 1912 seçimlerinde İzmit mebusu seçilerek Meclis-i Mebusan'a girmiştir. 18 Nisan 1912 - 5 Ağustos 1912 arasında çok kısa süren bu yasama döneminden sonra, 1912 de Balkan Harbine gönüllü olarak Kırkkilise muharebelerinde bulunmuştur.

Kamil Paşa kabinesi sırasında İsmail Canbulat'a siyasi meselelerden dolayı bu sıralarda tevkif kararı çıkarılır ve gönderilen inzibat neferini öldürdükten sonra kaçar ve bir süre sonra teslim olur. Ancak 1.5 ay sonra İttihatçılar tarafından hapisten kaçırılak İtalyan vapuruyla Köstence'ye çıkarılır. Ahmet Refik, İki Komite İki Kıt'al kitabında isim vermeden şu cümleyi kullanır: *"Talat'ın siyasette ve idarede müsteşarı, mebusluğa tayin olunan, ifa-yı vazife sırasında inzibat neferini katleden, ittihatçı zabitler tarafından mahbesten kaçırılarak Dahiliye Nezaretine kadar yükseltilen bir ihtiyat zabitiydi."* İsmail Canbulat, Mahmut Şevket Paşa zamanında çıkarılan aftan yararlanarak serbest kalmışsa da, halk arasında *"asker katili"* suçlamasından kurtulamamıştır.

Bir müddet İsviçre'ye gittikten sonra Said Halim Paşa Kabenisinde ve Talat Paşa'nın Dahiliye Nezareti sırasında önce Emniyet İstihbarat Müdürlüğüne ve hemen arkasından Emniyet Umum Müdürlüğüne tayin olunmuştur (1914). 1915'de vekâleten İstanbul valiliğine ve 1916'da İstanbul Şehreminliğine getirilmiş ve Rusya'nın inhilalinden sonra 1917'de Stokholm elçiliğine tayin olunmuştur. Daha sonra Dahiliye Nezareti müsteşarı olan Canbulat, 18 Temmuz 1918'de Talat Paşa Kabinesine Dahiliye Nazırı olmuş ve 2 ay 12 gün sonra istifa ederek ayrılmıştır. (30 Eylül 1918)

İttihat-Terakkinin 1 Kasım 1918 fesih kongresine başkanlık eden ve yerine kurulan *Teceddüt Fırkası*nın kurucuları arasında bulunan İsmail Canbulat, Talat Paşa'nın güven duyduğu birkaç kişiden biridir. Birinci Dünya Harbinin felâketli sonu ortaya çıkınca, Talat Paşa istifa etmiş, ancak yeni Kabinenin içinde bir kaç güvendiği İttihaçının

bulunmasını istemiştir ki, bunlardan biri de Canbulattır. Ahmet İzzet Paşa kabinesinin kuruluşunda, Canbulat ismi Saray ve Meclis-i Âyan çevresinde tepki aldığı için kabineye girememiştir. Bu arada Mondros Mütarekesi imzalanmış Talat Paşa ile ittihaçı erkanı yurtdışına kaçmış, ittihatçılık ağıza alınmaz en tehlikeli bir kelime olmuş ve İstanbul'un ufuklarını işgal ve mütareke bulutları kaplamıştır. Tevfik Paşa'nın hükûmet kurma çalışmaları sırasında İsmail Canbulat ismi tekrar gündeme gelecektir. Nitekim Yıldırım Orduları Kumandanı Mustafa Kemal Paşa, Seryaver Naci Bey'e gönderdiği gizli bir telgrafla, yeni hükûmetin Tevfik Paşa tarafından kurulmasını ve kabinede kendisi ile İsmail Canbulat gibi bazı isimlere yer verilmesi arzusunun padişaha arzını istemiştir. (Bkz. Rauf Orbay, Siyasi Hatıralar, Emre Yayınları 1993. c.I, s. 70-71). Fakat Mustafa Kemal Paşa'nın bu arzusu gerçekleşmez.

Bu sırada İsmail Canbulat Meclis-i Mebusan 5. Şubesinde sorgulanmakta ve pervasız tavrıyla en sonunda üyelere bir de usul hakkında Anayasa dersi vermektedir. Nihayet Damat Ferit Paşa zamanında, 30 Ocak 1919'da İttihatçıların tevkifleri başlar. Bekirağa bölüğüne konulan 27 kişilik ilk kafilede İsmail Canbulat'da vardır. Nazım Paşa Divan-ı Harbinde yargılanırken mayıs 1919'da Malta sürgünleri arasına katılır ve 1921 mayısında serbest kalınca İstanbul'a döner. İsmail Canbulat'ın İstanbul'da faaliyet gösteren ve Kafkasya kökenli milliyetçilerin oluşturduğu Şimali Kafkas Cemiyeti'nin de faal ve etkili üyelerenden biri olduğunu ayrıca zikretmek gerekir.

İsmail Canbulat, Atatürk ve Rauf Orbay'ın Anadolu'ya geçiş planları yaptığı sırada toplantılarına katıldığı halde, Malta dönüşü neden hemen Ankara'ya gitmemiştir? Bazı İttihatçı kodamanları gibi, onun da iktidar bayrağını ellerinden kapan ve zaferi kazanan Milli Mücadele kadrosunu içine sindiremediği düşünülebilir. Buna rağmen 1923'te 2. TBMM'ne İstanbul mebusu seçilen Canbulat, tekrar siyasete adım atar. 9 Ağustos 1923'de Cumhuriyet Halk Fırkasının programını hazırlay Komisyon içinde onu da görmekteyiz. Kazım Karabekir, Ziya Gö Alp, Yusuf Akçura, A.Ağaoğlu, Celal Bayar, Ali Çetinkaya gibi m sların içinde O da bulunur.

N ayet 30 Kasım 1924'de Mustafa Kemal'e ve Cumhuriyet Halk kasma muhalif olarak kurulan Terakkiperver Cumhuriyet

Fırkasının kurucuları arasına giren Canbulat, İzmir suikasti davasında perde arkasındakilerden biri sayılarak, suçlu bulunmuş ve 14 Temmuz 1926'da İzmir'de idam edilmiştir. Böylece Cavid, Şükrü ve Canbulat Beyler gibi önemli ittihatçıların idam sehpalarında sallanan vücutları, mütareke gayyasından kurtulan ve feleğin her türlü ateş çemberinden geçen ittihatçı kadronun son kurbanları olmuşlardır.

AHMET ŞÜKRÜ BEY

Ahmet Şükrü Bey 1875 yılında Kastamonu'da doğmuş, ilkokul ve Rüştiye'yi Kastamonu'da okumuş ve Trabzon idadisini bitirmiştir (1892). İstanbul Yüksek Öğretmen Okulundan mezun olduktan sonra (1895) bir müddet Vakıflara bağlı Darül-Hayr'da çalışmış ve sonra Selanik idadisi tarih öğretmenliğine tayin olunmuştur (1896).

16 Haziran 1901'de idadiden istifa ederek, İşkodra vilayet mektupçuluğuna, daha sonra Şam'daki Hicaz Demiryolları murakıplığına tayin oldu (1902). 1903-1906 yılları arasında Bursa idadisinde öğretmenlik ve müdürlük görevinde bulunduktan sonra 1908'de Selanik Hukuk Mektebi müdürlüğüne ve meşrutiyetin ilanından sonra Selânik Maarif müdürlüğüne tayin olunmuştur (1909). Maarif Müdürlüğünden Serez Mutasarrıflığına (1910) geçen Şükrü Bey, daha sonra Dahiliye Nezareti Muhaberat Umum Müdürü (1911) ve Saruhan (Manisa) Mutasarrıflığı yapmıştır (1912).

Ahmet Şükrü Bey'in İttihat-Terakki Cemiyeti ile yakın alakası, şüphesiz ki, genç yaşında Selânik çevresindeki görevi sırasında başlamış ve Cemiyetin asker-sivil çekirdek kadrosuyla tanışmıştır. Maarif Müdürü iken, genç mülazımlardan oluşan ittihatçı fedai komitesinin gizli reisi gibiydi. Bu komite İstanbul ve Rumeli'de epeyce faili meçhul cinayetlere karışmıştı. Mülâzım Halil (Enver Paşa'nın amcası), Mülâzım Edip (İzmir suikastında asılan Sarı Efe Edip), Mülâzım İ. Canbulat, Mülâzım Abdülkadir (sonradan Ankara valisi ve İzmir suikastında asıldı) ve Mülâzım Kâzım (sonradan TBMM. reisi, Özalp) gibi isimler bu kadronun bazı elemanlarından idiler.

İttihat-Terakki Cemiyetinin çekirdek kadrosundan ve etkili kişilerinden olan Ahmet Şükrü Bey, bu özelliği nedeniyle çeşitli ve önemli görevlere getirilerek çabuk yükseldi. Cemiyetin sivil kanadından olmasına sağmen cesur ve komiteci bir mizaca sahipti. Bu özelliğini Meclis-i Mebusan 5. Şube üyelerine karşı verdiği cevaplar ve davra-

mşlardan da anlamak mümkündür. İttihat-Terakki'nin Türkçü-Turancı zihniyetinin ideoloğu nasıl Ziya Gökalp ise, bu ideolojiyi maarif alanında uygulayan kişi de Ahmet Şükrü Bey'dir.

Meşrutiyetin ilanından sonraki ikinci 1912 seçimlerinde Kastamonu'dan mebus seçilen Ahmet Şükrü Bey, Mahmut Şevket Paşa Kabinesinin Maarif Nazarı olacaktır (24 Ocak 1913). Aynı görevi, Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi üzerine kurulan ve İttihatçıların tam kadro iktidara geldiği Said Halim Paşa Kabinesinde de *"ibkaen"* devam edecektir (11.6.1913). İttihat-Terakki'nin mütareke öncesi son kabinesi Talat Paşa hükûmetinde de Maarif Nazırı olan Şükrü Bey, 24 Aralık 1917'de istifa ederek ayrılmış ve 21 Aralık 1918'de Meclis-i Mebusanın kapatılmasına kadar mebus olarak kalmıştır. Ahmet Şükrü Bey, İttihat-Terakkinin Talat Paşa'dan sonraki en güçlü kişilerinden biri idi.

Ahmet Şükrü Bey'in Maarif Nezareti zamanlarında (1913-1918) önemli hizmetleri kabul edilmelidir. Onun Nezareti zamanındaki şu icraatları saymak mümkündür: Salih Zeki başkanlığında bir *"Istılah Encümeni"* kurularak ilim dilindeki ıstılahlar toplanıp fransızca karşılıklarıyla birlikte bastırılmıştır. Talim ve Tercüme Heyeti Kurulmuş ve Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-u Muvakkatı onun zamanında çıkarılmıştır (1913). Orta öğretimde beş yıllık liva idadileri üç yıla indirilerek, ortaokul haline getirilmiştir. (1913-1914). Bu Kanun-u Muvakkat bir takım değişikliklerle 222 sayılı İlköğretim Kanununa kadar (1961) yürürlükte kalan sistemdir. 7 yıllık idadiler, onun zamanında 12 yıllık Sultanîlere dönüştürülmüştür. Üsküdar Kız Sanayi-i Sultanisi ve Kız Sanayi-i Nefise Mektebi gibi yalnız kızlara ait okullar o dönemde açılmıştır. Emrullah Efendi zamanında başlanılan Darülfünun'un ıslahı ve yeniden teşkilatlanmasına devam edilerek Darülfünun, yüksek okul karakterinden çıkarılarak modern üniversite haline getirilmiştir. Birinci Dünya Harbi içinde ortaya çıkan Türkçülük ve dilde sadeleşme akımını ve hatta Enver Paşa'nın Harbiye Nezaretinde uyguladığı *"Mufassal Elifba"* denemesini bile o zamanki Maarif Nezaretinin programı ve ittihatçı ideolojinin bir parçası olarak görmek mümkündür.

Rıza Tevfik'e göre çalışkan, gayretli ve ilme meraklı bir kişiliğe sahip olan Şükrü Bey, aynı zamanda Süleyman Nazif'in de eniştesi idi.

Maarif Nezaretinin *"maroken koltuğundan elenmiş şeker deposuna oturan"* Şükrü Bey mütarekede Zaman Gazetesinin de sahibidir. İttihatçılık her ne kadar itibardan düşmüşse de, Sirkeci gümrüğünde bekleyen 14 vagon ithal şekerin sahibi eski Maarif Nazırı Şükrü Bey'dir. Hem gazete patronu, hem ticaret yapmaktadır. Refik Halit'de zamanın muharriri... Refik Halit'in mandacı ve teslimiyetçiliğine karşı Şükrü Bey, mütarekenin umutsuz karanlık günlerinde eski komitacılık ve mücadele azminden bir şey kaybetmemiştir. Refik Halit'e şunları söyler:

– Hükûmet bu günleri düşünerek tedbirlerini evvelce almıştı. Dağ ve çete savaşı için silah, cephane, teşkilat hepsi hazır. Tek çare Anadolu'ya çekilip mücadele etmek.

Refik Halit, o zaman hiç inanmadığı bu fikrin doğruluğuna, ancak Sakarya zaferinden sonra inanacaktır.

Ahmet Şükrü Bey'de diğer İttihatçılar gibi önce Mondros, sonra Maltaya sürgün edilmiş, 2 yıllık sürgünden sonra nisan 1921'de İstanbul'a dönmüştür. Malta sürgünleri arasında İngilizceyi en erken öğrenen ve en iyi tenis oynayan Şükrü Bey idi. Malta dönüşü önce İzmit Livasından İl Genel Meclisine üye seçilmiş ve 25 Mayıs 1923'de Trabzon valiliğine tayin edilmiştir. Bu görevde iken 2. dönem TBMM.ne İzmit mebusu seçilen Şükrü Bey, İzmir suikastinde alakası bulunduğu gerekçesiyle 14 Temmuz 1926'da İstiklâl Mahkemesi kararıyla idam olunmuştur. İttihat-Terakki'nin bu ünlü, gözü kara, komitacı ve Turancı Maarif Nazırının 51 yıllık ömrü darağacında bir seher vaktinde sona ermiştir.

ALİ MÜNİF BEY [YEĞENAĞA]

1874 yılında Adana'da doğan Ali Münif Bey, Trablusgarp mektupçusu şair ve Adanalı Halil Bey'in oğludur. ilk ve orta tahsilini Adana'da, lise tahsilini İstanbul Mülkiye idadisinde (1893), yüksek tahsilini Mülkiye Mektebinde bitirince (1896), Ziraat Bankasına memur olarak girmiş ve daha sonra Gelibolu idadisine hoca olarak tayin edilmiştir. Daha sonra mülkî memuriyete geçerek İşkodra ili maiyet memuru olmuş ve Sandıklı kaymakamlığına tayin edilmiş (1900) ve sırasıyla Kostivar (Kosova) ve Köprülü'de kaymakamlıklar yapmıştır. 1908'de II. Meşrutiyetin ilanında Köprülü kaymakamı idi. Meşrutiyetin ilanından sonra ise Görice sancağı mutasarrıfı oldu. (1908)

Ali Münif Bey daha Mülkiye sıralarında iken Abdülhamid aleyhinde gizli faaliyetlere karışmış ve İttihat-Terakki çevresine girerek yakınlık kurmuştur. Maliye Nazırı Cavid Bey'le mülkiye sıralarından arkadaşlığı olduğu gibi, Enver ve Talat Paşalar'la da Rumeli'deki görevleri sırasında tanışmıştır.

1908 Meşrutiyetin ilânından sonra İttihat-Terakki adayı olarak ilk Meclis-i Mebusana Adana'dan mebus seçilen Ali Münif Bey, iki yıl mebusluktan sonra, meclisin feshedilmesi üzerine tekrar mülkî memuriyete geçmiştir. İlk valiliği Ankara olup (1910), daha sonra Manastır'a tayin edildi (1911). Büyük kabinenin iş başına gelmesiyle, Dahiliye Nazırı Damat Şerif Paşa koyu ittihatçılığı nedeniyle 37 yaşındaki Ali Münif'i görevinden azletmiş ve bu sırada İttihat-Terakki Merkez-i Umumi azalığına seçilmiştir. Mahmut Şevket Paşa'nın sadaretinde Halep valiliğine tayin olunan Ali Münif (1912), kısa süre sonra da Beyrut valiliğine atanacaktır (1913).

Said Halim Paşa'nın sadaretinde Talât Paşa Dahiliye Nazırı olunca, Ali Münif Bey'i Dahiliye Nezaretine müsteşar tayin etmiş ve 2.5 sene Talât Bey'in en yakını olarak bu görevde kalmıştır. Daha sonraları ise Nisan 1915'de valilik üstü bir makam sayılan Cebel-i Lübnan muta-

sarrıflığına tayin edilerek, oradaki karışıklık ve isyanları bastırmakla görevlendirilmiştir. Talât Paşa'nın sadrazam olması üzerine, telgrafla İstanbul'a çağırılarak kabineye 43 yaşında Nafıa Nazırı olarak girmiştir.

Nafıa Nazırlığı sırasında Abdülhamid'in baş hafiyesi ve eski Hicaz valisi Ahmet Ratıp Paşa'nın torunu Sabiha hanımla evlenmiştir. Nazır olduğunda mebus bulunmayan Ali Münif Bey, daha sonra Halep mebusluğu boşalınca oradan İttihat-Terakki adayı olarak Meclis-i Mebusana seçilmiş ve 3. Şubeye tevdi olunan intihabiye evrakı, Mebusan genel kurulunda 12 Mart 1918 Salı günü kabul edilmiştir. Talât Paşa'nın istifasına kadar Nafıa Nezareti görevi devam etmiştir (8 Ekim 1918).

Mütarekede, sonuçsuz kalan Meclis-i Mebusan 5. Şube tahkikatından sonra Ermeni tehcirinden sorumlu tutularak tevkif edilmiş ve Bekirağa bölüğüne hapsedilmiştir. Nazım Paşa Divan-ı Harp Mahkemesinde yargılanırken birinci kafile ile Malta'ya sürülmüş ve 23 ay sonra serbest bırakılmıştır.

Malta dönüşü Cebel-i Lübnan mutasarrıfı iken tanıştığı Mustafa Kemal'in yanına Ankara'ya geçmiş ve Adana Müdafa-i Hukuk Cemiyeti reisi olmuştur. Daha sonra memleketi Adana'ya belediye reisi seçildi (1922-1925) ve istifa ederek Mersin'den milletvekili oldu. İki dönem de Adana milletvekilliği yapan Ali Münif Bey, 1946 TBMM.'sini açan en yaşlı üye olmuş ve 3 Ocak 1951'de İstanbul'da vefat etmiştir ve Adana'ya defnedilmiştir. Daha sonraları Adana milletvekilliği ve Danışma Meclisi üyeliği (1980) yapan Turgut Yeğenağa, Ali Münif Bey'in oğludur.

MUSTAFA ŞEREF BEY [ÖZKAN]

Mustafa Şeref Bey 1884 yılında Burdur'da doğmuş, İzmir idadisi ile İstanbul Hukuk Mektebi'ni bitirmiştir (1908). Daha sonra hükûmet tarafından gönderildiği Paris Hukuk Fakültesini de üç senede bitiren (1912) Mustafa Şeref, İstanbul Hukuk Mektebi idare hukuku ve amme hukuku müderrisliğine tayin olunmuştur (1913)

Konya Hukuk Mektebine müdür olmuş ve 1914 seçimlerinde Konya'dan Meclis-i Mebusana seçilmiş ve mebusluğu yanında İstanbul Hukuk Mektebindeki bu görevini de birlikte devam ettirmiştir. 1915 yılında mebusluktan istifa ederek Ticaret ve Ziraat Nezareti müsteşarlığına tayin edilmiş, müsteşarlık ve müderrislik görevleri yanında, ihracat Heyeti reisliği ve İtibar-ı Milli Bankası yönetim kurulu üyeliğini de yürütmüştür.

1916 yılında Kayseri'den yeniden mebus seçilen Mustafa Şeref Bey, 22 Ocak 1917 tarihinde Talât Paşa kabinesine Ticaret ve Ziraat Nazırı olarak girmiş ve 5 Ekim 1918'de ise istifa ederek ayrılmıştır. Mütareke günlerinde İngiliz işgalinden ve Damat Ferit Paşa kabinesinin sıkı takibinden aylarca gizlenerek tevkif olmaktan ve Malta'ya sürülmekten kurtulmuştur.

Aralık 1920'de Anadolu'ya geçerek, Ankara'daki milli mücadele hareketine katılmış ve TBMM. hükûmeti tarafından Lozan Konferansı görüşmelerine müşavir olarak atanmıştır. TBMM.'de iki dönem Burdur milletvekilliğine seçilen Mustafa Şeref Bey, 1925'deki İsmet İnönü kabinesinde iktisat vekili olmuştur. Bu görevinde yaklaşık 7 sene kaldıktan sonra istifa ederek ayrılmış (27.9.1930-30.9.1932) ve yalnızca milletvekili olarak görev yapmıştır. Bu görevleri sırasında Ankara Hukuk ve Siyasal Bilgiler okullarında ders vermeye devam eden Mustafa Şeref Bey 10 Eylül 1938'de Ankara'da vefat etmiştir.

MUSTAFA HAYRİ EFENDİ [ÜRGÜPLÜ]

Mustafa Hayri Efendi 1867 yılında o zaman Kayseri'ye bağlı olan Ürgüp ilçesinde doğmuş, ilk ve orta öğrenimini Ürgüp ve Kayseri'de zamanın okul ve medreselerinde yapmıştır. Daha sonra İstanbul'a gelerek, İstanbul Hukuk Mektebini bitirmiştir. Bundan sonra Adliye Nezaretinde görev alarak sırasıyla Bursa, Maraş, Lazkiye, Trablusşam, Manastır ve Selanik gibi Osmanlı şehirlerinde müddeiumumilik (savcı) ve Ceza Mahkemesi reisliklerinde bulunmuştur.

Selanik'te görev yaptığı sırada, İttihat-Terakki Cemiyeti mensuplarıyla tanışarak cemiyete girmiş ve 1908'de ikinci meşrutiyetin ilanından sonraki seçimlerde Niğde sancağından İttihat-Terakki adayı olarak Meclis-i Mebusan'a seçilmiştir. Mebusan üyeliği sırasında Darülfünun Hukuk Mektebinde Mecelle derslerini de vermiştir. Hayri Efendi, 31 Mart vak'asından sonra kurulan Tevfik Paşa kabinesine Adliye Nazırı olarak girmiştir.

Mebusan Meclisinin üçüncü toplantı yılı sonunda yeniden mebus seçilen Hayri Efendi, 24 Ocak 1910'da kurulan İbrahim Hakkı Efendi kabinesinde Evkâf Nazırı olmuş ve bir ara da Medresetül Küzât'da dersler vermiştir. 1911'de kurulun Said Paşa kabinesinde Şurayı Devlet reisi olarak tekrar kabineye giren Hayri Efendi, Mahmut Şevket Paşa kabinesinde ise Meşihat makamını Evkâf-ı Hümâyun Nezareti ile birlikte deruhte etmiştir.

Birinci cihan savaşında ünlü Cihat Fetvasını veren 124. Osmanlı şeyhülislâmıdır. İttihat-Terakki'nin ardçı kabinesi olan Ahmet İzzet Paşa kabinesinde de Adliye Nazırlığı yapan Hayri Efendi, ittihatçı olmasına rağmen, çok zaman ittihatçılarla da anlaşamayan, dürüst karakterli ve mülayim bir kişi olarak tanınmıştır. 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi Hayri Efendi'nin üyesi bulunduğu kabine tarafından imzalanmış ve 19 Kasım 1918'de hükûmetten ayrılmıştır.

4 Mart 1919'da kurulan Damat Ferit Paşa hükûmeti zamanında, diğer ittihatçılarla birlikte tutuklanıp Bekirağa bölüğüne hapsedilen ve Nemrut Mustafa veya Kürt Mustafa Divan-ı Harbinde yargılananlar arasındadır. Meclis-i Mebusan 5. Şubedeki sorgulaması da savaş kabinelerinde görev almasından dolayı olup, savunmasını Komisyon'a yazılı olarak göndermiştir. Divan-ı Harp mahkemesi sonuçlanmadan 67 kişilik kafile içinde İngilizler tarafından Malta'ya sürülmüş ve serbest bırakılınca Ankara'ya uğrayarak memleketi Ürgüpe yerleşmiştir. Politikadan nefret etmiş olmalı ki, Atatürk'ün ısrarlarına rağmen TBMM.'ne girmeyerek köşesine çekilmiş ve 7 Temmuz 1921 yılında vefat etmiştir. Cumhuriyet döneminde Gümrük Tekel Bakanlığı, Washington Büyükelçiliği ve 1960'dan sonra Cumhuriyet Senatosu Başkanlığı ve kısa süre Başbakanlık yapan Suat Hayri Ürgüplü, Mustafa Hayri Efendi'nin oğludur.

MUSA KAZIM EFENDİ

1858 yılında Erzurum'un Tortum ilçesinde doğan Musa Kazım Efendi, son devir Osmanlı Şeyhülislâmlarından olup, ilk öğrenimini Erzurum'da çeşitli hocalar ve medreselerden dersler alarak tamamlamış ve 1888 yılında Ülûm-u Âliye'den icazet alarak 1900 yılında İstanbul Hukuk Mektebine mecelle müderrisi olarak tayin olunmuştur.

Musa Kazım Efendi daha sonraları Galatasaray Mekteb-i Sultanisinde akaid ve Darül-Mualliminde tasavvuf dersleri de vermiştir. 1908 ikinci meşrutiyet ilanından sonra İttihat-Terakki cemiyetine girmiş ve Âyan Meclisi üyeliğine atanmıştır.

1910'da kurulan İbrahim Hakkı Paşa kabinesinde Şeyhülislâm olarak Meşihat makamına yükselmiş ve Sadrazam Said Paşa'nın 8. sadaretinde de aynı görevini devam ettirmiştir. İttihatçıların hükûmete tam hakim oldukları Said Halim Paşa ve Talât Paşa kabinelerinde de üçüncü ve dördüncü defa Şeyhülislâm olarak görev almıştır.

Talât Paşa'nın hükûmetten çekilmesiyle birlikte kabine ve meşihattaki görevi sona eren Musa Kazım Efendi'nin Şeyhülislâmlığı 5 yıl kadar devam etmiştir.

İstanbul'un işgaliyle birlikte kurulan Nemrut Mustafa Divan-ı Harbinde yargılanan ittihatçılar arasında Musa Kazım Efendi'de vardır. Yargılama sonunda 15 yıl kürek cezası verilmiş ve fakat bu cezası geçici olarak sürgüne çevrilmiştir. 10 Ocak 1921 tarihinde sürgünde bulunduğu sırada Edirne'de vefat eden 121'inci Osmanlı Şeyhülislâmı Musa Kazım Efendi'nin telif ve tercüme olarak yayınlanmış 11 adet eseri mevcut olup, kendisinin aynı zamanda mason olduğu rivayet edilmektedir.

ŞEMSEDDİN BEY [GÜNALTAY]

Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının 5. Şubesinde katip olarak mümaileyh kişi, yani Ertuğrul (Bilecik) mebusu Şemseddin Bey, Cumhuriyet dönemi başbakanlarımızdan Şemsettin Günaltay'dır.

Şemsettin Günaltay 1883 yılında Erzincan Ilıç ilçesinde doğmuş olup, orta öğretimini Üsküdar Ravza-i Terakki ve Vefa idadisinde, yüksek öğretimini de Darülmuallimin-i Âli'de yapmıştır. Daha sonra Lozan Üniversitesini bitirmiştir.

Kıbrıs, Midilli ve İzmir idâdîlerinde öğretmenlikler yaptıktan sonra (1911-1915) Süleymaniye medresesinde dinler tarihi [Tarih-i Edyan] üzerine dersler vermiştir. İttihat-Terakki Cemiyetine girince Ziya Gökalp'le tanışmış ve onun etkisiyle tarih araştırmalarına yönelmiştir. 1915'de İstanbul Darülfûnunda yapılan ıslahat üzerine Edebiyat Fakültesinde Türk-İslâm tarihi profesörlüğüne ve daha sonraları Ankara İlahiyat Fakültesi dekanlığı getirilmiştir (1925). 1915 Osmanlı Meclis-i Mebusan'ına Ertuğrul sancağından mebus seçilmiştir ve Meclis dağılana kadar devam etmiştir. Meclis-i Mebusan'ın dağılması üzerine Milli Mücadeleye katılmış ve 1923'de Sivas'tan milletvekili seçilmiştir.

1954 yılına kadar kesintisiz olarak Sivas ve Erzincan'dan milletvekili seçilen Şemsettin Günaltay, 1949'da Hasan Saka'nın istifası üzerine Başbakanlığa atanmıştır (15.1.1949-14.5.1950). 1954 yılında seçilemeyen Günaltay, siyaseti bırakarak ölümüne kadar Türk Tarih Kurumu Başkanlığı yapmıştır (1941-1961). 1958-1959 yıllarında CHP. İstanbul İl Başkanı ve 1960 ihtilalinden sonra Kurucu Meclis üyesi oldu. 19 Ekim 1961 yılında ölen Şemsettin Günaltay'ın Türk Tarihi, İslâm Tarihi ve antik çağlar hakkında yayınlanmış eserleri mevcuttur. Fransızca, Farça ve Arapça bilirdi.

Dr. REŞİD BEY

Yapılan sorgulamada adı sık sık geçen Dr. Reşid Bey, 1872 yılında Kafkasya'da dünyaya geldi. Ailesi 1874 yılında İstanbul'a yerleşti. Beşiktaş Askeri Rüşdiyesini, Kuleli Askeri Lisesini ve daha sonra Gülhane Askeri Tıbbiye Mektebini bitirdi ve Dr. Yüzbaşı olarak göreve başladı. Mektebi Tıbbıyede okurken ibrahim Temo, İshak Sukutî, Abdullah Cevdet gibi kişilerle, İttihat-Terakki Cemiyetinin [İttihadi Osmani Cemiyeti] kurucuları arasında yer aldı. Gizli cemiyet kurmaları nedeniyle öğrenci iken iki kez tutuklandı ve Divan-ı Harp mahkemesinde yargılandı.

İlk göreve Haydarpaşa Askeri Hastanesinde başladı. İttihat-Terakki ile münasebeti devam ediyordu. 1896 yılında cemiyet üyeleri tekrar tutuklanarak Taşkışla Divan-ı Harbi'nde yargılandı ve Reşid Bey'le birlikte 77 kişi Trablusgarb'a sürgün edildi. Meşrutiyetin ilanına kadar 10 sene sürgünde kaldı ve 1909'da Kolağası rutbesiyle yeniden görev verildi.

Daha sonraları askerliği bırakarak mülkî idareciliğe geçti. İlk görevi İstanköy Kaymakamlığıdır. Daha sonra Rize ve Karesi mutasarrıflıklarında bulundu. Ermeni olayları üzerine kurulan Şark Vilayetleri Müfettişliğine Katibi Umumi olarak atandı. Kısa sürelerle Basra, Musul ve Bağdat valiliklerinde de bulundu. Diyarbakır valisi iken Tehcir Kanunu çıkarıldı ve buradaki olaylar nedeniyle adı duyuldu. Ankara valiliğine nakledildi ve hakkındaki yolsuzluk söylentileri nedeniyle Talât Paşa görevine son verdi. Dönemin Maarif Nazırı olan ve bu Komisyonda da ifade veren Kastamonu mebusu Ahmet Şükrü Bey, ifadesinde Reşit Bey'in Ankara valisi iken, "Musul'dan Diyarbakır'a gelen bir adamın 2,5 sene içinde külliyetli bir meblağ olan onbin liraya ev almaya kalkışmasının duyulması üzerine" tahkikat açıldığını belirtmektedir.

Mütarekede Damat Ferit ve İngilizlerin tevkif listesinde o da vardı. Boğazlıyan kaymakamı Kemal Bey ve Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey gibi sivillerle 5 Mayıs 1918'de tutuklanarak Bekirağa Bölüğüne

konuldu. Sorgulaması sırasında suçlu bulunarak Divan-ı Harb'e sevkedildi. Soruşturma devam ederken 25 Ocak 1919 tarihinde hapisten kaçması İstanbul basınında ve hükûmet nezdinde büyük bir olay yarattı. İstanbul dışına çıkamadan polis kaldığı yeri tesbit etti. Yakalanacağını anlayınca Beşiktaş Fulya tarlasında tabancasıyla 6 Şubat 1919'da intihar etti. Kaçmamış olsaydı Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey ve Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey gibi idam edileceğini biliyordu.

Ankara valiliğinden alınmasına bazı yolsuzluk söylentileri neden olmuş, Divan-ı Harp mahkemesinde ise, Diyarbakır valiliği sırasında Ermeni tehcirindeki katliamlardan ve Lice ve Beşiri kaymakamlarının öldürülmesinden dolayı suçlanmıştır. Trabzon ve Erzurum gibi doğu illerinden sürülen Ermeniler Suriye'deki Zor'a giderken mecburen Diyarbakır'dan geçiyordu. Hem Diyarbakır bölgesindeki tehcir ve hem diğer illerden gelen kafileler nedeniyle gerçekten Diyarbakır'da tehcirin kanlı sahneleri yaşanmıştır.

Ancak Reşit Bey'in anılarında ilginç değerlendirmeler vardır. Harput ve civarı ile Bitlis yöresinde Ermenilerin isyana hazırlandığına, bir orduyu teçhiz edecek silah ve cephane yığınağı yapıldığına, Nasturi ve Kürt eşkiyanın şekavetlerine karşı elindeki 60 çerkes jandarmayla tehcir kafilelerinin emniyetini temin edemediğini açıkça itiraf ederek şöyle demektedir:

"Doğu Ermenileri tehcir edilmeseydi, bölgede tek Müslüman bırakmayacaktı. Evlerde orduyu donatacak silah ve cephane ele geçti. Evvela taarruz edip bizi savunmaya iten onlardır. Düşündüğümde Türklüğüm doktorluğuma galebe çaldı. Ya onlar bizi temizleyecekti ya biz onları. Onlar bizi ortadan kaldıracağına biz onları ortadan kaldıralım. Baktım vatan elden gidiyor."(Dr. Reşid Bey'in Anıları, Yakın Tarihimiz c.I-II s. 363, 339/M.Ş Bleda, Bir İmparatorluğun Çöküşü İst. 1979 s.59/ Dr. Reşid Bey'in Hatıraları İst. 1993).

YAKUP CEMİL

Yakup Cemil cesur, atılgan, maceracı ve serdengeçti tipli bir ittihat fedaisi olması yanında, aynı zamanda vatanperver, namuslu ve Türkçü bir kişiliğe sahip Osmanlı subayıdır. İstanbul'da Yenibahçe semtinde doğmuş, Kuleli Askeri Lisesini ve Harbiye Mektebini bitirdikten sonra, mülazım olarak orduya katılmıştır.

İlk olarak bir çok Osmanlı subayı gibi o da Rumeli'de eşkiya takibine gönderilmiş, burada kısa sürede dikatleri üzerine çekerek gizli İttihat-Terakki Cemiyetine girmiştir. İttihatçı önderleri Enver ve Talât Paşalar'la tanışmaları Balkanlar'daki bu görevleri sırasında olmuştur.

Birinci Cihan Harbi'nin başlarında Teşkilat-ı Mahsusa kurulurken Enver Paşa'nın ilk aklına gelenlerden biridir. Orduda yüzbaşılığa kadar yükseldikten sonra bir ara ordudan ayrılmış ve daha sonra resmî olmayan hizmetlerde kullanılmıştır. Bâb-ı Âlî baskını sırasında Enver Paşa'nın yanında bulunan kişi olup, Harbiye Nazırı Nâzım Paşa'yı vuran Yakup Cemil'dir. Ancak bu suçundan dolayı cezalandırılmamış ve yaptığı yanına kâr kalmıştır.

Yakup Cemil'in asıl şöhret bulması, Teşkilat-ı Mahsusa içinde aldığı görevlerden sonradır. Harbi Umumî'de Teşkilat-ı Mahsusa emrinde bin kişilik sivil bir çete ile İstanbul'dan vapurla Trabzon'a gönderilmiş, Kafkas cephesinde ordu gerisindeki karışıklıkları çetecilik ve sabotajlarla emniyet altına almakla görevlendirilmiştir. Çetesiyle her yere koşuyordu. Batum'un Ruslar'dan geri alınmasında bu çete grubunun çok faydaları görülmüştür. Yakup Cemil Kafkasya'dan 4. Ordu mıntıkasındaki Suriye'ye kadar Teşkilat-ı Mahsusa'nın verdiği her görevi yerine getirmiş hatta Ardahan'ı bile çetesiyle işgal etmiştir.

Yakup Cemil'in emir tanımaz, başına buyruk bir mizacı vardı. Hasankale'de Ruslara casusluk yapıyor diye 16 kişiyi kurşuna dizdirdiği bile söylenmiştir. Sonra Erzurum cephesinde 6. Ordu kumandanı

Halil Paşa'ya gönderilerek, bu adamın görevinden alınması için teşebbüsler yapılmış ve İstanbul'a gönderilmiştir.

İstanbul'a gelince Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan yeni görev istedi, ama ittihatçılar artık bu adamdan kurtulmak istiyorlardı. O da kendine sahip çıkmayan ve görev vermeyen Enver Paşa'ya ve ittihatçılara çok kızıyordu. Bu arada çevresine adam toplayarak, Bâb-ı Âlî baskını gibi bir teşebbüsle hükûmeti devirme planları yapmaya başladı. Talât Paşa bu planı öğrendiği halde, Enver Paşa'nın otoritesine mukavemet amacıyla sessiz kalıyordu. Nihayet Yakup Cemil'in teşebbüsleri haber alınınca tevkif edilip Bekirağa bölüğüne hapsedildi. Üzerindeki tabancayı almaya bile cesaret edilemiyordu. Divan-ı Harp mahkemesinde yargılanarak ölüme mahkum edildi ve 11 Eylül 1916'da kurşuna dizilerek öldürüldü. Bâb-ı Âlî Baskınında olduğu gibi gene kurtulacağını ve eski ittihatçı arkadaşlarının kendini affedeceklerini sanıyordu.

GOBEN VE BRESLAV

Goben = Yavuz ve Breslav = Midilli harp gemilerinin gerek Osmanlı Devletini Birinci Dünya Harbine sokan gemiler olarak, gerekse Donanma tarihimizdeki başarılı hizmetleri yönünden unutulmayan şöhretleri mevcuttur. Goben, 28 Mart 1911'de Hamburg'da denize indirilerek Alman generali Goben'in adını almıştır. Aynı yaştaki Breslav isimli küçük kruvazör ile birlikte Alman Akdeniz Filosunu teşkil etmek üzere 1912 kasımında Almanya'dan denize açılmışlardır. Filo komutanı Amiral Souchon idi. Bu iki savaş gemisi Akdeniz'de Fransız deniz üstlerine saldırılar düzenlediler ve Akdeniz'in çeşitli limanlarını dolaştıktan sonra 10 Ağustos 1914'de İngiliz gemilerinin takibinden kurtulmak için Çanakkale önlerine geldiler. Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın özel ve gizli emriyle Çanakkale Boğazı'ndan içeri girdikleri bilinmektedir. Birinci Dünya Savaşı'nın arefesinde, İngilizlerin ve diğer devletlerin dikkatini başka yöne çevirmek için 18 Ağustosta Tuzla'da gemilere Türk bayrağı çekilerek Osmanlı Devleti'nin bu iki gemiyi satın almış olduğu resmen açıklandı ve isimleri de Yavuz ve Midilli olarak değiştirildi. Mürettebatına Osmanlı donanma kıyafeti giydirildi. Ancak bu yapılanların gerçekle alakası yoktu.

9 Eylül 1914'de Türk Donanma komutanlığına Amiral Souchon atandı. Türk bayrağı çekmiş gemiler Haydarpaşa önünde halka gösterildi ve 18 Eylülde Osmanlı donanmasının diğer gemileriyle birlikte Adalar önünde padişah Sultan Reşad ve tüm halkın sevinç gösterileri arasında tören geçidi yaptırıldı.

Eylül sonlarında bu iki gemi manevra yapmak ve ticaret gemilerine eşlik etmek üzere Karadeniz'e çıkarken kıyılara dökülen halkın sevgi gösterileri ile karşılaştı. 26 Ekim 1914'de Rus limanı Sivastopol'un gene bu iki gemi tarafından bombardıman edildiği haberleri duyuldu. Bu olaydan Enver Paşa hariç, hiç bir hükûmet üyesinin haberdar olmadığı sonradan anlaşılacaktır. Almanların bir emrivakisinden başka bir şey olmayan bu bombardıman olayı, Osmanlı Devle-

ti'nin savaşa girmesine böyle sebep olmuştur. Ne var ki işte bu iki gemi yani Yavuz ve Midilli dört yıl süren savaş boyunca, Türk-Alman ittifakının bir sembolü haline gelecektir. 1917 Eylülünde Amiral Souchun yerine atanan Amiral Von Rebeur-Paschvitz tarafından 20 Ocak 1918'de İmroz adasına yaptığı başarılı baskın hareketinde Yavuz, arkadaşı Midilli'nin sulara gömülüşünü seyretti ve üç mayın yarasına rağmen Çanakkele'ye dönmeyi başardı.

30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanması üzerine, 2 Kasum 1918'de İstinye'de Türk bahriyesine teslim edilen Yavuz, İstanbul'un işgalini seyretti. İngiliz harp gemilerinin kontrolunda kâh İzmit, kâh Tuzla önlerinde demirli olarak vakit geçirdi. Adalar önündeki Yunan gemileri karşısında suskun ve çaresiz bekleyişi şüphesiz ki Yavuz için en acıklı olanıydı. Millî kuvvetlerin İstanbul kapılarına dayandığı 6 Ekim 1923'de, ordumuzu Moda koyu önlerinde toplarıyla selamladı. Zira Yavuz artık özgürdü...

Yavuz, 1928'de yeniden tamire alınarak eski gücüne kavuşturuldu ve Cumhuriyet donanmasına katıldı. 1938'de Atatürk'ün naaşını Dolmabahçe Sarayı'ndan alıp İzmit'e kadar götürmek de ona kısmet oldu. II. Dünya Harbinde donanmanın başında tetikte bekleyen Yavuz, artık yaşlanmış, savaş teknolojisinin gerisine düşmüştü. Nihayet 45 yaşına basınca donanma kadrosundan emekli edilerek Gölcük Tersanesine bağlandı. Satılığa çıkarıldı. Değerini bulmadığı gerekçesiyle MKE. kurumuna devredildi. Denizler hakimi o şanlı Yavuz, artık parça parça sökülecek, lime lime ayrılacak ve öylece satılacaktı. O da olmazsa kızgın potalarda eritilecekti, soylu çeliğinden jilet yapılacaktı.

Altmışsekizli yıllarda ben üniversite öğrencisiydim. Rahmetli Ref'i Cevat Ulunay, Yavuz'un bu haberini duyunca Milliyet'teki köşesinde bir yazı yazmış ve *"ey Yavuz içim kan ağlıyor senin bu haline, bâri ufak bir parçanı saklayabilsem"* diye bitirmişti.

Alman ırkından olsa gerek, o şanlı Yavuz bir müze bile yapılmaya değer görülmedi... Osmanlının, cesaretin ve kahramanlığın sembolü olan şanlı Yavuz, kaynak makinalarıyla parçalandı, lime lime edildi... Bilmem ki, deniz müzesine hatıra kabilinden bir maketini koydular mı?..

ABDÜLHAMİD ZÖHRAVİ EFENDİ

Abdülhamid Zöhravî Efendi, aslen Suriyeli ve Arap olan ve İstanbul'daki Arap ayrılıkçı örgütlerinin perde arkasındaki en etkili kişilerinden birisi idi. Osmanlı Devleti I. Cihan Savaşı'na girince Arap ayrılıkçı örgütleri de derhal gizli faaliyete geçerek ihtilal hazırlığına girişmişler, özellikle Kanal Seferi ve Sina Cephesinde Osmanlı ordusunu arkadan vurmaya çalışmışlardır. Arap ayrılıkçı örgütlerin amaçları şüphesiz ki, Osmanlı Devleti'nden ayrılmak ve İngiliz İşgal kuvvetlerinin himayesinde Mısır'a bağlı bir Arap hilafeti kurmak idi.

Merkezi Şam'da bulunan 4. Ordu kumandanı ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa zamanında, Şam'da kurulan Divan-ı Harb-i Örfi mahkemesinde Arap ayrılıkçı örgütlerinin liderleri yargılanmışlar ve bunlardan 51 kişi gıyaben olmak üzere 84 kişi idama mahkûm edilmişlerdir. İdam edilenlerden birisi de, aynı zamanda Meclis-i Âyan üyesi bulunan Suriyeli Zöhravî Efendi'dir. Padişah iradesi olmadan, aynı zamanda bir parlamento üyesi bulunan bir kişinin Divan-ı Harp mahkemesi kararıyla idam edilmesi, 5. Şubedeki bu soruşturma sırasında, komisyonun Arap üyeleri tarafından devamlı sorulmuş ve İttihatçıların yaptığı kanunsuzluk olarak örnek gösterilmiştir. Ragıp Neşâşibi Bey'in sorgulamasında, Zöhravi meselesini sormadığı kişi yoktur, ama hiç birinden bu konuda net ve ikna olucu cevap alınamamıştır. Cemal Paşa hatıralarında, bunlara temas ederken, orduyu arkadan vurmaya çalışan ayrılıkçılarla mücadele ettiğini belirtir. Bu konuda anılan hatıralar ile şu kitaba bakılmalıdır (Divan-ı Harb-ı Örfide Rüyet Olunan Mesele, İstanbul 1916).

MİDHAT PAŞA'NIN HATIRALARI

Hayatım İbret Olsun

[TABSIRA-İ İBRET]

Cilt I

Osman Selim Kocahanoğlu

Midhat Paşa'nın Niş, Tuna, Bağdat, Selanik, Suriye ve İzmir valilikleri... Şura-yı Devlet Başkanlığı... İki kere sadaret, iki kere azil... İkiyüz yıldır neden bocalıyoruz...Kanun-u Eâsi'nin ilânında Abdülhamid'in imzası varsa, benim de hayatım vardır... Midhat Paşa'nın laikliği... Bulgar ihtilâli ve Rus panislavizmi...

Temel Yayınları
Özener Matbaası, İstanbul 1997.
482 sayfa + 16 Resim

MİDHAT PAŞA'NIN HATIRALARI

Yıldız Mahkemesi ve Taif Zindanı

[MİR'AT-I HAYRET]

Cilt II

Osman Selim Kocahanoğlu

Sultan Abdülhamid ve Midhat Paşa hesaplaşmasının içyüzü... Yıldız Mahkemesi'nin perde arkası... Sultan Abdülaziz öldürüldü mü intihar mı etti?.. Eski bir Osmanlı Sadrazamının idama mahkum edilmesi ve Taif'e sürülmesi... Taif Kalesinde menfa günleri... Midhat Paşa'nın boğularak öldürülmesi...Vasiyetnâmesi...

Temel Yayınları
Özener Matbaası, İstanbul 1997
440 sayfa + 16 Resim

KİTAPLIĞINIZDA YER AÇIN!..

Süleyman Kâni İRTEM

SARAY VE BÂB-I ÂLİ'NİN İÇ YÜZÜ

Mutlakiyet, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Dönemi Hatıraları

Pek Yakında
TEMEL YAYINLARI
Tarih Dizisi

TEMEL YAYINLARI TARİH DİZİSİ

Osman Selim Kocahanoğlu

31 MART İSYANI
Hareket Ordusu ve Sultan Abdülhamid

31 Mart İhtilalinin
İlk Defa Açıklanan
Resmi Belgeleri

Pek Yakında
TEMEL YAYINLARI
Tarih Dizisi

TEMEL YAYINLARI TARİH DİZİSİ

Ahmet Refik

KAFKAS YOLLARINDA

İKİ KOMİTE İKİ KIT'AL

Yayına Hazırlayan

Osman Selim Kocahanoğlu

Şark Vilâyetlerinde Müslüman
Ahaliye Yapılan Mezalim
İttihatçılık Zihniyeti
Ermenilerin Tehciri Meselesi

Osman Selim Kocahanoğlu

OSMANLININ MÜTAREKE MECLİSİ

I

İMPARATORLUĞUN
YIKILIŞ VE ÇÖZÜLÜŞ
BELGELERİ

Pek Yakında
TEMEL YAYINLARI
Tarih Dizisi

Osman Selim Kocahanoğlu

OSMANLININ SON MECLİSİ

II

KUVA-YI MİLLİYECİ
MÎSAK-I MİLLÎ
MECLİSİ

Pek Yakında
TEMEL YAYINLARI
Tarih Dizisi